آصف اللغات

جامع الفاظ مفرده و مرکبه اصطلاحی و استعمال فارسی زبان و مقولهای عجم ملتزم باسناد
متقدمین و متاخرین مسلمة الاستناد و برای هر یک لفظ ترجمه یا محاورهٔ
زبان اردو مع اسناد کلام زباندانان هند

جلد ششم

مؤلفه خان بهادر شمس العلما مولوی احمد عبد العزیز نائطی (نواب عزیز جنگ بهادر) وظیفه یاب حسن خدمت
سرکار آصفیه

سنه ۱۳۳۰ هجری مطابق سنه ۱۳۲۱ فصلی

عزیز المطابع حیدرآباد دکن

اعزاز و شکرانۂ اعزاز

اعزاز | (۱) مین اپنی اس تالیف کی اعلیٰ کامیابی پر خداوند کریم کا شکرگزار ہون اور یہ بات میرے لئے باعث افتخار ہے کہ اس کا نام میرے آقاے ولی نعمت حضور پر نور بندگان عالی متعالی مدظلہ العالی کے مبارک تخلص کو اپنے سر پر لئے ہوے ہے اور اسکا آغاز آپ ہی کی مبارک جوبلی چہل سالہ کی تقریب مین ہوا۔

(۲) مین ہز اکسلنسی لارڈ منٹو بالقابہم گورنر جنرل ہند کا شکریہ ادا کرتا ہون کہ آپ نے براہ عنایت مجھکو اجازت عطا فرمائی کہ مین اس کتاب کا ڈڈی کیشن آپ کے نام نامی سے کرون۔ صاحب رزیڈنٹ حیدرآباد بذریعہ مراسلہ نشان (۴۲۵۸) ۲۴ جون سنہ ۱۹۰۹ء مجھکو اطلاع دیتے ہین کہ ہز اکسلنسی آپ کا شکریہ ادا کرتے ہین کہ آپ نے انکو ایسی عالمانہ تالیف مین اونکی یادگار قائم ہونے کا موقع دیا۔

اعانت | (۳) مین ہز اکسلنسی ویسراے موصوف کا دل سے شکرگزار ہون کہ آپنے

باجلاس کونسل یہ حکم فرمایا کہ مؤلف کو اس کتاب کی ہر ایک جلد پر جس جس طرح
وہ شائع ہوتی جاے پان پانسو روپیہ کا آنریریم (صلہ تالیف) عطا کیا جائے

(۴) مین اپنے آقای ولی نعمت اعلیٰ حضرت والی سلطنت دکن
حضور پر نور سرکار نظام ادام اللہ اقبالہم کا شکریہ بجان و دل ادا
کرتا ہون کہ سرکار ممدوح نے حکم فرمایا کہ سلطنت آصفیہ کے شاہی خزانہ سے
مؤلف کو اس کتاب کی ہر ایک جلد پر جس جس طرح وہ شائع ہوتی جائے
پان پانسو روپیہ کا انعام صلۂ تالیف عطا کیا جاے (دیکھو مراسلۂ معتمد فینانس
نشان (۳۰۹۱) مورخۂ ۱۶ - آبان ۱۳۱۸ف موسومہ معتمد عدالت دکوتوالی وامور عامہ

(۵) حیدرآباد کے امراے عظام سے جناب نواب فخر الملک بہادر
معین المہام صیغۂ تعلیمات و عدالت وطبابت وامور عامہ کی علم دوستی کا بھی
شکرگزار ہون کہ آپ نے اپنے خانگی خزانہ سے اس تالیف کی ہر ایک جلد پر سو روپے
کا اعزازی انعام مقرر فرمایا ہے -

شکریہ عملی | (۶) اگرچہ اس کتاب کی ہر ایک جلد کے پانسو نسخون کی طبع کا حقیقی
صرفہ بقدر ال ۵ سکۂ محبوبیہ ہے اور معادنین بالقابہم کی امداد کا مجموعہ ہوتا
ایک تقریباً ال سکۂ محبوبیہ لیکن محض اس خیال سے کہ پبلک کو نفع پہونچے
مین نے مصارف کے ایک خفیف سے حصہ کا بار اپنی ذات پر اٹھا کر جملہ نسخہای
مطبوعہ کو مع حق تالیف کتاب بلاکسی معاوضہ کے پبلک کے لئے وقف کر دیا ہے

معزز ناظرین کتاب پر روشن ہے کہ یہ (۲۸) جلد کی کتاب ہے اور بکمال اہتمام کے ساتھ چھپنے مین ایک جلد شائع ہوتی ہے اور بظاہر مجھکو صرف خداوند کریم سے توقع ہے کہ مین اس کتاب کی تکمیل اپنی باقیماندہ عمر مین کر سکون۔ وہو علی کلِ شئی قدیر۔ اعلان وقف آخر کتاب پر طبع ہوا ہے۔

پبلک کا فدائی

احمد عبد العزیز نایطی
(خان بہادر شمس العلما) (عزیز جنگ بہادر)

بسم الله الرحمن الرحیم

لله الحمد که نوبت به آغاز جلد ششم این کتاب رسید - ما قطع نظر از ضعف و ناتوانی خود که هنوز بطور خلیفه المرض میهمان ماست از شدت مرض طاعون که در دار السلطنت فرخنده بنیاد حیدرآباد شائع شد خیلی سراسیمه و پریشان بودیم و آناً فاناً از برهمی انتظام می ترسیدیم - تعداد ممات روزانهٔ این شهر تا به سه صد نفری رسیده بود - بسیاری از ساکنین این شهر خانهای خود را الوداع گفتند و به دشت و بیابان پناه بردند و بسیاری از بیان و مضافات شهر نقل مقام کردند - هم درین اثنا آقای ولی نعمت ما میر محبوب علیخان والی ریاست حیدرآباد داعی اجل را لبیک اجابت گفت و تهلکهٔ عظیم در کار و بار سلطنت افتاد - بحمد الله که ولیعهد میر عثمان علیخان بهادر ادام الله اقباله عنان حکومت را بدست گرفت و اطمینانی نصیب رعایا شد - اندرین قیامت صغری چیزیکه

مارا اعانت استقلال طبیعت کرد کار همین یک کتاب بود - نمی خواستیم که این را در معرض التوا اندازیم - حالا بافضال خداوندی مرض طاعون دفع و همین فرمانروای بداقبال بخت اطمینانی نصیب خاص و عام شده است - خیال می کنیم که تا ختم تابستان این کار سرانجام پذیرد و در اوائل باران ششمی جلد حلّه اشاعت در برگیرد - انشاالله المستعان و بحوله و قوته قطعه تاریخ وفات آقای ولی نعمت غفران مکان نور الله مرقده و جلوس میمنت مانوس ولیعهدش ادام الله اقباله طبعزاد مؤلف این کتاب است که بیادگار تعزیت و تهنیت همدرا اینجا هدیه ناظرین می کنیم

دخل الجنان رفیعنا محبوبنا	الملک الذی فی کل اوصافه صفی
بداهة قلنا ولا السنة القوی	الخلد بیت طیب للآصفی

چو بر تخت دکن عثمان علیخان جلوه آرا شد	سپهرش زیر فرمان گشت و اهل مملکت تابع
ولا سال جلوسش پیر چرخ سادم گفته	جوان گردیده دولت از حضور میر آصف سابع
	۱۳۲۹ ھ

خاکسار عزیز جنگ ولا

افریسموس | بقول برهان بسکون سین بی نقطه و ضم میم و واو و سین دیگر ساکن بزبان یونانی مرضی است که مردان را بهم میرسد و آن [illegible] است که پیوسته آلت مردی ایستاده می باشد و باسقاط همزه هم **مؤلف** گوید که بدون الف [illegible] باشد و ارسته و بهار هم ذکر این کرده (حکیم شفائی) علاج [illegible] است [illegible] خاص تر است
(اردو) یونانی زبان میں [illegible] ایک مرض کا نام ہے جس میں آلہ تناسل کو بغیر شہوت جماع ہمیشہ نعوظ رہتا ہے۔

افریشم | بقول برهان [illegible] ابریشم است گویند مقراض کرده و سوخته آنرا در معاجین [illegible] **مؤلف** گوید که مبدل ابریشم است که فارسیان بای عربی را بفا بدل کنند [illegible] ابریشم و آبریشم گذشت و طبیعت و **خاصیت** [illegible]

افزا | بقول برهان [illegible] افزاینده و افزون را گویند و امر بافزودن هم یعنی بیفزا [illegible] و در سراج هم بیان برهان **مؤلف** عرض کند که اصل این افزون است که بمعنی زیاده باشد و افزون بالف [illegible] و آفزا بمعنی مخفف افزون [illegible] همچون [illegible] و حذف نون آخر بالجمله را افزا و افزون [illegible] زیاده و مخففش فزا و فزون و (۲) افزا امر است [illegible] که اصلش افزون بوده [illegible] با الف بدل شده افزا شد و بعضی این را مخفف افزای گیرند که امر افزاییدن است تحتانی آخر حذف شده

افزاشتند و (۳) بمعنی خمیازه که دهان دره باشد. و این معنی مجازی است که شگاف دهن از خمیازه
افزون شود بنا بر علیه فارسیان خمیازه را بمجاز افزا گفتند. حالا استعمال این متروک. و آنچه صاحب
برهان و خان آرزو افزا را بمعنی افزاینده نوشته حیرت افزا است که افاده معنی فاعلی از امر
حاضر نمی شود تا آنکه با اسمی مرکبش نه کنند چنانکه حیرت افزا و غیر ذلک. پس مجرد افزا را بمعنی
افزاینده گفتن خطا است (اردو) (۱) زیاده. بقول آصفیه. افزون. بہت (۲) زیاده کر
امر حاضر. (۳) جماہی. بقول آصفیه. اسم مونث. نزله. نہایت کاہلی یا غلبہ کثرت خمار
و بیداری سے منہ کھولکر سانس لینا. آجکل دہلی والے جماہی اور اہل لکھنؤ جمائی بولتے ہیں۔

افزار بقول برهان و جامع بر وزن رفتار (۱) بمعنی کفش و پای افزار باشد و (۲) بادبان کشتی
و (۳) آلات پیشه وران عموماً و فتین جولاهگان خصوصاً و (۴) ادویه گرم که در طعام کنند همچون فلفل
و زیره و مانند آن. صاحبان سروری و ناصری و جهانگیری هر چهار معنی بالا را ذکر کرده اند و معنی
مخصوص را که بذیل معنی سوم است ترک فرموده (امیر خسرو) همو کلاه سری سید هدیه با جواز آن
که از کلاه سلاطین بپایش افزار است ۰ (حکیم خاقانی) افزار زلیسی کنند و دیگ حلوا
زبس آورند بر خوان ۰ صاحب رشیدی گوید که افزار و فزار آلت چیزی که اوزار نیز گویند از این
جهت کفش و پاپوش و بادبان کشتی و آنچه در دیگ نهند برای خوشبو چون زیره و فلفل اسما
افزار گویند و تنها استعمال این نیامده بلکه مرکب همچون پا افزار. بو افزار. صاحب ناصری تصریح
کرده که اوزار مبدّل این است. خان آرزو در سراج بترک معنی دوم هر سه معنی بالا را نوشته
است و خیال او درست است که معنی سوم اصل باشد و دیگر همه معانی مجاز آن که کفش پای آلت

رفتار سفر است و او ہ گرم ہم سبب بوی خوش ۔ مؤلف عرض کند کہ بادبان ہم ذریعۂ سفر جہاز است الی صل بخیال ما اصل اینا معنی سوم حقیقی آفراز است و او بہ فا بدل شدہ ہمچون وام و فام و کفش ۔ افراز پا یا پا افراز نام باشد و مجازاً فراز ہم گفتند و آفراز کشتی یا دبان است و مجازہ مجرد آفراز ہم و افراز مجازاً ہم بقول مجازاً فراز گفتند متعلق بہ معنی چہارم است و آنچہ ما آورد را بہ واو اصل گرفتہ ہم معہ است آن معنی دہم آفراز کردہ ایم کہ برای جملۂ دوم گذشت (ارذ)

(۱) دیکھو افراز پا ۔ (۲) بادبان ۔ بقول آصفیہ فارسی کا اسم مذکر وہ پردہ جو ہوا بھرنے کیو اسطے ناو یا جہاز پہ لگاتے ہیں تا کہ جلدی چلے (۳) آلات ۔ اوزار ۔ مذکر ۔ (۴) گرم معمل کے معنی دیکھو افراز کے چودہویں معنی ۔

افراز پا	اصطلاح ۔ بقول صاحب بحر و ضمیمۂ برہان کفش یا پاپوش باشد مرادف افراز پا کہ بہ رای جملۂ سوم بعوض نامی ضمیمہ سوم گذشت یعنی لفظی آلۂ پا کہ در وقت رفتار بپای پوشد مرکب اضافی ۔ و پا افراز قلب اضافت ہمین است کہ بجای خود می آید (اردو) دیکھو افراز پا ۔	بلند کردن و (۳) بلند شدن ۔ دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد و (ب) بقول سروری معنی زیادہ و نمو کردن فرماید کہ آفرایش بہ واو ہم آمدہ و بقول رشیدی معنی فزونی صاحب موارد این را حاصل بالمصدر از فزودن و افزونیدن نوشتہ (جامی ۵) ہست از بخشش و بخشایش ما ہست از کاہش و افزایش ما ۂ و (ج) بقول بحر زیادہ کردن و زیادہ گردانیدن رکامل التصریف مضارع این افزاید و بقول صاحب انند
(الف) افزایدن	(الف) بقول انند بحواله	
(ب) افزایش	فرہنگ فرنگ معنی (۱)	
(ج) افزائیدن	زیادہ کردن و (۲)	

بہرسہ معانی (الف) مؤلف عرض کند کہ (ج)
اصل است یعنی بتینہ بحر ومعنی دوم وسوم بتینہ
صاحب اننذ سندی می خواہد (ج) مرکب از
اسم جامد افزا کہ گذشت فارسیان بزیادت تحتانی
در آخرش افزای کردند ہمچون پا و پای ہرگاہ
بقاعدۂ فارسیان یای معروف و علامت مصدر
برو زیادہ کردند افزایدن شد و (الف) مخفف
این و (ب) حاصل بالمصدر ہردو - آنچہ صاحب
نوادر (ب) را حاصل بالمصدر افزودن - و
افزونیدن گفتہ خطاست کہ حاصل بالمصدر افزودن
افزاست ... امر و حاصل بالمصدر افزونیدن
افزون کہ می آید (اردو) (الف) و (ج) (۱)
زیادہ کرنا - (ب) افزایش - بقول امیر (فارسی)
مؤنث - زیادتی - آپ سے بہی تسامح ہوا ہے
کہ اس کو افزودن کا حاصل بالمصدر لکہا ہے
(مومن ــہ) تہا تمہ لطف تو پے افزایش
الم ٭ صد شکر غیر ہوگئے اس سے خفا عبث ٭

افزودن | بقول صاحب بحر بالفتح و واو
معروف (۱) زیادہ شدن و (۲) زیادہ کردن
کامل التصریف و مضارع این افزاید صاحبان
نوادر و رشیدی و اننذ ہم ذکر این کردہ اند انوری
(ــہ) نہ پرگند تا فزوده شوی ٭ نہ افزوده ہیز
تا کم شوی ٭ (صائب ــہ) بیقرار بیہای دل
افزوده در ہنگام خطا کرد شفق ہیچگاہ ہی گرم تر پروانہ
را ٭ مؤلف عرض کند کہ مضارع این در اصل
افزود بود بضم زای ہوز و فتح واو - مگر فارسیان
استعمالش نہ کردند و تسامح صاحبان تحقیق است
کہ افزاید را مضارع این نگاشتہ اند کہ افزاید
مضارع افزایدن است کہ گذشت مخفی مباد
کہ افزودن مرکب است از افزو - و علامت
مصدر دن - افزو مبدل افزاست کہ گذشت
الف بقاعدہ فارسی بدل شد بہ واو ہمچون تاغ
و توغ و افزا اسم جامد فارسی است چنانکہ بجایش
ذکر کردہ ایم و آنچہ فزودن بدون الف ہم می آید

اصل است ودر افزودن الف وصلی زیاده کرده اند، حاصل بالمصدر این افزا باشد	به وزن امر (اردو) (۱) زیاده هونا (۲) زیاده کرنا ـ

افزون | بالفتح بقول سروری واننذ (۱) بمعنی زیاده (انوری ع) همیشه تا بجهان درکمی و افزونی است ؛ حسود جاه تو کم باد وعمرت افزون باد ؛ وفرماید که آفزون هم بهمین معنی آمده صاحب نوادر هم بذیل افزونیدن ذکر این کرده مؤلف عرض کند که فزون بدون الف اصل این و اسم جامد فارسی زبان است وحیف است که اکثر صاحبان تحقیق از فزون کناره کشیده اند وصاحب کنز که محقق ترکی زبان است ـ افزون را ذکر کرده گوید که لغت فارسی است ـ پس فارسیان بقاعدهٔ خود الف وصلی در فزون آورده افزون کردند و این اسم مصدر افزونیدن است که می آید و استعمال این با مصادر فرس هم آمده که در ملحقات مذکور شود (۲) اهل سیاق عجم مجازاً جمع وبیزانی را افزون نام نهادند که شامل باشد بر جمع وبیزان گذشته ورقم حال و مثال این در نقشهٔ ذیل نوشته ایم ـ

تاریخ	ابواب مداخل	رقم	افزون	تاریخ	ابواب مخارج	رقم	افزون
یکم مهر	مداخل زراعت	صه		یکم مهر	مخارج مشاهره	صه	
دوم مهر	ایضاً	صه	سه	دوم مهر	ایضاً	صه	سه
سوم مهر	ایضاً	صه	صسه	سوم مهر	ایضاً	صه	[illegible]
چهارم مهر	ایضاً	صه	عسه	چهارم مهر	ایضاً	صه	عسه

(اردو) افزون - بقول امیر (فارسی) (۱) زیادہ - بڑھکے (۲) مونث - میزان سابق درقم حال کا مجموعہ (ناسخ سلہ) مشتاق سب ہیں بدر سے افزون ہلال کے ؛ دنیا مین قدردان نہین صاحب کمال کے ؛

افزدن بودن استعمال صاحب آصفی ذکراین کردہ کہ بمعنی زیادہ بودن است (نعمت خان عالی سہ) افعی زرم نما دشمن جان است حزین ؛ حذر افزون بود از مردم ہموار مرا ؛ (اردو) زیادہ ہونا - افزون ہونا - جیسے یہ آپ کا اقبال روز افزون ہوئے صاحب آصفیہ نے روز افزون کو لکھا ہے -

افزون ساختن استعمال - صاحب آصفی ذکراین کردہ کہ بمعنی زیادہ کردن است (امیدی رازی سہ) دیوانہ کہ افسون ساز جنونش افزون ؛ دیوانہ کہ مجنون شاگرد اوست حاصل ؛ (اردو) زیادہ کرنا -

افزون شدن استعمال - صاحب آصفی ذکراین کردہ کہ بمعنی زیادہ شدن است (الہی شیرازی سہ) جنون افزون شود دیوانہ را در ہر سر ماہی ؛ مرا سی روز در زنجیر یارب چہ ماہست این ؛ (اردو) زیادہ ہونا -

افزون کردن استعمال - صاحب آصفی ذکراین کردہ کہ بمعنی زیادہ کردن است (شاپور طہرانی سہ) چو شمع نیم سوزم خاک بر لب خوشتر ای ہمدم ؛ سوزانم کہ افزون می کنی سوز و گدازم را ؛ (اردو) زیادہ کرنا - بڑھانا -

افزون گردیدن وگشتن استعمال بمعنی افزون شدن است کہ گذشت (ظہوری سہ) سعی فرمای کہ سیماب شوی از تف شوق ؛ کہ اگر کشتہ شوی قدر تو افزون گردد ؛ (اردو) زیادہ ہونا -

افزون نمودن استعمال - صاحب آصفی

ذکر این کرده که بمعنی افزون کردن و زیاده ساختن
است (متین اصفهانی سے) می کشان را ساقی
تو خط کند مدهوش تر :: خواب را افزون نماید بوی
ریحان در بهار :: (ارد و) بڑهانا - زیاده کرنا -

افزونی | بقول انند بحواله فرهنگ فرنگ فراوانی
و زیادتی است - مؤلف گوید که یای مصدری
بر لفظ افزون زیاده کرده اند دیگر هیچ - همچون
زبون و زبونی (ارد و) بیشی - زیادتی مونث

افزونیدن | بقول بحر بمعنی افزودن لازم
و متعدی هردو - کامل التصریف - مضارع
این افزوند - صاحب موارد مضارع این افزاید
نوشته مؤلف گوید که تسامح اوست که افزاید
مضارع افزائیدن است نه افزونیدن -
(مولوی معنوی سے) خلق حیوان چون برید
شد بعدل :: خلق انسان رفت و افزونید
فضل :: بخیال ما این مرکب است از افزون
که اسم جامد فارسی زبان و اسم مصدر است
و یای معروف و علامت مصدر - بقول محققین
فرس مصدر جعلی و باصول ما مصدر اصلی که
فرق و تعریف هردو بر لفظ اسم مصدر گذشت :
(ارد و) دیکهو افزودن -

افزونی کردن | بقول انند بحواله فرهنگ
فرنگ (۱) زیاده از ضرورت خواستن و از حد
درگذشتن و بی اعتدالی کردن دیگر کسی از
محققین ذکر این نکرد (ارد و) (۱) ضرورت
سے زیاده چاهنا - (۲) حد سے گزر جانا -
بی اعتدالی کرنا -

افزونی نور ماه برای سیری شدن است
(مثل) صاحبان خزینه و امثال فارسی و حسن
ذکر این کرده از معنی و محل استعمال ساکت مؤلف
گوید که فارسیان این مثل را بزوال کسی استعمال
کنند یعنی چون به بینند که مرتبه عروج کسی از حد
گذشته است می گویند و بدین مثل مثال دهند
که زمانه نزول قریب است (ارد و) دکن مین

کہتے ہین "چراغ بھڑکا ہے خدا خیر کرے" "چراغ بھڑک کر بجھتا ہے" یعنی عروج کی حد ہوگئی - نزول کا اندیشہ ہے - بدین وجہ	کہ چراغ بجھنے کے قریب بھڑک اٹھتا ہے - یہ مثل ان معنون مین مستعمل ہوئی ہے -

(الف) افژول (الف) بقول برہان بازای فارسی بروزن مقبول (۱)
(ب) افژولنده بمعنی تقاضا و (۲) انگیز و (۳) پریشان و (ب) بمعنی (۱) تقاضا
(ج) افژولیدن کننده و (۲) برانگیزنده و (۳) دورکننده و پریشان سازنده و
(ج) (۱) بمعنی تقاضا نمودن و (۲) برانگیختن جنگ و بہ سرکار آوردن و (۳) پریشان ساختن
و دور کردن ہر چیز را خصوصاً گردی کہ بر جامہ نشیند - صاحب ناصری بر (الف) ذکر (ب)
و (ج) ہم کردہ و ذکر ہر سہ معانی بالا ہم و فرماید کہ فا بوا و بدل ہم شود یعنی اوژولیدن ہم ہمین
معنی آمدہ و خان آرزو در سراج ہمزبانش - صاحب سروری بر الف ذکر معنی اول و دوم
و بر (ب و ج) ذکر ہر سہ معنیش و صاحب رشیدی بذیل الف ذکر (ب) و (ج) و صراحت
ہر سہ معنی بالا فرمودہ - صاحب بحر (ج) را بہر سہ معنی بالا نوشتہ فرماید کہ کامل التصریف
است و مضارع این افژولد - صاحب موارد ورا ی بہر سہ معنی بالا (۴) بمعنی پریشان
شدن و (۵) شتاب کردن و (۶) افشاندن و تکاندن ہم نوشتہ گوید کہ افژول حاصل المصدر
باشد مؤلف عرض کند کہ (الف) اسم جامد و اسم مصدر فارسی زبان است بہر سہ معنی بالا - و
فژول بدون الف نیامدہ پس الف اول اصلی است نہ وصلی فارسیان برہمین اسم جامد تقاعدۂ
خود یای معروف و علامت مصدر زیادہ کردہ مصدری ساختند بہر سہ معنی اول الذکر کہ بہ (ج)

مذکور است حیف است که برای هر سه معنی آخر الذکر از صاحب موارد سندی پیش نشد جا دارد که معنی چهارم را مجاز معنی سوم گیریم و معنی پنجم مجاز معنی اول و معنی ششم ماخوذ از معنی سوم باشد بر سبیل مجاز و (ب) اسم فاعل (ج) بالجمله تفتیش فرس (ج) را مصدر جعلی نام نهند و باصول ما مصدر اصلی است که از اسم جامد فارسی زبان وضع شد و ما تعریف اصلی و جعلی بر لفظ اسم مصدر عرض کرده ایم

(اردو) (الف) (۱) تقاضا - مذکر - (۲) دیکھو آغال کے پہلے معنی (۳) پریشان (ب) (۱) تقاضا کرنیوالا (۲) ابھارنیوالا (۳) پریشان کرنیوالا (ج) (۱) تقاضا کرنا (۲) ابھارنا - دیکھو آغالیدن کے پہلے معنی (۳) پریشان کرنا (۴) پریشان ہونا - (۵) جلدی کرنا - (۶) جھٹکنا جھلّانا

افسا | بقول برہان بر وزن ترسا بمعنی رام کننده و افسون گر و بقول صاحب ناصری فسون خواننده و افسون گر و فرماید که برای رام کنندهٔ مار وغیره گفته اند صاحب جامع فرماید که افسای بزیادت تحتانی در آخر هم آمده و افسائیدن که می آید مصدر این است صاحب جهانگیری از نظامی سند دهد (ب) فسون گر مار را بگرفت در مشت ؛ گمان بردم که مار - افسای را کشت ؛ مؤلف عرض کند که افسا (۱) مبدل و مخفف افسون است - واو بقاعدهٔ فارسی بدل شد بالف همچون ورج و ارج و نون آخر حذف شد افسا بماند که بمعنی افسون باشد و افسای بزیادت تحتانی در آخر موافق قاعدهٔ فارسی مزید علیهش همچون جا و جای و پا و پای و همین است اسم مصدر افسائیدن که فارسیان یای معروف و علامت مصدری به افسای زیاده کرده مصدر ساختند که بمعنی رام کردن بافسون بجای خودش می آید و مصدر افسانیدن از افسون وضع شد که بحث آن بجای خودش کنیم - پس از مصدر افسائیدن امر حاضرش افسای و مخفف آن

(۲) افسا باشد بمعنی رام کن با فسون و ظاہر است کہ امر حاضر بحالت ترکیب با اسمی افادۂ معنی اسم فاعل کند چنانکہ مار افسا بمعنی رام کنندۂ مار با فسون - صاحب ناصری بذیل ہمین لغت آورد (ع) قتل مار افسا نباشد جز بمار افسای ما - بیان (۳) مجرد افسای را مجازاً بمعنی افسون گر استعمال کردند چنانکہ در کلام نظامی بالا گذشت - و افسا بحذف تحتانی مخفف این ہمین معنی توان گرفت این است حقیقت تحقیق افسا (ارد و) (۱) افسون - بقول امیر مذکر - جادو منتر دیکھو افسون - (۲) افسون کر - افسون کرنا کا امر حاضر (۳) افسون گر - افسون ساز - بقول امیر جادوگر (رشک ۵) اے جنون چشمان افسون ساز وحشی کا ہوں محو ہو وحشت مجنون کیا کرو گا سکن آہو نہین ؛

افسار بقول برہان بروزن رفتار (۱) بمعنی افسا باشد و (۲) چیزی را گویند کہ از چرم و تاسمہ آن سازند و بر سر اسپ و استر و امثال آن کنند بہار گوید کہ آنچہ بر سر و گردن اسپ و خر بندند کہ بدون الف فسار ہم آمدہ بمعنی دوم و با لفظ بر سر زدن و کشیدن و در حلق کردن مستعمل مؤلف گوید کہ حقیقت استعمالش با مصادر فرس از ملحقات ظاہر شود و صاحب ناصری ذکر ہر دو معنی کردہ و بقول صاحب جامع افسا و افسار و افسای ہر سہ معنی اول مرادف یکدیگر نیست افسار فرماید کہ معروف - صاحب رشیدی گوید کہ این ہمانست کہ عوام آنرا نختہ گویند و محشی آن نوشتہ کہ تکلتہ و نختہ نام زبان بند است (خان آرزو در سراج) و صاحبان سروری و وارستہ بمعنی دوم قانع (سلیم ۵۲) آن یکی افسار حضرت سر کشیدہ بر سر خود کردہ چون خر می دویدہ صاحب مؤید بذکر معنی اول فرماید کہ آنچہ بدان اسپ را بندند و بقول زفان گویا بد آنچہ لسان بندند مؤلف

عرض کند کہ بمعنی اول مزید علیہ افسا باشد کہ فارسیان ابتدا عدۂ خود رای مہملہ در آخر زیادہ کردہ اند
ہمچون شتا و شتار و بمعنی دوم مزید علیہ آفسر کہ بمعنی تاج آمدہ فارسیان الف زاید بعد سین مہملہ
زیادہ کردہ افسار کردند چیزی را نام نہادند کہ از چرم سازند و بر سر و روی اسپ و امثال آن
بندند تا بوسیلہ آن بر وجہ اسپ در حکم باشد و این از قبیل لجام است و ہمچو لجام در دہن اسپ
داخل نمی شود بلکہ بر حصۂ بالائی دہنش و بر بینی و حصۂ زیرینش پیچیدہ باشد و یک دوالش متصل
پیشانی اسپ ہم جا گیرد و در بعضی افسارہا بر حصۂ بالائی او سلسل گیری آویزان کنند تا اسپ
بحرکت سر خود بوسیلۂ آن از پشہ و مگسہا محفوظ ماند۔ باقی حال این ماخوذ از افسر است بزیادت
الف دوم و اسم جامد زبان فارسی مخفی مباد کہ بہار غلط کردہ است کہ این را بہ گردن اسپ
و خر متعلق کردہ و صاحب غیاث فرماید کہ (۳) این ریسمانی است کہ اسپ را بدان بستہ می کنند
و بہندی پاگہہ نامند (اردو) (۱) دیکھو افسا کے تیسرے معنی (۲) نکتہ بقول آصفیہ۔ اسم
مذکر۔ سر دیوال۔ مہری۔ سربند۔ وہ چمڑا جو گھوڑے کے منھ پر رہتا ہے۔ ہماری مؤلف
عرض کرتا ہے کہ جب گھوڑا اصطبل مین رہتا ہے تو نکتہ اس کے منھ پر پہنا دیتے ہین اس کا
ایک تسمہ سر کے اطراف کنپٹیون سے متصل اور دوسرا تسمہ ناک اور جبڑون کے اطراف لپٹا
ہوا رہتا ہے اور بالائی تسمہ مین چرمی جھالر گھوڑے کی آنکھون پہ آویزان رہتی ہے۔ جب
وہ سر کو ہلاتا ہے تو اوس جھالر کے ذریعہ سے مچھر اور مکھیان اوسکی آنکھو تک نہین پہنچنے
پاتین نیز اس نکتہ کے ذریعہ سے گھوڑا مطلق انسان نہین ہوتا جب چاہا نکتہ کو تھام کر اسکو روک
لیا۔ مالش اور پانی پلانے کے وقت سائیس اسکو اسی کے ذریعہ سے اپنے قابو اور حکم مین رکھتا ہے

دکن مین عام لوگ اوسکو تختہ کہتے ہین۔ اسکی تخصیص کچھ گھوڑے ہی سے نہین۔ بلکہ اونٹ اور خچر کے منھ پر بھی باندھا جاتا ہے (۳) باگڈور۔ بقول آصفیہ۔ اسم مؤنث۔ پاہنگ۔ وہ رسی جو گھوڑے کے لگام مین باندھکر سائیس اپنے ہاتھ مین رکھتا ہے۔

افسار بر سر زدن (مصدر اصطلاحی) مرادف افسار بر سر کشیدن باشد کہ گذشت بہار ذکر این بر لفظ افسار کردہ (ملا ثانی تکلو ؎) گر خود پرست بر خر عیسی شود سوار ؛ دجال دیو بر سرش افسار می زند ؛ (اردو) دیکھو افسار بر سر کشیدن۔

افسار بر سر کشیدن مصدر اصطلاحی۔ بقول بحر و بہار و وارستہ مرادف (اسپ را لجام اندا ختن) استناد ہر سہ محققین از ہمین یک شعر والہ ہروی است (؎) خصم از زبیت خر عیسی شود چہ شد ؛ خواہم کشید بر سرش افسار دشمنی ؛ مؤلف عرض کند کہ لجام چیزے دیگر است و افسار چیزے دیگر۔ یعنی لگام را در دہن اسپ و استر و مماثل آن کنند و افسار را بر سر با صراحت این بر لفظ افسار کردہ ایم۔ ہر سہ محققین بالا تسامح کردہ اند کہ افسار بر سر کشیدن را مرادف اسپ را لجام انداختن نوشتہ اند قائل دارد (اردو) نکتہ چڑھانا نکتہ پہنانا۔ گھوڑے یا خچر یا اونٹ وغیرہ کو۔

افسار در حلق نامہ کردن مصدر اصطلاحی بہار ذکر افسار در حلق کردن بر لفظ افسار کردہ است و از معنی ساکت و سند ملا فوقی یزدی پیش کشیدہ (؎) سوار ریگ تا ز دشت گفتار ؛ چنین در حلق نامہ کردہ افسار ؛ مؤلف عرض کند کہ درین شعر افسار کردن مجازاً بمعنی بر آوردن اسپ از مقامش باشد کہ چون اسپ را از اصطبل بیرون آرند لجامش در دہن کنند یا افسار بر سرش کشند کہ ہمین دو چیز اسپ را در اختیار

ومحکوم دارد۔ اگرچہ افسار متعلق بہ سر اسپ وخر ومماثل آنست ولیکن درین شعر بلحاظ معنی مصرع اول آنرا متعلق بہ حلق کردہ ازانکہ فاعل این سواری است کہ یکہ تاز دشت گفتار است	ونامہ را اسپ قرار دادہ پس افسار در حلق نامہ کردن کنایہ باشد از برآوردن نامہ از جیب یا کیسہ یا بغل وغیرذلک (اردو) خط نکالنا۔

افسان بقول برہان وجامع بروزن ترسان (۱) آہنی وسنگی را گویند کہ بدان کارد وشمشیر وماہند آن تیز کنند و (۲) بمعنی افسانہ وسرگذشت ہم گفتہ اند و (۳) افسون گر را نیز گویند صاحب (دری وپہلوی) بمعنی اول قانع وصاحب ناصری بمعنی اول ودوم (مختاری ۱) ازکین عدو برزمین زند سم ٭ تا نعل چو خنجر کند بر افسان ٭ (قطران ۱) ہزار ودہ صفت ازہفت خوان روئین دژ ٭ فزون شنیدم وخواندم من از ہزار افسان ٭ صاحب سروری بذکر معنی اول گوید کہ این را افسان وسان واوسان ہم گویند واپسان نیز وذکر معنی دوم ہم فرمودہ وہکذا رشیدی۔ خان آرزو در سراج آوردہ کہ اغلب کہ اصل این بہ بای فارسی اپسان بودہ باشد ونمی فرماید کہ چرا ونسبت معنی سوم گوید کہ برہان خطا کردہ وبدین معنی افسای بہ تحتانی آخرہ باشد نہ نون مؤلف عرض کند کہ فسان وفسن وسان ہم بمعنی اول آمدہ کہ مخفف این باشد ما صراحتش ہمدرانجا کنیم۔ بالجملہ اصل این بمعنی اول آب رسان است اشارہ این برابسان کردہ ایم ممدودہ بہ مقصورہ بدل شد واین چیزی نیست کہ نتیجۂ لب ولہجۂ مقامی است وبای موحدہ بدل شد بہ فا ہمچون زبان وزفان وراے مہملہ بکثرت استعمال حذف شدہ فسان شد پس افسان مبدل ابسان باشد کہ گذشت وفارسیان سنگی یا آہنی را بدین نام موسوم کردند

کارد و شمشیر و امثال آن را آبدار کند و آب رساند و این اسم مصدر افسانیدن است که می آید و بمعنی دوم مخفف افسانه به حذف یای هوز بمعنی سوم مبدل افسون که واو بالف بدل شد چون وسنج واسنج و فسون مجازاً بمعنی فسون گر آمده (اردو) (۱) دیکھو افسان (۲) افسانہ - بقول امیر (فارسی) مذکر - حال سرگذشت - روداد - (قلق) [illegible] کس کا افسانہ کس پریرو کا ہے یہ دیوانہ (۳) دیکھو افسا...

افساندن بقول صاحب شمس کرده وسو وجز آن از غله دور کردن و دور کردن آنچه بر جامه و امثال آن بسته باشد (مرادف افسانیدن) دیگر کسی از اهل تحقیق ذکر این نکرد صاحب بحر بر افسانیدن فرماید که بالفتح بمعنی (۱) رام کردن و افسون گری نمودن و (۲) افسانه گفتن و (۳) مالیدن و راست کردن آمده (کامل التصریف) و مضارع این افساید و فرماید که تبدیل نون بیای حطی در غیر سالم این مصدر سماعی است صاحب مؤید هم ذکر افسانیدن کرده بمعنی اول و سوم قانع و صاحب ضمیمه برهان همزبانش مؤلف عرض کند که معنی بیان کرده صاحب

شمس متعلق است به معنی سوم که مجاز باشد یعنی دور کردن سبوس از غله و گرد از جامه بدین وجه که اصل معنی مالیدن باشد پس بخیال ما افساندن هر دو مرادف یکدیگر است بهر سه معنی بالا و مرکب از افسان و علامت مصدر که موافق قاعده فارسیان است مخفف صیا دکه افسان بمعنی سنگ و آهنی گذشت که کارد و شمشیر وغیره بدان تیز کنند که زنگ از دور شود و اسلحه مذکور بوسیله آن صاف و پاک و درست و راست شود فارسیان بلحاظ این معنی این مصدر را بمعنی تیز کردن کارد و

شمشیر وغیره استعمال نکردند که معنی حقیقی آن
مصدر بود بلکه معنی مجازی را استعمال کردند که
مالیدن و راست کردن است بطور ما معنی دوم
برای غلّه باشد یا جامه یا الحاصل معنی دوم این
ومعنی دوم افسانیدن یعنی افسانه گذشته را بیان
متعلق است معنی دوم این مصدر را افسانیدن متعلق
سوش که گذشت افسون گر است و این مشتق
باشد با معنی اوّل این مصدر بالجمله لفظ افسان
که ذکر ماخذش بجایش کرده ایم اسم مصدر افساندن
پس افسانیدن بقول محققین دکن مصدر جعلی است
وافساندن باصول شان مخففش باشد و باصول
ماکه بر لفظ اسم مصدر بیان کرده ایم افساندن
وافسانیدن هردو مصادر اصلی است که از
اسم جامد فارسی زبان وضع شد و نسبت مضارع
این عرض می شود که افساند باشد به نون بجیم انچه
صاحب بحر به تحتانی بجیم افساید نوشته قابل غور
است زیرا که افساید مضارع افسائیدن است
که بعد تحتانی می آید و تصدیق ادعای مناسب
تحریر نشد می شد و تبدیل نون بیای تحتانی یا بالعکس
آن خلاف قیاس (اردو) (۱) افسون کرنا بقول
امیر جادو کرنا - منتر پھونکنا (ناصر ؎) کیسی
کیسی حسن تو نکا عاشقوں کی خون کیا ٭ دیکھ
او ظالم تری آنکھوں نے کیا افسون کیا ٭ مؤلف
عرض کرتا ہے کہ افسون گری کرنا بھی کہ سکتے ہیں
(۲) افسانہ کہنا بقول امیر سرگذشت سنانا -
حال بیان کرنا (میر ؎) موقوف غم ای میر کہ
شب ہو چکی ہمدم ٭ کل رات کو پھر باقی ہے افسانہ
کہیں گے ٭ (۳) ملنا - راست کرنا -

افسانه | بقول برهان وناصری وجامع بروزن مستانه (۱) سرگذشت وحکایات گذشتگان
و (۲) مشهور و شهرت یافته - صاحب رشیدی فرماید که حکایت پیشینیان که غرابت داشته
باشد - صاحب جهانگیری فرماید که معنی اول معروف ومعنی دوم مشهور مؤلف گوید که معروف

مجهول داشتن دور است از شان تحقیق صاحب سروری ذکر معنی دوم و سوم کرده خان آرزو در سراج فرماید که حکایت های گذشته و آنچه بعضی گویند که حکایت گذشته که غرائب و عجائب داشته باشد اصلی ندارد و بمدّه نیز آمده و (۳) بمعنی خبر مشهور بی اصل و حرف غیر واقعی مجاز است و بحذف الف اوّل مخفف - صاحب مؤید بذکر معنی دوم فرماید که افسون نیز ازین لغت است بهار گوید که حکایات گذشته و فرماید که با لفظ خواندن و گشادن مستعمل و نیز بمعنی مشهور که با لفظ کردن مستعمل و بمعنی چیزی بی اصل و حرف غیر واقعی که با لفظ شدن آمده - ما گوئیم که استعمال این با مصادر مذکوره انحصاری ندارد و هرچه از نظر گذشت و ملحقات می آید بالجمله بخیال مؤلف افسانه مرکّب است از فسون که اسم جامد فارسی زبان است بمعنی کلماتی که عزائم خوانان و ساحران بجهت مقاصد خوانند و بمعنی مکر و حیله و تزویر هم پس فارسیان های نسبت در آخرش زیاده کرده فسانه کردند و الف وصلی در اولش آمده افسانه شد یعنی چیزی که منسوب است به فسون - سرگذشت باشد یعنی (۱) حالات پیشینیان و حالات گذشته خود هر دو که اثر می کند در دل سامع همچون افسون و (۲) مجازاً بمعنی شهرت گرفته نیز و (۳) خبر بی اصل و حکایات غیر واقعی (ظهوری سلہ) ز برق اشک بسوزد سرای خواب ایدل ؛ چراغ مجلس افسانه نور طور مکن ؛ (وله سلہ) بخت بیدار ز چشم تو فسونی آموخت ؛ که کند خواب ترا عاشق افسانهٔ ما ؛ (وله سلہ) گو گوش بگیر و عافیت جو ؛ افسانهٔ من بلای خواب است ؛ (صائب سلکہ) چندین هزار شیشهٔ دل را بسنگ زد ؛ افسانه ایست اینکه دل یار نازک است ؛ سند معنی سوم بر (افسانه بندان) می آید (اردو) افسانه - بقول امیر - مذکّر (۱) سرگذشت - حال - روداد

دیکھو افسان (۲) مشہور (بحر ۵) بیشتر احباب دریا دیکھتے ہیں خواب میں ٭ بحر اپنا حال
گریہ جب سے افسانہ ہوا ٭ (۳) داستان۔ قصہ۔ کہانی۔ غیر واقعی بے اصل بات (درد
۵) دسے ناوالی کہ وقت مرگ یہ ثابت ہوا ٭ خواب تھا جو کچھ کہ دیکھا جو سنا افسانہ تھا ٭ (آتش
۵) صور اسرافیل کا پھنکنا اسے افسانہ ہے ٭ کشتہ ہے جو تیرے بالا سے قیامت خیز کا ٭

افسانہ آرائیدن | استعمال۔ بمعنی آراستن
افسانہ و حکایات دل فریب بیان کردن چنانچہ
ظہوری گوید (۵) خرامد تا کمر در سنبل و گل خواب
بیداران ٭ بحرف روی و صوفی کردہ ام افسانہ
آرائی ٭ او (۵) بحرف ماہ روئی کردہ ام
افسانہ آرائی ٭ مبارک باد خواب خلق را خورشید
سیمائی ٭ مخفی مباد کہ افسانہ آرائی حاصل بالمصدر
است ازہمین مصدر مرکب (اردو) افسانہ آرائی
کرنا۔ کہہ سکتے ہیں۔ داستان گوئی۔ افسانہ گوئی
کو زینت دینا۔ دلفریب حکایتیں بیان کرنا۔

افسانہ از دل بزبان آمدن | استعمال۔ بمعنی
برآمدن افسانہ از زبان باشد۔ افسانہ گفتن چنانچہ
عرفی گوید (۵) آہ ازین شرم کہ افسانہ از
آتش شوق ٭ آمد از دل بزبانم کہ زبان گرم
نشد ٭ (اردو) افسانہ کہنا۔

افسانہ افگندن | استعمال۔ صاحب آصفی
ذکر این کردہ کہ بمعنی آغاز کردن افسانہ باشد
وارستہ ش کہ پیش کردہ است مصدر افسانہ
در افگندن پیداست ازینجاست کہ ما آنرا
بجایش ہم قائم کردہ ایم ظہوری (۵) تا طرہ
ات بخواب نبیند دگر گشت ٭ افسانہ درستی
بیان در افگنم ٭ (اردو) افسانہ چھیڑنا۔ بقول
امیر قصہ شروع کرنا ٭ سرگذشت بیان کرنے
لگنا۔ (آتش ۵) چھیڑتے ہیں جو ہم افسانہ گیسوی
دراز ٭ صبح ہوگی نہ رہے گی شب یلدا باقی ٭

افسانہ انگاشتن | استعمال۔ صاحب آصفی

ذکر این کردہ کہ بمعنی حکایت بی اصل نیز آمدہ
است چنانکہ ابوالفضل گوید" داستان موعظت
را افسانہ انگاشتہ" (اردو) افسانہ سمجھنا میرے
آپ نے میرے بیان کئے ہوئے واقعات کو
افسانہ سمجھا"

افسانہ بر تافتن گوش استعمال - بمعنی پذیرفتن گوش افسانہ را کہ صاحب
بحر عجم بر تافتن را بمعنی پذیرفتن آوردہ
کہ حاصلش شنیدن افسانہ باشد (ظہوری
ﮦ) رفتہ در خواب آرزوی سرفرازی
فارغم ؛ گوش ما افسانہ فریدون بر نتافت ؛
(اردو) سننا۔

افسانہ بردن استعمال - صاحب آصفی
ذکر این کردہ کہ بمعنی افسانہ گفتن است (نظیری
نیشاپوری ﮦ) بگرفت خواب دیدہ بخت
و امید را ؛ از بس ز وعدہ ہای تو افسانہ بردہ ایم ؛
(اردو) افسانہ کہنا۔

افسانہ بستن استعمال - صاحب آصفی
ذکر این کردہ کہ بمعنی افسانہ تالیف کردن
است و بقول صاحب بحر ترتیب دادن فسانہ
بہار ہم ذکر این کردہ (سنجر کاشی ﮦ) برگ کاہی
نیست کوہ بیستون پیش غمم ؛ من کجا بودم کہ داد
افسانہ فرہاد بست ؛ (ظہوری ﮦ) براہیم
بستہ است افسانہ عشق ؛ کہ بخفتم با خواب ما فسانہ
دارد ؛ (اردو) ناول لکھنا - افسانہ تصنیف کرنا

افسانہ بنا کردن استعمال - مرادف افسانہ
بستن باشد کہ گذشت چنانکہ عرفی گوید (ﮦ)
تا کردہ بنا عشقم افسانہ ہجران را ؛ در خواب فنا
رفتم افسانہ چنین باشد ؛ (اردو) دیکھو افسانہ بستن

افسانہ بندان استعمال - بمعنی مصنفین حکایات
و افسانہ - اسم فاعل ترکیبی است چنانکہ ظہوری
گوید (ﮦ) آنکہ بر افسانہ بندان بستہ اند ؛ کار و
افسانہ خواب افسانہ است ؛ (اردو) مصنفین
و مرتبین افسانہ۔

افسانه پذیرفتن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده که بمعنی قبول و رغبت و باور کردن افسانه باشد چنانکه طالب آملی گوید (ے) مجنون تو افسانهٔ و افسون نه پذیرد؛ با بیخردی پند عقلا طوان نه پذیرد؛ (اردو) افسانه قبول کرنا - کہانیوں کو ماننا۔

(الف) افسانه پرداختن | استعمال - صاحب
(ب) افسانه پرداز | آصفی ذکر الف و سند (ب) پیش کرده (الف) بمعنی افسانه بستن باشد که گذشت و (ب) اسم فاعل ترکیبی باشد و بہار ذکر (ب) کرده هردو از معنی ساکت مؤلف عرض کند که مرادف افسانه ساز و مراد از مصنف و مرتب افسانه باشد (فیضی ے) از خواندن این فسانه را نه پکش خواند بمن فسانه پرداز؛ (ظهوری ے) کند تا خواب شیرین تر بچشم افسانه پردازش؛ حدیث تلخکامی های ما افسانه می سازد؛ (اردو) (الف) افسانه تصنیف کرنا (ب) مصنف افسانه -

افسانه پرسیدن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده که بمعنی درخواست و خواهش افسانه کردن است و حکم دادن به افسانه گوئی (شفائی اصفهانی ے) زند چو زن تکیه به بالین من فسانه؛ می پرسد؛ بااین تقریب احوال دل دیوانه می پرسد؛ (اردو) افسانه کی خواهش کرنا - داستان گوئی کی درخواست کرنا -

افسانه پنداشتن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده که بمعنی حکایت غلط پنداشتن است (حیرانی همدانی ے) چو با تو درد دل گویم مرا دیوانه پنداری؛ وگر پیش تو شرح دل کنم افسانه پنداری؛ (اردو) افسانه سمجھنا - قصه کہانی خیال کرنا -

(الف) افسانه تراشی | مصدر اصطلاحی -
(ب) افسانه تراشیدن | (ب) مرادف افسانه بستن باشد و (الف) حاصل بالمصدرش (عرفی ے) عرفی افسانه تراشی بخموشی بفروخت؛ لله الحمد که آزاد شد از پیشهٔ ما؛ (اردو) (الف) افسانه سازی - مؤنث (ب) دیکھو افسانه بستن -

افسانہ جستن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ مرادف افسانہ پرسیدن است (فغانی شیرازی ے) کردی گوش بر گفت بکسی الکنونکہ شد عاشق ؛ پی خواب از فغانی ہر شبی افسانہ می جوید ؛ (اردو) دیکھو افسانہ پرسیدن -

(الف) افسانہ خواندن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی حکایات مصنوعی گفتن باشد (حافظ شیرازی ے) بر و فسانہ مخوان و فسون مدم حافظ ؛ کزین فسانہ و افسون بسی مرا یاد است ؛ -------

(ب) افسانہ خوان شدن | اسم مرادف این است کہ مصدر مرکب است از اسم فاعل ترکیبی (ظہوری ے) می شود گاہی جرس افسانہ خوان ساربان ؛ جذبۂ آشفتگان راہ مہاری می زند ؛ و حاصل بالمصدر الف -------

(ج) افسانہ خوانی | است چنانکہ ملا جامی گوید (ے) زلیخا چون شنید آن مہربانی ؛ فسون پردازی و افسانہ خوانی ؛ و از ہمین است مصدر مرکب -------

(د) افسانہ خوانی کردن | بمعنی (الف) (ظہوری ے) نافہ بالین چیدہ و در عین اثر از خواب بوی ؛ باد از مویش مگر افسانہ خوانی می کند (اردو) (الف) و (ب) و (د) داستان کہنا - داستان گوئی کرنا (ج) داستان گوئی - موث

افسانہ داشتن | استعمال - بمعنی صاحب افسانہ بودن چنانکہ عرفی گوید (ے) خزان جور زلف او در از افسانہ دارد ؛ ہمین گویم کزین گلشن بہ بلبل خارمی باید ؛ (اردو) صاحب افسانہ ہونا - محاورہ میں یون استعمال ہے "اس کی جور و جفا کی ایک طویل داستان ہے" یعنی اس کا ظلم و ستم ایک طویل داستان رکھتا ہے -

افسانہ در افگندن | استعمال - بحث این بر افسانہ افگندن گذشت (اردو) دیکھو افسانہ افگندن -

افسانہ رسیدن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی شہرت رسیدن است - (نظامی ؎) از دبستہ نقشی بہر خانۂ ٭ رسیدہ بہر کشور افسانۂ ٭ (اردو) شہرت ہونا - امیر نے لفظ افسانہ کی ذیل مین افسانہ پہنچنا - کی سند انہین معنون مین دی ہے (آتش ؎) ملاحت کا تمہاری دور دور افسانہ پہنچا ہے چمن سی باغبان نے کھود کر پھینکا ہے سوسن کو ٭

افسانہ رفتن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی کارگر شدن افسانہ باشد - (فیضی ؎) افسانہ رفت در علاجش ٭ افسون نگرفت در مزاجش ٭ (اردو) افسانہ کارگر ہونا مؤثر ہونا -

افسانہ ساختن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ (۱) بمعنی مشہور ساختن است بہار ذکر افسانہ ساز کردہ از معنی ساکت - اسم فاعل ترکیبی باشد و سندش - سند صاحب آصفی است (آصفی شیرازی ؎) گر ساخت کوہ کن را افسانہ عشق شیرین ٭ پیدا کنیم ما ہم افسانہ ساز دیگر ٭ (فغانی شیرازی ؎) افسون پندگویان افسانہ ساخت ما را ٭ با آن پری بگوئید تا در برابر آید ٭ بہ تحقیق ما (۲) مرادف افسانہ بستن ہم و سند این از کلام ظہوری بہ افسانہ پرداختن گذشت (اردو) (۱) مشہور کرنا - (۲) دیکھو افسانہ بستن -

(الف) افسانہ سگال | استعمال - صاحب
(ب) افسانہ سگالیدن | انند ذکر الف کردہ از معنی ساکت و صاحب آصفی (ب) را نوشتہ و سندش (الف) راست (خسرو ؎) باز جستند از و حکایت حال ٭ او شد از راز خود افسانہ سگال ٭ مؤلف گوید کہ سگالیدن بمعنی گفتن ہم آمدہ (کذا فی بحر عجم) پس (ب) بمعنی افسانہ گفتن باشد و (الف) اسم فاعل ترکیبی بمعنی افسانہ گو (اردو) (الف) افسانہ کہنے والا -

(ب) افسانہ کہنا۔

(۱) افسانہ سنج | استعمال (۱) بہار

(۲) افسانہ سنجی | بذکر این ز معنی ساکت

(۳) افسانہ سنجیدن | مؤلف گوید کہ

اسم فاعل ترکیبی است بمعنی افسانہ گوی و متعلق

با مصدر (۳) رطالب آملی ؎) افسانہ سنج

نیست لب خونچکان ما؛ صدجا گزیدہ حرف

چکد از دہان ما؛ (۲) حاصل بالمصدر (۳) باشد

بمعنی افسانہ گوئی (صائب ؎) چند در افسانہ

سنجی روزگارم بگذرد؛ تا بکی بیدار باشم بہر خواب

دیگران؛ صاحب آصفی ذکر (۳) کردہ کہ بمعنی

افسانہ گفتن است (حزین ع) افسانۂ سنج

زیاران بیوفا؛ (اردو) (۱) افسانہ گو۔ افسانہ

خوان۔ بقول امیر قصہ گو۔ داستان کہنے والا

(۲) داستان گوئی۔ مؤنث (۳) افسانہ کہنا۔

افسانہ شدن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر

این کردہ کہ (۱) بمعنی افسانہ قرار یافتن و (۲)

مشہور شدن باشد۔ صاحب بحر ہم ذکر معنی

دوم کردہ (اشرف مازندرانی ؎) گفتمانہ

پر گوئی ناصح مگر آیم بخود؛ حرف او خود از برای

رہتم افسانہ شد؛ (سیف اسفرنگی ؎) یا مردی

و مرومیت افسانہ شد بدہر؛ آثار جود حاتم و

اخبار زال و سام؛ (اردو) افسانہ ہونا (۱)

بمعنی افسانہ قرار پانا جیسے "کیسے بدست سو

رہے ہو۔ ہمارا کراہنا آپکے لئے افسانہ ہوگیا ہے"

(۲) مشہور ہونا۔ اسکی مثال کلام آتش سے

لفظ افسانہ پر گزری۔

(۱) افسانہ شنوانیدن | استعمال صاحب

(۲) افسانہ شنیدن | آصفی ذکر (۲)

کردہ مؤلف عرض کند کہ (۱) متعدی است

یعنی بسماعت دیگری آوردن افسانہ و (۲)

لازم است یعنی سماعت کردن افسانہ (ظہوری

؎) حرف من ثقل شبستان طرب سازان

مباد؛ شنوا (؟) افسانہ ام کس خواب غم می آورد

(۱۶۱۷)

(باقر کاشی ؎) زمن باید شنید افسانۂ عشق
که خوردم از ازل پیمانۂ عشق ٭ (اردو) افسانہ
سنوانا۔ (۲) افسانہ سننا۔

(۱) افسانه فروختن | استعمال۔ صاحب
(۲) افسانه فروش | آصفی ذکر (۱) کردہ
از معنی ساکت بخیال مؤلف (۲) اسم فاعل
ترکیبی است از قبیل استخوان فروش وجد فروش
یعنی کسی را افسانه فروش گفتند که فسانه را ذلیل
می کند یعنی افسانه او بگوش کسی رود و اثر نکند ما صراحت
این معنی بر استخوان فروش کرده ایم که گذشت
و (۱) مصدر این است یعنی افسانه را ذلیل
کردن (حزین اصفهانی ؎) همچون جرس فسانه
فروش است خروشم ٭ بیتابی دل آه مرا از اثر
انداخت ٭ (اردو) (۱) افسانہ کو ذلیل کرنا۔
(۲) وہ شخص جو اپنے افسانہ کو ذلیل کرتا ہو۔

افسانه فهمیدن | استعمال۔ صاحب آصفی
ذکر این کرده که بمعنی فهمیدن سرگذشت است
(حزین اصفهانی ؎) نمی فهمد کسی افسانهٔ ما
درین محفل ٭ من شمیم داغ از دولت آتش
زبانیها ٭ (اردو) افسانہ سمجھنا۔

افسانه کردن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر
این کرده از معنی ساکت مؤلف گوید که (۱) بمعنی
مشهور کردن و شهرت دادن (حافظ ؎) ما را
به تشنیع افسانه کردند ٭ پیران جاهل شیخان گمراه ٭
(ظهوری ؎) کردی ظهوری را چنین افسانه در
نامحرمی ٭ ترسم که شهر و کوی را از راز پنهان بر کنم ٭
(۲) افسانه قرار دادن (حزین اصفهانی ع) خونین
افسانه کرد آخر بهر محفل غم دل را ٭ (ظهوری ؎)
سخن گرمی خوی تو گر افسانه کنند ٭ خواب را بستر
بالین همه آتش باشد ٭ (۳) افسانه گفتن (ملا جامی
؎) نام تو گفتن نیارم لیک مقصودم تویی ٭ گر
حدیث سرو یا افسانه گل می کنم ٭ (اردو) (۱)
مشهور کرنا۔ (۲) افسانہ قرار دینا (۳) افسانہ کہنا۔

افسانه کشادن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر

این کرده که بمعنی آغاز کردن افسانه باشد (طالب آملی ؎) ای دل افسانهٔ دلبر بگشا ؛ قفل گنجینهٔ گوهر بگشا ؛ (اردو) افسانہ چھیڑنا۔ دیکھو فسانہ افگندن۔

(۱۶۹) **افسانه گردیدن** | استعمال۔ مرادف افسانه شدن است که گذشت (ظهوری ؎) ز آشفتگی خواب دیوانه گردد ؛ اگر حرف زلف تو افسانه گردد ؛ (اردو) دیکھو افسانه شدن۔

افسانه گشتن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کرده (شفائی اصفهانی ؎) چنان ز عشق تو افسانهٔ جهان گشتم ؛ که شد حکایت من نقل محفل همه کس ؛ (ظهوری ؎) گشته افسانه حرف روز سیاه ؛ این فسون بر سپیده دم که دمید ؛ (اردو) دیکھو افسانه شدن۔

(۱) **افسانه گفتن** | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر

(۲) **افسانه گو** | (۱) کرده که بمعنی بیان کردن افسانه باشد (اسیری لاهجی ؎) با آن لب جان بخش اسیری که تو دانی ؛ افسانهٔ افسون مسیحا نتوان گفت ؛ صاحب اننده ذکر نمبر (۲) کرده و صاحب ناصری (۲) را زیادت تحتانی آخره (افسانه گوی) نوشته فرماید که کنایه از نقال و قصه گوی باشد مؤلف گوید که هیچ کنایه نیست معنی حقیقی است و اسم فاعل ترکیبی امر حاضر (۱) هم (اردو) (۱) افسانہ کہنا (۲) افسانہ گو۔ بقول امیر قصہ گو۔ داستان کہنے والا افسانہ خوان ــ افسانہ کہ۔

(۱۷۰) **افسانه گوش کردن** | استعمال۔ بمعنی افسانه شنیدن است (عرفی ؎) تا کی ای دل زمن افسانهٔ غم گوش کنی ؛ شکوهٔ پیش کسی از من ناشاد ببر ؛ (اردو) افسانہ سننا۔

افسانه نوشتن | استعمال۔ بمعنی اطلاع تحریری دادن به کسی از سرگذشت باشد۔ (ظهوری ؎) خبر خواب ز بیداری او بالینی ؛ یوسف افسانهٔ خود را به پدر بنویسید ؛ (اردو) افسانہ لکھ بھیجنا۔

افسائیدن | این ہمان است کہ ذکر ماخذ و تعریف کامل این بہ افساندن کردہ ایم (اردو) دیکھو افساندن۔

افسای | بقول برہان افسونگر و رام کنندہ و بقول سروری افسون خوان و رام کنندہ و بقول (خان آرزو در سراج) افسونگر و رام کنندۂ مار و فرماید کہ این مشتق است از افسائیدن کہ بدو تحتانی است۔ صاحبان جامع و رشیدی و (دری دہلوی) ہم ذکر این کردہ اند مولف گوید کہ صراحت ماخذ و تعریف کامل این بہ افسا کردہ ایم وسند این ہم ہمہ رانجا مذکور۔ (اردو) دیکھو افسا۔

افسائیدن | بقول موارد بمعنی نرم و رام کردن با فسون۔ فرماید کہ مضارع این افساید و حاصل بالمصدر این افسون و بحوالہ ملحقات نوشتہ کہ بمعنی مالیدن نیز است کردن ہم۔ صاحب نوادر ہم ذکر معنی اول کردہ و صاحب جامع بذیل لفظ افسای این را آوردہ مولف گوید کہ صاحب موارد بذکر معانی آخرالذکر تسامح کردہ است و آن متعلق بہ افسائیدن است کہ با نون پنجم و تحتانی ششم گذشت بہ تحقیق ما این مرکب است از افسای کہ ذکرش بر افسا کردہ ایم فارسیان بزیادت یای معروف و علامت مصدر بر افسای مصدرے ساختند و ما در بیان ماخذ افسا نوشتہ ایم کہ اصلش افسون است ازینجاست کہ حاصل بالمصدر این افسون آمدہ (اردو) افسون کے ذریعہ مطیع کرنا۔

افسر | بقول برہان و سراج و سروری و رشیدی و مؤید بہ وزن بر سر (۱) بمعنی تاج و آنرا بعربی اکلیل خوانند۔ صاحب ناصری و جامع گوید کہ بمعنی تاج پادشاہان است بہار گوید کہ ظاہرا مبدل ابسر (مزید علیہ بسر) بمعنی بر سر یا مخفف ابر سر (مزید علیہ بہ سر) است و بمجاز بمعنی تاج استعمال یافتہ۔ صاحب کنز کہ محقق ترکی زبان است این را لغت فارسی گفتہ

انچه بهار نسبت ماخذ این خیال خود ظاهر کرده است درست است که اصل این تسمیه بود در الف
اول وصلی است و بای موحده به فا بدل شده افسر شد همچون زبان و زفان (حکیم سنائی ؎)
چه بشد ار بر سر تو افسر نیست خود افسر است بر سر نیست (صائب ؎) بر سر سرای
افسر بخت سیاه نیست این تاج از سر است که شق چون قلم شود به تحقیق ما (۲) استعاره
بمعنی حاکم و فرمانروا هم آمده که بالادست باشد و سند این در الحقات بر افسر شدن می آید
(اردو) (۱) افسر بقول امیر (فارسی) تاج - (بحر ؎) الست ... [illegible] افسرون [illegible]
پر افسر و چتر سلاطین کے سر پر ہے ہیں (سودا ؎) کون دنیا میں آج ہے تجھ سا [illegible]
تخت و صاحب افسر (۲) افسر بقول امیر سردار حاکم (نسیم ؎) تھا افسر [illegible]
وہ گلفام بالا تاج الملوک رکھا نام (فقره امیر) یہ تو کوئی نوجی افسر معلوم ہوتا ہے -

افسر آراستن | استعمال - صاحب آصفی
ذکر این کرده که بمعنی زیب و زینت دادن
تاج است (قاسمی گونابادی ؎) سر از تاج
دولت بر آراسته افسر آراسته (اردو)
افسر کو آراسته کرنا - تاج کو زیب و زینت دینا -

افسر از سر افگندن | استعمال - بحث این
بر افسر افگندن می آید (اردو) دیکھو افسر افگندن

افسر از سر فتادن | استعمال - بحث این
بر افسر افتادن می آید (اردو) دیکھو افسر افتاده

افسر افغلم | استعمال - مرکب [illegible]
بقول صاحب [illegible] کنایه از کشف [illegible] آفتاب
و این کنایه باشد - صاحب شمس هم ذکر این
کرده حقیقت است که سندی پیش [illegible] (اردو)
دیکھو آفتاب -

افسر افتادن | استعمال - صاحب آصفی
ذکر این کرده که بمعنی جدا شدن تاج از سر و به زمین

افتادن است (قاسمی گونابادی ره) فتاده
از فرق بر سر فراز؛ نگونسار شد چون جرس طبل
سازه؛ مؤلف عرض کند که این سند از افسر از
سر نهادن است که گذشت (اردو) تاج
سر سے گرنا۔

افسر افراختن | استعمال۔ صاحب آصفی
ذکر این کرده که بمعنی بلند کردن تاج است که
کنایه باشد از پوشیدن تاج بر سر (ظهوری ره)
فرازنده افسر خسروی؛ پناه ضعیفان به بخت
قوی؛ مخفی مباد که از سند پیش کرده اش از افسر
فراختن پیدا است همی ندارد که فراختن
مخفف افراختن است (اردو) تاج پہنا

افسر افگندن | استعمال۔ صاحب آصفی
ذکر این کرده از سندش افسر از سر افگندن پیدا است
ازینجا است که ما این را بجای خودش قائم کرده ایم
(قاسمی گونابادی ره) خزان بسکه بر لاله بیداد
کرد؛ فگند از سرش افسر و داد گرد؛ (اردو)
تاج سر سے گرانا۔

افسر انداختن | استعمال صاحب آصفی
ذکر این کرده و سندی که پیش کرده از ان افسر
بر هوا انداختن پیدا است ازینجا است که ما این را
بجایش قائم کرده ایم و کنایه باشد از فرط مسرت
یعنی اظهار کمال مسرت کردن که اهل ولایت
در حالت کمال مسرت کلاه خود را از سر
بر داشته به هوا بلند کنند (کلیم همدانی ره) چون
با این مژده آفتاب انداخت؛ افسر خویش بر
هوا چو حباب؛ (اردو) ٹوپی اچھالنا۔ بقول
آصفیه۔ وجد اور خوشی کرنا۔ خوشی مین کودنا
اُچھلے اُچھلے پھرنا۔ کلاه بر آسمان هوا انداختن
کا ترجمه ہے (آتش ره) اترے ہو تم جو غسل
کو عالم ہے وجد کا؛ دریا اچھالتا ہے کلاه حباب
کو؛ (نا معلوم ره) آیا ہے جب سے ساقی امدری
جوش شادی؛ شیشے بھی انجمن مین ٹوپی
اچھالتے ہین؛

(۱۵۱) **افسر اندازان کردن** — اصطلاح - افسر اندازان اسم فاعل ترکیبی و الف و نون در آخر برای مزید علیہ آن مگر فارسیان قدیم بزیادت الف و نون بر آخر اسم فاعل ترکیبی افادۂ معنی حاصل بالمصدر گرفتہ اند و بترکیب آن با مصدر کردن معنی افسر اندازی کردن پیدا کردہ اند یعنی افسر کسی را بر زمین انداختن و ذلیل کردن ظہوری (ع) تیز کامانیکہ اندوز نعلین رہت بتارک آرایان بر ہشان افسر اندازان کنند ؛ ناتوانان سنگ کویت بہر بالین چیدہ اند ؛ خاری چینند شاید بستر اندازان کنند ؛ سہل باشد رشک بال افشان آزادان باغ ؛ بخت مرغانیکہ در دام ست پر اندازان کنند ؛ سادہ نقشان خواندنیہا جملہ از بر کردہ اند ؛ وقت شد گر چون ظہوری دفتر اندازان کنند ؛ (اردو) ٹوپی سرسے گرانا - ذلیل کرنا -

(۱۵۲) **افسر بر افراختن** — استعمال - بہ معنی تاج بر سر نہادن و پادشاہ قرار دادن است چنانکہ انوری گوید (ع) بخدائیکہ سپاہ اسفند بنامت دنیا راہ بخدائیکہ بر افراخت بفرقت افسر (اردو) تاج سر پر رکھنا - تاجدار بنانا - پادشاہ بنانا - شاہی عطا کرنا -

افسر بر تارک زدن — استعمال - صاحب آصفی ذکر افسر زدن کردہ و سندی کہ پیش کشیدہ است ازان افسر بر تارک زدن پیدا می شود کہ بمعنی تاج بر سر کردن ست (عالی شیرازی ع) افسر عقل چو بر تارک فرزانہ زدند ؛ گل داغی عوض افسر بر سر دیوانہ زدند ؛ (اردو) تاج پہنانا -

افسر بردن — استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی حاصل کردن تاج است (ظہوری ع) سرافرازی بباید اندر سری ؛ کہ از خاک پایت برد افسری ؛ (اردو) تاج حاصل کرنا -

افسر بر سر کشیدن — استعمال - صاحب آصفی

ذکر افسر کشیدن کرده و از سند پیش کشیده اش
مصدر افسر بر سر کشیدن حاصل می شود که بمعنی
تاج بر سر نهادن است (خسرو ؎) یک
فلک از دو بینی سر کشید ٭ بر سر صد نیچکش افسر
کشید ٭ (اردو) تاج پہنانا۔ تاج سر پر رکھنا۔
تاجدار بنانا۔

افسر بر سر گرفتن | استعمال - بمعنی تاج
پوشیدن است - صاحب آصفی ذکر افسر
گرفتن کرده و سندی که از کلام معزی نشان
آورده از آن افسر بر سر گرفتن پیدا می شود
(؎) شاه چین را داد حکم آسمانی گوشمال ٭
تا چرا بی حکم تو بر سر همی افسر گرفت ٭ (اردو)
تاج پہنا۔

افسر بر سر نهادن | استعمال - بمعنی تاج بر
کردن است - صاحب آصفی ذکر این کرده
(طغرای شهدی ؎) زرونق بود و پایه افسر شرع ٭
که سلطان دین می نهد بر سرش ٭ (اردو)
تاج سر پر رکھنا۔

افسر بر فرق نشستن | استعمال بمعنی قائم
شدن تاج بر سر است چنانکه از کلام خاقانی
پیدا است که صاحب آصفی به افسر نشستن نقل
کرده (؎) مهر سپهر ملک بانا دگر فلک ٭ بر فرق
فرقد افسر احسان تو نشست ٭ (اردو) تاج
سر پر قائم ہونا۔

(۱۶۳) **افسر برگردانیدن از سر** | استعمال بمعنی کلاه
از سر جدا کردن و آنرا کچکول گدائی کردن و کنایه
باشد از گدائی کردن (ظهوری ؎) نباشد حشمتی
در جهان که نعلین پوشانش ٭ گدای کوی عشق از سر
افسر بگرداند ٭ (اردو) ٹوپی سر سے اتارنا اور
اسکو کچکول گدائی بنانا - بھیک مانگنا -

افسر بر هوا انداختن | (مصدر اصطلاحی)
بحث این به افسر انداختن گذشت (اردو)
دیکھو افسر انداختن -

(۱۶۴) **افسر بسر نهادن** | استعمال بمعنی تاج بر سر

نہادن و پوشیدن (ظہوری ره) کی پای می نہم ز تکبر به تخت کی ؛ تخم زخاک پای تو افسر به سر نہاده (اردو) تاج سر پر رکھنا - تاج پہننا -

افسر خدای اصطلاح - بقول صاحب کشف بادشاه و خداوند تاج است مؤلف گوید که قلب اضافت خدای افسر باشد یعنی صاحب افسر وکنایه از پادشاه - صاحب انند و شمس هم ذکر این کرده (اردو) تاجدار - بادشاه - مذکر -

افسر دادن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده که بمعنی عطا کردن تاج است و کنایه از عطا کردن حکومت و شاهی باشد (حافظ شیرازی ره) از مانه افسر رندی نداد جز بکسی ؛ که سرفرازی عالم درین کله دانست ؛ (صائب ره) کو دماغی که برآرم ز گریبان سر خویش ؛ من گرفتم که فلک افسر زر داد مرا ؛ (اردو) تاج عطا کرنا - حکومت عطا کرنا - تاجدار بنانا -

افسردگی بقول بہار بحواله خان آرزو یک حالت نشاط و شادیست و دیگر حالت غم و اندوه اما وقتیکه شادی و انتعاش طبیعت نبود و غم و مکروهی هم عارض حال نگردیده باشد این حالت بین بین را افسردگی گویند و فرماید که با لفظ کشیدن مستعمل مؤلف عرض کند که خصوصیت با همین یک مصدر کشیدن ندارد - بلکه استعمال این با مصادر متعدده فارسی بنظر آمده که در ملحقات می آید مخفی مباد که اصل این افسرده باشد که اسم جامد زبان فارسی بمعنی پژمرده که بحث کاملش بجای خود می آید و مصدر افسردن مرکب و موضوع است از همین اسم جامد بحذف های هوز آخره و زیادت علامت مصدر بر دو افسردگی حاصل بالمصدر افسردن - فارسیان از افسردگی هم مصدر ها ساخته اند و افسرده را با مصادر فارسی مرکب هم کرده اند و از افسرده مصدر مفرد هم (ظهوری ره) سوخت در آتش افسردگی خود زاهد ؛ پیش مستی ز جگر لخت کبابی نکشید ؛ (وله ره) ظهوری

خوش بخویش افگن ضرور است آنقدر گیری چوکہ از افسردگی با دست شادان بہ نگردانم (اردو) امیر نے لفظ افسردگی کو ترک فرمایا ہے اور صاحب آصفیہ نے بھی لیکن صاحب آصفیہ نے پژمردگی کی تعریف میں افسردگی کا استعمال فرمایا ہے اور دکن میں افسردگی اسی حالت کو کہتے ہیں جس سے ملالت کا اثر پایا جائے۔

افسردگی بودن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی لاحق شدن افسردگی و افسردہ بودن کسی است (رسمی یزدی ؎) پس از کشتن زعشق افسردگی نبود شہیدان را کہ این آتش بآب خنجر جلاّ د نشیند ؛ (ظہوری ؎) افسردگی و بال دم ہیچکس مباد ؛ ای سینہ در نفس نکشیدی زبانہ ؛ (اردو) افسردہ ہونا افسردگی عائد حال ہونا۔

افسردگی داشتن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی افسردہ خاطر بودن است (نطقی تبریزی ؎) دلم گر شعلۂ دوزخ بود افسردگی دارد ؛ گل بختم گر از جنت بود پژمردگی دارد ؛ (اردو) افسردہ ہونا۔

افسردگی دیدن استعمال صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی یافتن افسردگی در کسی است (حزین اصفہانی ؎) کای آفتاب رای چرا دل فسردہ ؛ افسردگی ندیدہ کسی در جہان صبح (اردو) افسردگی پانا۔ افسردہ دیکھنا۔

افسردگی رفتن از دل استعمال۔ بمعنی رفع شدن افسردگی است (ظہوری ؎) افسردگی ز دل بہ تف نالہ می رود ؛ پرہیز از تپی کہ بہ تبخالہ می رود ؛ (ولہ ؎) رفت افسردگی از دل نفگندیم بردن ؛ ای خوش آن دل کہ درو شعلۂ آہی باشد ؛ (اردو) افسردگی دفع ہونا۔ باقی نہ رہنا۔

افسرگی کشیدن استعمال صاحب آصفی

ذکر این کرده که بمعنی مبتلای افسردگی شدن و افسرده دل گردیدن است (منهید بلخی سه)
همچو نرگس تازه دارد رنگ مخموری مرا ٭ می کشم افسردگی هرگه خمار آخر شود ٭ (اردو) مبتلای افسردگی ہونا۔ افسردہ دل ہونا۔

افسردگی یافتن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کرده که بمعنی دیدن و معلوم کردن افسردگی کسی است (نثر حزین اصفهانی) از استیلای هموم آن شوق و شغفی که بعلم و تحریر و تقریر معارف بود افسردگی یافت" (اردو) افسردگی پانا۔

افسردن بقول برهان بر وزن افشردن (۱) بمعنی سرد شدن و (۲) یخ بستن و منجمد شدن و (۳) از چیزی و کسی دل سرد شدن هم۔ صاحب بحر ذکر هر سه معانی بالا نسبت معنی سوم صراحت مزید کند که دست و دل کسی بکاری نرفتن و فرماید که کامل التصریف است و مضارع این افسرد خان آرزو در سراج به نقل قول برهان فرماید که تحقیق آنست که در اصل بمعنی پژمردن است از نهجت گل و برگ خزانی را افسرده گویند پس معانی دیگر مجاز باشد۔ صاحبان نوادر و موارد و جامع و مؤید و هفت و انند هم ذکر این کرده اند مؤلف عرض کند که فارسیان از اسم جامد فسرد که بجایش می آید های هوز را حذف کرده علامت مصدر (دن) بر آخرش زیاده کردند افسردن شده اند و دال مهمله که بیک جا جمع شده یکی حذف شده افسردن باقی ماند معنی حقیقی این سرد شدن آب است و حقیقت این معنی از ماخذ لفظ افسرده ظاهر شود که بجای خودش می آید پس معنی اول که مطلق سرد شدن است مجاز باشد و معنی دوم هم مجاز که یخ بستن و منجمد شدن آب از سرد شدنش صورت گیرد و معنی سوم این مجاز مجاز باشد و خصوصیت با دل ندارد چنانکه محققین عالیشان نوشته اند بلکه سرد شدن چیزی است و تفصیل آن در ملحقات سرد شدن می آید

حقیقت ماخذاین متقاضی آنست که این را بفتح
سین مهمله خوانیم چنانکه از بحث افسرده ظاہر
می شود ولیکن فارسیان این را بضم سین
مهمله استعمال کنند و این تصرف اہل زبان
باشد و فسردن که بجایش می آید مخفف این
(اردو) (۱) سرد ہونا (۲) منجمد ہونا - جم جانا
(۳) کسی چیز کا سرد ہونا - اس کی تفصیل ملحقات
افسردن سے ظاہر ہوگی -

افسردن آتش مصدر اصطلاحی -

همان است که بر آتش افسردن در مصدر ده گذشت
(اردو) دیکھو آتش افسردن -

افسردن بازار مصدر اصطلاحی -

معنی سرد شدن بازار و کاسد شدنش و رونق
و کار و بارش باقی نماندن باشد (ملا فوقی ۵)
بسکه بازار آتش افسرد ست :: از خجالت غریق
بحر تب است :: بهار بذیل لفظ افسرده بسند
همین شعر ملا فوقی مصدر افسرده شدن بازار
قائم کند تسامح اوست و مخفف این است
فسردن بازار هم که بجای خود ش آید (ظهوری
۵) ز دم شان فسرد نبست بازار شعر ::
نکو میفروشند طومار شعر :: (اردو) بازار
سرد ہونا - دکن میں مستعمل ہے - بازار مندا
ہونا - بقول آصفیہ سرد بازاری ہونا - خرید
و فروخت کم ہونا -

افسردن چراغ مصدر اصطلاحی -

بهار بذیل لفظ افسرده چراغ افسرده را قائم
کرده که متعلق از همین مصدر است و این کنایه
باشد از کم شدن روشنی شمع و چراغ (ملا طغرا
۵) دلی تیره همچون فسرده چراغ :: دلی بی
طراوت چو بگشته داغ :: مخفی مباد که درین
شعر استعمال مصدر فسردن چراغ است بدون
الف اول عیبی ندارد (اردو) دکن میں اسکا
ترجمہ چراغ ٹمٹمانا - چراغ ٹمٹماتا ہے - صاحب
آصفیہ نے لفظ چراغ کے ذیل میں اسکا ہم معنی

کوئی استعمال نہین لکھا - البتہ مٹنا نا پر لکھا ہی کہ چراغ کا بجھنے کے قریب ہونا - اور جھلملانا یہ فرمایاہے کہ چراغ یا ستارے کا کم کم چمکنا -

افسردن خون مصدر اصطلاحی - بمعنی سرد شدن خون باشد کہ گرمی وجوش ندارد چنانکہ صائب گوید (ع) ہرکہ عاشق نیست خون دررگ و ریشش افسردہ است ؛ گفتگو با زاہدان تلقین خون مردہ است ؛ (اردو) خون سرد ہونا دکن مین مستعمل ہے یعنی خون کی گرمی اور جوش باقی نہ رہنا - صاحب آصفیہ نے خون سفید ہونا بمعنی بے مہری ظاہر ہونا لکھا ہے - لیکن یہ فارسی کا خالص ترجمہ نہین ہے -

افسردن دل مصدر اصطلاحی - بمعنی افسردہ وملول شدن دل باشد کہ شگفتگی و خوشدلی باقی نماند و دل افسردہ دافسردہ دل ازہمین مصدر است (ظہوری ع) بہ دل افسردہ ہویاد مرگ ؛ نیست زداغ تو جگر را گزیر ؛ (اردو) افسردہ دل ہونا - افسردہ دل بقول امیر بمعنی اداس - رنجیدہ اور جس کا دل شگفتہ نہو (صبا ع) آنکھین صبا پہ آپ ہین اس نور کی لئے ؛ افسردہ دل ہین آتش مغفور کے لئے ؛

افسردن سینہ مصدر اصطلاحی - بہ معنی جوش باقی نماندن در سینہ وسینۂ افسردہ ازہمین مصدر است (ظہوری ع) آتش پرشعلہ بہ سینۂ افسردہ ریخت ؛ وجلۂ پرمایہ زچشم بی نم جوش زد ؛ (اردو) سینہ مین جوش باقی نہ رہنا -

افسردن لفظ مصدر اصطلاحی - بمعنی شگفتہ نبودن لفظ کہ بہ دل نچسپد چنانکہ ظہوری گوید (ع) گرم مداحی دارای دکن ہرکہ نشد ؛ لفظش افسردہ ومعنیش زبون می آید ؛ (اردو) لفظ کا شگفتہ نہونا - دل چسپ نہونا -

افسردہ بقول بہار بالفتح وضم سین مہملہ معنی (۱) سرد شدہ و (۲) یخ بستہ و این ہر دو مجازی (۳) پژمردہ باشد - صاحب نوادر بذیل

مصدر افسردن ذکر این کرده گوید که بمعنی پژمرده
و سرد و صاحب بحر بذیل مصدر فرماید که (۴) بمعنی
ملول و دلگیر هم (عرفی ؎) عرفی اندر عشق اگر
ناقص بود افسرده نیست * صید عشق از خام
باشد نیم خورد آتش است * (وله ؎) افسرده
را نصیب نباشد دل کباب * آن یابد این نواله
که مهمان آتش است * (ظهوری ؎) افسرده
گو بعرض تمنا بر آر جوش * کز تاب کینه سوخته
سخن در زبان کس * (صائب ؎) نیست
در عالم افسرده جگر سوخته * بچه امید بر آید
شرر از سنگ مرا * وجمع این بقاعدهٔ فارسی
افسردگان باشد (صائب ؎) تا خدنگ
غمزه بال و پر فشانی می کند * خون ما افسردگان
رقص روانی می کند * **مؤلف** عرض کند
که این اسم جامد زبان فارسی است و مرکب از
آب و سرده و در آخر سرده هاء نسبت باشد
که افادهٔ معنی مفعولی دهد - پس آب سرده

بمعنی آب سرد شده یعنی آب سرد باشد فارسیان
بقاعدهٔ خود بای موحده را به فا بدل کرده همچو
زبان وزفان و ممدوده بکثرت استعمال و لب
ولهجهٔ شان بمقصوره بدل شد افسرده باقی
ماند می بایست که بلحاظ ماخذ سین مهمله را مفتوح
گیریم ولیکن در محاوره و روزمرهٔ عجم بالضم
مستعمل است و این تصرف عوام است بلحاظ
عدم علم از ماخذ - مصدر افسردن که گذشت
از همین اسم جامد وضع شد - پس معنی اول مجاز
معنی حقیقی است بدون خصوصیت آب و معنی
دوم هم مجاز آن که آبی که منجمد شود و یخ بندد
بسیار سرد می باشد که کثرت سردی سبب انجماد
است و معنی سوم و چهارم مجاز معنی اول باشد
بر سبیل استعاره که چیزی که سرد شود پژمرده گردد
و گرمی در و باقی نماند ازینجاست که فارسیان
چیز پژمرده و شخص ملول و دلگیر را افسرده گفتند
که گرمی و جوش ندارد گویا مثل آب سرد است

فارسیان این را با مصادر فرس مرکب ہم کردہ اند
کہ در ملحقات می آید (اردو) (۱) سرد - بقول
آصفیہ - ٹھنڈا - سست - ڈھیلا - افسردہ
(۲) منجمد - بقول آصفیہ سردی سے جما ہوا - بستہ
ٹھٹھرا ہوا - (۳) افسردہ - بقول امیر مرجھایا
ہوا (خلیل ؎) افسردہ ہے داغ دل عشق
ہمیشہ ؛ نادار کے گھر میں نہیں ہوتا ہے تو اگرم ؛
(۴) افسردہ - بقول امیر - اداس غمگین (بحر
؎) کوئی دم غم غلط احباب میں ہو جاتا ہے ؛
دل افسردہ کو بہلاتی ہے صحبت کیسی ؛ (فقرہ امیر)
خیر تو ہے آپ اتنے افسردہ کیوں ہیں "

افسردہ آمدن سخن مصدر اصطلاحی
افسردگی رو دادن و شگفتگی پیدا نہ شدن از سخن
چنانکہ ظہوری گوید (؎) ز خویش تا نمی گویم سخن
افسردہ می آید ؛ بروئیش تا نمی بینم نگہ پژمردہ می آید ؛
(اردو) سخن سے شگفتگی ظاہر نہ ہونا - کلام رو کھا
ہونا - بے لطف ہونا -

افسردہ باشیدن استعمال - بمعنی ملول
بودن است (ظہوری ؎) چرا افسردہ باشم
از برای خود ز نم فالی ؛ چو من از گرم خونان کیست
شہبالی بر و بندم ؛ (اردو) افسردہ ہونا -

افسردہ بودن استعمال - صاحب آصفی
ذکر این کردہ کہ بمعنی پژمردہ بودن است (آخرین
اصفہانی ؎) افسردہ بود بسکہ بساط چمن حزین ؛
ایام گل گذشت و بہاران ندید کس ؛
(اردو) افسردہ ہونا -

افسردہ بیان اصطلاح - بقول صاحب
بحر عجم بمعنی آنکہ سخنش بر دلہا اثر نکند - بہار گوید
کہ کنایہ از پوچ گو و ہرزہ گو کہ سخنش بر دل نزند
(صائب ؎) سخن آنست کز و زندہ دلی
گرم شود ؛ لب افسردہ بیانان و لب گور یکیست ؛
مؤلف گوید کہ اسم فاعل ترکیبی است یعنی بیان
افسردہ کنندہ (اردو) وہ شخص جسکا بیان مخلوق
کے دل پر اثر نہ کرے یا وہ گو - ہرزہ گو - ہماری

کرا سے ہین افسردہ بیان اور مقرر بے اثر
بھی کہ سکتے ہین ۔

افسردہ پستان | اصطلاح ۔ بقول صاحب
بحر عجم و بہار زن عقیم و زن پیر کہ از زادن
باز ماندہ باشد (خاقانی ؎) کیمسر شود امہات
دوران ٭ بستہ رحم و فسردہ پستان ٭ مؤلف
گوید کہ اسم فاعل ترکیبی است و افسردن
پستان علامت این است کہ نوبت بہ شیر
نرسد و درین سند فسردہ پستان بدون الف
اول مستعمل عیبی ندارد (اردو) وہ عورت
جو بانجھ ہو یا ضعیفی کی وجہ سے حاملہ نہوتی ہو

(الف) **افسردہ جان** | اصطلاح ۔ بقول
صاحب بحر عجم و بہار (۱) مردم مردہ دل
و (۲) سخت دل و بی مہر (نظامی ؎)
نشاط اندر آرد بجو اندگان ٭ مفرح رساند
بدر اندگان ٭ فسردہ دلان زاد را آید بکار ٭ بغم
آلودگان را شود غمگسار ٭ مؤلف گوید کہ برای
معنی دوم طالب سند باشیم کہ استعمال این
بدین معنی از نظر ما نگذشت و معاصرین عجم ہم
ساکت و از ہمین اصطلاح متعلق است ـــ

(ب) **افسردہ جانی** | بزیادت یای مصدری
(ظہوری ؎) درگداز طعنۂ افسردہ جانی
نیستم ٭ داغ دل صد سینہ دارم در گریبان شکست
باز ٭ (اردو) (الف) (۱) دیکھو افسردہ دل
(۲) سخت دل ۔ بے مہر (ب) افسردہ دلی
مؤنث ۔

افسردہ جگر | استعمال ۔ مرادف افسردہ
دل است کہ می آید یعنی غمگین (ظہوری
؎) بگاہ گریہ گرد از جوئبار رگ برانگیزم ٭
خوش آن کز گریہ گاہ خود جگر افسردہ می آید ٭
(اردو) دیکھو افسردہ دل ۔

افسردہ حال | استعمال ۔ بقول صاحب
انند بحوالہ مظہر العجائب بمعنی عاشق حیف است
کہ سندی پیش نشد و دیگر کسی از محققین ذکر

این نکرد بخیال ما اسم فاعل ترکیبی است بمعنی کسی کہ حال او افسردہ باشد مرادف افسردہ دل وغمگین وجا دارد کہ کنایۃً عاشق را گوئیم طالب سند باشیم (اردو) عاشق - بقول آصفیہ - مذکر - نہایت دوست رکھنے والا - چاہنے والا - مریض عشق - فریفتہ - شیدا - والہ

افسردہ خاطر استعمال - بقول صاحب بحر آنکہ ملول ودلگیر بود وبقول انند دل شکستہ مؤلف عرض کند کہ مرادف افسردہ دل است اسم فاعل ترکیبی (اردو) افسردہ خاطر - بقول امیر اداس - رنجیدہ - جس کا دل شکستہ ہو -

افسردہ خوان استعمال بمعنی کسی کہ خوان او گرم نیست بلکہ سرد است اسم فاعل ترکیبی با مرادف سرد خوان (ظہوری ؎) پی داغ خون جگر گستر اند ؛ با فسردہ خوانان صلائی رسانم ؛ (اردو) وہ شخص جس کا دسترخوان سرد ہو جس کے دسترخوان پر گرما گرم غذا نہ ہو

(۱۴۵)

افسردہ دامن استعمال - بمعنی کسی کہ دامن او سرد باشد وکنایہ از ملول - اسم فاعل ترکیبی است (میر معزی ؎) آب حیات آتش افسردہ دامن است ؛ مجنون عشق بدامن صحرا نمی رود ؛ (اردو) ملول غمگین افسردہ -

(۱۴۶)

افسردہ درون استعمال - بقول صاحب بحر عجم مرادف افسردہ جان (کہ گذشت) صاحب انند ہم ذکر این کردہ مؤلف گوید کہ اسم فاعل ترکیبی است ومرادف بمعنی اول افسردہ جان باشد وبا معنی دوم ہیچ تعلق ندارد وخیال ما بہ افسردہ جان ہمین است طالب سند باشیم (اردو) دیکھو افسردہ جان -

(الف) افسردہ دل اصطلاح - بقول صاحب بحر عجم وبہار مرادف افسردہ جان مؤلف

(۱۴۷)

عرض کند که مرادف معنی اولش فقط و معنی دوم
برا با این تعلقی نیست و همین است خیال ما نسبت
افسرده جان هم که بر اینجا ذکرش کرده ایم - و
معاصرین عجم هم این را به معنی ملول و دلگیر استعمال
کنند چنانکه صاحب یوسف سراج آورده (نثر)
چون در خزانهٔ عامره چنانکه وزیر ذکر نموده نقصان
نقود مشاهده شده بود بنا برین من هم ازین جهت
افسرده دل بودم" (ظهوری ؎) درین پرده
نماند گر افسرده دلی ؛ داغ یک لخت سرو است
که در سینه کشیم ؛ (عرفی ؎) جز دل سوخته اصوفی
افسرده دلست ؛ در خم طرهٔ با زفشاندی از جوش
(ب) افسرده دلی | بیای مصدری حاصل
بالمصدر افسرده دل بودن و شدن است
(ظهوری ؎) افسرده دلیم در زبان داشته
هر آه لصید زبانه برخاست ؛ (اردو) (الف)
افسرده دل - دیکهو افسرده خاطر (ب) افسرده
دلی - یعنی تیره مرده دلی و رنجیدگی و ملال خاطر که
سکتے ہین -

افسرده دم | استعمال - بقول بهار مرادف
افسرده بیان (میرزا رضی دانش ؎) نیست
بر نالهٔ افسرده مان گوش مرا ؛ بلبلی کو که صفیرش
برد از هوش مرا ؛ (اردو) دیکهو افسرده بیان

افسرده روان | استعمال - بقول بهار
مرادف افسرده جان (که گذشت) بخیال ما مرادف
معنی اولش باشد فقط و با معنی دومش هیچ
تعلق ندارد و همین خیال نسبت افسرده جان
هم ظاهر کرده ایم (صائب ؎) از صحبت افسرده
روانان بحذر باش ؛ چو پای جگر سوختگان هیچو
شرر باش ؛ (اردو) دیکهو افسرده جان -

(الف) افسرده شدن | استعمال - یعنی
ملول و دلگیر شدن است بهار ذیل لفظ افسرده
مصدر افسرده شدن را ذکر کرده است مؤلف
عرض کند که فارسیان استعمال این برای انسان
و غیر ذوی الارواح هم کرده اند چنانکه -

(ب) افسرده شدنِ تب | بقول صاحب
بحر عجم بمعنی دور شدن تب است و بقول بہار
کم شدن آن و ما با بہار اتفاق داریم چنانکہ صاحب
گوید (ـــہ) شد رعشۂ پیری پر و بال طلب
تو بہ بکجو نشد افسرده زکافور تب تو بہ و ۔۔
(ج) افسرده شدنِ جہان | بمعنی ظاہر
شدن آثار ملالت از جہان چنانکہ حزین صفہانی
گوید (ـــہ) جہان افسرده شد ای عشق خون
آشام اشارت کن ٭ کہ این دل مردگان را بہ
رگ جان نشتر انداز د ٭ ۔۔۔
(د) افسرده شدنِ قصہ | بہ تحقیق ما اثر نکردن
بر دل سامع باشد و بقول بہار کنایہ از مبتذل
شدن قصہ (باقر کاشی ـــہ) شد قصہ ام افسرده
چو افسانۂ مجنون ٭ پیداست کہ رسوای جہان
چند توان بود ٭ (اردو) (الف) افسرده ہونا۔ ملول ہونا
غمگین ہونا۔ (ب) بخار کم ہونا۔ تپ کم ہونا
(ج) ساری دنیا میں غم کے آثار اور افسردگی
پیدا ہونا (د) قصہ کا بے اثر ہونا ۔
افسرده کالبد | استعمال بقول انند بحوالۂ
مظہر العجائب بمعنی عاشق است۔ دیگر کسی از
اہل تحقیق ذکر این نکرد مؤلف گوید کہ اگرچہ
این معنی موافق قیاس و کنایہ باشد و لیکن ظاہرا
سند باشیم (اردو) عاشق۔ دیکھو افسرده دل
(الف) افسرده گفتن | استعمال بمعنی گفتگو
کردن و سخنی گفتن کہ در دل مخاطب و سامع
اثرے نکند و ۔۔۔
(ب) افسرده گو | اسم فاعل ترکیبی از ہمعنی
مصدر است (ظہوری ـــہ) زاہد افسرده
گو گرمی نکن خواہد فتاد ٭ زاہ برق رحمتی بر خرمن
عصیان ما ٭ (اردو) (الف) ایسی بات کرنا
جس سے سامع متاثر نہ ہو اور (ب) اسی کا
اسم فاعل ترکیبی ہے یعنی بے اثر بات کہنے والا۔
افسرده مہر | استعمال۔ بقول بہار و انند
کنایہ باشد از کم مہر (دانش ـــہ) از این افسرده

مهران بوی دل سوزی نمی آید؛؛ زپای گل بجا
لاله زاری می کشم خود را؛ مؤلف عرض کند
که اسم فاعل ترکیبی است مرادف سردمهر۔
(اردو) سردمہر۔ بقول آصفیہ کم توجہ۔ بےمہر
بےمحبت بیرحم۔

(الف) افسر دیر اعظم | اصطلاح بقول
صاحب بحر آفتاب و صاحب برہان گوید کہ
بکسر رابع کنایہ باشد از آفتاب۔ صاحبان
مؤید و جامع و انند ہم ذکر این کردہ اند
صاحب ہفت صراحت فرماید کہ بہ فتح دال
مہملہ و کسر رای دوم است مؤلف گوید
کہ مرکب اضافی است کہ فارسیان کنایۃً
دیر اعظم فلک را گویند و جہان را نیز پس افسر
را بسوی او مضاف کردند و درین جا افسر
استعارہ باشد از حکمران و پادشاہ اند رتصور
معنی لفظی این پادشاہ فلک یا جہان است
و کنایہ از آفتاب جہانتاب در جا دارد کہ
بمعنی حقیقی افسر معنی این تاج فلک یا تاج
جہان گیریم و کنایہ از آفتاب جہانتاب و
از ہمین قبیل است

(ب) افسر دیر بلند | کہ بقول صاحب
ناصری کنایہ باشد از آسمان و دیگر کسی از
محققین ذکر این نکرد عیبی ندارد کہ موافق
قیاس است و صاحب ناصری از اہل زبان
(اردو) (الف و ب) دیکھو آفتاب کے
دوسرے معنی۔

افسر ربودن | استعمال۔ صاحب آصفی
ذکر این کردہ کہ بہ معنی پادشاہی گرفتن از کسی
است چنانکہ خسرو گوید (ے) آمدم زاز پی آن
کار ربود؛؛ کافسر اقلیم تو انم ربود؛؛ (اردو)
حکومت اور بادشاہی حاصل کرنا۔

افسر ساختن | مصدر اصطلاحی کنایہ
باشد از بہ سر نہادن و کمال تعظیم کردن (ظہوری
ے) افسر تارک اقبال ظہوری سازم؛؛ کف

خاکستر اگر از درشہ بردارم ؎ (اردو) سر پر رکہنا
بقول آصفیہ تعظیماً کسی چیز کو اٹھا کر سر پہ رکہنا نہایت
تعظیم و تکریم کرنا۔ (جرات ۔ سے) اٹھ جرات
کے جو گل سنگ دریار لگا ؎ کبھی چھاتی سے لگایا
کبھی سر پہ رکہا۔

افسر سگزی | بقول بحر و جامع (۱) نام
سازی و (۲) نام تصنیفی از باربد۔ بہار گوید کہ
بکسر سین مہملہ بکاف فارسی و زای تازی نام
سازی کہ بزمانۂ قدیم در ملک سیستان متعارف
بودہ خان آرزو و سراج فرماید کہ این در نسخ
لحن داؤدی داخل نیست معنی اول صحیح است
و سگزی سیستانی را گویند۔ صاحب رشیدی
و سروری بر معنی اول قانع (منوچہری ۔ سے)
بگیر بادہ و نوشین و نوش کن بصواب ؎ ببانگ
ششتم و یا بانگ افسر سگزی ؎ صاحب ناصری
فرماید کہ نام نوائیست از مصنفات باربد و سگز
گروہ سیستان را گویند و سگزی منسوب بہ سیستان
و این یای نسبت است مؤلف عرض کند
کہ مرکب اضافی است بمعنی تاج منسوب بہ
سیستان یعنی مایۂ ناز سیستان و کنایہ از سازی
و آنچہ برہان معنی دوم قائم کردہ است اغلب
کہ تسامح اوست۔ اتفاق اہل تحقیق بر معنی اول
است و صاحب ناصری درست گفتہ کہ این
از مصنفات باربد است ولیکن او ہم تسامح کرده
کہ ساز را نوا گفتہ از ینجاست کہ مخترعات مصنفات
نوشت (اردو) فارسیون نے افسر سگزی ایک
ساز کا نام رکہا ہے جس کا موجد باربد تہا اور
زمانہ سلف مین سیستان مین اس کا رواج تہا

افسر شدن | بقول برہان کنایہ از پادشاہ
شدن۔ صاحبان سراج و جامع و بحر ہم بانش
و صاحب ناصری در خاتمۂ کتاب بذیل استعارات
و کنایات این را بسند کلام نظامی آوردہ و سکندری
خوردہ (سے) چو من بر سر خسروان افسرم ؎ چہ
اندیشہ باشد ز اسکندرم ؎ مؤلف عرض کند

ازین سند مصدر افسر شدن حاصل نمی‌شود و
شاہد ناصری بر خلاف اوست و بر زبان معاصرین
استعمال این مصدر بمعنی حاکم و بالادست شدن
است و این کنایہ باشد کہ تاج ہم بالای ہمہ لباس
است (اردو) افسر ہونا۔

(۱۶۵۱) **افسر کج نہادن** (مصدر اصطلاحی) کنایہ
باشد از رعنائی چنانکہ یار را کج کلاہ گویند یعنی
تاج را بر سر مائل کردن کہ ادای معشوقان است
(ظہوری ے) چتر افراشتہ از جلوۂ پروانہ بفرق ؛؛
باد از شعلہ چراغ کج نہد افسر شمع ؛؛ (اردو) کج
کلاہی۔ بقول آصفیہ مؤنث۔ بانکپن (مصحفی
ے) کج کلاہی نہ گئی تا سر ترگان اس کی ؛؛
اشک ہے یا ہے یہ لڑکا کسی درّانی کا ؛؛ اب
فارسی مصدر کا لفظی ترجمہ تاج کو مائل کرنا
ایک جانب جھکانا۔

(۱۶۵۲) **افسر کردن** استعمال بمعنی تاج ساختن
است (انوری ے) فال مرکب او دارد
آن بہا و شرف ؛؛ غبار موکب او دار داّن
محل و خطر ؛؛ کزان کنند عروسان خلق سا یارہ ؛؛
و زاین کنند بزرگان نلک را افسر ؛؛ (اردو)
تاج بنانا۔

افسرگر اصطلاح۔ بقول صاحب انند
بحوالۂ فرہنگ فرنگ نام طائری است کہ
آنرا خطاف و پرستو نیز خوانند۔ صاحبان تحقیق
ازین ساکت و شک نیست کہ این کنایہ باشد
گویند کہ آشیان این جانور مشابہ تاج باشد
ازینجاست کہ فارسیان کنایۃً این را درست
کنندہ و سازندہ افسر گفتہ باشند اسم فاعل
ترکیبی است (اردو) ابابیل۔ بقول آصفیہ
(عربی) اسم مونث۔ ایک قسم کی چھوٹی سی
چڑیا ہوتی ہے جسکی چونچ اور سارے پر سیاہ
مگر سینہ سفید ہوتا ہے فارسی مین پرستو کہتے ہین

افسر نہادن استعمال۔ صاحب آصفی کہم
این کردہ و این ہمانست کہ با افسر بر ہمہ اینجا

گذشت و مجرد افسر نہادن ہم مرادف آنست (ظہوری ؎) کسی راکہ دل دست بر سر نہد ؛ فلک را ز نعلین افسر نہد ؛ (اردو) تاج پہنانا۔

افسر یافتن استعمال ۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی تاج یافتن و کنایہ از حکومت و شاہی یافتن باشد (حزین اصفہانی ؎) تواند شد کہ فرق افسر نقش قدم یابد ؛ اگر گامی فرو دارا اوج استغناہی پا را ؛ (ظہوری ؎) خوشا فرقی کہ افسر یافت از خاک کف پایش ؛ خوشا چشمی کہ حیران گشت بر رخسار زیبایش ؛ (اردو) تاج پانا ۔ حکومت پانا ۔ پادشاہی حاصل کرنا تاجدار ہونا ۔

افسر یاقوت اصطلاح ۔ مرکب اضافی و بقول صاحب انند کنایہ از خورشید باشد ۔ دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد حیف است کہ سندی پیش نشد ۔ بخیال ما خلاف قیاس نیست و آفتاب را تاج یاقوت توان گفت کہ ہمچون یاقوت می درخشد (اردو) دیکھو آفتاب کے دوسرے معنی ۔

افسنتین بقول برہان بکسر ثالث و سکون نون و فوقانی بہ تحتانی رسیدہ و بنون زدہ نوعی از بوی مادران کوہی است ۔ گل آن بانحوان و تلخی آن بصبر نزدیک است ۔ در دچشم را سود دارد ۔ صاحب محیط گوید کہ بفتح ہمزہ و سکون فا و فتح سین و کسر تای فوقانی اسم رومی است و گویند لغت یونانی باشد بعربی خترق و بلغت مصر نوع زیون آنرا و شیہ و نوع جبلی آنرا ربل و بفارسی مروہ و موی بخوشہ و بہندی مجتری و شتارو گویند و آن نباتی است برای معدہ و جگر و خصوصاً جہت فم معدہ نافع ۔ بقول شیخ گرم در اول و خشک در سوم ۔ مفتح قابض جالی ملطف مجفف و منافع بسیار دارد (الخ) (اردو) صاحب جامع الادویہ نے اس کا مشہور

نام سنتین لکھا ہے اور مردہ اور ختری کا بھی ذکر کیا ہے - ایک قسم کی گھانس ہے جس کا پھول
بابونہ کے پھول سے مشابہ ہوتا ہے -

افسور | بقول صاحب انند بحوالہ فرہنگ فرنگ بضم اول وثالث و رای مہملہ لغت
فارسی است (۱) بمعنی شرم وخجالت و (۲) نوعی از حیوان دشتی است دیگر کسی از اہل تحقیق
ذکر این نکرد و صاحب محیط ہم از معنی دوم این لغت ساکت حقیقت معنی اوّل جز این نباشد
که فارسیان از افسوس که می آید سین مہملہ را برخلاف قیاس به رای مہملہ بدل کردہ باشند
باقی حال طالب سند- استعمال باشیم (اردو) (۱) شرم - دیکھو ارم (۲) ایک حیوان دشتی کا
نام افسور کہا گیا ہے اور صاحبان تحقیق اسکی صراحت فرید سے ساکت اور ہم قاصر ہیں -

افسوس | بقول برہان وجامع وناصری با واو مجہول بروزن محبوس (۱) بمعنی ظلم وستم
وبیداری و (۲) دریغ وحسرت و (۳) بازی وظرافت وسخرہ ولاغ و (۴) نام شہر دقیانوس
وبقول بعض بمعنی چہارم لذت عزلت - صاحب رشیدی فرماید که معنی دوم بالفتح باشد وبمعنی
سوم بالضم وبحذف الف ہم آمدہ - صاحب جہانگیری بذکر سہ معنی اول الذکر ہر یکی برا سند
دہد (استاد طبع سرخسی سلھ) ای صدر نائی بولایت فرست نوبۂ معزول کن معینک سنحوس ذرودنا
رزہای بیشمار با فسوس می برد ؛ آخر شمار ادکن از بہر مزدورا ؛ (حافظ شیرازی ۷۹۲ھ) افسوس
ازان کسان که ندانند اینقدر ؛ کز عمر آن خوشست که یک لحظہ باہم اند ؛ (ناصر خسرو ۴۸۱ھ)
برخرید ار فسون سخرہ دافسوس کنند ؛ وانگہی جز که ہمہ تنبل وافسون نخرند ؛ فرماید که بمعنی سوم
بدون الف ہم آمدہ صاحب سروری بر معنی سوم وچہارم قانع وبرای ہر دو سندی آوردہ -

گذشت و مجرد افسر نہادن ہم مرادف آنست (ظہوری ے) کسی راکہ دل دست بر سر نہد ؛ فلک راز نعلین افسر نہد ؛ (اردو) تاج پہنانا۔

افسر یافتن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی تاج یافتن وکنایہ از حکومت وشاہی یافتن باشد (حزین اصفہانی ے) تواند شد کہ فرقم افسر نقش قدم یابد ؛ اگر گامی فرو دارد مرا استغنا ہمی پارا ؛ (ظہوری ے) خوشا فرقی کہ افسر یافت از خاک کف پایش ؛ خوشا چشمی کہ حیران گشت بر رخسار زیبایش ؛ (اردو) تاج پانا - حکومت پانا - پادشاہی حاصل کرنا تاجدار ہونا۔

افسر یاقوت | اصطلاح - مرکب اضافی وبقول صاحب انند کنایہ از خورشید باشد۔ دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد وحیف است کہ سندی پیش نشد - بخیال ما خلاف قیاس نیست و آفتاب را تاج یاقوت توان گفت کہ ہمچون یاقوت می درخشد (اردو) دیکھو آفتاب کے دوسرے معنی۔

افسنتین | بقول برہان بکسر ثالث وسکون نون وفوقانی بہ تحتانی رسیدہ وبنون زدہ نوعی از بوی مادران کوہی است - گل آن بانجوان وتلخی آن بصبر نزدیک است - درد چشم را سود دارد - صاحب محیط گوید کہ بفتح ہمزہ وسکون فا وفتح سین وکسر تای فوقانی اسم رومی است و گویند لغت یونانی باشد بعربی ختریق وبلغت مصر نوع زبون آنرا وشیہ ونوع جبلی آنرا ربل وبفارسی مردہ وموی بخوشہ وبہندی مجتری وتشتار گویند وآن نباتی است برای معدہ وجگر وخصوصاً جہت فم معدہ نافع - بقول شیخ گرم در اول وخشک در سوم - مفتح فابض جالی ملطف مجفف ومنافع بسیار دارد (الخ) (اردو) صاحب جامع اللادویہ نے اس کا شہری

نام اسپنتین لکھا ہے اور مردہ اور ختری کا بھی ذکر کیا ہے۔ ایک قسم کی گھانس ہے جس کا پھول بابونہ کے پھول سے مشابہ ہوتا ہے۔

افسور بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ بضم اول وثالث وراے مہملہ لغت فارسی است (۱) بمعنی شرم وخجالت و (۲) نوعی از حیوان دشتی است دیگرکسی از اہل تحقیق ذکر این نکرد وصاحب محیط ہم از معنی دوم این لغت ساکت حقیقت معنی اوّل جز این نباشد که فارسیان از افسوس که می آید سین مہملہ را برخلاف قیاس به راے مہملہ بدل کردہ باشند باقی حال طالب سند۔ استعمال باشیم (اردو) (۱) شرم۔ دیکھو آزرم (۲) ایک حیوان دشتی کا نام افسور کہا گیا ہے اور صاحبان تحقیق اسکی صراحت مزید سے ساکت اور ہم قاصرہیں۔

افسوس بقول برہان وجامع وناصری با واو مجہول بروزن محبوس (۱) بمعنی ظلم وستم وبیراہی و (۲) دریغ وحسرت و (۳) بازی وظرافت ومسخرگی لاغ و (۴) نام شہر دقیانوس وبقول بعض بمعنی چہارم لغت عربست۔ صاحب رشیدی فرماید که بمعنی دوم بالفتح باشد وبمعنی سوم بالضم وبحذف الف ہم آمدہ۔ صاحب جہانگیری بذکر ہر سہ معنی اول الذکر ہر یکی را سند دہد (استاد ملیح سرخسی ۵ مے) ای صدر زمانہ ولایت فرستند و با معز دل کن معنیک منحوس ذرو رنا رزہای بیشمار با فسوس می بردند آخر شمار دکنی از بہرہ دردند (حافظ شیرازی ۵ مے) افسوس از ان کسان که ندانند قدر تو کز عمر آن خوشست که یک لحظه با ہم اندند (ناصر خسرو ۵ مے) برخیز از فسون سخرہ وافسوس کنند و نگہی جز که ہمه تنبل وافسون نخرند فرماید که بمعنی سوم بدون الف ہم آمدہ صاحب سروری بر معنی سوم وچہارم قانع وبراے ہر دو سندی آوردہ۔

(حکیم انوری ؎) آخر افسوستان نیاید از آنکہ ملک در دست مشت افسوس است صاحب ناصری نسبت معنی اول صراحت کند کہ بمعنی ظلم و ستم کردنست ۔ بخیال ما تسامح اوست کہ از اسم جامد معنی مصدری پیدا می کند۔ خان آرزو در سراج آوردہ کہ این کلمہ ایست کہ در وقت دریغ گویند و بمعنی دریغ نیز و بمعنی بیکار کہ مسخرہ گویند و بحوالہ برہان ذکر معنی اول ہم کردہ فرماید کہ آنچہ جہانگیری بمعنی لاغ و مسخر نوشتہ خطا ست و آنچہ رشیدی بمعنی تمسخر گفتہ غلط است و گوید کہ بمعنی چہارم غیر فارسی است ۔ بہار بذکر معنی دوم و سوم فرماید کہ در دو از تشبیہات اوست و با لفظ خوردن و داشتن و کشیدن و کردن مستعمل ۔ صاحب مؤید گوید کہ بمعنی سخن دروغ است و ذکر معنی چہارم ہم کند ۔ مؤلف عرض کند کہ اسم جامد فارسی زبان است و آنچہ خان آرزو بمعنی بیکار آوردہ و خطا کردہ حیف است کہ سندی پیش نکرد و آنچہ بر جہانگیری و رشیدی اعتراض کردہ غلط است کہ استعمال جملہ معانی تذکرہ بسند کلام اہل زبان ثابت و فسوس مخفف این باشد و فسوسیدن مصدر ش کہ بجای خود ش مذکور شود و آنچہ صاحب رشیدی فتح اول را بمعنی دوم و ضم اول را بمعنی سوم مخصوص میکند موجب حیرت و اتفاق محققین بالفتح باشد برای جملہ معانی و صاحب منتخب کہ محقق زبان عرب است ذکر معنی چہارم کردہ کہ لغت عرب باشد و معنی بیان کردہ صاحب مؤید مجاز معنی سوم است و بس ۔ (اردو)

(۱) ظلم ۔ بقول آصفیہ عربی ۔ مذکر ۔ ستم ۔ جور ۔ سختی ۔ بے رحمی ۔ زبردستی (۲) افسوس ۔ بقول امیر فارسی ۔ مذکر ۔ حسرت ۔ رنج ۔ تاسف آپ فرماتے ہیں کہ کبھی حسرت و تاسف کی ہچکیہ آہ اور ہائے کے مثل یہ کلمہ زبان پر آتا ہے وہاں رنج کے معنی نہیں دیتا بلکہ حالت رنج کو ظاہر کرتا ہے (۳) ٹھٹول ۔ بقول آصفیہ (ہندی) ہنسی ۔ ظرافت ۔ مذاق (۴) ایک شہر کا نام

زبان عرب مین افسوس ہے جو دقیانوس سے منسوب ہے۔

افسوس خاستن | استعمال - صاحب آصفی
ذکر این کرده که بمعنی صدای افسوس بلند شدن
باشد (اثر فیضی ع) آن ساز تا که چون زنی
افسوس برخیزد ز جہان بہر ار افسوس ۂ (اردو)
صدای افسوس بلند ہونا۔

افسوس خوردن | استعمال صاحب آصفی
ذکر این کرده که بمعنی تاسف و افسوس کردن
و افسوس ناک شدن باشد (اثر شیرازی ع)
نی بعین و ابان وضایع جہان افسوس خورده
چو که شد نه خوان ہستی مہمان افسوس خوره
(صائب ع) بر دوستان رفته چه افسوس میخوریم
باخود اگر قرار اقامت نداده ایم ۂ (اردو)
افسوس کھانا - بقول امیر تاسف کرنا - اظہار
قلق کرنا - (ظفر ع) جب کبھی کرتے ہین ہم منہ
سے بیان احوال غم ۂ ایک عالم اسے ظفر افسوس
سنکر کھاتا ہے ۂ آپ فرماتے ہین کہ افسوس
کہانا لکھنؤ مین نہین سنا۔

افسوس برآشفتن | استعمال - صاحب
آصفی ذکر این کرده که بمعنی متاسف شدن
باشد (اثر شیرازی ع) خوش افسوس زن
تم آن لب خونخوار میدارد ۂ که انگشتی نخون
آلوده ام در دہان دارد ۂ (اردو) افسوس
کرنا - متاسف ہونا۔

افسوس ریختن | استعمال - صاحب آصفی
ذکر این کرده و از سند پیش کرده اش (افسوس
فرو ریختن از دہان) پیدا می شود که بمعنی ظاہر شدن
افسوس و پیدا شدن صدای افسوس از دہان
باشد (حافظ شیرازی ع) دگر گم طلب نیم تو
صد افسوس فرو ریختن چون شکر فرو ریزد ۂ
(اردو) افسوس ظاہر ہونا - منہ سے نکلنا۔

افسوس فرو ریختن از دہان | استعمال
همان است که بر افسوس ریختن مذکور شد۔

(اردو) دیکھو افسوس ریختن۔

افسوس کردن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی متاسف شدن است (حافظ شیرازی سے) نرگسش عربدہ جوی لبش افسوس کنان ؛ نیم شب دوش بہ بالین من آمد بنشست (اردو) افسوس کرنا۔ (قلق سے) حال پر اس کے کرکے کچھ افسوس تھا صنما اپنا کیا عطا ملبوس ؛

افسون بقول برہان بروزن افیون (۱) خواندن کلماتی باشد مر عزائم خوانان و ساحران را جہتہ حصول مقاصد خود و (۲) بمعنی حیلہ و تزویر ہم۔ صاحب ناصری فرماید کہ خواندن کلماتی است بطریق عزائم برای دفع چشم زخم و حفظ چیزی۔ و بقول صاحب رشیدی چیزی کہ برای جادوی کسی بخوانند یا بنویسند و بقول سروری سحر است و حیلہ و فرماید کہ اوسون نیز گویند۔ خان آرزو در سراج ذکر معنی اول بحوالہ رشیدی کردہ و معنی دوم را بحوالہ برہان نوشتہ فرماید کہ معنی دوم مجاز معنی اول است بہار گوید کہ با لفظ بستن و خواندن و دمیدن و کردن مستعمل۔ مؤلف عرض کند کہ انحصار این ہر چہار نیست کہ از ملحقات ظاہر شود بالجملہ بتحقیق ما این اسم جامد زبان فارسی است بمعنی عزیمت مطلقاً و فسون بحذف الف مخفف و اوسون بہ واو مبدل این (عرفی سے) از فسون عاقبت بر سفر و زہر رود زرد ؛ در مزاج من نجار دو زخ و افسون کجی است ؛ (ظہوری سے) داد از چشمان کہ خواہم را با فسون بستہ اند ؛ آب از چشم ترم بر نیل و جیحون بستہ اند ؛ (صاحب گلشن از سروری سے) ہمہ افسانہ و افسون و بند است ؛ بجان خواجہ کاینہا ریشخند است ؛ (اردو) افسون بقول امیر (فارسی) مذکر (۱) جادو۔ منتر (اسیر سے) کیا ہاتھ میں اس افعی گیسو کو لگاؤں ؛

افسون نہین آتا مجھے منتر نہین آتا ؛ (۲) فریب - مکر وحیلہ (تقریر) اسیر تو تو ہیہات بہی نہ ... نہین ایسے ہزارون افسون یاد ہین ''

افسون آموختن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی تعلیم افسون دادن است (مظہر ــہ) نمیدانم بہار آموخت طفلان را چہ افسونی ؛ کہ در ہر خانہ می بینیم زنجیری و مجنونی (اردو) افسون سکہانا -

افسون بدل بستن | استعمال - صاحب آصفی ذکر افسون بستن کردہ و این بمعنی مسخر کردن دل کسی بافسون باشد (علی خراسانی ــہ) از رہ مہر و محبت در دل ما جانہ کردہ ؛ این ہمہ افسون بدلہا از رہ نیرنگ بست ؛ (اردو) افسون کرنا - کسی کے دل کو جادو سے مسخر کرنا -

افسون پذیرفتن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی متاثر شدن از افسون باشد (طالب آملی ــہ) مجنون تو افسانہ و افسون نہ پذیرد ؛ ... می پند فلاطون نپذیرد (اردو) جادو یا افسون سے متاثر ہونا -

(۱) **افسون پرداز** | استعمال - بقول بہار معروف مؤلف گوید کہ بمعنی افسون گر باشد اسم فاعل ترکیبی است (ظہوری ــہ) افسون پرداز تر از عشق در عالم نہ باشد ؛ دم طفلان نادان مید مد پیران دانا را ؛ ظاہر است کہ سند متعلق بہ افسون پرداز است عیبی ندارد مرادف این است ---------

(۲) **افسون پژوہ** | کہ صاحب بحر وضمیمہ برہان ذکر این کردہ است اینہم اسم فاعل ترکیبی است (اردو) (۱ و ۲) افسونگر - دیکھو افسا -

افسونِ جدائی | استعمال - مرکب اضافی است و بقول بہار افسونی کہ برای جدائی دو کس خوانند و آنرا در تازی دعار البغض گویند

را بو طالب کلیم سه) دم تیغ را ساحری شد پدید؛ فسون جدائی بر اعضا دمید؛ ظاہر است کہ از سند بالا فسون جدائی بحذف الف اول پیدا است عیبی ندارد (اردو) افسون جدائی کہ سکتے ہیں وہ جادو منتر جو دو شخصوں میں مفارقت پیدا کرنے اور جدائی کے لیئے افسونگر کرتے اور پڑھتے ہیں۔

افسون خوان | استعمال - بقول بہار - مرادف افسون پرداز - اسم فاعل ترکیبی است (نظامی سه) آن فسون خانان کہ در تن جان بافسون می دہند؛ پیش آن لعل فسون خوان لب افسون بستہ اند؛ از سند پیش شدہ فسون خوان بحذف الف اول پیدا است عیبی ندارد - (اردو) دیکھو افسون پرداز -

افسون خوردن | استعمال - بقول بہار - دیگر بمعنی فریب خوردن است متعلق بمعنی دوم لفظ افسون (مولوی معنوی سه) زن بہ و زد بانگ کای ناموس کیش؛ من فسون تو نخواہم خورد بیش؛ از ین سند فسون خوردن بحذف الف اول پیدا است عیبی ندارد (اردو) فریب کہانا - دھوکا کہانا -

افسون داشتن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی صاحب افسون یعنی افسونگر بودن (ظہیر فاریابی سه) آنکہ در دین مسیحا شود از ہیبت او؛ نبرد جان اگر افسون مسیحا دارد؛ تعریف افسون مسیحا بجائش کنیم (اردو) افسون سے واقف ہونا -

افسون دانستن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی حقیقی یعنی از افسون واقف بودن است (نظامی سه) اگر خود عشق ہیچ افسون نداند؛ نہ از سودای عشقت وارہاند؛ (اردو) افسون جاننا -

افسون دمیدن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی حقیقی خواندن افسون و دمیدن بر کسی باشد چنانکہ نصیر ہمدانی آوردہ

(نثر) لب روزگار را از غایت صدق افسون مہر بر رویش دمیده" (عرفی ے) چراغ بزم تقیم شمع اہل دیل ؛ کہ دمیدن افسون آن واین میرد ؛ (حافظ شیرازی ے) بید مد ہر کسش افسونی ومعلوم نشد ؛ کہ دل نازک او مائل افسانۂ کیست (اردو) افسون پہونکنا - بقول امیر منتر پڑھ کر دم کرنا - (داغ ے) پڑھا جو میرے وقت ذبح تونے منہ ہی منہ مین کچھ ؛ پڑھی تکبیر یا کچھ پڑھکر افسون دلستان پھونکا ؛

افسون ژند | استعمال - بقول صاحب آنند بمعنی افسون آتش پرستان باشد مؤلف عرض کند کہ مرکب اضافی است دیگر ہیچ (اردو) آتش پرستون کا افسون -

افسون ساختن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی افسون کردن باشد و بہار

افسون ساز | را نوشتہ کہ بمعنی افسونگر و اسم فاعل ترکیبی است (حشمت اصفہانی ع) چشم فسون ساز تراصد کافرستان در بغل ؛ وظاہر است کہ درین مصرع استعمال فسون بدون الف اول است عیبی ندارد (اردو) (۱) افسون کرنا (۲) افسونگر - دیکھو افسا -

افسون شنیدن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی باور کردن افسون وحیلہ بازی و در فریب آمدن باشد (حزین اصفہانی ے) مشنو فسون زہد کہ در تیرہ خاک ہند ؛ ہر کس نیافت دولت دنیا فقیر شد ؛ ظاہر است کہ ازین سند فسون شنیدن بحذف اول پیدا است عیبی ندارد (اردو) فریب مین آنا - دھوکا کھانا -

افسونگر | استعمال - بقول بہار مرادف افسون ساز مؤلف گوید کہ افسون کنندہ را گویند اسم فاعل ترکیبی است و بزیادت یای مصدری افسونگری بمعنی حیلہ بازی باشد و مرادف عزیمت سازی ہم کہ حاصل بالمصدر افسون ساختن است (ظہوری ے) دران شہری کہ باشد رد آتش

ظہوری قدر افسونگر چہ باشد ؛ (نظامی ے)
چہ عمر یست کو را بچندین خطر ؛ بافسونگری برد
باید بسر ؛ (اردو) افسونگر - دیکھو افسا - دھوکہ
بازی - فریب دہی - (جادوگری - افسون سازی
بھی کہہ سکتے ہیں)۔

افسون گرفتن در مزاج | استعمال - صاحب
آصفی ذکر افسون گرفتن کردہ از معنی ساکت و
بخیال ما افسون گرفتن در مزاج بمعنی اثر کردن
افسون در مزاج باشد (فیضی ے) افسانہ رفت
در علاجش ؛ افسون نگرفت در مزاجش ؛ (اردو)
افسون کا اثر کرنا۔

افسون گرگی | اصطلاح - بقول بہار فرہنگی
است کہ چون پیش کسی باشد دیگری بروی
غالب نیاید - مؤلف گوید کہ بمعنی حیلہ گرگی باشد
کہ گرگ در حیلہ بازی معروف است ازینجاست
کہ افسون گرگی حیلۂ را نام نہادہ اند کہ دیگری
ازان آگاہ نشود و خبر نیابد (نظامی ے) سیہ
بازی افسون گرگی درود ؛ سراماسی از سر بزرگی
درود ؛ (اردو) بھیڑیے کی سی مکاری - یعنی
گہری دہوکہ بازی جس سے دوسرا شخص واقف
نہ ہو سکے۔

افسون گری | استعمال - ذکر این ذیل افسونگر
گذشت (اردو) دیکھو افسونگر۔

افسونِ مسیحا | اصطلاح - مرکب اضافی است
بقول بہار و صاحب بحر کنایہ از احیای موتی -
(اسیری لاہجی ے) باآن لب جان بخش اسیری
کہ تو دانی ؛ افسانۂ افسون مسیحا نتوان گفت ؛
صاحب آصفی بحوالہ صہبائی دہلوی فرماید کہ
شاید عبارت از بالا رفتن مسیحا باشد بر آسمان گویا
این افسون ایشانست کہ از دست یہود خلاص
یافتند - بہرکیف نسبت افسون بحضرت عیسی
غائت سوء ادب است (الخ) مؤلف عرض
کند کہ چون مسیحا بحکم قم باذن اللہ مردہ را زندہ میکرد
مخالفینش معجزۂ او را سحر نام کردند و اشارہ ہمین است

در کلام اسیری لاہجی یعنی اشارۂ اعجاز مسیحا بزبان مخالفیش کرده و بدین وجه که مقصود شاعر از بیان تفوّق اثر لب جان بخش یار بود او نخواست که اعجاز مسیحا را اعجاز نام نهد (اردو) دیکھو اعجاز مسیحا ۔

افسون نمودن | استعمال ۔ صاحب آصفی ذکر این کرده که بمعنی افسون کردن است ۔ (خسرو ؎) بیک فسون که نمودی درآمدی بدلم ٭ کنون ز دل بصد افسون نمی شوی چه کنم ٭ ازین سند فسون نمودن بحذف الف پیدا است عیبی ندارد (اردو) دیکھو افسون کرنا ۔

افسونی | بقول بہار و ز راستہ دانشِ معنی افسون زده (محسن تاثیر ؎) افسونی چشم نیم مستی است ٭ آن نرگس ذو الخمار جادو ٭ ذو الخمار نام شخصی است که کسی را از اعدا بطعن نیزه از جا در آورده صاحب انتخاب گوید که ذو الخمار نام او عوف بن الربیع ابن ذی الرمح و وجه تسمیهٔ او آنکه او در مقنع زن خود که او را خمار هم می گویند مقابله کرده اکثری را به نیزه زد و هرکس از مجروحان او را پرسیده شد که کدام کس ترا زخمی کرد گفت ذو الخمار ۔ (اردو) افسون زده وہ شخص جس پر جادو و منتر کا اثر ہو چکا ہو ۔

افشا | بقول بہار بالکسر معنی ظاہر و آشکارا کردن و با لفظ دادن و شدن و کردن مستعمل ۔ مؤلف عرض کند که لغت عربست صاحب منتخب ذکر این کرده ۔ فارسیان بمعنی حاصل بالمصدر یعنی ظاہر و آشکارا استعمال کنند و برای معنی مصدری با مصادر فرس مرکب سازند که در ملحقات می آید (ظہوری ؎) در زبان قصه پردازان سخن کوتاه شد ٭ زانکه در افشانمی گنجد غم پنهان ما ٭ (وله ؎) بکام دشمن از افشای راز دل نمی بردم ٭ تف حسرت اگر میخورد خون از اشک غمازی ٭ (اردو) افشا ۔ بقول امیر فاش (برق ؎) خواب میں شکوہ دل لب پہ

نہ آیا ہرگز بعد مرنے کے بھی افشا نہ مرا راز ہوا

افشا دادن | استعمال ۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی ظاہر شدن است (سنجر کاشی ۵) سر ازل و راز ابد بی مدد وحی * چون طلسم عدل تو ہر جا دہد افشا * (اردو) افشا ہونا ۔ اسکی مثال لفظ افشا پر کلام برق سے گزری ہے دیکھو افشا ۔

افشادن | بقول انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ مصدر فارسی است بمعنی (۱) افشاردن و فشردن و (۲) نیز بمعنی سخن نخش گفتن ۔ حیف است کہ سند این پیش نہ شد و دیگر کسی از محققین ذکر این مصدر نکرد ۔ بخیال ما مخفف افشاردن بحذف رای مہملہ توان گرفت و معنی دوم مجاز باشد کہ سخن نخش گفتن مخاطب را افشاردن است طالب سند باشیم و بیان ماخذ این بر افشاردن باید ۔ (اردو) دیکھو افشاردن ۔

افشار | بقول برہان باشین نقطہ دار بر وزن دستار (۱) بمعنی افشردن باشد یعنی آب از چیزی بزور دست گرفتن و ریختن پی در پی (۲) ریزندہ نیز و (۳) خلانیدن و (۴) امر بدین معنی ہم یعنی بخلان و بیفشار و بریز و (۵) بمعنی مدد و معاون و شریک و رفیق ہمچون دزد و افشار و (۶) نام طائفہ از ترکان ۔ غالب دہلوی در قاطع برہان گوید کہ صیغۂ امر بمعنی مصدر دقائق آوردن غلط است و بمعنی مدد و معاون و شریک و رفیق ہم نیست و دزد افشار بمعنی مددگار دزد نباشد بلکہ آنکہ دزد را با مال گیرد و چیزی از وی بزور بستاند و بگذارد ۔ یعنی چنانکہ بہ پیچ و تاب دادن جامۂ نمناک آب گیرند ہمچنین مال از دزد گرفت و نام قومی است از مغول ایرانیہ نہ طائفۂ از ترکان (الخ) صاحب جہانگیری ذکر معنی چہارم و پنجم و ششم کردہ صاحب رشیدی فرماید

که قبیلهٔ از ترکان و افشارنده و امر بافشاردن و شریک همچون وزد افشار و د (ے) بمعنی دشنام و
فحش - صاحب سروری آورده که بپای ریزنده و افشارنده همچون آب افشار و بمعنی خلانند ه
همچون خار افشار و نیز امر به ریختن و فشردن و بمعنی هرزه و فحش و هرزه گوینده و امر باین معنی نیز
و صاحب ناصری فرماید که بمعنی افشردن و خلانیدن و بیفشاره و بمعنی معین و شریک و نام طائفه از
ترکان که از اولاد افشار خان است که بافشار مشهور شد صاحب جامع ذکر معنی سوم و چهارم و
پنجم و ششم کرده - خان آرزو در سراج گوید که بمعنی افشارنده و امر به افشاردن و فحش و دشنام
و شریک و قبیلهٔ از ترکان - صاحب بهار عجم فرماید که چیزی که بزور سرپنجه از هم افشرده شود چون
سیم دست افشار و زر دست افشار - الخ مؤلف - عرض کند که محققین تدقیق پسند و نازک
خیال را بحقیقت نبرده اند به تحقیق ما افشار بزیادت الف وصلی در اولش مزید علیه فشار است
و فشار اسم جامد فارسی زبان که مرکب یافته می شود از فش و آر صاحب منتخب فرماید که فش در
عربی زبان بالفتح و تشدید شین بمعنی بیرون شدن باد از مشک و به شتاب دوشیدن شیر از ناقه
و آروغ دادن و پیروی و دزدی کردن و جای جمع شدن آب و سفله و نادان و سخن چینی کردن
(الخ) و آر امر حاضر از آوردن که چون با اسمی مرکب شود افادهٔ معنی اسم فاعل کند - پس درین
ترکیب تشدید شین معجمهٔ فش و مد الف آر باقی نماند و فشار بمعنی دوشیدگی آرنده بصورت اسم فاعل
ترکیبی قرار یافت و فارسیان آنرا بطور اسم جامد کنایةً بمعنی ضغطه استعمال کردند که بقول منتخب
بمعنی فشارش و سختی و تنگی باشد که ذریعهٔ دوشیدن شیر است و تعلق دارد با معنی حقیقی ماخذ همین
است حقیقت معنی اوّل و مصدر افشاردن که می آید از همین اسم جامد وضع شد انچه غالب دهلوی

گوید که صاحب برهان صیغهٔ امر را بمعنی مصدری آورده درست نیست - افشار درینجا اسم جامد
است نه صیغهٔ امر و ممکن است که بعد ازانکه ازین اسم جامد مصدری وضع کنیم امرش هم بهمین وزن
آید که ذکرش به معنی چهارم کنیم ولیکن درینجا افشار را امر نتوان گفت بلکه اسم جامد و اسم مصدر باشد
و بیچاره برهان و نیز بعض دیگر محققین نتوانستند که معنی اسم جامد را بصراحتی بیان کنند که ما کرده ایم
و عادت شان است که اسم جامد و حاصل بالمصدر را بمعنی مصدری بیان می کنند ازینجاست که برهان
مورد اعتراض غالب دهلوی شد - حالا عرض بشنود نسبت معنی دوم که بقول برهان ریزنده
باشد و صاحبان رشیدی و سروری و خان آرزو در سراج هم همین معنی را نوشته اند و صاحب بهار عجم
همین معنی را بصورت مفعول ذکر کرده قول ما نیست که تسامح ایشان است که معنی فاعلی و مفعولی
از افشار پیدا نمی شود تا آنکه با اسمی دیگر مرکب نگردد باید که اول افشار را امر گیریم از مصدر افشاردن
و باز آنرا با اسمی مرکب کرده اسم فاعل یا اسم مفعول ترکیبی قرار دهیم درین صورت البته معنی اسم فاعل
از افشار پیدا شود ولیکن نمی شود که بدون ترکیب از مجرد لفظ افشار این معنی را پیدا کنیم - قابل
اکنون نظر باید کرد بر معنی سوم که بقول برهان خلانیدن است و مقصودش از خلش باشد که حاصل
بالمصدر خلانیدن آمده طرز بیان او دائما همچنین است که در بیان حاصل بالمصدر معنی مصدری
را استعمال کند با این حال این معنی هیچ تعلق با ماخذ ندارد و جا دارد که مجاز گیریم که بقول صاحب بحر خلانیدن
متعدی خلیدن و خلیدن بمعنی چیزی در چیزی فرو رفتن است و در افشردن هم انگشتان
دست در چیز معمول بزور فرو می رود و بس - نسبت معنی چهارم عرض کنیم که امر
است از مصدر افشاردن که می آید و شامل بر همه معانی آن و کمال اسمعیل

(ﮯ) بخاک پاست کہ آب حیات از و بچکید ٭ اگر مسوّدۂ شعر من بیفشاری ٭ و معنی پنجم با ماخذ تعلق کلی دارد کہ فشِ بمعنی پیروی دزدی کردن ہم آمدہ چنانکہ بالا مذکور شد اگرچہ در ماخذ این تخصیص است با دزد ولیکن فارسیان این را بطور عام بمعنی ممد و معاون و شریک و رفیق گرفتند ہمچون دزد افشار بمعنی معاون دزد و آنچہ غالب دہلوی دزد افشار را بمعنی مخالف دزد گرفتہ متعلق باشد بامعنی اوّل افشار و ازین لازم نمی آید کہ معنی پنجم نباشد و ما برای معنی بیان کردۂ غالب از مولوی معنوی سندی ہم یافتہ ایم (ﮯ) دلم دزد نظر او دزد آن دزد ٭ عجب آن دزد و دزد افشار چونست ٭ حالا عرض می شود نسبت معنی ششم کہ اتفاق اہل تحقیق است کہ نام طائفہ ایست از ترکان و صاحب ناصری وجہ تسمیۂ این طائفہ بیان کردہ است کہ بالا مذکور شد کہ مورث اعلای این طائفہ اوشار خان نام شخصی بود و پس لفظ اوشار کہ جزو نام اوست بہ تبدیل واو با الف (مطابق قاعدۂ فارسی ہمچون ورم و آرم) اسم قبیلہ مذکور شد۔ مہذا صاحب لغات ترکی ہم صراحت کردہ کہ نام قومی از ترکان قزلباش باشد آنچہ غالب دہلوی بتردید این معنی پرداختہ کہ این نام قومی از مغول ایرانیان پنداشتہ بہ تحقیق نرسید و اگر فرض کنیم کہ در ایران ہم نام قومی از مغول باشد دلیل عدم وجود نام قومی از ترکان قزلباش نباشد۔ مجرد قول غالب دہلوی بر خلاف ہمہ محققین خصوصاً محقق لغات ترکی اعتبار را نشاید و آنچہ صاحب رشیدی و خان آرزو معنی ہفتم را ذکر کردہ ضعیف است کہ سندی پیش نکرد و از محققین فرہنگ زبان خصوصاً کسی یاد نیست و اگر معنی ہفتم اش را تسلیم کنیم توانیم قیاس کرد کہ مجازاً متعلق باشد بہ معنی سخن چینی کہ بر لفظ فش در ہمین بحث گذشت (اردو) (۱) دباؤ ۔ بقول آصفیہ توجہ ۔ زور ۔

واب (۲) ٹپکنے والا ٹپکانے والا نچوڑنے والا - (۴) خلش بقول آصفیہ (فارسی) اسم مؤ تلیدن کی میں - کھٹک (۴) نچوڑ - چبو - نچوڑنے اور چبونے کا امر (۵) ممد - معاون - شریک رفیق - (۶) ترکون کے ایک طائفہ کا نام افشار ہے جو اوغوز خان کی اولاد سے سمجھا جاتا ہے (۷) فحش - بقول آصفیہ (عربی) اسم مذکر - گالی دشنام بیہودہ کلام

افشاردن | بقول صاحب بحر بالفتح و رای موقوف (۱) آب بزور دست از چیزی گرفتن و ریختن و (۲) بمعنی محکم کردن کامل التصریف مضارع این افشارد - صاحب نوادر نسبت معنی اول فرماید که چیزی را سخت بهم گرفته زور کردن تا خلاصه آن بیرون آید و (۳) خلانیدن - فرو بردن چیزی به چیزی و نسبت معنی دوم گوید که محکم و استوار شدن و کردن است - صاحب موارد در معنی اول زور پنجه را داخل کند یعنی بزور پنجه خلاصه آن بر آوردن و فرماید که افشار حاصل بالمصدر این است - بهار نسبت معنی اول گوید که ترجمه این در عربی عصر است و صاحب منتخب نسبت عصر گوید که فشردن انگور و جز آن - صاحب مؤید گوید که مرادف تلیدن باشد مؤلف عرض کند که ما بر لفظ افشار حقیقت و ماخذش ذکر کرده ایم و این مرکب است از همان اسم جامد بمعنی حقیقی آن چیزی را تنگ گرفتن و زور کردن و بضغطه آوردن است و مجاز آنچه زور پنجه از چیزی بدر آرد آب برآوردن باشد فارسیان استعمال این برای چیزی غیر آب و نیز برای افشاردن هم کرده اند چنانکه در ملحقات این آید و این قریب است بمعنی حقیقی و معنی دوم و سوم مجاز آن آنچه صاحب بحر بای را داخل معنی دوم کرده درست نیست ما را درین خصوص با صاحب نوادر اتفاق است - بالجمله اصل این افشاردن بدون الف چنانکه بر لفظ افشار صراحت کرده ایم و فشردن و افشردن بحذف الف دوم مخفف

این که می آید (اردو) (۱) نچوڑنا (۲) جمنا جمانا - جیسے قدم جمنا - قدم جمانا - بقول آصفیہ یا افشردن کا ترجمہ مستحکم ہونا - استوار ہونا - مستحکم کرنا - استوار کرنا - مضبوط کرنا (۳) چیونا - ٹھونسنا -

افشاردن کسی استعمال - بمعنی تنگ در بر گرفتن کسی را که مجاز معنی اول لفظ افشار است (صائب ـہ) سخت می خواہم که در آغوش تنگ آرم ترا ؛ ہر قدر افسردہ دل را بیفشارم ترا ؛ (اردو) چمٹنا - لپٹنا - گلے لگانا -

افشاردن مسودۂ شعر مصدر اصطلاحی مرکب اضافی - بمعنی غور کردن و خلاصہ در یافتن از مسودۂ شعر باشد - صاحب موارد بر افشاردن معنی خلاصہ بر آوردن ہم نوشتہ و این مجاز معنی اولش باشد (نجیب الدین کلپایکانی ـہ) نکات ماست که آب حیات اند و بچکید ؛ اگر مسودۂ شعر مرا بیفشاری ؛ (اردو) مسودۂ شعر پر غور کرنا اوسکا خلاصہ معلوم کرنا - اوسکا مطلب سمجھنا -

افشا شدن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ که بمعنی ظاہر و آشکارا شدن است (تاثیر اصفہانی ـہ) غمازی در محبت با غمی می باختم پنہان ؛ رخی آمد برون از پردہ و این راز افشا شدہ ؛ (اردو) افشا ہونا -

افشا کردن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ که بمعنی ظاہر و آشکارا کردن باشد (واله ہروی ـہ) من نیز ہر آنچه سرّ و اخفا ؛ دل داشت بر تو کردم افشا ؛ (اردو) افشا کرنا -

افشاگر اصطلاح - بقول صاحب بحر و بہار بمعنی آشکارا کنندہ (میرزا جلال الدین اسیر ـہ) اگر آہی کشم افشاگر صد راز می گردد ؛ اگر مژگان زنم بر ہم پر پرواز می گردد ؛ مؤلف گوید که گر کلمہ ایست که با اسمی مرکب شدہ افادہ معنی فاعلی کند و اگر این را مخفف گرای گیریم که امر مصدر گرائیدن است جا دارد (اردو) افشا کرنے والا -

افشان — بقول بهار (۱) آنچه بر کاغذ و جز آن از طلا و نقره محلول کنند و این را در عرف افشان
غبار گویند و (۲) کاغذ و جز آن که بر آن افشان کرده باشند و کاغذ زرافشان و کاغذ زرافشانی و
کاغذ افشان و کاغذ افشانی هر چهار مستعمل و افشان کاغذ انواع است بعضی را افشان سر موری
و افشان چشم مور گویند و بعضی را افشان پنبه خوانند - بهر تقدیر با لفظ داشتن و شدن و کردن مستعمل
خان آرزو در سراج فرماید که بالفتح (۳) افشانند و (۴) امر با فشاندن و کاغذ را که زرافشان
گویند بدان سبب که اوراق طلا و نقره را حل کرده بر آن ریزند و افشانند و صحیح کاغذ زرافشان
یا کاغذ افشانی یا کاغذ زرافشانی به یا دست باشد و کاغذ افشان بدون یای نسبت بنظر نیامده
وهم او در چراغ گوید که افشان آنچه بر کاغذ کنند از طلا و نقره و شنگرف و جز کاغذ و آنچه بدان
مانند که بران افشان کرده باشد - صاحب رشیدی بذکر معنی سوم و چهارم فرماید که چیزی که افشانده
شود و صاحب مؤید نوشته که ریزان و ریزنده و بریز **مؤلف** عرض کند که این مرکب است
از فش و ان - صاحب برهان گوید که فش بالفتح در فارسی زبان بمعنی پریشان باشد و بقول
خان آرزو در سراج بحواله قوسی بمعنی زینت و نمایش هم پس فارسیان الف و نون را در
آخرش و الف وصلی در اولش آورده افشان کردند که مزید علیه فش باشد بمعنی پریشان و پراگنده
یا زیب و زینت و مجازاً مستعمل شد بمعنی اول که عمل افشان - کاغذ و چهره را زینت بخشد و
رشحات زر و طلا را پریشان کند و همین است اسم جامد و اسم مصدر افشاندن و افشانیدن
که می آید حالا عرض می شود نسبت معنی دوم که بهار و خان آرزو ذکرش کرده به تحقیق ما افشان
بمعنی کاغذ یا (چیزی دیگر افشان کرده شده) نیامده - کاغذ افشان و کاغذ افشانی و کاغذ

زر افشان و کاغذ زر افشانی بقاعدۂ فارسی درست است مخفی مباد کہ تخصیص زر با افشان چنانچہ
بہار گفتہ درست نیست کہ افشان شنجرفی ہم بمشاہدہ رسیدہ و خان آرزو ذکرش کردہ و تخصیص
کاغذ چنانکہ خان آرزو کردہ درست نباشد کہ افشان بر غیر کاغذ ہم می شود ازینجاست کہ بہار تعمیمش
کردہ معنی سوم بیان فرمودۂ محققین نازک خیال نتیجۂ تسامح ایشان باشد کہ بخیال اسم فاعل
ترکیبی در امر حاضر معنی فاعلی را ذکر کردہ اند و این نمی شود تا آنکہ امر حاضر با اسمی مرکب نگردد ہمچون
کاغذ زر افشان کہ درین تمثیل زر افشان بمعنی افشان زر دارندہ اسم فاعل ترکیبی است و این
معنی در مجرد لفظ افشان نیست اکنون باقی ماند معنی چہارم و آن امر حاضر مصدر افشاندن و افشانیدن
است و بس - اقسام افشان بمعنی اول و استعمال این لفظ با مصادر فرس در ملحقات می آید (صائب
ع) ببین بدوریش خط عنبر افشان را ٭ کہ چون شراب برون دادہ راز پنہان را ٭ تحقیق
نا افشان مینہ بہار (ع) گریہ آمد و این استعارہ باشد (ظہوری ع) زود بر نخل ہوس نے بار میماند
نہ برگ ٭ از راہ حسرت چنین گرمی دہد افشان ما ٭ (اردو) (۱) افشان - بقول امیر (فارسی)
مونث - عورتین قیش یا گوٹے کو باریک کتر کے آرایش کے لئے ماتھے پر چنتی اور بالون پر
چہڑکتی ہیں (امیر زادہ میر ع) لیلائے شب کے حسن کی دولت جو لٹ گئی ٭ افشان جبین سے
مہر درخشان کی چہٹ گئی ٭ (دبیر ع) بالون پہ افشان جو تھوڑی سی چہڑک دی یار نے ٭ ہر
تار شعاعی کرن سر موئے کاکل ہو گیا ٭ افشانی کاغذ کا ذکر بہی امیر نے فرمایا ہے - بمعنی افشان چہڑکا
ہوا کاغذ (شمشیرۂ امیر) افشانی کاغذ پر ایک رقعہ اور گیارہ اشرفیان اس پر رکھکر بہیجدین ٭ صاحب
آصفیہ نے لکہا ہے کہ چہڑکا ہوا کسی رنگ یا کوئی چمکدار چیز چہڑکی ہوئی - چاندی سونے کا برادہ

جو آرایش کے واسطے ماتھے وغیرہ پر چھڑکتے ہین (۲) افشانی کاغذ - افشانی چہرہ - مذکر (۳) چھڑکنے والا - اسم فاعل (۴) چھڑک - امر حاضر - (۵) گریہ - مذکر -

افشانِ چشمِ مور اصطلاح - بقول صاحب بحر عجم مرادف افشان سر مور کہ می آید نوعی از افشان کہ بر کاغذ وغیرہ کنند و این راد رعرف افشان غبار گویند و چشم مور و سر مور بر اشیای بسیار خورد و ریزہ اطلاق کنند و آرستہ ہم ذکر این کردہ (رفیع واعظ ؎) چو حرف دانۂ خالش قلم مذکور می سازد ؛ ورق را گریہ ام افشان چشم مور می سازد ؛ دخان آرزو در چراغ ہم این را آوردہ (سلیم ؎) صفحۂ رنگین خوان خود سلیمان جلوہ داد ؛ از سر شک عاجزان افشان چشم مور داشت ؛ بہار ہم نبیل لفظ افشان سند این آوردہ (میرزا عبد الغنی قبول ؎) ہمچو جم گوئی پریخانہ است دیوانم قبول ؛ گرچہ بر اوراق او افشان چشم مور نیست ؛ (اردو) نہایت باریک افشان - مونث -

افشان داشتن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ و سندش ہمان است کہ بر افشان چشم مور از کلام محمد قلی سلیم گذشت کہ بمعنی افشان دار بودن است (اردو) افشان کیا ہوا ہونا -

افشاندن بقول صاحب موارد و لوازم و بہار (۱) بمعنی ریختن و پاشیدن صاحب بحر عجم ذکر این کردہ فرماید کہ مخفف افشانیدن و کاف مصدر و مضارع این افشاند مؤلف عرض کند کہ این مرکب است از افشان و علامت مصدر دن و ما بر افشان ذکر ماخذش کردہ ایم و معنی حقیقی این پریشان پس افشاندن مصدر است از ہمین اسم جامد و اسم مصدر بمعنی پریشان کردن و معنی ریختن و پاشیدن از معنی حقیقی پیدا شد مخفی مباد کہ افشاندن بدون الف اول اصل باشد و افشاندن

زیادت الف وصلی مزید علیهش که حقیقت این بر افشان مذکور شد و ضرورت ندارد که این را مخفف افشانیدن گیریم بلکه مرادف آن است در افشانیدن یای تحتانی قبل علامت مصدر زائد باشد و افشانی حاصل بالمصدر نیست که بجای خودش می آید (اردو) چھڑکنا۔

(۲) افشاندن - بقول صاحب موارد و نوادر و مؤید بمعنی نثار کردن - صاحب بحر عجم هم ذکر این کرده و از نزاری اصفهانی سه) جبریل با پر مرصع طرد است که جان را چه پروا نفشت در قدم یار فشانم ۔ (جامی سه) گر دست دهد هزار جانم ۔ در پای مبارکت فشانم ۔ عجبی ندارد که ازین سند فشاندن جان پیدا است که بدون الف اول است و این مجاز معنی حقیقی است که بمعنی اول ذکرش کرده‌ایم (اردو) نثار کرنا - چھڑکنا -

(۳) افشاندن - بقول موارد بمعنی نوشتن همچون رقم افشاندن مؤلف عرض کند که خود نفرموده است مجرد افشاندن بمعنی نوشتن نیامده و از سندش هم رقم فشاندن بمعنی نوشتن پیدا است (طالب آملی سه) رقم مشکین فشاند کلک راقم غالبا مؤلف هم ز چین زلف او پیچیده بر نوک قلم دارد ۔ (اردو) لکھنا - دیکھو افشاندن رقم -

(۴) افشاندن - بقول موارد و بهار و نوادر حرکت دادن چیزی را بطریق معهود چون افشاندن پر و افشاندن دامن و افشاندن دست - و افشاندن دست و پا مؤلف عرض کند که این معنی در خور آن نیست که ذکرش به سبیل تعمیم کنیم همه تمثیلاتش بجای خودش همدرین سلسله می آیند و با صراحت معنی هر یکی بجایش کنیم و اینهم مجاز معنی حقیقی است (اردو) ہلانا - حرکت دینا - جھٹکنا

(۵) افشاندن - بقول موارد برتافتن درهم و دینار بزر و زناختن ابهام برای استعلام سره از ناسره بطریقه معهود صرافان است صاحب نوادر هم ذکر این کند و هر دو از کلام حکیم خاقانی سند گرفته اند

(ے) زرّی که بود خلاص کانی ÷ آواز دهد چو برفشانی ÷ مؤلف عرض کند که این سند برفشاندن است نه افشاندن طالب سند دیگر باشیم بالجمله این هم مجاز معنی حقیقی است (اردو) روپیہ یا اشرفی وغیرہ کو انگوٹھے کی حرکت سے اڑا کر پھینکنا

(۶) افشاندن - بقول صاحب موارد بمعنی تیر چون چلّه افشاندن دیگر کسی از محققین مصادر ذکر این نکرد و این هم متعلق و مجاز معنی حقیقی است (حسین ثنائی ے) بی عقاب تیر هر سو میکنی [illegible] انگنده ام ÷ چلّه ازشست هنر چون برکمان افشانده ام (اردو) لگانا - یا تیر کا چلّہ کمان پر لگانا - باندھنا -

(۷) افشاندن - بقول موارد بمعنی [illegible] هیچو افشاندن پرتو و افشاندن خاک [illegible] افشاندن جرعه - دیگر کسی از محققین مصادر ذکر این نکرد و سند هر یکی بجای خود [illegible] می آید و این هم مجاز معنی حقیقی است [illegible] ڈالنا -

(۸) افشاندن - بقول صاحب موارد بمعنی کاشتن - چون تخم افشاندن - این هم متعلق و مجاز معنی حقیقی است - (صائب ے) هر کسی تخمی بخاک افشاند و دادی پیکان ÷ دانه زنجیر در دامان صحرا کاشتیم ÷ (اردو) بونا -

(۹) افشاندن - بقول صاحب موارد بمعنی [illegible] چون رحمت افشاندن و رحمت افشاندن - (عرفی ے) هر کجا تاثیر غم [illegible] شادی رحمت افشان [illegible] (سعدی ے) [illegible]

[illegible]

[illegible] کند که این [illegible] هم متعلق و مجاز معنی حقیقی است (اردو) [illegible] -

(۱۰) افشاندن - بقول صاحب موارد بمعنی [illegible] برداشتن است چون افشاندن دست از [illegible] مؤلف گوید که بخیال ما [illegible] است [illegible]

بہتر از بر داشتن است کہ معنی مجاز را با حقیقی متعلق گرداند (مولوی معنوی ؎) طبع سیر آمد طلاق از وی براند * پشت بر وی کرد دست از وی فشاند * (اردو) کھینچنا جھٹکنا۔

(۱۱) افشاندن۔ بقول صاحب موارد بمعنی کردن چنانکہ افشاندن کرشمہ (عرفی ؎) کدام شہوت از آبای سبعہ صادر شد * کدام نطفہ کہ از امّہات اربعہ زاد * کہ روزگار بمولود دشمنان توام * دو صد کرشمہ بیفشاند در مبارکباد * مؤلف عرض کند کہ این ہم متعلق و مجاز معنی حقیقی است (اردو) کرنا۔

(۱۲) افشاندن بقول صاحب موارد بمعنی صاف و پاک کردن است چنانکہ افشاندن غلہ مؤلف گوید کہ اینہم متعلق و مجاز معنی حقیقی است کہ برای صاف و پاک کردن غلہ آنرا از بالا بہ زیر می ریزند کہ خس و خاشاک آن بہوا جدا شدہ غلۂ خالص بر زمین می افتد۔ و ہم چاولی کنند۔ صراحت کامل این بر افشاندن غلہ می آید۔ (اردو) اسانا۔ پچھوڑنا۔ دیکھو (افشاندن غلہ)

افشاندن آستین مصدر اصطلاحی۔ مرکب اضافی۔ ہمان است کہ در ممدودہ گذشت (اردو) دیکھو آستین افشاندن۔

افشاندن اشک مصدر اصطلاحی۔ مرکب اضافی۔ ہمان است کہ بر اشک افشاندن گذشت (اردو) دیکھو اشک افشاندن۔

افشاندن بال مصدر اصطلاحی مرکب اضافی بمعنی گریز مرغان است بمعنی ریختن پر مرغان کہ در اوقات مقررہ بسلسلۂ قائمہ می ریزد۔ سند این بر افشانی می آید (اردو) گر پڑنا۔ بقول آصفیہ پرندوں کا پر جھاڑنا۔ پس اس فارسی مصدر کا ترجمہ پر جھڑنا۔

افشاندن پرتو استعمال۔ مرکب اضافی بمعنی پرتو افگندن است متعلق بہ معنی ہفتم افشاندن

(۱۲۶)

چنانکہ ظہوری گوید (ے) آفتاب عشق طالع
شد سیہ روزی گذشت ؛ از سواد شام پرتو
بر سحر افشاندہ ایم ؛ چون برون آمد نگہ راہی
بسجائی می رود ؛ پرتو دیدار بر بام نظر افشاندہ ایم ؛
مخفی مباد کہ معنی افشاندن درین جا مجاز معنی
حقیقی است کہ بلفظ افشان گذشت (اردو)
پرتو ڈالنا ۔ سایہ ڈالنا ۔

افشاندنِ تازہ روئی استعمال ۔ بمعنی
تازہ رو کردن و تازگی بخشیدن و معنی افشاندن
درینجا مجاز معنی حقیقی است (ظہوری ے)
بر روی گریہ من خندید غنچہ او ؛ صد باغ تازہ
روئی افشاند بر نگاہم ؛ (اردو) تازگی بخشنا ۔

افشاندنِ تخم استعمال ۔ مرکب اضافی
بمعنی کاشتن تخم است کہ تخم را بر زمین ریزند
و می افشانند ؛ معنی افشاندن درین جا متعلق
است از معنی حقیقی و سند این بمعنی ہشتم لفظ
افشاندن گذشت (اردو) تخم بونا ۔

افشاندنِ ثمر استعمال ۔ مرکب اضافی
ریختن ثمر بمعنی متعدی و معنی افشاندن درینجا
مجاز معنی حقیقی است (ظہوری ے) بر سر
کوی خرابی جان و دل گرویدہ فرش ؛ از نہال
آرزو در بر غم و ثمر افشاندہ ایم ؛ (اردو) پھل گرانا
ثمر حاصل کرنا ۔

افشاندنِ جان مصدر اصطلاحی مرکب
اضافی بمعنی نثار کردن جان است و متعلق
بمعنی دوم افشاندن و سند این مصدر انجا گذشت
و از عرفی ہم یافتہ ایم (ے) فرصتم نیست کہ
در پای تو جان افشانم ؛ بسکہ می آیدم از
دیدن بالای تو خوش ؛ (اردو) جان نثار
کرنا ۔ صاحب آصفیہ نے چھڑکنا یہ جان چھڑکنا
بھی لکھا ہے ۔

افشاندنِ جرعہ استعمال ۔ مرکب اضافی
بمعنی انداختن جرعہ شراب بر زمین باشد و متعلق
بمعنی ہشتم افشاندن (عرفی ے) از جرعہ خو

اگر بخاک افشانم ؛ دریای محیط از دلکشتی گذرد

(طالب ــ ۵) ما صبوحی طلبان صوفی صافی

نفسیم ؛ جرعہ بر صبح فشاند لب میخوارۂ ما ؛ (اولی

ــ ۵) اگر شراب خوری جرعۂ فشان بر خاک ؛

ازان گناہ کہ نفعی رسد بغیر چہ باک ؛ (اردو)

گھونٹ پھینکنا۔ بقول آصفیہ شراب مقدار

جرعہ زمین پر ڈالنا تاکہ اسکے نشہ میں فرق نہ آئے

یا نظر نہ لگ جائے۔ شرابیوں کا دستور ہے

کہ جب وہ شراب پیتے ہیں تو اسمیں سے ذرا سی

زمین پر گرا دیتے ہیں (تسخیر ــ ۵) کیا خاک پر

لٹاتی ہیں ساقی کی شوخیان ؛ پھینکے زمین پر

مری ہمت کے گھونٹ ہیں ؛

افشاندن چلہ بر کمان (مصدر اصطلاحی

مرکب اضافی یعنی فشاندن و بستن چلہ بر

کمان است و کمان را زہ کردن متعلق بمعنی

ششم افشاندن ـ سند این مصدر انجا مذکور

شد۔ (اردو) چلہ چڑھانا۔ بقول آصفیہ

کمان کو زہ کرنا۔ تانت کو تان کر کمان کے

اوپر لگانا۔

افشاندن چیزی از آستین (مصدر

اصطلاحی) ظاہر کردن آن چیز باشد و عرضہ

دادن آن چنانکہ عرفی گوید (ــ ۵) ہزار حسن

کہ شعرم ز آستین افشاند ؛ کہ روضہ روضہ گلم

از دماغ می روید ؛ افشاندن درینجا متعلق د محاز

معنی حقیقی است (اردو) کسی چیز کو ظاہر

کرنا۔ پیش کرنا۔

افشاندن خاک استعمال۔ مرکب اضافی

بمعنی افگندن و انداختن خاک است و

متعلق بمعنی ہفتم افشاندن (وحشی جوشقانی

ــ ۵) اینچنان گشتہ ام از ضعف کہ می افشانم

خاک کوی تو بامداد صبا بر سر خویش ؛ (اردو)

خاک ڈالنا۔

افشاندن خزان مصدر اصطلاحی۔ مرکب

اضافی بمعنی دور کردن خزان باشد و این

متعلق و مجاز بمعنی حقیقی است (ظهوری ؎) خوش آنکه با و بهار وصال افشاند ÷ ز نخل گلشن امید ما خزانی چند ÷ (اردو) خزان کو دفع کرنا

افشاندن خورشید و ماه | مصدر اصطلاحی مرکب اضافی - کنایه باشد از روشن کردن - (ظهوری ؎) شمع اقبال شبستان تمنا در گرفت ÷ یک جهان خورشید و مه بر بام دور افشانده ایم ÷ (اردو) روشن کرنا -

افشاندن خون | مصدر اصطلاحی - مرکب اضافی - بمعنی ریختن خون است که متعلق و مجاز معنی حقیقی است (عرفی ؎) گر نه اظهار شفق می کند از کشتن صید ÷ خون مرغان ز چه در جنگل باز افشانده ÷ (انوری ؎) خون دل بر خاک می افشانم از دولاب چشم ÷ تا مرا سودای آن چاه زنخدان آمد است ÷ (اردو) خون چھڑکنا

افشاندن دامن از چیزی | مصدر اصطلاحی مرکب اضافی - کنایه باشد از اعراض و کناره کردن از آن چیز - اشاره این بمعنی چهارم افشاندن گذشت (ظهوری ؎) نگه دامن افشاند بر توتیا ÷ ز مژگان غبار رهی نخیتم ÷ (وله ؎) مرهمی بر دل بنوک نیشتر افشانده ایم ÷ از ندادامن ز زخم حلقه افشانده ایم (اردو) دامن جھٹک لینا - بقول آصفیه یعنی چھڑا لینا - الگ ہوجانا - انکار کرنا - دکن مین دامن جھٹکنا کہتے ہین -

افشاندن دانه | استعمال - مرکب اضافی بمعنی کاشتن است که در وقت کاشت دانه را در کشت زار می افشانند - باشاره این معنی ہشتم افشاندن کرده ایم و این مرادف افشاندن تخم است که گذشت (صائب ؎) شمع روشن شد چو اشک از دیده بینا فشاند ÷ خوشه بر داشت هر کس دانه اینجا فشاند ÷ (اردو) دیکھو افشاندن تخم -

افشاندن دُر | استعمال - مرکب اضافی بمعنی نثار کردن دُر است از قبیل افشاندن جان

که گذشت ، افشاندن گوهر و گهر که می آید و این متعلق به معنی دوم افشاندن است (عرفی ؎) گرد ل اهل حقیقت در ر از افشانده زاهد از دامن دل گرد مجاز افشانده (اردو) گوہر نثار کرنا۔ گوہر چھڑکنا بھی کہہ سکتے ہیں۔ اس لئے کہ چھڑکنا بقول آصفیہ بمعنی نثار کرنا مستعمل ہے۔

افشاندنِ دُرد استعمال۔ مرکب اضافی است بمعنی انداختن و افگندن دُرد (ظہوری ؎) خندہ شیرین بکام تلخ در کار است بازہ در د جام تلخکامی بر شکر افشاندہ ایم (اردو) دُرد چھڑکنا۔

افشاندنِ دست بر چیزی مصدر اصطلاحی مرکب اضافی مرادف افشاندن دامن از چیزی است که گذشت (ظہوری ؎) از تو غیر از تو نمی خواہد ظہوری ہیچ چیز دست بر ہر آرزو کی مختصر افشاندہ ایم اشارہ این بر معنی وہم لفظ افشاندن گذشت (اردو) ہاتھ کھینچنا۔

افشاندن دست و پا مصدر اصطلاحی مرکب اضافی بمعنی دست و پا زدن باشد که در وقت نزع بسمل و مانند آن بوقوع آید صاحب موارد بر معنی چہارم افشاندن ذکر این کردہ (باقر کاشی ؎) پس از کشتن خلاصی دہ ز بند خویش باقر را مبادا دست و پائے در دم جان کندن افشاندہ (اردو) ہاتھ پاؤں مارنا۔

افشاندنِ دو دِ دل بر روی دعا مصدر اصطلاحی۔ افشاندن درینجا متعلق بمعنی حقیقی است و این کنایہ باشد از موثر کردن دعا و دعا بصدق دل کردن (عرفی ؎) نور عمل دادشمع صفا دود دل افشاند بر وی دعا (اردو) صدق دل سے دعا کرنا۔

افشاندنِ راحت مصدر اصطلاحی مرکب اضافی بمعنی راحت رساندن است و متعلق بمعنی نہم افشاندن شد این ہمہ را انجا ذکر شد (اردو) راحت پہنچانا۔ راحت بخشنا۔

(۱۵۰)

افشاندنِ رحمت | مصدر اصطلاحی - مرکب اضافی بمعنی مورد رحمت کردن و متعلق بہ معنی سوم افشاندن سند این مصدر انجا مذکور شد (اردو) رحمت نازل کرنا۔

افشاندنِ رقم | مصدر اصطلاحی - مرکب اضافی کہ بمعنی رقم کردن و نوشتن باشد باشارہ این بمعنی سوم افشاندن کردہ ایم و سند این مصدر انجا مذکور (اردو) لکھنا تحریر کرنا - رقم

افشاندنِ زلف | مصدر اصطلاحی - مرکب اضافی - بقول صاحب بحر بباد دادن آن و این متعلق و مجاز معنی حقیقی افشاندن باشد (صائب ؎) بیاد جلوہ ای سرو روان تا جان بفشانم ؛ بفشان زلف کافر کیش تا ایمان بفشانم ؛ (اردو) زلف کو پریشان کرنا - یہ محبوبون کے ناز و ادا مین داخل ہے -

(۱۶۵۳)

افشاندنِ سلسلہ | مصدر اصطلاحی - مرکب اضافی - بمعنی حرکت دادن سلسلۂ جنبیری است و این مجاز معنی حقیقی افشاندن باشد (عرفی ؎) چہ عجب گر ز دل محمود فرو ریزد خون ؛ گر صبا سلسلۂ زلف ایاز افشاند ؛ (اردو) سلسلہ جنبانی کرنا ہلانا۔

(۱۶۵۴)

افشاندنِ شکر | استعمال - مرکب اضافی متعلق بہ معنی حقیقی است کہ ریختن شکر باشد (ظہوری ؎) چہ شانی گز ان لب ہا شکر بر ہر کس افشانی ؛ نپاشی گر نمک بر سینۂ افگار می گنجد ؛ (اردو) شکر چھڑکنا - جیسے نمک چھڑکنا -

(۱۶۵۵)

افشاندنِ عنبر | استعمال - مرکب اضافی بمعنی ریختن عنبر باشد متعلق بمعنی حقیقی و کنایہ از بوی خوش رساندن (انوری ؎) تا نسیم عنبر افشانی کہ خلق خواجہ راست ؛ از غلامانش یکی در باغ ریحان آمدہ است ؛ (اردو) عنبر افشانی کرنا عنبر چھڑکنا - خوشبو پھیلانا -

افشاندنِ غلّہ | استعمال - مرکب اضافی (ا) بمعنی ریختن غلہ از بالا بزیر تا خس و خاشاک ش

در ہوا بہ پرد و غلّہ خالص بر زمین ماند ہمین است طریقۂ فلاحان ہند و عجم و معاصرین عجم استعمال این کنند و غلّہ را باد دادن مرادف این و (۲) غلّہ را بہ غلّہ افشان دچار ولی صاف و پاک کردن ہم کہ بعربی نصف خوانند۔ معاصرین عجم ہم استعمال این کنند (اردو) (۱) بھوسی اڑانا۔ یہ دکن کا محاورہ ہے یعنی غلّہ کو بلندی پر سے گرا کر صاف و پاک کرنا تاکہ ہوا سے بھوسی وغیرہ اڑ جائے۔ اور غلّہ خالص زمین پر گرے۔ حضرت امیر نے اس کو اُسانا کہا ہے (۲) پچھوڑنا۔

(۱۶۵۵) **افشاندن قطرہ** استعمال۔ مرکّب اضافی است متعلق بہ معنی حقیقی (عرفی ؎) کدام قطرۂ خوی لیلی از جبین افشاند ❊ کہ گاہ گریہ بر دامن از دو چشم مجنون شد ❊ (ولہ ؎) عرق شبنم خجلہ است ہر آن قطرہ خوی ❊ کہ سمند تو بنگاہ تک و تاز افشاند ❊ (اردو) قطرہ ٹپکانا۔

افشاندن کرشمہ مصدر اصطلاحی۔ مرکّب اضافی یعنی کرشمہ کردن است و مجاز معنی حقیقی و سند این بر معنی یازدہم افشاندن گذشت (اردو) کرشمہ کرنا۔

(۱۶۵۶) **افشاندن گرد** استعمال۔ مرکّب اضافی متعلق و مجاز معنی حقیقی است بمعنی دور کردن گرد و من وجہ با معنی دوازدہم افشاندن تعلق دارد و سند این از کلام عرفی بر افشاندن دُر گذشت ❊ (اردو) گرد جھٹکنا۔

(۱۶۵۷) **افشاندن گلاب** استعمال۔ مرکّب اضافی متعلق بہ معنی حقیقی افشاندن است بہ معنی پاشیدن گلاب (عرفی ؎) شاہد حسن از ان خون شہیدان طلبید ❊ کان گلابیست کہ در دامن ناز افشاند ❊ (اردو) گلاب چھڑکنا۔

(۱۶۵۸) **افشاندن گوہر و گہر** مصدر اصطلاحی مرکّب اضافی۔ مرادف افشاندن دُر است کہ گذشت (عرفی ؎) انچہ در انجمن اہل صفا جلوہ کنند ❊ دست ہر ذرّہ پر و گوہر از افشاندن

با محبت گهر عجز و نیاز افشاند ؛ حسن مغرور بر و دامن ناز افشاند ؛ (اردو) گوہر جھڑکنا گوہر نثار کرنا۔

(۱۶۹۹) **افشاندن لب ازگفتار** (مصدر اصطلاحی) مرکب اضافی کنایه باشد از ساکت شدن (ظهوری ـــ) بحمد الله عمل نگذاشت رنج علم را ضایع ؛ لب ازگفتار افشاندم بکردارم در آدمی (اردو) خاموش ہونا۔

(۱۷۰۰) **افشاندن مرہم** مصدر اصطلاحی مرکب اضافی یعنی تمام کردن و نهادن مرہم بر زخم ـ صاحب موارد سند این را بمعنی سوم افشاندن متعلق کرده تابع اوست ما سندی از کلام ظهوری بر افشاندن دامن نوشته ایم که مصرع اول آن سند این باشد (اردو) مرہم لگانا۔

(۱۷۰۱) **افشاندن ناز** (مصدر اصطلاحی) مرکب اضافی یعنی ناز و ادا کردن است چنانکه عرفی گوید (ـــ) مفشانید بدامان دلم نقد مراد ؛ که بر و طعنه زند همت و ناز افشاند ؛ (اردو) ناز و ادا کرنا۔

(۱۷۰۲) **افشاندن نغمه ازلب** مصدر اصطلاحی مرکب اضافی یعنی آغاز کردن نغمه باشد و سرودن مجاز معنی حقیقی است (عرفی ـــ) اثر نیش دهد در دل ریشم عرفی ؛ مطرب آن نغمه ترکز لب ساز افشاند ؛ (اردو) گانا۔

افشان ساختن استعمال ـ صاحب آصفی ذکر این کرده که مرادف افشان کردن است بر کاغذ یا غیر آن ـ سند این بر افشان چشم مور گذشت (اردو) دیکھو افشان کردن۔

(۱) **افشان سرمور** اصطلاح
(۲) **افشان سرموری** ـ صاحب بحر نسبت (۱) گوید که نوعی از افشان که بر کاغذ وغیره کنند مرادف افشان چشم مور که گذشت فارسیان سرمور بر اشیای بسیار خورد و ریزه اطلاق کنند (۲) وارسته این را بیای نسبت

در آخر نوشتہ واز تاثیر سند آوردہ (ﮪ) ابر
سرلوح بیاض انبساط عاشق است ؛ از ترشح
چون ہوا افشان سرموری کند ؛ نہال یاد (۲)
یا می وحدت ہم توان گرفت (اردو) (۱)
و (۲) نہایت نازک افشان جس کو افشان غبار
کہہ سکتے ہین - مذکر -

افشان کردن استعمال - صاحب آصفی ذکر
این کردہ از معنی ساکت مولف گوید کہ ہمان
افشان ساختن است بمعنی حقیقی یعنی کاغذی
یا روئی را بافشان زیب دادن (فکری صفہانی
ﮪ) گل گل عرق کہ بر رخ پر خال کردہ ؛ افشان
نقرہ بر ورق آل کردہ ؛ (اردو) افشان کرنا -
صاحب آصفیہ اور امیر نے اسکو مخصوص فرمایا ہے
رنگ کے ساتھ حالانکہ لفظ افشان مین صرف
رنگ کی تخصیص نہین ہے - امیر مغفور نے
افشان چنانا پر فرمایا ہے کہ سلیقے سے پیشانی اور
رخسارون پہ افشان لگانا (سرور ع) افشان
جانا ہے انکو جم جم نصیب ہو ؛ اور افشان چنانا
اور لگانا کو افشان چنانا کا مرادف لکھا ہے
(وزیر ﮪ) یار پیشانی و ابرو پہ چنے گا افشان
؛ آج محراب عبادت مین چراغان ہوگا ؛
(مونس ﮪ) تارون کے ٹوٹنے کی جو سنیر
انکو بھا گئی ؛ افشان لگا لگا کے چھڑائی تمام رات
آپ ہی نے افشان چھڑکنا پر فرمایا ہے کہ بالون
پر افشان ڈالنا (آتش ﮪ) افشان چھڑک
کے یار نے زلف سیاہ پر ؛ دکھلا دیا وہ سنتے
جو تھے مالدار سانپ ؛ آپ ہی نے افشانی
کاغذ پر فرمایا ہے کہ افشان چھڑکا ہوا کاغذ

افشان گشتن استعمال - صاحب آصفی ذکر
این کردہ کہ بمعنی افشان شدن و افشان قرار
یافتن است (طغرای مشہدی ﮪ) افشان
داغ چون دم طاؤس گشتہ ام ؛ داغم ازین کہ
غیر ملک رنگی شود ؛ (اردو) افشان ہونا - افشان
کی جانا - افشان قرار پانا -

افشانی حاصل بالمصدر افشاندن - و افشانیدن باشد - چنانکه بال افشانی که از مصدر مرکب افشاندن بال است (ظهوری ؎) کرده بر تارک ہمای بخت بال افشانی ٭ شاہان دل بدام خط و خال اندا ختیم ٭ (و له ؎) ہمایون طایر دل ذوق بال افشانی دارد ٭ دران بستان که از پرہای مرغان دام میروید ٭ (اردو) چھڑکاو - مذکر -

این ہمانست که بر افشاندن مذکور شد یای زائد قبل علامت مصدر زائد است مطابق قاعدۂ فارسی که در مصادر جعلی می آید و با صول با مصدر اصلی است که از اسم جامد فارسی زبان وضع شد (اردو) دیکھو افشاندن

افشانیدن بقول صاحب بحر و موارد و نواد رمرادف افشاندن که گذشت کامل التصریف مضارع این افشاند مؤلف عرض کند که ماخذش

(۱) **افشای** صاحب شمس ذکر (۱)

(۲) **افشای راز کردن** کرده و صاحب انند (۲) را آورده مؤلف گوید که ضرورت این زحمت نداشت که افشا و افشا کردن بجایش مذکور شد و یای تحتانی در (۱) زائد است موافق قاعدۂ فارسی و در (۲) زیادت تحتانی بضرورت اضافت است بسوی راز دیگر ہیچ (اردو) (۱) و (۲) دیکھو افشا و افشا کردن -

(الف) **افشر** صاحب شمس نسبت (الف) گوید که بضمتین بمعنی سخت دویدن و

(ب) **افشردانیدن** خوشی نمودن در خدمت است دیگر کسی از محققین ذکرش نکرد

(ج) **افشردن** مؤلف عرض کند که قولش اعتبار را نشاید که با ماخذ ہیچ تعلق ندارد و شدی برادعای خود نیارد و کسی از محققین با او نیست بخیال ما جز این نیست که (الف) بحذف الف دوم مخفف افشار باشد که گذشت و ماخذش ہمدرانجا مذکور شد و اصل این افشر است بدون الف وصلی چنانکه اصل افشار بدون الف اول فشار باشد - وجا دارد که فشر را اصل گیریم و فشار را

مزید علیه آن زیادت الف بهر دو صورت ماخذ این فش است که ذکرش بر افشار کرده ایم۔ اگر اصلیت فشر را تسلیم کنیم رای مهمله را به آخر لفظ فش زائد گیریم۔ چنانکه فارسیان فشار را افشار کرده اند باقی حال (افشر) و (فشر) اسم جامد زبان فارسی و بر همه معانی افشار و فشار شامل فارسیان از همین اسم مصدر مصدر (ب) و (ج) ساخته اند۔ صاحب بحر عجم نسبت (ب) گوید که متعدی (ج) باشد و دیگر کسی از محققین ذکر این نکرد مؤلف عرض کند که (ب) متعدی بدو مفعول است، و (ج) متعدی بیک مفعول و مرادف افشاردن که گذشت۔ صاحب بحر (ب) فرماید که (۱) آب از چیزی بزور دست گرفتن و ریختن پی در پی و (۲) خلانیدن و (۳) پای محکم کردن۔ سالم التصریف و مضارع این افشرد و بقول صاحب موارد و نوادر مرادف افشاردن۔ خان آرزو در سراج نسبت (ج) فرماید که آب از چیزی بر آوردن است مطلقاً نه بزور دست از همین است افشرده گر که بمعنی عصار آمده چنانکه قوسی گفته و ذکر معنی دوم هم کرده و در چراغ هدایت معنی سوم را هم نوشته بالجمله این مرادف افشاردن باشد بهر سه معانی که تصفیه آن همه را انجا کرده ایم۔ انچه خان آرزو برخلاف جمهور محققین زور دست را از معنی اول خارج می کند و بتائید خیال خود افشره گر یعنی عصار را پیش می فرماید قابل غور است۔ بخیال ما و از افشره گر و عصار نمی رسید که زور دست داخل عمل است یا نی۔ عصار لغت زبان عربست بمعنی روغن گر و افشره گر ترجمه آن در فارسی است و در زمانه پیشین عصاران چیزی را که روغن ازو می خواستند در هاوندش می کوفتند و پس از ان بزور دست می افشروند تا روغن می بر آمد و در زمانه ما بعدش آله از برای این کار وضع شد که بدون زور دست بوسیله آن روغن

می بر آید- ہمین سبب باشد که محقق نازک خیال زو ر دست را از معنی مصدر افشردن میخواہد که دور کتد دمی داند که ماخذ این فشّ است در معنی فشّ ہم غور نمی فرماید که دوشیدن شیر است و دوشیدن شیر زور پنجه می خواہد فتامل (اردو) (الف) دیکھو افشار (ب) (۱) نچوڑوانا (۲) دبوانا (۳) جموانا- قایم کروانا (ج) دیکھو افشاردن-

(۱۳۶۱) (۱) افشردن آستین — مصدر

(۲) افشردن آستین بر دیده — اصطلاحی

(۱) کنایه باشد از رد گردانیدن و پروا نکردن و (۲) بمعنی صاف و پاک کردن اشک از چشم و دلاسا شدن و غمخواری کردن (ظهوری ؎) بر نجوشد تا باشک از سینه گوہرہای غم ؛ دست بر دیده تر آستین افشرده ایم ؛ (اردو) (۱) دیکھو آستین افشاندن کے پہلے معنی (۲) غمخواری کرنا- دلاسا دینا-

(۱۳۶۲) افشردن پا (مصدر اصطلاحی) مرکب اضافی بمعنی محکم کردن پا می و ثابت قدم بودن که پا لغزی ساز خلل نباشد و این متعلق است به معنی سوم افشردن (ظهوری ؎) بردل آشفته طغیان جنون افشرده پا ؛ راه بیراہی اگر گردیم سر بر پا نگیر ؛ (وله ؎) بر غمم پا بهر غیر افشرده ؛ بقصد دست خود را بیوفا کرده ؛ (عرفی ؎) عرفی از عهد فلک زود نگردی امید ؛ این قیامیست که افشردن پائی دارد ؛ (اردو) قدم گاڑنا- بقول آصفیه پاون جمانا- جم ہوجانا- ثابت قدم ہونا بھی کہ سکتے ہین-

افشردن پنجه — مصدر اصطلاحی- مرکب اضافی کنایه باشد از غالب آمدن بر حریف در پنجه کردن- صاحب بحر ذکر این بر پنجه افشردن کرده که می آید- مخفی مباد که معنی حقیقی این محکم کردن پنجه باشد متعلق با معنی سوم افشردن و پیچیدن پنجه مجاز آن که چون در مقابله پنجه کسی

محکم و قائم شود پنجهٔ مقابل خود را معاً می پیچد و
غالب می آید - صاحب موارد باستناد کلام
صائب بذیل افشردن معنی پیچیدن را نوشته و این
سند این باشد (ے) فشردهٔ پنجهٔ عقل بلند بازو
را ؛ کسی بتاک زبردست بدنمی آید ؛ (اردو)
پنجه پھیرنا - پنجه لیجانا - پنجه موڑنا - بقول آصفیه
غالب آنا - مغلوب کرنا - ہاتھ موڑنا -

افشردن پی | مصدر اصطلاحی - مرکب
اضافی - ہمان افشردن پا باشد که گذشت
(امیرخسرو ے) این سخن گفت و پی بکین افشرده
او فگندش ز زین و مرکب برد ؛ (اردو) دیکھو
افشردن پا -

افشردن چیزی از چیزی | مصدر اصطلاحی
مرکب اضافی صاحب موارد بذیل افشردن
معنی آفریدن و ایجاد کردن هم آورده و جا
دارد که از معنی اولش مجاز گیریم ولیکن حاصل
کردن بهتر است از ایجاد کردن و آفریدن
(طالب آملی ے) آنم که مهر و مه ز چراغم فشرده
اند ؛ صبح از تبسم گل داغم فشرده اند ؛ بخیال
ما جا دارد که این را متعلق کنیم به معنی دوم افشردن
که محکم و استوار شدن و کردن آمده اند زینصورت
هیچ ضرورت ندارد که معنی آفریدن و ایجاد
کردن را ایجاد کنیم (اردو) پیدا کرنا - ایجاد کرنا
حاصل کرنا - اور ہماری رای آخر کے لحاظ سے
محکم ہونا - استوار ہونا - محکم کرنا - استوار کرنا -

افشردن چیزی بدل | مصدر اصطلاحی
مرکب اضافی - بدل گرفتن آنچیز باشد یعنی چیزی
را بدل جای دادن و این مجاز معنی دوم
افشردن است (صائب ے) دندان بدل
چگونه فشارم که می شود ؛ لب باز کردنت پر پرواز
بوسه را ؛ مقصود شاعر این است که دندان
یار را چگونه به دل خود جای دهم که اگر او لب خود
باز می کند و می کشاید - بوسه را د ولبش پر پرواز
می شود یعنی حالت بوسه به پرواز آید و باقی

(۱۵۷۶)

نماند (اردو) کسی چیز کا خیال دل میں جمانا قائم کرنا۔

(۱۴۹۱) **افشردن خیال** مصدر اصطلاحی۔ مرکب اضافی بمعنی قائم کردن خیال باشد متعلق به معنی سوم افشردن (قاسم مشهدی ؎) زبس خیال سر زلف او بدیده فشردم ؛ بهر کجا که نگاهم فتاد رشک ختن شد ؛ (اردو) خیال قائم کرنا۔

افشردن دل مصدر اصطلاحی مرکب اضافی کنایه باشد از آوردن دل بقبضه که مجاز معنی اول افشردن باشد سند این از کلام صائب بر افشاردن کسی گذشت۔ (اردو) دل لینا۔

(۱۴۹۲) **افشردن دندان بر چیزی** مصدر اصطلاحی مرکب اضافی۔ بمعنی دندان را بچیزی فرو بردن کنایه از میل و خواهش آن چیز کردن (صائب ؎) بوی خون می آید امروز از لب میگون یار ؛ تا بیاد او که دندان بر جگر افشرده است ؛ شاعر گوید که نمی دانم که کدام کس بیاد یار دندان بر جگرش افشرده است که از لب میگون او بوی خون می آید (اردو) دکن میں کہتے ہیں دانت لگائے بیٹھنا۔ یعنی کسی چیز کا امید وار اور خواہشمند رہنا۔ صاحب آصفیہ نے دانت لگانا پر لکھا ہے کہ کسی چیز کی خواہش کرنا میلان کرنا۔

افشرده بقول بہار خلاصهٔ چیزی که از افشردن بیرون آید۔ تو سی گوید که عصارهٔ هر چیز مثل غوره و مانند آن و عوام آن را آبشله بمد و مقصر خوانند (طالب آملی ؎) ادل باز خونابهٔ غم زینت دلها دهد ؛ آنکه از افشردهٔ دل زیب دامانها کند ؛ (ظهوری ؎) با بیدی که صیادی کند سر پنجه را رنگین ؛ ظهوری آهوی یاد در گلو افشرده را ماند ؛ مؤلف عرض کند که اسم مفعول مصدر افشردن است و بس و آنچه در روزمره عوام آبشله مستعمل است

اصل آن افشرہ باشد کہ می آید (اردو) نچوڑا ہوا۔ امیر نے افشرہ کی ذیل مین فرمایا ہے کہ فشردہ بھی اردو مین مستعمل ہے (ظفر ؎) بوسہ اپنے لب شیرین کا ترش رو ہوکر؛ وہ جو دیتا تو ہم افشردۂ لیمو پیتے؛

افشرگر | استعمال۔ بقول صاحب جہانگیری عصار باشد و بقول جامع روغن گر و صاحب (دری و پہلوی) ہم ذکر این کردہ بخیال ما اصل این افشردہ گر باشد کہ بمعنی کشندۂ عرق است مطلقاً دال مہلہ و ہای ہوز تخفیفاً حذف شد افشرگر بماند فارسیان برسبیل مجاز عصار را بدین نام موسوم کردند اگرچہ کارش مخصوص است بہ روغن برآوردن (اردو) تیلی۔ بقول آصفیہ (ہندی) اسم مذکر۔ روغن کش۔ روغن گر۔ ایک قوم کا نام جس کا پیشہ روغن کشی ہے۔

افشرہ | بقول بہار۔ مرادف و مخفف افشردہ کہ گذشت و بقول برہان بضم ثالث و فتح رای قرشت ہر چیز کہ او را افشردہ باشند و بعربی عصارہ گویند۔ صاحبان رشیدی و جامع و سروری ہم ذکر این کردہ اند (سراج الدین راجی ؎) افشرۂ خون دل از چشم او بنریختہ پالاون مژگان فرد؛ خان آرزو در سراج فرماید کہ بفتح اول و سکون دوم و ضم شین معجمہ و رای مہلہ مفتوح آنچہ از چیزی بیفشرند و بجوالہ توسی فرماید کہ عصارۂ ہر چیز مثل غورہ و آلو و امثال آن و عوام آنرا افشلہ بید و قصر خوانند و این غلط عوام است و افشرہ لفظ موضوع و مقرر است و معرب این افشرج و فرماید کہ حکم بہ غلط کردن کلمہ افشلہ مداً و قصراً نمیتوان کرد زیرا کہ تبدیل با بہ فا و را بہ لام قیاسی است و مدّہ نیز وجہی دارد صاحب محیط گوید کہ اصل این افشردہ بود و بکثرت استعمال افشرہ شد و آن مخصوص است بہ میوہ ہای آب دار است کہ بمالیدہ یا کوبیدہ فشردہ آب آنہا گیرند خواہ بر آتش

بقوام آرند کہ رُب نامند و یا در آفتاب گذارند
تا غلیظ شود کہ عصارہ گویند و بالفعل عبارت
است از آب افشردۂ فواکہ مائی رسیدۂ ترش
و چاشنی دار مانند انار و آلو بالو و توت و زرشک
یا آب لیمو یا ترنج و یا سرکہ انگوری و یا عرق
نعناع و تمر ہندی محلول بہ آب و یا آب انبہ
خام و فالسہ و جامن و امثال اینہا کہ صاف
کردہ و بقدر حاجت قند یا شکر داخل کردہ و آب
نیز آن مقدار کہ خوش مزہ گردد با طعام یا بدون
آن بنوشند - مزاج ہر افشرہ بہ طبع ہر میوۂ ایست
کہ ازان افشرہ سازند ولیکن طبع اکثر بارد اند
و رطب است مؤلف عرض کند کہ محقق
مفردات طب اعنی صاحب محیط صراحت
خوشی کردہ است معاصرین عجم ہم از افشرہ
ہمین معنی خاص مراد گیرند - چنانکہ صاحب محیط نوشتہ
(اردو) نچوڑا ہوا - امیر نے لفظ افشرہ
پر لکھا ہے کہ اسم مذکر - افشرہ کا مخفف وہ شربت
جو لیمو وغیرہ کے عرق سے ترش کیا گیا ہو (آتش
ہ) افشرے کا بوسہ بازی مین مجھے ملتا ہے
لطف بہ قند کی ڈلیان وہ لب ہین خال لب ہین فالسے

افشرہ گر اصطلاح - ہمان افشرگر است
کہ بدون ہای ہوز گذشت و حقیقت و ماخذ
این ہمہ را انجا بنگر - صاحبان رشیدی و بحر و
بہار ذکر این کردہ اند (اردو) دیکھو افشرگر -

(۱) افشک بقول برہان و جہانگیری و جامع (۱) بروزن خشک و (۲) بروزن
(۲) افشنک خرچنگ شبنم را گویند کہ بر روی سبزہ و گل و لالہ نشیند - صاحب ناصری
بذکر ہر دو برای (۱) سندی آوردہ (رودگی ہ) باغ ملک آمد طری از رشحۂ کلک وزیر
زانکہ افشک می کند مرغان و بستان را طری :: صاحب رشیدی نسبت ہر دو فرماید کہ آنچہ
افشاندہ شود مراد از شبنم - صاحب سروری بذیل (۱) ذکر (۲) ہم کردہ خان آرزو در سراج

نسبت (۲) فرماید که مخفف افشانک باشد بمعنی هرچه افشانده شود و کاف آخر برای نسبت باشد
و (۱) مخفف (۲) و مجازاً بمعنی شبنم شهرت گرفته مؤلف عرض کند که شک نیست که
(۱) مخفف (۲) باشد بحذف نون واگر (۲) را مخفف (افشانک) گیریم و کاف آخرش
عربی را برای نسبت اندرین صورت معنی افشانک آنچه منسوب به افشان است و
کنایه از شبنم ـ مخفی مباد که فشک و فشنک هر دو لغت ترکی و بقول کنز بمعنی حشوه باروداست
و صاحب اندیر فشنگ گوید که معاصرین عجم کارتوس بندوق را گویند مؤلف عرض کند که جا دارد که فارسیان
قدیم به همین لغت ترکی الف وصلی زیاده کرده بمعنی قطرهٔ شبنم استعمال کرده باشند واللہ اعلم
و واضح باد که اپشنگ به بای فارسی بعوض فا بهمین معنی بجای خودش گذشته است و از
ماخذش هم همدرانجا چیزی نوشته ایم ولیکن مقابلهٔ هر دو درینجا عرض کنیم که اپشنگ مبدل
افشنگ باشد که فا به بای فارسی بدل شد همچون سفید و سپید و ماخذ افشنگ آنچه خان آرزو
بیان کرده قرین قیاس است (اردو) دیکهو اپشنگ ـ

افشنه | بقول برهان و ناصری و جهانگیری بفتح اول و ثالث و نون و سکون ثانی
نام دهی است از دههای بخارا ـ گویند ولادت شیخ بو علی آنجا شده ـ صاحب
رشیدی گفته که در قاموس بحذف الف است ـ خان آرزو در سراج فرماید که وجه آوردن
صاحب قاموس در لغات عربی هیچ ظاهر نشد مؤلف گوید که بقول صاحب منتخب که محقق
زبان عرب است فشن بالضم دهیست در مصر پس خبرین نیست که فارسیان الف
وصلی در اول و های نسبت در آخرش زیاده کرده نام دهی نهادند که در بخارا واقع است

(اردو) افشنہ۔ دیہات بخارا سے ایک دیہہ کا نام ہے جو شیخ بوعلی سینا کا مولد کہا جاتا ہے

افشو بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ بالفتح وضم شین منقوطہ۔ لغت ژند و پاژند بمعنی بیا۔ دیگر کسی از اہل تحقیق ذکر این نکرد و حالا استعمال این متروک است اگر معنی بیان کردۂ صاحب انند را تسلیم کنیم مصدر این افشوئیدن باشد۔ لیکن محققین مصادر ذکر این نکردہ اند (اردو) آ۔ آنا کا امر حاضر۔

افشون بقول برہان و رشیدی و سروری و جامع و سراج بروزن افسون چیزی باشد مانند پنجۂ دست و دستہ نیز دارد کہ دہقانان بدان غلۂ کوفتہ شدہ بر باد دہند تا کاہ ازان جدا شود مؤلف عرض کند کہ معنی این افشانندہ باشد یعنی پریشان کنندہ مرکب است از فش و آن۔ صاحب برہان بر فش گفتہ کہ بمعنی پریشان است و بر کلمہ آن آوردہ کہ بر اسمی داخل شدہ افادۂ معنی فاعل کند ہمچون فشان کہ بمعنی فشانندہ مستعمل است الف بقاعدۂ فارسی بدل شد بہ واو چنانکہ تارغ و تورغ تا فشون شد پس الف وصلی در اولش آوردہ افشون بمعنی افشانندہ آلتی را نام نہادند کہ غلہ را بواسطۂ آن پریشان کنند و بباد دہند بمقصد خاص (اردو) وہ ٹوکری جس میں غلہ ڈالکر اساتے ہیں یعنی داۓ ہوئے غلے کو ٹوکری میں رکھکر ہوا کے رخ پر اڑاتے ہیں تاکہ بھوسا نکلکر غلہ صاف و پاک ہوجائے۔

افشہ بقول برہان و رشیدی و ناصری و جہانگیری و سراج و جامع بروزن کفچہ (۱) بمعنی بلغور باشد و آن غلہ ایست کہ درآسیا خورد کنند و بشکنند چنانکہ آرد نشود۔ صاحب سروری گوید کہ (۲) بمعنی شبنم است و او شہ نیز آمدہ۔ مرادف ہمان افشک کہ گذشت و صاحب شمس

گفته که گیاہ ہیست ۔ صاحب محیط ذکر این نکرد در ملغور فرماید که عصیده باشد و بر عصیده نویسد که طعامی است مصنوع و ملغو رہم گویند و از صراحت مزید ساکت صاحب برہان بر ملغوره فرماید که بوزن پر زور ہر چیز در ہم شکسته و در ہم کوفته عموماً و گندم نیم پخته خصوصاً که در آسیا انداخته شکسته باشند و آشی را نیز که از آن پخته باشند ملغور خوانند و صاحب منتخب بر عصیده فرماید که نوع حلوا ایست و لیس مؤلف عرض کند که افشه بمعنی اوّل مزید علیه فشه باشد که الف وصلی در اولش آورده افشه کردند و فشه بزیادت ہای نسبت که افادهٔ معنی مفعولی کند بمعنی پریشان شده که فش بقول برہان بمعنی پریشان آمده پس افشه کنایهٔ غله را نام نهادند که در آسیا خورد کرده باشند چنانکه نوبت به آرد نرسد ۔ صاحب جہانگیری سند این از رضی الدین نیشاپوری آورده (ع) گندم افشه که مهو داست ﷺ و نسبت معنی دوم عرض می شود که مرادف (افشک) باشد که بصراحت ماخذ گذشت بعوض کاف نسبت ہای نسبت درینجا دست واوشه که بہمین معنی می آید مبدّل این (اردو) (۱) دلا ہوا غله جو آٹا نه ہوا ہو (۲) دیکھو افشک ۔

افشین | بقول برہان بر وزن تسکین نام شخصی که کریم و صاحب ہمّت مانند حاتم بود خان آرزو در سراج فرماید که نام امیری است از امرای خلفای عباسیه که مانند حاتم و معین کریم بود و فرماید که در فارسی بودن این لفظ نظر است و صاحب ناصری صراحت کند که اصلش از عجم بود در نزد خلیفه بغداد ملازمت یافته و معتصم او را سردار کرده بجنگ بابک فرستاد و بابک را مغلوب و منکوب کرد آخر الامر متہم بطغیان و کشته شد (قطران ؎) یکی چون

معتصم دائم زر افشان است در مجلس ٭ یکی دائم ببیان در سر افشان است چون افشین ٭
(سوزنی ؎) ای مہ بہنر بندی از صاحب و از صاحبی ٭ وے بہ بجوا نمردی از حاتم و از
افشین ٭ مؤلف عرض کند کہ وجہ تسمیہ این جز این نباشد کہ این مبدل افشان است الف
بہ یای تحتانی بدل شد چون تازانہ و تازیانہ و این امالہ باشد و بدین وجہ کہ کریم بود و زر افشانی
می کرد افشین نامش نہادہ باشند واللہ اعلم (اردو) افشین ایک عجمی شخص کا نام تھا جو مثل
حاتم کے کریم تھا۔ اور خلفای عباسیہ کے دربارمین درجہ امارت پر پہونچا تھا۔

(۱) **افضال** لغت عرب است بقول منتخب بالکسر نیکوئی کردن و افزون کردن و بالفتح
بخششہا و افزونیہا فارسیان استعمال این بالفتح کنند و نیز آنرا با مصدر کردن مرکب ساختہ
معنی مصدری گیرند پس --

(۲) **افضال کردن** بمعنی بخشش ہا کردن آمدہ چنانکہ سعدی فرماید (؎) سوال
نیست مگر بر خزانہ کرمش ٭ زبہر آنکہ نہ امروز می کنند افضال ٭ ہمیشہ در کرمش بودہ ایم و در
نعمش ٭ نہ ما ستان مرتی کجا رو ند اطفال ٭ (اردو) (۱) افضال۔ بقول امیر (عربی) مذکر۔
بخشش اور مہربانی کرنا۔ مؤلف عرض کرتا ہے کہ بالفتح بخشش کی جمع اردو مین مستعمل ہے
(وزیر ؎) غزل بے مثل کہتا ہون وزیر افضال ایزد سے ٭ نہ میری طبع عالی ہے نہ میری
فکر عالی ہے ٭ (۲) بخشش کرنا۔

افضلی صاحب مؤید بذیل لغات عرب گوید کہ بالفتح بزیادت یای نسبت بمعنی منسوب
با فضل۔ عرف خاقانی باشد کہ نامش افضل الدین و تخلص خاقانی بود و ظاہر است کہ افضل

اسم تفضیل است دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد (اردو) افضلی خاقانی کا عرف ہے

(۱) افطار | بالکسر - بقول بہار بہ معنی روزہ کشادن و با لفظ کردن مستعمل صاحب آصفی فرماید کہ با لفظ نمودن نیز مؤلف عرض کند کہ لغت عرب است و صاحب منتخب ہم ذکر این کردہ فارسیان استعمال این بمعنی حاصل بالمصدر کنند چنانکہ ؎ وقت افطار رسید و برای معنی مصدری با مصادر فرس چنانکہ - - - - - - - - - - - -

(۲) افطار کردن | بمعنی روزہ کشادن است (ملا طغرا ؎) عمر روزہ و برمن بسی

(۳) افطار نمودن | بارکرد ؛ چو ساغر بی بادہ افطار کرد (ز شرح خزین اصفہانی ؎) در دو سہ روز کیا رلب نانی اکتفا و افطار نمودی " (اردو) (۱) افطار - بقول امیر (عربی) مذکر - روزہ کھولنا - روزے کی ضد (غالب ؎) افطار صوم کی کچھ اگر دستگاہ ہو ؛ اس شخص کو ضرور ہے روزہ رکھا کرے ؛ (۲) و (۳) افطار کرنا - روزہ کھولنا (رند ؎) بوسہ لب شیرین کا لیا وصل کی شب مین ؛ افطار کیا خرمے سے روزہ رمضان کا ؛

افعی | بقول صاحب انند بالفتح و بآخر الف بصورت یا لغت عربست بمعنی بو بیاہی خوش و نیز نوعی از مار سیاہ کہ بغایت زہرناک و بزرگ باشد و گویند کہ افعی از دیدن زمرد کور می شود و افاعی جمع آن (ظہوری ؎) افعی دست درعم زخم خورد ؛ ساغری از دست تو تریاک باد ؛ (انوری ؎) نمود عکس نگینت بچشم دشمن ملک ؛ چنانکہ عکس زمرد بدیدہ افعی را ؛ (اردو) افعی - بقول امیر ایک قسم کا سانپ جو کالا اور بہت زہریلا

ہوتا ہے اور مجازاً ہر سانپ کو کہتے ہیں (بحر ۵) ہے اگر اقبال اپنا کیا کرےگی زلف یار ؎ کیوں فریدون کو نہ کاٹا افعی ضحاک نے ؎

افعی آتشین دم | اصطلاح - مرکب توصیفی بقول صاحب بحر و انند و غیاث بفتح دال مہملہ بندوق را گویند مؤلف گوید کہ این کنایہ باشد نظر بر تشبیہ بندوق با افعی در طوالت و آتشی کہ از نالش بیرون رود دُم افعی را ماند - انچہ صاحبان تحقیق دال مہملہ را مفتوح گرفتہ اند قابل نظر است زیرا کہ تشبیہ بندوق اندرین صورت معکوس می شود زیرا کہ دستۂ بندوق مشابہ سر افعی است و نالش با آتشی کہ ازو بیرون شود مشابہ دُم افعی نہ دَم آن کہ از دُم خارج شود (اردو) بندوق - بقول آصفیہ ترکی اسم مونث - لغوی معنی گولی - اصطلاحی وہ لوہے کی نلی جسمین بارود بھر کر چھوڑتے تفنگ -

افعی دم | اصطلاح - بقول بہار و انند معروف مؤلف عرض کند کہ بفتح دال مہملہ باشد کنایہ از کسی کہ دَم او مثل افعی است یعنی سخنش بہ مخلوق اثر بد کند و زہر افعی را ماند - اسم فاعل ترکیبی است (محمد اسحق شوکت ۵) یا افعی دمان نامہ می نویسم ؎ منقش زہر زمرد نگینہ ؎ (اردو) زہریلا - بقول آصفیہ فتنہ انگیز شریر بد ذات غضبناک -

افعی زار | استعمال - بقول بہار و انند معروف مؤلف عرض کند کہ از قبیل لالہ زار و گلزار یعنی جائی کہ در آن کثرت افاعی باشد (محمد اسحق شوکت ۵) عاقلان از دیدن اقبال دولت غافل اند ؎ خویش را زین دشت افعی زار بیرون کردہ اند ؎ (اردو) وہ جگہ جہان سانپ کثرت سے رہین (مونث)

(۱) افعی زرد دام | اصطلاح - مرکب
(۲) افعی زرد غام | توصیفی - (۱) بقول

خان آرزو و در سراج کنایہ از قلم و (۲) بقول بحر و برہان و جامع قلم واسطی مؤلف عرض کند کہ قلم واسطی ہمچون افعی دراز باشد و سیاہ رنگ و صناعان بر و نقش دام کنند یعنی بزمانہ خام بودنش کہ زرد باشد رشتۂ برنگ دام بر و پیچند و چون پختہ و سیاہ شود رشتہ را دور کنند و نقشی زرد مانند دام بر و قائم شود ہمین است حقیقت زرد دام و بدین وجہ کہ روی قلم سیاہ بعد تراشیدنش زرد نمایان شود یعنی رنگ داخلی بیرون می آید کنایۂ قلم واسطی و سیاہ را افعی زرد فام گفتند و خیال ما اینست کہ خان آرزو ہم زرد فام نوشتہ باشد قلم کاتب آنرا زرد دام کرد زیرا کہ غلبۂ رای محققین بر زرد فام است و صاحب اننداگوید کہ (۲) کنایہ از زبانۂ آتش ہم و محققین دیگر این معنی را بر افعی زرد فام نوشتہ اند کہ می آید حیف است کہ سندی پیش نشد (اردو) (۱) و (۲) واسطی بقول صاحب آصفیہ ایک قسم کا عمدہ قلم جو شہر واسط سے آتا ہے اور وہین کے جنگل مین پیدا ہوتا ہے مؤلف کہتا ہے کہ اس قلم کا رنگ سیاہ ہوتا ہے و زندگی

افعی زرد فام | اصطلاح - بقول بحر و ضمیمۂ برہان و مؤید (۱) قلم و (۲) زبانۂ آتش - مؤلف عرض کند کہ روی قلم سیاہ - بعد از تراشیدنش از رنگ داخلی زرد می باشد و زبانۂ آتش ہم بالای آتش سرخ و زرد بنظر آید ہمچون زرپیسا افعی زرد فام کنایۂ قلم و زبانۂ آتش را گفتند صاحبان انند و ہفت این را کنایۂ بمعنی (۳) فلک و زمانہ گفتہ اند و از معنی اول و دوم ذکری نکردہ حیف است کہ سندی پیش نشد - خیال ما این است کہ قلم کاتب ہفت قلزم قلم را فلک و زبانہ را زمانہ نوشت و صاحب انند نقلش برداشت واللہ اعلم (اردو) (۱) دیکھو افعی زرد فام (۲) لو - بقول آصفیہ مونث - شعلہ - لپٹ - لہب - زبانۂ آتش (۳) آسمان - مذکر - زمانہ - مذکر -

افعی قربان اصطلاح - بقول برہان وبحر وسراج ومؤید ورشیدی وجامع وہفت کنایہ باشد از کمان تیراندازی - صاحب جامع صراحت کند کہ بکسر قاف باشد وصاحب ہفت وانند فرماید کہ بضم قاف است مؤلف عرض کند کہ مرکب توصیفی است وقربان بالضم صحیح باشد کہ بقول منتخب لغت عرب است بمعنی ہم نشین پس افعیٔ کہ ہم نشین تیر یا فداے تیر است کنایہ باشد از کمان (انوری ؎) سرحفت کند افعی قربان وچہ آن دیدہ پر بان کند کرکس ترکش طیران را ٭ (اردو) کمان بقول صاحب آصفیہ (فارسی) اسم مونث - اس خمیدہ آلہ کا نام جس کے وسیلہ سے تیر چلاتے ہین -

افعی کاہ ربا پیکر اصطلاح - مرکب توصیفی است بقول بحر وبرہان - کنایہ از شعلۂ آتش باشد صاحبان رشیدی وجامع وسراج وہفت وانند وشمس ہم ذکر این کردہ اند - مؤلف گوید کہ کاہ ربا پیکر اسم فاعل ترکیبی است یعنی پیکر کاہ ربا دارندہ واین صفت افعی باشد ومعنی حقیقی این ماری کہ پیکر او ہمچو کہرباست وکنایہ گرفتہ اند از شعلۂ آتش کہ کاہ می رباید ومی سوزد (اردو) شعلہ - بقول آصفیہ (عربی) اسم مذکر - زبانۂ آتش -

افعی گزیدہ از شکل ریسمان می رمد مثل - صاحب انند گوید کہ این مثلی است مشہور یعنی کسیکہ از موذی آزاری کشیدہ باشد ہمیشہ از مثل وشبیہ او ترسد واز مرادفات این است "مارگزیدہ از ریسمان می ترسد" (سلیم ؎) سنبل اسیر زلف ترا دام وحشت است ٭ افعی گزیدہ می رمد از شکل ریسمان ٭ (اردو) دودھ کا جلا چھاچھ پھونک پھونک پیتا ہے - صاحب آصفیہ نے لکھا ہے کہ یہ کہاوت ہی یعنی ایک چیز سے ڈرا ہوا اوس کی ہم شکل ہر چیز سے

ڈرتا ہے۔ دغا کھایا ہوا یا نقصان پایا ہوا آدمی ادنیٰ کام بھی سوچ سمجھ کر کرتا ہے اور و فتنہ ہاتھ نہیں ڈالتا۔

(۱) افعی مرجان رنگ — اصطلاح

(۲) افعی مرجان عصب — ہردو مرکب

توصیفی است (۱) بقول خان آرزو در سراج کنایہ از شعلہ و (۲) بقول صاحبان برہان و بحر و جامع و ہفت و انند مراد فش مؤلف عرض کند کہ مرجان رنگ و مرجان عصب ہردو اسم فاعل ترکیبی است بمعنی رنگ مرجان و عصب مرجان دارندہ و ہردو صفت افعی و کنایہ از شعلہ کہ سرخ نیم رنگ می باشد ہمچو مرجان (اردو) (۱) و (۲) دیکھو افعی کا دربائیکہ

افغان بقول برہان با غین نقطہ دار بر وزن مستان (۱) بمعنی فریاد و زاری و (۲) نام قبیلہ ایست مشہور و معروف و جمعش افاغنہ بر وزن فراعنہ بطریق جمع عربی۔ صاحب رشیدی نسبت معنی اول فرماید کہ نالہ باشد و بحذف اول نیز آمدہ صاحب ناصری در معنی اول با برہان متفق و نسبت معنی دوم گوید کہ اصل ایشان از مصر بود و بہر دہو ہم از میان بنی اسرائیل بیرون رفتہ بہندوستان افتادند و در انجا بکوہستان۔ قلعۂ خیبر نام بنیاد کردند و بتدریج حکومت و سلطنت در ملک ہندوستان یافتند اکنون افغانستان محکوم خوانین آنہاست و صاحبان سروری و مؤید ہم ذکر این ہردو معنی کردہ اند۔ خان آرزو در سراج فرماید کہ بالفتح نالہ باشد و فغان مخفّفش و ضم فغان لہجہ عراقیان است اقتضا آن دارد کہ افغان نیز بضم اول باشد و نام قبیلہ معروف کہ چند گاہی مشیان ازین سلطنت ایران از سلاطین صفویہ گرفتند و در ہندوستان بعد از سلطنت خضر خانیہ

بادشاہی کردند و نیز شیر شاہ ازین قوم ہمایون بادشاہ ولد بابر شاہ را شکست داده اکثر ملک را
تصرف در آورد و چندگاه برادر و پسر او ماند و آخر به نیروی قدرت آلہی باز ہمایون شاه
ہندوستان را چون عروس دولت بکنار تصرف در آورد پس در ہندوستان و ایران سه دفعه
باین قوم سلطنت رسید۔ صاحب انند و بہار بحوالہ تاریخ فرشته و او بحوالہ مطلع الانوار آورده
که افاغنه از نسل قبطیه فرعون اند وقتی موسی علیه السلام بر ان کافران غالب آمدند بسیار
از قبطیان توبه کرده بدین موسی متجلی گشتند و جماعتی که از ایشان از کمال جہل اسلام اختیار
نکرد جلای وطن گردید و بہندوستان آمده در کوه سلیمان که مابین ملتان و پشاور است
ساکن شد و قبائل ایشان چون بسیار شد موسوم بافغان گردید و چون اولاد ایشان بسیار
شد معموره ہندوستان مثل کرمان و پشاور متصرف شد و راجۂ لاہور که با راجۂ اجمیر خویشی
داشت قصد دفع فتنۂ ایشان نمود اما افاغنه بامداد مردم کابل و خلج چند کرت دفع کفار کردند
و کفار بجہت خوف آب نیلاب بمقام خود در برسات مراجعت می کردند و مردم کابل و خلج را
نیز بجاہای خود می رفتند و ہر که از ایشان می پرسید که احوال مسلمانان کوہستان بکجا انجامید ایشان
جواب می دادند که کوہستان مگوئید و افغان بگوئید که بجز افغان و غوغا در انجا چیز دیگر نیست
و ظاہرا بدین سبب مردم فارس الکنه ایشان را افغانستان و خود شان را افغان میخوانند
(ﺳـ) افغان ز تو شوخ نامسلمان افغان ؛ افغان ز تو آفت دل و جان افغان ؛ افغان
بچۂ در دل تو رحمی نیست ؛ از دست تو افغان بچہ افغان افغان ؛ مؤلف عرض کند که
بہار بر لفظ افغان بیدون الف اول صراحت کرده است که بالضم۔ اما مشہور بکسر است و

مزید علیہ آن افغان پس متحقق شد کہ الف اول وصلی است و اصل این فغان کہ اسم جامد
زبان فارسی باشد ہم او فرماید کہ اکثر بمعنی نالہ مستعمل ولیکن حقیقت آنست کہ نالہ۔ فریاد درد مند
است خواہ حقیقت خواہ مجاز دفغان شور و فریاد باشد (ع) کہ آہنگ بی پردہ افغان
بود یعنی ہر صدائی کہ موافق پردہ ءِ مقامی از مقامات موسیقی نباشد آن را سرود نمیتوان
گفت بلکہ فغان محض است کہ گوش را ایذا رساند (ظہوری ؎) چنین بر دعم او گر توان
مردم را۔ عجب کہ نالہ نسازد فغان مردم را۔ ازین شعر مستفاد می شود کہ نالہ در کیفیت آواز
زیادہ از فغان است۔ غایتش بمجاز بمعنی نالہ شہرت گرفتہ (ظہوری ؎) تا بر رگہای جان
بستیم از قانون درد۔ میزند خوش ناخنی بر سینہ ہا افغان ما۔ (الخ) نسبت معنی دوم عرض
می شود کہ عجبی نیست کہ افغان مزید علیہ فغ بفتح اول باشد کہ بقول برہان بلغت فرغانہ
و ماوراء النہر بمعنی بت و صنم و کنایہ از جوانان خوبصورت و صاحب حسن آمدہ (الخ)
پس جاوارد کہ فارسیان این طائفہ را نظر بر حسن و خوبی صورتش فغان نام کردند و
الف وصلی در اولش آمدہ افغان شد واللہ اعلم بحقیقۃ الحال (اردو) افغان بقول
امیر (فارسی) (۱) فریاد۔ شور و نالہ آپ فرماتے ہین کہ اسکی تذکیر و تانیث مین
قطعی حکم نہین ہوسکتا اس لئے کہ وقت استقراء کلام شعرا جو شعر ملے ہین اُن مین شور
و فغان یا نالہ و افغان موزون کیا گیا ہے اور بول چال مین افغان کا استعمال ہی نہین
آپکی رائے یہ ہے کہ فغان پر قیاس کرکے تانیث کو ترجیح دیجائے (ناسخ ؎) اسقدر
مشق رہی نالہ و افغان کی ہمین ہنیا د محبوب مین ہم طرز سخن بھول گئے ۔ (قلق ؎)

جوش گریہ سے خوف طوفان تہا؛ لب ساحل پہ شور و افغان تہا؛ صاحب رسالہ تذکیر و تانیث نے اسکو مذکر کہا ہے اور حضرت امیر مغفور کی راے کا بہی اشارہ فرمایا ہے (مومن ؎) بے سبب کیونکہ لب زخم پہ افغان ہوگا؛ شور محشر سے بھرا اس کا نمکدان ہوگا؛ (۲) افغان - بقول امیر مسلمانون مین ایک قوم ہے جس کو پٹہان کہتے ہین -

(۱۰۶۵) **افغان برآوردن** | استعمال - بمعنی نالہ و فغان کردن است (صائب ؎) از گران جانان جدائی قابل افسوس نیست؛ در فراق سنگ افغان چون فلاخن بر میار؛ (اردو) نالہ و فغان کرنا -

(۱۰۶۶) **افغان روئیدن** | استعمال - بمعنی نالہ و فغان برآمدن باشد (ظہوری ؎) رہ احوال تا گویا مغنی می زند امشب؛ کہ طور دیگر افغان از نہاد چنگ می روید؛ (اردو) نالہ و فغان نکلنا -

(۱۰۶۷) **افغان سر زدن** | استعمال - بمعنی برآمدن و بلند شدن نالہ و فغان باشد (ظہوری ؎) افغان زبان سر زدہ از سینۂ دوزخ؛ از آتش ہجران تو گر جستہ شراری؛ (اردو) نالہ و فغان نکلنا - بلند ہونا -

(۱۰۶۸) **افغان شکستن بسینہ** | استعمال - بمعنی بند شدن و کردن نالہ و فغان باشد (ظہوری ؎) ریش کردی سینۂ تاثیر را؛ در لب بیچارگی افغان شکن؛ (عرفی ؎) من و شکستن افغان بسینہ در شب غم؛ بنغمہ سنجی مرغ سحر چہ کار مرا؛ (اردو) نالہ و فغان کا بند ہونا بند کرنا -

(۱۰۶۹) **افغان کردن** | استعمال - بمعنی نالہ و فغان کردن باشد (ظہوری ؎) ازین افغان کہ بلبل کرد در دام؛ نہ تنہا خود چمن را در قفس کرد؛ (اردو) نالہ و فغان کرنا -

(۱۰۷۰) **افغان کشتی کردن** | استعمال - بمعنی افغان

کردن است کہ گذشت (عربی ۵) در بزم دی ایدلی مکن افغان کشتی انجاہ بانغمۂ نی شعبہ	و آوازہ نہ سازد۔ (اردو) نالہ و فغان کرنا۔

(۱) افگانہ | بقول جہانگیری با اوّل مفتوح ثانی زدہ و کاف عجمی بچۂ را گویند کہ نارسیدہ از شکم مادر بیفتد و آنرا آفگانہ بالف ممدودہ و فگانہ بحذف الف نیز خوانند و صاحب سرو دمؤید فرماید کہ اعم است برای بچۂ آدم یا حیوان کہ از شکم مادر افتادہ باشد (امیر خسرو ۵) فلک راہمش از در خانہ افتد۔ حوادث ز اشکمش افگانہ افتد۔ و صراحت نکردہ کہ بکاف عربی است یا فارسی (ثنائی از ناصری ۵) خام گم نام رفتہ از خانہ۔ کہ بود خیر جنین افگانہ۔ صاحب ہفت صراحت کاف پارسی کردہ و در تعمیم معنی با سروری و مؤید اتفاق دارد و خان آرزو در سراج فرماید کہ این مخفف آفگانہ است کہ در ممدودہ گذشت و ہم او در ممدودہ برافگانہ بہ کاف فارسی نوشتہ کہ اغلب کہ ماخوذ ازست از افگندن لیکن ہنوز معنی ترکیبی آن بوضوح نہ پیوستہ **مؤلف** عرض کند کہ حالا وقت آن رسید کہ معنی ترکیبی بوضوح پیوندد۔ بخیال ما اصل این فکانہ بدون الف اوّل بکاف عربی است کہ فارسیان بر لفظ فک (کہ در عربی زبان بقول منتخب بمعنی جدا کردن دو چیز بہم در شدہ از یکدیگر و در استعمال فارسیان بمعنی حاصل بالمصدر انداختن آمدہ ہمچون فکّ اضافت) کلمہ آنہ زیادہ کردند کہ برای اظہار لیاقت آید چون جرمانہ و جا دارد کہ آنہ را کلمۂ نسبت گیریم ہمچون ماہانہ و سالانہ و روزانہ (بحث این بر آنہ گذشت) باقی حال فکانہ بمعنی حقیقی۔ لائق فک یعنی لائق انداختن و افتادن باشد و کنایہ باشد از بچۂ ناتمام پس الف وصلی در اوّل این آوردہ افگانہ کردند۔ آنانکہ این را بکاف فارسی

گرفتہ اند مبدل این باشد کہ کاف عربی بفارسی بدل شو و ہمچون کند و گند کہ بمعنی آلہ تناسل آمدہ و آنچہ در ممدودہ بہ بای عربی و فارسی آبگانہ و آپگانہ و در مقصورہ ابگانہ و اپگانہ گذشت ہم مبدل است کہ فا بہ بای عربی و فارسی بدل شود چنانکہ زفان و زبان و سفید و سپید و آنچہ در آبگانہ و آپگانہ و آفگانہ مقصورہ بممدودہ بدل شد نتیجہ لب و لہجہ مقامی است (اردو) دیکھو آپگانہ۔

(الف) افگن	صاحب انند ذکر (الف) کردہ کہ امر (ج) است و ہم او (ب) را
(ب) افگندگی	بحوالۂ فرہنگ زنگ بمعنی افتادگی و بندگی و فرسودگی آوردہ کہ حاصل
(ج) افگندن	بالمصدر (ج) باشد و بقول ضمیمہ برہان کنایہ از فروتنی و فضلہ و

(ج) بقول موارد (۱) بمعنی انداختن و بر زمین زدن فرماید کہ بکاف فارسی است و مرادف این اگندن و افگندن و فگندن و اوگندن و اوگنیدن و بیوگندن مؤلف عرض می کند کہ ما بر ابکندن بباء عربی اشارہ این کردہ ایم و اپکندن بہ بای فارسی ہم گذشت و این ہر دو مبدل (ج) است و نسبت دیگر مرادفات این بجایش ذکر کنیم باقی حال (ج) بقول محققین فرس مصدر سماعی است و اصلی و بقول ما قیاسی و جعلی کہ اصل این فگندن بہ دون الف وصلی با کاف عربی است و مرکب بالغت عرب فک و نون زائد و علامت مصدر صراحت فک بر افکانہ کردہ ایم۔ آنانکہ این مصدر را بکاف فارسی گرفتہ اند خیال بر ماخذ نکردہ اند و جز این نباشد کہ آن را مبدل این گیریم کہ کاف عربی بہ فارسی بدل شو و ہمچون کند و گند پس الف اول این وصلی است و بقول صاحب بحر بمعنی انداختن باشد (کامل التصریف) و مضارع

این افکند (کلیم ــہ) کلیم از فکر آن لب ہای پر شورہ؛ نمک در دیگ سودا بیش افکن؛ (اردو) (۱) ڈال- ڈالنا کا امر (۲) دیکھو افتادگی- فضلہ- بقول آصفیہ (عربی) مذکر- بولی و بران چرک- (۳) ڈالنا- گرانا-

(۲) افکندن- بقول موارد بمعنی گذاشتن ہمچون واپس افکندن و این مجاز معنی اول است (خسرو ــہ) آن حرم قدس چو واپس فکند؛ راہ در اقصای مقدس فکند؛ مخفی مباد کہ در مصرع ثانی این شعر راہ افکندن متعلق است بہ معنی ہفدہم (اردو) چھوڑنا-

(۳) افکندن- بقول موارد بہ معنی گستردن است چون افکندن سفرہ و بساط و خوان و این مجاز معنی اول باشد (کمال اسمعیل ــہ) ہر کجا چہرۂ تو سفرہ خوبی فکند؛ دہنت آورد آنجا بلبان شیرینی؛ (ظہوری ــہ) بگلزار افکندہ عشرت بساط؛ نگنجیدہ در پوست گل از نشاط؛ (ولہ ــہ) نگر افکند عشق خوان کرم؛ کہ کردند ہم کاسہ لا و نعم؛ (اردو) بچھانا-

(۴) افکندن- بقول موارد بمعنی بریدن چون افکندن زبان یعنی بیکار کردنش کہ مجاز معنی اول است (حسین ثنائی ــہ) مگر ز باغ ارم با صفاش حرفی گفت؛ کہ تیغ باد سحر غنچہ را زبان افکند؛ (اردو) کاٹنا-

(۵) افکندن- بقول موارد بمعنی مقابل شدن ہمچون باکسی افکندن (شیخ شیراز ــہ) منکہ با موری بقوت بر نیایم ای عجب؛ باکسی افکندہ ام کو بگسلد زنجیر را؛ صاحب ضمیمہ برہان ہم این را بمعنی برابری کردن نوشتہ و سندی پیش نکردہ و صاحب ناصری در ضمیمہ کتاب باستناد ہمین شعر سعدی معنی برابری کردن را آوردہ مخفی مباد کہ این مجاز معنی اول است

(اردو) مقابل ہونا - ہماری راے میں پالا پڑنا - اس کا عمدہ ترجمہ ہے - بقول آصفیہ سابقہ پڑنا (مومن ے) دل بستگی جو ہے کسی زلف دوتا کے ساتھہ ؎ پالا پڑا ہے مجھکو خدا کس بلا کے ساتھہ ؎

(۶) افکندن - بمعنی فرود آوردن وخوابا ندن چنانکہ خیمہ افکندن یعنی خیمہ استادہ را فرود آوردن وخوابا ندن - صاحب نوادر ذکر این کردہ (ے) بیفکن خیمہ تا محمل برانند ؎ کہ ہمراہان این منزل روانند ؎ ہم او بحوالہ خان آرزو فرماید کہ این معنی ضد معنی ہفتم است کہ می آید وخصوصاً چون معنی توقف واقامت در موضعی ملحوظ باشد گویند کہ بادشاہ برکنار دریا خیمہ افکند اندرین صورت معنی ہفتم مراد باشد مؤلف عرض کند کہ این متعلق ومجاز معنی اول است وفرق با معنی ہفتم ظاہر شود از صلہ وقرینہ یعنی چون گوئیم کہ از انجا خیمہ ہا افکندیم وروان شدیم معنی خوابا ندن خیمہ مقصود باشد وبرخلاف این چون خوانیم کہ در انجا خیمہ افکند ومقیم شد، معنی ہفتم مراد باشد (اردو) اتارنا - گرانا -

(۷) افکندن - بقول موارد بمعنی نصب کردن وبرپا نمودن ہمچون چار طاق افکندن وخیمہ افکندن ہم درین داخل است (شیخ نظامی ے) فلک برزمین چار طاق افگنش ؎ زمین برفلک پنج نوبت زنش ؎ مخفی مباد کہ این مجاز معنی اول است (اردو) کھڑا کرنا - قائم کرنا - ڈالنا - جیسے خیمہ ڈالنا -

(۸) افکندن - بقول موارد بمعنی کردن ہمچون شمار افکندن وشکار افکندن وگذر افکندن (نظامی ے) چو در صید شیران شمار افگنی ؎ بہ تیری دو پیکر شکار افگنی ؎

(جامی سے) گذر افگن بہر باغ و بہاری ٭ قدم نہ برلب ہر جویباری ٭ واضح باد کہ این مجاز معنی اول است (اردو) کرنا۔

(۹) افکندن ۔ بقول موارد بمعنی بستن چون امید بخیری افکندن (فرخی سے) چو زیر گشتم و نومید گشتم از ہمہ خلق ٭ امید خویش فکندم بدستگیر جہان ٭ مؤلف گوید کہ مقصود از بستن سپردن باشد و این مجاز معنی اول است (اردو) سپرد کرنا۔ سونپ دینا۔ وابستہ کرنا۔

(۱۰) افکندن ۔ بقول موارد بمعنی نہادن ہمچون پنبہ درگوش افکندن و در آفتاب افکندن و دست بر دوش افکندن و رخت افکندن و داغ بخیری افکندن و بنیاد افکندن و راہ افکندن و این مجاز معنی اول باشد (ضیاء الدین نخشبی سے) پنبہ اندر گوش خود باید فکند ٭ تا جز از ذکر تو دیگر نشنود ٭ (محسن تاثیر سے) اند اختم بروی تو چشم تراب را ٭ چندی در آفتاب فکندم گلاب را ٭ (ظہوری سے) چنان مست از شوق ہر چیز ہست ٭ کہ بر دوش شاخ افکند جلوہ دست ٭ (صائب سے) دو ربینان در فراز کوہ بیدارند و ما ٭ در رہ سیل حوادث رخت خواب افکندہ ایم ٭ (سلیم سے) در عشق لالہ را سبب اعتبار شد ٭ داغی کہ ما بسینۂ صحرا افکندہ ایم ٭ (میر خسرو سے) چو این بنیاد دیدہ را خود فکندی ٭ گناہ خویش را بر من چہ بندی ٭ (انوری سے) از تو آباد باد فرخ باد ٭ آنکہ بنیاد فرخ تو فکند ٭ بخیال مؤلف برای بنیاد افکندن معنی قائم کردن بہتر از نہادن است و سند راہ افکندن بہ معنی دوم گذشت پس بنیاد افکندن را متعلق بہ معنی ہفدہم باید کرد (اردو) رکھنا۔

(۱۱) افگندن - بقول موارد بمعنی شکستن چون دندان افگندن (میر معزی ؎) چو تیغ او شکند شیر شرزه را چنگال ٭ چو تیر او فگند پیل مست را دندان ٭ مؤلف عرض کند که درینجا مقصود از معنی دور کردن وجدا کردن است و مجاز معنی اول و همین معنی بر معنی چهاردهم می آید (اردو) توڑنا - گرانا -

(۱۲) افگندن - بقول موارد بمعنی محو و ناپدید کردن همچون پی افگندن (امیر خسرو ؎) چو نتوانست خونم را پی افگند ٭ گناهم را سیاست بر وی افگند ٭ و این مجاز معنی اول است (اردو) محو کرنا - مٹانا -

(۱۳) افگندن - بقول موارد بمعنی کاشتن همچون افگندن تخم (ثنائی ؎) بسکه با من سازگاری کرد دمن از درد خویش ٭ تخم خواب اندر دماغ پاسبان افگنده ایم ٭ مؤلف عرض کند که از قبیل افشاندن تخم است که گذشت - یعنی چون خواهند که کاشت تخم کنند تخم را بر زمین بیفشانند و بیفگنند و این متعلق و مجاز معنی اول است (اردو) بونا -

(۱۴) افگندن - بقول موارد بمعنی جدا کردن همچون دست از دامان افگندن و لباس افگندن و این مجاز معنی اول است (ثنائی ؎) طاقتم بنگر که زان تیغی که بر سر خورده ایم ٭ در دم از دامان لب دست فغان افگنده ایم ٭ (طالب آملی ؎) آن دل که لباس خودی از خود بیفگند ٭ زین دجلۂ خون دامن خاکی گذرانید ٭ (اردو) جدا کرنا - کھینچ لینا - اتار دینا -

(۱۵) افگندن - بقول موارد بمعنی زدن چون زخم افگندن و این مجاز معنی اول است (صائب ؎) کی به شود به مرهم زنگار آسمان ٭ زخمی که ما بدل ز تمنا فگنده ایم ٭ (اردو)

ڈالنا - لگانا -

(۱۶) افکندن - بقول صاحب موارد بمعنی ساختن و درست کردن چنانکه شراب افکندن (علی خراسانی ــہ) بادہ گر خام است بزم عیش ما افسردہ نیست ٭ کردہ ایم از خون ہیولی تا شراب افکندہ ایم ٭ مؤلف عرض کند کہ درین سند افکندن شراب بمعنی ترک کردن است نہ ساختن - اندرین صورت افکندن بمعنی ترک کردن و ترک گفتن باشد نہ ساختن و این مجاز معنی اوّل است (اردو) ترک کرنا - چھوڑ دینا -

(۱۷) افکندن - بقول موارد بمعنی ایجاد کردن و آفریدن باشد چنانکہ نقش افکندن (باقر کاشی ــہ) حافظ از شوق بیاقرد ہد آمرزش خویش ٭ نقش ہر سجدہ کہ بر خاک مصلا فکنم ٭ مؤلف عرض کند کہ دریجا افکندن بمعنی ساختن و قائم کردن است و من وجہ متعلق بہ معنی ہشتم توان کرد و مجاز معنی اول باشد (اردو) قائم کرنا - کرنا -

(۱۸) افکندن - بقول موارد بمعنی منحصر و موقوف داشتن است ہمچون افکندن بر چیزی و این مجاز معنی اول است (صائب ــہ) راہ رو را لنگر آرام در منزل خوش است ٭ خواب خود را در پی برخلوت گور افکند ٭ (اردو) منحصر کرنا - موقوف رکھنا -

(۱۹) افکندن - بقول موارد بمعنی نوشتن چنانکہ بدفتر افکندن (خاقانی ع) حدیث عشق را بر دفتر افکن ٭ مؤلف عرض کند کہ دریجا افکندن بمعنی متعلق کردن ہم باشد و من وجہ با معنی دوم یعنی گذاشتن ہم تعلق دارد و مجاز معنی اول است (اردو) متعلق کرنا - چھوڑنا - لگانا

(۲۰) افکندن - بقول موارد بمعنی دادن باشد چون آب افکندن در چیزی و بر چیزی -

(جیلانی گیلانی ؎) برگ رد ید از محبت خوشه بند داز وفا ﴿ جای آب ار خون ما بر تاک انگور افکند ﴿ مؤلف عرض کند که درینجا معنی ریختن و افشاندن بهتر از دادن است و این متعلق و مجاز معنی اوّل است (اردو) دینا۔ ڈالنا۔

(۲۱) افکندن۔ به تحقیق ما بمعنی آماده کردن باشد همچون افکندن به تقلید و افکندن بخون که بجایش می آید و سند این هم همدرانجا مذکور شود (اردو) اماده کرنا۔

افکندن آب استعمال۔ این همان است که در ممدوده بر آب افکندن بر چیزی گذشت متعلق به معنی پستم افکندن۔ سند این هم در ممدوده گذشت (اردو) دیکھو آب افکندن بر چیزی

افکندنِ امید استعمال۔ مرکّب اضافی بمعنی امید بستن و امید وابسته کردن۔ متعلق به معنی نهم افکندن و سند این هم همدرانجا مذکور (اردو) امید وابستہ کرنا۔ سونپ دینا۔

افکندن باکسی (مصدر اصطلاحی) بمعنی مقابل شدن باکسی و این متعلق است بمعنی پنجم افکندن و سند این از کلام شیخ شیراز همدرانجا گذشت (اردو) کسی کے ساتھ مقابل ہونا۔ پالا پڑنا۔ سابقہ پڑنا۔

افکندن به تقلید استعمال۔ آماده کردن بر تقلید (ظهوری ؎) سالکان گاهی کریمان را بتقلید افکنند ﴿ خویش را گردم خراب آخر ز بس ابرام خویش ﴿ و این متعلق باشد بمعنی بست و یکم افکندن (اردو) مقلّد بنانا۔ مقلّد کرنا۔ تقلید پر آماده کرنا۔

افکندن بخون استعمال۔ آماده به قتل کردن و این متعلق به معنی بست و یکم افکندن است (عرفی ؎) فرح شادی را چون افکند دیگر دل کجاست ﴿ کافرین بر دست و تیغ عرفی غازی کند (اردو) قتل پر آماده کرنا

افکندن بر دفتر استعمال - بمعنی نوشتن بر دفتر و متعلق کردن و گذاشتن بر دفتر ہم باشد و این متعلق است بہ معنی نوزدہم افکندن و سند این ہمدر انجا مذکور (اردو) دفتر مین لکھنا دفتر سے متعلق کرنا - چھوڑنا -

افکندن برکسی مصدر اصطلاحی بمعنی منسوب کردن بہ کسی و بذمۂ کسی انداختن و این مجاز معنی اول است و سند این بہ معنی دوازدہم افکندن (اردو) سر مارنا - بقول آصفیہ ذمے ڈالنا - سر ڈالنا (داغ ؏) ای محبت دل آشفتہ کا سودا دیکھا شوا اس کی زلفون سے لیا اور میرے سر مارا ؂

افکندن بساط استعمال - مرکب اضافی بمعنی گستردن فرش باشد متعلق بہ معنی سوم افکندن و سند این ہمدر انجا مذکور از تبیل افکندن سفرہ کہ می آید (اردو) فرش بچھانا

افکندن بنیاد استعمال مرکب اضافی بمعنی قائم کردن بنیاد باشد متعلق بہ معنی دہم افکندن و سند این از خسرو و انوری ہمدر انجا گذشت (اردو) بنیاد قائم کرنا - بنا ڈالنا

افکندن پنبہ در گوش مصدر اصطلاحی مرکب اضافی بمعنی غفلت داشتن و سخن ناشنیدن صاحب بحر پنبہ در گوش افکندن ذکر این کردہ متعلق بہ معنی دہم افکندن سند این از ضیاء الدین نخشبی ہمدر انجا گذشت (اردو) کان مین ٹیل ڈال لینا - کان مین تیل ڈالنا بقول آصفیہ اپنے کو بہیرا اور بہرا بنا لینا - کچھ نہ سننا -

افکندنِ پی چیزی مصدر اصطلاحی - مرکب اضافی بمعنی محو و ناپدید کردن نشان آن چیز متعلق بہ معنی دوازدہم افکندن - سند این ہمدر انجا گذشت (اردو) کسی چیز کو محو کرنا مٹانا - بے پتا کرنا -

افکندن تخم مصدر اصطلاحی - مرکب

اضافی - بمعنی کاشتن و متعلق به معنی سیزدہم
افکندن است و سند این ہمدر انجا گذشت و سند دیگر
از کلام صائب یافته ایم (س) نیست صائب
غیر آه نا امیدی خوشه اش ٭ تخم امیدی که من
در شوره زار افکنده ایم ٭ (اردو) بیج بونا۔
بیج ڈالنا۔ تخم ریزی کرنا۔

افکندن چار طاق مصدر اصطلاحی
مرکب اضافی - بمعنی بر پا کردن خیمه - متعلق بمعنی
هفتم افکندن و سند این هم انجا مذکور (اردو)
خیمه ڈالنا۔ خیمه استاده کرنا۔

(۱) **افکندن چیزی بچیزی** مصدر
(۲) **افکندن چیزی در چیزی** اصطلاحی
مرکب اضافی (۱) منحصر داشتن یک چیز بر چیز
دیگر باشد و (۲) نهادن و انداختن چیزی
در چیزی چنانکه (۱) افکندن خواب بخلوت
و (۲) افکندن گلاب در آفتاب و افکندن
آب در شیشه و مماثل آن و این متعلق به معنی
هجدهم افکندن و سند هر دو همدر انجا مذکور شد
(اردو) (۱) کسی چیز کو کسی چیز پر موقوف
رکھنا جیسے سونے کو خلوت پر موقوف رکھنا
(۲) کسی چیز کو کسی چیز مین ڈالنا۔ جیسے بچھونا
دھوپ مین ڈالنا۔ پانی بوتل مین ڈالنا۔

افکندن خوان مصدر اصطلاحی - مرکب
اضافی بمعنی گستردن خوان از قبیل افکندن
بساط و سفره باشد و متعلق به معنی سوم افکندن
و سند این از کلام ظهوری همدر انجا گذشت
(اردو) دسترخوان بچھانا۔

افکندن خیمه استعمال - مرکب اضافی
بمعنی فرود آوردن خیمه استاده و این متعلق
است بمعنی ششم افکندن و سند این همدر انجا
مذکور (اردو) خیمه اتارنا۔ گرانا۔

افکندن داغ استعمال - مرکب اضافی
بمعنی نهادن و قائم کردن و زدن داغ باشد
سند این بر معنی دهم گذشت که این متعلق بآن است

(اردو) داغ لگانا۔ داغ دینا۔ داغ ڈالنا۔

افگندن دام استعمال۔ مرکب اضافی۔ بمعنی گستردن دام باشد متعلق بہ معنی سوم افگندن (عرفی ع) ٭ از می ریز د تغافل می کن دفی بین نہان ٭ شیوۂ صیادی افگندن دام است و بس ٭ (ولہ ع) ز مشکلات محبت نیفکنم دامی ٭ کہ مرغ عقل نسازد بآب و دانۂ خویش (اردو) دام بچھانا۔

افگندن در جیب استعمال بمعنی دہم افگندن متعلق یعنی نہادن در جیب (ظہوری ع) در جیب گل افگندہ صبا نافۂ بوئی ٭ گویا کہ سری بر زدہ از حلقۂ موئی ٭ (اردو) جیب میں ڈالنا۔

افگندن دست از دامان مصدر اصطلاحی۔ بمعنی جدا کردن دست از دامان باشد متعلق بہ معنی چہاردہم افگندن و سند این از ثنائی ہمدر انجا مذکور (اردو) دامن سے ہاتھ جدا کرنا۔ کھینچ لینا۔ دامن چھوڑ دینا۔

افگندن دست بر دوش استعمال۔ مرکب اضافی۔ بمعنی نہادن دست بر دوش باشد و متعلق بہ معنی دہم افگندن و سند این ہمدر انجا مذکور (اردو) کاندھے پر ہاتھ رکھنا۔

افگندن دندان استعمال۔ مرکب اضافی بمعنی از بیخ بر کندن و شکستن دندان باشد و متعلق بہ معنی یازدہم افگندن و سند این ہمدر انجا مذکور (اردو) دانت گرانا۔ اکھیڑنا۔ توڑنا۔

افگندن راہ مصدر اصطلاحی۔ مرکب اضافی بمعنی راہ پیدا کردن و قائم کردن کہ بہ معنی دہم و ہفدہم ذکرش گذشت و سند این بہ معنی دوم مذکور (اردو) راستہ ڈالنا۔ رستہ قائم کرنا۔

افگندن رخت مصدر اصطلاحی۔ مرکب اضافی بمعنی نہادن ساز و سامان باشد و متعلق بہ معنی دہم افگندن و سند این از کلام صائب ہمدر انجا گذشت (اردو) ساز و سامان ڈالدینا۔

افگندن زبان مصدر اصطلاحی - مرکب اضافی بمعنی بیکار کردن زبان وکنایہ باشد از بریدنش متعلق بہ معنی چہارم افگندن وسند این ہمدر انجا مذکور (اردو) زبان کاٹ ڈالنی

افگندن زخم استعمال - مرکب اضافی بمعنی کردن ونہادن وزدن زخم متعلق بمعنی پنجم افگندن وسند این ہمدر انجا مذکور (اردو) زخم ڈالنا - زخم لگانا -

افگندن سایه استعمال - مرکب اضافی بمعنی انداختن وکردن تمام کردن پرتو وسایہ باشد متعلق بہ معنی ہشتم وہفدہم افگندن (ظہوری ــہ) افگندہ عشق سایہ بفرق محبت نیست * گر مہر را بخیمۂ نیلوفر آورم * (اردو) سایہ ڈالنا -

افگندن سفره استعمال - مرکب اضافی از قبیل افگندن بساط وخوان کہ گذشت وسند این از کلام کمال اسمعیل بر معنی سوم گذشت کہ این متعلق بہ آن است (اردو) دیکھو افگندن خوان -

افگندن سُم مصدر اصطلاحی - مرکب اضافی کنایہ باشد از لنگ وعاجز شدن چارپایہ واز ہمین مصدر است افگندہ سم کہ می آید وسندش ہمدر انجا - ومتعلق بہ معنی یازدہم افگندن کہ شکستن است وشکستن لازم ومتعدی ہردو آمدہ پس شکستن سم سبب لنگ وعجز باشد (اردو) گھوڑے کا لنگڑا ہونا - عاجز ہونا

افگندن شراب مصدر اصطلاحی - مرکب اضافی بمعنی ترک کردن شراب باشد صاحب موارد بر معنی شانزدہم ذکر این کردہ وافگندن را بمعنی ساختن گرفتہ ولیکن از سند کلام علی خراسانی کہ ہمدر انجا مذکور است معنی ترک کردن پیدا می شود نہ ساختن وما اشارہ این در اینجا کردہ ایم (اردو) ترک کرنا - چھوڑ دینا -

افکندن شکار استعمال ۔ مرکب اضافی بمعنی شکار کردن باشد و متعلق با معنی ہشتم افکندن و سند این ہمدرانجا گذشت ۔ (اردو) شکار کرنا ۔

افکندن شمار استعمال ۔ مرکب اضافی ۔ از قبیل افکندن شکار است کہ گذشت یعنی شمار کردن ۔ سند این بہ معنی ہشتم افکندن مذکور (اردو) شمار کرنا ۔

افکندن طرح استعمال ۔ مرکب اضافی بمعنی طرح نہادن و انداختن و قائم کردن است مرادف افکندن نیاد باشد و متعلق بمعنی دہم و ہفدہم افکندن (ظہوری ؎) طرح محنت خانۂ افکندہ ام در کوی دل ؛ یک جہان فرہاد و مجنون ہر طرف مزدور یاد ؛ (اردو) طرح ڈالنا ۔ بنیاد قائم کرنا ۔

افکندن عنان بچیزی مصدر اصطلاحی مرکب اضافی ۔ بمعنی حملہ کردن بہ تعجیل در دوانیدن بسوی چیزی ۔ صاحب بحر عنان افکندن بچیزی ذکر این کردہ (عرفی ؎) نومید مشو عرفی و افکندہ عنان باش ؛ ہر چند کہ از کعبۂ مقصود نشان نیست ؛ مؤلف عرض کند کہ چون خواہند کہ اسپ را بتیزی و تندی برانند عنان را می افکنند کہ از تنگ عنانی اسپ نمیتواند کہ بہ تندی بدود و از ہمین معنی حقیقی معنی مجازی پیدا شد (اردو) حملہ کرنا ۔ دہاوا کرنا ۔

افکندن کسی بچیزی مصدر اصطلاحی بمعنی منسوب کردن کسی بہ چیزی متعلق است بمعنی اول افکندن بمجاز (انوری ؎) بچنین جرم و جنایت کہ مرا افکندند ؛ ای خداوند خدایت مفکن در اقوال ؛ (اردو) منسوب کرنا ۔

افکندن گذر استعمال ۔ مرکب اضافی بمعنی گذشتن باشد و سند این بہ معنی ہشتم افکندن گذشت کہ این متعلق باآن است (اردو) گزرنا

افکندن لباس استعمال - مرکب اضافی بمعنی دور کردن لباس باشد بصلۂ از و سند این بر معنی چہار دہم افکندن مذکور و این متعلق است بآن (اردو) لباس اتارنا -

افکندن موج مصدر اصطلاحی - مرکب اضافی بمعنی قائم کردن موج است متعلق بہ معنی ہفدہم افکندن (انوری ؎) صدف افکندہ موج بر کہ او ہم بر اطراف خویش دریا وش (اردو) موج قائم کرنا -

افکندن نقش استعمال - مرکب اضافی بمعنی ساختن نقش و قائم کردن آن متعلق بمعنی ہفدہم افکندن - سند این ہمدر انجا مذکور شد (اردو) نقش کرنا -

افکندہ بقول سروری بمعنی (۱) انداختہ و (۲) بمعنی سرگین - دیگر کسی از محققین ذکر این نکرد مؤلف گوید کہ اسم مفعول مصدر افکندن است بر ہمہ معانی آن شامل و معنی دوم مجاز آن (اردو) (۱) ڈالا ہوا - گرایا ہوا - ڈالنا - اور گرانا کا اسم مفعول - مصدر افکندن کے جسقدر معنی بیان ہوے ہین اون سب کا مفعول (۲) میلا - بقول آصفیہ (ہندی) بمعنی بول و براز - فضلہ - مذکر -

افکندہ سم اصطلاح - بقول برہان و جامع (۱) کنایہ از عجز و زاری بسیار و بقول صاحب بحر و بہار (۲) لنگ و عاجز و از حرکت باز ماندہ صاحب جہانگیری فرماید کہ کنایہ از عجز باشد مؤلف عرض کند کہ این اسم مفعول مصدر افکندن سم است کہ گذشت و مخصوص است برای چارپایان سم دار یعنی چارپایکہ شکستہ سم باشد و مجازاً بمعنی عاجز آنانکہ معنی این عجز و زاری نوشتہ اند و این را متعلق بعالم خیال گردہ اند برای غیر چارپایان ہم سکندری خوردہ اند قائل (امیر خسرو ؎) زخش علل در رہش افکندہ سم ہ علت و معلول در رہ

ہر دو گم چو (اردو) (۱) سم گرا ہوا۔ سم ٹوٹا ہوا ہیا رپایہ (۲) لنگڑا۔ عاجز۔

افگندہ عنان باشیدن

مصدر اصطلاحی (۱) عنان را تنگ نہ کردن و افگندن لجام تا اسپ تیز و تند بود (۲) کنایہ باشد از مستعد و آمادہ بودن برای حملہ و این متعلق است با (افگندن عنان بچیزی) کہ گذشت یعنی مصدر مرکب باشد از انہم مفعول آن سند این ہمد را انجا مذکور شد (اردو) (۱) باگ ڈھیلی کئے ہوئے رہنا تا کہ گھوڑا خوب دوڑے (۲) حملے اور دھاوے کے لئے مستعد اور آمادہ رہنا۔

افگار بقول برہان و جامع با کاف فارسی بروزن افسار (۱) جراحت پشت چارپا را گویند کہ بسبب سواری و گرانی بار شدہ باشد (۲) زمین گیر و بجا ماندہ و (۳) آزردہ ہم۔ صاحب ناصری ہم ذکر این کردہ ولیکن نسبت معنی اول بر پشت ریش قناعت کند و خان آرزو در سراج فرماید کہ اگرچہ بقول قدسی معنی اول مخصوص است بہ دواب ولیکن در استعمال اعم ازان است حتی کہ در جراحات و ہمیہ نیز مستعمل چنانکہ خاطر افگار و خیال خود ظاہر فرماید کہ افگار بمعنی جراحت پشت دواب محل تامل بلکہ اعم باشد و فرماید کہ معنی زمین گیر و بجا ماندہ مجاز باشد و گوید کہ معنی سوم از مجرد افگار حاصل نمی شود بلکہ خاطر افگار و دل افگار بمعنی آزردہ است و صاحب سروری بذکر ہر سہ معانی بالا نسبت معنی اول فرماید کہ در کلام اکابر بمعنی مطلق جراحت آمدہ و بقول صاحب رشیدی (۴) ریش و مجروح و آوکار مبدل این۔ بہار گوید کہ مطلق خستہ و مجروح مؤلف عرض کند کہ بخیال ما این از قبیل فشار و بیمار است۔ اصل این (افکار بکاف عربی) باشد کہ مرکب است

از فک و آر- بقول صاحب منتخب فک بزبان عرب بالفتح و تشدید کاف جدا کردن دو چیز بهم و رسته از یکدیگر- فارسیان در استعمال خود تشدید را بتخفیف بدل کردند و با آر که امر حاضر از آوردن است مرکب ساختند پس فکار اسم مفعول ترکیبی بمعنی جدائی آورده شده و کنایه از مجروح که مقام جراحت در جسم نوعی جدائی پیدا کند- و جا دارد که اسم فاعل ترکیبی گیریم بمعنی جدائی آرنده و کنایه از همان مجروح - والف اول در افکار وصلی باشد و تحقیق خبری دهد از این که فکار هم بفتح فا بود- عوام ناواقف از ماخذ استعمالش بالکسر کردند و خان آرزو بر فکار گوید که فکال به لام هم آمده و این مبدل باشد- و کسر اول را نه نوشت و قناعت بر این کرد که مخفف افکار قرار داد و تحقیق ما برعکس اوست یعنی افکار مزید علیه فکار باشد آنانکه افکار را بدون صراحت کاف فارسی بکاف عربی نوشته اند از ان تائید خیال ما می شود و آنانکه صراحت کاف فارسی کرده اند آنرا مبدل گیریم که کاف عربی به فارسی بدل شود همچون کند و گند حالا عرض می شود که معنی چهارم یعنی مجروح اصل است و معنی اول یعنی جراحت اعم از ینکه بطور عام گیریم یا مخصوص مجاز آن که معنی حقیقی فک آر بحیثیت اسم فاعل یا مفعول ترکیبی با معنی کنایه جراحت هم تعلق دارد- اکنون باقی ماند معنی دوم و سوم آنرا هم مجاز توان گرفت مخفی مباد که زمین گیر بقول بهار کنایه از چیزیست که از جای خود نتواند جنبید (الخ) یعنی منتهای ناتوان و بجا مانده و صاحب بحر خوش تعریفی کند که افتاده و خاکسار را زمین گیر گویند (انتهی) انچه خان آرزو در سراج نسبت معنی سوم نوشته که خاطر افکار و دل افکار بمعنی آزرده است نه تنها فکار ت قابل

غور راست بخیال ما او غور نکرد۔ ہرگاہ افگار را بمعنی حقیقی مجروح تسلیم کردیم و معنی آزردہ را مجازی گرفتیم ہیچ محل اشکال نیست فتامل۔ فارسیان استعمال این بصفت سینہ بیشتر کردہ اند و برای دل و خاطر و شخص ہم چنانکہ ظہوری گوید (۵۴) نباشد لذتی در شور بختی زندگانی را ؁ کہ مہ روئی نمک بر سینۂ افگار می ریزد ؁ (صائب ۵۴) عشق فکر دل افگار ز من دارو بیش ؁ دایہ پرہیز کند طفل چو بیمار شود ؁ (ولہ ۵۴) آہ می باشد سلسل خاطر افگار را ؁ درد درازی نیست کوتاہی دل بیمار را ؁ (ولہ ۵۴) قسمت خاصان بود ہرچند درد و داغ عشق ؁ عام کن این لطف را بختی باین افگار دہ ؁ (اردو) (۱) چارپایوں کی پیٹھ کا زخم جو کثرت سواری یا گرانی بار کی وجہ سے ہوا ہو۔ مذکر (۲) افتادہ۔ عاجز۔ صاحب فراش (۳) آزردہ دیکھو آزردہ (۴) افگار۔ بقول امیر (فارسی) مجروح۔ زخمی۔ چاک چاک (ناسخ ۵) پہ گیا مژگان قاتل کی جو تلوار وں کا عکس ؁ ہو گیا مانند شانہ وہین افگار سینہ ؁

افگار شدن استعمال۔ بمعنی مجروح شدن باشد۔ صاحب انند بحوالہ فرہنگ فرنگ این را بمعنی ماندہ و خستہ شدن آوردہ عیبی ندارد کہ کار از معنی مجازی افگار گرفتہ (اردو) افگار رہونا۔ اس کی سند لفظ افگار پر گذری۔ خستہ ہونا۔

افگار کردن استعمال۔ بمعنی مجروح کردن باشد (ظہوری ۵) باکہ زد ہجرت دمی کز عمر ہزارش نکرد ؁ سینۂ کو کز خراش کینہ افگارش نکرد ؁ (امیر معزی ۵) آن گل ز داغ دست خود افگار کردہ است ؁ ہرگز کسی بدست خود این کار کردہ است ؁

(۱۷۶)

(اردو) مجروح کرنا۔

انگار ماندن استعمال۔ بمعنی مجروح شدن است (ظہوری ؎) چہ می پرسی زکار من زبان از کار می ماند ٭ بپوشان چشم از زخم نگاہ افگار می ماند ٭ (اردو دیکھو افگار شدن۔

(۱۶۷۹)

افگانہ بقول برہان و رشیدی و جامع و (دری و پہلوی) بچۂ نارسیدہ کہ از شکم مادر افتد مؤلف عرض کند کہ ہمان افکانہ کہ بکاف عربی گذشت۔ صراحت ماخذ ہم در انجا کردہ ایم و این مبدّل آن باشد ہمچون کند و گند (اردو) دیکھو افکانہ۔

(۱) افلاطن (۱) بقول برہان بضم طای حطّی مخفف و معرب (۲) باشد و او حکیمی

(۲) افلاطون بود مشہور و معروف در زمان سکندر و استاد ارسطو است و ساز ارغنون مخترع اوست صاحب مؤید ہم ذکر این کردہ و (۲) بقول بہار افلاطون و فلاطون و فلاطن مرادف یکدیگر (انوری ؎) کمینہ چاکر علمت ہزار افلاطون ٭ کمینہ بندہ فضلت ہزار اسکندر ٭ صاحب انند صراحت کند کہ افلاطون لغت یونانی است (اردو) افلاطون اور فلاطون۔ بقول امیر یونان کے ایک بڑے مشہور حکیم کا نام ہے جو ارسطو کا استاد تھا اور سقراط کا شاگرد (امیر ؎) وہ مے کش ہون کہ ہین سامان میخواری تو کیا غم ہے ٭ تن خاکی خم افلاطون کا چلو ساغر جم ہے ٭ آپ فرماتے ہین کہ یہ پہلا حکیم ہے جس نے حکمت اشراقی کے اصول درست کئے ۴۳۰ برس قبل پیدایش مسیح علیہ السلام پیدا ہوا۔ ابتدا مین اسکی طبیعت صنعتون کی طرف متوجہ تھی اور شعر کہنے کا بھی شوق تھا بیس برس کی عمر مین قصائد مثنویان اور کئی دیوان تصنیف کئے بعد اس کے حکمت و فلسفہ

کی طرف مائل ہوکر آٹھہ برس تک سقراطیس کی خدمت مین رہا - سقراطیس کے مرنے پر علم کا بہت ذخیرہ جمع کرکے مقام اثینہ مین ایک مدرسہ قائم کیا اور آخر عمر تک پڑہانے کا شغل رکہا - اسکی خوش بیانی کی دہوم یہانتک ہوئی کہ عورتین بہی مشتاق کلام ہوکر مردون کے لباس مین آتی تہین ۸۱ برس کی عمر مین انتقال کیا یہ حکیم ذی اخلاق خوش صفت تہا تالیفات مین جو فلسفیات افلاطونہ کے نام سے مشہور ہین پینتیس مباحث اور تیس مکتوبات ہین جن مین مختلف فنون طبعیات منطق - سیاست - مدن - علم تہذیب اخلاق وغیرہ کا بہی ذکر ہے - شعرا جو افلاطون کے ساتہہ خم کا ذکر کیا کرتے ہین اسکا منشا تراجم افلاطون سے معلوم نہین ہوتا - البتہ صاحب غیاث اللغات نے بحوالہ کتب تاریخ لکہا ہے کہ افلاطون اپنی آخر عمر مین ایک بڑے خم مین بیٹھہ گیا شاگردون نے اوس کی وصیت کے موافق اس خم کا منہہ بند کرکے ایک پہاڑ کے غار مین رکہدیا -

افلاک بالفتح لغت عرب است جمع فلک بمعنی آسمانہا فارسیان این را با الفاظ فارسی مرکب کردہ استعمالش بمعانی خاص کردہ اند کہ در ملحقات می آید (صائب ؎) یک دل بیدار در نہ پردۂ افلاک نیست ؛ پردہ خواب است گو یا پردۂ این سازہا ؛ (اردو) افلاک - بقول امیر - فلک کی جمع - آسمان (بحر ؎) آج دنیا مین گلہ کرتے ہین جو افلاک کا ؛ کل وہی زیر زمین شکوہ کرین کے خاک کا ؛

افلاک شناسان اصطلاح - بقول فرہنگ بحر عجم و بحر نجیات - صاحبان ضمیمہ برہان و مؤید بہم ذکر این کردہ اند - صاحب ناصری از کلام نظامی سند آوردہ (؎) دفتر افلاک

شناسان بسوز ؎ دیدهٔ خورشید پرستان بدوز

مؤلف عرض کند که معنی لفظی این دانندگان احوال افلاک و سیارگان فلک پس کنایه باشد از منجمان (اردو) منجمین - علم نجوم کے عالم واقف۔

افلاک ظل اصطلاح - بقول بحر معنی بسیار حمایت صاحب ضمیمهٔ برهان گوید که مرادف آسمان سایه بمعنی بسیار حمایت - صاحب مؤید فرماید که بمعنی سخت حمایت کذا فی الادات و این صفت بادشاهی که سایهٔ لطف او محیط باشد جمله عالم را مانند افلاک - پس معنی ترکیبی - سایهٔ همچون افلاک است چنانچه شیر دل ای دل همچون شیر است و این ترکیب در اصل صفت موصوف بود بر وجه تشبیه و بعده مقلوب کردند مؤلف عرض کند که اسم فاعل ترکیبی است یعنی مثل افلاک سایه گستر و شیر دل هم ازین قبیل است (اردو) مثل افلاک کے سایه گستر - بادشاہون کی صفت۔

افلاک نشینان اصطلاح - صاحب انند بحواله بهار گوید که بمعنی منجمان است و بهار ازین ساکت و سندی که برای این پیش کرده همان شعر نظامی است که بر افلاک شناسان گذشت بدین تصرف که در مصرع اول بجای افلاک شناسان افلاک نشینان نوشته و دیگر کسی از محققین ذکر این نکرد - بخیال ما تسامح او مثل نیست و جا دارد که بلحاظ معنی لفظی این کنایه گیریم از کواکب ولیکن سند استعمال باید و نمیشود که منجمان را افلاک نشینان گوئیم فتامّل (اردو) دیکهو افلاک شناسان۔

افلاکیان بقول برهان و هفت بکسر کاف (۱) کنایه از ثوابت و سیارات و (۲) طائفه باشد از الٰهیان و بدند همان صاحب شمس بذکر هر دو معنی بالا فرماید که (۳) کنایه از ملائکه هم مؤلف عرض کند که هر سه معنی

خلاف قیاس نیست و بهر سه کنایه باشد - انچه طائفه بی دینان را افلاکیان گفته اند وجه آن این است که اعتقاد شان بر سیارگان و اجرام	فلک است (اردو) (۱) ستارے (۲) ایک طائفہ کا نام افلاکیان ہے جو بد مذہب اور بے دین ہے (۳) فرشتے - ملائک -

(۱) افند (۱) بقول صاحب نوادر و شمس بمعنی جنگ و خصومت - صاحب (۲) افندیدن (دری و پہلوی) ہم ذکر این کرده مؤلف عرض کند که ہمین لغت در ممدوده ہم گذشت ممدوده و مقصوره چیزی نیست که نتیجهٔ لب و لہجهٔ مقامی است به تحقیق ما این اسم جامد فارسی زبان است و اسم مصدر (۲) و (۲) مصدریست مرکب از (۱) بزیادت یای معروف و علامت مصدر که بقول صاحب بحر و برہان بمعنی خصومت و جنگ کردن است (سالم التصریف) صاحبان ناصری و جامع و سراج و نوادر ہم ذکر این کرده اند و ہمین مصدر در ممدوده ہم گذشت بخیال ما اصلی است که از اسم جامد فارسی زبان وضع شد و بقول متفنین فرس جعلی که اصول شان بر لفظ اسم مصدر گذشت (اردو) (۱) دیکھو آفند - (۲) دیکھو آفندیدن -

افواه بقول صاحب منتخب بالفتح جمع فوه و چیزهای خوشبو که بدان بوی خوش را اصلاح دهند و نیکو سازند چنانکه توابل چیزی که بدان طعام را خوشبو کنند چون کشنیز و جز آن و صاحب قاموس گوید که افواه توابل یا انچه بدان بوی خوش را اصلاح کنند و اقسام شگوفه و انواع هر چیز و احدش فوه - صاحب غیاث فرماید که مجازاً بمعنی شهرت مستعمل مؤلف عرض کند که فارسیان این را به معنی بیان کرده غیاث استعمال کرده اند

(ظہوری ؎) ناصح زبان بہ بند کہ صد سعی کردہ ایم ؛ تا قصۂ برگزیدہ افواہ گشتہ است (ولہ ؎) افتادہ در دہن عام قصۂ خاصان ؛ حکایت از لب افواہ برنگردانیم ؛ (انوری ؎) تا کہ در افواہ خلق ہست کہ از چار طبع ؛ اصل فساد جہان فرع کہ گوہر شکست ؛

(اردو) افواہ - بقول امیر (عربی) مونث - فوہ کی جمع جسکے معنی منھ یعنی کوئی بات بہت سے منھوں میں پڑنا مجازاً اڑتی ہوئی خبر مشہور بات جس کی اصل نہ ہو (آتش ؎) چھوڑ کر عشق صنم زاہد نہ ہو مفتون حور ؛ کب یقین لاتا ہے دانا دور کی افواہ کا ؛ (میر ؎) کلی سا ہے کہتے ہیں منھ یار کا ؛ نہیں معتبر کچھ یہ افواہ ہے ؛

افیلون | بقول برہان بالام بروزن شبیخون درمنۂ کوہی را گویند - اگر خاکستر آنرا با روغن بادام بر موضع ریش بمالند موی بر آرد و آنرا بعربی شیح خوانند - صاحب ہفت و جامع ہم ذکر این کردہ صاحب محیط بر افیلین فرماید کہ افیلون و افلیون ہر سہ اسم شیح جبلی است کہ آنرا بفارسی درمنۂ کوہی گویند و بر درمنہ گوید کہ بکسر دال مہملہ و سکون رای مہملہ و فتح میم و نون و ہا اسم فارسی است و بیونانی سارنیقون و اقدنیا دسوربیون و بسریانی ایردتا و بہ رومی ابرنطون و بعربی شیح و بہندی جو ہری جواین گویند و گویند کہ آن اشراس است کہ بیخ آن خنثی و قسم سوم آنرا بقول بعض افسنتین البحری نیز نامند و جبلی آنرا بیونانی افیلون خوانند گرم و خشک در سوم و بقول شیخ گرم در دوم و خشک در سوم جمیع اقسام آن محلل ریاح مقطع ملطف و مسکن و در آن قبض کمتر از افسنتین است و منافع بسیار دارد (الخ) (اردو) صاحب جامع الادویہ نے اس کا مشہور نام ترک فرمایا ہے اور شیح یہ لکھا ہے کہ درمنہ ہی

جسکو عربی مین خشرک بھی کہتے ہین ایک گھانس کا نام مشابہ برگ سداب - سدّون کو کھولتی ہے بلغم کو چھانٹتی ہے اور ریاح ورام کو تحلیل کرتی ہے اور پیشاب اور حیض جاری کرتی ہے (الخ) اور بقول محیط اعظم اسکا ہندی نام جوہری جواین ہے -

افیون بقول برہان (۱) معروف است کہ تریاک باشد و بعربی لبن الخشخاش گویند اگر قدری ازان بخود بگیرند زحیر را سود دہد و (۲) کنایہ از سیاہ - صاحب ناصری فرماید کہ اصل این اپیون است و ہپیون ہم ہر دو بہ بای فارسی و افیون معرب باشد و اکنون تریاک مشہور و دافع زہر و خود زہر - خان آرزو در سراج فرماید کہ ہمان شیرہ خشخاش کہ آنرا تریاک نیز گویند لیکن تریاک در اصل بمعنی پاد زہر باشد و بمعنی افیون متحدث و فرماید کہ خود افیون (۳) بمعنی پاد زہر آمدہ چنانکہ ظہوری گفتہ (۵۳) زخم خوب است اگر سخرہ مرہم نشود ؛ زہر من نیست اگر دستخوش افیون است ؛ صاحب جامع بر معنی اوّل قانع و در آرستہ معنی اوّل و سوم را ذکر کردہ بہار گوید کہ بمعنی اوّل مبدل اپیون باشد و بمعنی سوم ہم آمدہ و بہ صراحت سند ظہوری فرماید کہ من درینجا بمعنی چیزی است شیرین کہ مثل ترنجبین از ہوا بریزد و منعقد گردد صاحب سخندان گوید کہ این را در فارسی اپیون و افیون و ہپیون نام است و در سنسکرت آہیپھن کہ مرکب است از آہی بمعنی مار و پھن بمعنی کف کہ بحالت غیض و غضب وغیرہ از دہن انسان بریزد و بدین وجہ کہ از درخت خشخاش شیرہ اش کہ افیون است ہمچو کف می ریزد و رنگش ہم سیاہ می باشد و از خوردنش ہوش ہم از سر رود - اہل سنسکرت این را آہی پہن نام کردند (انتہی) صاحب سوا السبیل فرماید کہ بیونانی این را اُپیان نامند

صاحب خزانۃ اللغات آوردہ کہ او را در انگلیسی زبان او پیم نام است و در اردو افیم و صاحب محیط اسم یونانی این ابیون بہ بای عربی نوشتہ و افیون را معرب گفتہ و ماہیت ماخذ و خاصیت و طبیعت این بحثی مختصر بر ابیون کردہ ایم کہ گذشت۔ صاحب برہان ہپیون را بہ بای عربی ہم آوردہ بالجملہ این قدر متحقق است، کہ افیون معرب یا مبدل (ا پیون بہ بای فارسی) است ہمچون سپید و سفید و اپیون مبدل (ابیون بہ بای عربی) چنانکہ تب و تپ و ابیون را لغت یونانی گیریم چنانکہ بالا مذکور شد یا خود اپیون را کہ بہ بای فارسی است مبدل (اُپیان یونانی) کہ فارسیان الف دوم را بہ واو بدل کردند ہمچون تاغ و توغ۔ بہر دو صورت بنیاد این از لغت یونانی یافتہ می شود و جا دارد کہ لغت فارسی گیریم و اصلش آبیون باشد و حقیقتش بر ابیون بیان کردہ ایم و نسبت ہپیون عرض می شود کہ بقاعدۂ فارسی تبدیل الف بہ ہای ہوز آمدہ چنانکہ انباز و ہنباز و یا سا و یاسہ (اردو) (۱) دیکھو ابیون۔ (۲) سیاہ۔ کالا۔ (۳) تریاق۔ بقول صاحب آصفیہ (معرب) اسم مذکر۔ زہر مہرہ۔ فادزہر۔ ایک خاص قسم کی معجون جو دفع زہر کے لئے بناتے ہیں۔

افیون خوردن حوادث مصدر اصطلاحی بقول بحر و ضمیمہ برہان کنایہ از معدوم شدن حوادث باشد مؤلف عرض کند کہ این خلاف قیاس است زیرا کہ افیون خوردن کسی را او را معنی حقیقی آن کنایہ توان گرفت از غافل شدنش کہ از خوردن افیون غفلت پیدا شود پس معنی معدوم شدن محتاج سند است حیف است کہ پیش نشد (اردو) حوادث کا دفع ہونا۔ معدوم ہونا۔

افیون دادن (مصدر اصطلاحی) بمعنی حقیقی است

صاحب آصفی ذکر این کرده ما ز معنی ساکت بخیال
ما کنایه باشد از غافل کردن (خان آرزو ؎)
در خور قسمت درین محفل رسد هر خشک و تر ؛
ساقی آرد می به محفل شیخ را افیون دهد ؛ (ظهوری
؎) جان دهد بیچارگی را چاره سازیهای
چرخ ؛ کرده زهر در گلو فریاد اگر افیون دهد ؛
(اردو) افیون کهلانا - غافل کرنا -

(۱) افیون در باده ریختن — مصادر
(۲) افیون در باده کردن — اصطلاحی
(۳) افیون در شراب ریختن — صاحب
(۴) افیون در شراب کردن — بحر ذکر
(۵) افیون در می کردن — (۱) تا

(۴) کرده فرماید که بمعنی نشت دادن شراب
را تا مستی گذاره آرد - بهار ذکر (۱) و (۴)
کرده معنی گاً با صاحب بحر متفق و صاحب آصفی
(۵) را نوشته از معنی ساکت مؤلف گوید که
همه مرادف یکدیگر باشد بمعنی امداد شراب در
زیادتی نشه کردن (خسرو ؎) تا هر که باشد
یار تو بیخود شود در کار تو ؛ ای زیر لب گفتار تو
در باده افیون ریخته ؛ (حافظ شیرازی ؎)
ساقی اندر قدحم باز می گلگون کرد ؛ در می کهنهٔ
دیرینهٔ ما افیون کرد ؛ (اردو) شراب مین
افیون ملانا - اسکی نشه کو بڑهانا -

افیون زدن (مصدر اصطلاحی) بقول
بحر و بهار بمعنی افیون خوردن (میر خسرو ؎)
این تنگنا نه موقع خواب است سر بیار ؛ افیون
ز دست حارس و مست است پاسبان ؛
(ملا فوقی یزدی ع) از برای منع انزال آنکه
افیون می زند ؛ (اردو) افیون کهانا -

افیونی بقول صاحب جامع (۱) تریاکی
باشد و (۲) کنایه از عادت کردن بچیزی که
قدرت بترک آن نداشته باشد مؤلف گوید
که کنایه از معتاد و خو گرفته مطلقاً (ظهوری ؎)
چرا افیونی زهرش نگردم ؛ که خلقی را ز شکر بگذرانم

(اردو) (۱) افیونی - اپیچی - افیمی - بقول امیر افیون کا عادی (۲) عادی بقول آصفیہ خوگر - خوگرفتہ وہ شخص جسے کسی امر کی عادت پڑ گئی ہو آپ فرماتے ہین کہ چونکہ یہ لفظ عربی - فارسی مستند لغات یا کلام مین اس طرح نہین آیا سو حیہ اہل اردو کا مخترع قرار دیا گیا - لتیا -

(۱) افیونی چیزی شدن — مصدر اصطلاحی

(۲) افیونی چیزی گشتن — (۱) بقول بحر و بہار عادت کردن بچیزی کہ بر ترک آن قادر نباشد مؤلف عرض کند کہ (۲) مرادف

(۱) (با فرکاشی سنہ ۵۱) با قرمن وغم جدا نگردیم زہم ٭ افیونی آشنائی ہم شدہ ایم ٭ (ظہوری ۵۲) کردہ زخم بس سر آرزوی مرہم را ٭ حیف در دست کہ افیونی افسون گردد ٭ سندے از کلام ظہوری بر لفظ افیونی گشتن گذ (اردو) (۱) و (۲) کسی چیز کا نہایت عادی ہونا جو چھوٹ نہ سکے دکن مین افیونی ہونا کہتے ہین جیسے " کرم علی تو تینگ بازی کا افیونی ہو گیا ہو " جس کا مطلب یہ ہو کہ وہ تینگ بازی کو ترک کرنے پر خود قادر نہین ہی - لتیا ہونا

(۱۰۷)

الف مقصورہ باقاف

اقارون بقول برہان و ہفت و مؤید بارای قرشت بر وزن فلاطون لغتی است یونانی و بعضی گویند رومی و آن دوائی باشد کہ بفارسی اگر و بعربی عود الوج خوانند سطبر و گرہ دار و سفید می باشد قوت باہ دہد صاحب محیط بر اقارون فرماید کہ وج را گویند و بر اگر گوید کہ اسم عود ہندی است و بر وج نوشتہ کہ بفتح واو و تشدید وجیم عود الوج و بجبیل العجم و بیونانی اقورون و برومی اقارون و بہندی بچ نامند (الخ) مؤلف عرض کند کہ این دارو ئے است کہ تعریف کاملش بر (ادری) کردہ ایم (اردو) دیکھو ادری

اقاقیا بقول برہان بکسر قاف و تحتانی بالف کشیدہ عصارہ خاریست کہ پوست را بدان دباغت کنند و آن صلب و سیاہ رنگ می باشد و بعضی گویند کہ صمغ خار مغیلان است اگر بر خود برگیرند قطع خون رفتن کند و بقول مؤید صمغ درخت مغیلان کہ بہندی کیکر نامند صاحب محیط فرماید کہ بسریانی وعیا گویند و آن اسم یونانی عصارۂ شجر شوکہ مسمی بہ قرظا است و قرظ ثمر شنط کہ آن را المصری شوکہ ام غیلان و بفارسی خار مغیلان و بہندی ببول و کیکر نامند و صمغ آن را صمغ عربی و اقاقیا را بہندی (کیکر کا رس) و بفرنگی اکاکیا و آن عصارہ از ثمر آن یا برگ آن یا از ہر دو باہم میگیرند۔ گیلانی گفتہ کہ آن عصارہ ثمر درخت بسیار خار دار است کہ از پوست و ثمر این درخت ادیم را دباغت می دہند و آن شجر را قرظ نامند و صاحب صیدنہ گفتہ کہ اقاقیا اسم رومی است و بسریانی وعیا قرظی و بفارسی تلبند و اطبا اختلاف درین نکردہ اند کہ آن از قرظ است اختلاف در صفت واقع شدہ جالینوس گفتہ کہ آن صمغ آنست و اریباسوس گوید کہ آن عصارہ آنست کہ خشک می کنند و قرص می نمایند و شیخ الرئیس فرماید کہ آن عصارہ قرظ است و شارح کازرونی نزبودہ کہ قول حق آنست کہ شیخ در تعریف آن گفتہ و صحیح ترین اقوال آنستکہ عصارہ نوعی از ام غیلان باشد کہ قرظ نامند و غیر مغسول آن سرد در اول و خشک در دوم و مغسول آن سرد و خشک در دوم بالجملہ اقاقیا مجفف و قابض و مانع سیلان خون و قاطع نفث الدم و مقوی معدہ و جگر و منافع بسیار دارد (الخ) (اردو) درخت کیکر یا ببول کا رس یا شیرہ۔ صاحب آصفیہ نے کیکر پر ببول کا ذکر فرمایا ہے اور فرماتے ہیں اسکی چھال سے چمڑا رنگا جاتا ہے۔

اقامت بقول بهار استادن و برپا داشتن و فارسیان (۱) بمعنی در جای بودن و تمکن گرفتن با لفظ کردن استعمال کنند و (۲) بمعنی ضیافت شخصی که از جای وارد شود با لفظ فرستادن استعمال نمایند- خان آرزو در چراغ گوید که لفظ عربیست بمعنی معروف و فارسیان بمعنی ضیافت شخصی که جائی وارد شود- نیز آرند مؤلف عرض کند که ما صراحت استعمال این با مصادر فرس در ملحقات کنیم و درینجا همین قدر کافی است که استعمال این در فارسی بدون ترکیب با مصدر فارسی بمعنی حاصل بالمصدر باشد بمعنی اوّل خصوصیت مصدر کردن نیست چنانکه از ملحقات ظاهر شود و نسبت معنی دوّم خیال ما اینست که بعض شعرا اقامت را با مصدر فرستادن مرکب کرده بمعنی سامان مهمانی فرستادن گرفته نه ضیافت اگرچه ضیافت جزو مهمانی است ولیکن سازه و سامان دیگر هم لازمهٔ آن است و این همه لوازم- مجازاً پیدا می شود از معنی اوّل چنانکه حکیم شفائی گفته (ﺳـ) چون آمدم بدهر فرستاد آسمان ÷ صدگونه رنج و غصه به رسم اقامتم ÷ اشرف مازندرانی در کلام خود اقامت بمعنی فرش و بساط آورده و این هم در سامان مهمانی داخل باشد (ﺳـ) شب از مهتاب بامش باج می داد ÷ بهر منزل اقامت می فرستاد ÷ شاعر گوید که شب بام ممدوح ما را باجگزار بود از مهتاب یعنی باج مهتاب پیش می کرد و در هر منزل بامش از مهتاب بساط می گسترد- خصوصاً فرشی که آنرا در هندی چاندنی گویند که با مهتاب تشبیه لفظی و معنوی دارد خان آرزو و بهار هر دو که باستناد همین شعر معنی ضیافت را پیدا کرده اند بخیال ما درست نیست زیراکه از مهتاب ضیافت بام کردن هیچ لطف ندارد و معنی سامان مهمانی اندرینمقام دل چسپ تر است و این معنی لفظ اقامت نظر بر معنی اوّلش

تعلق مجاز ہم دارد فتامل (اردو) (۱) اقامت - بقول امیر - عربی - مونث - ایک جگہ قیام کرنا - ٹھہرنا (۲) مہمانی کا سامان - مذکر - جس مین فرش فروش سامان حوائج ضروری - مقام اور ضیافت سب داخل ہین -

اقامت بایستن استعمال - بمعنی ضرور لازم گردیدن و در کار گشتن اقامت باشد (عرفی ؎) تا بکی شاہد معنی بکشد بند نقاب عمرہا بردر اندیشہ اقامت باید ؛ (اردو) اقامت لازم ہونا -

اقامت دادن استعمال - بمعنی قائم کردن است - صاحب آصفی ذکر این کردہ (خسرو دہلوی ؎) قامت خود کرد موذن دراز ؛ داد اقامت بستون نماز ؛ (اردو) قائم کرنا -

اقامت داشتن استعمال بمعنی سکونت پذیر بودن است - صاحب آصفی ذکر این کردہ (نثر حزین اصفہانی) او در آن شہر اقامت داشت ؛ (اردو) سکونت رکھنا -

اقامت طلبیدن استعمال - بمعنی خواہش اقامت کردن است صاحب آصفی ذکر این کردہ (صائب ؎) آنکہ از عمر سبک سیر وفا می طلبد ؛ لنگر از سیل و اقامت ز ہوا می طلبد (اردو) اقامت کی خواہش کرنا -

اقامت فرستادن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت خان آرزو و بہار بر لفظ اقامت ذکر این بمعنی ضیافت فرستادن کردہ اند و ہردو از کلام اشرف مازندرانی سند آوردہ کہ بر لفظ اقامت مذکور شد مؤلف عرض کند کہ معاصرین عجم استعمال این بدین معنی نمی کنند و از متقدمین استعمال کسی کہ پیش ما است ہمین یک شعر اشرف

با زندرانی است که ازان معنی ضیافت را اوّل خان آرزو پیدا کرد و بهار پیروی او نمود۔ خان آرزو برای این معنی بجز جودت طبع و معنی آفرینی خود سندی از صاحبان تحقیق نه گرفت و محققین فرس از استعمال لفظ اقامت بدین معنی ساکت اند و ما خیال خود را نسبت این مصدر مرکب بر لفظ اقامت ظاهر کرده ایم که بمعنی سامان مهمانی فرستادن است (اردو) مهمانی کا سامان بهیجنا۔

اقامت کردن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کرده مؤلف گوید که بمعنی قیام بخشیدن و قائم داشتن است چنانکه نظامی گوید

(سه) سخن چون گرفت استقامت بمن ؛ اقامت کند تا قیامت بمن ؛ یعنی بمن اقامت بخشند تا قیامت ای بوجه سخن خود تا قیامت نام من زنده باشد (اردو) قائم رکهنا۔

اقامت کشیدن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کرده که بمعنی قیام اختیار کردن است (خسرو سه) مؤذنش انجا که اقامت کشید ؛ قامت موزون نتواند رسید ؛ (اردو) قیام اختیار کرنا۔

اقامت نمودن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کرده که بمعنی سکونت اختیار کردن است (نثر خزین اصفهانی) بالجمله از دو سال افزون در آن دیار اقامت نمودند (اردو) سکونت اختیار کرنا۔ رہنا۔

اقبال بقول بهار و منتخب ضمان کسی را قبول کردن و پیش آمدن و رو بچیزی آوردن و چیزی پیش کسی داشتن و سعادت مند شدن و روی کسی بچیزی گردانیدن۔ بهار گوید که فارسیان (۱) بمعنی دولت و قوت و طالع استعمال کنند و این گویا از معنی سعادت مند شدن اخذ کرده اند و نیکی از صفات اوست و بصلهٔ به و از مستعمل (صائب سه) بوسه‌ها بر دست خود داد است معمار ازل ؛ تا باقبال بلند آن طاق ابرو بسته است ؛ (ایضاً سه) ز اقبال

محبت در مقامی می زنم جولان ؛ کہ طفل نی سوار آید بچشمم دار منصور ش ؛ (شفیع اثر سہ) چون دولت زمانہ محال است بی زوال ؛ گیرم چو آفتاب شد اقبال من بلند ؛ مؤلف عرض کند کہ (۲) در استعمال فارسیان اقبال بمعنی قبول کردن ہم بنظر آمدہ کہ در ملحقات بر اقبال خواستن می آید (اردو) (۱) اقبال ۔ بقول امیر (عربی)۔ مذکر ۔ ادبار کی ضد ۔ خوش نصیبی ۔ زمانے کا موافق ہونا ۔ (کیف سہ) رہیگا چار دن ہی کب ترا اقبال اے منعم ؛ نہین ممکن کہ اک گھر مین غلام بی وفا ٹھہرے ؛ (۲) قبول ۔ گوارا ۔ پسند (اسیر ع) جنّت نہ ہاتھ آئے تو دوزخ قبول ہے ؛

اقبال ایستادن استعمال ۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی قائم و موجود بودن دولت و طالعمندی است (فیضی سہ) در ہای طرب بر وکشادہ ؛ اقبال بہر در ایستادہ ؛ (اردو) اقبال قائم رہنا ۔

اقبال خواستن استعمال ۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی خواہش اقبال کردن است (حسن مشہدی سہ) کمش دامن زبخت تیرہ گر اقبال می خواہی ؛ کہ اقبال سیاہی می نشاند نقش خاتم را ؛ (اردو) اقبال چاہنا ۔

اقبال سکندر استعمال (۱) مرکب اضافی

اقبال سکندری بقول بہار معروف مؤلف عرض کند کہ بمعنی حقیقی و (۲) بہ یای نسبت مرکب توصیفی ۔ کنایہ از منتہای اقبال است (سیدی محمد عرفی سہ) اقبال سکندر بجہان گیری نظمم ؛ بر داشت بیک دست قلم را و علم را ؛ (نظامی سہ) کنون بر بساط سخن پروری ؛ زنم کوس اقبال اسکندری ؛ (اردو) (۱) سکندر کا اقبال (۲) انتہای اقبال ۔ بہت بڑا اقبال ۔

اقبال کردن مصدر اصطلاحی - بمعنی پسند و قبول کردن - (ظہوری ؎) کحل گشتہ چشم دولت از خاکسترم آری ؛ بخاشاک وجودم آتش او کردہ اقبالی ؛ (اردو) قبول کرنا - پسند کرنا -

اقبالمند استعمال - بقول انند بحوالہ فرہنگ فرنگ بمعنی صاحب اقبال است و بقول برہان مند بروزن قند بمعنی صاحب و خداوند باشد ہمچون دردمند و حاجتمند پس اقبالمند ازہمین قبیل است اسم فاعل ترکیبی - معاصرین عجم ہم استعمال این کنند (اردو) اقبالمند - بقول امیر - صاحب اقبال - نصیب والا - خوش قسمت - (رشک ؎) ارباب وصل ہنستے ہین ہجو رون پر بجا ؛ اقبالمند او رہے غمناک اور ہے ؛

اقبالی کردن استعمال - بیای نسبت بمعنی صاحب اقبال کردن است - بہار بر لفظ اقبالی گوید کہ بمعنی کار اقبال است و سندی کہ از شیخ العارفین پیش کردہ مصدر اقبالی کردن راست (؎) ننگ در عشق و جنون نام مرا عالی کرد ؛ آمد ادبار درین کوچہ و اقبالی کرد ؛ (اردو) صاحب اقبال کرنا - اقبالمند کرنا -

اقبال یک ہفتہ اصطلاح - مرکب اضافی - بقول صاحب بحر و مؤید و ضمیمہ برہان بمعنی دولت اندک روزہ مؤلف گوید کہ کنایہ باشد (اردو) چند روزہ دولت عارضی اقبال - اقبال چند روزہ -

اقتباس بالکسر - لغت عرب است - بقول منتخب بمعنی آتش فرا گرفتن و علم آموختن - از کسی و فایدہ گرفتن - بہار ذکر این کردہ - فارسیان این را با مصادر کردن و نمودن مرکب کردہ بمعنی مصدری استعمال کنند و بدون ترکیب بمعنی حاصل بالمصدر یعنی استفادہ (صائب ؎) نباشد ز اقتباس نور چشم ماہ را سیری ؛ الہی ہیچ کافر تنگ نان گدائی را ؛ (اردو)

اقتباس ۔ بقول امیر عربی ۔ مذکر روشنی لینا کسی تالیف یا تصنیف سے کچھہ انتخاب کر کے اپنے کلام میں داخل کر لینا (امیر سے ۵) تارے مہر سے جب کفش یار کے چمکیں ؛ نجوم کو ہوس اقتباس ہو کہ نہ ہو ؛

(۱) اقتباس کردن
(۲) اقتباس نمودن

استعمال ۔ بمعنی حاصل کردن چیزی و فائدہ گرفتن ۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت (انوری ۵) انظر دنا تقتبس من نورکم کای گفت چرخ ؛ کافتاب از آفتاب ہمتش کرد اقتباس ؛ (صائب ۵) کی بہر چشمی نظر باز ان تماشایش کنند ؛ ہم مگر نور اقتباس از روی زیبایش کنند ؛ (نصیر ہمدانی نثر ۲) از باطن فیض مواطن حیدر گویا خویش و سائر روشندلان آن سرزمین اقتباس نور بختیاری والتماس فتوحات غیبی نموده‌اند (اردو) اقتباس کرنا کسی چیز کا حاصل کرنا استفادہ کرنا

اقتدا بقول بہار پیروی کردن فرماید کہ با لفظ داشتن و کردن مستعمل مؤلف گوید کہ بالکسر لغت عرب است و صاحب منتخب ہم ذکر این کردہ ۔ فارسیان استعمال این بمعنی حاصل بالمصدر یعنی پیروی کنند و برای معنی مصدری با مصادر فرس مرکب سازند کہ در ملحقات آید (اردو) پیروی ۔ بقول آصفیہ (فارسی) اسم مونث ۔ تقلید کسی کے قدم بقدم چلنا ۔ اطاعت ۔ فرمان برداری ۔

اقتدا داشتن استعمال ۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی پیرو بودن و پیروی داشتن است (حزین اصفہانی ۵) آموخت کبک مست بدشت از تو قہقہہ ؛ در باغ بلبلان بتو دارند اقتدا ؛ (اردو) پیرو ہونا ۔

(۱) اقتدا کردن استعمال ۔ ہر دو بمعنی

(۲) اقتدا نمودن | پیروی کردن است صاحب آصفی ذکر هردو کرده (سلمان ساوجی سلف) حسبت قضا دادری ازلی کارجهان ؎ عقل بدو اقتدا کرد که این کار اوست ؎ (نثر منشی اصفهانی ۳) او نیز اقتدا به سنن سنیه اجداد عالی نژاد نمود (اردو) پیروی کرنا۔

اقتران | بقول صاحب آصفی بمعنی نزدیک شدن و بقول انتد نزدیک شدن و یار شدن بدیگری مؤلف عرض کند که لغت عرب است فارسیان این را بمعنی نزدیکی و قرب استعمال کنند که حاصل بالمصدر باشد و برای معنی مصدری با مصادر فارسی مرکب سازند مخفی مباد که معاصرین عجم هم اقتران را بمعنی قرب آورده اند چنانکه صاحب یوسف سراج گوید (نثر) پانزده روز از نوروز گذشته از اقتران مریخ و عقرب" (اردو) قرب۔ مذکر نزدیکی۔ مؤنث۔ دیکھو اتصال۔

اقتران دادن میان دو چیز | استعمال ایک جگہ جمع کرنا۔ ملانا۔ صاحب آصفی ذکر اقتران دادن کرده که بمعنی قرب پیدا کردن است (حزین اصفهانی ۵) لطفت میان معجز و سحر امتزاج داد ؎ لعلت میان آتش و آب اقتران دهد ؎ (اردو)

اقتران یافتن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کرده که بمعنی قرین شدن است (نثر منشی اصفهانی) هر دعائیکه از درگاه رب العزت مسئلت می نمود بشرف اجابت اقتران می یافت (اردو) نزدیک ہونا

(الف) اقتراح | بقول بهار بی اندیشه سخن گفتن و تحکم درخواستن چیزی مؤلف عرض کند که بالکسر لغت عرب است۔ صاحب منتخب هم ذکر این کرده فارسیان استعمال این با لفظ کردن کرده اند ------------

(ب) اقتراح کردن | بمعنی بی اندیشہ سخن گفتن آوردہ اند (امیر معزی ؎) از وعقل
د رفضل کرد اقتراحی ؛ وز د بخت در جو د کرد امتحانی ؛ (اردو) (ب) بلا تامل کوئی بات کہہ دینا

(۱) اقتصار | بقول آصفی کوتاہی کردن و بر یک چیز ایستادن مؤلّف عرض کند کہ لغت
عرب است و بقول منتخب بالکسر بر چیزی ایستادن و کوتاہ کردن و بی کسی رفتن فارسیان
این را با مصادر فرس مرکب کردہ بمعنی مصدری استعمال کردہ اند چنانکہ ---------

(۲) اقتصار کردن | بمعنی قناعت کردن آمدہ (نثر حزین اصفہانی) امّا بسا باشد کہ
(۳) اقتصار نمودن | بد و بیت و کمتر از ان اقتصار کند" و بتحریر اندک از بسیار و یکی
از ہزار اقتصار نماید (اردو) (۲ و ۳) قناعت کرنا۔

اقتضا | بقول صاحب آصفی بمعنی خواستن مؤلّف عرض کند کہ بالکسر لغت عرب است
و بقول انند بحوالہ منتہی الارب وام باز خواستن۔ فارسیان استعمال این بمعنی خواہش و
تقاضا کنند و برای معنی مصدری با مصادر فرس کہ در ملحقات آید (ظہوری ؎) گر ظہوری
رفت رسوا رو مرنج ؛ اقتضای عشق پنہانیست این ؛ (انوری ؎) بدست ما چو از ین
حل و عقد چیزی نیست ؛ بعیش ناخوش و خوش کر رضا دہیم سزا است ؛ کہ زیر گنبد خضرا
چنان توان بودن ؛ کہ اقتضای قضا ہای گنبد خضرا است ؛ (اردو) اقتضا۔ بقول
امیر۔ عربی (مذکر) خواہش کرنا۔ تقاضا (سزا دار ؎) غم مین مسرور او س کے دیدی
جان ؛ تہا یہی اقتضا محبت کا ؛

(۱) اقتضا فرمودن | استعمال۔ صاحب | (۲) اقتضا کردن | آصفی ذکر این کرد

(۳) اقتضا نمودن | که بمعنی خواهش و تقاضا کردن است (نثر خسروٓ(۱)) بلکه نیر اعظم با مداد بهروزی چنان اقتضا فرمود" (نثر منشی اصفهانی) (۲) کرم جبلی اقتضای آن کرد" ظهوری ؎ نمی نالم اگر بر من جفا کرد ۞ چه جرم او را وفا این اقتضا کرد ۞ (انوری ؎) ونذ هر انچه رای تو کرد اقتضای آن ۞ تقدیر چیز بعین رضا ننگرسته باد ۞ (نثر حزین اصفهانی ۳) از مرکز دولت بهر طرف رای شریفش اقتضا نماید سفر گزیند" (اردو) پسند کرنا۔ مقتضی ہونا۔ صاحب آصفیہ نے مقتضی پر فرمایا ہے کہ خواہش کرنے والا۔ چاہنے والا۔ تقاضا کرنے والا۔

اقتضا یافتن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کرده که بمعنی مناسب بنظر آمدن و مناسب نمودن و مقتضی شدن است (نثر نصیر همدانی) از سوانح وقت و خواطف زبان انچه در هر مقام اقتضا یافت بر آن افزود" (اردو) مناسب نظر آنا۔ مناسب رای۔ مناسب حال ہونا۔

اقتنالوقی | بقول برهان بفتح اول وسکون ثانی وکسره فوقانی ونون بالف کشیده و لام به واو وقاف به یا رسیده لغتی است یونانی ومعنی آن در عربی شوکة البیضا ست و آن را بفارسی بادآورد گویند و آن بوتهٔ خاری باشد سفید۔ صاحب محیط بر بادآورد فرماید که این را انگر سفید نیز گویند و به رومی لونیقی و بسریانی ساناحورو بیونانی اقتنالوقی و اقطالوفی و بعربی شوکة البیضا که بمعنی خار سفید است و بقول بعض بهندی جواسا و وه تا ها شبیه بخار خشک الا این در سپیدی شدید تر و خارهای این درازتر از ان گرم و خشک در اول و گویند در دوم۔ در بیخ این تبرید و تجفیف باندکی تحلیل و در تخم این قبض برای نزوف است و منافع بسیار دارد (اردو) بقول محیط جواسا۔ صاحب

جامع الادویہ نے جوآسا پہ اشترخار لکھا ہے اور وہما ہا کا ذکر بھی فرمایا ہے جو جوآسا کے
سوا ہے اور شوکۃ البیضا پر جوآسا ہے ہندی ہماری تحقیق مین اشترخار اور چیز ہے جس
کا بیان گزرچکا ہے - صاحب مخزن نے بھی بادآورد کا عربی نام شوکۃ البیضا اور ہندی
نام جوآسا لکھا ہے اور صاحب ساطع نے جوآسا پر خار شتر کا اشارہ کیا ہے ہم خیال کرتے
ہین کہ مشابہت نے یہ اختلاف پیدا کیا ہے -

اقجنوش | بقول برہان باجیم و نون بروزن نمدپوش ریم آہن باشد کہ آن را بعربی
خبث الحدید خوانند - صاحب محیط ذکر این نکردہ و در خبث الحدید صراحت کافی فرمودہ
و این ہمان است کہ ذکرش بر اسقوروں گذشت و این ہم لغت یونانی است (اردو)
دیکھو اسقورون -

اقچہ | بقول ضمیمہ برہان لغت ترکی است بمعنی درم و فارسیان استعمال این کردہ اند -
صاحب مصطلحات ہم این را نوشتہ (فوقی یزدی سہ) از اقچہ میتوان کرد کام از لجوج
حاصل ؛ یارب کہ ہیچ مفلسی بی سیم و زر نباشد ؛ (اردو) درم - بقول آصفیہ درہم کا مخفف
ایک چاندی کے سکے کا نام مثل چونی کے ۳ ½ ماشہ کا وزنی -

اقحوان | بقول برہان بفتح اول و حای حطی بروزن ارغوان معرب اکحوان است کہ
شگوفہ ریحان و بابونہ باشد - گویند اگر آب آنرا بگیرند و بر خصیہ و آلت مردی طلا کنند نہایت
قوت مجامعت دہد و آن را بعربی احداق المرضی و خبز الغراب خوانند و در موصل شجرۃ
الکافور و در شیراز بابونہ گاو گویند و بضم اول و ثالث ہم بنظر آمدہ - صاحب محیط فرماید کہ

بضم ہمزہ و سکون قاف و ضم حای مہملہ و فتح واو و الف و نون لغت عربی است - و
احداق المرضی و عین البقر و عرار و خبز الغراب نیز گویند و بمصر کر کاش و بہ مغرب
شجرۂ مریم و بموصل شجرۃ الکافور و بافریقہ کافوریہ و رجل الدجاجہ و بیونانی ادبانس و انامس
و بسریانی فرابیون و بعبرانی فیفافا و بفارسی بابونہ کاو بابونہ گاوچشم و بہار و گل گاوچشم
و کوہلہ و کرہانک و ہندی سوتہل گویند مؤلف گوید کہ این ہمانست کہ تعریف این بر اسایس
گذشت (اردو) دیکھو اسامیں -

اقرار بقول بہار بگفت خود ثابت کردن چیزی را و بگفت خود ثابت شدن و فرماید کہ
بالفظ آوردن و دادن و داشتن و کردن و کشیدن و گرفتن مستعمل مؤلف عرض کند کہ
بالکسر لغت عربست بقول صاحب منتخب ثابت کردن برخود چیزی را و بقرار آوردن کار را و
آرام دادن و خنک گردانیدن - فارسیان این را بمعنی حاصل بالمصدر یعنی (۱) اعتراف
استعمال کنند کہ ضد انکار باشد (ظہوری ؎) بیع حسنی رومکن نقد قبولت در کف است ؛
صد زیان بہتر ز یک انکار اقراری بخر ؛ و (۲) بمعنی وعدہ و پیمان کہ سند این بر اقرار شکستن
می آید - (اردو) اقرار (۱) - بقول امیر (عربی) مذکر - انکار کی ضد - اعتراف (فقرہ) میں
مجھے تو آپ اپنی خطا کا اقرار ہے " (۲) بمعنی وعدہ (امیر ؎) غیر ممکن ہے کہ پورا ہو
کوئی وعدۂ وصل ؛ مدتوں سے یہی اقرار چلے آتے ہیں ؛ (صبا ؎) دیکھئے آج وہ
تشریف کہاں فرمائیں ؛ ہم سے وعدہ ہے جدا غیر سے اقرار جدا ؛

اقرار آوردن استعمال - صاحب آصفی | ذکر این کردہ کہ بمعنی اقرار و اعتراف کردن است

(نثر نصیر ہمدانی) در خود بہ ازین کمال ندارم
کہ بی ہنریہای خود اقرار آرم" (انوری سے)
گشت بر محضر اقبال بزرگیش گواہ ٭ ہر دو گیتی
چو قضا و قدر آورد اقرار (اردو) اقرار کرنا
بقول امیر اقبال کرنا (فقرہ امیر) اپنی خطا کا
اقرار کرنا کونسی بے عزتی ہے"

اقرار دادن | استعمال - صاحب آصفی
ذکر این کردہ کہ بمعنی قبول و اعتراف کردن است
(نظامی گنجوی سے) تا بتو اقرار خدائی دہد ٭
بر عدم خویش گواہی دہد ٭ (انوری سے) کرد
چرخش سپروری تسلیم ٭ دادہ دہرش بہ بندگی
اقرار ٭ (اردو) دیکھو اقرار آوردن -

اقرار داشتن | استعمال - صاحب آصفی
ذکر این کردہ کہ بمعنی مقر بودن است و اعتراف
داشتن (طالب آملی سے) اگر عشق کفر است
از منکرانم ٭ وگر کفر دین است اقرار دارم ٭
(اردو) مقر ہونا - اقرار کرنا - معترف ہونا -

اقرار ستدن | استعمال - بمعنی معترف
گردانیدن و باقرار آوردن و اقرار گرفتن -
و قبول کنانیدن (انوری سے) ای وقف
کردہ دولت موروث و مکتسب ٭ بر تو قضا و
بندہ و اقرار روزگار ٭ (اردو) اقرار کرانا
اعتراف کرانا - قبولوانا -

(۱) **اقرار شکستن** - | مصدر اصطلاحی -
(۲) **اقرار شکستہ** | صاحب بحر عجم و بہار
نسبت (۲) فرماید کہ اقراری کہ درست نبا
(میرزا طاہر وحید سے) دلی دارم چو اقرار
شکستہ ٭ پرستش کن بگفتار شکستہ ٭ خان آرزو ہم
در چراغ ذکر این کردہ مؤلف عرض کند کہ
(۱) بمعنی پیمان شکستن و برخلاف وعدہ عمل
کردن است و (۲) مرکب توصیفی و اسم مفعول
آن است بمعنی لازم یعنی پیمانی کہ وفا نشدہ باشد
و این متعلق بہ معنی دوم لفظ اقرار باشد (اردو)
(۱) عہد توڑنا - وعدہ خلافی کرنا - (۲) جھوٹا

وعده - وہ وعدہ جس کا ایفا نہوا ہو -

اقرار کردن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده که (۱) بمعنی اعتراف کردن است - (نظامی سه) نیکی ادبیر و بره کارکن ؛ بر بدی خویشتن اقرار کن ؛ و به تحقیق ما (۲) اظهار رغبت و گوارائی کردن ہم که متعلق و مجاز معنی اول لفظ اقرار باشد (ظهوری سه) بهر جور وجفا اقرار کردم در وفاداری ؛ ولی از رشک می ترسم که در انکار اندازد ؛ (اردو) (۱) اقرار کرنا - اعتراف کرنا (۲) گوارا کرنا - اظہار رغبت کرنا -

اقرار کشیدن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده از معنی ساکت بخیال ما بمعنی اقرار گرفتن است یعنی پیمان گرفتن و این متعلق معنی دوم لفظ اقرار باشد (علی خراسانی سه) تا نگوید راز دل در پیش ہر کس بر ملا ؛ از زبان خویشتن اقرار می باید کشید ؛ ای بابید وعده گرفت از زبان که راز دل را بیرون نیارد - (اردو) اقرار لینا - بقول امیر وعده لینا - عہد لینا (رشک سه) جو سمجھیے کہ ہے انجام مین خاطر شکنی ؛ تجھسے اقرار ہم اے عہد شکن کیون لیتے -

اقرار که مشروط شود اقرار نیست که خوش کند (مثل) صاحب محبوب الامثال ذکر این کرده و از معنی و محل استعمال ساکت ما از معاصرین عجم همین مثل را باختلاف جزئی شنیده ایم یعنی چون کسی پیمان و وعده را مشروط به شرطی کند مخاطب گوید که "اقرار چو مشروط شود نیست مقرر" نمی دانیم که صاحب محبوب الامثال الفاظ "که خوش کند" را بعوض "نیست مقرر" چگونه نوشت جا دارد که در بعض حصص ہند از اہل زبان شنیده باشد بالتی حال از برای اقرار غیر داشتن استعمال این مثل می شود - دیگر صاحبان امثال ازین ساکت اند و درین مثل لفظ اقرار بمعنی وعده

مستعمل (اردو) دکن میں کہتے ہیں کہ "مشروطی وعدہ سرے سے جھوٹا" اقرار میں اگر مگر کیا" ان دونوں کا یہ مطلب ہے کہ جس وعدہ میں کوئی شرط لگائی جائے وہ قابل اعتبار نہیں مثلاً کہیں "اگر فرصت ملی تو میں ضرور آؤنگا" ایسے وعدہ مشروطی کے ایفا پر بھروسہ نہیں کیا جا سکتا۔

اقرار گرفتن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی پیمان گرفتن است (والہ ہروی سے) دل بدرد امروز بنود آشنا گرفتہ اند؛ حسن پیش از عشق و عشق از پیش حسن اقرار از وی؛ (اردو) اقرار لینا۔ دیکھو اقرار ستدن۔

اقرار نامہ استعمال۔ بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ بہ معنی عہدنامہ۔ دیگر کسی از صاحبان تحقیق ذکر این نکرد مؤلف عرض کند کہ قلب اضافت نامۂ اقرار است۔ معاصرین عجم کاغذی را گویند کہ متضمن باشد بہ معاہدہ مطلوب (اردو) اقرار نامہ۔ بقول امیر وہ سادہ یا اسٹامپ کا کاغذ جس پر کوئی معاہدہ لکھا جائے۔

اقرار نمودن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ مرادف اقرار کردن باشد و اعتراف نمودن (خسرو سے) من چون بسگی نمودم اقرارش؛ تو شیری خویش نگہدار؛ (اردو) اعتراف کرنا

اقریطس بقول برہان و ہفت و انند بفتح اوّل و سکون ثانی و رای بی نقطہ تحتانی رسیدہ و ضم طا و سکون سین بی نقطہ نام جزیرہ ایست از جزایر یونان (اردو) اقریطس یونان کے جزائر سے ایک جزیرہ کا نام ہے۔

اقسم بقول بہار بحوالہ تاج المصادر بضم سین مہملہ کسیکہ در فکر کاری باشد کہ چسان سرانجام نماید و قسم بسکون فکر کردن در چیزی کہ چگونہ باید کرد و آراستہ ہم ذکر این کردہ

ویند کلام ظہوری فرماید کہ بنای قافیہ این ترکلم وتبسم است (ظہوری ے) این قسم اتشکلم بحریفان نکردہ کس ٭ ناخوردہ بادہ محتسب شہر اقسم است ٭ صاحب اننہ بر قسم فرماید کہ بالفتح لغت عرب است بمعنی تردد در کاری و اقسم را بحوالۂ بہار و تاج المصادر ذکر کردہ صراحت نہ کند کہ لغت کدام زبان است بخیال ما اقسم بہ فتح اول وسوم اسم تفضیل است بمعنی تردد زیاد درکاری کنندہ و ظہوری بہ تصرف در اعراب سین مہملہ بمعنی متردد تر آوردہ خبر این نیست کہ این را لغت عرب گیریم (اردو) بہت متردد متفکر بہت فکرمند۔

اقسوس | بقول برہان بروزن افسوس یونانی دانہ ایست مانند زرشک و چون او را بشکنند چیزی چسپیدہ و لزج از درون آن برآید۔ بار زنیخ بر ناخن تباہ شدہ نہند بروباند و جمیع ورمہا و آماسہا را نافع بود و مویزج عسلی ہمان است۔ صاحب محیط گوید کہ آنرا قروس ہم گویند و آن مشہور بمویزج عسلی است و بر مویزک عسلی فرماید کہ اسم فارسی دبق و بردبق نویسد کہ بیونانی قسوس و اقسیوش و بعربی مویزج عسیلی و بفارسی مویزک عسیلی و کشمش کاولیان نامند و آن ثمری است کوچک مثل نخود و چون بشکنند در جوف آن رطوبتی چسپندہ ظاہر شود گرم در آخر دوم و خشک در اول و گویند گرم و خشک در سوم۔ تفتیح سدد نماید و جہت عرق النسا و نواسیر و امراض باردہ نافع و محلل اورام باردہ و منافع بسیار دارد (الخ) (اردو) اقسوس اور قسوس زبان یونانی مین ایک دوا کا نام ہے جسکو عربی مین دبق کہتے ہین اور صاحب محیط نے اس کا مشہور نام مویزک عیسلی کہا ہے

مثل زرشک اور نخود کے ایک دانہ نما چیز ہے جسکو توڑنے سے رطوبت نکل آتی ہے دوسرے درجہ مین گرم اور اول درجہ مین خشک۔ تحلیل اورام باردہ کے لئے نہایت مفید دواہے اور عرق النسا اور نواسیر کو بہی نفع بخش ہے افسوس ہے کہ اس کا اور کوئی مشہور نام نہین معلوم ہوسکا۔ صاحب جامع الادویہ نے اسکو ترک کیاہے۔

اقشون | بقول برہان باشین قرشت بروزن افیون بلغت یونانی وبعضی گویند رومی دوائی است گرم ولطیف وآنرا البشیرازی سعادہ خبیصی خوانند۔ صاحب محیط این را بسین مہملہ نوشتہ فرماید کہ این را اقثیون ہم گویند بزیادت تحتانی سوم وثای مثلثہ بعوض سین مہملہ اسم یونانی نباتیست شوکی دراندلس براس الشیخ معروف۔ گرم دردوم وخشک در اول۔ بسیار لطیف۔ ضماد آن جہت تشنج عام دربدن نافع وکذا برای فالج وکزاز خلقی ومنافع بسیار دارد (الخ) وبر اقشوریون فرماید کہ غیر معروف وبحوالہ قانون نویسد کہ اقشوبن دوائی است کرمانی فارسی۔ گرم ولطیف وگویند ذہن را زکی وحفظ را جید گرداند۔ صاحب ہفت واند ہم نقل برہان کردہ اند وحیف است کہ تعریف مزید این معلوم نہ شد وبرنکشود کہ نام این درانستہ غیر چہ باشد۔ بخیال ما اتحاد بیان واختصار تعریف اقشون ہمان است کہ صاحب محیط بر اقشوریون نوشتہ کہ برای ادویہ ترک آن بر این قسم بیان تفوق داشت و انچہ صاحب محیط این را بسین مہملہ نوشتہ حقیقت آن ہم بوضوح نہ پیوست الا اینکہ بیاتش قدری واضح تراز اقشون است وبس صاحب جامع الادویہ از اسمای معروف این ہردو ساکت واین ہردو اسم را ترک کرد وراس الشیخ وسعادہ خبیصی را ہم کسی نہ نوشت تا آنکہ

صاحب برہان ہم آخر الذکر را بجای خودش بگذاشت (اردو) اقسون ایک دوا کا یونانی نام ہے جس کی تعریف مزید سے اہل لغت طب ساکت ہیں۔

اقصی بلاد بقول صاحب رہنما بحوالۂ سفرنامہ ناصرالدین شاہ قاچار در روزمرۂ معاصرین عجم بمعنی انتہای شہر مستعمل و مقصودش جز این نباشد کہ انتہای آبادی بلاد را گویند اقصی۔ بقول منتخب بالفتح لغت عرب است بہ الف مقصورہ آخر بمعنی دورتر و نہایت رسندہ تر۔ و بلاد ہم لغت عرب باشد جمع بلدہ پس معنی لفظی این مطابق است با استعمال معاصرین (اردو) شہروں کی آبادی کی انتہا۔

اقطاع بقول بہار چیزی را از خود بریدہ بکسی دادن و فارسیان بمعنی راتبہ و جاگیر و زمینی کہ بنوکران و مستحقان دہند ازینجا گرفتہ اند و بالفظ خوردن مستعمل و ارستہ گوید کہ بالفتح بمعنی گوشہ ہای زمین است و جمع قطعہ مؤلف عرض کند کہ بقول منتخب بالکسر لغت عرب است و بالفتح اطراف زمین و فارسیان قطعہ زمین را اقطاع نام نہادہ اند کہ از مقبوضات خود جدا کردہ بکسی دہند خواہ تبرعاً یا بر سبیل معاوضہ خدمتی و ہیچ خصوصیت با نوکران و مستحقان نیست و این عام است از برای (جاگیر کہ قسمی خاص باشد) و غیر آن و قسم خاص کہ مقطعہ نام دارد کہ بحثش بجای خودش کنیم مشتق ازہمین (اقطاع بالکسر) است۔ صاحب تحقیق الاصطلاحات تعریف خوشتی کردہ فرماید کہ بکسر زمینی کہ سلاطین و حکام بکسی بخشند۔ ما گوئیم کہ بالفتح باشد و مجازی معنی کہ بقول منتخب بالفتح گذشت (اثر شیرازی ؎) ای کہ جور آباد شمشیرت باقطاع من است ؛ سایۂ دستی کہ ایام بکام دشمن است ؛ مخفی مباد کہ جور آباد نام جائی است

در ایران (انوری ؎) در کوی ہنر مباش کان کوی ؛ اقطاع قدیم شالہنگ است ؛
(ولہ ؎) خواستم گفت آسمان رفعت گفتا گوی ؛ کاسمان از جملۂ اقطاع مایک طارم
است ؛ (ولہ ؎) جزوی ز ملک وجاہ تو اقطاع اختران ؛ نوعی ز رسم جود تو آثار روزگار
(اردو) اوس زمینی عطا کو فارسیون نے اقطاع کہا ہے جو بادشاہون کی جانب سے عطا
ہوتی ہے جیسے مقطعہ اور جاگیر۔ پس اقطاع کا ترجمہ اردو کے استعمال مین جاگیر (مونث)
اور مقطعہ (مذکر) ہے

(۱) اقطاع خوار | (۱) اسم فاعل
(۲) اقطاع خوردن | ترکیبی است
بمعنی کسی کہ عطای اقطاع بقبضہ او باشد بہار
ذکر این کردہ فرماید کہ بمعنی جاگیردار و راتبہ خوار
است مؤلف گوید کہ جاگیر یا مقطعہ دار را
اقطاع خوار توان کرد ولیکن راتبہ خوار و را
این باشد کہ اقطاع را یا عطای غیر زمینی یعنی
نقد تعلقی نباشد (ظہوری ؎) ز لطفش
صد امید اقطاع خوار ؛ مؤظف ز طبعش چو
عشرت ہزار ؛ و (۲) مصدر مرکب بمعنی

متمتع شدن از عطاے اقطاع و اقطاع
خوار بودن۔ (شیخ شیراز ؎) گر فہم کہ خود
خدمتی کردہ ؛ نہ پیوستہ اقطاع او خوردہ ؛
(اردو) (۱) جاگیردار یا مقطعہ دار (۲)
جاگیر یا مقطعہ سے متمتع ہونا۔

اقطاع گردانیدن | مصدر اصطلاحی
عطیہ۔ جاگیر و مقطعہ قرار دادن باشد (عرفی
؎) بہ بخشا خلق را یارب جحیم اقطاع من
گردان ؛ مسیح اعمال زشت من کہ طاقت نیست
میزان را ؛ (اردو) مقطعہ یا جاگیر قرار دینا۔

(۱۷۷۸)

اقطن | بقول برہان بفتح اول و کسر طای حطی و سکون ثانی و نون بلغت اہل مین علۃ است

کہ آنرا ماش می گویند صاحب محیط فرماید کہ این لغت یونانی است وبقول بعض لغت اہل
یمن واسم ماش است وبرماش گوید کہ اسم عربی است وج نیز وبفارسی ہم مشہور بماش
وبیونانی اندامیون واقطن وبہندی مونگ نامند وج معرب منگ فارسی است و
کہ انچہ بعض مردم ہند ماش می گویند۔ مراد از آن دمی باشد نہ مونگ بالجملہ مونگ غلہ ایست
معروف ودراکثر بلاد کثیر الوجود ودانہ آن کوچک ومدور واندک طولانی۔ سرد در آخر اول
مائل بخشکی وگویند خشک در اول کثیر الغذا ومولد خلط صالح ولیکن بطی الانحدار ومنافع
بسیار دارد (الخ) (اردو) مونگ۔ بقول صاحب آصفیہ اسم مونث۔ ایک قسم کا غلہ
جو ماش کی قسم سے ہوتا ہے (فارسی) ہنو ماش۔ ج۔ عربی حکما اسکی دال اکثر بیمارون
کو کھلاتے ہین۔

اقطی | بقول برہان با طای حطی بروزن افعی بیونانی نام درخت بیل است وبیل میوہ
ایست در ہندوستان مانند انار وآن شیرین واز درختی حاصل می شود مانند زردآلو و
آن درخت راہم بیونانی خامانطی گویند واین میوہ را در جوارشات داخل سازند صاحب
محیط فرماید کہ بفتح ہمزہ اسم یونانی خمان کبیر است وبرخمان گوید کہ بروزن مکان اسم علمی
است وآن نباتی است کہ دو قسم می باشد یکی کبیر کہ ثمر آن را ابل وفل گویند دوم صغیر بالجملہ
این سرد وخشک در دوم وسردی آن غالب باندک گرمی مجفف ومحلل وضماد برگ این
جہت التیام جراحات مفید وذکر این برابل مذکور شد (اردو) دیکھو ابل۔

اقلی | بقول برہان وہفت واند بضم اول بروزن قفلی بلغت یونانی کلید را گویند (اردو) کنجی

بقول آصفیہ (ہندی) اسم مونث - کلید - چابی - مفتاح - تالی -

اقلیدس | بقول برہان بضم اول وکسر دال ابجد وسکون سین بی نقطہ (۱) نام کتابیست از ارقام ریاضی و (۲) نام صاحب کتاب کہ مصنف آن باشد ہم ومعنی آن بزبان یونانی کلید ہندسہ وبکسر اول وفتح دال نیز گفتہ اند - صاحب سروری برای ہر دو معنی بالا سند آوردہ (خواجو ص۵) در اقلیدس ونحو وطب ونجوم ؛ چنان شد کہ شد داستان در علوم (جامی ص۵۳) ز تشکیکش مجسطی سخت آسان ؛ ز تحریر وی اقلیدس ہراسان ؛ (اردو) اقلیدس - بقول امیر (۱) علم ہندسہ مین ایک کتاب کا نام ہے جو اقلیدس کی تصنیف سے ہے (۲) ایک مشہور ریاضی دان تھا اسکندریہ مین مدرسہ ریاضی کی بنا اسی نے ڈالی تھی اسکو علم ہندسہ سے ایسا ذوق تھا کہ اسکا نام ہی اقلیدس ہو گیا -

اقلیم | بقول انند بالکسر لغت عرب است (۱) وآن ہفتمین حصہ باشد از ربع مسکون کہ عبارت از زمین آباد است کہ یک سرش بمشرق دارد وسر دیگر بمغرب وہر اقلیم منسوب بیکی از سبعہ سیارہ ودر بعضی کتب - اسمای ہفت اقلیم ومناسبت ہر یکی بسیارہ نوشتہ اند مثلاً صاحب مؤید الفضلا نوشتہ کہ ہندوستان بزحل وچین بمشتری وترکستان بمریخ و ایران بشمس وماوراء النہر یعنی توران بزہرہ وروم بعطارد وبلخ بقمر منسوب است و اطلاق اسم اقلیم برین ملکہا مخالف قرار داد حکماست چنانچہ تفصیلش بہفت اقلیم آید ونفظ اقلیم از منتخب وکشف وغیرہ بالکسر ثابت شدہ وبالفتح غلط است و (۲) ہم نام موضعی است بمصر - (ظہوری ص۵۱) چہ می ترسی ز مردن بار بربندید ؛ در اقلیم زغا نام

لغت عرب گوید و صاحب منتخب کہ محقق زبان عرب است فرماید کہ بالکسر و بی ہمزہ ہم - چرک زر وسیم باشد کہ در وقت گداختن بالا آید و نام دختر آدم علیہ السلام - (اردو) (۱) سونے اور چاندی یا دوسری دہاتوں کا تفل اور چرک جو بعد گلنے کے نکل آئے (۲) آدم علیہ السلام کی بیٹی کا نام -

اقنوم | بقول برہان بفتح اوّل وضم نون بروزن معلوم لغت یونانی و نام کتابی است از یہودان و برومی بمعنی اصل وسبب ہر چیز و نصاری گویند کہ اقنوم عبارت از ظہور ذات باری تعالی است اوست وجود کل جل جلالہ و اب و ابن و روح القدس اشارہ بدوست و اقنوم سہ باشد (۱) اقنوم وجود (۲) اقنوم علم (۳) اقنوم حیات و اینہا نہ عین ذاتند و نہ زاید بر ذات و بضم اول ہم آمدہ صاحب سروری ہم ذکر این کردہ و از حکیم خاقانی سند آوردہ (ﷺ) سہ اقنوم و سہ قرقف را ابرہان ۞ بگویم مختصر شرحی موفا ۞ صاحب سواء السبیل فرماید کہ بیونانی این را اگنومی نام است و اقنوم معربش و جمع این اقانیم - صاحب منتخب ذکر این کردہ و بمعنی اصل ہر چیز آوردہ و صاحب جہانگیری در خاتمۂ کتاب بذیل لغات غریبہ و دستور پنجم ذکر این فرمودہ (اردو) ہر چیز کا سبب سوا ذات باری تعالےٰ - یہود کی ایک کتاب کا نام اقنوم ہے -

اقومارثون | بقول برہان بفتح اول وثانی بہ واو رسیدہ ومیم بالف کشیدہ وکسر رای قرشت وثا ی مثلثہ مضموم بواو ونون زدہ بلغت یونانی رازیانہ صحرائی باشد وبحذف ہمزہ ہم آمدہ - صاحب محیط فرماید کہ بادیان بری است و بربادیان گوید کہ اسم فارسی است و بفارسی

عامّه - رازیانه و معرب آن رازیانج و بشیرازی جوللو و بسیتانی بادیخم و بیونانی مارسیون و مارویون و ہرلکیا و تومارثون و بردمی شمار و بمغربی بسباس و بانگلیسی انیسیڈ و بہندی سونف و سونپ و بربانی نامند و آن بستانی و بری می باشد بستانی را مارسون و بری را تومارثون نام است گرم و خشک در دوم و بقول بعض گرم در اوّل سوم و خشک در آخر اوّل - مفتح سدد و مجفف و ملطف و دافع و محلل ریاح است و صداع نیارد و منافع بسیار دارد (الخ) (اردو) سونف - بقول آصفیہ (ہندی) اسم مونث - اصل مین سونپ یا سونہہ تھا جو اب بہی دہاتی اور ہندو بولتے ہین یہ کارآمد دوا ہے -

اقومالی | بقول برہان بامیم بالف کشیده و لام به تحتانی رسیده لغتی است یونانی و معنی آن بعربی ماء العسل و طریق ساختنش چنان باشد که دو جزو آب و یک جزو عسل را باہم آمیخته بجوشانند چندانکه ثلثی برود و ثلثان بماند و منافع آن بسیار است بجہته دانستن آبستنی بخور روز نی بدہند اگر صداع قراقر بدر ناف او بہمرسد آبستن باشد و الا نباشد - صاحب محیط فرماید که ماء العسل را بیونانی اقومالی خوانند و بقول صاحب مخزن اقومالی چیزی است که در آن عسل را حل کنند و نگهدارند و جوش ندہند و بماء العسل گوید که آن ساده و مرکب باشد و ساده آن گرم و تر درجهٔ اولی و ملیّن و قاطع اخلاط لزجه و مفتح و منضج بلغم غلیظ و مقوی قوای اعضای بارده و دافع امراض بارده عصبانیه و دماغیه و منافع بسیار دارد و فرماید که یک وزن عسل خالص را و ده وزن آب باران و یا آب صاف شیرین با آتش ملایم طبخ دہند و کف آن را بردارند تا دو ثلث بماند پس صاف نموده نگاہدارند و برای مرکب

گوبلک نامند۔ صاحب ناصری ہم ذکر این کردہ خان آرزو فرماید کہ این را بہندی کھنبھی نام است و صاحب برہان بر سماروغ و سمارغ گوید کہ خایہ دیس و کلاہ دیوان و چتر مارہم گویند مؤلف عرض کند کہ ما ذکر این در ممدودہ بہ آکارس کردہ ایم۔ جز این نیست کہ این اسم جامد فارسی زبان باشد ممدودہ و مقصورہ چیزی نیست کہ نتیجہ لب و لہجہ مقامی است صاحب خزانۃ اللغات گوید کہ این را در سنسکرت چترم بہومی و در فارسی چتر زمین گویند (اردو) کھمبی۔ مؤنث۔ گگن دھول۔ دیکھو آکارس۔

اکاریوم بقول صاحب رہنما بحوالہ سفرنامہ ناصر الدین شاہ قاچار معاصرین عجم حوض را گویند۔ صاحب بول چال صراحت مزید کند کہ حوضی کہ در و ماہیان و دیگر جانوران آبی رامی پرورند حیف است کہ حقیقت این ظاہر نشد کہ مال کدام زبان است کہ بطور اسم جامد صورت گرفتہ و در فارسی زبان مستعمل شدہ (اردو) وہ حوض جس مین مچھلیون اور آبی جانورون کو پرورش کرتے ہین (مذکر)

اکامہ بقول برہان بفتح اوّل و میم رودۂ گوسفندی باشد کہ آنرا گوشت و مصالحہ پر کردہ باشند و بعربی عصیب خوانند و بضمّ اوّل نیز آمدہ و بقول صاحب جامع رودۂ مصالحہ کہ می پزند۔ صاحب منتخب بر عصیب فرماید کہ شکنبہ بارودہ ہا در پیچیدہ و بریان کردہ مؤلف عرض کند کہ بہ تحقیق ما اسم جامد فارسی زبان است و معاصرین ہم بر زبان دارند و مطلقاً کباب دل و جگر و رودہ ہای گوسفند را گویند اعم از ینکہ درو مصالحہ و چیزہای دیگر داخل کردہ بریان کنند یا بدون آن (اردو) بکری کے بھیپڑے اور کلیجی اور دل اور اوجھڑی کے کباب۔

یا وہ کباب جو بکری کی آنتون مین مصالحہ وغیرہ بہر کر بہونین۔

اکبیا | بقول برہان بکسر بای ابجد بروزن اغنیا بلغت ژند و پاژند بمعنی پی باشد و بعربی عصب خوانند۔ صاحب ضمیمہ برہان و (جہانگیری در خاتمہ کتاب بذیل لغات ژند و پاژند) ذکر این کردہ مؤلف گوید کہ اسم جامد فارسی قدیم است و حالا استعمال این متروک (اردو) عصب۔ بقول آصفیہ (عربی) مذکر۔ پے۔ پٹھا۔ ایک سفید چیز کا نام جس سے حس و حرکت اور اعضای حیوانات کی مضبوطی ہے۔

اکت | صاحب بول چال فرماید کہ معاصرین عجم بکسر اول و سکون دوم این را بمعنی صورت بازی استعمال می کنند و صاحب روزنامہ گوید کہ بمعنی بازی مطلقا۔ بخیال ما این مفرس است از لغت (ایکٹ) کہ در انگلیسی زبان بمعنی کار کردن و نقالی یعنی صورت بازی است معاصرین فرس تحتانی را حذف کردند و تای ہندی را بہ تای عربی بدل کردہ اکت بمعنی صورت بازی یا مطلق بازی استعمال کردند (اردو) بہروپ۔ بقول آصفیہ طرح طرح کے بہیس بدلنا۔ سانگ بہرنا۔ نقالی کرنا۔ صورت بازی۔ بازی۔ بقول آصفیہ فارسی اسم مؤنث۔ کہیل۔ تماشا۔ کرتب۔

اکتساب | بالکسر۔ بقول صاحب منتخب لغت عرب است بمعنی حاصل کردن چیزی بسعی خود مؤلف عرض کند کہ فارسیان این را بمعنی حاصل بالمصدر استعمال کنند و برای معنی مصدری با مصادر فرس مرکب سازند کہ در ملحقات می آید (اردو) اکتساب۔ بقول امیر۔ عربی۔ مذکر۔ کوشش سے حاصل کرنا (ناصر ؎) دونون جہان مین جہل سے بدتر

نہین سے ہے عیب ؛ انسان کے لئے ہے ضرور اکتساب علم ؛

اکتساب کردن استعمال - صاحب
اکتساب نمودن آصفی ذکر این

کردہ کہ بمعنی حاصل کردن بسعی خود باشد (کمال اصفہانی ۵) مال دمہ دامن بگستر دا کوہ رہ نشین ؛ تا کند از فیض جود ش خوردہ زر اکتساب ؛ (نثر حزین اصفہانی) مراتب متد اولہ علمیہ را اکتساب نمودہ" (اردو) زور بازو سے کسی چیز کو حاصل کرنا ۔

اکتفا بہار بحوالہ صراح ذکر این کردہ فرماید کہ بمعنی بسندہ کردن است و بہ تحقیق ما اکتفا بالکسر لغت عرب است وبقول منتخب بس شدن و برگردانیدن ونگون کردن ظرف آب و مانند آن مؤلف عرض کند کہ فارسیان استعمال این ترکیب فارسی با مصادر فرس کنند بمعنی کافی و بس کہ در ملحقات آید (اردو) امیر نے اکتفا کرنا کا ذکر فرمایا ہے اس لئے کہ صرف لفظ اکتفا اردو مین مستعمل نہین ہے جیسا کہ فارسی مین نہین دیکھا گیا - کافی - بقول آصفیہ بس - حسب ضرورت - دلخواہ -

اکتفا پذیرفتن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی کافی شدن است (نثر خسرو) عزائم غزوات کہ در مستقبل ایام مصمم خواہد شد با بشارت فتح و فیروزی اکتفا پذیرد" (اردو) کافی ہونا ۔

(۱) اکتفا فرمودن استعمال - صاحب

(۲) اکتفا کردن آصفی ذکر این کردہ

(۳) اکتفا نمودن کہ بمعنی بس کردن است (نثر منشی اصفہانی (۱)) کرم جبلی اقتضای آن کرد کہ از خون او در گذرد لاجرم بہمان قدر اکتفا فرمود" (کلیم ہمدانی ۵۲) حوض می باید دو ودر دہ ہنگام وضو ؛ میکنی از پنج وقت اما بیک وقت و

اکتفا: (نثر- نصیر ہمدانی ر۴) تکلف نمی کند و بوظیفۂ وقت اکتفا می نماید	(اردو) اکتفا کرنا - بقول میر قناعت کرنا جیسے "دو ہی سطر پر اکتفا کی"۔

اکت مکت بقول برہان بفتح اوّل وکسر ثانی وسکون فوقانی وہیم مفتوح وکاف مکسور و فوقانی ساکن بلغت سریانی دانۂ باشد سیاہ وبسیار سخت وبہ بزرگی جوز بوا وآنرا حجر الولادۃ خوانند چہ ہرگاہ زنی دشوار زاید در زیر وی دود کنند بآسانی خلاص شود وآن را بشیرازی کن ابلیس گویند یعنی خایۂ شیطان واگر بر درختی بند ندکہ میوہ آن ناپختہ بیفتد۔ دیگر نیفتد وآنرا حجر النسرہ حجر العقاب گویند۔ صاحب محیط فرماید کہ لغت سریانی است وگویند عربی وبیونانی اناطیلس بمعنی سنگ ولادت ودر مصر معروف بحجر ایلاقی وحجر الولادت وحجر الماسک وحجر النسا وبعضی حجر النسر وبعضی حجر العقاب ودر فارسی خرمای ابوجہل وعوام آنرا خایۂ ابلیس وبخراسان اشک مریم وبہندی کرنجوہ۔ کرنجہ۔ کنجہ ودر زبان سنسکرت ساگر گھولہ وآن ثمر درختی است پر خار شبیہ بسنگ در سختی۔ گرم در سوم وخشک در اول وبعضی سرد خشک در سوم نوشتہ اند برای عارضۂ صرع نافع ومانع اسقاط وسہولت در ولادت پیدا کند۔ محلل اورام حابس نزف الدم ومنافع بسیار دارد (اردو) کرنجوا۔ بقول صاحب جامع الادویہ خایۂ ابلیس ایک خار دار درخت کا پھل ہے وبائے ہوائی کو دفع کرتا ہی بخار کہنہ کو نافع۔

اکج بقول برہان وسراج وجامع بفتح اول وثانی وسکون جیم میوہ ایست صحرائی کہ در خراسان علف شتران وبعربی تفاح البرّی وزعرور خوانند صاحب محیط فرماید کہ زعرور

است و بقول گیلانی انزروت مؤلف عرض کند که بحث این بر انزدف گذشت و این
لغت یونانی است (اردو) دیکھو انزدف۔

انکجح | بقول برہان وجہانگیری بالفتح اول و سکون ثانی و کسر حای حطی و جیم ساکن جلاب را
گویند و آن دارو ئی چند است جوشانیده و صاف کرده شده تکمیل بحث این بر (انکخ) کنیم
که به خای معجمه سوم می آید (اردو) دیکھو انکخ۔

(الف) اکحل | بقول صاحب مؤید لغت عرب است بمعنی رگ و سرمه چشم ہم کذا فی الدستور
و بقول صاحب منتخب بالفتح آنکه جای رستن پلک چشم او سیاه باشد و سرمه در چشم کرده
و رگی در دست میان قیفال و اسلیم که فصد آن می کنند و آنرا رگ ہفت اندام گویند فارسیان
استعمال این با مصدر کشادن یعنی ---

(ب) اکحل کشادن | بمعنی فصد اکحل گرفتن کرده اند از قبیل رگ کشادن (انوری ۵
وزبی آنکه فراحش نکند فاسد خون :: سرخ بید از ہمه اعضا بکشایداکحل (اردو) (الف) اکحل
ایک رگ کا نام جس کو رگ ہفت اندام کہتے ہین۔ (ب) اکحل کی فصد لینا۔

اکحوان | بقول برہان وجامع بروزن و معنی اقحوان است که گذشت۔ خان آرزو در
سراج گوید که چون قاف و حای حطی در فارسی نمی آید معلوم می شود که اصل این اکہوان به ہای
ہوز است و اقحوان که گذشت معرب این به تبدیل کاف به قاف و ہای ہوز به حای
حطی مؤلف عرض کند که ما با تحقیقش اتفاق داریم تسامح محققین سلف است که این را
به حای حطی قائم کردند و اکہوان به ہای ہوز را ترک کردند ما بجای خودش قائم کنیم۔

(اردو) دیکھو اقحوان۔

(۱) ارکخ | صاحب شمس نسبت (۱) گوید کہ با کاف مفتوح و خای منقوطہ زدہ (۲)

(۲) ارکخ | بفتح کاف و سکون ما بعدش بمعنی جلاب است و صاحبان سروری و جامع (۲) را بفتح ہمزہ وکسر خای معجمہ بمعنی جلاب نوشتہ اند و صاحبان برہان و جہانگیری و ہفت و انند ہمین لغت را بہ حای حطی سوم بعوض خای معجمہ آوردہ اند چنانکہ بجایش گذشت و ہمین لغت در ممدودہ ہم مذکور شد و ہم در انجا ہمین قسم اختلاف در حای مہملہ و منقوطہ واقع و صاحب جہانگیری ہم در انجا بر (آرکخ) نوشتہ کہ چون این لغت فارسی زبان است حای حطی غلط باشد و ما در ینجا ہم با رایش اتفاق داریم کہ حای حطی را درین دخلی نیست تسامح اہل تحقیق است کہ بجای حطی آوردہ اند واین ہر دو اسم جامد فارسی قدیم و حالا در روزمرہ معاصرین عجم متروک است۔ ممدودہ و مقصورہ چیزی نیست کہ نتیجۂ لب ولہجۂ مقامی است (اردو) (۱ و ۲) جلاب۔ بقول آصفیہ۔ اسم مذکر مسہل۔ دست آور دوا۔

اکد | بقول صاحب رہنما و بول چال مرادف اکت است کہ بہ تای فوقانی گذشت و ما صراحت ماخذ و تعریف ہم در انجا کردہ ایم و جز این نیست کہ درین لغت تای عربی بہ دال مہملہ بدل شد ہچون زرتشت و زردشت و توت و تود باید کہ این را ہم بکسر اول و سکون دوم خوانیم و از لغت انگلیسی ایکٹ مفرس دانیم (اردو) دیکھو اکت۔

اکدش | بقول برہان بکسر اول و دال ابجد بر وزن کشمش و بفتح اول نیز (۱) دو تخمہ را گویند از حیوان و انسان مطلقاً و جمع این اکدشان۔ خان آرزو در سراج ذکر این

کردہ فرماید کہ مبدل این یکدش آمدہ۔ صاحب سروری ہم ذکر این کردہ صاحب رشیدی فرماید کہ دو تخمہ از ترک و ہند و مانند آن کہ بعربی مولد گویند مؤلف عرض کند کہ این لغت ترکی است۔ صاحب لغات ترکی ذکر این کردہ فرماید کہ بکسر اول وسوّم ترکی کہ مادرش ہندی بود و انچہ از دو جنس پیدا آید (انتہی) (اردو) دوغلا۔ بقول آصفیہ دونسلا وہ شخص جس کے ماں باپ ایک قوم کے نہ ہون۔

(۲) اکدش۔ بقول برہان و ناصری امتزاج و اتصال دو چیز با یک دیگر۔ صاحب جامع فرماید کہ امتزاج و اتصال دو چیز و دو تخم بہ یکدیگر۔ مؤلف عرض کند کہ معنی حقیقی این در ترکی زبان بر نمبر اول گذشت فارسیان مجازاً این را بمعنی مجموعۂ دو چیز استعمال کردہ اند (نظامی ۵) دل کہ بر و خطبۂ سلطانی است: اکدش روحانی و جسمانی است: (اردو) دو چیز کا مجموعہ۔

(۳) اکدش۔ بقول برہان و ناصری و رشیدی و جامع و سراج اسپی کہ پدرش از جنسی و مادرش از جنسی دیگر باشد کہ آنرا بعربی مجنّس خوانند۔ صاحب سروری بحوالہ فرہنگ ذکر این کردہ (ظہیر فاریابی ۵) نعل می بستند روزی اکدشانت را بردم: حلقۂ گم شد ازان در گوش قیصر یافتند: صاحب سروری بحوالہ نسخۂ نیازی گوید کہ بمعنی اسپی کہ یک طرفش تازی باشد و طرف دیگرش ہندی مؤلف عرض کند کہ این متعلق است بہ تعمیم معنی اوّل کہ بقول صاحب لغات ترکی گذشت پس تخصیص تازی و ہندی درست نباشد (اردو) مجنّس (عربی) دکن مین اس گھوڑے کو کہتے ہین جو عربی اور ہندی کے

نسل سے ہو یا دو مختلف نسل سے۔

(۴) اکدش۔ بقول برہان و رشیدی و جامع بمعنی محبوب و مطلوب۔ صاحب سروری ہم ذکر این کردہ و از کلام نزاری سند آوردہ (س ۵) تنہا نشین ندارد از عمر ہیچ لذت دریاب ہر دو عالم ترتیب اکدشی کن۔ مؤلف عرض کند کہ از سند پیش کردہ صاحب سروری استعمال اکدش بمعنی محبوب و مطلوب ثابت نمی شود و با معنی حقیقی این لغت ترکی کہ بر نمبر اوّل مذکور شد این معنی را تعلق مجاز ہم نیست۔ ما طالب سند دیگر باشیم و سند پیش شدہ را متعلق بہ معنی دوم دانیم کہ بخیال ما مقصود از ترتیب اکدشی۔ ضد تنہائی است یعنی شاعر گوید کہ تنہا نشینی از عمر ہیچ لذت ندارد پس باید از ہر دو عالم ترتیبی کرد کہ اکدشی باشد یعنی جامع ہر دو عالم قیاس (اردو) محبوب۔ بقول آصفیہ۔ عربی۔ اسم مذکر۔ پیارا محب۔ دوست۔ معشوق۔

(۵) اکدش۔ بقول برہان باعتقاد محققین نفس ناطقۂ انسانی کہ آن مرکب است از لاہوتی و ناسوتی مؤلف عرض کند کہ جا دارد کہ مجاز معنی دوم گیریم و طالب سند استعمال باشیم (اردو) نفس ناطقہ۔ دیکھو اسپہبد۔

(۶) اکدش بقول خان آرزو در سراج ہر مرکب از دو ضد دیگر کسی از محققین فارسی ذکر این معنی نکرد و نہ تعلق دارد با معنی حقیقی کہ بر نمبر (۱) مذکور شد و چرا نباشد کہ مصداق معنی آفرینی است۔ بخیال ما خان آرزو از تعریف معنی اوّل غلط افتادہ و این معنی را از آن پیدا کرد یعنی صاحب برہان بر معنی اوّل نوشتہ "دو تخمہ را گویند از حیوان و انسان مطلقاً" محقق

نازک خیال دانسته باشد که از یک انسان و یک حیوان دو تخمه مراد است و مقصود برهان غیر این است ازینجاست که معنی مرکب از اضداد را پیدا کرد و برای این معنی از کلام نظامی سندی آورد (س ۵) نظامی اکدش خلوت نشین است ؛؛ که نیمی سرکه نیمی انگبین است بخیال ما کلام نظامی سند معنی دوم است و معنی دوم که مجاز معنی اول باشد اجتماع اضداد نمی خواهد و سند دیگر هم از کلام نظامی همدر انجا ندگوید که جامع روحانی و جسمانی را اکدش گفته اگر بوسیلهٔ این هر دو سند سرکه و انگبین و روحانی و جسمانی را من وجه اضداد یکدیگر گیریم تعلق مجاز با معنی حقیقی خوش نمی نماید که محقق ترکی گوید که "آنچه از دو جنس پیدا آید" اکدش است فتامل (اردو) دو ضد کا مرکب۔

(۱) اکدش روحانی — اصطلاح

(۲) اکدش روحانی و جسمانی — بقول بحر بمعنی دل باشد دیگری از اهل تحقیق ذکرش نکرد مؤلف گوید که (۲) موافق قیاس است و مرکب توصیفی که به معنی امتزاج دارندهٔ روح و جسم است متعلق به معنی دوم اکدش و کنایه از دل۔ و نسبت نمبر (۱) البته وجه کنایه پیدا نیست۔ طالب سند باشیم (اردو) دل۔ بقول آصفیه (فارسی) اسم مذکر دیکهو آئینهٔ خاکیان۔

اکدوک — بالفتح۔ بقول صاحب روزنامه بحواله سفرنامه ناصر الدین شاه قاچار بمعنی آبشخور مؤلف عرض کند که تباه کنندگان زبان فارسی این را از السنهٔ غیر اخذ کرده مفرّس کرده باشند و نمی کشاید که مال کدام زبان است و چقدر تصرف راه یافته این لغت هم یکی از آثار تنزل زبان فارسی است که متاع حقیقی زبان را معدوم می کنند (اردو)

کہات - دیکھو آتشخور -

اکراد | بقول صاحب انند بالفتح (۱) لغت عرب است جمع کُرد بالضم کہ قومی است از عجم - اکثر ایشان صحرا نشین - صاحب بول چال بحوالہ سفرنامہ ناصرالدین شاہ قاچار ذکر این کردہ (اردو) اکراد - کُرد کی جمع اور کرد عجم کی ایک صحرا نشین قوم ہے -

اکرام | بقول بہار گرامی کردن و بزرگ داشتن و نواختن و بخشش کردن مؤلف گوید کہ بالکسر لغت عرب است و صاحب منتخب ذکر این کردہ فارسیان استعمال این بمعنی بزرگی کنند و برای معنی مصدری با مصادر فرس مرکب سازند کہ در ملحقات می آید (اردو) اکرام - بقول امیر (عربی) مذکر - بزرگی - توقیر - عزت (رشک ؎) جو قدر نبی پیش خدای دو جہان تھی ؛ آتنا ہی نبی کرتے تھے اکرام علی کا ؛

اکرام کردن | استعمال - صاحب آصفی	خداوندان شوند ؛ از بس اکرام خداوندی کہ با ایشان کنند ؛
اکرام نمودن | ذکر این کردہ کہ بہ معنی	(تذکرۂ دولت شاہ سمرقندی) شیخ بہاء الدین ذکریا
بزرگی کردن و بزرگ داشتن است (معزی	ہموارہ مراقب حال عراقی بودی و اکرام نمودی
نیشاپوری ؎) بندگان در خدمت او چون	(اردو) اکرام کرنا - اسکی سند لفظ اکرام پر گزر چکی ہے

اکراہ | بقول بہار بزور بر کاری داشتن و فارسیان بمعنی کراہت و سماجت استعمال نمایند مؤلف عرض کند کہ بالکسر لغت عرب است صاحب منتخب ہم ذکر این کردہ (ظہوری ؎) خوش است رغبت احرام کعبۂ دل را ؛ ز راہ دیر باکراہ بر نگردانم ؛ (اردو) اکراہ - بقول امیر - عربی - مذکر - کراہت - نفرت (امیر ؎) چلے ہم اگر تم کو

اکراہ ہے ؛ فقیرون کی اللہ ہی اللہ ہے ؛

اکراہ داشتن استعمال ۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بہ معنی نفرت داشتن است (ناظم ہراتی ؎) زبوی پیرہن اکراہ دارد ؛ ہوای شستہ گاذرگاہ دارد ؛ (اردو) نفرت رکھنا ۔

اکراہ کردن استعمال ۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی کراہت کردن باشد (قدسی مشہدی ؎) چنان ز عدل تو باہم مخالفان صافند ؛ کہ داغ سینہ ز مرہم نمی کند اکراہ ؛ (اردو) کراہیت کرنا ۔ نفرت کرنا ۔

اکرفس بقول برہان کرفس باشد و آن معروف است گویند خوردن آن شہوت را زیادہ کند خواہ مرد خورد خواہ زن ۔ صاحب جامع ہم ذکر این کردہ و صاحب محیط فرماید کہ ہمان کرفس است و بر کرفس نویسد کہ معرب است از کرفش فارسی و گویند از کرسب فارسی کہ بیونانی کرفنا و سالیون و بسریانی کرفشا و برومی باطراغیون و بشامی ترد و بفرنگی سلری و بلاطینی سلدہری و بہندی اجمود نامند و آن نباتیست و اقسام آن بسیار ۔ گرم و خشک در اوّل دوّم مفتح و محلّل و مطیب و مسکن او جاع و ضماد آن تنہا با عسل محلل اورام و منافع بیشمار دارد (الخ) مؤلف عرض کند کہ فارسیان بر کرفس معرب ۔ الف وصلی زیادہ کردہ اکرفس کردہ اند و ما ذکر اجمالی این بر اجمود کردہ ایم کہ گذشت (اردو) اجمود ۔ صاحب جامع الادویہ نے بہی اسکا ذکر فرمایا ہے ۔ اور یہی مشہور نام ہے ۔

اکروفس بقول برہان لغت رومی است و بفارسی مستعمل ما ذکر این بر اغیرس کردہ ایم

کہ جوزر ومی است بہ تحقیق ما فارسیان بر لغت رومی گردش الف وصلی زیادہ کردہ اند (اردو) دیکھو اغیرس -

اکروہک | بقول برہان بفتح اول وہای ہوز وسکون کاف صمغ خاریست کہ آنرا مشاشکیہ خوانند و آن بسیار تلخ می باشد و در مرہم ہا بکار برند و عنزروت ہمان است صاحب محیط فرماید کہ انزروت باشد و برانزروت گوید کہ بعین ہملہ بعوض الف عنزروت ہم آمدہ کہ بسریانی صرقولاو باصفہانی انجدرک وکنجدہ واکروہک وبشیرازی کدرو وبعربی کحل فارسی وکحل کرمانی وبہندی لائی ولاہی نامند و آن صمغ درختیست خار دار در بلاد فارس می روید گرم وخشک در اول وگویند در دوم - مفتح محلل مخفف بلا لذع ونشرب وضماد آن مسکن ادرام ومنافع بسیار دارد (اردو) لائی - بقول صاحب جامع الادویہ کنجدہ - انزروت - ایک خاردار درخت کا گوند جسکو عربی مین سائکہ کہتے ہین -

اکسپوزیسیون | صاحب رہنما بحوالہ سفرنامہ ناصرالدین شاہ قاجار ذکر این کردہ فرماید کہ نمائشگاہ را گویند مؤلف عرض کند کہ مفرس (اکزی بیشن) لغت انگلیسی است معاصرین عجم نمائشگاہ را کہ لغت خاص شان بود پسند نہ کردند ودر روزمرہ خود ہمین مفرس را استعمال کردند ودرین قسم تفریس کہ معاصرین عجم می کنند در تبدیل وحذف ہیچ دخل قیاس وپابندی قواعد فارسی نیست (اردو) نمائشگاہ - بقول آصفیہ (فارسی) اسم مونث وہ جگہ جہان صنعت وحرفت کا میلا ہو -

اکستم | بقول صاحب شمس بمعنی ناقص خلقت وبریدہ گوش فرماید کہ لغت فارسی است

وا ز صراحت اعراب ساکت دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد مؤلف عرض کند
کہ بیچارہ مؤلف شمس لغت عرب اکتشم راکہ بقول منتخب بہ ہمزہ وکاف عربی وشین معجمہ ومیم بہ معنی
آمدہ نوشتہ وکاتبین چابکدست تحریف درکتابت کردند ومنتظمین مطبع فای علامت فارسی
برو زیادہ نمودند این است حقیقت سرمایۂ تحقیق اگر قرنی دیگر برین بگذرد مؤلفی نقلش بردارد
لغتی در سرمایۂ زبان فارسی زیادہ شود خیال کنیم کہ فارسی قدیم است تحقیق ماخذ کہ در
موضوع کتاب ما دخل است حقیقت این را ظاہر کرد۔

اکسولایا تون | بقول برہان بفتح اول وسکون ثانی وسین بی نقطہ بواو رسیدہ ولام
بالف کشیدہ وتحتانی بالف وفوقانی بواو رسیدہ وبنون زدہ لغت یونانی رستنی باشد کہ آنرا
بعربی حماض الماء گویند وآن پیوستہ در آب روید وبرگ آن بہ اندازۂ انگشتی باشد نزدیک
ببرگ کاسنی وبرسر آن تخمی بود سیاہ رنگ مائل بسرخی صاحب محیط ذکر این نکرد وبرحماض
مائی گوید کہ درکنار آبہامی روید وبی گل است وشبیہ بکاسنی وآنرا حماض الماء وحماض
السواقی وحماض البقر وسلق مائی نامند سرد وخشک وقابض ونافع خفقان حارہ وغثیان ومنافع
بسیار دارد (الخ) بہ تحقیق ما نام این در فارسی زبان وہندی یافتہ نشد (اردو) صاحب
جامع الادویہ نے ان ناموں کو ترک کیا ہے اور سلق پر فرماتے ہیں کہ چقندر کا نام ہے
اور حماض پر چوک لکھا ہے اور صاحب محیط نے حماض پر لکھا ہے کہ اس کا ہندی نام چوکا
اور چوکے کی بہاجی اور اسی کو خماض بری کہتے ہیں۔ حاصل یہ ہے کہ حماض مائی کا اردو یا
مشہور نام محققین طب نے نہیں لکھا اور اسقدر متحقق ہے کہ چوکے کی ایک قسم ہے جو کاسنی سے

مشابہ اور کنارۂ آب پر پیدا ہوتی ہے۔

اکسون | بقول برہان بفتح اوّل بروزن افسون جامۂ سیاہ قیمتی باشد کہ اکابر بجہتِ تفاخر پوشند و بکسر اول ہم آمدہ بمعنی نوعی از دیبای سیاہ صاحب ناصری ہم ذکر این کردہ و از شیخ عطار سند آوردہ (ص) اطلس و اکسونِ مجنون پوست است ؛ پوست پوشد ہر کہ لیلی دوست است ؛ صاحب سروری فرماید کہ بکسر ہمزہ جامۂ سیاہ کہ ملوک و سلاطین پوشند و بحوالہ معیار جمالی گوید جامہ ایست مثل دیبقی و بحوالہ حسین وفائی نویسد کہ نوعی از دیبا ظہیر فاریابی (ص) برسم خدمتی اندر پیٔ جنیبت تو ؛ فگندہ دہر ز روز اطلس و ز شب اکسون ؛ خان آرزو در سراج و صاحبان رشیدی و مؤید و جہانگیری و (دری وپہلوی) و جامع ہم ذکر این کردہ اند و باتفاق ہمہ محققین اسم جامد زبان فارسی است (اردو) اکسون۔ ایک قیمتی اور سیاہ کپڑے کا نام ہے از قسم دیبا۔

اکسیر | بقول برہان بکسر اول و ثالث بروزن دیگر (۱) کیمیا را گویند و آن جوہریست گدازندہ و آمیزندہ و کامل کنندہ یعنی مس را طلا کند و (۲) ادویہ مفیدہ و (۳) نظر مرشد کامل را نیز مجازاً اکسیر گویند بخیال ما معنی دوم و سوم استعارہ نباشد یعنی از محض اکسیر پیدا نمی شود بلکہ در استعمال معنی حقیقی اکسیر قائم باشد مثلاً گویند کہ "این نسخہ مرکب بحق بیمار اکسیر است" یعنی خیلی مفید است پس اکسیر درینجا بمعنی خیلی مفید مستعمل شد و خصوصیت با ادویہ ندارد و ہمچنین "نظر مرشد بحق مریدش اکسیر شد" یعنی حالت مرید را متغیر کرد و خیلی سودمند شد و تبدیلی پیدا کرد کہ خلاف قیاس بودہ درینجا ہم لفظ اکسیر بمعنی نظر مرشد کامل نیست بلکہ صفت او واقع شد بالجملہ تحقیق ما

افشاندنِ رحمت | مصدر اصطلاحی - مرکب اضافی بمعنی مورد رحمت کردن متعلق به افشاندن سند این مصدر آنجا مذکور شد (اردو) رحمت نازل کرنا۔

افشاندنِ رقم | مصدر اصطلاحی - مرکب اضافی که بمعنی رقم کردن و نوشتن باشد. اشاره این بمعنی سوم افشاندن کرده ایم و سند این مصدر آنجا مذکور (اردو) لکھنا تحریر کرنا۔ رقم

افشاندنِ زلف | مصدر اصطلاحی - مرکب اضافی - بقول صاحب بحر بادادن آن و این متعلق و مجاز معنی حقیقی افشاندن باشد (صائب ؎) بیا در جلوه ای سرو روان تا جان بفشانم ٭ بفشان زلف کافرکیش تا ایمان بفشانم ٭ (اردو) زلف کو پریشان کرنا - یہ محبوبوں کے ناز و ادا میں داخل ہے۔

افشاندنِ سلسله | مصدر اصطلاحی - مرکب اضافی بمعنی حرکت دادن سلسله عنبری است و این مجاز معنی حقیقی افشاندن باشد (عرفی ؎) چه عجب گر ز دل محمود فرو ریزد خون ٭ گر صبا سلسله زلف ایاز افشاند ٭ (اردو) سلسله جنبانی کرنا ہلانا۔

افشاندنِ شکر | استعمال - مرکب اضافی متعلق بمعنی حقیقی است که ریختن شکر باشد (ظهوری ؎) چه شکر افشانی کز آن لب ها شکر بر هر کس افشانی ٭ نباشی گر نمک بر سینه افگار می گنجد ٭ (اردو) شکر چھڑکنا - جیسے نمک چھڑکنا۔

افشاندنِ عنبر | استعمال - مرکب اضافی بمعنی ریختن عنبر باشد متعلق معنی حقیقی و کنایه از بوی خوش رساندن (انوری ؎) تا نسیم عنبر افشاندن که خلق خواجه راست ٭ از غلامانش یکی در باغ ریحان آمده است ٭ (اردو) عنبر افشانی کرنا عنبر چھڑکنا - خوشبو پھیلانا۔

افشاندنِ غله | استعمال - مرکب اضافی (۱) بمعنی ریختن غله از بالا بزیر تا خس و خاشاک ش

در ہوا بہ پرد و غلّہ خالص بر زمین ماند ہمین است طریقۂ فلّاحان ہند و عجم و معاصرین عجم استعمال این کنند و غلّہ را باد دادن مرادف این و (۲) غلّہ را بہ غلّہ افشان دچاو لی صاف و پاک کردن ہم کہ بعربی نسف خوانند - معاصرین عجم ہم استعمال این کنند (اردو) (۱) بھوسی اڑانا - یہ دکن کا محاورہ ہے یعنی غلّہ کو بلندی پر سے گرا کر صاف و پاک کرنا تاکہ ہوا سے بھوسی وغیرہ اڑ جائے - اور غلّہ خالص زمین پر گرے - حضرت امیر نے اس کو ... سانا کہا ہے (۲) پچھوڑنا -

(۱۶۹۵) **افشاندن قطرہ** استعمال - مرکّب اضافی است متعلق بہ معنی حقیقی (عرفی ؎) کدام قطرۂ خوی لیلی از جبین افشاند ؛ کہ گاہ گریۂ برون از دو چشم مجنون شد ؛ (ولہ ؎) عرق شبنم خلد است ہر آن قطرہ خوی ؛ کہ سمند تو نگاہ تک و تاز افشاند ؛ (اردو) قطرہ ٹپکانا -

افشاندن کرشمہ مصدر اصطلاحی - مرکّب اضافی بمعنی کرشمہ کردن است و مجاز معنی حقیقی و سند این بر معنی یازدہم افشاندن گذشت (اردو) کرشمہ کرنا -

(۱۶۹۰) **افشاندن گرد** استعمال - مرکّب اضافی متعلق و مجاز معنی حقیقی است بمعنی دور کردن گرد و من وجہ با معنی دوازدہم افشاندن تعلق دارد و سند این از کلام عرفی بر افشاندن دُر گذشت ؛ (اردو) گرد جھٹکنا -

(۱۶۹۲) **افشاندن گلاب** استعمال - مرکّب اضافی متعلق بہ معنی حقیقی افشاندن است بہ معنی پاشیدن گلاب (عرفی ؎) شاہد حسن از ان خون شہید ان طلبید ؛ کان گلابیست کہ در دامن ناز افشاند ؛ (اردو) گلاب چھڑکنا -

(۱۶۹۳) **افشاندن گوہر و گہر** مصدر اصطلاحی مرکّب اضافی - مرادف افشاندن دُر است کہ گذشت (عرفی ؎) انچہ در انجمن اہل صفا جلوہ کند ؛ دست ہر ذرّہ بر دُ گوہر از افشاندن

کیمیا بنانا۔

اکسیر شدن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده که بمعنی اکسیر قرار یافتن است و این متعلق است به معنی پنجم لفظ اکسیر (شانی شهدی ۵) چون بر آئیم ز شکر نعمت ای عشق که ما:: خاک بودیم و باصلاح تو اکسیر شدیم:: (اردو) اکسیر ہو جانا۔

اکسیر کردن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده که بمعنی ساختن و درست کردن اکسیر است (حافظ شیرازی ۵) جز قلب تیره هیچ نشد حاصل و هنوز:: غافل درین خیال که اکسیر می کنند:: (اردو) اکسیر بنانا۔ کیمیا بنانا۔

اکسیر گر استعمال - بقول بهار و صاحب بحر و انند کیمیا گر باشد بمعنی حقیقی (خواجه نظامی ۵) چو در کوره مرد اکسیر گر:: فرو برده آهن بر آورد زر:: (اردو) کیمیا گر - بقول آصفیه اسم مذکر - ہوس - کیمیا بنانے والا۔

اکسیر مردمی اصطلاح - مرکب اضافی بقول بحر و وارسته و بهار کنایه از شراب باشد (حیاتی گیلانی ۵) نقد جان را بجرعهٔ امروز:: مفروش و نیک ارزان است:: ز دو دبستان و در بهار بفرست:: آنچه اکسیر مردمی آنست:: (اردو) شراب (مؤنث)

اکسیری بقول بهار بمعنی کیمیاگر مؤلف گوید که به یای نسبت باشد یعنی منسوب به اکسیر (درویش واله هروی ۵) بدعا هیچ دهانی در لب باز نکرد:: گرچه اکسیری این قلب چو تاپه شدیم (اردو) کیمیاگر۔

اکسیه بقول برهان و جامع و هفت بر وزن الفیه بوزه را گویند و آن شرابیست که از آرد و جو و امثال آن سازند و بعربی نبیذ خوانند - خان آرزو در سراج این را به شین معجمه نوشته بخیال ما همین اصح است که مرکب است از کشتی که در فارسی زبان بقول برهان بمعنی

سرور و تند رستی آمدہ فارسیان الف وصلی در اول و ہای نسبت در آخر این آوردہ اکشیہ کردند کہ معنی این منسوب بہ سرور و تند رستی است و شرابی را نام نہادند کہ ذکرش بالا گذشت آنانکہ این را بہ سین مہملہ نوشتہ اند مبدل باشد کہ شین معجمہ بہ مہملہ بدل شود۔ ہمچون شار و سار (اردو) ایک قسم کی شراب جو جَو یا اور کسی غلے کے آٹے سے بنائی جاتی ہو جسکو فارسیون نے اکشیہ اور عربون نے نبیذ کہا ہے۔

اکشوث | بقول برہان بفتح اول و سکون ثانی بمعنی کشوث است و آن رستنی باشد مانند درمنہ کہ تخم آنرا العربی بذر الکشوث خوانند و چون با سرکہ بخورند فواق را تسکین دہد و آنرا بتازی حماض الارنب گویند۔ صاحب محیط ذکر این کردہ گوید کہ ہمان کشوث و برکشوث فرماید کہ اسم عربی است و بقول بعض معرب و کشوثا و لیف کلی نیز گویند و بیونانی قسبر و طوس و بسریانی دینار و برومی کشمورین و بفارسی برش و فرہنج و زرجمول گویند زرجمول اسم تخم کشوث است و بہندی امربیل و اکاس بیل۔ ہم او برافتیمون ترجمہ ہندی آن آکاس بیل ولایتی نویسد و برا کاس بیل گوید کہ مشابہ بہ افتیمون باشد باقی حال اکشوث و رای افتیمون است و مشابہ آن گیاہی است مانند ریسمان باریک بر درختہا می پیچد۔ بقول شیخ گرم در اول اولی و خشک در آخر دوم۔ بقوی احشا و مخفف رطوبات۔ ملطف و مفتح و مخرج فضول لطیفہ و منافع بسیار دارد۔ بخیال ما فارسیان الف وصلی بر کشوث زیادہ کردہ مفرس کردہ اند و این ہمان است کہ تعریفش برا فرہنج کردہ ایم (اردو) امربیل۔ اکاس بیل۔ دیکھو افتیمون

اکفا | بقول منتخب بالفتح لغت عربست بمعنی ہمسران و مانند آن جمع (اکفو بالضم) و بالکسر

نوعی از عیوب قافیہ کہ بعضی ابیات را حرف روی دیگر باشد و بعضی را دیگر صاحب غیاث نسبت معنی اصطلاحی صراحت مزید کند کہ بالکسر یکی از عیوب قافیہ را گویند کہ حرف روی یا قید مختلف باشد بشرط قرب مخرج چون صباح و سپاہ و بحر و شہر مؤلف گوید کہ فارسیان ہمین اصطلاح را بہمین معنی استعمال کنند و لفظی دیگر در فارسی برای آن ندارند (اردو) قافیہ مین جب حرف روی یا قید مین اختلاف ہو اور دونون قریب المخرج ہون تو اس کا نام اکفا ہے اور یہ عیوب قافیہ سے ہے جیسے صباح و سپاہ ۔ بحر ۔ اور شہر اردو مین بھی یہ اصطلاح اسی نام سے مستعمل ہے ۔

اکفودہ | بقول برہان و جامع و سراج بافا بروزن افزودہ نام دریای گیلان ۔ صاحب ناصری فرماید کہ نام دریای مازندران و آن را از راہ کفودہ گویند و زراہ بمعنی مطلق دریا آمدہ دریای خزر رود دریای گیلان و دریای خزران و خزروان و آبسکون و آسکون نام ہمین دریاست مؤلف عرض کند کہ اصل این کفودہ باشد مبدل کفیدہ بہ تبدیل واو با یای تحتانی برخلاف قیاس کہ بمعنی شکافتہ و از ہم باز شدہ و ترکیدہ آمدہ جا دارد کہ در آغاز این دریا زمین آنجا شگافتہ شدہ فارسیان الف وصلی در اولش آوردہ اکفودہ کردند (اردو) مازندران کی ایک دریا کا نام اکفودہ ہے ۔

(۱) اکگرا | بقول برہان (۱) بروزن فلک سا و (۲) ہموزن حرم سرا داروئی است
(۲) اکلکر | کہ آنرا عاقرقرحا گویند ۔ صاحب محیط بر عاقرقرحا گوید کہ معرب اکرکرہ ہندی است و گویند لغت نبطی و بقول بعض لغت عرب است مشتق از عقر و تقریح جہت آنکہ

فصل آن تفریح است و این را بیونانی فورزدثون و فورثون و قوس دره دقوبردن و بلغت بربری تاغند و بفارسی کاکره و کالو و کالوه و کرترخون دکن دوم و بشیرازی اکلوا نامند نباتیست که در بلاد مغرب یافته می شود - گرم و خشک در آخر سوم تا اوائل چهارم و بقول بعض سرد لطیف و نیز جذاب و محرق و مفتح سدد و منقی فضول دماغی و جالی بلغم و نافع امراض عصبانی و منافع بیشمار دارد (الخ) فارسیان در اول لغت (کاکره) الف وصلی آورده اکاکره کردند و الف دوم بکثرت استعمال حذف شده (اکره) مانند پس ہای ہوز را بقاعدۂ خود بالف بدل کردند ہمچون خاره و خارا و نسبت اکلکرا عرض می شود که در اکرکرۂ ہندی رای مہملۂ اول را بالام بدل کردند چنانکه چنار و چنال پس (۱) لغت فارسی باشد و (۲) مفرس صاحب جامع ہم ذکر ہر دو لغت کرده (اردو) عاقرقرحا - بقول آصفیہ (عربی) اسم مذکر - اکرکرا ایک تیز اور دلدار جڑ کا نام جو دانتون کے درد تقویت باہ وغیرہ کے کام مین آتی ہے اور آگ کا اثر زائل کر دیتی ہے -

اکلید | بقول خان آرزو در سراج ہمان کلید معروف و اقلید و مقلید معرب آن و مقالید جمع و این لفظی است که در کلام مجید واقع شده و در اصل فارسی است چنانکه علامہ سیوطی در مہذب آورده (انتہی) دیگر کسی از محققین ذکر این نکرد **مؤلف** عرض کند که کلید لغت ترکی است بمعنی مفتاح - صاحب کنز که محقق ترکی زبان است ذکر این کرده و فارسیان الف وصلی در اولش آورده اکلید کردند و کلید ہم در فارسی زبان مستعمل است اما لغت فارسی نیست از ینجاست که اکثر اہل تحقیق که پابند لغت فرس اند این را ترک کرده اند البته

اکلید را مفرس توانیم گفت (اردو) کنجی - مونث - دیکھو اقلی -

اکلیل الملک | بقول صاحب برہان رستنی باشد کہ آنرا بفارسی گیاہ قیصر خوانند مؤلف عرض کند کہ ما ذکر این بر ارحیقنہ کردہ ایم (اردو) دیکھو ارحیقنہ -

اکلیون | بقول برہان وجامع وہفت بفتح اول وثانی وضم تحتانی بروزن طبرخون (۱) کتاب ترسایان باشد و (۲) نام انجیل عیسی وبعضی گویند (۳) صفحہ ایست کہ مانی نقاش ساختہ بود و او را معجزۂ او میدانستند و (۴) بوقلمون را نیز گویند مؤلف عرض کند کہ اسم جامد زند و پاژند بمعنی اول و دیگر ہمہ معانی مجاز آن (اردو) (۱) آتش پرستون کی ایک کتاب کا نام زند و پازند مین اکلیون ہے (۲) مجازاً انجیل عیسی کو بھی فارسیون ذکلیون کہا ہے (۳) بر سبیل مجاز اس صفحہ کو بھی اکلیون کہا گیا ہے جو مانی نقاش نے بنایا تھا (۴) بوقلمون یعنی دیباے رومی کو بھی فارسیون نے مجازاً اکلیون کہا ہے -

(الف) اکماک | بقول برہان بامیم بروزن افلاک بمعنی (۱) قی و استفراغ و شگوفہ باشد و (۲) تبرکی نان را گویند وہم او ------------------

(ب) اکمال | بہ لام در آخر بروزن بدحال بمعنی اول آوردہ - صاحب سروری ذکر (الف) کردہ بمعنی اول قانع وبقول صاحب جامع (الف و ب) بمعنی اول - صاحب جہانگیری (الف) را بمعنی اول وبضمن آن ذکر (ب) ہم کردہ وصاحب رشیدی ذکر الف بہر دو معنی کند و فرماید کہ در بعضی فرہنگ ہا بجای کاف اول لام بنظر آمدہ خان آرزو در سراج فرماید کہ (الف) درست است و در (ب) تصحیف و فرماید کہ انچہ در سروری

دالماک به لام دوم آورده این نیز تصحیف باشد مؤلف عرض کند که صاحب سروری
ذکر الماک نکرد والبته صاحب رشیدی ذکر آن کرده بخیال ما (الف) مفرس است از المک
که لغت ترکی است بمعنی رش و نشر۔ رش درعربی بمعنی چکیدن آب واشک وخون وجز آن
وباران اندک ونشر هم بعربی بمعنی پراگندن پس فارسیان بزیادت الف دوم بعد میم مفرس
کرده باشند وبمعنی استفراغ استعمال کرده ودر (ب) کاف بدل شد به لام واین قسم تبدیل
در فارسی زبان آمده وصاحب قواعد دستگیری ذکر این کرده وبه همین تبدیل خیال صاحب
رشیدی نسبت آلماک هم درست باشد وخیال خان آرزو نسبت تصحیف الماک واکمال
قابل غور ونسبت معنی دوم عرض می شود که در ترکی زبان اکمک بمعنی نان است نه اکاک
کذا فی الکنز (اردو) (۱) قے۔ مؤنث۔ دیکھو اشگفته۔ (۲) نان۔ مذکر۔ روٹی۔ مؤنث

الکوبزان | بقول برهان بفتح اول وسکون ثانی وثالث بواو رسیده وبنون زده
وفتح بای ابجد وزای هوز بالف کشیده ونون ساکن دانه ایست مابین ماش ومدس آنرا
مقشر کرده به گاو دهند گاو را فربه کند وبه فارسی آنرا کسنک وبعربی رعی الحمام خوانند۔
صاحب محیط ذکر این نکرد ودر کسنک فرماید که کرسنه باشد ما صراحت این برارونس کرده ایم
ووجه تسمیه این اسم مرکب جز این نباشد که فارسیان لفظ کمون را که بعربی زبان بمعنی
زیره آمده مضاف کرده باشند بسوی بزان ومعنی مرکب این زیره دگوسفندان والف وصلی
در اولش آوردند ونون اول حذف شد بکثرت استعمال الکوبزان باقی ماند وصاحب محیط ترجمه
کسنک که در السنه متعدده نوشته که ذکرش برارونس گذشت دران هم الکمون زبان داخل نیست

ولیکن ہمہ برا ینجا این قدر متحقق شد کہ برای نرہی گوسفندان بکار می خورد (اردو) دیکھو ارونس۔

اکنون بقول سروری و برہان وجامع بمعنی این زمان والحال۔ بہار گوید کہ کنون و نون مخفف این است صاحب ناصری صراحت کردہ کہ بفتح اول و ضم نون باشد و صاحب برہان هم بروزن مجنون آوردہ اما صاحب غیاث درست گوید کہ کنون بضم اول است و این مزید علیہش۔ پس باید کہ بضم الف باشد کہ چون الف درا وّل ثلاثی و رباعی وغیرہ درآورند ما بعد او ساکن کنند وہمان حرکت مابعد بدو دہند مؤلف گوید کہ اندرین صورت باید کہ نون را مخفف کنون گیریم و اکنون را بزیادت الف وصلی مزید علیہش ولیکن بر زبان معاصرین اکنون بالفتح است و اتفاق برین است کہ این لغت فارسی زبان باشد صاحب کنز کہ محقق ترکی است اعتراف این کردہ (صائب ؎) اکنون کہ خبردار شد از چاشنی دردہ مشکل کہ علاج دل بیمار توان کرد ؎ (اردو) اب۔ بقول امیر (ہندی) شاید آد سے بگڑ کر بنا ہے جس کے معنی سنسکرت مین اسوقت ہین (فقرہ امیر) جاتے ہو تو اب جاؤ پھر جانے سے کیا حاصل مجھے روپیہ کی اب ضرورت ہے۔

اکوان (۱) بقول برہان وجامع بفتح اول وسکون ثانی و واو بالف کشیدہ و بنون زدہ نام دیو یست کہ رستم را بدریا انداخت وہم بدست رستم کشتہ شد و بفتح اول و ثانی (۲) گل ارغوان را گویند و صاحبان ناصری وجہانگیری ورشیدی وسراج بر معنی اوّل قانع۔ صاحب مؤیّد این را با ہر دو معنی بکاف فارسی آوردہ مؤلف عرض کند کہ اصل این بمعنی دوم باشد کہ

مبدّل ومخفف ارغوان است یعنی فارسیان غین معجمہ را حذف کردند وراے مہملہ را بکاف فارسی بدل ساختند وجا دارد کہ مبدّل ومخفف ارغوان گیریم کہ برارغوان گذشت اندرین صورت راے مہملہ را محذوف گیریم وکاف فارسی را مبدّل جیم عربی چنانکہ آبشنج وآبشنگ۔ تحریک کاف مؤید خیال ماست آنانکہ این را بکاف عربی گرفتہ اند مبدّل بہ تبدیل ثانی است کہ کاف عربی بہ فارسی بدل شود ہمچون گند وکند بالجملہ معنی اول مجاز معنی دوم باشد کہ رنگ دیو مذکور ہم مثل ارغوان۔ سرخ باشد (اردو) (۱) اکوان ایک دیو کا نام ہے جس نے رستم کو دریا میں پہینکا تہا اور بالآخر رستم ہی کے ہاتھ سے مارا گیا (۲) ارغوان۔ دیکھو ارغوان۔

اکول صاحب بول چال فرماید کہ معاصرین عجم این را بمعنی مدرسہ استعمال کنند وصاحب رہنما بحوالہ سفرنامہ ناصرالدین شاہ قاچار ذکر این کردہ بخیال ما معاصرین عجم از لغت انگلیسی (اسکول) بہ تخفیف سین مہملہ مفرس ساختہ اند وبکسر اول وضم دوم استعمال کنند۔ (اردو) مدرسہ۔ درسگاہ۔ مذکر۔

اکھوان این ہمان است کہ تعریف این بر اکحوان بہ جاے حطی گذشت واشارہ این ہم در انجا مذکور (اردو) دیکھو اکحوان۔

الف مقصورہ با کاف فارسی

اگ بقول برہان وناصری بفتح اول وسکون ثانی بلغت ژند وپاژند گندم را گویند وبعربی حنطہ خوانند۔ صاحب جہانگیری در خاتمہ کتاب بذیل لغات ژند وپاژند

مندرجۂ دستور چہارم ذکر این کردہ مؤلف گوید کہ حالا در استعمال معاصرین عجم متروک است صاحب محیط برگندم فرماید کہ اسم فارسی است و بعربی بُر و قمح و حنطہ و بیونانی و فیری و فعدوس و خوردس و بترکی بوقدہ و بہندی گیہون گرم در اول و معتدل در تری و خشکی و تازہ خشک نشدہ آن در دوم تر و بہترین اغذیہ تندرستان سمین بدن و مضر صاحبان سدہ و عرق و احشا و منافع بسیار دارد (اردو) گیہون ۔ بقول آصفیہ (ہندی) اسم مذکر ۔ گندم ۔ کنک ۔ ایک غلہ کا نام ۔

اگال | بقول بہار بالضم نفضلہ پان کہ بعد چاویدن پان بہ کسی و ہندیا بیندازند و این لفظ ہندیست (ظہوری ؎) چمن از پان گزیدنت رنگین ؛ غنچہ چون بگشفد گرفتہ اگال ؛ صاحب تحقیق الاصطلاحات ہم از ظہوری سندی آوردہ (؎) شود چہرۂ زرد خورشید آل ؛ دہندش اگر ماہ رویان اگال ؛ مؤلف عرض کند کہ این لغت سنسکرت است بقول ساطع نفضلہ ہر چیز خائیدہ عموماً و نفضلۂ پان خصوصاً و از ہمین است اگالدان لغت زبان اردو بمعنی تف دان (اردو) اگال ۔ بقول امیر (ہندی) مذکر ۔ گلوری کا پھوک (ظفر ؎) بستر پہ تیرے دیکھے ہین کس کے اگال کے ؛ اسکو بھو پلاؤ نگا اسکا نکال کر ؛

اگپ | بقول انند و مؤید بالفتح با کاف فارسی و بای عربی بحوالہ زفانگویا لغت فارسی است بمعنی رخسارہ و بحوالہ ادات الفضلا گوید کہ از اسلاف ہمچنین معلوم می شود کہ معنی این بفارسی رخسارہ باشد مؤلف عرض کند کہ دیگر اہل تحقیق ازین لغت سکوت ورزیدہ اند و ما در ممدودہ آگپ و آگپ را بہ کاف و بای عربی و فارسی بیان کردہ ایم و ہمدر انجا

معنی این که متحقق شد رخساره نیست بلکه حصه اندر رخساره باشد و اشاره این هم جهت انجا
مذکور (اردو) کلّا - دیکھو آگپ -

اگج | بقول انند بفتح اوّل و ثالث و سکون جیم عربی بحواله کشف اللغات لغت فارسی
است بمعنی قلاب آهنین سرکج که بدان برف از رود خانه ها و دیگر آبگیرها بدر کشند و انجم
مثله - دیگر محققین ازین ساکت مؤلف عرض کند که با صراحت معنی این بر آگج و ر ممدوده
کرده ایم که بکاف عربی گذشت و همین لغت در ممدوده بکاف فارسی هم مذکور شد - ممدوده
و مقصوره چیزی نیست نتیجهٔ لب و لهجهٔ مقامی است این قدر متحقق است که اسم جامد
زبان فارسی است (اردو) دیکھو آگج -

اگر | بقول برهان و ناصری و جامع بروزن سفر (۱) (الف) کلمهٔ شرط است بهار گوید
که ترجمه کو - و اِن (صائب ؎) آب می گردید در چشم تراز و گوهرش ؛ یوسف مصری اگر می دید
بازار ترا ؛ و بقولش (ب) در لغت سرخسیان بجای تردید مستعمل کما فی حدائق العجم - و
فرماید که حق آنست که خصوصیتی با اهل سرخس ندارد بلکه عموماً و اهل خراسان خصوصاً
استعمال این بدین معنی کرده اند (؎) این طرفه تر که هست بر اعدات نیز تنگ ؛ پس چاه
یوسف است اگر چاه بیژن است ؛ و بقولش (ج) بمعنی اگرچه هم (فراهانی ؎) روز
می خوردن و شادی و نشاط و طرب است ؛ ناف هفته است اگر غرّهٔ ماه رجب است ؛
فرماید که در زمان قدیم هر سه شنبه ملوک جشنی می کردند و می خوردن و عشرت مشغول می شدند
و در آن سال که حکیم این قصیده گفته غرهٔ ماه رجب بحسب اتفاق سه شنبه بود - ممدوح یعنی بادشاه

اراده داشت که آن سه شنبه بواسطه تعظیم ماه رجب جشن نه کند ومجلس نسازد پس شاعر خطاب
به ممدوح کرده می گوید که اگرچه غره رجب است اما روزی است که ناف یک هفته باشد
یعنی در وسط هفته (اعنی سه شنبه) بہار گوید که انسب واصوب آنست که درینجا اگر عوض یای
تردید گیریم یعنی این روز ذوجہتین است ازین که ناف هفته است فراخور عیش یا ازین جهت
که غره رجب است مستحق زہد وعبادت (الخ) وما خیال آخرش را پسند نه کنیم قائل (میرخسرو
ـہ ج) ای که نبی گفتهٔ خود گفتهٔ ؎ مرده توان گفت اگر خفتهٔ ؎ (محسن تاثیر ـہ) افتادی
اگر دیر بسر وقت ہلاکش ؎ تاثیر ولی گشت فدای تو بزودی ؎ صاحب تحقیق القوانین
آورده که (د) بعض جا این لفظ مکرر آمده مفید معنی مساوات باشد چنانکه درین قول ظہوری
(ـہ) بہرسو زدہقانی صبحدم ؎ خیابان خیابان ہوای ارم ؎ اگر شام اگر چاشت از خرمی ؎
ہوا صبحی وسبزه ہا شبنمی ؎ یعنی از شدت خرمی چه بشام وچه بچاشت ہوا صبحی وسبزہا شبنمی می نماید
و فرماید که حذف این ہم بضرورت اختصار ووزن شعر درنظم ونثر وارد ہست چنانکه "اگر خداخواہد
با صفہان می روم" یعنی اگر خدا خواہد (سعدی ـہ) سخن آخر بدہان می گذرد موذی را
سخنش تلخ نخواہی دہنش شیرین کن ؎ واین لغت فارسی است (اردو) (ا) الف۔ اگر
بقول امیر (فارسی) حرف شرط (فقرہ امیر) "اگر آپ سے پوچھا جائے تو کیا بتائیے گا"
(ب) یا بقول صاحب آصفیہ۔ حرف تردید جیسے "یہ ہوگے یا وہ" (ج) اگرچہ۔ بقول
امیر (فارسی) کلمۂ شرط۔ باوجودیکہ۔ ہرچند (د) کیا بقول آصفیہ مساوات کے لیے جیسے
"کیا بٹیر کیا بٹیر کی لات"

(۲) اگر۔ بقول برہان وناصری وجامع بر وزن سفر بمعنی سرین وکفل ہم آمدہ اسم جامد فارسی زبان است (اردو) چوتڑ۔ دیکھو است۔

(۳) اگر۔ بقول برہان وناصری وجامع (الف) نام دوائیست کہ آن را وج گویند وآن سفید وخوشبوی وگرہ داری باشد۔ گرانی زبان را سود دارد وقوت باہ دہد (ب) چوب عود را نیز گویند وبقول صاحب جہانگیری برادر زادۂ عود **مؤلف** عرض کند کہ (الف) ہمان است کہ تعریف آن بر اُدوی گذشت واسم فارسی این اگر ترکی و (ب) لغت سنسکرت باشد کذا فی الساطع بمعنی چوب عود وفارسیان استعمالش کردہ اند۔ بقول صاحب محیط اسم ہندی درخت عود است وبقول ہندیان پنج نوع بود وہریکی را نامی علحدہ ودرخواص باندک تفاوت طعم آن درخت وتیز وگرم وخوشبو وخشک وسبک دافع بیماری چشم وقدری صفرا انگیز ومشتہی ومقوی باہ (اردو) (الف) دیکھو ادوی (ب) اگر بقول امیر (سنسکرت) مذکر۔ ایک پہاڑی عظیم الشان درخت کی لکڑی جس کا رنگ بہورا سیاہی مائل ہوتا ہی جلنے سے خوب خوشبو دیتی ہے اور پانی مین ڈالنے سے غرق ہوجاتی ہے اس کا مزاج دوسرے درجہ مین گرم اور تیسرے درجہ مین خشک خفقان غشی۔ کہانسی نقرس وغیرہ کے لئے مفید۔ اسمین اور بہت سے منافع ہین۔

اگرا بقول برہان وناصری وجامع وسروری بضم اوّل بر وزن بقرا نوعی از آش آرد باشد۔ صاحب رشیدی فرماید کہ بہ ہای ہوز در آخر ہم آمدہ صاحب جہانگیری آوردہ کہ مثل کاچی از آرد بپزند (بوربہای جامی ۵) کنج کلدی زفراق تو بتر غو

خوردم ٭ ناچشیده ہم از توی دصالت اگرا ٭ خان آرزو در سراج گوید کہ انچہ بہندوستان
اش و برنج کہ شوربا و اریختہ بہ بیماران دہند و اطبای ہندوستان آنرا اگرہ گویند صحیح نباشد
صاحب محیط فرماید کہ نام ہندی این اوگرا بو او دوم است و آن غذائی است رقیق
کہ از برنج و ماش و توابل گرم برای مریضان سازند مؤلف عرض کند کہ اگ بزبان
زند و پا زند بمعنی گندم گذشت و آ در فارسی زبان بمعنی آش ہم آمدہ (کذا فی القوانین) پس
(اگ را) بمعنی آش گندم بود و نام آشی کہ از آرد سازند (اردو) گیہون کی آش۔ مؤنث
صاحب محیط نے تسامح کیا ہے جو اس کا ہندی ترجمہ اوگرا لکھا ہے۔ اوگرا۔ بقول امیر
ہندی مین بدمزہ غذا کو کہتے ہین۔ ابالا (مصرع) اوگرا بھی ہزار نعمت ہے" بدینوجہ
کہ بیمارون کی گنجی یا آش بد ذائقہ ہوتی ہے لہذا اطبای یونانی اسکو اوگرا کہنے لگے اور
یہ حقیقت مین لغت فارسی اگرا کا ترجمہ نہین ہے۔

اگر این بار جان برم ز غمت	مثل۔
دیگرم عاشقی ہوس نبود	صاحب

خزینہ ذکر این کردہ از معنی و محل استعمال ساکت
مؤلف گوید کہ چون کسی دست خود مبتلای
مصیبتی شود و از کردہ خود منفعل گردد این
مثل را زند (اردو) ابکی بچ گئے تو عمر بہر نام
نہ لین گے" یہ دکن کی کہاوت ہے اوس
موقع پر کہی جاتی ہے جب کہ کوئی شخص اپنے
ہاتہون کسی مصیبت مین مبتلا ہو۔

اگر باورکنم عقلم نباشد	مثل۔ صاحبان

خزینہ و امثال فارسی ذکر این کردہ اند و از معنی
و محل استعمال ساکت مؤلف عرض کند کہ اگر
فارسیان قولی را نا قابل وثوق و محض دروغ
دانند این مثل را زنند (اردو) احمق ہو جو

باور کرے "وہ کسی بے وقوف سے کہیے"
دکن مین اس موقع پر کہتے ہین جب کسی کا
کلام محض غلط معلوم ہو۔

اگر بر آسمان رفتہ است از و اینکار نمی آید

مثل۔ صاحب بحر فرماید کہ یعنی اگر خواہد بلند
پروازی کند وسعی فوق مقدور بجا آرد این
کار از دستش بر نیاید (کلیم ؎) نمک ز گریہ و
تاثیر از فغان رفتہ است ؎ دعا اثر نکند گر بر آسمان
رفتہ است ؎ و آراستہ سندی دیگر از شفیع اثر
آوردہ (؎) اگر بر آسمان رفتست ماہ نو
ز یکتائی ؎ چنون قوسی ابروی یار مانی ماندہ ؎
بہار دانشہ ہم ذکر این کردہ و ازہمین دو شعر
سند آوردہ مؤلف گوید کہ چون فارسیان
کسی را در کاری مبتلای خیالات بلند بینند و دانند
کہ او سلیقہ این کار ندارد این مثل را زنند یعنی
اگر او انتہای بلند پروازی کند کامیاب نشود
(اردو) دکن مین کہتے ہین "اگر وہ آسمان پر
اڑے جب بھی یہ کام نہین کر سکتا" یعنی
اسکی بلند پروازی بیکار ہے وہ اس کام کا
اہل نہین ہے۔

اگر بحسن ارادت نظر کنی در دیو فرشتہ ات بنماید بچشم کروبی

مثل۔ صاحب محبوب الامثال ذکر این کردہ و از معنی و
محل استعمال ساکت مؤلف گوید کہ فارسیان
این مثل را باظہار خاطر بندی کسی زنند یعنی
چون کسی بدصورتی را بپسندد در چشم او محبوبی
است (اردو) من بھاے تو ڈھیلا سپاری
صاحب محبوب الامثال نے اسکو لکھا ہے دکن
مین کہتے ہین "جس کو پیا چاہے وہی سہاگن"

اگر بشکار شغال بروی سامان شیر کن

مثل۔ صاحبان خزینہ و امثال فارسی و احسن
ذکر این کردہ و از معنی و محل استعمال ساکت اند
مؤلف گوید کہ این مثلی است کہ فارسیان
برای حزم و احتیاط زنند مقصود شان این است کہ

۴ افسوس ہے کہ مقدم موخر ہو گیا۔

اگر عزم شکار شغال کنی وبصحرا روی ممکن است
که از شیر دوچار شوی پس باید که حفظ ما تقدم
کنی و سامان شکار شیر با خود مہیا داری ورنہ
جا دارد که زیان بر داری (اردو) دکن مین
کہتے ہین ''ہر حال مین احتیاط اولی'' یہ عام
مضمون مین اسی فارسی مثل کا ترجمہ ہے نیز
کہتے ہین ''پتا ہلے تو بندوق چلے'' اس کا بھی
یہی مطلب ہے - نواح مدراس مین کہتے ہین
''بلیون کی لڑائی پلٹن آگے بڑھائی'' اس
مثل کا ایک قصہ مشہور ہے پرانے لوگ انگریزی
افواج کی چوکسی اور ہوشیاری کا ذکر اسطرح
کرتے ہین کہ غدر کے زمانے مین جب رات
دن فوجین تیار رہتی تھین تو ایک شب مین
بلیان آپس مین لڑین اور چوکیدارون نے
انتہای احتیاط کے لحاظ سے بیوگل بجائی اور
فوج تیار ہوگئی تحقیق سے معلوم ہوا کہ کوئی بھی
بات نہین صرف بلیون کی لڑائی ہے -

اگر بگوئی ماس سپید است باور نمی کنم

مثل - بہار گوید که در مبالغه تکذیب وتحمیق و
تجہیل کسی گویند وصاحب انند ہمہ بالشن ما
در روزمره معاصرین عجم این مثل را شنیده ایم
که بجای گوئی استعمال گوید کنند - صاحب بحر عجم
ووارسته ہم موافق استعمال معاصرین نوشته
وبرآخر این مثل بجای الفاظ نمی کنم لفظ نیست
آورده مؤلف عرض کند که فارسیان چون
دروغ گوئی کسی را ضرب المثل کنند مبالغهٔ بیانش
بوسیلهٔ این مثل کنند (سلیم ۵) باسرگه شنید
نفسی خواجه حسن را: ازگاو زگوساله خود گفت
وشنید است: ازبسکه سفیدی زند از ماست
بمردم: باور نکنم گوید اگر ماست سپید است:
(اردو) دکن مین اوس شخص کے لیئے جو
جھوٹ بولنے مین مشہور ہو مبالغةً کہتے ہین ''
واه رے سفید جھوٹ دن کہے تو رات سمجھو''

اگر پدر نتواند پسر تمام کند مثل - صاحب

محبوب الامثال ذکر این کردہ از معنی و محل استعمال ساکت مؤلف گوید کہ این اشارہ باشد بدین کہ آغاز کاری باید کرد کہ اگر انجامش در حیات بانی نشود پسرش بانجام رساند و زائد ازین نباید توقع کرد کہ نسل ہای آیندہ بانجامش پردازد و این ہم منتہای امید است کہ اگر کاری در حیات پدر بانجام نرسد جا دارد کہ پسرش سرانجام دہد و از تفرقۂ لیل و نہار پیش ازین توقع نباید کرد یعنی آغاز کار مختصری کن کہ خود بانجامش رسانی و اگر نرسانی پسر تو برساند و بس حد توقع مدار کہ ابن الابن و اولادش بانجام رساند کہ گردش و تفرقۂ لیل و نہار مقتضی آن نیست اگر فارسیان کسی را بانی کاری بینند ہمین مثل را بطور پند و موعظت زنند و اگر پسر کسی را بہ تکمیل کار پدر مشاہدہ کنند ہمین مثل را زنند و این منتہای توقع و امید کار و بار جہانیان باشد (اردو) دکن مین کہتے ہین " باپ کا کیا بیٹے تک " باپ کا کیا پوت سنبھالے الاماشاءاللہ " اس کا یہ مطلب ہے کہ جس کام کو باپ آغاز کرتا ہے صرف بیٹے سے توقع ہوتی ہے کہ اوسکو پورا کرے اور یہ توقع بھی شاذ و نادر ہے اس سے زیادہ آیندہ نسلون سے توقع کرنا غلطی ہے دکن مین اس فارسی مثل کو بھی استعمال کرتے ہین اوس مقام پر جہان بیٹے کو کسی ایسے کام کی تکمیل مین دیکھین جس کی ابتدا باپ نے کی تھی مقصد یہ ہے کہ چونکہ بیٹا اپنے باپ کے مقاصد اور اصول سے واقف رہتا ہی ممکن ہے کہ وہ باپ کے کسی کام کو ادھورا نہ چھوڑے پوتے اور پر پوتے سے ہرگز توقع نہ کرنی چاہیئے ۔

اگر چند | بقول برہان و بحر با جیم فارسی بروزن کمر بند بمعنی ہر چند باشد کہ مرادف

چندان است۔ صاحب ناصری فرماید که
بمعنی اگرچه و هرچند و چندان (فردوسی ع)
گرفتار فرمان یزدان بود ۞ اگرچند دندانش
سندان بود ۞ صاحب ضمیمهٔ برهان فرماید که
مخفف اگرچه اند۔ صاحب مؤید گوید که یعنی
هرچند کذا فی شرفنامه و قیل۔ مخفف اگرچه اندک
و نیز مرکب از اگر و چند مؤلف عرض کند
که ما خیال خود را بر اگرچند ظاهر کرده ایم که گذشت
و درینجا این قدر صراحت کنیم که تسامح اهل
تحقیق است که این را مرادف چندان گرفته
اند که معنی چندان آنقدر باشد نه هرچند اردو
دیکھو اگرچند۔

اگرچنین شده است او می کند | مقوله
صاحبان وارسته و بحر و بهار گویند که چون
امر مکروهی سرزند از هر که گمان خصمی داشته باشند
گویند "هرچه می شود او می کند" سعید اشرف
(ع) رشتهٔ جان گر گسست آن تار گیسو
می کند ۞ خانهٔ دل گر شکست آن طاق ابرو
می کند ۞ مؤلف عرض کند که این درخور
آن نبود که مقوله عجم گردانیم و هرچه درین است
او می کند) که بمعنی حقیقی است و ضمیر او بسوی
خدای تعالی و یار و خصم یا بسوی هرکه خواهیم و فرض
هرکه پیدا کنیم راجع توان شد و خصوصیت با کار
مکروه هم ندارد۔ ازینجاست که محققین اهل زبان
این را بطور مقوله قائم نکرده اند بادی این وارسته
و پیرو او بهار و بحر و انند است و مخالف اینان
مؤلف (اردو) وہی کرتا ہے۔

اگرچه | بقول ضمیمهٔ برهان بمعنی هرچه چنانچه
اگرچند بمعنی هرچند صاحب مؤید و انند گوید
که بمعنی هرچه نیز می آید مؤلف گوید که مرادف
اگرچه باشد که ذکرش گذشت و بمعنی هرچه نیاشند
از مدعیان معنی هرچه طالب سند باشیم (انوری
ع) اگرچه دل هدف تیر محنت و غم است
وگرچه تن سپر تیغ آفت است و بلاست ۞ ز رو

خوش است این ہمہ جز آنکہ لیم ﴿ ز دستبوس
نہاد ندروزگار جدا است ﴿ (دلہ سے) تفنگ
اگرچہ رزق بحکم خدای بود ﴿ توجیہ رزق از تو
بانس وبجان رسید ﴿ (اردو) دیکھو ارچہ۔

اگر حریف انگشت بکونش می گذارد خیال کند جیب قبایش می دوزد

مقولہ۔ صاحبان بحر وارستہ ذکر این کردہ گویند کہ
بہ تحمیق وتجہیل کسی گویند۔ بہار از این مقولہ
انگشت را ترک کردہ فرماید کہ محاورہ لوطیان
است در مقام حماقت شخصی استعمال کنند مؤلف
عرض کند کہ بہار برای خصوصیت محاورہ ترک
انگشت وجود بعدش را اعتبار کند ونمی
داند کہ لفظ حریف خصوصیت نخواہد (اردو)
فارسیان کسی سادہ لوح اور احمق کے بیان
مین اس مقولہ کا استعمال کرتے ہین۔ دکن مین
مشہور ہے کہ کسی جنگلی اور دیہاتی کو جوتا رسید
کیا تو وہ بگڑا جب کہا گیا کہ گرد جھاڑی ہے تو

جھک کر سلام کیا۔

اگر حنظل خوری از دست خوش خو
بہ از شیرینی از دست ترش رو

مثل۔ صاحب محبوب الامثال ذکر این کردہ
از معنی ومحل استعمال ساکت مؤلف عرض
کند کہ فارسیان در بیان خوبی خوشخوئی ومذمت
ترش روئی این مثل را زنند دیگر ہیچ (اردو)
دکن مین کہتے ہین "میٹھی زبان کی گالی بھی
میٹھی" اس کا مطلب یہ ہے کہ اخلاق اور
خوش خوئی سے سخت کلامی ناگوار نہین ہوتی

اگر خاری کاری سمن ندروی

مثل۔ صاحب محبوب الامثال ذکر این کردہ
از معنی ومحل استعمال ساکت۔ مؤلف گوید
کہ فارسیان این مثل را بجائی زنند کہ نتیجۂ
کار بد بر آید (اردو) جو بو کر گیہون نہ کاٹے
"کانٹے بوئے کانٹے پائے" دکن مین مروج
ہے صاحب محاورات ہند نے لکھا ہے "جیسی

جو بوؤگے وہی کاٹوگے ۔" صاحب محبوب الامثال
فرماتے ہین " جو بو کر گیہون کاٹنے کی امید"
ان سب کا مقصد یہ ہے کہ اچھے عمل کا نتیجہ اچھا
ہوگا اور برے عمل کا برا۔ جیسا بیج ہوگا ویسا پھل

اگر خر نمی بود قاضی نمی شد مثل

خزینہ و امثال فارسی و احسن ذکر این کردہ
از معنی و محل استعمال ساکت مؤلف گوید کہ
در زمانہ سلف اکثر علماء و فضلا عہدہ قضا را
نظر بر اہمیت فرائضش قبول نمی کردند کسی کہ
قبول می کرد فارسیان بحقش این مثل می زدند
مقصود شان این است کہ بر خری و ابلہی کسی
دلیل است کہ فرائض نازک قضارت را قبول
کرد و بعضی از معاصرین گویند کہ ورای اینہم
یعنی در انتخاب قضارت عالمی را قبول
می کردند کہ در سواری او خری باشد کہ سواری
خر در انجا عام است و مقصود شان این بود
کہ کسی کہ با وجود علم و فضل چیزی فارغبال و
و صاحب سواری است عہدۂ قضائت را
سزاوار است و عالم فلاکت زدہ در خور
آن نیست پس سوقیان اشارہ بہمین دستور
نیست قاضی می گفتند کہ اگر خر نمی بود یعنی اگر
خر بسواریش نمی بود قاضی نمی شد و ازین مقولہ
فی المعنی خریت قاضی ہم ظاہر می شود واللہ
اعلم بحقیقۃ الحال (اردو) اگر گدہا نہوتا تو
قاضی نہوتا۔ یہ صرف ترجمہ ہے۔ ہندین
کوئی ایسی کہاوت نہین ہے جس سے قاضی
کی توہین ہو۔

اگر خفتی مُردی اگر مُردی جان بردی

مثل۔ صاحب محبوب الامثال ذکر این کردہ
از معنی و محل استعمال ساکت مؤلف گوید کہ
فارسیان باظہار مشکلات و مخمصہ ہای دنیا
و خوبی ہای موت این مثل را زنند گویند کہ
خفتن ہمچو مردن است کہ از دنیا و ما فیہا خبری
نباشد و مردن۔ جان بردن یعنی نجات یافتن

از ہمہ تکالیف دنیوی۔ معاصرین عجم برانند کہ در مذمت خفتن مستعمل کہ خواب انسان را غافل کند و مماثل مردہ گرداند و مردن بہتر است از خفتن کہ نجات از مشکلات دنیا حاصل شود مقصود این است کہ تا آنکہ انسان زندہ باشد بہ بیداری بسر کند یعنی غافل نہ شود (اردو) جاگے سو کا سجے سووے سو رووے"۔ صاحب محبوب الامثال نے اس کا ذکر کیا ہے۔ دکن مین کہتے ہین "سویا سو رویا سونے سے موت بہلے" اس کا مطلب یہ ہی کہ مرے ہوے پر اور لوگ روتے ہین۔ سویا ہوا یعنی غافل شخص اپنی حالت پر خود روتا ہے

اگر در خانہ کس است حرفی بس است

مثل۔ صاحب محبوب الامثال ذکر این کرد از معنی و محل استعمال ساکت و معاصرین عجم ہم این را بر زبان دارند۔ مؤلف گوید کہ فارسیان این مثل را بصفت عقل زنند یعنی اگر رمقی عقل در سر است یک اشارہ کافی و اگر خانہ خالی یعنی سر از عقل خالی است بعوض یک حرف صدای بلند سودی نہ بخشد (اردو) صاحب محبوب الامثال نے لکھا ہے "عقلمند کو اشارہ احمق کو پھٹکار"۔ دکن مین کہتے ہین "عاقل کو اشارہ کافی ہے"۔

اگردک بفتح اول و دوم۔ بقول صاحب شمس مخفف آب گردک کہ نیلوفر باشد حیف است کہ آب گردک در ممدودہ ترک شد و سبب آن بود کہ از ہمہ محققین کسی ذکرش در انجا نکرد مؤلف خیال می کند کہ فارسیان نیلوفر را آب گردک بدین وجہ گفتہ باشند کہ گل آن دائما بر آب می باشد و گردشی می کند پس آب گرد اسم فاعل ترکیبی است بمعنی گردش بر آب کنندہ و در اصطلاح فرس گرداب را گویند کہ در ممدودہ گذشت و کاف

تصغیر یا تحقیر یہ آخرش زیادہ کردہ آب کروگ نیلوفر را نام کردہ باشند کہ گرداب حقیر را مانند صاحب محیط بر نیلوفر فرماید کہ در ہندی نیلوپتر و بیونانی نمیقا و بقول گیلانی نیقاد بسریانی کرنیا و ماپا و بہندی بکو و بیلا و کوئیل لکڑی و آن گلی است معروف و نبات آن در آبہای ایستادہ کہ بہندی جہیل و تالاب نامند می روید و برگ آن شبیہ برگ لوف و بر روی آب مفروش و بر سر آن گل بیرون از آب در دوم سرد و تر منوم مسکن صداع حار صفراوی مضعف دماغ و منافع بسیار دارد (الخ) (اردو) نیلوفر بقول آصفیہ فارسی - اسم مذکر - ایک قسم کے نیلے رنگ کا پہول جس کی دو قسمین ہین ایک نیلوفر آفتابی جو کنول گٹے کا پہول ہے اور سورج نکلنے کے وقت کہلتا ہے دوسرا نیلوفر مہتابی جسکی بیلین ہوتی ہین یہ بیمارون کو دوا کے طور پر دیا جاتا ہے (ظفر ۵) خال مشکین آتش رخسار پر پیدا ہوا ؛ چشمہ خورشید مین بہی نیلوفر پیدا ہوا ؛

اگر دل خونابہ باشد از دیدہ بتراود

مثل - صاحبان خزینہ و امثال فارسی واحسن ذکر این کردہ اند و از محل استعمال ساکت مؤلف عرض کند کہ مراد این است کہ اگر در دل رنج و غم است از گریہ ظاہر شود فارسیان این را بحق مغمومان و عاشقان زنند یعنی چون کسی را بحالت غم و ہم و گریہ و بکا

بینند گویند راست است ؎ اگر در دل خونابہ باشد از دیدہ بتراود ؎ و استعمال این را نوعی از غم خواری دانند (اردو) دکن مین کہتے ہین ایک ؎ دل کا غم آنکہون سے ٹپکتا ہے ؎ خون دل آنکہون سے بہتا ہے ؎ یہ دونون کہاوتین کسی مغموم کے حق مین بطور دلاسا و غمخواری کہی جاتی ہین -

اگر روزی بدانش برفزودی | مثل - صائب
زناداں تنگ روزی ترنبودی

محبوب الامثال ذکراین کردہ ازمحل استعمال ساکت مؤلف گوید کہ فارسیان چون نادانی را برپایہ جلیل بنید این مثل را زنند (اردو) دکن مین کہتے ہین" خدا کی دین مین کیا دانا اور کیا نادان" جب کسی نااہل اور نادان کو بڑے مرتبہ پہ دیکھتے ہین تو اس فارسی مثل کا بہی استعمال کرتے ہین -

اگر زانکہ | استعمال - بقول بہار مزیدعلیہ اگر کہ حرف شرط است وصاحب انند ہمزبانش وصاحب بحرہم ذکراین کردہ مؤلف گوید کہ حالا بزبان معاصرین عجم استعمال این متروک وقواعد فارسی ہم ازین ساکت (صائب ؎) خورشید بدر کردمہ ناتمام را * با ناقصان بساز اگر زانکہ کاملی * (طالب آملی ؎) شعلہ گر زانکہ درین فصل میان بکشایند * دستہای گل نوریش بنقید زبغل * ہم او شد استعمال (ارزانکہ بہ بذیل اگر زانکہ پیش کردہ (اسیر لاہجی ؎) ساقی جانہا شراب ارزانکہ زین دوستان دہد * منت عالم بہر جامی بمستان می نہد * (اردو) دیکھو لفظ اگر کے پہلے معنی -

اگر ساقی تو باشی می توان خورد | مثل -

صاحبان خزینہ وامثال فارسی واحسن ذکر این کردہ اند وازمحل استعمال ساکت مؤلف عرض کند کہ فارسیان این مثل را بجائی استعمال کنند کہ مقصود شان از اظہار انتہای اعتبار و اعتماد و امتثال ممدوح ومخاطب باشد یعنی با وجودیکہ می حرام مطلق است - اگر ممدوح ما ساقی شود باعتبار و اعتماد و امتثال حکمش عذری نیست در خوردن شراب (اردو) دکن مین کہتے ہین " تو کہے تو آگ مین کود جاؤن " انتہاے اطاعت کا اظہار ہے اور بس -

اگر سوی خورشید تیز بینی چشم | مثل -

تراز یان است نہ خورشید را | صاحبان
خزینہ و امثال فارسی ذکر این کردہ از محل
استعمال ساکت مؤلف گوید کہ این مصداق
و مرادف (قہر درویش بجان درویش)
و (تف بروی فلک بروی خود است) بامثل
مقصود این است کہ با بلندان تندی بکار
نیاید جز این کہ نقصانی بمقابل ضعیف برسد
(اردو) دکن مین کہتے ہین "وہ سورج پر تھوکا
اندہا ہوا" یہ اس شخص کے لئے کہا جاتا ہے
جب کہ کوئی چہوٹا شخص بلند مرتبت کا مقابلہ
کر کے تباہ ہو جاتا ہے۔ صاحب محاورات
ہند نے انہین معنون مین لکھا ہے "وہ آسمان
کا تھوکا حلق مین پڑتا ہے" "آپ ہی نے
صراحت کی ہے کہ اگر بڑے بزرگ کی حقارت
کرتا ہے تو آپ بے عزت ہوتا ہے۔

اگر شنید روز را گوید شب است این
بگفت اینک ماہ و پروین

مثل) صاحب محبوب الامثال ذکر این کردہ
از محل استعمال ساکت مؤلف گوید کہ پند است
برای مقربین سلطان کہ خلاف رایش رفتن
خطرہا دارد (اردو) دکن مین اسی فارسی
مثل کو عام و خاص استعمال کرتے ہین۔

اگر صد سال در مشکی کنی دوغ | مثل
ہمان دوغ و ہمان دوغ و ہمان دوغ | صاحبان
خزینہ و امثال فارسی و محبوب الامثال ذکر
این کردہ و از محل استعمال ساکت مؤلف
گوید کہ مقصود انیست کہ بد سرشت از صحبت
نیک اثر نگیرد اگرچہ مدتی دراز بگذرد و این
مرادف است بہ (۵) خر عیسی اگر بمکہ رود
چون بیاید ہنوز خر باشد (اردو) بری
عادت کبھی نہین ٹلتی" صاحب محبوب الامثال
نے اس کا ذکر کیا ہے۔ دکن مین کہتے ہین "وہ
گدھا سو برس کے بعد بہی گدہا ہے" اور
فارسی شعر متذکرہ بالا بہی دکن مین مستعمل ہے۔

اگرفت بقول برہان وجامع بفتح اول وکسر ثالث بروزن نگرفت بقانون فارسیان تقیض گرفت (؟)
باشد معین از گناہان آدمی - صاحب ناصری فرماید کہ مثال این در عربی اخذ و مواخذہ
صاحب جہانگیری در خاتمہ کتاب بذیل دستور چہارم ذکر این بذیل لغات متروکہ نموده و باز نہ
کردہ مؤلف عرض کند کہ گرفت اسم جامد فارسی زبان است بمعنی اخذ و الف زائدہ
اول این وصلی باشد فارسیان این را مجازاً بمعنی مواخذہ گناہان استعمال کردند و آخر
اہل تحقیق مواخذہ را اظہار می کند (اردو) انسان کے گناہوں کی ایک مقدار معین۔
مواخذہ - بقول آصفیہ - اسم مذکر - گرفت - بازپرس - جواب طلبی - بدلہ - مکافات

اگر فی المثل دُر فشاندن ندانی
ہمہ حال دُر چیدن آخر توانی
مثل - صاحبان خزینہ و امثال فارسی ذکر این کردہ اند و از
محل استعمال ساکت مؤلف عرض کند کہ فارسیان
این مثل بر ہیچ کسی زنند کہ با وجود تمول و قدرت
ممسک و آمادہ باخذ باشد (اردو) دکن میں
کہتے ہیں "دینے میں نہ ہی لینے میں تو شاق
ہیں" یہ اس شخص کے لئے کہا جاتا ہے جو باوجود
مالداری کے سخت بخیل او رحتبر منافع کے لئے
آمادہ ہو یعنی بلا لحاظ اپنی مالداری کے ذلت

قبول کر کے بھیک مانگنے میں بھی دریغ نہ کرے۔
اگر قارورہ پاک است از طبیب چہ باک
مثل - صاحبان خزینہ و امثال فارسی و احسن
و محبوب الامثال ذکر این کردہ اند و از محل
استعمال ساکت مؤلف عرض کند کہ معاصرین
عجم این را بہ تقدیم و تاخیر بعض الفاظ برای شخص
پاکدامن زنند و گویند (ع) قارورہ چو پاک است
چہ حاجت بہ طبیب - و این مرادف باشد
با "آنرا کہ حساب پاک است از محاسبہ چہ باک"
(اردو) سانچ کو آنچ نہیں" صاحب

محبوب الامثال نے اس کا ذکر فرمایا ہے دکن
مین کہتے ہین "پاک رہو بے باک رہو" دیکھو
آنرا کہ حساب پاکست از محاسبہ چہ باک "
**اگر قحط الرجال افتد از ین سہ انس کم گیری
اول افغان دوم کمبو سوم بد ذات کشمیری**
مثل۔ صاحب خزینہ ذکر این کردہ از محل
استعمال ساکت مؤلف عرض کند کہ عجبیان
از افغان و کمبو و کشمیری خیال نیک ندارند و
چون کسی را ازینہا در معاملہ بینند این مثل را زنند
مقصود اینست کہ بحالت قحط الرجال ہم ازین
ہر سہ احتراز اولی باشد و بعض اوقات بطور
ظرافت ہم باینہا استعمال این مثل کنند (اردو)
یہی مثل اردو مین بہی مستعمل ہے صاحب محاورات
ہند نے اسکو لکھا ہے فرماتے ہین کہ یہ تینون
قومین اپنی طبائع مین ایذا رسانی رکہتے ہین
افغان ولازری سے اور کمبوہ دغا سے اور
کشمیری حیلہ اور فریب سے (ف) زبافغان

کینہ می آید ز کنبو حیلہ می آید ز کشمیری نمی آید بجز
اندوہ و دل گیری ۂ

اگر ماند شبی ماند شب دیگر نمی ماند | مثل
صاحبان خزینہ و امثال فارسی ذکر این کردہ اند
و از محل استعمال ساکت فارسیان این مثل را
در مذمت ناپائداری دنیا می زنند برای غم و
شادی ہر دو و مصرع اول این (ع) حجاب
نو عروسی در زن و شوہر نمی ماند ۂ (اردو)
دکن مین کہتے ہین "جو آج ہے وہ کل نہین
جو کل ہے وہ پرسون نہین" نیز یہی فارسی مثل
بہی دکن مین مستعمل ہے دنیا کی ناپائداری کے
بیان مین ہر خوشی اور غمی مین اسکا استعمال کرتے
ہین لیکن اکثر خوشی کے موقع پر مستعمل ہے صاحب
محاورات ہند نے بہی اسکا ذکر فرمایا ہے۔

اگر من بمار شوم می میرم | مثل۔ صاحب
خزینہ و امثال فارسی ذکر این کردہ از محل استعمال
ساکت مؤلف عرض کند کہ ما از زبان معاصرین

عجم فعل اوّل را در نفی شنیده ایم می گویند که اگر
بیمار نشویم بمیریم و اکثر اہل ولایت که تولید خون
در ملک شان بسیاری شود ہمین طور می گویند و
ہمین سبب استره بر سر می زنند تا خون زائد
خارج شود نشنیده ایم که صاحب خزینه و امثال
فارسی ہر دو فعل را در اثبات بچه خیال نوشت
بخیال ما غلطی کتابت بیش نباشد و اگر ہمین مثل
را صحیح دانیم معنیش جزین نباشد که قائل این
مقوله به تعریف صحت خود گوید که صحت من آنقدر
خوب است که بیماری را راه نمی دہد و اگر با وجود
این بیماری راه یابد ہمانا ست موت است - گویند
که اگر اہل ولایت مبتلای مرضی شوند حمله مرض
به قوت تمام می شود و بدینوجه که عوام ایشان بلکه
اکثر خواص ہم خوگر معالجه نمی باشند و علاج کمتر
کنند - بعد لحوق مرض زود می میرند و گویند که
مرض بادیه عارض شود زود ہلاک کند جاداً رد
که این مقوله که حکم مثل ندارد مصداق آن باشد

(اردو) بیماری کیا ہے موت کا پیام ہے"
یه دکن مین اس بیمار کے لئے کہتے ہین جس کے
مرض کا حمله قوی ہو - دکن کے بعض قدیم لوگون
کو جنکی تندرستی بہت اچھی تھی ہم نے یه کہتے
سنا ہے که "ارے میان ہم تو کبھی بیمار نه ہونگے
اور جس دن بیمار ہونگے پھر نه بچین گے -

اگر منعم بود آرایش اوست
اگر درویش باشد دستگیر است

مثل - صاحب
محبوب الامثال ذکر این کرده از محل استعمال
ساکت مؤلف گوید که فارسیان این را به
صفت علم می زنند که زینت منعم است و دستگیر
درویش بخیال ما این مقوله ایست نه مثل (اردو)
بقول صاحب محبوب الامثال "علم غریبون
کی دولت امیرون کی زینت ہے -

اگر مورچه بر سر سلیمان رود عیبش نگیرد

مثل - صاحبان خزینه و امثال فارسی و احسن
ذکر این کرده از محل استعمال ساکت اند مؤلف

عرض کند کہ فارسیان این مثل را بہ صفت تحمل و
بردباری عالی مرتبان زنند کہ اگر از کم پایہ خلاف
ادب حرکتی سر زند اغماض کنند و عیبش نگیرند
(اردو) مگس رانی نہ کی منظور تیری بردباری
نے بنایا جب مگس سے تخت اپنا تاج شاہی کو
غالباً یہ حضرت جلیل کا شعر ہے جس سے
آصفدکن کے تحمل اور بردباری کی صفت ظاہر
ہوتی ہے اور فارسی مثل کا ترجمہ ہے ۔

اگر مولی نظر سازد بہائی بی بہا گردد

مثل صاحب خزینہ ذکر این کردہ از تعریف مزید
ساکت مؤلف عرض کند کہ فارسیان برای
متوجہ کردن ممدوح و مخاطب یا بہ ذکر توجہ ممدوح
این مثل را زنند (اردو) دکن مین ایسے موقع پر جبکہ
ممدوح مخاطب کو اپنی جانب متوجہ کرنا چاہتے
یہ شعر پڑہتے ہین (ـہ) آنانکہ خاک را بنظر
کیمیا کنند ؛ آیا بود کہ گوشۂ چشمی بما کنند ؛ تیر کہتے
ہین " بادشاہون کی ایک نگاہ بس ہے "

اگر نان گندمی نیست زبان فرمی را چہ باشد

مثل ۔ صاحبان خزینہ و امثال فارسی ذکر
این کردہ اند و صاحب محبوب الامثال بجای
لفظ فرمی ۔ گندمی نوشتہ ۔ معاصرین عجم با
محبوب الامثال اتفاق دارند و گویند کہ این
مثل بحق کسی زنند کہ با وجود بخل زبان ہم
شیرین ندارد و درشت گوید ۔ مخفی مبادکہ زبان
گندمین در محاورہ عجم کنایہ از زبان ملائم و
چرب و نرم باشد (صائب ـہ) نان تو
پختہ است بہرجا کہ می روی ؛ صائب زبان
خویش اگر گندمی کنی ؛ (اردو) دکن مین
کہتے ہین " شکر نہ دے نہ دے میٹھی زبان
سے کام لے " " کچہہ نہ دے مگر گالی بھی
نہ دے "

اگر نونویسی قلمی تراش

مثل ۔ صاحب
محبوب الامثال ذکر این کردہ از محل استعمال
ساکت مؤلف گوید کہ فارسیان این مثل را

بطور پند و موعظت از برای بیکاران زنند مقصود اینست که اگر نتوانی حرفی رقم کنی از بیکاری بهتر است که قلم را بتراشی تا دیگران از و بنویسند مخفی مباد که قلم نی غیر از تراشیدن و درست کردن بکار کتابت نمی خورد و تراشیدن قلم هم در زمانهٔ سلف کاری بود و قلم تراشان ملوک و امرا معین و مقرر بودند و این کار هم همچون خدمتی مخصوص بود اما سهل ترین کارها حاصل اینست که بیکار مباش و چیزی مشغله کن (اردو) دکن مین کهتے هین "بیکار مباش کچھ کیا کر"

اگر نه | بقول اخند سیح الله فرهنگ فرنگ یعنی الا نه و ورنه مؤلف گوید که ورنه مخفف وا رنه باشد پس ورنه مرادف واگر نه با واو عطف بود بخیال ما اگر نه مخفف (اگر نه چنین بودی) باشد و استعمال این دائما با واو عطف بنظر آمده چنانکه "بنده بیمارم وگرنه هم رکاب جناب می بودم" پس کلمه نه درین جا نفی فعلی می کند که ما قبل او گذشت یعنی اگر نه چنین بودی و بیماری عارض نبودی هم رکاب جناب می بودم پس بخیال ما باید که این را در ردیف واو (وگر نه) قائم بکنیم که مرادف (ورنه) باشد نه اگر نه دیگر کسی از محققین غرض ذکر این نکرد (اردو) ورنه بقول امیر فارسی واگر نه ـ نهین تو ـ (غالب ؎) عشق نے غالب نکما کر دیا ٭ ورنه هم بهی آدمی تهے کام کے ٭

(الف) **اگره** | بقول رشیدی و سروری همان اگرا باشد که بخشش با الف در آخر بجایش گذشت و ـ

(ب) **اگره انجین** | بقول رشیدی کاردی که بدان آتش اگره برند (ابن یمین ؎) و دائم آتش بود تنور آشوب ٭ اگره انجنش این بود و هیوست ٭ مؤلف گوید که انجیلات

م صاحب انراجه الا اغلاط گوید که الانه لفظیست که ملایان مکتب نویسند و این غلط محض ـ

بقول صاحب بحر بمعنی ریزہ ریزہ کردن و انجین بقول برہان بمعنی ریزہ ریزہ و امر باین معنی ہم یعنی ریزہ ریزہ کن (ارنج) پس (ب) اسم فاعل ترکیبی باشد بمعنی ریزہ ریزہ کنندہ و کنایہ از کاردی کہ بدان آتش اگرہ را ریزہ ریزہ کنند و ببرند (اردو) (الف) دیکھو اگرا (ب) فارسیون نے اگرہ انجین اس چھری کو کہا ہے جس کے ذریعہ سے اگرسے کی باریک بار قاشین کاٹی جاتی ہین ۔

اگر ہوس است ہمین قدر بس است

مثل - صاحبان خزینہ و امثال فارسی و احسن ذکر این کردہ اند و از محل استعمال ساکت - مؤلف عرض کند کہ فارسیان چون کسی را بہ بینند کہ از ہوسناکی مبتلای مصیبتی شدہ است خطاب باو کنند و ہمین مثل زنند مقصود آن باشد کہ بیش ازین ہوس مکن - حاصل ہوس ہمین قدر کافی است (اردو) دکن مین کہتے ہین "بس ہوس پوری کرلو" یعنی آیندہ پھر ہوس نہ کرو - یہ اوس شخص کے لئے کہتے ہین جو بوالہوسی سے کسی آفت اور مصیبت مین پھنس جاے -

اگر ہیمہ آتش شوی خود را بسوزی

مثل - صاحبان خزینہ و امثال فارسی ذکر این کردہ اند و از محل استعمال ساکت مؤلف گوید کہ این مرادف (ہر کہ آتش افروزد اندران بسوزد) باشد یعنی ہیمہ وسیلۂ آتش افروزی است کہ وجودش آتش را روشن کند - خود در آن بسوزد مقصود این است کہ فتنہ پردازو برپا کنندۂ فتنہ و فساد - اول خود نقصان بردارد (اردو) دکن مین کہتے ہین "جو آگ لگاے وہی جل مرے"

اگر یار اہل است کار سہل است

مثل - صاحبان خزینہ و امثال فارسی ذکر این

کرده از محل استعمال ساکت اند مؤلف گوید که فارسیان این مثل را در فرق اہل و نا اہل زنند مقصود این است که اگر یار نا اہل باشد کار بآسانی نه گراید و اگر اہل است بر آمد کار آسان باشد یعنی کار با کسی که متعلق است اہلیت او شرط است برای کامیابی و کار براری (اردو) دکن مین کہتے ہین ؎ نا اہل نا اہل سے توقع کرے۔" یعنی جس نے نا اہل سے کسی کامیابی کی توقع کی وہ خود نا اہل ہے یہ کہاوت بالمعنی اسی فارسی مثل کا ترجمہ ہے نیز کہتے ہین ؎ نا اہلون سے عذاب مین جان ہے" یعنی نا اہل کا کوئی کام اپنے موافق نہین ہوتا۔

اگریون | بقول برہان و ناصری و جہانگیری و جامع و انند بایای حطی بر وزن طبرخون علتی و مرضی است که آنرا بالعربی توبا گویند و بہندی داد اتفاق برین است که لغت فارسی است و اصل این گریون و الف اول وصلی است ماذکر این به آدرفن کرده ایم (اردو) دیکھو ادرفن۔

اگست | بقول برہان و ناصری و جامع بفتح اول و ثانی و سکون سین سعفص و تای قرشت ستارۂ سہیل را گویند و بقول ساطع بزبان سنسکرت نام فرشتہ محققین فرس این را لغت فارسی گفته اند و جا دارد که فارسیان ہمان لغت سنسکرت را که بمعنی فرشته بود برای ستارۂ سہیل استعمال کرده باشند (اردو) سہیل۔ بقول صاحب فرہنگ آصفیه (عربی) اسم مذکر۔ ایک نہایت تابان تارے کا نام جو ملک یمن مین طلوع ہوا کرتا ہے اس کی تاثیر سے چمڑے مین خوشبو پیدا ہوجاتی ہے اور کل حشرات الارض مرجاتے ہین۔

اگنش بقول برہان و ناصری و جامع و سروری و رشیدی بکسر نون بر وزن ورزش برآوردن دیوار عمارت و امثال آن باشد خان آرزو در سراج گفته که صاحب رشیدی این را مرادف آتکنش گوید و در حقیقت مخفف آتکنش است (ما صراحت این بر آتکلش به کاف فارسی) کرده ایم و اگر بقول خان آرزو این را مخفف آتگنش خیال کنیم جا دارد ولیکن چیزی که درینجا بخیال ما میرسد و رای آنست یعنی آگنش به ممدوده و اگنش بمقصوره هر دو یکی است و ما بر آگنش در ممدوده بقول صاحب شمس بیان کرده ایم که بمعنی برآوردن و پر کردن دیوار هم باشد یعنی حاصل بالمصدر آگندن و آگنیدن و مجازاً به معنی خاص پس آنچه برای برآوردن دیوار اندکی بقدر ضرورت توی زمین تا به سخت آن مغاک کرده آنرا به سنگ و خشت وغیره پر کنند تا بالای آن دیوار قائم کنند همین است آگنش و اگنش که معنی لغطی این پری است و مقصود از پری پایهٔ دیوار (اردو) پایهٔ مکان یا دیوار کی بھرتی جو پایہ کھود کر پتھر۔ اینٹ۔ مٹی یا چونے سے بھرتے ہیں اور اسکو درحقیقت پایۂ دیوار یا مکان کہ سکتے ہیں۔

اگوش بقول صاحب شمس بالفتح بمعنی آغوش است دیگر کسی ذکر این نکرد و نه سند استعمال پیش شد اعتبار را نشاید معاصرین عجم هم بر زبان ندارند همین لغت در ممدوده گذشت که مبدل آغوش است همچون غلوله و گلوله (اردو) دیکھو آگوش۔

اگه بقول انند بفتحتین و سکون های هوز لغت فارسی است و آن آهنی است که بدان گوشت از دیگ کشند و بتازی منشار خوانند۔ صاحب مؤید بحواله قنیه ذکر این بذیل لغات فارسی

کرده مؤلف عرض کند که منشار - بقول منتخب در عربی زبان ترجمه اره باشد - معاصرین عجم بر آنند که این حالا بزبان متروک است و فارسیان قدیم آله را آگه می گفتند که بشکل اره آهنی بر چوبی قائم می کردند و در مطبخ مهیا می بود و پاره های گوشت بر دمی بریدند یعنی برای این کار آن آله را حرکت نمی دادند بلکه تکه گوشت را از دو دست گرفته بر دندانه هایش می کشیدند که پاره ها بوسیلهٔ آن جدا می شد و بعضی از معاصرین بر آنند که نه چنین باشد بلکه آله را آگه نام بود که بوسیلهٔ آن گوشت نیم پخته را از دیگ می کشیدند تا بہ بینند که سخت است یا نرم شده بای حال منشار ترجمه این نباشد (اردو) دکن مین درانتی اس آہنی آلہ کا نام ہے جو باورچی خانے مین ایک تختہ پر قائم ہوتا ہے جس کے دندانے مثل ارہ کے ہوتے ہین اسی آلہ پر گوشت کے ٹکڑون کو کاٹا جاتا ہے اور بقول محققین فارسی آگہ اوس آلہ کا نام ہے جس کے ذریعہ سے نیم پختہ گوشت دیگ سے نکال کر دیکھا کرتے ہین کہ آیا نرم ہو چکا ہے یا ہنوز سخت ہے دکن مین یہ کام کفگیر سے لیا جاتا ہے -

الف مقصوره بالام

ال بقول برہان و جامع بضمّ اول (۱) بمعنی او باشد که ضمیر غائب است و بعربی ہو گویند و بکسر اول بزبان سریانی (۲) از نامهای خدای تعالی جلّ جلالہٗ و (۳) نام شہر و ولایت ہم و (۴) در عربی عہد و پیمان را خوانند - صاحب جہانگیری در خاتمہ کتاب و دستور ہفتم بذیل لغات غریبہ ذکر معنی دوم و چہارم کردہ و در اصل کتاب معنی اول و سوم را - صاحب سروری بر معنی دوم قانع و فرماید که بدین معنی ایل ہم آمدہ - خان آرزو در سراج

نسبت معنی اوّل گوید کہ معلوم نیست کہ فارسی کجاست و ذکر معنی دوم ہم کردہ صاحب مؤید این را
بمعنی سوم لغت ترکی گفتہ بہار ذکر معنی اول کردہ با خان آرزو ہمزبان و فرماید کہ درآوردن
الف و لام بر مسند الیہ و مضاف الیہ و مانند آن مخصوص عرب است لیکن بعضی از متاخرین
در پارسی نیز آوردہ اند و این نوعی از تصرفات ایشان بود چنانکہ استاد درویش والہ ہروی
(ذو الخورشیدین) بصیغۂ تثنیہ استعمال فرمودہ (ســہ) تا مہر تو گشت نور افشان ٭ ذو الخورشیدین
شد خراسان ٭ ہمچنین درین بیت نعمت خان عالی (ســہ) گل مگر لاف انا الیار گلبش زدہ است
بر سر دار خیال سر منصور کنم ٭ و ازین عالم است این مصراع مادۂ تاریخ سال ولادت
پسر محمد فرخ سیر بادشاہ مظلوم کہ میرزا عبد القادر بیدل یافتہ (مصرع) النوید آفتاب
عالم تاب ٭ (الخ) مؤلف عرض کند کہ آنچہ فارسیان الف و لام را بقاعدۂ عربی بر الفاظ
فارسی آوردہ اند محض تصرف ایشانست بقاعدۂ عربی و آنچہ میرزا بیدل در مادہ تاریخ آوردہ ضعف
او ست در فن حیل ۔ معاصرین ذی علم ازین احتراز می کنند و باید کہ احتراز کنند ۔ نسبت
معنی اوّل تحقیق ما اینست کہ اُول بہ تفخیم ضمہ ہمزہ و سکون لام در ترکی زبان بمعنی او آمدہ
صاحب لغات ترکی ذکر این کردہ و عجبی نیست کہ فارسیان ضمیر غائب فارسی بحذف لام ان
ہمین اُول وضع کردہ باشند باقی حال محققین ناواقف از حقیقت حال اُل را بضم
اول کلمۂ فارسی خیال کردند و ہم او گوید کہ در ترکی زبان اِیل بالفتح بمعنی ولایت آمدہ و ہمین
است حقیقت معنی سوم و نسبت معنی چہارم عرض می شود کہ بقول صاحب منتخب اَلّ ۔
بالکسر و تشدید لام است بمعنی پیمان پس بخیال ما این لغت بہیچ وجہ در خور آن نبود کہ پابندان

لغت فارسی ذکرش کنند۔ حالانکہ بمن تحقیق ماخذ از حقیقت ہر چہار معنی واقف شدیم (اردو)

(۱) اول ترکی مین ضمیر غائب یعنی وہ (۲) اِل سریانی زبان مین خدای تعالی کا نام

(۳) اِل ترکی زبان مین شہر اور ولایت کو کہتے ہین (۴) آل ۔ عربی زبان مین بمعنی

عہد و پیمان۔

الا | بقول برہان و ہفت بفتح اول و ثانی بالف کشیدہ کلمۂ خطابست یعنی ای و بعربی

یا گویند۔ صاحب جامع فرماید کہ بمعنی ای و آگاہ باش خان آرزو در سراج بذکر قول برہان

گوید و درست گوید کہ ہمان کلمۂ عربی است کہ برای تخصیص و آگاہانیدن استعمال کنند

و کلمۂ خطاب کہ مراد از کلمہ ندا داشتہ نیست (اردو) ہان ۔ بقول آصفیہ کلمہ تنبیہ ۔ خطاب

تاکید جو آگاہ اور تنبیہ کرنے جتانے اور ہوشیار رکھنے یا کرنے کے واسطے آتا ہے ۔

الاجتناب | اجتناب لغت عرب است بقول صاحب منتخب بکسر اول و سوم بمعنی

دور شدن و جنب شدن ما ذکرش بجای خودش کردہ ایم فارسیان در اول این بمعنی

عربی الف و لام آوردہ بمعنی خبردار باش استعمال کنند۔ چنانکہ انوری گوید (ــہ) لطف

تو ہر ساعتم گوید کہ ہین الاعتذار ۔ قہر تو ہر لحظہ ام گوید کہ ہان الاجتناب ۔ (اردو) خبردار

بقول آصفیہ حرف تنبیہ ۔ جیسے " خبردار یہ کام نہ کرنا "

الاچق | بقول صاحب انند بحوالہ فرہنگ وصاف و غیاث بضم اول و ضم جیم فارسی

لغت فارسی است بمعنی خانۂ صحرائیان کہ از موسازند و آنرا الاچوق ہم گویند مؤلف

عرض کند کہ آلچوق بقول صاحب لغات ترکی بفتح ہمزہ و لام و تفخیم ضمہ جیم فارسی و سکون قاف

بزبان ترکی کاشانہ را گویند معلوم می شود کہ اصل این در ترکی اَلَچُق باشد بفتح اوّل و دوم وضم سوم وبقاعدۂ ترکی در رسم الخط ۔ الف بعد لام برای اظہار فتحہ و واو بعد جیم فارسی برای اظہار ضمہ زیادہ کردند ازینجاست کہ صاحب انند ذکر آلاچوق ہم کردہ است فارسیان بنجیم از ماخذ درکثرت استعمال واو علامت ضمہ را حذف کردند وبرای سہولت تلفظ الف دوم را قائم داشتند باقی حال این لغت ترکی زبان است بمعنی کاشانہ وتصرف فارسیان در معنی ہمین قدر کہ معنی عام را خاص کردند وضم اوّل در لفظ ہم تصرف باشد ۔ دیگر کسی از محققین فارسی ذکر این نکرد ۔ معاصرین عجم این را بزیادت تحتانی بعد جیم فارسی آلاچیق گویند ۔ صاحب روزنامہ بحوالہ سفرنامہ ناصرالدین شاہ قاچار ذکر این کردہ وصاحب بول چال این را خیمہ نمدی یا سائبان خسپوش گفتہ وبقول صاحب رہنما کلبۂ خس پوش (اردو) وہ پشمی سائبان یا خیمہ یا چھولداری جو جنگلی لوگ ٹاٹ یا نمدے وغیرہ سے قائم کرتے ہین ۔

الاچی بقول صاحب برہان باجیم فارسی بہ تحتانی رسیدہ ہیل را گویند وبعربی قاقلہ صغار ۔ صاحب انند گوید کہ بالفتح وکسر جیم فارسی لغت فارسی است وصاحب جامع ہم با وی ست ۔ صاحب محیط بر الاچی فرماید کہ اسم معروف در ہندی است و در ہندی ما لک نیز گویند و در سنسکرت ایلا نامند و بر قاقلہ گوید کہ بیونانی قطیداوس وبعبرانی قیا وبسریانی شرفیون وشوشما و بانگلیسی کاردمم وبفارسی ہیل وبہندی الاچی نامند و آن از جملہ افادیہ عطریہ قتری است ہندی ۔ دو نوع باشد صغیر وکبیر ۔ قاقلۂ کبار گرم وخشک در سوم وبقول صاحب تحفہ در دوم مفرح وسخن وملطف ومقوی دل ومعدہ وہاضم طعام ومحرک آروغ ومفتح سدد

و ملطف و جالی و قاقلہ صغار گرم و خشک در دوم و با قوت تریاقیہ و قابضہ و مفرح
و ملطف و جالی و محلل و خوشبو کنندہ عرق و رائحہ دہان و منافع بسیار دارد (الخ)
صاحب ساطع صراحت کردہ کہ آلاچی لغت ہندی است پس چیزے نیست کہ
فارسیان استعمالش در فارسی کردہ اند (اردو) الاچی - دیکھو ابل کے دوسرے معنے

الاچیق | این ہمان است کہ بدون تحتانی گذشت - صاحب روزنامہ و رہنما
و بول چال ذکر این کردہ اند و صراحت ماخذ این ہم ہدر آنجا کردہ ایم (اردو)
دیکھو الاچق -

الارم | بقول صاحب رہنما بیدار کردن از خواب و بقول بول چال متنبہ کردن
مؤلف گوید کہ ناصرالدین شاہ قاچار در سفرنامۂ خود استعمال این کردہ و چیزے نیست
کہ این در انگلیسی زبان بمعنی متنبہ کردن ہم است و ساعت بیدار کنندہ را ہم گویند
(اردو) متنبہ کرنا - بیدار کرنا - بیداری کی گھنٹی - مؤنث - امیر نے الارم کلاک کا ذکر
کیا ہے بمعنی جگانے والی گھڑی جو وقت معینہ پر اسقدر بلند آواز دیتی ہے کہ سوتا آدمی
جاگ پڑتا ہے -

الاساندرا | بقول برہان نام اسکندر ذوالقرنین است و اسکند مخفف آن باشد
صاحب جامع گوید کہ اسکندر معرب این باشد صاحب انند صراحت کند کہ لغت
فارسی است ما صراحت اسکندر بجایش کردہ ایم و بخیال ما الاساندرا لغت فارسی
نباشد بلکہ یونانی واللہ اعلم (اردو) دیکھو اسکندر -

الاطینی بقول برہان بروزن قباچینی بلغت رومی گیاہی است کہ بر درختہامی پیچد و آن را لبلاب و عشقہ و حبل المساکین خوانند و ماصراحت کامل این بر آریج کردہ ایم (اردو) ایک بیل

الاغ بقول برہان بروزن چلاغ وبقول جامع بروزن سماخ (۱) قاصد و پیک را گویند و بجای غین قاف ہم درست است - صاحب سروری گوید کہ کسی را کہ بہ تعجیل بجائیی فرستند و بجہت او در ہر منزل اسپ آسودہ نگاہدارند یا او ہر جا اسپی بیند بگیرد گویند الاغ گرفت - خان آرزو در سراج فرماید کہ توسی گفتہ کہ اسپی کہ راکب آن بسرعت بجائی فرستادہ باشند و اسکدار مرادف آن ولیکن این خطاست چراکہ خود در تحقیق اسکدار نوشتہ کہ اسکدار شخصی کہ بر اسپ مذکور نشیند زیراکہ اسپ الاغ را اسک می گویند و ہمچنین در لفظ اسک قاصد و الاغ نوشتہ و این نیست مگر تناقض بخیال ما مقصود خان آرزو جزین نباشد کہ الاغ بمعنی قاصد است نہ اسپ قاصد و ہم او ذکر قول برہان و رشیدی کردہ و بالاخر فرماید کہ این لفظ ترکی است و بقاف صحیح است کہ عراقیان بہ تغیر لہجہ بغین معجمہ خوانند واگر بغین می بود بقاف می خواندند چنانکہ ضابطۂ انہاست ولیکن در اشعار بعضی از متاخرین کہ چندان قابل اعتماد نیستند الاغ را با باغ قافیہ کردہ اند و این ظاہراز ان باشد کہ قاف در فارسی نیست - قدما بنابر استعمال قاف الاق را بغین بدل کردہ باشند - پس این تفریس باشد مولف عرض کند کہ صاحب لغات ترکی ذکر الاغ کردہ فرماید کہ بضمہ ہمزہ تیزروی کہ برای او اسپ و توشہ مہیا دارند تا بجائی کہ نامزد باشد بزودی برسد پس متحقق شد کہ این لغت ترکی است بمعنی قاصد و پیک او را انچہ فارسیان این را بہ قاف ہم استعمال کردہ اند کہ می آید مبدل

این است کہ بقاعدۂ فارسی غین معجمہ بہ قاف بدل شود چنانکہ چناغ و چناق و آروغ و آروق و عراقیان این قسم تبدیل اکثر کنند اندرین صورت تحقیق ما برخلاف خان آرزو ست زیراکہ الاق باقاف در ترکی بدین معنی نیامدہ والاغ باغین مفرس نیست بلکہ بالعکس این الاق بقاف رامفرس توان گفت (ارد و) دیکھو اسکدار۔

(۲) الاغ۔ بقول برہان اسپی کہ در راہ ہا بجہت قاصدان گذارند۔ صاحب جامع فرماید کہ اسپ باشد یا خر۔ صاحب سروری فرماید کہ اسپ خرد و بحوالہ تحفۃ السعادت گوید کہ بر خر نیز اطلاق کنند (شیخ شیراز ۵) مثال اسپ الاغ اندہردم سفری ؛ نہ چشم بستہ وسرگشتہ ہمچو گاو عصاری ؛ صاحب مؤید بذیل لغات ترکی گوید کہ اسپ راگویند و اسپی کہ مہیا دارند تا بجائیکہ نامزد بود بدو د و برسد مؤلف عرض کند کہ اسپ الاغ بمعنی اسپ قاصد باشد وہمچنین خر الاغ نہ مجرد الاغ بمعنی اسپ یا خر وسند شیخ شیراز موافق ادعای ماست وصاحب مؤید سکندری خوردہ کہ الاغ را در ترکی بمعنی اسپ نوشتہ و ما صراحت معنی لغت ترکی برمعنی اول کردہ ایم۔ بہار این را مطلقاً بمعنی خر نوشتہ واز سنجر کاشی سند آوردہ (۵) لنگان لنگان مسیح ازین دشت ؛ می رفت وزپی الاغ خالی ؛ مؤلف عرض کند کہ این بمجاز باشد کہ خر الاغ را سنجر بمعنی مطلق خر از لفظ الاغ پیدا کرد (اردو) ٹپہ کا گھوڑا۔ یا گدہا۔ مجازاً مطلق گھوڑا یا گدہا۔

(۳) الاغ۔ بقول برہان بیگار و بیگار فرمودن و بقول جامع کار بی مزد فرمودن و بقول سروری ہر شخصی کہ او را بی مزد کاری فرمایند و بقول رشیدی مرکبی کہ بیگار گیرند

وبہ الچوکی در راہ گرفتہ بران سوار شوند و شخصی کہ بی مزد او را کار فرمایند و فرماید کہ این ترکی است و باقاف بعوض عین ہم آمدہ مؤلف عرض کند کہ اصلا این معنی در لفظ الاغ نیست کہ غوری محققین است دیگر ہیچ صاحبان تحقیق این معنی از ان واقعہ پیدا کردہ اند کہ ذکرش بمعنی اول گذشت یعنی چون الاغان یعنی قاصدان یرداکچوکی اسپ سواری نیابند ہر کجا اسپی بینند بہ بیگار گیرند ازین طرز عمل شان فارسیان الاغ گرفتن را بمعنی سخرہ گرفتن استعمال کردہ اند کہ بجای خودش می آید و معنی لفظی الاغ گرفتن بہ قاصدی گرفتن اسپ وخری باشد وبس۔ پس ازین لازم نمی آید کہ الاغ را بمعنی مصدری بیگار و بزد رکار فرمودن وبی مزد فرمودن گیریم فتامل (اردو) اس کا ترجمہ بلحاظ معنی بالائی بیگار میں پکڑنا۔ تحکماً کام کرانا۔ بغیر معاوضہ کے جبراً کام لینا۔ کسی گھوڑے کو بیگار میں پکڑنا۔ دیکھو الاغ گرفتن

الاغ دادن مصدر اصطلاحی۔ صاحب ناصری در ضمیمۂ کتاب گوید کہ کنایہ باشد از خرچ سفر دادن و فرماید کہ این مرکب است از ترکی و فارسی چہ الاغ لغت ترکی است بمعنی برید کہ بسرعت راہ طی نماید دیگر کسی از اہل تحقیق ذکر این نکرد مؤلف عرض کند کہ صاحب ناصری از معاصرین زباندان است قولش اعتبار را شاید ما بر لفظ الاغ صراحت کاملش کردہ ایم پس فارسیان معنی الاغ درین جا بسبیل مجاز بمعنی خرچ سفر گرفتہ اند وخصوصاً معاوضہ باشد کہ برای سفر خرچ پیک بدہند تعمیم معنی بیان کردہ صاحب ناصری قابل غور است (اردو) خبر رسان اور پیک کو خرچ سفر دینا۔

الاغ گرفتن مصدر اصطلاحی بمعنی بیگار گرفتن است یعنی اسپ وخری را بفرورت

خبر رسانی یا نامه بری بدون ادای معاوضه برای سواری پیک گرفتن۔ ماصراحت این بر معنی سوم اَلاغ کرده ایم (شیخ آذری سه) گند شان گوه را گرفته الاغ ٭ حدت از گند شان گرفته داغ ٭ (خلاق المعانی سه) تخته گردنش کند امین ٭ مرد را از گرفت و گیر

الاغ ٭ گرفت و گیر الاغ همان عمل جبریست که ذکرش بالا گذشت و بیانش بذیل معنی اوّل الاغ هم اردو کسی گھوڑی یا گدہے کو ٹہیّ کی بیگار میں پکڑنا۔

الاق مبدل و مفرس الاغ است که به غین معجمه گذشت و ذکر این بر لفظ اَلاغ کرده ایم (اردو) دیکھو اَلاغ۔

(الف) الام (ب) الام الام بقول برهان و ناصری و جامع (الف) بر وزن غلام (۱) پیغام و نوشته را گویند که زبان بزبان و دست بدست برسانند و (۲) پیغام رساننده را نیز گفته اند و تکرار الام نیز همین معنی دارد و خان آرزو و در سراج بذکر هردو معنی بالا گوید که ظاهرا یکی ازین دو تصحیف باشد صاحب انند نسبت الف بذکر هردو معنی بالا بحواله فرهنگ وصّاف فرماید که بمعنی (۳) جای و منزل باشد صاحب جهانگیری در خاتمه کتاب بذیل دستور پنجم متعلق به لغات غریبه ذکر (ب) کرده و از حکیم نزاری سند آورده (سه) هزار نامه سیه کرده ام به دوده دل ٭ بدست باد صبا داده ام الام الام ٭ مؤلف گوید که (الف) اسم جامد زبان فارسی و (ب) تکرارش و از هر سه معنی بالا معنی اوّل حقیقی است و معنی دوم مجاز آن که پیغام بمعنی پیغامبر مستعمل۔ سند این از نظر ما نگذشت و حیف است که پیش نشد و خیال خان آرزو نسبت تصحیف یکی ازین هردو بوضوح نه پیوست که بچه حجت این را تصحیف داند نسبت معنی سوم عرض می شود که محققین فرس ازین ساکت اند طالب سندیم

(اردو) (الف و ب) (۱) پیغام - بقول آصفیہ (فارسی) اسم مذکر - پیام جو کچھ کہلا کر بھیجین (۲) خط بقول آصفیہ - عربی - اسم مذکر - نوشتہ - تحریر لکھت - نوشت (۳) جائے مونث - موضع - مقام - مذکر -

الامان بقول بہار کلمہ ایست کہ در وقت نزول حوادث و آفات گویند و معنی آن فریاد کردن و امان خواستن بود و با لفظ برخاستن و برداشتن و زدن مستعمل - مؤلف عرض کند کہ امان لغت عرب است بمعنی ایمن بودن و ایمنی و زینہار فارسیان بقاعدۂ عربی استعمال این با الف و لام بمعنی پناہ بخدا کردہ اند و برای معنی مصدری با مصادر فرس مرکب سازند کہ در ملحقات آید و تخصیص این سہ مصدر بیان کردہ بہار نباشد (ظہوری ؎) کند تیغ ستم ہر جا علم جلاد ہجرانش ؛ ز خون تا روز محشر خاک جوش الامان دارد ؛ (ولہ ؎) سخت دشوار است جان از رشک دادن الامان ؛ گر دہم در ہجر پندارم کہ آسان تر دہم ؛ (اردو) الامان - بقول امیر - مونث - کسی بات سے تنگ آ کے مصیبت اور خوف وغیرہ کی حالت مین کہتے ہین - حاصل اسکا یہ ہوتا ہے (الامان مطلوب) لیکن کثرت استعمال کی وجہ سے خبر گرا دی گئی فقط مبتدا مستعمل رہا یہ الف لام محض تعریف کا ہے جو مبتدا پر داخل ہوتا ہے (داغ ؎) موت آئی ہوئی ٹلجاے یہ آئی نہ رکے ؛ الامان داغ قیامت ہے طبیعت تیری ؛

الامان بہ خاستن (مصدر اصطلاحی) صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بہ معنی بلند شدن صدای الامان باشد (صائب ؎) ز رفتار الامان از عالم ایجاد برخیزد ؛ بجای گرد از بنیاد ہستی داد برخیزد ؛ (اردو) الامان کی صدا بلند ہونا -

الامان بر داشتن مصدر اصطلاحی بقول صاحب بحر بانگ الامان بلند کردن (صائب ﮯ) ملامت از دل بیباک من فغان برداشت ؛ ز سخت جانی من سنگ الامان برداشت ؛ (اردو) الامان کہنا۔ بقول امیر پناہ مانگنا (مومن ﮯ) ہا جہاں سن کے تیغ کا تیری ؛ الامان الامان کہیں کافر ؛ ہماری رائے میں الامان پکار اٹھنا بھی کہ سکتے ہیں۔

الامان خاستن مصدر اصطلاحی صاحب آصفی ذکر این کردہ مرادف الامان برخاستن است (حزین اصفہانی ﮯ) جائیکہ ریزد از خم تیغ تو برق کین ؛ روزیکہ خیزد از صف خصم تو الامان ؛ (اردو) دیکھو الامان برخاستن۔

الامان زدن مصدر اصطلاحی۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی الامان گفتن است مرادف الامان برداشتن (صائب ﮯ) تیر از تنم برآورد انگشت زینہار ؛ از خون گرم من لب تیغ الامان زند ؛ (اردو) دیکھو الامان برداشتن۔

الامان کردن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی پناہ خواستن از خدا است (رضی ارتیمانی ﮯ) الامان اینجا کنند از الامان ؛ الامان اینجا کنند از الحذر ؛ (اردو) الامان کہنا۔ دکن میں الامان کرنا بھی کہتے ہیں۔ صاحب آصفیہ اور امیر نے اس کو ترک کیا ہے۔

الامان گفتن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ است کہ بمعنی الامان کردن است (سعدی شیرازی ﮯ) بکمندی درم کہ ممکن نیست ؛ رستگاری بہ الامان گفتن ؛ (اردو) الامان کہنا۔

الان بقول برہان بفتح اول بر وزن کلان (۱) نام ولایتیست از ترکستان و بعضی گویند (۲) نام کوہی ہم است در عرفات۔ صاحب جامع فرماید کہ این مرادف آلان است

که بالف ممدوده گذشت - صاحب سروری بذکر معنی اول گوید که بقول بعض نام شهری
(نظامی سے) بگرد اگر دخرگاه کیانی ✤ فروهشته نمدهای الانی ✤ و فرماید که در معجم البلدان به
تشدید لام آورده وگفته که نام بلاد و اسعه ایست از جبال قبق و ملوک آن را کنداج گویند
بضم هردو کاف و میان مملکت الان وجبال قبق قلعه ایست که باب اللان نام دارد -
(خاقانی سے) تف تیغ هندیش هندوستانی ✤ علی الروس در روس و الآن نماید ✤ صاحب
رشیدی همزبان سروری است که بحواله معجم البلدان بالا گذشت - صاحب (دری و بهلوی)
بر معنی اول قانع - صاحب انند بذکر هردو معنی گوید که این لغت فارسی است مؤلف گوید
که وجه تسمیه این متحقق نه شد و همین لغت در ممدوده هم گذشت و صاحب ناصری در اینجا
سند خاقانی را که بالا مذکور شد ذکر کرده که دران لفظ آلآن بمده آورده نه به لام مشدد ذو دار
(۱) ترکستان سے ایک ولایت کا نام آلآن ہے (۲) نیز عرفات مین ایک پہاڑ بھی اسی
نام سے مشہور ہے -

الانیون بقول برهان بکسر نون و تحتانی مضموم بواو و نون دیگر زده بلغت یونانی
راسن را گویند و آن نوعی از فیلگوش است بیخ آنرا مربا کنند و آنرا زنجبیل شامی خوانند
نافع جمیع دردها و المهاست که از سردی باشد و بجای تحتانی بای ابجد هم بنظر آمده صاحب
محیط این را الانیتون بزیادت تای فوقانی بعد تحتانی نوشته فرماید که اسم رومی راسن است
و گویند که دوائی دیگر باشد و بر راسن نویسد که لغت هندی باشد و باین اسم در بلاد دیگر
مشتهر گردیده و آنرا سوسن جبلی و زنجبیل شامی نیز گویند و بعربی قلموج و بیونانی انیسون -

وبسریانی ریہ وبلغت اہل مغرب جناح وباندلس کلموخ وبفارسی تاتران وبہندی عامہ راسین نامند وبا ہی سہری نیز وآن بیخی است چوبی خوشبو وتند وتلخ بقول شیخ گرم وخشک در دوم۔ نافع جمیع آلام واوجاع بارده وہیجان ریاح ونفخ است ومنافع بسیار دارد (الخ) مؤلف گوید کہ درصحت نام این کہ دریونانی انیسون گفتہ محل نظر است وصراحتش برانیسون آید (اردو) صاحب جامع الادویہ نے اس کا فارسی نام راسن لکھا ہے اور یہی مشہور نام ہے اور اسی پر زنجبیل شامی کا بھی اشارہ کیا ہے گرم وخشک ومفرح ومقوی باہ ومعدہ (الخ)

الاو بقول برہان بفتح اول وثانی بالف کشیدہ وبہ واو زدہ آتش شعلہ ناک را گویند صاحب جہانگیری گوید کہ آلاو باشد کہ درممدودہ گذشت بمعنی آتش خان آرزو درسراج فرماید کہ مخفف آلاو بمعنی آتش مشتعل باشد ودرممدودہ گوید کہ آلاوہ بزیادت ہا نیز آمدہ مؤلف عرض کند کہ آلاو درممدودہ بمعنی آتش شعلہ ناک گذشت وآلاوہ مرادفش وہم آلاوہ بمعنی جائیکہ آتش روشن باشد بتحقیق ما آلاو بممدودہ لغت ترکی است بمعنی آتش شعلہ دار کذا فی لغات ترکی وآلاوہ بزیادت ہای نسبت درآخر۔ مفرس آن بمعنی جائیکہ در انجا آتش شعلہ دار باشد فارسیان بلب ولہجۂ مقامی ممدودہ را بمقصورہ بدل کردند ودربعض مقامات بممدودہ ہم استعمال کردند وانچہ آلاوہ را ہم بمعنی آلاو گرفتہ اند مجاز وبرخلاف حقیقت است ما صراحت ماخذ درممدودہ نکردہ ایم بناء علیہ درین مقام تلافی مافات شد وآلاو درہندی بقول صاحب ساطع بمعنی آتش بازی است پس معلوم می شود کہ ترکان این لغت را از سنسکرت

گرفته بمعنی مطلق آتش شعله ناک یا ہندیان از ترکی گرفته بمعنی آتش بازی استعمال کردند و ابتدا علم (اردو) الاو بقول امیر (فارسی) مذکر- آتش زن شعله- کوڑا کرکٹ اور گھانس پھونس وغیرہ جمع کرکے ڈھیر لگاتے اور جاڑون مین جلاکر تاپتے ہین- اس ڈھیر کو الاو کہتے ہین

الایچی	خان آرزو و در سراج و صاحب محیط ہم ذکر این کرده و ما بحث این بر الاچی کرده ایم (اردو) دیکھو بر الاچی

البا بقول برہان بضم اول و سکون ثانی و بای ابجد بالف کشیده (۱) قلیه پوتی را گویند و آن دل و جگر قیمه کشیده در روغن بریان کرده باشد و حسرة الملوک ہمان است و بفتح اول (۲) بلغت زند و پاژند بمعنی شیر باشد که عربان لبن گویند و (۳) خطمی صحرائی را نیز گفته اند و باین معنی بجای بای ابجد یای حطی ہم بنظر آمده صاحب جامع بر معنی اول و سوم قانع- صاحب ناصری نسبت معنی اول فرماید که طعامی است ترکان را و آلبه به ہای ہوز ہم آمده (حکیم سوزنی ــ۵) روبت چوبکی کاسۂ اکراشده زاژنگ ؛ وز کاج تفاگشته بزنگ ششش البا؛ تا روی پر آژنگ و خفای تو بدیدند ؛ سیرند ہمه خلق ز البا و ز اکرا ؛ صاحب جہانگیری ہم باستناد ہمین کلام سوزنی بر معنی اول قانع- و خان آرزو و در سراج ذکر معنی اول کرده مؤلف عرض کند که محققین ترکی ازین لغت ساکت اند و بقول انند بحواله منتہی الارب بالکسر لغت عرب است بمعنی شیر نخستین دادن مادر بچه را انجیال ما البا بمعنی اول اسم جامد فارسی زبان باشد و بمعنی دوم مفرس به تصرف در اعراب از لغت عربی بمعنی مطلق شیر و نسبت معنی سوم عرض می شود که صاحب محیط بر خطمی فرماید که این را بیونانی البا گویند و بعربی خبازی شجری و بفارسی ہشت و ہاز و خیرو و آن نباتی است معروفه بقول جالینوس سرد و تر مسکن اوجاع

یلین اورام ومانع آنہا از تزید ومحلل ومنافع بسیار دارد (الخ) (اردو) (۱) ایک خاص قسم کے قلیے کو جو دل اور جگر کے قیمے کو گھی مین بھون کر پکاتے ہین فارسیون نے البا کہا ہے (۲) دودھ - مذکر (۳) خطمی - بقول صاحب آصفیہ عربی - اسم مونث - گل خیرو - ہماری راے مین البا کے تیسرے معنی کا ترجمہ جنگلی خطمی ہے -

البا د بقول برہان وجہانگیری و جامع بکسر اول بروزن دل شاد پنبہ زن وحلاج را گویند - صاحب ناصری از حکیم سوزنی سند آوردہ (س) نروی مشتہ البادی درکون کنمت * بہجا گفتن ازین مجلس بیرون کنمت * خان آرزو در سراج فرماید کہ رشیدی حلاج را حلاجی خواندہ کہ بہ تحتانی رسیدہ بمعنی مصدر رسیت ونوشتہ کہ چون الباد از لبد کہ معنی نمد است گرفتہ اند بمعنی نمد مالیدن عربی است نہ فارسی لیکن در عربی این مصدر یافت نشد ولبّاد بمعنی نمد مال آمدہ رشیدی گوید کہ شاید کہ درین شعر سوزنی لبّاد بود نہ الباد ولیکن رای خان آرزو انیست کہ الباد بمعنی مصدری درینجا ہرگز منظور وملحوظ نیست چنانکہ گذشت ولبّاد را بجای الباد بمعنی نمد مال گفتن غلط محض است چراکہ کلمۂ مشتہ دلالت صریح دارد کہ بمعنی حلاج بود مؤلف عرض کند کہ باخان آرزو اتفاق داریم ومحققین فارسی صراحت کنند کہ این اسم جامد فارسی زبان است وبہ تحقیق ما مفرس کہ مرکب است از ایل کہ بقول صاحب لغات ترکی بہ تفخیم کسرۂ ہمزہ وسکون یای حطی ع لام بمعنی مردم آمدہ وباد لغت فارسی است بمعنی ہوا پس معنی ایلباد مردم ہوا است و کنایہ از حلاج کہ بتائید ہوا کار خود سرانجام دہد - فارسیان یای علامت کسرہ راکہ دل

رسم الخط ترکی بود حذف کردہ الباد کردند و مفرّس ساختند (اردو) نداف - بقول آصفیہ (عربی) اسم مذکر - روئی دھنکنے والا - دُھنیا دُھنا -

(۱) **الباغ** (۲) **الباق** بقول سروری (۲) بضم ہمزہ قسمی باشد از جامہ و فرماید کہ الباغ ہم بنظر آمدہ کہ غین معجمہ بجای قاف باشد (بسحاق گوید ؎) آن قامت ور از کہ زناج برکشید ؛ الباق نان پہن بقدّش قصیر شد ؛ (احمد اطعمہ ؎) قلیہ را پو شد کہ و الباق سبز از خرمی ؛ مید ہد چنگال خرمار اقبای ششتری ؛ صاحب رشیدی فرماید کہ بہ بای فارسی لغت ترکی است و بہ غین و قاف در آخر ہر دو آمدہ و بحوالہ فرہنگ گوید کہ پارچہ ایست کہ برگریبان جامہ از جانب پشت دوزند بجہت خوش آیندگی و بفارسی زور نیم خوانند صاحب ضمیمۂ برہان فرماید کہ (۲) بقول بعض پارچہ ایست کہ در پس جامہ دوزند و در سرما بندہای آنرا بر پیشانی بندند تا گردن را گرم نگاہدارد خان آرزو در سراج ذکر (۲) کردہ و اسم فارسی این زبرنیم گوید و صراحت کند کہ الپاق بہ بای فارسی لغت ترکی است - صاحب مؤید (۲) را بہ بای عربی بذیل لغات فارسی آوردہ **مؤلف** عرض کند کہ اگرچہ محققین ترکی زبان ازین ساکت اند ولیکن از معاصرین تصدیق می شود کہ (۲) بہ بای فارسی لغت ترکی است جز این نیست کہ فارسیان بای فارسی را بہ عربی و قاف را بہ غین معجمہ بدل کردہ الباغ و الباق ہر دو را استعمال کردہ اند ہمچون تپ و تب و آروغ و آروق پس (۲) بہ تبدیل یک حرف و (۱) بہ تبدیل دو حرف مفرّس باشد (اردو) فارسیون نے الباغ اور الباق اوس کپڑے کو کہا ہے جو اہل ولایت اپنے لباس مین گردن کے

قریب لٹکا دیتے ہین اور موسم سرما مین اسکو گردن پر بلند کرکے اوس کے بندون کو پیشانی پر باندھ دیتے ہین تاکہ ہوا سے سردسے گردن محفوظ رہے اور یہ ویسا ہی ہے جیسا کہ واٹرپروف یعنی برساتی لباس مین حفاظت سر کے لئے ہوتا ہے ۔

البتہ زیر کاسہ بود نیم کاسہ (مثل) صاحب محبوب الامثال ذکر این کردہ از محل استعمال ساکت فارسیان این مثل را بجای زنند کہ مقصود شان از بیان اصلیت و وجہ چیزی باشد و این مرادف (تا نباشد چیزکی مردم نگوید چیزہا) است معنی حقیقی این مثل آنست کہ در زیر ہر کاسہ پائین ظرف بودن لازم است کہ بہ عربی آنرا سافل گویند و بفارسی بن کاسہ تا کاسہ بوسیلہ آن بر زمین قائم شود و چون کاسہ را معکوس کنند بن کاسہ ہمچون کاسۂ خورد کی ظاہر شود ازینجاست کہ فارسیان بن کاسہ را نیم کاسہ ہم گفتہ اند۔ مقصود ازین مثل آنست کہ وجود نیم کاسہ یا بن کاسہ در زیر ہر کاسہ بنیاد آن کاسہ باشد کہ کاسہ بدون آن قائم نشود پس برہمین قیاس چیزی کہ شہرت یافتہ باید کہ بنیادش ہم چیزی باشد و محض بی اصل نبود (اردو) صاحب محبوب الامثال نے کہا ہے "آگ بن دھوان کہان" بات ہوگی تو بنگڑا سے گا" دکن مین کہتے ہین "کچھ تو ہوگا جب تو شور مچا"

البرز بقول برہان بفتح اول وضم ثالث وسکون ثانی و رای بی نقطہ و زای نقطہ دار (۱) نام کوہی است مشہور میان ایران وہندوستان و (۲) نام پہلوانی ہم و (۳) کنایہ از مردم بلند قامت و دلاور۔ صاحب ناصری بحوالۂ صاحب رشیدی گوید کہ کوہی است بمازندران از نواحی طالقان گذشتہ ورستم۔ قباد را از انجا آوردہ چنانکہ (ع) قباد

ازین رو از البرز کوه ضمن آورده ام درمیان کرده ۀ فرماید که این کوه معروف ایران است که کوه
قفقاز را آقری داغ گویند و البرز قله ایست ازین کوه و ارتفاع آنرا در جام جم هفده هزار و
هفصد و نود و شش فوت نوشته والله اعلم و این کوه را در هرجا بنامی خوانند در تبرستان بنام
قارن ملک الجبال کوه قارن خوانند ندی و در حدود ری کوه البرز گویند و در شام کوه لکام
خوانند و کوه قاف و جبل عام همین است ابتدای این کوه از جبل قمر است که در
مملکت ستار از بلاد سودان و زنگبار در اواسط خط استوا است و منبع رود نیل از انجا باشد
که دو شاخ میگردد ـ یکی بطرف شمال ممتد شده باقلیم صعید و مصر از اقلیم دوم و سوم و وسط اقلیم
چهارم بجانب مغرب کشیده به محیط منتهی می شود و دیگری بجانب مشرق و شمال رفته بقرامان
و اناطولی آمده از وسط اقلیم رابع ببلاد کرجستان و آذربایجان و شیروان و گیلان گذشته از
شمالی طهران و جنوب تبرستان و خراسان و زابل و کابل و ترکستان و بدخشان و کشمیر و تبت
و ختا و چین از نیکاله مرور کرده بمحیط منتهی می شود طول آن یکهزار و پانصد فرسنگ است و دوازده
هزار شهر و ولایت در جوانب آن آباد و هفتاد لغت اسم آن کوه مذکور می شود و سی صد طائفه
که مذاهب مختلفه دارند در آن مسکن کرده اند (انتهی) خان آرزو در سراج ذکر هر سه معنی کرده و
صاحبان رشیدی و سروری برمعنی اول قانع و صاحب جهانگیری برمعنی اول و دوم بعض اہل
تحقیق گفته اند که لغت فارسی است و بخیال ما اینکه فارسیان البروز عربی را که بمعنی ظهور است
به تخفیف داده البرز کرده این کوه را نام کردند که سفرس باشد یا برلغت برز که بقول برهان بمعنی مطلق

ۀ نوٹ سفرس فوٹ است که در انگلیسی زبان قدم را گویند مؤلف

بلندی آمده بقاعدهٔ عربی الف ولام در اولش زیاده کرده این کوه را نام نهادند و این قسم زیادتی بر لغات فارسی بنظر آمده که ذکرش بر لفظ آل گذشت و معنی دوم و سوم بر سبیل مجاز باشد ومتعلق به معنی اول به سبیل تشبیه (اردو) (۱) البرز ایک پہاڑ کا نام ہے جس کو کوہ قاف کہتے ہین مذکر۔ (۲) البرز ایک پہلوان کا نام (۳) فارسیون نے ہر بلند قامت اور دلاور کو بھی البرز کہا ہے۔

البوم | بفتح اول در روزمرہ معاصرین عجم کتابی را گویند که در ان نقوش و تصاویر جمع کنند ناصر الدین شاہ قاجار ذکر این در سفرنامهٔ خود کردہ و صاحب رہنما دبول چال این را آوردہ و این مفرس است بزیادت دال بعد بای موحدہ از لغت انگلیسی البم که به ہمین معنی باشد (اردو) البم بقول امیر انگریزی (مذکر) وہ کتاب جس مین تصویرین لگائی جاتی ہین۔

البہ | این ہمان است که بحث این به الف در آخر گذشت صاحبان رشیدی و سروری وضمیمهٔ برہان ذکر این کردہ اند سیحی ﴿ سوز درون بسیخ کباب جگر بریز ؛ مستان البہ ریز بسا غر نوشته اند ؛ (ولہ ﴿) دوش تر کانہ مرا البہ دلارام افتاد ؛ معدهٔ سوخته ام در طمع خام افتاد ؛ (اردو) دیکھو البا۔

التجا | بقول بہار پناہ گرفتن و با لفظ آوردن و بردن و کردن مستعمل مؤلف گوید که لغت عرب است بکسر اول و سوم و صاحب منتخب ہم ذکر این کردہ فارسیان این را به معنی درخواست منت و سماجت ہم استعمال کنند و برای معنی مصدری با مصادر فارسی مرکب سازند و تخصیص با ہر سہ مصادر بالا نیست (اردو) التجا۔ بقول امیر عربی۔ مؤنث۔ منت۔ سماجت۔ گزارش

درخواست (داغ ؎) خدا سے حشر کردن التجا تیری نہ مانون مین ٭ مر سے منہ سے نہین
نکلے ترے منہ سے قسم نکلے ٭ (ولہ ؎) دل جو واپس طلب کیا تو کہا ٭ یہ نئی التجا نکالی ہے ٭

التجا آوردن | استعمال ۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی پناہ آوردن وعرض حال کردن است (حافظ شیرازی ؎) رساند رایت منصور بر فلک حافظ ٭ چو التجا بجناب شہنشہی آورد ٭ (اردو) التجا لیجانا ۔ بقول امیر کچھ عرض حال کرنا ۔ تمنا ظاہر کرنا ۔ آپ فرماتے ہین کہ اس محاورہ کا استعمال آگے اور پاس کے ساتھہ ہوتا ہے (رشک ؎) پیر مغ التجا لیجا سے جو پیش مرید ٭ پیر کے دن سے برا گنتا ہون ایسے پیر کو ٭ (رند ؎) رند پہنچایا کسی نے بھی نہ اس دلبر کے پاس ٭ لے گیا یہ التجا مین بشیر اکثر کے پاس ٭ مؤلف عرض کرتا ہے کہ التجا لانا بھی کہ سکتے ہین جیسے ”ایک بارگاہ مین ایک ادنی التجا لایا ہون“

التجا بردن | استعمال ۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ مرادف التجا آوردن است (صائب ؎) گر احتیاج ارہ گذارد بتارکش ٭ غیرت کجا بہ ہیچو خودی التجا برد ٭ (اردو) التجا لیجانا ۔ دیکھو التجا آوردن ۔

التجا کردن | استعمال ۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی عرض حال کردن بہ عاجزی باشد (سلمان ساوجی ؎) گرچتر ہمت فگند سایہ بر زمین ٭ دیگر بآسمان نکند خاک التجا ٭ (انوری ؎) ای کردہ مومنان بجناب تو التجا ٭ کان جانب از حوادث ایام مامن است ٭ (اردو) التجا کرنا ۔ بقول امیر ۔ منت اور خوشامد کرنا ۔ گڑگڑانا (؎) ہجر شاکر رہو مقدر پر ٭ کس وناکس سے التجا نہ کرو ٭

التجا گرفتن | استعمال ۔ صاحب آصفی ذکر این

التجا بردن | استعمال ۔ صاحب آصفی ذکر کردہ کہ مرادف التجا بردن است وشاپور ٹھہرانے

ص) از بیم غمزہ دل بدعا التجا گرفت ٭ زین فتنہ خویش را بہ پناہ خدا گرفت ٭ (اردو) دیکھو التجا بردن۔

التجا نمودن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ مرادف التجا کردن است (نثر منشی اصفہانی) التجا نمودن طہمورث خان بدرگاہ جہان پناہ بوساطت داؤد خان ولد اللہ وردیخان (اردو) دیکھو التجا کردن۔

التزام | بکسر اول و سوم لغت عرب است و بقول منتخب برخود لازم کردن و برگردن گرفتن کاری را۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ فارسیان این را بمعنی حاصل بالمصدر یعنی لزوم استعمال کنند و برای معنی مصدری بامصادر فارسی کہ در ملحقات آید (ظہوری ص) بخصمان بحث الزام ظہوری کی درست آید ٭ سخن در لب شکستن تا نباشد التزام کس ٭ (اردو) التزام۔ بقول امیر۔ عربی۔ مذکر۔ کسی بات کو لازم کرلینا (منیر ص) التزام ایسے قواعد کے کئے ہین مین نے ٭ جن شرائط مین حریفون سے بہ مشکل ہو غزل ٭

التزام یافتن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی لازم التزام کردن است (نثر خسرو دہلوی) دریکی نسبت متنوع التزام یافتہ دوم بہ نسبت خاصہ شرفا مشرف گشتہ ٭ (اردو) لازم کرلیا جانا۔

التفات | بقول بہار بگوشہ چشم نگریستن۔ دم بدم از صفات اوست و با لفظ بودن و کردن مستعمل مؤلف گوید کہ فارسیان را بمعنی توجہ و مہربانی استعمال کنند۔ و برای معنی مصدری بامصادر فارسی مرکب سازند کہ در ملحقات آید (ظہوری ص) باد افزون مرحمت ہای گدایان درت ٭ ارزروی التفات خان و سلطان کم شدہ است ٭ (اردو) التفات بقول امیر۔ عربی۔ مذکر۔ توجہ۔ مہربانی (ناسخ ص) مجکو ساقی سوا سے جام شراب ٭ جم کی جانب

بھی التفات نہیں ؂

التفات افتادن | استعمال - بمعنی واقع شدن التفات و توجہ باشد - (ظہوری ؂) التفات افتادہ نوش سرشار با بیگانگان منظور ایم نیست حرف آشنا خواہم نوشت ؂(اردو) التفات واقع ہونا -

التفات بودن | استعمال - بمعنی توجہ بودن است صاحب آصفی ذکر این کردہ (حافظ شیرازی ؂) مرا بکار جہان ہرگز التفات نبود ۂ رخ تو در نظرم این چنین خوشش آراست ؂ (اردو) التفات ہونا -

التفات خواستن | استعمال - بمعنی خواہش توجہ کردن است (ظہوری ؂) ہر کہ ترسد ا خوش کند رسوائی التفات نہان نمی خواہم (اردو) التفات چاہنا -

التفات داشتن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی متوجہ بودن است (رضی ارتیمانی ؂) چہ التفات بخار و خس چمن داری کہ عار و ننگ ز نسرین و نسترن داری ؂(اردو) التفات رکھنا - متوجہ ہونا -

التفات فرمودن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ است کہ بمعنی توجہ کردن و متوجہ بودن باشد (شرف نصیر ہمدانی) ہم مگر خود التفات فرمایند و این نیم بسمل ہجران را چارہ سازند ؂ (اردو) التفات کرنا - التفات فرمانا

التفات کردن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ مرادف التفات فرمودن باشد (صائب ؂) از آب زندگی بشراب التفات کن ؂ از طول عمر صلح بعرض حیات کن ؂(اردو) التفات کرنا -

التفات نمودن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ مرادف التفات کردن است (میر کرمانی ؂) اگر برندہ روی تو نسخہ بہشت

کی التفات نماید کسی بصورت حور ﷺ (اردو) التفات کرنا۔

التماس بقول بہار بمعنی درخواستن و این در عربی بحالت مساوات باشد چنانچہ در کتب قدیم مذکور است و در فارسی از خردان بہ بزرگان و نیز کاغذیکہ خوردان احوال خود در آن نوشتہ بہ بزرگان دہند و این مجاز است خان آرزو در چراغ ذکر این کردہ و بہار نقل قولش بر داشتہ (ظہوری ﷺ) زخضرم التماس این مدد ہست ❊ کہ تشنہ بر کنار جو بمیرم ❊ و فرماید کہ در مقام شفاعت می گویند مؤلف عرض کند کہ فارسیان مجرد التماس را بمعنی عرض حال و درخواست و عریضہ و برای معنی مصدری با مصادر فرس استعمال کنند کہ در ملحقات می آید (اردو) التماس۔ بقول امیر (عربی) مؤنث۔ عرض۔ گزارش (منیر ﷺ) گدا کی ہے فغفور سے التماس ❊ سیہ بخت کی نور سے التماس ❊ آپ فرماتے ہیں کہ دلی میں مذکر بولتے ہیں (میر حسن ﷺ) سب کی عرضی سے خوش ہو ایک ولی ❊ ہو خفا التماس سے میری ❊

التماس افتادن بر زمین (مصدر اصطلاحی) صاحب آصفی ذکر التماس افتادن کردہ از معنی ساکت مؤلف عرض کند کہ کنایہ از مقبول نشدن التماس باشد (وحید قزوینی ﷺ) مردمان چون بارغ از انجا گل بدہند می برند ❊ التماس عاشقان افتادہ ہر جا بر زمین ❊ (اردو) التماس قبول نہ ہونا۔

التماس بودن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی عرض حال بودن است (فغانی شیرازی ﷺ) ہمین قدر کہ نمک بر جراحتم تزنند ❊ بود ز مردم آسودہ التماس مرا ❊ (اردو) التماس ہونا۔

التماس پذیرفتن | استعمال۔ صاحب آصفی
ذکر این کردہ کہ بمعنی قبول شدن عرض حال
است معاصرین عجم ہم بر زبان دارند (خان
آرزو سہ) ناکردہ التماس پذیرفتن از رقیب
عرض نیاز ما ہمہ نشنفتن ایچنین ؛ (اردو) التماس
قبول ہونا۔

التماس دادن | مصدر اصطلاحی۔ بمعنی
پیش کردن عرض حال و التماس کردن است
صاحب آصفی ذکر این کردہ (ظہوری سہ)
کہ ای شاعر شاہ شاعر شناس ؛ ز لطفت فلک
داد این التماس ؛ (اردو) التماس کرنا۔
عرض حال کرنا۔

التماس داشتن | استعمال۔ صاحب آصفی
ذکر این کردہ کہ بمعنی التماس و عرض حال
کردن است (عرفی شیرازی سہ) آنجا کہ
لطف او عمل کیمیا کند ؛ زر در ارد التماس طلائیت
از نحاس ؛ (اردو) التماس کرنا۔

التماس روئیدن | مصدر اصطلاحی
بمعنی ظاہر شدن و پیش شدن عرض حال با شکل
(عرفی سہ) آن شکارم کز برم تیر و سنان
می رویدم ؛ التماس زخم تو از لامکان می تراودم
(اردو) التماس ظاہر ہونا۔ عرض حال پیش
ہونا ؛

(۱) التماس کردن | استعمال۔ صاحب
(۲) التماس نمودن | بحر و خان آرزو
در چراغ ذکر (۱) کردہ فرماید کہ در محل شفاعت
مستعمل (مخلص کاشی سہ) مرا ز کشتہ شدن
نیست آن زمان پروا ؛ کہ پیش یار کند غیر التماس
مرا ؛ مؤلف عرض کند کہ معنی این عرض حال
کردن است و درخواستن و درخواست کردن
و تخصیص با محل شفاعت بخیال ما ضرورت ندارد
و (۲) مرادفش (عرفی سہ) التماس خون من
کردند و از خونم گذشت ؛ یاری یاران کم از
خونخواری دشمن نبود ؛ (طالب آملی سہ)

چو شعر طالب از و شوق التماس نمود ؛ بصد مضائقه بیت دوئی بخواند و برفت ؛ (اردو) (۱ و ۲) التماس کرنا - عرض کرنا -

التماس نوشتن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده که بمعنی عریضه نوشتن است دعالی شیرازی (ص) بنویس التماس که دائم علاج تو ؛ نواب مستطاب معلی جناب کرد ؛ (اردو) عریضه لکھنا -

التمغا یقول صاحب انند همان آل تمغا باشد که در ممدوده گذشت دیگر کسی از محققین فارسی ذکر این نکرد و ما صراحت ماخذ این بجد - انجا کرده ایم - در ترکی زبان آل بمعنی سرخ به ممدوده باشد نه بمقصوره پس استعمال التمغا بفتح اول بنظر ما نیامده طالب سند باشیم (اردو) دیکھو آل تمغا -

(۱) التهاب یقول بهار به افروخته شدن و زبانه کشیدن آتش مؤلف عرض کند که لغت عربست بکسر اول و سوم صاحب منتخب هم ذکر این کرده فارسیان استعمال این بهمین معنی با مصدر داشتن کنند و صاحب آصفی ذکر ----------

(۲) التهاب داشتن کرده و از معزی نیشاپوری سندی آورده (ص) آهن و پولاد با عزمت ندارد مکمش ؛ آتش خورداد با خشمت ندارد التهاب ؛ (اردو) (۱) بھڑک مونا (۲) بھڑک اٹھنا - دیکھو ابیر اللغات -

التیام یقول بهار بمعنی باهمدیگر پیوسته شدن و بهم آمدن و استقرار کردن سر زخم مؤلف عرض کند که لغت عرب است بکسر اول و سوم - صاحب منتخب هم ذکر این کرده فارسیان استعمال این بمعنی مصدری با مصادر فرس کنند که در ملحقات آید و مجرد این بمعنی حاصل بالمصدر (انوری ص) ای جوادی که از دهام سحاب ؛ با کفت هست التیام لیام ؛ و به تحقیق ما یلای

غیبر زخم ہم بمعنی موافقت و اتحاد باہمی انسانان کہ سند استعمال این در ملحقات بہ التیام داشتن و یافتن می آید (اردو) (۱) التیام۔ بقول امیر (عربی) مذکر۔ زخم کا بھر جانا (بمعنی حاصل بالمصدر) یعنی چنگا پن (ناسخ ؎) زخم دہان خلق کو ہے اس سے التیام ÷ مرہم سے ہے زیادہ اثر میری بات کا ÷ (۲) التیام۔ بقول امیر آپس میں ملجانا۔ میل ملاپ (فقرہ) ایسے دشمن سے التیام کی کیا ضرورت ہے" (بحر ؎) اب مجھ سے التیام کی باتیں نہ کیجئے ÷ دل تم سے پھٹ چکا جگر افگار ہو گیا ÷

التیام پذیرفتن

استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بہم پیوستن و خشک شدن زخم باشد (نزاری قہستانی ؎) کراجراحت عشق است گو امید مدار ÷ کہ التیام پذیرد بہ صنعت جراح ÷ (اردو) چنگا ہونا۔ التیام پانا۔

التیام دادن

مصدر اصطلاحی (۱) بمعنی پر کردن (انوری ؎) چون سد بمعنی نکلد چرخ رخنہ کرد ÷ آن رخنہ را بہ تیغ و بہ رای التیام داد ÷ (۲) بمعنی اتحاد و اتفاق پیدا کردن (انوری ؎) تا چہ افعالی کہ چرخ مستند ÷ ہرگز نداد ÷ در یکی فرمان میان امر و نہیت التیام ÷

(اردو) (۱) بھرنا۔ بندکرنا۔ (۲) ملانا۔ متحد کرنا۔ میل ملاپ پیدا کرنا۔

التیام داشتن

استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی موافقت و یکرنگی داشتن است (نثر حزین اصفہانی) "سخن لطف التیامی داشت و اشعارش یکدست ہموار بود" (اردو) موافقت رکھنا۔

التیام یافتن

استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ (۱) بمعنی پر شدن و (۲) موافق شدن باشد (ظہوری ؎) زخم دلم زبان شکایت کشودہ است ÷ یابد مگر بہ مرہم لطف

تو التیام ؛ (نثر ابوالفضل (۲)) روابط قرابت قدیم با ضوابط مجبر جدید بدان گونہ انتظام و	التیام نیافتہ" (اردو) (۱) التیام پانا بھرنا (۲) موافق ہونا۔

الج بقول برہان وجہانگیری وناصری وسروری وجامع ورشیدی وسراج بفتح اول وسکون ثانی وجیم مردم صاحب غرور ومتکبر را گویند وخرامیدن بناز وتنعم را نیز گفتہ اند مؤلف گوید کہ مقصود بہار از خرام ناز باشد۔ صاحب انند صراحت کردہ کہ لغت فارسی است مؤلف گوید کہ اسم جامد باشد صاحب شمس این را لغت عرب گوید و ما در لغات عربی نیافتیم (اردو) متکبر۔ بقول آصفیہ (عربی) تکبر کرنے والا مغرور۔ خود پسند۔ اترانے والا۔

(۱) الجہ بقول بہار مال وجنسی وبندی کہ در تاخت از ملک بیگانہ گیرند (والہ ہروی) **(۲) الجی** در ہجو ترکی ۵ے) گر صاحب الزمان را وقت ظہور می بود ؛ از بہر الجہ میرفت دنبال لشکر او ؛ (خواجوی کرمانی ۵۲) آن سروسہی چون قدح می بگرفت ؛ از آتش می برگ گلش خوی بگرفت ؛ بیچارہ دل ریش مرا سوختہ بود ؛ آن دلبر ماہ چہرہ الجی بگرفت ؛ صاحب انند صراحت کردہ کہ ہردو بالضم لغت ترکی است وہم او بحوالہ غیاث ہردو را بہ جیم فارسی وکسر آن آوردہ وصاحب غیاث بحوالہ مصطلحات بالفتح نوشتہ گوید کہ لغت ترکی است واز ہم ذکر این ہردو لغت کردہ صراحت کند کہ ترکی است ومحققین ترکی ازین ساکت مؤلف عرض کند کہ غلطی کتابت بہار باشد کہ بہ جیم عربی نوشت واز سند خواجوی کرمانی می کشاید کہ (۲) بفتح جیم است نہ کسر آن (اردو) مال غنیمت جس مین غلام اور لونڈیان بھی داخل ہین۔

الچخت بقول برہان و ناصری و سراج و سروری و رشیدی بفتح اول و جیم فارسی بروزن بدبخت بمعنی طمع و حاجت و امید و چشمداشت فرماید که بکسر و ضم اول آمده (فردوسی ۵) بالچخت خود در میفگن بدام ٭ میان دلیران شوی نیک نام ٭ (شمس فخری ۵) یگانه شیخ ابواسحق شاهی ٭ که انس و جان بدو دارند الچخت ٭ صاحبان انند و شمس صراحت کنند که اسم جامد فارسی زبان است (اردو) طمع - مذکر - حاجت - امید - مونث -

الچنگ بقول صاحب ضمیمہ برہان بحوالہ ظفرنامہ بفتح اول و جیم فارسی (۱) بمعنی رعیت پرور و فرماید که در بعضی از تواریخ مسطور است که (۲) مغول جد سوم را گویند دیگر کسی از محققین ذکر این نکرد - بخیال ما شان لغت گوید که ترکی است و لیکن محققین ترکی هم ازین ساکت - حیف است که سند استعمال این پیش نشد و معاصرین عجم هم بر زبان ندارند (اردو) (۱) رعیت پرور - بادشاه کی صفت (۲) پردادا کا باپ جس کو دکن میں سَر دادا کہتے ہیں اور بقول صاحب آصفیہ دلی میں سکڑ دادا -

الچه همان است که با جیم عربی بجایش گذشت و ذکر این هم همه را انجا کرده ایم (اردو)

الچی دیکھو الچه و الجی -

الحاصل بقول بهار چون از ادا کردن مطلبی عاجز شوند و خواهند که سخن را مختصر کنند همین لفظ و حاصل کلام و سخن مختصر و سخن کوتاه و امثال آن گویند و اینها گویا مرادف هم اند و فی الجمله نیز ازین عالم است مولف عرض کند که لغت عرب است و فارسیان بمعنی بالجمله استعمال این کنند - فی الجمله و فی الجمله ورای این است نه مرادف این و انچه بهار استعمال این را مخصوص

کنند بحالت عجز در ادای مطلب درست نیست بلکہ بعد ادای مطلب کامل نتیجہ آن را با این لفظ ظاہر کنند و مقصود ازین آنست کہ سخن را دراز نہ کنیم و مختصر کنیم و نتیجہ عرض کنیم (اردو) الحاصل - بقول امیر (عربی) آخرکار - قصہ کوتاہ -

الحال | بقول صاحب انند بحوالہ غیاث بالفتح لغت عربی است بمعنی الکنون و مرکب است از الف و لام عہد و کلمۂ حال و فرماید کہ بعض مردم یک لفظ مفرد دانند و بالکسر خواندن خطاست - صاحب ازاحۃ الاغلاط ہم ذکر این کردہ و در فارسی مستعمل است بمعنی حالا (اردو) الحال - بقول آصفیہ (عربی) اب - بالفعل - ابھی - اسی وقت - امیر نے اسکو ترک فرمایا ہے -

الحق | بقول انند - بحوالہ فرہنگ فرنگ بفتح اول و ثالث لغت عرب است بمعنی فی الحقیقت در است و یقیناً و بیشک - در فارسی مستعمل معاصرین عجم ہم بر زبان دارند صاحب روزنامہ بحوالہ سفرنامہ ناصرالدین شاہ قاچار ذکر این کردہ کہ بہ معنی تحقیق است (انوری ؎)

حال من بندہ ز حال دیگران بودی بتر ؛ حال رعد الحق بتر باشد کہ باشد بی رباب ؛ (اردو) الحق - بقول امیر (عربی) حق ہے - سچ ہے (انشا ؎) ہو اک سر توحید رصد ر سے جنھیں بغض ؛ الحق کہ وہ کافر ہیں احادیث کی رو سے ؛

الدنگ | بالفتح و فتح دال مہملہ و سکون نون و کاف فارسی در روزمرہ معاصرین عجم بمعنی بی پروا مستعمل - ناصرالدین شاہ قاچار استعمال این در سفرنامۂ خود ہم کردہ بخیال ما خوب نیست کہ معاصرین عجم لغت دنگ را کہ بقول برہان بمعنی بی خبر و بیہوش است بزیادت الف

ولام درا ولش بمعنی بی پروا استعمال کرده اند و ذکر این قسم زیادت بر کلمه آل گذشت۔

(اردو) بے پروا۔

الرد بقول برہان و جامع و جہانگیری بفتح اول و ثانی و سکون را و دال بی نقطہ جوالی باشد از ریسمان کہ مانند دام بافند و آن را باغبانان و سبزی فروشان پر از شلغم و چقندر و پیاز و امثال آن سازند و بر خر و گاو و کارہ دیار کنند و بہر جا کہ خواہند برند۔ صاحب ناصری فرماید کہ این بشکل دام ساختہ می شود کہ بدان کاہ و امثال آن کشند۔ خان آرزو در سراج ذکر این کردہ گوید کہ ترجمہ این در ہندی جالی است صاحب رشیدی بضم لام گفتہ (ہمام تبریزی ؎) لباز پر شکم از زردک و چقندر خام ٭ کہ جای شلغم و زردک بود ہمیشہ الرد ٭ بخیال ما اسم جامد فارسی زبان است و صاحب انند ہم نوشتہ (اردو) وہ جالدار تھیلا جس میں گھانس ترکاری وغیرہ بھر کر کاروبار کے لئے بیلوں پر لیجاتے ہیں۔

الزام بقول بہار لازم کردن و برگردن کسی انداختن کاری و معترف بعجز گردانیدن کسی را بالفظ دادن مستعمل۔ صاحب منتخب ذکر ہر دو معنی اول الذکر کردہ فارسیان این را بمعنی خطا منسوب کردن استعمال کنند و برای معنی مصدری با مصادر فرس مرکب سازند (ظہوری ؎) بخمان بحث الزام ظہوری کی درست آید ٭ سخن در لب شکستن تا نباشد الزام کس ٭ (اردو) الزام۔ بقول امیر (عربی) مذکر۔ قصور وار ٹھہرانا۔ خطاواری۔ حرف گیری (آتش ؎) عاشق ہوں ہر طرح سے گنہگار ہوں ترا ٭ حاجت قصور کی نہیں الزام کے لئے ٭

الزام باز دادن بہ صفتی	استعمال بمعنی	برگردانیدن الزام بمدح کہ باز دادن بقول بحر

بمعنی برگردانیدن آمدہ (عرفی ؎) ای وہم آبرو مدہ از کف کہ بارہا ؛ الزام وسوسہ بخرد بازدادہ ایم ؛ (اردو) الزام کا تعریف سے بدل دینا جیسے وسوسہ کے الزام کو عقلمندی سے بدل دینا جیسے ہم تو سمجھتے تھے کہ آپ وسوسہ میں مبتلا ہیں مگر آخر پر ثابت ہوا کہ وہ عین عقلمندی تھی ؛

الزام دادن — استعمال — صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی ملزم گردانیدن کسی راست وعائد کردن الزام بذمہ کسی (شانی شہدی ؎) چہ جای صبر کہ آتش بکائنات زند ؛ تجلی تو کہ الزام اہل طور دہد ؛ (ظہوری ؎) در بحث صنم برہمنان را ؛ الزام باعتقاد دادیم ؛ (ولہ ؎) بحث طاقت چو درمیان آمد ؛ ہمہ طفلان دہند الزام ؛ (ولہ ع) می دہی در ہر سخن الزام من انصاف نیست ؛ (اردو) الزام دینا ۔ بقول امیر خطا وار ٹھہرانا کسی کے ذمے قصور قرار دینا (مومن ؎) یہ غدر امتحان جذب دل کیسا نکل آیا ؛ میں الزام انکو دیتا تھا قصور اپنا نکل آیا ؛

الزام ساختن — استعمال — منسوب کردن کسی بہ الزامی و در فکر الزامی بودن (ظہوری ؎) خموشی بر ظہوری گشت لازم ؛ برائیش ہردم الزامی نسازند ؛ (اردو) الزام گھڑنا الزام دینے کی فکر کرنا ۔

السا — بقول برہان وہفت و انند بفتح اول وسکون ثانی وسین بی نقطہ بالف کشیدہ تخمیست کہ بر روی نان پاشند و آنرا نانخواہ نیز گویند صاحب محیط فرماید کہ نانخواہ است کہ آنرا اسالسم نیز خوانند و برنانخواہ فرماید کہ اسم فارسی است بمعنی طالب نان بہر آنکہ اشتہای طعام بسیار آرد و بشیرازی زنیان و بیونانی الینی و قرمینون و اخیلوس و باسلیقون و بعربی کمون و در انگریزی بپٹی کونٹیس و بہندی اجوائن تخمی است شبیہ بانیسون ۔ بقول شیخ

گرم وخشک در سوم وگویند در دوم و در آن قوت مسخنۂ مجففۂ تریاقیۂ محللۂ ملینۂ مفتحہ است
ہاضم طعام ومنافع بسیار دارد وصاحب انند صراحت فرماید کہ آنسا ہم لغت فارسی است
(اردو) اجوائن۔ مونث۔ دیکھو امیر اللغات وجامع الادویہ۔

الست | بقول برہان وجامع وہفت بفتح اول وثانی وسکون سین بی نقطہ وفوقانی کفل وسرین را گویند۔ صاحب برہان ہمین لغت را بہ ہمین معنی در ممدودہ ہم ذکر کردہ موءلف عرض کند کہ بخیال ما فارسیان این را از لغت عرب الاِست گرفتہ اند کہ در عربی زبان اِست بالکسر بقول منتخب بمعنی مقعد وحلقہ دبر آمدہ وبقاعدہ عربی چون الف ولام در اولش آوردند الاَست شد وازہمین لغت در فارسی بکثرت استعمال الف دوم حذف گردیدہ الست باقی ماند واین را مفرس توان خواند کہ تصرف در حروف واعراب ہم شدہ است (اردو) دیکھو آست۔

الط | بقول برہان بفتح اول وضم ثانی وسکون طای حطی بلغت رومی ریحانیست کہ اورا اسپیسنبر گویند وآن حبشی باشد میان نعناع وپودینہ فواق را نافع۔ صاحب محیط برالط فرماید کہ نمام وسوسنبر است ودرسوسنبر گوید کہ ہمان سنبر وسنبر را ذکر نکرد وبرنمام فرماید کہ اسم عربی است بمعنی تیزبو وآنرا نمام الملک ونماما نیز گویند وبہندی کالی تلسی وبیونانی ہرفولیون وبہ تنکاپن زردادش وبقول شیخ آن سیسنبر است وبغدادی سیسنبر را غیر نمام دانستہ وابن جلجل گفتہ کہ سیسنبر بیونانی نمام را گویند وگویند نمام بری است بالجملہ آن نباتی است از قسم ریحان بری وبستانی۔ بقول شیخ گرم درسوم وخشک تاسوم مفرح ومفتح ومقوی

احشا و روح دماغی و قلبی با قوت تریاقیہ و مدر و محلل ریاح و منافع بسیار دارد (ایضاً) (اردو) جنگلی تلسی - کالی تلسی - صاحب جامع الادویہ نے تلسی پر جنگلی تلسی کا ذکر کیا ہے -

الطریق الطریق بہار گوید کہ بطور تحذیر واقع می شود ای احذروا اللہ و صاحب انند نقل نگارش (اسیری لاہجی ۵) وقت کوچ آمد نفیر الطریق است الطریق ؛ رہ خطرناک است یاران و انمائید از رفیق ؛ دیگر کسی از محققین ذکر این نکرد مؤلف گوید کہ مقولۂ عرب است کہ چون کثرت و اژدحام خلائق باشد راہرو گوید الطریق الطریق یعنی راہ بدہید و راہ بگذارید تا بگذرم - دیگر ہیچ عجب است از ہر دو محققین بالا کہ معنی تعجب خیز پیدا کردند و فارسیان درین تصرفی نکردہ اند و اسیر لاہجی ہمان محاورہ عرب را بمعنی خود تش استعمال کردہ است (اردو) ہٹو ہٹو - راستہ دو -

العطش بقول بہار بالتحریک تشنگی و تشنہ شدن فرماید کہ بالفظ گفتن و زدن بمعنی اظہار تشنگی خود کردن است - صاحب انند نقل نگارش مؤلف عرض کند کہ در محاورہ عرب تشنہ بشدت تشنگی بطلب آب گوید " العطش العطش " معنی لفظی این تشنگی و تشنگی فارسیان آب آب گویند و ہمین است ترجمہ این در فارسی دیگر ہیچ - استعمال این با مصادر فارسی در ملحقات آید و انحصار و مصادر بیان کردہ بہار خوش نہ نماید (عرفی ۵) بہ العطش کشا لب کہ خضر وادی عشق ؛ گلوی تشنہ بآب حیات ؛ زمزم سوخت ؛ (اردو) العطش بقول امیر (عربی) پیاس کی شدت - فرماتے ہین کہ یہ لفظ مبتدا ہے خبر اوسکی شدید ہے - کثرت استعمال سے خبر محذوف - اگرچہ العطش سے مطلق پیاس سمجھی جاتی ہے لیکن عرب شدت تشنگی

مین کہتے ہین کبھی بہ تکرار بھی مستعمل ہوتا ہے۔ الف لام جنس کا ہے جو محض تعریف مبتدا کے واسطے لایا گیا (ناسخ ؎) دہان غنچہ روے گل تر سے آنے سے کیا سوکھا ؛ کہ بانگ العطش آتی ہے گلشن مین لب جو سے ؛

العطش چیزی زدن استعمال صاحب آصفی ذکر العطش زدن کردہ فرماید کہ بمعنی اظہار تشنگی کردن است و بخیال ما از سند ش (العطش چیزی زدن) پیدا است کہ بمعنی طالب و مشتاق چیزی بودن است و این معنی مجازیست یعنی چنانکہ تشنہ لب در طلب آب بیقرار و خواہان آب بدل می باشد ہمچنان در طلب چیزی کہ فضاے العطش سوی اوست بیقرار و خواہان او بودن بہ دل (ظہوری ؎) گرم پرو انگیم العطش شعلہ زنیم ؛ نگسان قرد کہ سیر از شکر و شیر شدیم ؛ (اردو) کسی چیز کے طلب مین بیقرار ہونا اور دل سے اس کا خواہان ہونا کسی چیز کا پیاسا ہونا بھی کہ سکتے ہین۔ صاحب آصفیہ نے پیاسا پر لکھا ہے۔ خواہشمند حاجتمند غرضمند جیسے " ہر درشن کی پیاسی انکھیان ہر درشن کی پیاسی "

العطش خواستن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی صدای العطش بلند شدن است (حزین اصفہانی ؎) ہنوز حوصلۂ دردم العطش خیز است ؛ پر از چکیدۂ دل کرد کنند کاس مرا ؛ (صائب ؎) ز شوق تیغش از خاک شہیدان العطش خیزد ؛ کہ ہر کس تشنہ خواہد آب را در خواب می جوید ؛ (اردو) صدائے العطش بلند ہونا۔

(۱) **العطش گفتن** استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی آب گفتن است یعنی بسبب تشنگی تقاضای آب کردن (ملک قمی ؎) جان فدای دو زنخ شامی کہ در گرمای حشر

العطش می گفت ومیل چشمۂ کوثر نداشت ؛ واز ہمین مصدر است اسم فاعل ترکیبی و اسم حال (۲) العطش گو که (۲) بمعنی عام تشنه (۳) العطش گویان و (۳) مزید علیہش باشد	(ظہوری ــہ) تا سحاب کرم فرو بارد ؛ العطش گوگیاہ میخواہد ؛ (ولہ ــہ) العطش گویان صحرای غمت ؛ تشنگی در نیل وجیحون می کشند ؛ (اردو) (۱) العطش کہنا (۲ و ۳) پیاسا ۔

الغ بقول برہان وجامع وہفت بفتح اول وکسر ثانی وسکون غین نقطه دار حیز ونامرد ومخنث را گویند و (۲) بضم اول وثانی بلغت ترکی بمعنی بزرگ باشد که مقابل کوچک است وارسته وبہار وشمس بمعنی دوم قانع (جلالای طباطبا در توحید ــہ) کافر وترسا یہود وگبر ومغ ؛ جملہ را روسوی آن سلطان الغ ؛ مؤلف عرض کند که در ترکی زبان کلان وبزرگ را اولوغ گویند به واو علامت ضمه بعد الف و واو دوم بعد لام ہم علامت ضمه باشد صاحب لغات ترکی ذکر این کرده فارسیان ہر دو واو را حذف کرده بمعنی دوم استعمال کرده اند واین مفرس باشد ـ نسبت معنی اول عرض می شود که صاحب مؤید صراحت کند که این ہم لغت ترکی است حیف است که محققین ترکی زبان ازین ساکت اند ولیکن شان لغت مؤید قول مؤید ـ صاحب کنز که محقق ترکی است آیلق را بمعنی عادہ النسا گفته چادر که فارسیان یای تحتانی را حذف کردند وقاف را به غین معجمه بدل کردند چنانکه آردق را آردغ کردند وبحذف وتبدیل این را بمعنی اول استعمال کردند اندرینصورت اینہم مفرس باشد ـ (اردو) (۱) مخنث ـ بقول آصفیه (عربی) اسم مذکر ـ خنثی بنایا ہوا ـ نہ تا ـ ہیجڑا ـ زنخہ وہ شخص جسکو نامرد بنایا ہو ـ (۲) بزرگ ـ بڑا ـ

الغده بقول برہان و جامع و ہفت دانند بفتح اول و ثانی و سکون ثالث و دال بی نقطه مفتوح بمعنی مخلوط و آمیخته مؤلف عرض کند که مصدر آغاردن بمعنی آمیختن گذشت۔ و اسم مفعولش آغارده بمعنی آمیخته شده و مبدلش آغالده که رای مهمله بلام بدل شود همچون چنار و چنال و مخفف آن بحذف الف دوم اغلده و مقلوب بعضش الغده چنانکه اسطخر و استطرخ و افزار و افراز جا دارد که این را اسم جامد گیریم مگر توجیه بالا خوش می نماید

(اردو) مخلوط۔ ملا ہوا۔

الغمزه همان غمزه که حرکت چشم و مژه برهم زدن باشد از روی ناز که بجای خودش می آید فارسیان در اول این بقاعده عرب الف ولام آورده اند چنانکه ذکرش بر ال گذشت (ظهوری ۵) بصد بی باکی اول بخون خود کند بازی ٭ چو فرداکشته الغمزهٔ بیباک برخیزد

(اردو) غمزه۔ بقول آصفیه۔ عربی۔ اسم مذکر۔ معشوق کا آنکھ یا بھوں سے اشاره کرنا چشمک۔ ہاؤ۔ کرشمه۔ عشوه۔

الغنجار بقول برہان و جامع و سراج بضم ثالث و جیم بر وزن گندم زار (۱) آلو گرده را گویند و آن میوه ایست شبیه به زرد آلو و رنگ آن زرد و بنفش و سبز و برنگهای دیگر می باشد و طعمش میخوش بود (۲) خشم و اعراض را نیز گویند که خوبان از روی ناز و عشوه کنند صاحبان رشیدی و سروری و جهانگیری ذکر معنی اول و دوم کرده و سند مختاری آورده (۵۲) چو پیر گشتی بیدار گشتی ای نادان ٭ ترش بود پس هفتاد لاشک الغنجار ٭ صاحب ناصری فرماید که این شعر قصیده ایست که عثمان مختاری در باب غلام سیاه هندی خود گفته

که الغاطش بهٔ غین است (ع) ترش بود پس هفتاد شرک استغفار ؛ و گوید که از معنی بیت واضح می شود که بعد از هفتاد شرک طلب مغفرت کردن بی حاصل است و بالآخر قرما که الغنجار را که صاحبان رشیدی و برهان و فرهنگ جهانگیری آورده اند لفظاً و معنیً غریب است مؤلف عرض کند که انچه صاحب ناصری در مصرع دوم شعر مختاری الغنجار را استغفار نوشته است و این لغت را لفظاً و معنیً غریب گوید جزین نیست که از استعمال زمانه سلف خبر ندارد جادارد که در زمانه حال معاصرین عجم ازین لغت آگاه نباشند که متروک الاستعمال باشد به تحقیق ما وجود این لغت ثابت است (انوری گفته ـــه) از کریمی و حلیمی است که می ننوشی ؛ که بود از پس هفتاد ترش الغنجار ؛ صاحب ضمیمه برهان صراحت فرماید که بمعنی اول لغت اهل بلخ است به تحقیق ما غنج بقول صاحب منتخب لغت عرب است بالضم و بضمتین بمعنی کرشمه و ناز و بفتحتین کرشمه و ناز کردن و مرد پیر و الف و لام در اولش موافق قاعدهٔ عربی است پس فارسیان لغت عرب الغنج را با لفظ آر مرکب کردند که امر است از مصدر آوردن پس مجموعهٔ این مرکب اضافی شد به معنی ناز و کرشمه آرنده و کنایه از خشم و اعراض خوبان - این است حقیقت این لغت بمعنی دوم و نسبت معنی اول عرض می شود که صاحب محیط از آلو گرده و الغنجار هر دو ساکت اما صاحب ضمیمهٔ برهان صراحت فرماید که بلغت اهل بلخ انواع آلو را گویند همچو زرد آلو و سرخ آلو (انتهی) پس این قسم خاص آلو نباشد و همین سبب باشد که صاحب محیط بذکر همه اقسام آلو این را ترک کرده - انچه خان آرزو نام این گرد آلو و غلو گرده گوید وجود آن در برهان بلغت مشوی

که بقولش گرده آلو بضم اول میوه ایست شبیه بزرد آلو و بر خلو نوشته که آلو باشد و آن میوه ایست معروف از آلوی بزرگ و بعضی گویند شبیه بشفتالو و ذکر این بر اخلوک کرده ایم (اردو) (۱) ایک قسم کا آلو جسکو فارسیون نے گردہ آلو اور خلو گردہ اور خلو کہا ہے اور یہ شفتالو اور زرد آلو سے مشابہ ہوتا ہے - دیکھو اخلوک (۲) محبوبون کا منھ پھیر لینا اور غصہ جو ناز و عشوے سے کرین -

الغونه بقول صاحب انند لغت فارسی است بمعنی سرخی که زنان بر روی مالند - صاحب شمس مؤید هم ذکر این کرده صراحت کند که فارسی است مؤلف عرض کند که مبدل الگونه و مرادف گلگونه باشد - فارسیان کاف فارسی را به غین معجمه بدل کنند همچون گلوله و غلوله و آل بزبان ترکی بمعنی سرخ و گونه در فارسی بمعنی غازه آمده پس معنی لفظی این غازه سرخ باشد - ما صراحت این در ممدوده کرده ایم و ممدوده و مقصوره چیزی نیست که نتیجهٔ لب و لهجهٔ مقامی است - (اردو) دیکھو الغونه - ممدوده مین -

الف بفتح اول و کسر لام لغت عرب است - بقول صاحب انند مرد جواد و سخی و بقول لی مرد بی زن و نام یکی از حروف تهجی و آن خط مستقیم است که درمیان لفظی یا آخر لفظی ساکن واقع شود بی ضغطه زبان و اگر آن خط مستقیم در ابتدای لفظ متحرک باشد یا درمیان یا در آخر لفظ ساکن بضغطه زبان واقع شود همزه نامیده بود مگر در عرف و محاورات فارسی ساکن باشد یا متحرک بهر دو حال آنرا الف گویند (انتهی) مؤلف گوید که الف باعتبار صورت و صوت بر دو قسم است (۱) ممدوده (۲) مقصوره و باعتبار معنی قسم ها دارد که بحث آن در ملحقات آید - فارسیان الف را بحرف دیگر هم بدل کنند و بالعکس آن هم چنانکه صاحب قوانین دستگیری آورده --

(۱) الف بدل شود به بای عربی همچون اندیشه و بندیشه و الفختن و بالفختن و اسغدیدن و بسغدیدن
(۲) الف بدل شود بخای معجمه چنانکه استه دخسته ---------------
(۳) الف بدل شود به دال مهمله چنانکه بآن و بدان و باین و بدین که درین هر دو یک الف از دو الف ممدوده به دال بدل شد یعنی فارسیان قدیم الف ممدوده را بدو الف می نوشتند یعنی رسم الخط آن بدو الف (اآن) بود از همین دو الف ۔ الف اول بدل شد به دال مهمله
(۴) الف بدل شود با زای هوز چنانکه باگفتم و بزگفتم و بااگفتم و بازگفتم ۔ مثال اول محاوره اہل خراسان است ۔ برین تقدیر زردغ ۔ مبدل اردغ صحیح باشد ۔
(۵) الف بدل شود با کاف فارسی همچون اورنج و گرگانج که نام دار الملک ولایت خوارزم است ۔ سراج الدین سگزی گوید (ص) تهنیت را خدمتی ترتیب کن گز اورنج رایت سنجر شهی بر طالع میمون رسید ----------
(۶) الف بدل شود به لام همچون سگ آبی و سگ لابی که جانوریست (پوربهای جامی ص) گرچه سگ لابی به دریا شود پیشنش کند خواهم چون فنک ----------
(۷) الف بدل شود به نون چنانکه اغل و نغل ----------
(۸) الف بدل شود به واو همچون آرنج و وارنج و تاغ و توغ و یکسان و یکسون ۔
(۹) الف بدل شود به هاء هوز چنانکه ایوان و هیون آنباز و هنباز ۔ یاسا و یاسه ۔
(۱۰) الف بدل شود به یای تحتانی همچون ارمغان و یرمغان الکدش و یکدش ۔ مخفی مباد که عدد الف در جمل یک است (اردو) الف ۔ حروف تہجی عربی کا پہلا حرف جو کھڑی

لکیر کی شکل مین ہوتا ہے۔ مذکر۔ جمل مین اس کا عدد ایک ہے۔

الفاختن بقول برہان با فای سعفص بر وزن پرداختن بمعنی بہم رسانیدن واندوختن وجمع کردن باشد صاحب بحر گوید کہ کسب کردن ہم (سالم التصریف) صاحب موارد فرماید کہ الفختن و الفخیدن و الفخدن و الفغدن و الفقدن و الفنجیدن و الفیدن ہمہ مرادف این است۔ صاحب سروری بر معنی کسب کردن قانع و صاحبان رشیدی وجہانگیری وجامع وناصری وسراج ومؤید ہم ذکر این کردہ اند مؤلف گوید کہ الفنج در فارسی قدیم بمعنی ذخیرہ آمدہ واہل تحقیق غور نکردہ اند ابوشکور گوید (ـــہ) ز الفنج دانش دلش گنج بود چو جہاندیدہ ودانش الفنج بود و از ہمین اسم جامد وضع شد مصدر الفنجیدن کہ می آید و اسم مصدر الفاختن ہم ہمین الفنج باشد کہ فارسیان بقاعدۂ تبدیل آنرا الفاخ کردند بہ تبدیل نون بالف ہمچون تنغ و تغ و جیم بہ خای معجمہ چنانکہ اسفاناخ و اسفاناج و پس ازان علامت مصدر تن در آخرش زیادہ کردہ الفاختن را بمعنی جمع کردن و اندوختن استعمال کردند وحقیقت دیگر مصادر بجایش مذکور شود محققین فرس این مصدر را سماعی گفتہ اند و بہ تحقیق ما قیاسی و موضوع و بدین وجہ اصلی است کہ از اسم جامد فارسی زبان وضع شد (اردو) جمع کرنا۔

الف ازبا ندانستن اصطلاح۔ بقول صاحب ناصری کہ در ضمیمۂ کتاب بر الف ازبا ندانستن گوید کنایہ از مرد نادان و بی سواد چنانکہ صاحب دیوان علی آبادی گفتہ (ـــہ) ہنوز از الف با ندانستہ عقلم چو نزد راہ دانش نگاہیست نہ در خورنہ دیگر کسی از اہل تحقیق ذکر این نکرد (اردو) دکن مین کہتے ہین الف کا نام بھالا نہ جاننا یعنی محض جاہل ہونا۔ امیر نے لکھا ہے

"الف کے نام بے نہیں جانتے" یعنی بالکل انپڑھ ہیں۔

الف استوا اصطلاح۔ بقول برہان کنایہ از خط استوا و آن سطحی باشد از منطقۃ معدل النہار کہ بر سطح کرہ زمین دائرہ عظیمہ احداث کند صاحب بحر بر خط استوا قانع (انوری ۵) باندی الف استوائش تا ابد ٭ زشرم رای تو سر پیش در فگندہ چو جیم ٭ (اردو) خط استوا۔ بقول آصفیہ (عربی) اسم مذکر وہ فرضی خط جو زمین کے دو برابر حصے کرتا ہے اور اسپر آفتاب پہنچنے سے راتدن مساوی ہو جاتا ہے۔ مجازاً معدل النہار کو بھی کہتے ہیں یہ خط مشرق سے مغرب تک فرض کیا گیا ہے۔

الف اصلی استعمال۔ مرکب توصیفی آیند الف کلمہ نیز گویند بر دو قسم باشد (۱) آنکہ بہیچ وجہ آنرا حذف نتوان کرد ہمچون ناز و نیاز و عبا و قبا کہ بصورت حذف الف معنی اصلی این الفاظ فوت شود (۲) آنکہ اگر آنرا بنا بر ضرورت وزن شعر یا در محاورہ حذف کنند در بنای کلمہ خلل روی ندہد بلکہ آن کلمہ بر معنی حقیقی ثابت باشد چون راند و ماند و شاہ و ماہ و خاموش و مانند اینہا (اردو) الف اصلی اس الف کو کہتے ہیں جو جزو کلمہ ہو۔ یہ بعض الفاظ میں حذف نہیں ہو سکتا جیسے ناز و نیاز اس لئے کہ بحالت حذف اس لفظ کے معنی باقی نہیں رہتے اور بعض الفاظ میں یہ حذف بھی ہوتا ہے اور معنی لفظ میں کوئی نقصان نہیں واقع ہوتا جیسے شاہ و شہ۔

الف اقلیم اصطلاح۔ بقول صاحب جہانگیری کہ در خاتمۂ کتاب بذیل دستور دوم نوشتہ کنایہ از اقلیم اول است و بقول برہان و جامع و بحر اقلیم اول از اقالیم سبعہ (اردو) پہلی اقلیم۔ مونث۔

الف الصاق استعمال مرکب اضافی بقول

صاحب قوانین الفی است کہ بہ معنی مع درو
اسم متجانس آمدہ افادہ الصاق واتصال دہد
چنانکہ دمادم ودوشادوش وسالاسال
وشباشب کہ بہ معنی دم بدم ودوش بدوش
وسال بسال وشب بشب باشد۔ (اردو)
الف الصاق وہ الف ہے جو دو اسم متجانس
میں آکر اتصال کی معنی پیدا کرتا ہے۔ جیسے
شباشب معنی راتوں رات۔ تمام رات۔
الف انحصار استعمال۔ مرکب اضافی
بقول صاحب قوانین الفی کہ بمعنی تای انتہائی
میان دو اسم واقع گشتہ مفید مفہوم ہمہ وتمام
بود چنانکہ سراسر وسراپا بمعنی از یک سر تا سر دیگر
واز سر تا پا (ہلالی ۵) یارما ہرگز نیابد در
اغیار را: گل سراسر آتش است اما نسوزد خار
را: (اردو) الف انحصار فارسی میں اس
الف کا نام ہے جو دو اسم کے درمیان بمعنی
تا سے انتہائی واقع ہو کے تمام کی معنی پیدا کردیتا ہے
جیسے سراسر و سراپا۔
الف باتا اصطلاح۔ بقول برہان وبحر
وجامع کنایہ باشد از لوح وقلم وکرسی۔ صاحب
جہانگیری در خاتمہ کتاب ذیل دستور دوم فرماید
کہ کنایہ باشد از چیزی کہ مؤلف عرض کند
کہ تسامح یا غلطی کتابت صاحب جہانگیری بیش
نیست کہ برخلاف محققین است۔ صاحب ناصری
در خاتمہ بر لوح وقلم قانع وکرسی را ترک کرد صاحب
ہفت بذکر لوح وقلم وکرسی فرماید کہ سہ حرف
اول جمل مشہور نیز۔ مؤلف گوید کہ خیالش بزائد کلمہ
آدم رفتہ کہ جمل غیر معروف است و از جمل مشہور
سہ حرف اولش الف وبا وجیم باشد۔ مخفی مباد
کہ آنچہ صاحب ناصری بر لوح وقلم قناعت کرد و
کرسی را گذاشت نزاکت خیال اوست کہ قلم
با الف ولوح با با وتا متشابہ باشد وخداوند
تعالی اول از ہمہ احوال عالم را از قلم قدرت بر لوح
محفوظ نوشت والف باسم حرف اول از حروف تہجی

است (سعدی ؎) اگر خود ہفت سبع از بر
بخوانی ؛ چو آشفتی الف با تا ندانی ؛ (اردو)
لوح و قلم۔ بقول آصفیہ اسم مذکر۔ لوح محفوظ
اور قلم قدرت۔

الف بتن کشیدن | مصدر اصطلاحی۔ بقول
بحر مرادف الف برتن کشیدن کہ می آید (اردو)
دیکھو الف برتن کشیدن۔

الف بخاک کشیدن | مصدر اصطلاحی
بقول صاحب بحر مرادف الف برخاک کشیدن
کہ می آید خان آرزو ہم در چراغ ذکر این کردہ
ما صراحت این مصدر اصطلاحی بہ (الف بر
خاک کشیدن) کنیم کہ می آید (اردو) دیکھو
الف برخاک کشیدن۔

الف برتن کشیدن | مصدر اصطلاحی
بقول صاحب بحر و بہار مرادف الف بر سینہ
کشیدن (ملا منیر ؎) از رشک قطعہ رنگینش گلشن
الف ہا می کشد ۔ سرو ؛ بر تن ؛ (اردو) دیکھو
الف بر سینہ کشیدن۔

(۱) **الف برخاک کسی کشیدن** | مصدر
(۲) **الف برخاک کشیدن** | اصطلاحی

(۲) بقول بہار کنایہ باشد از خجالت کشیدن
و فرماید کہ در مذہب امامیہ رسم است کہ میت را
در خاک دفن کردہ ہفت بار سورہ انا انزلنا
خوانند و ہر بار بر قبر خط کشند صاحب بحر ہم معنی
آخر الذکر را متعلق بہ (۱) کند و وارستہ ہم بانش
مؤلف گوید کہ (۱) بمعنی حقیقی او دست متعلق
بہ رسمی کہ بالا مذکور شد۔ و جز این نباشد کہ خطوط
بشکل الف برای شمار می کشند و (۲) کنایہ شد
از عادت فطری یعنی چون کسی خجل و نادم شود
بر زمین نشیند۔ و نظر بر زمین کند از ندامت و بفرط
خجالت از انگشت خود بر زمین نقش ہا کشد بشکل
الف ہا (صائب ؎) برخاک ما بجای الف
تیغ می کشد ؛ خصم سیہ دلی کہ پی ما گرفتہ است ؛
(ولہ ؎) ز سایہ سرو صنوبر الف کشد برخاک

بہر چمن کہ کند جلوہ قد رعنایش ؛ (اردو) (۱) مذہب اثنا عشریہ میں یہ دستور بیان کیا گیا ہے کہ میت کے دفن کے بعد وہ سات دفعہ سورہ انا انزلناہ پڑھا کرتے ہیں اور ہر دفعہ ایک خط بشکل الف قبر پر کھینچتے ہیں اور غالباً یہ خط نشونما کے لئے ہے اسی کو فارسیوں نے (الف بر خاک کشیدن) کہا ہے (۲) خجل ہونا۔ نادم ہونا۔ شرمندہ ہونا۔

الف بر زمین کشیدن مصدر اصطلاحی۔ بقول بحر و بہار و وارستہ و (خان آرزو در چراغ) مرادف الف بر خاک کشیدن کہ گذشت صاحب بحر ذکر الف بر زمین کشیدن ہم بہمین معنی کردہ (صائب سنہ) بلند بخت نہالی کہ از خجالت او ؛ الف کشد بزمین سرو جو بیار این جا ؛ (اردو) دیکھو الف بر خاک کشیدن۔

(۱) الف بر سینہ بریدن مصدر اصطلاحی (۲) **الف بر سینہ کشیدن** صاحبان بحر و بہار و خان آرزو در چراغ ذکر ہر دو مصادر کردہ اند۔ بہار گوید کہ در ولایت رسمست کہ عاشقان و قلندران و ماتمیان الف بر سینہ کشند و گاہی نعل و داغ ہم می کشند و خان آرزو بر ہر دو حرف قانع و صاحب بحر خوش صراحتی کند کہ بمعنی خط کشیدن بر سینہ از جارحہ بشکل الف و داغ بصورت الف بر بدن سوختن و بقول بعض در ایام ماتم استرہ ہا بر سینہ زدن کہ نشانہا بشکل الف ہا پیدا می شود مؤلف گوید کہ این کنایہ باشد (ظہوری سنہ) داغداران تو بر سینہ بریدند الف ؛ ای خوشا جلوہ گریہای سر گردن داغ ؛ (صائب سنہ) خلوت فانوس جای شمع عالم سوز نیست ؛ این الف بر سینہ پروانہ می باید کشید ؛ (ولہ سنہ) تو کہ بر سینہ الف می کشی از جلوہ سرو ؛ آہ از ان روز کہ آن قامت دلجوبینی ؛ (محسن تاثیر سنہ) الفہا

می کشد بر سینہ ہر دم ؛ دل از دنبالۂ چشم سیاہی
(اردو) سینہ کو آلہ جارحہ سے بحالت غم مجروح کرنا جس سے جراحت کے خطوط بشکل الف ظاہر ہون۔

(۱) الف بر سیب افزودن مصدر اصطلاحی
صاحب ناصری در خاتمۂ کتاب ذکر این کرد فرماید کہ کنایہ از رنج رسانیدن پس از نعمت است (خاقانی ؎) سیب صفاہان الف فزوده در اول ؛ تا خورم آسیب جانگزای صفاہان (بقولہ از استادی دیگر ؎) از بلغ وصال آن مہ مہر فریب ؛ گفتم کہ بری برم پس از بار شکیب ؛ انگشت نہاد م بر زنخدانش گفت ؛ بر سیب الف منہ کہ گیرد آسیب ؛ مؤلف عرض کند کہ این ہم یکی از اصطلاحات تازۂ پیدا کردۂ معاصر محقق عجم است بخیال ما از سند خاقانی (الف بر سیب افزودن) پیدا نیست و نہ معنی بیان کردہ اش و از سند دیگرش۔

(۲) الف بر سیب نہادن پیدا است کہ کنایہ باشد از داغدار کردنش کہ چون خطی بر سیب پختہ قائم شود زود خرابش کند (اردو) (۲) سیب پر خط ڈالکر داغدار بنانا۔

الف بر زمین کشیدن دیکھو الف بر زمین کشیدن

الفت بقول بہار بالضم خوگر شدن و بالفظ دادن و کردن و گرفتن و نہادن مستعمل مؤلف گوید کہ لغت عرب است بالفتح و ضم فا فارسیان بمعنی انس و محبت استعمال کنند و برای معنی مصدری با مصادر فرس کہ در ملحقات می آید (ظہوری ؎) تسخیر وحشت کردہ ام در فکر الفت یاس کو ؛ بیبا یدش رامی شدن آہو رمی خوش کردہ ام ؛ (اردو) الفت۔ بقول امیر۔ عربی۔ مؤنث۔ دوستی۔ محبت (آتش ؎) الفت جو زلف سے ہے دل داغدار کو ؛ طاؤس کو یہ عشق نہ ہوگا سحاب کا ؛

(۲۹۹)

الفت آموز استعمال - بقول بہار معروف و صاحب انند نقل نگارش نجیال ما اسم فاعل ترکیبی است بہ معنی تعلیم انس و محبت دہندہ وکنایہ باشد از صانع مطلق خدای جل جلالہ ومصدر این الفت آموختن باشد (مظفر حسین میرزا سہ) خارخاری در دلت از عشق پیدا می کند ؛ الفت آموزی کہ پنہان کرد آتش را بسنگ ؛ (اردو) الفت آموز - یعنی لفظی الفت سکہانے والا لیکن اس کا ترجمہ ترجمہ الفت دلون مین پیدا کرنے والا یعنی خداوند تعالیٰ شانہٗ۔

الفت تازیانہ اصطلاح - مرکب اضافی بقول بحر عظلی کہ از ضرب تازیانہ بر بدن ظاہر شود و وارستہ ہم ذکر این کردہ (میر الہی ہمدانی سہ) حرف نخست ابجد لوح جفای تست ؛ ہر جا کہ بر دلم الف تازیانہ است ؛ (اردو) وہ خط جو کوڑے کی مار سے جسم پر نمایان ہو۔

(۱۰۰۰) **الفت افزودن** استعمال - بمعنی زیادہ کردن محبت و انس است چنانکہ ظہوری گوید (سہ) رمیدن ہای آہو چشم شیر اند از رانازم ؛ کہ کرد آزادم از ہستی نگاہ الفت افزایش ؛ (اردو) الفت ومحبت زیادہ کرنا۔

(۱۰۰۱) **الف تاکید** استعمال - مرکب اضافی - بقول صاحب قوانین الفی کہ بنا بہ تاکید مفہوم دعا بعد الف دعا آوردہ شود چنانکہ بادا و مبادا و مبادا و مرسادا (ہلالی سہ) از یار دور ماندہ ام و از وطن جدا ؛ کس از دیار و یار مبادا چو من جدا ؛ (اردو) الف تاکید وہ الف ہے جو مفہوم دعا کو موکد کرنے کے لئے آخر کلمہ مین لایا جاتا ہے جیسے مبادا۔

الفت بودن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی انس و محبت بودن است (شعیب جوشقانی سہ) ہجوم بلبلان دیدم بگرد خویش نشستم ؛ کہ باہم الفتی می بود دلہای

پریشان را ؛ (اردو) الفت ہونا۔ الفت رسانا

(۱۰۲) **الفت پذیر** | استعمال - اسم فاعل ترکیبی است از مصدر الفت پذیرفتن - بمعنی قبول کنندۂ محبت و انس (ظہوری ســـہ) افغان جملہ از دل وحشت گرای تو ؛ فریاد من زخاطر الفت پذیر تست ؛ (اردو) الفت پذیر - اردو مین کہ سکتے ہین بہ معنی محبت رکھنے والا -

الفت پناہ | استعمال - بقول بہار وانند معروف **مؤلف** گوید کہ معنی لفظی این پناہ دہندہ الفت - اسم فاعل ترکیبی و کنایہ از انس و محبت دارندہ (ظہوری ســـہ) دل وحشت گزین الفت پناہ است ؛ نخود ناز و محبت دستگاہ است ؛ (اردو) محبت رکھنے والا

الفتہ | بقول صاحب شمس بضم لام کسی کہ رند و اوباش و اہل مشرب باشد و بحوالہ جہانگیری گوید کہ بمعنی آشفتہ و فرماید کہ ماخذش ظاہر نیست **مؤلف** عرض کند کہ ما در جہانگیری این را نیافتیم و دیگر اہل تحقیق ہم ازین ساکت اند و بقاعدہ فارسی ہم وضع این از لفظ الفت خلاف قیاس است و سندی ہم پیش نشد و معاصرین عجم ہم بر زبان ندارند - بخیال ما تسامح صاحب شمس یا غلطی کتابت باشد کہ الفتہ را بزیادت تای فوقانی دوم نوشت و این بالف مقصورہ ہمان آلفتہ باشد کہ صراحت ماخذش ہم را انجا کردہ ایم (اردو) الفتہ - بقول امیر فارسی - مفت خور - لچا - شہدا (فقرہ امیر) "انکے یہان دنیا بھر کے الفتے جمع ہین لوٹ کہاتے ہین"

(۱۰۳) **الفت خاستن** | استعمال - بمعنی پیدا شدن محبت و انس باشد (ظہوری ســـہ) الفت از احتراز می خیزد ؛ ذوق دارم ز احتراز کسی ؛ (اردو) الفت و محبت پیدا ہونا

الفت دادن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بہ معنی مانوس و موافق کردن

روزمرهٔ معاصرین عجم گوش ما نخورد (اردو) دوستی محبت

الفت نهادن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده که بمعنی الفت و انس پیدا کردن است (واله هروی ھ) آنقدر که اندر طبیعت عشق را الفت نهاده چون را از ربط صد چندان مرا ساختند ﴿ (اردو) محبت اور انس پیدا کرنا - الفت کرنا -

الفته | بفتح اول و ضم دوم و سکون سوم و فتح تای فوقانی همان آلفته که در ممدوده گذشت و اشاره این بر آلفتنه مذکور شد که بتسامح صاحب شمس قائم شد (اردو) الفته دیکھو آلفتنه -

الفجیدن | بقول صاحب بحر بفتح اول و ثالث بمعنی اندوختن و جمع کردن - سالم التصریف دیگر کسی از محققین مصادر ذکر این نکرد و بخیال ما مخفف انفجیدن باشد که می آید بحذف نون اول مرادف الفاختن که گذشت و ماخذ این هم انفیج که ذکرش بر الفاختن کرده ایم (اردو) دیکھو الفاختن

(۱) **الفخت** | (۱) بقول برهان بر وزن
(۲) **الفختن** | بدبخت ماضی الفختن صاحب
(۳) **الفخته** | ناصری و رشیدی هم ذکر

این کرده اند - صاحب سروری فرماید که فعل ماضی از اندوختن مطلقاً شمس فخری ھ) بخروی کیست کانه - بادشاهی ﴿ بعدل و داد نام نیک الفخت ﴿ مؤلف عرض کند که حیف است از طرز بیان صاحب سروری که الفخت را ماضی اندوختن نوشت و چرا نه نوشت که ماضی مطلق الفختن است معلوم می شود که لفظ را گذاشت و از معنی کار گرفت و نفهمیده اند که درینجا ضرورت لفظ است نه معنی نسبت (۲) عرض می شود که مصدر یست که صاحب موارد مرادف الفاختن گفته و بقول صاحب بحر و خان آرزو در سراج) مخفف الفاختن - صاحبان رشیدی و جهانگیری و نوادر و جامع و ناصری هم ذکر این کرده اند (امیر خسرو ھ) آنکه مرادش در رم الفختن است ﴿ پیشهٔ او سوختن و سختن است ﴿ صاحب بحر صراحت کند

که سالم التصریف باشد مؤلف عرض کند که ماخذ این همان الفغج که ذکرش بر الفاختن کرده ایم و (۳) بقول برهان و سروری و رشیدی و ناصری و نوادر بمعنی اندوخته (شمس فخری) تا جهان باشد بجا کز اصطناع ؛ نام نیکو در جهان الفختی (امیر خسرو) غزی کو بغارت به بند ونهان در الفخته خویش بتید زیان ؛ مؤلف عرض کند که اسم مفعول الفختن است وبس (اردو) (۱) جمع کیا (۲) جمع کرنا (۳) جمع کیا ہوا۔ اندوختہ۔

(۱) **الفخذن** صاحبان رشیدی و موارد (۲) **الفخده** و نوادر ذکر (۱) کرده که مراد الفختن است و صاحب رشیدی ذکر (۲) هم که بمعنی اندوخته باشد مؤلف گوید که (۱) مخفف الفخیدن است که می آید- فارسیان یای تحتانی را حذف کرده الفخذن کردند و الفخیدن مرکب باشد از الفاخ که مبدل الفغج باشد و ذکر این تبدیل بر الفاختن کرده ایم- پس فارسیان به تخفیف الف دوم آنرا الفغج کردند و پس ازان بقاعدهٔ مصدر جعلی یای معروف و علامت مصدر دن در آخرش زیاده کرده الفخیدن ساختند و جا دارد این مصدر را مبدل الفختن گیریم که گذشت فارسیان تای فوقانی را بدال مهمله بدل کردند همچون زرتشت و زردشت و جا دارد که تبدیل علامت مصدر گیریم یعنی بعوض علامت مصدر تن که در الفختن بود دن آورده الفخذن کردند و (۲) اسم مفعولش مخفی مباد که ذکر این مصدر بر الفاختن کرده ایم (اردو) دیکھو (۱) الفاختن و (۲) الفخته

الف خنجری اصطلاح - مرکب توصیفی بقول بحر و بهار الف خرد که در رسم الخط قرآن بجای فتحه نویسند- خان آرزو در چراغ ذکر این کرده و از تاثیر سند آورده ( ) چه من که زخمیم زقد خردسالگی ؛ کس کشتهٔ ستم بالف خنجری نشد ؛ مؤلف گوید که خنجر به نسبت تیغ خرد تر می باشد چنانکه گویند (ع) تیغ چون بشکست

روزمرهٔ معاصرین عجم گوش ما نخورد (اردو) دوستی محبت

الفت نهادن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این
کرده که بمعنی الفت وانس پیدا کردن است (واله هروی

سه) آنقدر کاندر طبیعت عشق را الفت نهاد * چون
را از ربط صد چندان معرا ساختند * (اردو) محبت
اور انس پیدا کرنا - الفت کرنا -

الفته | بفتح اول وضم دوم وسکون سوم وفتح تای فوقانی همان آلفته که در ممدوده گذشت و
اشاره این بر آلفتنه مذکور شد که بتسامح صاحب شمس قائم شد (اردو) الفته دیکهو آلفته -

الفنجیدن | بقول صاحب بحر بفتح اول وثالث بمعنی اندوختن وجمع کردن - سالم التصریف
دیگر کسی از محققین مصادر ذکر این نکرد وبخیال ما مخفف الفنجیدن باشد که می آید بحذف نون اول
مرادف الفاختن که گذشت وماخذ این هم الفنج که ذکرش بر الفاختن کرده ایم (اردو) دیکهو الفاختن

(۱) الفخت
(۲) الفختن
(۳) الفخته | (۱) بقول برهان بروزن
بدبخت ماضی الفختن صاحبان
ناصری ورشیدی هم ذکر
این کرده اند - صاحب سروری فرماید که فعل ماضی
از اندوختن مطلقاً (شمس فخری سه) بجز وی
کیست کاند - بادشاهی * بعدل وداد نام نیک
الفخت * مؤلف عرض کند که حیف است
از طرز بیان صاحب سروری که الفخت را ماضی
اندوختن نوشت وحیرانه نوشت که ماضی مطلق

الفختن است معلوم می شود که لفظ را گذاشت و
از معنی کار گرفت ونمیداند که درینجا ضرورت
لفظ است نه معنی - نسبت (۲) عرض می شود
که مصدریست که صاحب موارد مرادف الفاختن
گفته وبقول صاحب بحر وخان آرزو در سراج)
مخفف الفاختن - صاحبان رشیدی وجهانگیری
ونوادر وجامع وناصری هم ذکر این کرده اند (امیر
خسرو سه) آنکه مرادش درم الفختن است *
پیشه او سوختن وسختن است * صاحب بحر صراحت کرد

که سالم التصریف باشد مؤلف عرض کند که ماخذ این همان الفخج که ذکرش بر الفاخمن کرده ایم و (۳) بقول برهان و سروری و رشیدی و ناصری و نواور معنی اندوخته (شمس فخری ســه) تا جهان باشد بجا کز اصطناع ٭ نام نیکو در جهان الفخته (امیر خسرو ســه) غزی کو بغارت به بند دستار در الفخته خویش بتید زبان ٭ مؤلف عرض کند که اسم مفعول الفختن است و بس (اردو) (۱) جمع کیا (۲) جمع کرنا (۳) جمع کیا ہوا۔ اندوختہ مدکیا

(۱) الفخدن | صاحبان رشیدی و موارد
(۲) الفخده | و نواور ذکر (۱) کرده که مراد الفختن است و صاحب رشیدی ذکر (۲) هم که معنی اندوخته باشد مؤلف گوید که (۱) الفخف الفخیدن است که می آید. فارسیان یای تحتانی را حذف کرده الفخدن کردند و الفخیدن مرکب باشد از الفاخ که مبدل الفخج باشد و ذکر این تبدیل بر الفاخمن کرده ایم. پس فارسیان به تخفیف الف دوم آنرا (۱) الفخ کردند و پس ازان بقاعده مصدر جعلی یای معروف و علامت مصدر دن در آخرش زیاده کرده الفخیدن ساختند و جا دارد این مصدر را مبدل الفختن گیریم که گذشت فارسیان تای فوقانی را بدال مهمله بدل کردند همچون زرتشت و زردشت و جا دارد که تبدیل علامت مصدر گیریم یعنی بعوض علامت مصدر تن که در الفختن بود دن آورده الفخدن کردند و (۲) اسم مفعولش مخفی مبادکه ذکر این مصدر بر الفاختن کرده ایم (اردو) دیکھو (۱) الفاختن و (۲) الفخته

الف خنجری | اصطلاح - مرکب توصیفی بقول بحر و بهار الف خرد که در رسم الخط قرآن بجای فتحه نویسند. خان آرزو در چراغ ذکر این کرده واز تاثیر سند آورده (ســه) حرمین که زخمیم زقد خردسالگی ٭ کس کشته ستم بالف خنجری نشد ٭ مؤلف گوید که خنجر به نسبت تیغ خردتر می باشد چنانکه گویند (ع) تیغ چون بشکست

خنجری شود ❊ پس نظر بر تشبیه کوچکی خنجر - الف خنجری
الف خرد را نام نهادند و به تحتانی آخره که برای
نسبت است معنی این لغی که منسوب به خنجر است
و الف خنجری درین شعر لفک اضافت باشد
(اردو) فارسیون نے الف خنجری اس چهوٹی
الف کو کہا ہے جو رسم الخط قرآنی مین بعوض فتحہ
لکھا جاتا ہے - مذکر -

الفخیدن | مرادف الفاختن و اصل
(الفخدن که مخفف همین است) و صراحت ماخذ
این بر الفخدن کرده ایم - صاحبان موارد و نوادر
و جامع ذکر این کرده اند و هم اشاره این بر الفاختن
گذشت (اردو) دیکھو الفاختن -

الف داغ | اصطلاح - مرکب اضافی
بقول صاحب بحر و بهار و (خان آرزو) چراغ
(۱) داغیکه بصورت الف سوزند و (۲) در هندوستان
داغیکه بر سرین اسپان امرا کنند (وحید در تعریف
عطار سنه ۵) دگر نسبت اصلا درین شک مرا ❊
که سوزد الف داغ منخک مرا ❊ (وله سنه ۵) حلقه
های دیدهٔ بینندگان زنجیر شد ❊ چون الف داغ تبان
شد جامهٔ پیری مرا ❊ (فوقی سنه ۵) ساحت حاصل
دنیا و دین شان ❊ الف داغی لوندی بر سرین
شان ❊ مؤلف عرض کند که معنی اول عام
است برای انسانان که بعضی طفلان را برای
دفع امراض از سوزن بر پشت و شکم داغ زنند و بعضی
بیماران را بسیخ آهنی یا میخ و بعضی ملزمین را بحکم
سلاطین بر سرین و (۲) مخصوص است برای
اسپان که بطور علامت ملازمت سرکار بر کفل
شان زنند و لیکن در هند رسم الف داغ نیست
بلکه (صح) به صاد و حا که مخفف صحیح باشد الجار
الخیال ما هر سه سند با لا متعلق به معنی اول است
(اردو) (۱) الف داغ - فارسیون نے
اس داغ کو کہا ہے جو سیخ آہنی یا سوئی یا تکلے
سے انسانون کے پیٹ یا پیٹھ پر بضرورت علاج
مرض یا سرین پر بطور سزا لگایا جاتا ہے (۲) سرکاری

ملازم گھوڑوں کے پیچھے پر بطور علامت ملازمت

(۱۰۷)

الف دعا استعمال۔ مرکب اضافی۔ بقول صاحب قوانین الفی کہ بنا بر حصول مفہوم دعا در صیغۂ واحد غائب فعل مضارع معروف پیش حرف آخر آوردہ شود چنانکہ رسانا د و گردانا د و چون برای تخفیف از بواو بعد در کردن ضمۂ با و نقل نمودن فتحہ وا و بران۔ واو را حذف کردند باد باقی ماند و مستعمل جمہور ہمین بلفظ مخفف است (حافظ ؎) حسن تو ہمیشہ در فزون باد ؎ رویت ہمہ سال لالہ گون باد و بکیم در صورت منفی بودن آن فعل نون نفی را بمیم نہی بدل نمایند بدین مناسبت کہ دعا نیز مانند نہی دلالت کند بر معنی طلب چنانکہ مباد۔ و مکناد و مبیناد (سعدی ؎) جوان مرد را تنگدستی مباد ؎ کہ سفلہ خدا وند ہستی مباد ؎ (اردو) الف دعا۔ وہ الف ہے جو حصول مفہوم دعا کے لئے صیغۂ واحد غائب فعل مضارع معروف پر حرف آخر کے قبل لایا جاتا ہے جیسے رسانا د رسانا د۔

(۱۰۸)

الف زاید استعمال۔ مرکب توصیفی بقول صاحب قوانین الفی است کہ محض بضرورت شعر بہ بعضی اسما و افعال ملحق چنانکہ بلفظ کشورا و گوہرا و رفتا و گفتا۔ (اردو) الف زائدہ وہ الف ہے جو آخر اسما اور افعال پر زیادہ کیا جاتا ہے بضرورت وزن شعر اور معنوں پر کچھ اثر نہیں کرتا جیسے کشورا۔ گوہرا۔ رفتا۔ گفتا۔

الف شدن مصدر اصطلاحی۔ بقول بحر و ضمیمہ برہان مجرد و مفلس گردیدن۔ صاحب ہفت ما نند ذکر ماضی مطلق این (الف شد) کردہ اند بمعنی مجرد شد و مفلس گشت مؤلف گوید کہ الف مجرد است از نقط و مرکز و غیر ذلک بہ ہمین تشبیہ کنایہ باشد از مفلس شدن (اردو) مفلس ہونا۔ غریب ہونا۔

الف شدن اسپ | مصدر اصطلاحی

بقول صاحب اند بحوالہ فرہنگ کنایہ از بر داشتن اسپ ہر دو پای مؤلف عرض کند کہ چراغ پا شدن ہا و بدین وجہ کہ ہمہ القاب راست و بلند است فارسیان در ینجا الف را بمعنی بلند و راست گرفتہ اند یعنی چون اسپ ہر دو پای پیشین را بلند کرد و چراغ پا شد مشابہ شد بہ الف (اردو) چراغ پا ہونا۔ بقول آصفیہ گھوڑے کا الف ہونا۔ سیدھا کھڑا ہو جانا۔ یعنی پچھلی ٹانگوں پر کھڑا ہو جانا۔ آپ ہی نے الف ہو جانا کو بفتح لام لکھا ہے۔

(۱۷۰۶)

الف عطف | استعمال۔ مرکب اضافی

بقول صاحب قوانین الفی کہ در دو کلمۂ متغائر واقع شدہ مفید معنی واو عطف باشد چنانکہ تکاپو دسالا ماہ و شبا روز و کما بیش بمعنی تک و پو و سال و ماہ و شب و روز و کم و بیش باشد (اردو) الف عطف وہ الف ہے جو دو کلمۂ متغائر کے درمیان واقع ہو کر واو عطف کے معنی پیدا کرتا ہے جیسے کما بیش بمعنی کم و بیش۔ صاحب آصفیہ نے تکاپو پر فرمایا ہے (فارسی) اسم مونث۔ دوڑ دھوپ۔

(۱) الفغدن | **(۲) الفغدہ**

(۱) بقول صاحبان برہان و موارد و بحر و رشیدی و سروری و ناصری و نوادر بمعنی اندوختن و (۲) بمعنی اندوختہ۔ مؤلف عرض کند کہ باشارہ (۱) بر مصدر الفاختن کردہ ایم و ذکر الفغدش ہم در انجا گذشت و الفختن مخفف آن بجایش مذکور شد و الفغدن مبدل الفختن ہم پس این مبدل الفغدن باشد فارسیان خای معجمہ را بغین معجمہ بدل کنند چنانکہ تاخ و تاغ و (۲) اسم مفعول (۱) باشد و لہ (ناصر خسرو ۱۰) تو بی تمیز را الفغدن ثواب مرا ہا اگر ندانی فرد و رایگان شدہ (اردو) دیکھو (۱) الفغدن۔ (۲) الفغدہ۔

(۱۷۰۷)

الف فاعل و مفعول | استعمال۔ مرکب

اضافی - بقول صاحب قوانین الفی است که
بآخر صیغهٔ واحد امر مخاطب معروف متصل شده
مفید معنی اسم فاعل بود چنانکه دانا و بینا و شنوا
و گویا بمعنی داننده و بیننده و شنونده و گوینده
فرماید که جائی این الف مفید معنی اسم مفعول نیز
باشد و برین تقدیر بالف مفعول موسوم گردد
چنانکه بلفظ پذیرا (اردو) الف فاعل اور الف
مفعول وہ الف ہے جو صیغهٔ واحد امر مخاطب
معروف کے آخر مین داخل ہوکر معنی فاعلی اور
مفعولی پیدا کرتا ہے - جیسے دانا اور پذیرا -

الف قامت استعمال - الف قامت
قامت باشد که نظر بر راستی و بلندیش بالف
تشبیه داوند (صائب ؎) پیش از اندم که
دہد خامه بدستش استاد ؛ الف قامت او مشق
قیامت می کرد (اردو) قامت یار کو الف
قامت کہہ سکتے ہین -

(۱۰۹)

الف قامتان مژگان اصطلاح - بقول
صاحب بحر داننده و بهار و وارسته نگاه باشد
مؤلف عرض کند که محل نظر است زیرا که
الف قامتان اسم فاعل ترکیبی است یعنی قامت
الف دارندگان و این را کنایه توان گرفت از
مژگان ولیکن هرگاه اضافت این بسوی مژگان
کردند معنی مژگان مستعمل شد نمیدانیم که هر چهار
محققین بالا این را بمعنی نگاه چه طور گرفتند شانرا
شان بکار شان نمی خورد - جز این نیست که الف
قامتان مژگان - مژگان باشد - (طالب آملی
؎) خمیده است الف قامتان مژگانش ؛
زبار غمزه که در چشم فتنه بار شکست ؛ (محمد قلی سلیم
؎) کرشمه سنج نگاه ستیزه خو یانیم ؛ سواد
خوان الف قامتان مژگانیم ؛ (اردو) مژگان
بقول آصفیه (فارسی) اسم مونث - مژه کی
جمع - پلکین - ظفر نے واحد بھی باندھا ہے (؎
ہجوم عشق سے مژگان اگر اونچی نہین ہوتی ؛ تعجب
کیا که شاخ پر ثمر اونچی نہین ہوتی ؛

الف قد استعمال - بدون اضافت بقول بہار رو انند از اسمای محبوب است از جہت راستی قامت وی از عالم سرو قد مؤلف گوید کہ اسم فاعل ترکیبی است یعنی قدی ہمچون الف دارندہ (ابوطالب کلیم سہ) شوخ الف قدمن ہرگہ کمان کشیدہ ؎ بنداشتم خدنگی درخانۂ کمانست ؎ (صائب سہ) الف قدی کہ منم سینہ چاک بالایش ؎ سپہر سبزۂ خوابیدہ نیست در پایش (اردو) فارسیون نے یار کو الف قد کہا ہے -

الفقدن بقول صاحبان موارد و نوادر مرادف الفاختن مؤلف عرض کند کہ مبدل الفغدن یا الفخدن است کہ گذشت فارسیان غین و خای معجمہ را بقاف بدل کنند ہمچون آبروغ و آروق و چخاخ و چقاق و اشارۂ ماخذ بر الفخدن و الفغدن کردہ ایم (اردو) دیکھو الفغدن -

الف کش اصطلاح - بقول بحر و بہار نصیح کاف تازی سودای بلا شرط کہ بزنگرد چنانکہ خط کش در ہندوستان مصطلح دلالان نخاس است مؤلف گوید کہ عموما بمعنی مسلمہ و طی شدہ و این اسم مفعول ترکیبی است بمعنی خط کشیدہ شدہ کہ معنی حقیقی انیست - رسم است کہ چون فہرست اشیا را ببینند بہر شی کہ دران بحثی نباشد اشارۂ الفی کنند ازینجاست کہ خط کش بمعنی مسلمہ مستعمل شد (کلیم سہ) دو جہان حسرت و بالات الف کش دارد ؎ سرو را با تو بیک فاختہ دعوی نرسد ؎ (اردو) طے شدہ - مسلمہ جس میں کوئی گفتگو باقی نہ ہے -

الف کشیدن مصدر اصطلاحی - بقول صاحب بحر مرادف الف بر سینہ بریدن و الف بر سینہ کشیدن کہ گذشت و بسند این مصرعی را آوردہ کہ بتاریخ فوت اکبر بادشاہ معروف است و معنی فرماید کہ مال کیست (ع) الف کشیدہ ملائک ز فوت اکبر شاہ مؤلف عرض کند کہ مجرد الف

کشیدن بر دن الفاظ بر سینہ چیزی نیست معنیٔ مرادف (الف بر سینہ کشیدن) ہرگز نباشد این مصرع مجہول سند را کافی نیست واگر از نام مصنفش آگاہ شویم در آنحالت ہم خیال ما جز این نباشد کہ ضعف اوست در فن خود و از ینجاست کہ دیگر محققین مجرد الف کشیدن را ترک کردہ اند (اردو) دیکھو الف بر سینہ کشیدن۔

(الف) **الف کوفی** اصطلاح۔ بقول
(ب) **الف کوفیان** بحر دانند (۱) ہر چیز کج و (۲) آلہ تناسل نیز۔ صاحب شمس نسبت (الف) بر معنی اول قانع و گوید کہ کوفیان طرہ الف را بجانب چپ باز میگردانند و (ب) بقول برہان و بحر و جامع و سروری بہر دو معنی بالا (خلاق المعانی ۵۲) عجم و نقطہ زیبق و شنجرف زد مرا ٭ گرد ون کہ کرد چون الف کوفیان تنم ٭ بہار بر معنی اول قانع مؤلف عرض کند کہ تعریف الف کوفی کہ بقول صاحب شمس بالا مذکور شد وجہ کنایہ ہر دو معنی باشد (اردو) (الف و ب) (۱) ہر ٹیڑھی چیز اور (۲) آلہ تناسل کو فارسیون نے الف کوفی و کوفیان کہا ہے۔ دیکھو بوالحیہ۔

الف گرفتن استعمال۔ بکسر اول بمعنی الفت گرفتن است کہ الف در عربی زبان بمعنی الفت آمدہ و فارسیان این را با مصدر گرفتن استعمال کردہ اند (انوری ۵) یا د ایہ عفو و سخطت الف گرفتند ٭ چون ناف برید شفا را والم را ٭ (اردو) دیکھو الفت گرفتن۔

الف گندم اصطلاح۔ مرکب اضافی۔ بقول بحر خطیکہ درمیان دانہ گندم باشد بہار گوید کہ زخمیکہ بصورت الف و رسینہ گندم است از عالم الف داغ۔ (صائب ۵) گریبان چاکی عشاق از ذوق فنا باشد ٭ الف بر سینہ گندم ز شوق آسیا باشد ٭ مؤلف عرض کند

کہ بخیال ما صائب درین شعر الف را بمعنی نشان
آوردہ وخصوصاً نشان جراحت کہ ذکرش برالف
پرسینہ کشیدن گذشت و ازین سند۔ اصطلاح الف
گندم قائم کردن قابل نظر است (اردو)
گیہون کا خط جو بشکل الف ہوتا ہے۔ مذکر۔

(۱۰۱) **الف مبالغہ** استعمال۔ مرکب اضافی۔
بقول صاحب قوانین الفی کہ با سم صفت لاحق
گشتہ افادہ معنی بسیار دہد چنانکہ بدا وخوشا و فراخا
(جامی ۵) خوشا حال آن زیرک پند گیر۔ کہ
از مرگ غیر است عبرت پذیر ؛ (اردو) الف
مبالغہ وہ الف ہے جو اسم صفت کے آخر مین
داخل ہو کر معنی مبالغہ پیدا کرتا ہے جیسے خوشا۔

(۱۰۲) **الف مصدر** استعمال۔ مرکب اضافی
بقول صاحب قوانین الفی کہ با سم صفت لاحق
گشتہ افادہ معنی مصدر دہد چنانکہ پہنا و فراخا
و درازا کہ بمعنی پہنائی و فراخی و درازی،
(ظہوری ۵) در کمالات خرد پہنا ببین ؛
کم ز رشحہ پیش از دریا ببین ؛ (اردو) الف مصدر
وہ الف ہے جو اسم صفت پر داخل ہو کر مصدری
معنی پیدا کرتا ہے جیسے پہنا بمعنی پہنائی۔

(۱۰۳) **الف مقصورہ** استعمال۔ مرکب توصیفی
در فارسی زبان الفی است کہ در آغاز کلمہ آید و
بغیر مد خواندہ شود و یکی از حرکات ثلاثہ ہمچون
ابرام و الفت و اوست والفی کہ در وسط یا
آخر کلمہ ساکن باشد آنرا ہم فارسیان بمقصورہ
تعبیر کنند (اردو) الف مقصورہ۔ بقول صاحب
آصفیہ۔ عربی۔ اسم مذکر۔ وہ الف ہے جو مد
نہ رکھتا ہو جیسے ابا۔ اتان۔ نانا۔

(۱۰۴) **الف ممدودہ** استعمال۔ مرکب توصیفی۔
در فارسی زبان الفی را گویند کہ مرکب بدو الف
باشد و بمد خواندہ شود و در اول کلمہ آید چنانکہ آب
و در رسم الخط قدیم این را بتکرار می نوشتند چنانکہ
اااب اما متاخرین الفی را حذف کردہ عوض
او مد بالای الف گذارند ہمچون آب (اردو)

الف ممدوده بقول صاحب آصفیه عربی - اسم مذکر ممدودا	الف لمبی آواز کا الف جیسے آنا - آٹا - وغیره کا الف اول

الفنج بقول برہان وہفت بر وزن شطرنج (۱) ماضی الفنجیدن یعنی جمع کرد و اندوخت و (۲) جمع کرده شده و (۳) بمعنی مصدر ہم که جمع کردن و اندوختن باشد و ۴- امر بدین معنی ہم یعنی جمع کن و بنید وزد و (۵) فاعل را نیز گویند که جمع کننده باشد - صاحب رشیدی ذکر معنی اول وچہارم وپنجم کرده و سند آورده (سکه) با قناعت کش ار کشتی غم و رنج ؛ ورنه بگذر ز عقل و عشق الفنج ہذا بو شکور (۵۵) ز الفنج دانش دلش گنج بود ؛ جہاندیده و دانش الفنج بود ؛ و صاحب سروری گوید که اندوختن و امر باندوختن و اسم فاعل ہم - صاحب ناصری که محقق است از معاصرین عجم می فرماید و صاحب انند نقل نگارش که ماضی و جمع کرده شده و معنی مصدری ہم دارد و امر ہم - صاحب جامع که ہم اہل زبان است گہر ریزد که الفنج و الفنگ ماضی الفنجیدن دبس و صاحب (دری وپہلوی) که زباندان عجم است ارشاد کند که بالفنج بمعنی اندوختن بود و بقول صاحب شمس جمع کردن و جمع کرده شده - بہار در نوادر المصادر زیر الفیدن فرماید که الفنج مثله و اسم فاعل و امر - مؤلف عرض کند که این است تحقیق محققین عجم و سند برای یک اسم جامد فارسی زبان - (ع) اگر بہر او خون بگریم رواست ؛ به تحقیق ما الفنج اسم جامد فارسی زبان است بمعنی ذخیره و سند این از مصرع اول ابوشکور پیداست که بالا مذکور شد و مصدر الفنجیدن که می آید وضع شد از ہمین اسم مصدر بزیادت یای معروف و علامت مصدر دن - مطابق قاعدهٔ فارسی و معنی اول بیان کرده محققین بانام و نشان سراسر غلط که ماضی این الفنجید باشد نه الفنج و معنی دوم البته درست است که مراد از آن ہمان ذخیره

گیریم کہ ذکرش کردہ ایم و معنی سوم خالی از تسامح نیست البتہ حاصل بالمصدر این بروزن
النفنج آمدہ نہ مصدر است و نہ معنی جمع کردن دارد نسبت معنی چہارم عرض می شود کہ درست
باشد کہ امر النفنجیدن غیر از النفنج نباشد و معنی پنجم غلط است کہ النفنج بمعنی اسم فاعل نیامدہ و در
سند ابوشکور دانش النفنج اسم فاعل ترکیبی است نہ مجرد النفنج (اردو) ذخیرہ - بقول آصفیہ
(عربی) اسم مذکر - جمع کیا ہوا - جمع کر (امر)

الفنجار	بفتح اوّل و سوم بقول صاحب شمس و ہفت مرادف الغنجار کہ بہ غین معجمہ بمعنی

اول گذشت - صاحب ہفت ذکر این کردہ و مرادف ہر دو معنی الغنجار نوشتہ مؤلف
عرض کند کہ فارسیان غین معجمہ را بہ فا بدل کنند ہمچون غلیو و فلیو و ما صراحت ماخذ این بر
الغنجار کردہ ایم (اردو) دیکھو الغنجار -

(۱) الفنجہ	بقول نوادر (۱) بمعنی اندوختہ و (۲) بقول برہان بمعنی اندوختن -
(۲) الفنجیدن	صاحب بحر فرماید کہ کامل التصریف است صاحبان شمس و رشیدی

و سروری و موارد و نوادر ہم ذکر این کردہ اند مؤلف گوید کہ ما اشارہ این بر الفاختن
کردہ ایم و این مرکب است از النفنج کہ اسم جامد و اسم مصدر است بزیادت یای معروف
و علامت مصدر دن و حقیقت النفنج بر الفاختن بیان کردہ ایم متفنن فرس این را مصدر
جعلی نامند و ما اصلی گوئیم - زیرا کہ از اسم جامد فارسی زبان وضع شد و (۱) مخفف النفنجیدہ
باشد کہ اسم مفعول النفنجیدن است و جا دارد کہ الفنجہ را بزیادت ہای نسبت بر النفنج گیریم
کہ بہ معنی منسوب بہ ذخیرہ باشد یا ہای تسمیہ گیریم ہمچون زبانہ و دندانہ یا ہای زائد گیریم

ہمچون ہالہ و پیالہ و خونخوارہ (اردو) (۱) دیکھو النفختہ - (۲) الفا غنتن -

(۱۲۱۵)

الف ندا استعمال - مرکب اضافی - بقول صاحب قوانین الفی کہ بآخر اسم غیر صفت و اسم صفت متصل شدہ بمعنی ای باشد چنانکہ خدایا و صنما و بزرگی دہا (صائب ع) خدایا در پذیر این نغمۂ مستانہ ما را ؛ (نظامی ہ) بزرگا بزرگی دہا بیکسم ؛ توئی یاوری بخش و یاری رسم ؛ صاحب قوانین فرماید کہ یای تحتانی در مثال خدایا بر مذہب آنانکہ لفظ خدا را اسم غیر صفت مفرد دانند یای وقایہ است کہ بنا بر دفع اجتماع ساکنین و وقایۂ فتح میان الفین زیادہ نمودہ شد و بر مذہب کسانیکہ آنرا صفت مرکب یعنی مخفف خود آ پندارند اصلیست کہ در صورت الحاق الف برای امکان تلفظ عود کردہ مفتوح گشت مؤلف گوید کہ اندرینصورت یا را زائد گیریم ہمچون جا و جای و پا و پای (اردو) الف ندا وہ الف ہے جو اسم صفت اور غیر صفت کے آخر میں داخل ہو کر اے کے معنی پیدا کرتا ہے - جیسے خدایا بمعنی اے خدا -

الف نقش بست اصطلاح - بقول بحر بمعنی حرف صورت بست و بوجود آمد صاحب ضمیمہ برہان ہمزبانش و صاحب مؤید فرماید کہ اول چیزی کہ آفریدگار آفرید و اول چیزی کہ از حروف تہجی وضع شد الف ذا فی الذات) و اول نقش بست نقص ترکیب است و تمام ترکیب انیست کہ تختہ اول کہ نقش بست ای الف مصور شد و اول تختہ کہ بچگان را برای نوشتن می دہند ہمین الف می نویسند و می گویند کہ چون قلم را فرمان شد اکتب یا قلم - قلم از ہیبت آن درخود می شد و قطرہ ازوی بر لوح محفوظ چکید از ان نقش اول الف پدید آمد (الخ) مؤلف عرض کند

که مقصود چیزی نباشد که الف را موصوف کبریم و الف نقش بست کنایه باشد از اول چیزی که آفریدگار آفریده پس درین صورت الف بمعنی اول چیز گیریم و این استعاره باشد که الف از حروف تہجی اول حرف است (اردو) سب سے پہلی چیز جسکو خداوند تعالی نے پیدا کیا -

الفنگ بقول صاحب جامع مراد ف الفنج (بمعنی اندوختن) است و ما زالفنج تحقیق آن را ظاہر کردہ ایم و چیزی نباشد که الفنگ را مبدل الفنج گیریم که فارسیان جیم را بکاف فارسی بدل کنند چنانکه آخشیج و آخشیگ و لجام و لگام اندرین صورت این ہم اسم جامد فارسی زبان باشد بمعنی ذخیرہ و اندوختہ (اردو) دیکھو الفنج -

الف و دال و میم اصطلاح - بقول صاحب بحر اشارہ بہ آدم علیہ السلام - صاحب ہفت گوید که این کنایه باشد و صاحب موید فرماید که یعنی آدم علیہ السلام **مؤلف** عرض کند که حروف لفظ آدم را بطریق ملفوظ بیان کردہ اند دیگر ہیچ و کنایه نباشد و باشد که اشارہ گیریم شعرای قدیم در نظم ہمچنین کنند برای اکثر اسما که کن را کاف و نون و دل را دال و لام گفته اند (اردو) آدم علیہ السلام کو فارسیون نے الف و دال و میم کہا ہے -

الف وصلی استعمال - مرکب توصیفی - فارسیان الفی را گویند که در اول لفظ داخل شود و ہیچ اثر در معنی نه کند چنانکه اشکم و شکم - اشتر و شتر - اشگرف و شگرف و این منحصر است بر محاورۂ عجم (اردو) الف وصلی وہ الف ہی جو فارسیون نے اسکو ابتدای لفظ مین زیادہ کیا ہی جس سے معنی پر کوئی اثر نہین پڑتا جیسے شکم کو اشکم کیا اور یہ زیادتی اختیاری نہین ہے بلکہ جن الفاظ پر اہل زبان نے الف وصلی بڑہایا ہی اُنہین کا استعمال اس الف کے ساتھ جائز ہے -

(۱۸۱)

الف ہیچ ندارد مثل ۔ صاحب بحر وبہار گوید که مثلی است مشهور (صائب سے) تقصیر میان نشتر زخم و ہیچ ندارد ٭ حرفیست که گویند الف ہیچ ندارد **مؤلف** عرض کند که فارسیان این را برای کسی زنند که بی سروسامان محض باشد بدینوجه که الف نه مرکزی دارد و نه دائرهٔ و نه نقطهٔ فارسیان این مقوله را شل کردند دیگر ہیچ (اردو) دکن میں کہتے ہیں وہ تو ننگے ہیں یعنی محض بی سروسامان ہیں ۔

الفیدن بقول بحر بمعنی اندوختن و جمع کردن (سالم التصریف) صاحبان برہان و سراج و جہانگیری و نوادر و موارد و جامع ہم ذکر این کرده اند ما اشارهٔ این بہ الفاختن کرده ایم و جز این نباشد که این مخفف الفخیدن است بحذف یای تحتانی و حقیقت الفخیدن بجایش مذکور شد و اسم مصدر این ہم ہمان الفنج است چنانکه بہ الفخیدن اشاره اش کرده ایم (ناصر خسرو سے) صورت علمی تراخود بباید الفیدن بجهد ٭ در تو ایزد آفرید است انچه در کس نا فرید ٭ (اردو) دیکھو الفاختن ۔

(۱) **الفینه** بقول برہان و جامع و جہانگیری بروزن چرپینه آلت مردی را گویند و بقولش ـ

(۲) **الفیه** بروزن شلفیه ہم بہمین معنی آمده ۔ صاحب ناصری بذیل (۱) ذکر (۲) ہم کرده و راسته نسبت (۲) صراحت فرماید که کنایه باشد و صاحب بحر بذیل (الفیه شلفیه) ذکر این کرده و صاحب رشیدی ہم این را آورده (حکیم سوزنی سے) حکیم نورده را علتی پدید آمد ٭ که ساحت از سر الفینه کلان ببند ٭ (وله ۲ ع) آنکه با سیرت او الفیه ناکاو آید ٭ (حکیم انوری سے) شده بجان الفیه غلام او را ٭ نخورد شیفته تمام او را ٭ خان آرزو در سراج گوید که الفیه بفتح و سکون دوم

وکسر فا و تشدید تحتانی و ہای مختفی و بہ تخفیف یا نیز آلت تناسل و فرماید کہ در فارسی مشدد را مخفف
خواندن غیر ازد و لفظ خرم فرخ کہ بہ تخفیف دیدہ تشدد جائز است و فارسیان الفاظ عربیہ را نیز
مخفف کنند۔ چون قد و خد و چون صاحب برہان ازین معنی غافل اند الفیہ بیای مشدد را در اشعار
استادان الفینہ بر وزن چرنیہ برای وزن خواندہ اند و آن خطاست مؤلف عرض کند کہ
تحقیق خان آرزو و اکثر کلام قدما را اصلاح دہد مقصودش جز این نیست کہ (۱) چیزی نیست
وانچہ در کلام حکیم سوزنی گذشت (۲) باشد بہ تشدید تحتانی۔ تحقیق ما اینست کہ (۱ و ۲) ہردو
صحیح و لغت فارسی است۔ فارسیان یای تحتانی و نون قبل ہای ہوز نسبت بر لفظ الف آوردہ
الفینہ آلہ تناسل را نام نہادند کہ بہ معنی منسوب بہ الف است در استادگی ہمچون پشمینہ و گنجینہ و
در (۲) صرف یا و ہای نسبت است و چا دارد کہ یای نسبت و ہای فصاحت گیریم و کسرۂ لام
الف در ہر دو بکثرت استعمال بہ سکون بدل شد دیگر ہیچ و بخیال ما الفیہ را بہ تشدید تحتانی
فارسی گرفتن و الفینہ را تصحیف قرار دادن غلط است فتأمل۔ (اردو) (۱ و ۲) آلہ تناسل
بقول آصفیہ۔ مذکر۔ دیکھو ابو الحیۃ۔

(الف) الفیہ شلفیہ | اصطلاح۔ بقول بحر (۱) کتابیست کہ حکیمی برای تقویت باہ پادشاہی
مشتمل بر اشکال عجیبہ جماع ترتیب دادہ بود و فرماید کہ الفیہ کنایہ از آلہ تناسل و شلفیہ کنایہ از
فرج۔ ازین جہت زن بدکار را شلف گویند۔ بہار گوید کہ تحقیق آنست کہ ۔۔۔۔۔۔

(ب) الفیہ و شلفیہ | کتابی است از حکیم ازرقی۔ و بقول ناصری کہ بذیل الفینہ نوشتہ
طغان شاہ سلجوقی بود کہ برای او این کتاب نوشتہ شد و (۲) بقول بہار الفیہ و شلفیہ نام دو زن

بدکار (حکیم انوری ۵۳۵) حلبی چند بودہ اند حریف ÷ الفیہ شلفیہ نیاز و تعب ÷ ہمہ در آرزوی ایر بزرگ ÷ دست برکس زنان کہ من یرغب ÷ دارستہ با بحر اتفاق صاحب انند کہ نقل نگار بہار است ذکر (ب) کردہ مولف عرض کند کہ بمعنی اول و دوم (الف) صحیح باشد و مارا با جناب بحر و دارستہ اتفاق و سند معنی اول ہم مطابق (الف) یافتہ ایم چنانکہ طالب آملی گوید (سلہ) تی دیدم کہ در عشق نمایان حسن پنہانش ÷ بہر تار از او رقابت می توان کردن ÷ بنوک خامہ حمد ان بہر لوح سرین او ÷ ہزار الفیہ شلفیہ کتابت می توان کردن ÷ (اردو) (۱) الفیہ شلفیہ ایک کتاب کا نام ہے جو تقویت باہ کے متعلق حکیم ازرقی کی تالیف ہے (۲) الفیہ شلفیہ فارسی مین ان دو عورتون کو کہتے ہین جو بدکار ہون یعنی چھپٹی کھیلین یا لڑین۔ جن کو اردو مین چپٹ باز اور طبق زن کہتے ہین۔

القاب | بقول بہار جمع لقب و فرماید کہ فارسیان در محل مفرد استعمال کنند (حسن ہروی ۵) شد وقت کہ گرمی ہوا تاب شود ÷ باد سحری سموم القاب شود ÷ از آتش مہر بسکہ گرم است فسان ÷ بر ردش اگر تیغ کشی آب شود ÷ صاحب انند نقل نگارش و فرماید کہ بفتح اول لغت عرب است جمع لقب مؤلف عرض کند کہ در رباعی حسن ہروی استعمال القاب بمعنی مفرد نیست البتہ در کلام انوری استعمال این نظر آمدہ (۵) ہم با قبال توی یا بد ز سلطان جہان ÷ اسپ و طوق و جامہ و فرمان و القاب و عذاب ÷ (اردو) القاب۔ بقول امیر لقب کی جمع (رشک ۵) بد نام دہر و دشمن ناموس و عار خلق ÷ القاب یہ ہین آپ کے بے نام و ننگ کے ÷ آپ ہی نے فرمایا ہے کہ بمعنی خطاب مستعمل ہے

(مرزا والاجاہ عاشق سہ) کوہ فرقت کو اٹھا کر ہوئے رستم عاشق ؛ ورنہ یہ راز کہاں اور یہ القاب کہاں ؛

الکا | بقول برہان و جامع و ہفت بضم اول و سکون ثانی و کاف بالف کشیدہ ملک و بوم و زمین را گویند صاحب انند فرماید کہ این لغت ترکی است ۔ صاحب کنز کہ محقق ترکی زبان است این را بمعنی مملکت و مقاطعہ و دیار گفتہ و بقول صاحب لغات ترکی بمعنی کشور (اردو) مُلک ۔ بقول آصفیہ (عربی) اسم مذکر ۔ دیس ۔ بھوم ۔ ولایت ۔ کشور مملکت ۔ پرگنہ ۔

(الف) الکترسیتہ	استعمال معاصرین عجم استعمال این کنندہ ناصرالدین شاہ قاجار
(ب) الکتری سیتہ	درسفرنامہ خود آوردہ کہ بقول صاحب روزنامہ (الف) بمعنی

چراغہای کہربا و (ب) بقول صاحب رہنما کشش کہربائی و ازمادہ برقی تاری ۔ و بقول صاحب بول چال مادّہ برقی کشش کہربائی آلہ برقی **مؤلف** گوید کہ این مفرس باشد از لغت انگلیسی (الک ٹرسٹی) کہ بمعنی تار برقی است و برای معنی (الف) در انگلیسی زبان الکٹک لیٹس باشد ۔ بخیال ما معنی مستعلہ الف مجاز است و معنی (ب) حقیقی باشد ۔ (اردو) (الف) برقی روشنی (مونث) (ب) برقی تار ۔ برقی مادہ ۔ برقی آلہ ۔ مذکرّ ۔

الکوس | بقول برہان و سروری و ناصری و سراج بر وزن محبوس نام یکی از پہلوانان تورانی کہ بردست رستم کشتہ شد و بخیال ما این لغت ترکی باشد واللہ اعلم (اردو) الکوس ایک تورانی پہلوان کا نام ہے جو رستم کے ہاتھ سے مارا گیا ۔

الگونہ | بقول صاحب انند بفتح اول وضم کاف فارسی و فتح نون لغت فارسی است بمعنی گلگونہ و غازۂ روی مؤلف عرض کند کہ ہمین لغت در مد و وہ گذشت و مرکب است از لغت ترکی آل کہ بمعنی سرخ باشد وگونہ کہ در فارسی بمعنی منسوب بہ رنگ است و معنی حقیقی این منسوب بہ رنگ سرخ وکنایہ از غازہ - بجز صاحب انند دیگر کسی از محققین ذکر این نکرد - حیف است کہ سند استعمال پیش نشد (اردو) دیکھو آلگونہ -

اللہ اکبر | (اصطلاح) بقول صاحب بحر و بہار نام کوہی است در شیراز - گویند ہر کہ بالای آن بر می آید و بزیر می نگرد دبی اختیار می گوید اللہ اکبر از جہت استعجاب و غرابت آن صاحب ضمیمۂ برہان ہم ذکر این کردہ (صائب ؎) در زیر پای عشق فتادست آسمان ؛ عشق این سواد را تل اللہ اکبر است ؛ (حافظ شیراز ؎) فرق است ز آب خضر کہ ظلمات جای او ست ؛ با آب ما کہ منبع اللہ اکبر است ؛ (اردو) اللہ اکبر - شیراز مین ایک پہاڑ کا نام ہے جو بہت بلند ہے -

اللہ اللہ | اصطلاح - بقول بحر بمقام تعجب استعمال کنند - بہار گوید کہ از قبیل الطریق الطریق بطریق تحذیر واقع شدہ ای احذروا اللہ - در جائیکہ کسی کاری بکند یا حرفی بزند کہ مناسب وی نبودہ باشد استعمال نمایند و فارسیان در مقام تعجب نیز استعمال کنند و معنی حاشا ہم مؤلف گوید کہ عمل حاشا نکند یعنی اثبات را نفی و نفی را اثبات نگرداند (ملا وحشی ؎) اللہ اللہ محرم راز تو سازم حرف و صوت ؛ این زبان و تیغ اگر حرفی ز جائی سر زدہ است ؛ (خوشدل ؎) ہم نباید چو گل از خندۂ شادی دہان ما ؛ چہ خوش نامی بر آمد اللہ اللہ از

زبان ماپر (اردو) بقول امیر صفت مین کمال مبالغے کی جگہ بولتے ہین (مومن ؎) کیا تن تہ خاک اللہ اللہ پر کیا صورت پاک اللہ اللہ (رشک ؎) اللہ اللہ اس بت خوش چشم کے منہ کی شبیہ پر آنکھین بھر آنے لگین آنکھونکا نقشہ دیکھکر نہ

اللہ بس باقی ہوس مثل۔ صاحبان امثال فارسی و احسن ذکر این کردہ اند واز معنی ومحل استعمال ساکت مولف عرض کند کہ فارسیان این مثل را بصفت قناعت و مذمت ہوسناکی زنند (اردو) دکن مین کہتی ہین "بس بیان اللہ اللہ کرو" نیز اس فارسی مثل کو بھی استعمال کرتی ہین۔ ان دونونکا استعمال اس مقام پر ہوتا ہے جہان قناعت کی تعریف مقصود ہو اور ہوس کی مذمت

الم بقول برہان وجامع بضم اول وثانی وسکون میم (۱) بمعنی فوج وگروہ وبفتح اول (۲) غلہ ایست کہ آن را کاورس وارزن گویند بہار گوید کہ (۳) بالتحریک ورد کردن و آلام بالفتح جمع آن وبالفظ کشیدن مستعمل۔ صاحب ناصری و (خان آرزو در سراج) ذکر معنی اول و دوم کردہ صاحب رشیدی بذکر معنی دوم گوید کہ الم الم بمعنی فوج فوج است و صاحبان سروری وجہانگیری بر معنی دوم قانع و صاحب انند صراحت کند کہ بمعنی اول لغت فارسی باشد۔ صاحب مؤید بذکر معنی دوم نسبت معنی اول فرماید کہ الم الم بمعنی پیاپی و فوج فوج وزود زود آمدہ مؤلف عرض کند کہ بمعنی اول اسم جامد فارسی زبان است وبمعنی دوم لغت شیرازی کہ صراحت این بر ارزن کردہ ایم وبمعنی سوم لغت عربی کہ بمعنی درد ہم آمدہ کذا فی المنتخب فارسیان استعمال این بمعنی مصدری با مصادر فرس کنند کہ در ملحقات آید (اردو) (۱) فوج۔ گروہ۔ مونث (۲) دیکھو ارزن (۳) الم بقول امیر

(عربی) مذکر۔ رنج وغم (برق ۵) جاتے رہے ملال والم کام ہوگیا ٭ مرکر فراق یار میں آرام ہوگیا ٭

الماس | بقول برہان ورشیدی ومجامع وسروری بروزن کرپاس (۱) گوہریست مشہور و بقول بہار جوہریست معروف وقیمتی و ماس ظاہرا معرب اینست و بالفظ افشاندن و تراشیدن وچکیدن مستعمل۔ صاحب تحقیق الاصطلاحات فرماید کہ الف لام این اصلی است مثل البرز و الوند و فرماید کہ صاحب قاموس الف لام تعریف قرار دادہ این لفظ را در مادہ موس آوردہ وحق این است کہ در مادہ لمس گرفتہ شود صاحب سوا السبیل گوید کہ این جوہر را کہ سفید وشفاف وبغایت سخت وگران است بہندی ہیرا گویند و در یونانی ادماس نام است صاحب ناصری فرماید کہ این اغلب جواہر را می بُرد خان آرزو در سراج فرماید کہ جوہری است معروف گران بہا کمیاب و در تراشیدن وسفتن جواہر کہ شیوہ حکاکان است بوجود او احتیاج تمام افتد ومشہور است کہ الماس بہیچ چیز شکستہ نشود مگر آنکہ مطرقہ وسندان از سرب باشد وبحوالۂ طوسی فرماید کہ معدن آن معلوم نیست وبحیلۂ گوشت عقاب از درہ عمیق کہ راہ انسان دران نیست بیرون می آرد و در آخر خود فرماید کہ این حیلہ غلط است واز خرافات اہل تاریخ ومعدن او در ملک دکن در صوبۂ حیدرآباد موجود و فرماید کہ در فارسی بودن این لفظ نظر است مؤلف عرض کند کہ خیال قطعی ما اینست کہ ماس لغت عرب است ومحققین لغات عربی این را معرب نگفتہ اند والف لام در اولش ہم بقاعدہ عربی است وفارسیان استعمال این بالف لام بقاعدۂ

عربی کرده اند و در اکثر الفاظ عربی این گونه استعمال کنند تا آنکه بعض لغات فارسی هم الف لام
بقاعدهٔ عربی زیاده کنند که ذکر آن بر لفظ آل کرده ایم – آنانکه الف لام این را اصلی و ماس را
معرب قرار داده اند غور نفرموده اند و در ترکی هم نام این الماس است وجا دارد که این را
مفرس خوانیم از اذماس یونانی که بقاعدهٔ فارسی دال مهمله بلام بدل شود همچون تیغ و لغ
صاحب محیط آورده که ماس فارسی است و بهندی هیرا و الف لام آن جزو اسم و اسم عجمی
است و بیونانی سیموس و بعربی شمور – بخیال ما تسامح اوست که ماس را فارسی نوشت و
آنچه الماس را بالف ولام عجمی گوید و همین را اصح داند غیر از مفرس نباشد که ذکرش بالا گذشت
و در بودن ماس لغت عرب شک نیست و فرماید که سنگیست جلیل القدر بیش قیمت و سخت
ترین و خشک ترین سنگها و جواهر را بدان سوراخ و قطع و نقش می کنند و احجار دیگر و آلات
آهنی هیچ یک دران اثر نمی کند و آتش نیز مگر بدشواری بسیار و گویند که آنرا بذریه سوراخ
و قطع می کند و گویند که از خواص آنست که بغیر شکل مثلثه شکسته نمی شود و مختلف الالوان باشد
سفید و زرد و سیاه و سرخ و سیاه کم رنگ که بهندی تیلیا نامند سفید آن کثیر الوجود و زرد و
سرخ و سیاه و سبز کم رنگ کمیاب و بهترین همه سفید یک رنگ شفاف براق – بزرگ و
معدن قدیم آن در ملک دکن حوالی قلعهٔ گولکنڈه – سرد و خشک در چهارم و گویند گرم و خشک
و دران و اندران جلای شدید – سنون محرق آن نهایت جالی دندان است الا در استعمالش
خطر و گویند نهادن آن در دهان یا گذاشتن آن بر دندان بدون کلفتی قطع دندان کند و تعلیق
آن مقوی دل و دافع خوف و فزع و باعث سرعت ولادت و منافع بسیار دارد و ذوا جب

است کہ از داخل استعمال آن نکنند کہ سم قاتل است (ظہوری ــہ) یکی در خوابگاہ بعنی
گلہای تر ریزد ٭ یکی بربستر از الماس حسرت نیشتر ریزد ٭ (اردو) الماس - بقول امیر
(عربی) مذکر - ہیرا - ایک بیش بہا جواہر کی قسم ہے جو نہایت چکیلا اور سخت ہوتا ہے -
(۲) الماس - بقول برہان و جامع کنایہ از تیغ و شمشیر و کارد و تیر - صاحب رشیدی فرماید
کہ تیغ تیز باشد - بہار گوید کہ بالفتح فولاد جوہردار و تیغ و خنجر باشد از ینجاست کہ پنجہ فولاد
کشتی گیران را پنجہ الماس گویند (صائب ــہ) قصۂ خنجر الماس نگوئید بما چکہ درینجا سخن از
تیغ زبان می گذرد ٭ (علی خراسانی ــہ) مرا کہ در دل صد پارہ ذوق مرہم نیست ٭ ہزار خنجر
الماس گر رسد غم نیست ٭ صاحب ناصری گوید کہ کنایہ از تیغ و شمشیر صاحب سروری فرماید
کہ جنسی از فولاد جوہردار و بر تیغ ہم اطلاق کنند (نظامی ــہ) از ان آتش کہ الماسش فروزد ٭
عدو گر آہنین باشد بسوزد ٭ وارستہ ہمزبان بہار و بقول خان آرزو در سراج المعنی فولاد و خنجر
و امثال آن بمجاز باشد مؤلف گوید کہ انوری استعمال این معنی تیغ کردہ (ــہ) از لعل چگانہ
سازد الماس ٭ رخسارہ ہمچو کہربا را ٭ ولیکن این کنایہ نباشد بلکہ استعارہ باشد و از برای کل اسلحہ
نظر بر جوہر و جلا و آبش و بدین وجہ کہ الماس خود جوہریست فارسیان - استعمال این مجاز بمعنی جوہردار
ہم کنند و از خنجر الماس خنجر جوہردار مراد است و فولاد جوہردار را الماس گفتن ہم استعارہ
باشد دیگر ہیچ (اردو) فارسیوں نے تلوار - خنجر - چھری - اور تیر وغیرہ بلکہ کواور نیز جوہردار
فولاد کو استعارۃً الماس کہا ہے -
(۳) الماس - بقول برہان و جامع کنایہ از آبگینہ مؤلف گوید کہ این ہم استعارہ باشد نظر

بجوہر و صفای آبگینہ فاعل (ار دو) دیکھو آبگینہ۔

(۴) الماس۔ بقول برہان و جامع کنایہ از مردم جلد و چابک حیف است کہ دیگر محققین برما ازین ساکت اند و سند استعمال ہم پیش نشد۔ اگر سندی بدست آید و وجہ تشبیہ ظاہر شود استعاره توانیم گفت نہ کنایہ (ار دو) چالاک شخص۔

(۵) الماس۔ بقول برہان و جامع کنایہ از قلم تراش مولف گوید کہ این ہم استعاره باشد و در معنی دوم داخل است ضرورت ندارد کہ معنی قلم تراش را از کار جدا گیریم و وجہ تشبیہ ہمان استکہ بمعنی دوم بیان کرده ایم۔ (ار دو) قلم تراش۔ بقول آصفیہ۔ مذکر۔ قلم بنانے کا چاقو پتلے پھل کا چاقو۔ آپ فرماتے ہین کہ لکھنو والے مونث بولتے ہین (رشک ؎) میری لئے تراش رہی ہے سر قلم ٭ کرتی ہے ہاتھ صاف تمہاری قلم تراش ٭ صاحب تانیث و تذکیر فرماتے ہین کہ دہلی مین مذکر بولتے ہین اور لکھنؤ مین دونون طرح سنا ہے (ظفر ؎) گردن پہ دھار رکھ کے بولے ٭ ٹوٹے نہ قلمتراش میرا ٭

(۶) الماس۔ بقول برہان و جامع کنایہ از دندان باشد مولف عرض کند کہ وجہ تشبیہ ظاہر است و این ہم استعاره باشد نہ کنایہ طالب سند استعمال باشیم حیف است کہ پیش نشد و بدست ما ہم نیامد (ار دو) دانت۔ مذکر۔

(۷) الماس۔ بقول صاحب ناصری کنایہ از ہر چیز تند و برنده و سندی پیش می کند (؎) بہ تیری کہ پران چو الماس بود ٭ زره پیش او ہمچو قرطاس بود ٭ مولف عرض کند کہ تعمیم معنی پیدا کرده محقق و معاصر عجم باشد او مطابق نیست و ازین سند معنی اول الماس ظاہر است

وازتشبیه تیزی لازم نیاید که کنایه گیریم از برای هرچیز تندوبرنده اگرسندی دیگر بدست آید استعاره توان گرفت نه کنایه فقاتل (اردو) سخت اور کاٹنے والی چیز۔

(۸) الماس۔ به تحقیق ما بمعنی عرق و قطره های خوی هم آمده واین استعاره باشد به تشبیه سپیدی وجلا۔ سنداین بر الماس خجالت درملحقات می آید (اردو) عرق۔ پسینہ کا قطرہ۔ مذکر۔

(۱۸۱۶)

(۱۸۱۷) **الماس اشک** استعمال۔ مرکب اضافی تشبیه اشک باشد بالماس چنانکه ظهوری گوید (ع) درخشک سال گریه حیز الماس اشک من ؛ سوراخها که درجگرابر تر نهاد ؛ (اردو) الماس اشک اردو مین بهی کہہ سکتے ہین یعنی الماسی اشک۔ صرف سپیدی اور چمک دمک کی تشبیه کی وجہ سے۔

الماس افشاندن درچیزی استعمال۔ صاحب آصفی ذکر الماس افشاندن کرده وازسندش الماس درجگر افشاندن پیداست و متعلق ازهمین مصدر عام باشد که خصوصیتی با جگر ندارد و کنایه باشد از قصد هلاکت کردن و زهر دادن که ریزه های الماس زهر قاتل است (حزین اصفهانی (ع) الماس اگر درجگر افشاند عطا کرد ؛ خون دل اگر در قدحم کرد بجا کرد ؛ (اردو) زهر دینا۔ هلاکت کا اراده کرنا۔

الماس بار اصطلاح۔ اسم فاعل ترکیبی است بمعنی بارنده الماس۔ فارسیان در صفت تیغ آورده اند نظر بر تشبیه آب و تاب و جوهرش واین کنایه باشد صاحبان بحر و بهار وانند ذکر این کرده اند حیف است که سندی پیش نشد ولیکن موافق قیاس است و معاصرین عجم هم اتفاق دارند (اردو) الماس بار تیغ کی صفت مین کہہ سکتے ہین۔ حضرت جلیل

سے) اسکی نگاہ کرتی ہے ٹکڑے دل و جگر :
یہ تیغ وہ چلی ہے جو الماس بار ہے :

(۱۸۱۶)

الماس بلب سائیدن مصدر اصطلاحی

کنایہ باشد از زہر خوردن ناصر احت این بر (الماس سودن) کنیم (اردو) زہر کہانا۔ الماس چبانا۔

الماس بیرلیان اصطلاح۔ معاصرین

عجم الماس باآب و تاب را گویند۔ صاحب بول چال ذکر این کردہ گوید کہ (بیری لیانت) در انگلیسی زبان الماسی را نامند کہ پہلو ہائش تراشیدہ باشد و الماس ہشت پہلو و الماس مثمن ہم نامند کہ بواسطہ آن آب و تابش از ہر پہلو ظاہر شود و صاحب رہنما بحوالہ سفرنامہ ناصر الدین شاہ قاچار ہمین اصطلاح را بحذف تحتانی اول (الماس برلیان) نوشتہ با ہیچ حال این معرب باشد بحذف تحتانی یا و تا۔ از لغت انگلیسی (اردو) چکدار ہیرا۔ پہلو تراشا ہوا ہیرا۔ ہشت پہلو ہیرا۔

الماس پارہ اصطلاح۔ بقول بحر و بہار و وارستہ مرادف آتش پارہ کہ بمعنی شوخ و شنگ است کہ ذکر این در ممدودہ بمعنی اول آتش پارہ گذشت (خان خالص سے) مرہم علاج زخم دل ما نمی کند : الماس پارہ برساند خدا مین : مؤلف عرض کند کہ این کنایہ باشد و در کلام خان خالص الماس پارہ بمعنی حقیقی ہم توان گرفت کہ قلب اضافت پارہ الماس باشد۔ یعنی شاعر گوید کہ چون علاج زخم دل ما از مرہم نمی شود خدا کند کہ پارہ الماسی بدستم رسد کہ از و زخم را تازہ کنم تا صورت اندمال پیدا شود یا بخورم و ہلاک شوم کہ الماس پارہ ہم قاتل است (اردو) دیکھو آتش پارہ کے پہلے معنی۔

الماس پیکانی اصطلاح۔ مرکب توصیفی بقول بہار نوعی از الماس کہ بشکل پیکان بود مؤلف عرض کند کہ در آخر این یای نسبت ا

یعنی الماسی کہ منسوب بہ پیکان و نوکدار است
از ہمین قسم الماس در ہر قسم جوہر و سنگ خارا
سوراخ کنند کہ بشکل برمہ باشد (محمد قلی سلیم
ؔ) اختیار اختر طالع گناہ من نبود؛ آسمانم
گفت این الماس پیکانی بگیر؛ (اردو) وہ
برما جس کے نوک پر ہیرکنی ہو۔ دکن مین اسکو
ہیرے کا برما کہتے ہین جس سے ہر قسم کا آئینہ
اور بلور اور سخت سے سخت پتھر مین سوراخ
کیا جاتا ہے۔ یا نوکدار الماس۔

الماس تر | استعمال کنایہ از الماس نوکدار
کہ تر صفت آنست و آب و تاب نوکش روشن تر
باشد ہمچون قطرہ آب و تر بمعنی روشن ہم آمدہ
چنانکہ عرفی گوید (ؔ) داغی بنہم بر دل و آن
داغ کہ باشد؛ لب تشنۂ الماس تر و تشنۂ مرہم؛
(اردو) ہیرکنی ۔ مونث ۔ ہیرے کا نوکدار ٹکڑا
مذکر۔

(الف) الماس تراش | اصطلاح جیاجان

(ب) الماس تراشیدن | بحر و بہار
و (خان آرزو و چراغ) ذکر الف کردہ اند
(۱) نوعی از شیشہ و جواہر حکاکی کردہ مؤلف
گوید کہ اسم مفعول ترکیبی است بمعنی تراشیدۂ
الماس و کنایہ از شیشہ و جواہری کہ بواسطہ
حکاکی نقش بر او کردہ باشند و (۲) بتحقیق
ما آئینہ و جواہری کہ آنرا از قلم الماس تراشیدہ
و شکستہ باشند یا خود از الماس صورت دادہ
باشند یعنی از الماس ساختہ باشند مثلاً ما الماس را
بتراشیم و بشکل گوہری۔ مدور یا بشکل دیگر درست
کنیم و این معنی ہم حاصل اسم مفعول ترکیبی است
و (۳) بقول محققین بالا آنکہ الماس را بتراشد
مؤلف گوید کہ بدین معنی اسم فاعل ترکیبی
است و (ب) مصدر این باشد۔ بہار و
خان آرزو از برای معنی اول سندی آوردہ
(ؔ) عشق بر داغ دلم سودۂ الماس
فشاندہ؛ مرہمم چہ عجب گر بود الماس تراش؛

ہر دو محققین نازک خیال می فرمایند کہ مراد از
دُرِ دریجا دُرِ نجف است و آن سنگیست مشہور
کہ از کوہ نجف اشرف خیزد و تا صورت وقوعی
بہم رساند (انتہی) مؤلف عرض کند کہ عجب
است ازین تشریح کہ دُرِ نجف و سنگ کوہ نجف
را از معنی این شعر تعلقی نیست بخیال ما دُرِ دریجا
بمعنی حقیقی است و اضافت آن بسوی اشک
بر سبیل تشبیہ و دُرِ اشک باشد و شاعر
آنرا الماس تراش گفتہ بمعنی دوم کہ نتیجہ تحقیق
ما ست یعنی شاعر گوید کہ دُرِ اشک ما از الماس
تراشیدہ شدہ است یعنی حقیقتش از الماس
است کہ آنرا مدوّر کردہ شکل دُر کردند و سود
آن یعنی بر او کہ از تراشیدنش بہم رسید آن را
عشق من بر داغ دلم بخشید تا تازہ شود بخیال
ما ہمین است معنی شعر و بس نمیدانیم کہ محققین
نازک خیال چگونہ این را متعلق بہ معنی اول کردہ اند
و چہ طور از معنی دُرِ نجف را پیدا کردہ اند

قائل (اردو) الف (۱) دکن مین الماس
تراش ایک خاص قسم کے نقش کا نام ہے جو
نگی گوٹے پر کیا جاتا ہے اور نیز آئینون پر بھی
اور موتی چور بھی ایک قسم کا نقش ہے جو آئینون
پر مثل موتیون کی لڑی کے بذریعہ ہیرکنی کندہ
کیا جاتا ہے ہمکو ان دونون کا نام محاورہ اردو
مین نہین ملا۔ پس اوس آئینے یا جواہر کو فارسیون
نے الماس تراش کہا ہے جس پہ ہیرے کے
قلم سے نقش کیا گیا ہو۔ (۲) وہ آئینہ یا جواہر
جو ہیرے کے قلم سے تراشا گیا ہو۔ یا وہ چیز جو
خود ہیرے کو تراش کر بنائی گئی ہو جیسے ہم نے
ایک ہیرے کے ٹکڑے کو مدوّر تراشکر موتی کی
شکل بنائی جس کو ہیرے کا موتی کہہ سکتے ہین
پس فارسیون نے اسکو بھی الماس تراش کہا ہے
اور یہ اسم مفعول ترکیبی ہے یعنی الماس کا تراشا
ہوا۔ (۳) ہیرے کا قلم یا وہ قلم جس کی نوک پہ
ہیرکنی لگی ہوئی ہو جس سے آئینون اور جواہر لت

نقش کرتے ہیں یا آئینون اور جواہرات کو تراشتے
ہیں۔ فارسیون نے اسکو بھی الماس تراش
کہا ہے اور یہ اسم فاعل ترکیبی ہے۔ یعنی الماس
کو تراشنے والا (ب) الماس کو تراشنا۔

الماس تو | اصطلاح۔ بقول صاحب ہفت
و مؤید بکسر سین مہلہ و ضم فوقانی بمعنی دندان تو
مؤلف گوید کہ مرکب اضافی است و متعلق
بہ معنی ششم الماس۔ ضرورت نداشت کہ
ذکر این کنیم (اردو) تیرے دانت۔

الماس خالدار | اصطلاح۔ مرکب توصیفی
بقول بحر و بہار نوعی از الماس معیوب کہ داغ
سیاہ یا سرخ داشتہ باشد و پیش ما بسیار بدین
شمارند خان آرزو در چراغ ہم ذکر این کردہ۔
(سـ) نقش داغی عیب باشد لوح ہای
سادہ را * قیمتش نازل شود الماس چون شد
خالدار * (اردو) خالدار الماس۔ جس پر
سیاہ یا سرخ خال ہون اور یہ کم قیمت ہوتا ہے
اور عیب دار۔ مذکر۔

الماس خجالت | اصطلاح۔ مرکب اضافی
بقول بہار و بحر کنایہ باشد از عرق خجالت۔
مخفی مباد کہ الماس بمعنی عرق مذکور شد بہ معنی ہشتم
الماس و این متعلق بہ ہمان است امیرزا جلال
اسیر (سـ) بیستون معدن الماس خجالت
گردید * شبنم گل نتراشید دم تیشۂ ما * (اردو)
عرق شرم۔ پسینے کے قطرے جو ندامت کی
وجہ سے چہرے پر آئین۔ مذکر۔

الماس دندان شدن | مصدر اصطلاحی
بقول بحر و انند کمال الحاح و فروتنی کردن
صاحب غیاث ہم ذکر این کردہ و معاصرین
عجم ہم تصدیق این کنند مؤلف گوید کہ معنی
لفظی این دندان کسی ہمچو الماس تابیدن و تابان
دندان ہمان وقت ظاہر شود کہ لب باز شود و
دندان ظاہر گردد و این در وقتی می شود کہ
کسی بہ عجز و الحاح تشکّی ظاہر کند کہ مشابہ خندہ

مذاست باشد فارسیان این را بوندان نمودن ہم گفتہ اند کہ بجای خودش می آید (اردو) دانت نکالنا۔ بقول آصفیہ عجز ظاہر کرنا منت سماجت کرنا (میر سجاد ؎) زلفوں کے جب الجھتے ہیں اس ساتھ آکے بال ٭ دیتا ہے شانہ عاجزی سے دانت تب نکال ٭

الماس رنگ استعمال۔ بقول بہار وبحر در صفت تیغ مستعمل مؤلف گوید کہ موافق قیاس است کہ تیغ در آب وتابش مشابہ الماس باشد وعیبی نیست اگر برای دیگر اسلحہ ہم استعمال این کنیم کہ مماثل تیغ باشد در صفا وجلا (اردو) الماس رنگ۔ تیغ کی صفت میں کہ سکتے ہیں۔

الماس رود اصطلاح۔ بہار باستناد کلام فردوسی ذکر این کردہ از معنی ساکت وصاحب انند نقل نگارش مؤلف گوید کہ جز این نباشد کہ نام مقامی یا رودی باشد کہ دران معدن الماس بود ومعاصرین عجم تصدیق خیال ما کنند و گویند رودی است در صفاہان (؎) فرستم ہمہ سوی الماس رود ٭ نہ ہنگام گنج است و باج ودرود ٭ (اردو) الماس رود اصفہان میں ایک ندی کا نام ہے جس میں الماس کی کان ہے۔

الماس ریختن استعمال۔ بمعنی الماس مصنوعی ساختن چنانکہ عرفی گوید (؎) بگذا شتیم مرہم والماس ریختیم ٭ آن بر مراد راحت واین در گلوی دل ٭ (اردو) الماس ڈھالنا۔

الماس ریزہ استعمال۔ بقول بہار وانند تقلب اضافت معروف مؤلف گوید کہ اگرچہ معنی این عام است ولیکن فارسیان الماس ریزہ پارہ الماسی را گویند کہ بغایت کوچک وبالای انگشتری باشد یا بنوک قلم الماس کہ بکار حکاکی ونقاشی وہم برای بریدن وسوراخ کردن بلور ود آئینہ وجواہر وسنگ سخت وفولاد وامثال آن استعمالش کنند یا یکی از ریزہ ہای الماس

(۱۷۰۱)

که بعد شکستن آن حاصل شود و استعارةً
چیزی تیز و نوکدار را هم گفته اند که در جسم تخلد و تکلیفی
دهد (عرفی ـه) الماس ریزه کس نخزد در دیار
عشق ؛ کانجا بتوتیا نبود صلح دیده را ؛ (ظهوری
ـه) بر هم نمی زند همه شب دیده کز سرشک ؛
الماس ریزه در ته پهلوست خاک را ؛ (اردو)
بقول آصفیه هیرے کی کنی - دکن میں هیرکنی اور
هیرکنی بهی کهتے هیں - ریزه الماس جو حکاکی اور نقاشی
کے کام میں آئے یا الماس کا ٹکڑا یا کوئی تیز اور نوکدار
چیز جس کے چبنے سے تکلف هو -

الماس سفتن | استعمال - صاحب آصفی ذکر
این کرده که بمعنی حقیقی است از قبیل دُر سفتن و
این ادعای محض است (فیضی ـه) سیماب
بموج گریه رفته ؛ الماس بنوک شعله سفته ؛
(اردو) الماس پرونا -

(۱) الماس سودن | استعمال (۱) بمعنی
(۲) الماس سوده | حقیقی است که
سائیدن الماس باشد (عرفی ـه) زحمت
مکش ای خضر که از بیم ملامت ؛ الماس بسایند
بلب تشنه لبانش ؛ مولف عرض کند که از
همین سند مصدر اصطلاحی (الماس بلب سائیدن
و سودن) پیدا می شود که کنایه باشد از زهر
خوردن و (۲) بقول (صاحب ناصری در
خاتمهٔ کتاب) کنایه از برف ریزهای یخ بسته
(ناصری ـه) الماس سوده بیخته برطرف
صحرا ریخته ؛ تا هر که زد جگر بخته مجروح ازانش
پاستی ؛ مولف گوید که این درحقیقت مرکب
توصیفی است (اردو) (۱) الماس کو پیسنا یا گھسنا
(۲) برف کے ٹکڑے - مذکر -

الماس شربتی | استعمال - مرکب توصیفی
بقول بهار و انند نوعی از الماس مولف
گوید که الماس سرخ نیم رنگ باشد و کمیاب -
(اردو) شربتی الماس - گلابی الماس - مذکر -

الماسِ شیرین | اصطلاح - بقول صاحب بحر

نوعی از الماس مؤلف گوید کہ عجبی نیست کہ ہمین
قسم را الماس شربتی نامند کہ گذشت (اردو)
الماس شیرین ایک قسم ہے الماس کی اور یہ الماس
سرخ کے اقسام مین داخل ہے جس کا ذکر لفظ الماس
پر ہوا ہے۔

الماس فعل اصطلاح۔ بقول بحر و بہار در
صفت تیغ مستعمل یعنی بہ چیزی کہ فعل او در کشتن
مثل الماس باشد و در جلا و صفا ہم (اردو) فارسیون
نے تیغ کی صفت مین الماس فعل کا استعمال کیا ہے
جیسے الماس رنگ۔ الماس بار۔

الماس گداختن استعمال۔ صاحب آصفی
ذکر این کردہ کہ بمعنی حقیقی است و ادعای شاعری
چنانکہ فیضی گوید (ے) بگداختہ الماس جگر تاب کہ
دیدہ ، بر آتش تیز موج آب کہ دیدہ ، (اردو)
الماس گلانا۔

الماس گون اصطلاح۔ بقول بحر و بہار
مرادف الماس رنگ کہ گذشت و بصفت تیغ
مستعمل (اردو) دیکھو الماس رنگ۔

الماس نباتی اصطلاح۔ بقول بہار و بحر
از قبیل الماس شیرین نوعی از الماس۔ بہ تحقیق
ما الماسی کہ رنگش سپید محض نباشد ہمچو مروارید
(اردو) الماس کی ایک قسم کا نام الماس
نباتی ہے۔ جس کا رنگ مثل موتی کے میلا ہوتا ہے۔

الماس نشاندن استعمال۔ صاحب آصفی
ذکر این کردہ کہ بمعنی حقیقی است (فیضی ے)
یاقوت ز دیدہ ام فشاندی ، الماس بہ سینہ ام
نشاندی ، (اردو) الماس جڑنا۔ بٹھانا۔

الماس نہادن استعمال۔ صاحب آصفی
ذکر این کردہ و ارسندی کہ پیش کردہ مصدر مرکب
(الماس بر دل افگار نہادن) پیدا است کہ
معنی آن تازہ کردن زخم است و بس (عرفی
ے) گر راہ بمرحم کدۂ عشق بیابی ، الماس بنہ
بر دل افگار دگر ہیچ ، (اردو) الماس زخم
پر چھڑکنا۔ زخم کو تازہ کرنا۔

الماس یافتن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی حقیقی حاصل کردن الماس است وبس (ظلمہ مزوری سے) الماس لطافت از کجا یافتہ، کان لعل چنان بحیلہ بشکافتہ ۔ (اردو) الماس پانا۔

الم الم بقول برہان بضم دو ہمزہ ولام وسکون دو میم گروہ گروہ وفوج فوج بود چہ الم بمعنی فوج وگروہ است۔ صاحبان بحر وسروری وناصری ہم ذکر این کردہ اند۔ صاحب جہانگیری در خاتمہ کتاب تحت دستور پنجم (لغات غریبہ) بذیل (الام الام) این را آوردہ بخیال ماجزین نیست کہ مخفف آلام الام باشد کہ بجایش گذشت و صراحت ماخذش ہم ہمدرانجا ندکورا (اردو) دیکھو الام الام۔

الم داشتن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی رنج وغم داشتن ومبتلای آن بودن است (رفیع قزوینی سے) مگو کہ صید حرم گر شدم چہ غم دارم ۔ کہ از تغافل صیاد صد الم دارم ۔ (عرفی سے) در وصل تو وانم دل عرفی المی داشت ۔ آخر بکنایت گلہ از شرم وادب کرد ۔ (اردو) مبتلائے غم والم ہونا۔

الم دیدن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی رنج وغم کشیدن است (قاسمی گونابادی سے) ہمہ عاجزیم والم دیدہ ایم ۔ زبیداد دوران ستم دیدہ ایم ۔ (اردو) رنج والم مین مبتلا ہونا۔

الم رسیدن استعمال۔ بمعنی رنج رسیدن است (انوری سے) از تیغ توای بقای دولت ۔ منکر المی رسد فنا را ۔ (اردو) الم پہنچنا بقول امیر رنج پہنچنا۔ (نواب مرزا شوق سے) پہنچا ان باپ سے اگر ہے الم ۔ اس کا کرنا نہ چاہئے تمہین غم ۔

الم زدہ استعمال۔ بقول انند بحوالہ فرہنگ فرنگ بمعنی اندوہناک دیگر کسی از محققین ذکر

این نکرد ولیکن موافق قیاس است و معاصرین عجم استعمال این می کنند (اردو) الم زده۔ غمزده۔

ع **الم فزودن** | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کرده که بمعنی زیاده شدن غم و الم است۔
(شاپور طہرانی ؎) چه در طرب کشاید زنوای عود ما را۔ چه که زہر ترانه ٔ او المی فزود ما را۔ (اردو) رنج و غم زیاده ہونا۔

م **المعنی فی بطن الشاعر** | مثل۔ بقول بحر استعمال این در جائی کنند که معنی بیتی یا عبارتی خوب دریافت نشود یا محض بی معنی باشد بہار گوید که عنصر دانش آورده که معاویه بقطعی گفته بود در نہایت فصاحت و بلاغت و پیچیدگی و قصد امتحان امیر المومنین علی ابن ابی طالب علیه الصلوٰة والسلام داشت که آیا معنی آنرا می توانند برآورد یا نه و ازان قطعه خبر بر می آمد وقتی که آن ابیات را پیش حضرت می فرستد بامعان نظر قصد او دریافته فہمیده برگوشه آن پاره کاغذ می نویسد که "المعنی فی بطن الشاعر" وازان روز مثل شد و استعمال این در جائی کنند که معنی بیتی و عبارتی خوب دریافت نشود یا آن محض بی معنی باشد انتہی مؤلف گوید که فارسیان ہمین مثل را بجائی زنند که معنی مقصود از الفاظ بر نیاید (اردو) صاحب امیر اللغات نے اسی مثل کا ذکر فرمایا ہے اور لکھا ہے کہ شعر کے معنی شاعر کے دل مین لفظون سے ظاہر نہین ہوتے۔ جہان مکنون خاطر لفظون سے ظاہر نہین ہوتا وہان طنزاً کہتے ہین (انتہی) دکن مین ایسے ہی محل پر یہ مثل مستعمل ہے اور نیز یہ بھی کہ "آپ کا مطلب آپ ہی جانین"۔

الم کشیدن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کرده که مرادف الم دیدن است که گذشت۔
(مفید بلخی ؎) زتو دور و مازمانی شود آزرده خاطر۔ که زداغ دل چو ما ہم المی کشیده باشی
(عرفی ؎) دلم زجور خسیسان الم کشد ورنه۔ نه ننگ زدستم مردم اصیل مرا (اردو) مبتلای رنج و غم ہونا

۴۔ افسوس ہے کہ مقدم موخر ہوا

(۱) **الم گداختن** استعمال - صاحب آصفی چاشنی ستم دہد لطف الم گداز را ؛ مؤلف گوید که

(۲) **الم گداز** ذکر (۱) کرده و بهار (۲) را آورده از معنی ساکت و سند هر دو از کلام عرفی است (س) آه که طبل جنگ زد آنکه نگاه آشتی (۱) بمعنی کم کردن رنج و غم باشد و (۲) اسم فاعل ترکیبی بمعنی کم کننده رنج والم (اردو) رنج والم گھٹانا - رنج وغم کو گھٹانے والا - کم کرنے والا -

الموت بقول برهان وجهانگیری بفتح اول وثانی بروزن جبروت نام قلعه ایست مشهور که مابین قزوین وگیلان واقع است و آنرا بسبب ارتفاعی که دارد و آله موت گفتندی بمعنی عقاب آشیان چه آله بمعنی عقاب و آموت بمعنی آشیان باشد وچون عقاب در جاهای بلند آشیان می کند آن قلعه را بدین نام خواندند وبکثرت استعمال الموت شده گویند که در زمان سلطان ملک شاه حسن صباح گرفت و مدتها در تصرف ملاحده بود و تاریخ گرفتن آن نیز الموت است (یعنی ۴۸۳) صاحب ناصری فرماید که از ترجمهٔ دساتیر که ساسان پنجم کرده تو را بمعنی عقاب آورده وتا و دال بیکدیگر تبدیل می یابد چنانکه تود و توت اندرین صورت تود بمعنی عقاب و آله بمعنی خانه باشد و الموت بمعنی خانه عقاب چنانکه صبای کاشانی گفته (س) ماکیان را بود دمی مخلب ومنقار دلی ؛ صید را مخلب ومنقار بباید چون مود ؛ از خراطین و زخرد و ب کسی خواست پرند کرم بایست ز ابریشم و برگش از تود ؛ و فرماید که موید انیست الاّچیق که خانه ایست از نی وچوب (عبدالقادر نائنی س) کراست قدرت آن کین حصار گردون را ؛ بجای خویش بدارد چو قلعهٔ الموت ؛ صاحب رشیدی گوید که اصل این آله آموت بود یعنی عقاب آشیان زیرا که عقاب آشیان خود جای بلند می کند و این قلعه نیز بر کوه بلند واقع شده وبحواله آثار البلاد گفته

که آموت بمعنی تعلیم است و چون بادشاهی بجهت شکار عقابی براه کوه رفت و مقامی وسیع و منیع دید قلعه ساخت و الموت نام کرد زیرا که بتعلیم عقاب در انجا رسید و برین تقدیر آموت مخفف آموخته باشد خان آرزو در سراج فرماید که قلعه ایست در قهستان و بر آموت بمد اول و میم قبل واو گوید که بمعنی آشیان جانوران شکاری و بقول بعض مطلق آشیانه و ازین مرکب است الموت که نام قلعه ایست و آن مرکب از آله که بمعنی عقاب است و آموت بمعنی آشیان و چون قلعه مذکور در غایت ارتفاع بود و عقاب وغیره در قلل جبال آشیانه می کنند بدین نام موسوم شد و بقول بعض مخفف آموخت که به رہنمائی عقاب قلعه ساختند انتہی مؤلف عرض کند که صاحب برہان موت را بمعنی عقاب آورده و بقولش آله بمعنی عقاب هم آمده و همین معنی در ممدوده هم گذشت۔ حاصل انیست که در وجه تسمیه این محققین نازک خیال طبع آزمائیها کرده اند و جا دارد که ما هم کنیم ولیکن اگر هوس است همین قدر بس است (اردو) الموت۔ ایک قلعه کا نام جو قزوین اور گیلان کے درمیان واقع ہے۔

النجان بقول برہان و جامع و ناصری بفتح اول و کسر ثانی و سکون نون و جیم بالف کشیده و نون دیگر زده نام الکه ایست در صفاهان که برنج در انجا حاصل می شود و پشه بسیار هم وارد **مؤلف** گوید که لنجان بدون الف هم بهمین معنی آمده و آلنج آلو را گویند چنانچه در ممدوده گذشت جا دارد که دران سرزمین همچون برنج بیدوار آلو هم بفراوانی باشد و آنرا در وجه تسمیه دخلی باشد و بقول ناصری نام این الکه بلنجان هم هست و جا دارد که مبدل برنجان باشد که رای مهمله به لام بدل شود همچون چنار و چنال و تبدیل الف با بای موحده خلاف قیاس

صورت گرفته وجا دارد که اصل این النگان باشد که النگ سبزه زار را گویند چنانکه می آید وکاف فارسی به جیم بدل شده النجان شد همچون لگام ولجام ومقام پیدا وار برنج را سبزه زار گفتن غلط نباشد که فرسنگها زمین سرسبز بنظر می آید والف ونون آخر افادهٔ معنی ظرفیت علت می کند وجا دارد که زائد باشد ومی توانیم که برای جمع گیریم از قبیل درختان والله اعلم بحقیقة الحال

(اردو) النجان - صفاہان مین ایک سرزمین کا نام ہے جہان چاول کی پیدا وار ہے اور بہر کثرت سے ہین -

النگ بقول برہان وسراج جامع بفتح اول (۱) بمعنی دیواریکه برای گرفتن قلعه ومحافظت خود سازند - صاحبان ناصری ورشیدی و (جہانگیری درخاتمہ کتاب) بذیل دستور نہم (متعلق به لغات غریبه) ذکر این کرده اند ووارسته صراحت کند که ہمین باشد مورچال (خسرو ـــ) پس شتیش النگ گل کشیده ؛ سپه را درون دل کشیده ؛ ماذکر این در ممدوده به معنی دوش کرده ایم - صاحب ہفت بہر سه معانی ۱ و ۲ و ۳ صراحت کاف فارسی کرده بخیال ما این لغت سنسکرت است بمعنی دیوار ودر ہند ہم بزبان ہندی ہمین معنی دارد واستعمال این در اردو ہم بہمین معنی آمده ولیکن صاحبان ساطع وامیر اللغات وفرہنگ آصفیه معنی این در ہندی بمعنی طرف وجانب وپہلو نوشته اند وصاحب آصفیه بمعنی قطار ہم آورده ناسخ دہلوی گوید (ــــ) آئینہ خانۂ دل ویران ہے کیا وسیع ؛ سد سکندر ایک اسی کی النگ ہے ؛ توانیم عرض کرد که معنی اصلی این در سنسکرت قطار باشد ومجازاً برای دیوار استعمل شد وفارسیان استعمالش بر سبیل مجاز بمعنی دیواری کردند که برای محافظت خود سازند (اردو)

دیکھو النگ کے دوسرے معنی۔

(۲) النگ ۔ بقول برہان وسراج وجامع جمعی کہ مردم بیرون قلعہ جا بجا بجہۃ گرفتن قلعہ و مردم قلعہ بواسطہ محافظت قلعہ تعین کنند۔ صاحب جہانگیری در خاتمہ کتاب بذیل دستور پنجم (متعلق بہ لغات غریبہ) این را آوردہ ما ذکر این در ممدودہ بمعنی سوم کردہ ایم خیال ما نیست کہ این معنی مجاز معنی قطار است کہ بضمن صراحت ماخذ بذیل معنی اول گذشت کہ صف مردم ہم قطار را ماند یا مجاز معنی دیوار کہ بہ نمبر (۱) مذکور شد کہ صف مردم ہم مشابہ دیواری است حیف است کہ سند این پیش نشد (اردو) دیکھو آلنگ کے تیسرے معنی۔

(۳) النگ ۔ بقول برہان وناصری ودارستہ وسراج بضم اول سبزہ زار وفرماید کہ بدین معنی ترکی باشد۔ صاحب جہانگیری در خاتمہ کتاب بذیل دستور پنجم (متعلق بہ لغات غریبہ) ذکر این کردہ (زلالی ؎) زپاس عدلش درچشم شیر بیشہ علوی ؛ چرد چو برۂ آہو بہ این النگ شاہ مؤلف گوید کہ ذکر این در ممدودہ بمعنی چہارم گذشت محققین ترکی زبان این را ترک کردہ اند ولیکن معاصرین ترک تصدیق این معنی کنند پس عجبی نیست کہ فارسیان ہمین لغت ترکی را استعمال کردہ باشند یا بالعکس آن (اردو) دیکھو آلنگ کے چوتھے معنی۔

(۴) النگ ۔ بقول دارستہ بمعنی مطلق دیوار باغ وقصر ہم (امیرم شاہ قزوینی ؎) کوثت در بہشت بو دموی درسرش ؛ درچشم اہل ذوق النگ بہشت ؛ ما ذکر این تعمیم بمعنی پنجم آلنگ در ممدودہ کردہ ایم۔ صاحب انند از ظہوری سند دہد کہ درصفت اسپ گفتہ (؎) چہ چمن ہا فگندہ از چمنی ؛ گشتہ تا در النگ دہر جہان ؛ مؤلف عرض کند کہ صراحت ماخذ

کہ بمعنی اوّل کردہ ایم متعلق است باین معنی ہم (اردو) حصار - بقول آصفیہ (عربی) اسم مذکر احاطہ - چاردیواری (اسیر ؎) شاد ہے دل قیدی زلف بت بے پیر کا ؞ ہاتھ آیا ہے حصار عافیت زنجیر کا ؞

(۵) النگ - بقول خان آرزو در چراغ بضم اوّل و فتح دوم و سکون نون و کاف فارسی بمعنی صحرا باشد (تاثیر ؎) در عرصۂ باغ تختہ سنگی ؞ افتادہ چو پشتہ در النگی ؞ صاحب لغات ترکی اولنگ را بہ تفخیم ضمّہ بمعنی دشت شیر آوردہ **مؤلف** عرض کند کہ جزین نیست کہ فارسیان واو علامت ضمّہ را کہ در رسم الخط ترکی نوشتہ میشود ترک کردند و النگ را بضم اوّل بمعنی مطلق دشت و صحرا استعمال کردند کہ مفرس باشد (اردو) جنگل - بقول آصفیہ مذکر - دیکھو اغر یوس -

النگہ بقول برہان و ناصری و جامع بفتح اوّل و ثانی و سکون ثالث و فتح کاف شعلہ آتش را گویند - صاحب ہفت این را بکاف نوشتہ و صراحت نمی کند کہ عربی است یا فارسی و صاحب انند بکاف عربی گوید و لغت فارسی - بخیال ما کاف فارسی است فارسیان ہای نسبت بر لغت آلنگ زیادہ کردہ النگہ کردند و معنی لفظی این منسوب بہ دیواری کہ برای محافظت لشکریان سازند و کنایہ از شعلہ کہ ہمچون دیوار بلند شود و بدان محافظت ہم کنند چنانکہ لشکریان اطراف خود برای محافظت دیواری کشند و گوی ہمچون خندق سازند ہمچنان آتش ہم روشن کنند تا کہ فاصل باشد میان خود و لشکر غنیم ازینجاست کہ آلنگ اگرچہ بمعنی دیوار است ولیکن بمعنی خندق وگوی ہم بمجاز مستعمل پس منسوب بہ دیوار مذکور را مجاز اً

بمعنی شعلۂ آتش گرفتن درست باشد وبکثرت استعمال مطلقاً بمعنی شعلۂ آتش استعمال یافت
(اردو) شعلہ۔ مذکر۔

النی بقول برہان ورشیدی وجامع بفتح اول وسکون ثانی وکسر ثالث بہ تحتانی زدہ چوب بازوی دروازہ راگویند۔ صاحب ناصری گوید کہ ظن غالب است کہ این لغت ترکی است صاحب سروری بحوالۂ تحفۃ السعادت ذکر این کردہ مؤلف گوید کہ اسم جامد فارسی زبان باشد محققین ترکی ازین ساکت اند وجا دارد کہ مفرس گیریم از لغت سنسکرت النگ کہ بقول صاحب ساطع بمعنی گوشہ وطرف وجانب آمدہ فارسیان کاف را بہ تحتانی برخلاف قیاس بدل کردہ باشند وبرای چوب بازوی درنام نہادہ باشند وبہتر آنست کہ اسم جامد فارسی زبان گیریم کہ تبدیل خلاف قیاس پسند خاطر ما نیست فارسیان چار چوب در را دریواس گویند وہندی آن چوکھٹ وازین چار چوب چوب زیرین را آستان وفرودین نام است وچوب بازوی در را النی (اردو) چوکھٹ کی بازو کی لکڑی۔

الو بفتح اول وودوم وسکون واو معاصرین عجم شعلۂ آتش راگویند۔ صاحب رہنما بحوالۂ سفرنامۂ ناصر الدین شاہ قاچار ذکر این کردہ وبخیال ما جزین نیست کہ بر لفظ آل کہ در ترکی زبان بمعنی سرخ گذشت واو ونسبت زیادہ کردہ آلو کردند وممدودہ در استعمال بمقصورہ بدل شد ومعنی لفظی این منسوب بہ سرخ وکنایہ از شعلۂ آتش وجا دارد کہ فارسیان بر لغت لو کہ در سنسکرت بمعنی پرتو وشعلۂ چراغ یا زبانۂ آتش آمدہ (چنانچہ صاحب ساطع ذکر این کردہ) الف وصلی زیادہ کردہ استعمال کردہ اند واین بہتر است از ماخذ اول الذکر (اردو)

لو۔ بقول آصفیہ شعلۂ آتش۔ دیکھو افعی زرنام۔

الوا بقول برہان وہفت وجہانگیری بر وزن حلوا (۱) صمغی باشد بسیار تلخ و آنرا بعربی صبر گویند و بہترین آن سقرطری و (۲) نام شخصی کہ نیزہ رستم را بر میداشت و نیزہ دار او بودہ و باین دو معنی بکسر اول ہم آمدہ و بضم اول ہم (۳) ستارہ را گویند کہ بعربی کوکب خوانند صاحب ناصری بذکر معنی اول و دوم و سوم برای معنی اول سند دہد (سلـ۵) زکین و مہر او گردون نماید رنج و راحت را ؛ زتو و لطف او دوران دہد الوا و حلوا را ؛ (فردوسی ۵۲) یکی کابلی بود الوا بنام ؛ سبک تیغ کین برکشید از نیام ؛ کجا نیزہ رستم او داشتی ؛ پس پشت او ہیچ نگذاشتی ؛ (سعد سلمان ۵۳) زبس بدائع چون بوستان پر از انوار ؛ زبس جواہر چون آسمان پر از الوا ؛ صاحب سروری ذکر معنی اول و دوم کردہ صاحب رشیدی نسبت معنی اول فرماید کہ نام درختی است معروف کہ عصارۂ آن صبر است و بذکر معنی سوم دوم را ترک کردہ و صاحب جامع ذکر معنی سوم نکرد۔ خان آرزو در سراج فرماید کہ بمعنی اول ہمان است کہ انرا ہندی ایلوا نامند و بذکر معنی دوم نسبت معنی سوم فرماید کہ صحیح بہ نون عوض لام انوا باشد جمع نوء بمعنی منازل قمر (انتہی) صاحبان ناصری و رشیدی در سند معنی سوم پیروی خیال خان آرزو کردہ اند و در مصرع دوم سعد سلمان انوا بنون صحیح خیال کردہ اند محققین نازک خیال خصوصًا خان آرزو در بعض لغات اصلاح دہد و بعض محققین در کلام استادان ہم ہمین قسم عمل کنند۔ بخیال ما الوا بمعنی اول بالکسر باشد ہمان ایلوا کہ در ہندی دو ائیست بسیار تلخ صاحب ساطع بر ایلوا فرماید کہ عصارہ نباتیکہ آن را در فارسی الوا و در عربی صبر نامند پس جز این نیست

که فارسیان تحتانی را حذف کرده استعمال کردند و بسبب عدم علم از ماخذ بالفتح هم استعمال
یافت پس این مفرس باشد. و آلوا بمعنی دوم مجاز معنی سوم است که نیزه بردار رستم را ستاره
نام کردند نظر بر صفات و شهرت و پایهٔ بلندش حالا عرض می شود نسبت معنی سوم که اصلش
آلو لغت ترکی است که بقول صاحب کنز که محقق زبان ترک باشد بمعنی ستاره آمده فارسیان
استعمالش بمقصوره کردند و الف زاید در آخرش زیاده کرده آلوا ساختند و این هم مفرس باشد
و سعد سلمان در کلام خود استعمال این کرده و معنی مصرع دومش واضح تر است حیف است
که صاحبان ناصری و رشیدی در کلامش اصلاح نامرغوب کنند یعنی آلوا را به نون دوم
انوا قرار دهند و خان آرزو اصل لغت را اصلاح فرماید و صحیح به نون دوم انوا داند و بقول
هر سه محققین انوا به نون دوم جمع نوا باشد و نوا بمعنی منازل قمر و بقول صاحب انند (عربی)
بمعنی ستارهٔ مائل بغروب یا منزلی از منازل قمر و جمع آن انوا. پس ملاحظه باید کرد بر معنی
شعر سعد سلمان که اگر این هر دو معنی را در مصرع دومش گیریم چه لطافت بر می خیزد. قائل
بخیال ما هیچ ضرورت ندارد که ایجاد بنده کنیم اگر چه گنده باشد. از ماخذی که بالا گذشت ما را
در صحت آلوا به لام دوم تاملی نیست و کار ما نیست که در کلام اهل زبان اصلاح دهیم
صاحب محیط نسبت معنی اول فرماید که بالضم صبر را گویند و بر صبر گوید که این را به عبرانی حلوا
و به لاطینی الویس و ایلوز و بترکی ازوا و بیونانی و رومی الیا و بفارسی قدیم آلوا و عامه زرده و
شبیا و باصفهانی جده هراه و بانگریزی ایلیوز و بهندی ایلوا و کالا نامند و آن عصارهٔ جامد نباتی
باشد. طبع آن گرم و خشک در دوم مرکب القوی مسهل. مجفف ابدان و منافع بسیار دارد الخ

(اردو) (۱) ایلوا - بقول امیر (ہندی) مذکر - صبر - گھی کوار کے مغز کا خشک کیا ہوا عصارہ اور بقول بعض ایک درخت کا گوند نہایت تلخ - بدمزہ (۲) رستم کے نیزہ بردار کا نام آلوا تھا - (۳) ستارا - مذکر - دیکھو اختر کے پہلے معنی -

الواط | بقول صاحب روزنامہ بحوالہ سفرنامہ ناصرالدین شاہ قاچار بفتح اول بمعنی مسخرہ باشد مؤلف گوید کہ ماخذ این لغت عرب لوط است کہ بقول منتخب بمعنی بگل رفتن و برچیدن و اندودن حوض و عمل قوم لوط کردن است (انتہی) معاصرین عجم بزیادت الف وصلی در اول و الف زایدہ بعد واو بسفرش کردہ اند و بمعنی مسخرہ مستعمل دیگر ہیچ (اردو) مسخرہ - بقول آصفیہ (عربی) اسم مذکر وہ شخص جس پر ٹھٹہ کیا جائے - ٹھٹے باز - ظریف - وہ شخص کہ جس پہ لوگ اور وہ لوگوں پہ ہنسے -

الوان | بقول صاحب روزنامہ بحوالہ سفرنامہ ناصرالدین شاہ قاچار بفتح اول (۱) بمعنی رنگ کاری است مؤلف عرض کند کہ این لغت عرب است جمع لون (۲) بمعنی گوناگون ولیکن معاصرین عجم برخلاف قیاس استعمال این بمعنی رنگ کاری کردہ اند و استعمال شعرای فرس بمعنی حقیقی اوست (صائب ؎) قناعت کن بہ نان خشک تا بی آرزو گردی ؛ کہ خواہشہای الوان است نعمت ہای الوان را ؛ (اردو) (۱) رنگ کاری - رنگ سازی - مونث (۲) طرح طرح کے قسم قسم کے -

الوان آمیختن | استعمال - بمعنی جمع کردن اقسام بمعنی حقیقی است چنانکہ انوری گوید (؎) طبع نامیز دبی رخصتش الوان حدوث ؛ عقل نشناسد بی دفترش اکثر ز اقل ؛ (اردو)

مختلف اقسام کو ایک جگہ جمع کرنا۔

الوان خاتم سازی استعمال۔ مرکب اضافی است (۱) بمعنی اقسام خاتم سازی و معاصرین عجم (۲) بمعنی سنگ موسیٰ استعمال کردہ اند و صاحب روزنامہ بحوالۂ سفرنامہ ناصرالدین شاہ قاجار ذکر این کردہ و این تصرف در معنی برخلاف قیاس الفاظ تعجب خیز است و قیاس ما بدریافت وجہ تسمیہ قاصر (اردو) (۱) قسم قسم کی کاریگری جو خاتم سازی میں کی جائے یعنی انگوٹھیون کے بنانے مین اقسام کی کاریگری۔ مونث (۲) سنگ موسی۔ بقول آصفیہ (اسم مذکر) ایک قسم کا سیاہ خوش نما پتھر۔

الو بالو استعمال۔ بفتح اول در محاورہ معاصرین عجم قسمی است از میوہ۔ صاحب رہنما بحوالہ سفرنامہ ناصرالدین شاہ قاجار ذکر این کردہ مؤلف گوید کہ این ہمان است کہ در ممدودہ گذشت و صراحت کافی ہمہ را انجا کردہ ایم۔ ممدودہ و مقصورہ چیزی نیست کہ نتیجۂ لب و لہجۂ مقامی است (اردو) دیکھو آلو بالو۔

الوج بقول برہان و جامع و سراج بفتح اول و ضم ثانی و سکون واو و جیم نوعی از مخلصہ و آن رستنی باشد بسیار درشت و خشن و گل آن کبود و تخمش سیاہ در سنگستان و کوہستان ہا روید۔ صاحب محیط گوید کہ نوعی از مخلصہ و آنرا بفارسی کازریسک نامند و حیف است کہ صاحب محیط ذکر کازریسک نکرد و بہ کازرک گوید کہ اسم آلوج است و بس و بر مخلصہ نوشتہ کہ از خوردنش خلاص و امان می یابند از سم افعی وغیرہ و آن نباتی است مختلف الانواع و بحسب مکانہا مختلف الشکل می باشد و تا ہفت قسم دیدہ اند و ہمہ با تلخی و گل ہمہ منکوس و شبیہ بہ مجوف و آنرا بلغت اندلس محاجم نامند و قسم پنجم آن را ساق مربع و برگ مدوّر و مشقق و شبیہ بہ برگ

بادرنجبویہ وبی بود وطعم آن تلخ واین قسم درکوہ طرابلس ونواح آن از بلاد شام ونبست آن کوہستان وزمین ہای سخت وفرماید کہ بقول بعض مخلصہ راسہ نوع است یک نوع آن بہ شیرازی کازریک (بہرو درای مہلہ) نامند وبفارسی بقل شامی بالجملہ مزاج آن گرم وخشک دراوّل سوم وآشامیدن آن جہت رفع قولنج صعب وتحلیل اخلاط لزجہ وتقویت معدہ وجگر وطحال نافع ومنافع بسیار دارد۔ صاحب مخزن ہم این را ترک کردہ وبقول صاحب انند الوج لغت فارسی است (الخ) (اردو) ایک پودے کا نام ۔ الوج ۔ کازلیک ۔ کازریک ۔ بقل شامی ہے جس کو مخلصہ کے اقسام سے ایک قسم کہا گیا ہے افسوس ہے کہ اس کا مشہور نام نہیں معلوم ہوسکا ۔ یہ گرم وخشک ہے اور مرض قولنج کو دفع کرتا ہے اور معدہ اور جگر کے لئے مقوی ۔

الوچہ | معاصرین عجم بفتح اوّل وچہارم استعمال این کنند بمعنی ثمری کہ مشابہ آلو بخارا است ۔ صاحب رہنما بحوالہ سفرنامہ ناصرالدین شاہ قاچار ذکر این کردہ مؤلف گوید کہ این ہمان است کہ در ممدودہ گذشت ممدودہ ومقصورہ چیزی نیست نتیجہ لب ولہجہ مقامی است و بدین وجہ کہ قد این از آلو خردتر باشد فارسیان کلمۂ چہ بر آخر آلو زیادہ کردہ اندکہ افادہ معنی تصغیر کند ہمچون باغچہ وطاقچہ ۔ (اردو) دیکھو آلوچہ ۔

الوداع | بقول صاحب منتخب وداع لغت عرب است بالفتح بمعنی بدرود والف لام دراولش بقاعدۂ عربی است فارسیان ہمین لغت عربی را با الف لام بروقت رخصت ومفارقت استعمال کنند وبا مصدر گفتن ہم کہ در ملحقات آید (ظہوری ۵) الفرار اے عقل

سلطان جنون لشکر کشید؛ الوداع ای سرغرورحسن خنجر برکشید؛ (اردو) الوداع۔ بقول امیر عربی۔ بمعنی رخصت (سحر ۵) الوداع اسے در و دیوار چلے ہم گھر سے؛ قیس پھر کا نہین یاد بیابان ہوکر؛۔

الوداع گفتن استعمال۔ بقول صاحب آنند بحوالہ فرہنگ فرنگ بمعنی وداع کردن بخیال ما گفتن ہمان قسم است کہ بر آب گفتن ہمراجست این کردہ ایم حیف است کہ سندی پیش نشد (اردو) الوداع کہنا۔ رخصت ہونا۔ رخصت کرنا۔

الوط بضم اول و دوم بقول بہار رندو او باش و فرماید کہ بعضی گویند ظاہر اجمع لوطی است از عالم رنود و صدور کہ جمع رند و صدر است و این قسم جمع عربی را فارسیان در الفاظ خود می آرند یا کہ لفظ فارسی را بر وزن عربی نیز استعمال کنند مثلاً اکوان و اکواس جمع کون وکس و نظائر این بسیار است و بالآخر گوید کہ درین تامل است چہ در رنود و صدور حرف را و صاد ہرکدام فا کلمہ است پس اصلی بود و ہمزہ الوط از حرف اصلی نیست پس جمع لوطی چہ طور درست باشد مگر آنکہ گوئیم کہ در لفظ تحریف شدہ و صحیح لوط بر وزن سقوط است بر قیاس ہنود کہ جمع ہندی است (انتہی) خان آرزو ہم در چراغ ذکر این کردہ مؤلف عرض کند کہ حیف است کہ ہردو محققین سند استعمال این پیش نکردہ اند و در استعمال معاصرین عجم الواط بمعنی مسخرہ گذشت و بس (اردو) اوباش۔ بقول امیر (عربی) بدچلن۔ آوارہ مزاج (قلق ۵) کہین ایسا نہو کہ یہ اوباش؛ گھات سے کرتے ہون ہماری تلاش؛

الوند بقول سروری و برہان بر وزن و معنی اروند۔ نام کوہی است مؤلف گوید کہ ہمین لغت

درممدوده هم گذشت و برخی از ماخذ هم هدر انجا و ماخذی دیگر بمعنی اول ارونده هم مذکور و
بلحاظ آن این مبدل آروند باشد که فارسیان رای مهمله را به لام بدل کنند همچون چناره و چنال
صاحب ناصری گوید (ــه) از ابر بهاری است زبس چشمه که جاری ٭ شد دامن این تل همه
چون دامن الوند ٭ خان آرزو در سراج فرماید که گویند دوازده هزار چشمه از دامن این کوه
بر می آید (اردو) دیکهو ارونه۔

الـه | بقول برهان و جامع (۱) بفتح اول و بضم ثانی و ظهور ها عقاب را گویند و آن پرنده ایست
معروف که پرا درا بر تیر نصب کنند و با تشدید ثانی هم درست باشد و (۲) بفتح اول و ثانی
و خفای های هوز مقل ازرق باشد که صمغ مانند است خان آرزو در سراج بذکر هردو معنی
نسبت معنی دوم فرماید که بهندی آنرا گوگل خوانند بهردو کاف فارسی ۔ صاحب محیط بر عقاب
فرماید که بترکی قراقوش و بفارسی آله و آلوه و بهندی عقاب و گیده نامند و آن طائریست معروف
بزرگ جثه سیاه رنگ و از جمله طیور شکاریست گوشت آن گرم و خشک در دوم و گویند در
اول ۔ جهت برودت و ریاح و رطوبت نافع و قریب بگوشت گاو است و اکتحال زهره
آن جهت ابتدای نزول آب در چشم و حدت بصر و تقویت آن نافع و منافع بسیار دارد
(الخ) و نسبت معنی دوم بر مقل فرماید که به سریانی مقلا و برومی بذالیون و بیونانی ماویقون
وافلاطن و بترکی قاراه و بعربی تفر و کور و مقل الیهود و به فارسی بوی جهودان و بهندی
گوگل نامند و آن صمغ درختی است و بهترین آن ازرق و گویند که این صمغ درخت دوم
است ۔ طبع آن گرم در اول سوم و خشک در دوم ۔ محلل است حتی که خون جامد را و ملین

منضج کا سر رباح و منافع بسیار دارد (الخ) مؤلف گوید کہ بمعنی دوم ہم لغت زبان فارسی است (اردو) (۱) عقاب۔ بقول آصفیہ (عربی) اسم مذکر۔ ایک سیاہ رنگ کے شکاری طاقتور، بلند پرواز پرند کا نام جو آدمی کے برس دن کے بچہ تک کو اٹھا کر لیجاتا ہے ایک قسم کا گد (ناسخ ؎) نہ ملے گا کبھی شکار یقین ٭ گو عقاب کمان بلند ہوا ٭ (۲) گوگل۔ بقول آصفیہ ہندی۔ اسم مذکر۔ ایک درخت کے گوند کا نام جو ذائقہ مین تلخ اور بہت سی قسم کا ہوتا ہے۔ ہندو لوگ اکثر اپنے دیوتاؤن کو اسکی دہونی دیا کرتے ہین (شیخ باقر لکھنوی ؎) گوگل جلا کے سیکڑون سفلی عمل پڑہے ٭ اس تک نہ دسترس کسی تدبیر سے ہوا ٭

الہام بکسر اوّل بقول صاحب منتخب لغت عربست بمعنی در دل افگندن و آنچہ در دل فگند خدای تعالی خیر باشد یا شر۔ اما اکثر استعمال او در خیر باشد فارسیان بمعنی حاصل بالمصدر استعمال این کنند و برای معنی مصدری با مصدر کردن (انوری ؎) باچو تو صاحبقران بذکر بیز زد ٭ وین سخن الہام آسمان برین است ٭ (بدر چاچی ؎) محمد شاہ بن تغلق کہ چون بر تخت حکم آید ٭ کند الہام ربانی زر راز غیب الہامش ٭ (اردو) الہام بقول امیر (عربی) مذکر۔ القا (بحر ؎) ہم ہین شاگرد خدا اپنا عقیدہ ہے یہی ٭ بحر مصرع بہی نہ موزون ہو جو الہام نہ ہو ٭

الہزل الذی یراد بہ الجد این بدیعہ ایست از بدائع کلام۔ صاحب حدائق فرماید کہ کلام بہ ہزل باشد اما مراد ازان جد بود نہ ہزل چنانکہ (؎) از آخر کار عالم اندیشہ کنید ای سور کنان زماتم اندیشہ کنید ٭ با قحبۂ دنیا مکنید آمیزش ٭ از آتشک جہنم اندیشہ کنید ٭ اگرچہ

معنی این ہزل است ولیکن مفاد آن ہمہ حکمت مؤلف گوید کہ فارسیان از برای این نامی
دیگر در فارسی زبان ندارند وہمین اسم عربی را استعمال کنند (اردو) الہزل الذی یراد
بہ الجد۔ ایک صنعت کا نام ہے صنائع بلاغت سے جس کے معنی بادی النظر مین ٹھٹول
ہون اور مراد ومقصد حکیمانہ۔ مترجم حدائق نے اس کی ایک مثال دی ہے (سہ) اہل دنیا
کو خواہش زر ہے سدا: اور سر مین خمار رہے ہمیشہ مے کا: زر جیفہ ہے اور طالب اسکا ہے سگ
اور بادہ ہے خون حیض زال دنیا: ہمنے بھی ایک رباعی اسی صنعت مین لکھی ہے (سہ)
بک بک نہ کرو زبان سنبھالو صاحب: دانت اپنے نہ اسطرح نکالو صاحب: کڑوی
نظر آتی ہے نصیحت لیکن: شیرینی مطلب کا مزا لو صاحب:

الہی بہار گوید کہ کلمہ ایست کہ از جہت تیمن وتبرک ابتدا بآن کنند خاصتہً در وقت مناجات
والتماس دعا چنانچہ درین بیت جامی (سہ) الہی غنچۂ امید بکشای: گلی از روضۂ جاوید
بنمای: وفرماید کہ بعضی جا لفظ الہی محض برای یمن وبرکت بی ملاحظۂ معنی اصلی یا بطریق تکرار
آید بلکہ اختلاف خطاب وغیبت دریک کلام لازم آید چنانکہ نعمتخان عالی گوید (سہ) بہ غلبت
ہر کہ حق آشنائی را نگہدارد: الہی ہر کجا باشد خدا باشد نگہدارش: وفرماید کہ درین جا لفظ
خدا از قبیل وضع مظہر بجای مضمر است وبرین تقدیر معنی قول او (خدا باشد نگہدارش) تو باشی
نگہدار او فافہم وتامل فانہ دقیق (انتہی) مؤلف عرض کند کہ بخیال ما ترجمۂ الہی خدای من
وتکرار لفظ خدا در مصرع دوم محاورہ اہل زبان است وہمچنین درین مصرع (ع) کرم
کردی الہی زندہ باشی: لفظ الہی بجای (خدای من بکند) واقع شدہ واین ہم محاورہ اہل لسان

باشد وبس (اردو) الہی۔ بقول امیر۔ آنہ مین یای متکلم ہے۔ میرے اللہ۔ دعا یا بد دعا و تعجب وحیرت کے لئے (آتش سے) الہی بازو قاتل مین زور دست قدرت ہے ؛ روانی ہے اسی کے دم سے آب خشک خنجر مین ؛ (ظفر سے) الہی دل گیا کیونکر نکل کانٹا سا حیران ہون ؛ نہ اک سوراخ سینہ مین نہ اک روزن بغل مین ہے ؛

الہی پناہ اصطلاح۔ بہار گوید کہ از قبیل حکمت پناہ باشد۔ چہ حکمت از روی موضوع منقسم می شود بہ قسم (۱) اگر موضوع آن چیزیست کہ محتاج است بمادہ در خارج و تعقل طبعی است و (۲) اگر محتاج است در خارج اما محتاج در تعقل نیست ریاضیست و (۳) اگر در ہر دو یعنی در خارج و تعقل احتیاج بمادہ ندارد الہی است صاحب بحر فرماید کہ کسی کہ عالم علم حکمت باشد فارسیان آنرا الہی پناہ گویند و الہی نام فنی از سہ فن حکمت کہ طبعی و ریاضی و الہی است (خواجہ نظامی سے) ز فرزانگان الہی پناہ ؛ صد و سیزدہ بود با او براہ ؛ ہمہ انجمن ساز انجم شناس ؛ بہ تدبیر ہر شغل صاحب قیاس ؛ (اردو) حکیم علم حکمت کا عالم۔

الیبا بقول صاحب ہفت بفتح اول وسکون لام ومثناۃ تحتانیہ بالف کشیدہ غلطی صحرائی را گویند مؤلف گوید کہ این ہمان است کہ ذکرش بر آلبا بہ بای موحدہ سوم گذشت و اشارہ این ہم ہمدر انجا مذکور بخیال ما جزین نیست کہ غلطی کتابت آلبا را الیبا کرد۔ (اردو) دیکھو البا۔

الیاس بقول برہان وہفت بکسر اول وسکون ثانی وتحتانی بالف کشیدہ وسین بی نقطہ نام پیغمبریست مشہور و او پسر زادہ سام بن نوح است و عم حضرت خضر و (۲) نام

پادشاہ غزرہ وگیلان است - صاحب ناصری بر معنی دوم قانع - صاحب مؤید این را ذیل لغات فارسی آوردہ و صاحب انند این را لغت عرب گفتہ (اردو) (۱) الیاس - بقول امیر ایک پیغمبر کا نام ہے جو حضرت موسی علیہ السلام کے بعد ہوئے یہ عیزار بن ہارون علیہ السلام کے پوتے تھے - صاحب آصفیہ نے بھی اسکو لغت عربی کہا ہے (۲) الیاس - پادشاہ گیلان کا نام بھی ہے -

الیز بقول برہان بفتح اوّل وکسر ثانی وسکون تحتانی و زای ہوز جفتہ ولگد انداختن اسپ و استر و سائر ستور باشد - صاحبان ناصری وجہانگیری وجامع ہم ذکر این کردہ اند مؤلّف عرض کند کہ این ہمانست کہ در ممدود ہ گذشت ممدودہ ومقصورہ چیزی نیست کہ نتیجۂ لب ولہجۂ مقامی است - اسم جامد فارسی زبان باشد بمعنی مطلق جفتہ ولگد چارپایان مرادف اسکیز (اردو) دیکھو آلیز و اسکیز -

الف مقصورہ با میم

ام بقول برہان وناصری وجامع بفتح اول وسکون ثانی (۱) ضمیر متکلمست و مرکب استعمال کنند ہمچو جامۂ ام وخانۂ ام یعنی جامہ من وخانۂ من و بمعنی مرا وہستم نیز آمدہ و (۲) بالکسر بمعنی این باشد ہمچو امروز و امسال یعنی این روز و این سال و (۳) بالضم وتشدید لغت عرب است بمعنی اصل و مادر - فارسیان استعمال این بترکیب عربی وبعضی الفاظ کنند چنانکہ در لحقات آید - خان آرزو در سراج فرماید کہ بفتح اول ضمیر متکلم و بالکسر بمعنی این چنانکہ امسال و امروز و امشب و بدین سہ لفظ مخصوص و فرماید کہ بعضی لغات اینبار ہم نوشتہ اند وبعضی از متاخرین

اِمشام و اِمصیح نیز در اشعار خود آورده‌اند و این تصرف بیجا بلکه خطاست مؤلف عرض کند
که انچه محققین نازک خیال اَم را بمعنی مرا نوشته اند درست نباشد و انچه مجرد (م) بمعنی مرا
آید مخفف ام نیست (ہلالی سے) چنان از پا فگندام رہ زم آن رفتار و قامت هم * که فردا
برنخیزم بلکه فردای قیامت هم * نسبت معنی دوم عرض می شود که اِم بالکسر مبدل اِن بالکسر
باشد و اِن مخفف این که نون به میم بدل شود همچون سنب و سُم و بان و بام و انبه و امبه
عجب است از خان آرزو که اِم بالکسر را مخصوص کند با سه لفظ و حرف نهد بر متاخرین که
چرا استعمال اِمشام و اِمصبح کردند مؤلف گوید که چه چیز مانع است و وجه تخصیص سه لفظ چیست
قائل (اردو) (۱) میرا ۔ جیسے میرا گھر ۔ ہون ۔ جیسے کھڑا ہون ۔ (۲) اِس ۔ جیسے اس
گھڑی ۔ اس سال (۳) اصل ۔ بان ۔ مونث ۔

| اماج | بقول صاحب برہان بضم اول بر وزن کماج نوعی از آش آرد است و (۲) بفتح

اول تودہ خاکی که نشانه تیر بران نهند و (۳) نشانه تیر و (۴) افزار برزیگران ۔ صاحب
ناصری فرماید که همان آماج که در ممدوده گذشت صاحب سروری بمعنی دوم و چهارم قانع
صاحب جامع معنی دوم را ترک کرد خان آرزو در سراج نسبت معنی اول فرماید که مخفف اوماج
است و نسبت معنی سوم گوید که مشهور ممدود معنی دوم و چهارم را گذاشت صاحب سوار السبیل این را
بمعنی جای لعب و بازی و نشانه تیر معرب آماج فارسی گفته مؤلف عرض کند که اماج بدین
معنی در فارسی نیامده و محققین لسان عرب هم ازین ساکت ۔ آماج در ممدوده گذشت ولیکن
معنی اول در انجا مذکور نیست و ما با خان آرزو اتفاق داریم که بمعنی اول مخفف اوماج است

کہ می آید و آن لغت ترکی است و صاحب لغات ترکی ذکرش کردہ کہ نوعی از طعام است فارسیان
بحذف و او بضم اول خوانند و بمعانی دیگر خود آماج اسم جامد فارسی باشد و مرادف آماج کہ در
ممدودہ گذشت و صراحت ہر سہ معنی بالا ہمدر انجا کردہ ایم مقصورہ و ممدودہ چیزی نیست کہ
نتیجۂ لب ولہجۂ مقامی است و معنی حقیقی این تودہ خاک باشد مطلقا پس معنی دوم بہ تخصیص نشانہ
تیر و نیز معنی سوم مجاز است و بدینوجہ کہ زرگران از آلہ خاص زمین را شیارہ کنند و تودہ ہا و ناہمواری
ہای آنرا بوسیلہ آن دفع کنند فارسیان آن آلہ راہم آماج نام کردند بمجاز (اردو) (۱)
ایک خاص قسم کی ترکی غذا جو آٹے سے بنائی جاتی ہے (۲) و (۳) و (۴) دیکھو آماج ۔

امار | بالفتح بقول صاحب شمس و انند لغت فارسی است بمعنی ترجمہ حساب و مرادف
آمار و آوارہ و آمارہ ۔ صاحب انند فرماید کہ بالکسر لغت عربی است بمعنی فرمان **مؤلف**
عرض کند کہ ما صراحت کامل این در ممدودہ بر لفظ آوار کردہ ایم و آمار و آمارہ ہم گذشت و
بخیال ما اصل این آبار و آبارہ باشد کہ بہمین معنی گذشتہ است و آن اسم جامد فارسی است
و آمار و آوار بہ بدل آن کہ بای موحدہ بہ میم و واو بدل شود ہمچون غرب و غرم و آب و
آو ۔ ممدودہ و مقصورہ چیزی نیست کہ نتیجۂ لب ولہجۂ مقامی است پس آبار بمعنی حساب و آبارہ
بہ ہای نسبت بمعنی کاغذ حسابی کہ بوسیلہ آن رقوم یک باب و یک قسم را جمع کنند و ہمین خیال
بر معنی سوم آوار ہم ظاہر کردہ ایم کہ گذشت (اردو) دیکھو آوار کے تیسرے معنی ۔

امارہ گیر | بفتح اول بقول صاحبان انند و مؤید ہمان آمارہ گیر کہ ذکرش در ممدودہ گذشت و ذکر ماخذ این بر آمار مذکور شد (اردو) دیکھو آمارہ گیر ۔

اماره بقول برہان و ناصری و سروری و جامع بکسر اول بر وزن اشاره بمعنی حساب و شماره باشد- چه اماره گیر حساب گیرنده را گویند **مؤلف** گوید که ہمان آماره که در ممدوده گذشت و ذکر ماخذ این بر آمار مذکور شد (بیبی سے) اگر خواہی سپاہش را شماره چون بروں باید شد از حد اماره (اردو) دیکھو آماره-

اماره گیر اصطلاح- بقول صاحب بحر و انند بکسر اول بمعنی حساب گیرنده **مؤلف** گوید که ہمان آماره گیر که در ممدوده گذشت و صراحت ماخذ این بر آمار (اردو) دیکھو آماره گیر-

امازیدن بقول صاحب شمس بالفتح بمعنی آمیختن **مؤلف** عرض کند که دیگر کسی از محققین مصادر ذکر این نکرد و بخیال ما زای ہوز درین لغت غلطی کتابت است و ہمان آماریدن به رای مہملہ باشد که در ممدوده گذشت بمعنی حساب کردن باستقصا و اسم جامد این ہمان آمار و آماره است که بجایش مذکور شد ممدوده و مقصوره چنیری نیست که نتیجهٔ لب ولہجهٔ مقامی است - آنچه صاحب شمس این را بمعنی آمیختن نوشته ظاہر استعمالش بیش نیست اگر سند استعمال بدست آید توانیم عرض کرد که مجازاً بدین معنی ہم توان گرفت که اماره کاغذی حسابی را گویند که دران رقوم متفرقهٔ یک قسم را فراہم کرده میزانش دہند پس جا دارد که مجازاً آماریدن را بمعنی آمیختن گیریم و اگر امازیدن را بزای ہوز چہارم صحیح دانیم- جا دارد که ماخذش آمیز باشد و این را اصل آمیزیدن قرار دہیم که تحتانی اول بالف بدل شد ہمچون پرمغان و ارمغان (اردو) ملانا حساب کرنا دیکھو آماریدن) و (آمیزیدن)

اماس بفتح اول بقول صاحب شمس معروف است که ورم نیز خوانند- فرماید که لغت فارسی است **مؤلف** گوید که ہمین لغت در ممدوده گذشت- ممدوده و مقصوره چنیری

نیست کہ نتیجۂ لب ولہجۂ مقامی است اسم جامد فارسی زبان است (اردو) دیکھو آماس۔

اُمّ الجیش اصطلاح - بقول بہار و بحر رایت مؤلّف گوید کہ مرکب است از ہر دو لغت عربی - مرکب اضافی کہ امّ بالضم و تشدید بمعنی مادر و اصل ہر چیز بجایش گذشت و جیش بفتح اول بمعنی لشکر و معنی لفظی این اصل یا مادر لشکر و کنایہ باشد برای رایت و علم لشکر فارسیان قدیم و معاصرین عجم استعمال این کنند (اردو) علم - بقول آصفیہ مذکر دیکھو اختر۔

اُمّ الخبائث اصطلاح - بقول بحر و بہار بمعنی شراب مؤلّف گوید کہ مرکب از ہر دو لغت عربی است - مرکب اضافی کہ امّ بالضم و تشدید بمعنی اصل و مادر بجایش گذشت و خبائث جمع خبیثہ است کہ بمعنی پلید و ناخوش باشد پس معنی لفظی این اصل یا مادر ناخوشی و خرابی ہا و کنایہ باشد از شراب - فارسیان قدیم و معاصرین عجم استعمال این کنند (حافظ شیرازی ۵) آن تلخ وش کہ صوفی ام الخبائث خواند ؛ اشہی لنا و احلی من قبلۃ العذاری ؛ (اردو) ام الخبائث بقول امیر شراب - مونث۔

اُمّ الدماغ اصطلاح - بقول بہار و بحر بمعنی پوست مغز مؤلف گوید کہ مرکب است از ہر دو لغت عربی مرکب اضافی کہ امّ بالضم و تشدید بمعنی اصل و مادر بجایش گذشت و دماغ بمعنی مغز پس معنی لفظی این اصل یا مادر مغز باشد و کنایہ از پوست مغز کہ بقای دماغ بحالت صحیحہ و اعتدال منحصر است بر وجود پوست فارسیان قدیم استعمال این کردہ اند و صاحب انند گوید کہ این کنایہ باشد از جای اعلای دماغ و این جوفی است از استخوان و غشائیست صلب کہ محیط بر دماغ است (اردو) دماغ کا پوست یا سرپوش بالائی جس سے دماغ کی حفاظت متعلق ہے - مذکر۔

اُمّ الرزائل اصطلاح - بقول بحر و بہار بمعنی جہل است مؤلف گوید کہ ہردو لغت عرب و مرکب اضافی است یعنی ام بالضم و تشدید بمعنی اصل و مادر بجایش گذشت و رذائل جمع رذیلہ و رذیلہ بقول صاحب قاموس بمعنی ضد فضیلہ - پس ام الرذایل بمعنی اصل یا مادر رذیلہ باشد فارسیان تصرف در املا یعنی بہ تبدیل ذال معجمہ بہ زای ہوز ام الرزائل جہل را نام نہادند و این کنایہ باشد (اردو) جہل - بقول آصفیہ (عربی) اسم مونث - جہالت - بےعلمی -

اُمّ الصبیان استعمال - بضم اول و کسر صاد مہملہ بقول صاحب بحر و بہار دو ارستہ نام مادر دیوان کہ اطفال را آسیب رساند و در کتب طبیہ صرعیست کہ با طفال عارض شود مؤلف گوید کہ مرکب است از ہردو لغت عرب - مرکب اضافی کہ اُمّ بالضم و تشدید بمعنی اصل و مادر بجایش گذشت و صبیان جمع صبی و صبی بمعنی کودک کہ از شیر مادر باز نہ شدہ پس معنی لفظی این مادر شیرخواران و کنایہ از دیوی یا مرضی کہ شیرخواران را بخواب موت رساند یا آنقدر محبت با شیرخواران دارد کہ چون عارض شود نگذارد و جدا نشود - فارسیان ہم استعمال این اصطلاح کنند در ضمن

(۵) زنہار زتر و بیخ نگردی شادان ٭ باشد عزلی ما یۂ راحت بجہان ٭ زن صاحب فرزند چو شد علت تست ٭ دشوار بود علاج ام الصبیان

(اردو) ام الصبیان - بقول امیر بچون کی ایک بیماری جو صرع کی قسم سے ہے کہتے ہین کہ مریض کے بالغ ہونے تک یہ عارضہ جاتا رہتا ہے اور اگر نہ گیا تو لاعلاج ہوجاتا ہے (انتہی) **مؤلف** کا تجربہ یہ ہے کہ شیرخوار بچون کے لئے یہ عارضہ مہلک اور بہت کم علاج پذیر ہے -

اُمّ الطریق اصطلاح - مرکب اضافی بقول بحر و بہار شارع عام را گویند مؤلف گوید کہ مرکب است از ہردو لغت عرب یعنی

اُمّ بالضم و تشدید بمعنی اصل و مادر بجایش درگذشت و طریق بمعنی راه پس معنی لفظی این اصل یا مادر راه و کنایه از شارع عام که راههای کوچک از همین شارع تعلق دارد۔ فارسیان استعمال این کنند (اردو) شارع عام۔ بقول آصفیه (عربی) اسم مذکر عام راسته۔ وه سڑک جس پر عام لوگ چلیں شاہراه۔

اُمّ الطعام اصطلاح۔ مرکب اضافی۔ بقول بحر و بہار (۱) گندم (۲) معده مؤلف گوید که مرکب است از ہر دو لغت عرب که اُمّ بالضم و تشدید بمعنی اصل و مادر بجایش گذشت و طعام بمعنی ہر چیز خوردنی پس معنی لفظی این اصل یا مادر غذا و کنایه باشد از گندم و معده۔ فارسیان استعمال این کنند (اردو) (۱) گیہوں۔ مذکر (۲) معده۔ مذکر۔

اُمّ العلوم اصطلاح۔ بقول بحر و انند بمعنی علم صرف زیراکه مبدای اکثر علوم است مؤلف گوید که مرکب است از ہر دو لغت عرب۔ یعنی اُمّ بالضم و تشدید بمعنی اصل و مادر۔ بجایش گذشت و علوم جمع علم پس معنی لفظی این اصل یا مادر جمیع علوم و کنایه باشد از علم صرف که اصل همه علوم است فارسیان استعمال این کنند (اردو) علم صرف۔ مذکر۔

اُمّ الفضائل اصطلاح۔ مرکب اضافی بقول بحر و بہار بمعنی علم مطلقاً مؤلف گوید که مرکب است از ہر دو لغت عرب یعنی اُمّ بالضم و تشدید بمعنی اصل و مادر بجایش گذشت و فضائل بالفتح جمع فضیلت است پس معنی لفظی این اصل فضیلت ها و کنایه از علم باشد۔ فارسیان استعمال این کنند (اردو) علم۔ مذکر

اُمّ القریٰ اصطلاح۔ مرکب اضافی بقول بحر و انند بضم قاف بمعنی مکۂ معظمه مؤلف گوید که مرکب است از ہر دو لغت عربی که اُمّ بالضم و تشدید بمعنی اصل و مادر بجایش گذشت و قریٰ بمقصوره بمعنی ده ها جمع قریه پس معنی لفظی این اصل یا مادر قریه ها و کنایه از مکۂ معظمه۔ فارسیان

استعمال این کنند (اردو) مکہ معظمہ جہان حرم محترم واقع ہے۔ مذکر۔

اُمّ الکتاب اصطلاح۔ مرکب اضافی بقول بہار (۱) لوح محفوظ (۲) سورہ فاتحہ (۳) آیات محکمات (۴) عقل اول۔ بقول بحر (۵) قرآن شریف ہم مؤلف گوید کہ مرکب است از ہرد و لغت عرب کہ اُمّ بالضم وتشدید بمعنی اصل و مادر بجایش گذشت وکتاب بالکسر بمعنی نوشتہ ونامہ پس معنی لفظی این اصل یا مادر تحریر باشد وکنایہ از ہر پنج معانی بالا فارسیان استعمال این کنند (اردو) (۱) لوح محفوظ۔ بقول آصفیہ (اسم مونث) وہ لازوال تختی جس پر خدای تعالی نے انسان کے تمام افعال شروع سے لیکر اخیر تک لکھ رکھے ہین اور اسی کی موافق ہوتا ہے (۲) سورہ فاتحہ۔ اسم مونث یعنی سورۂ الحمد (۳) آیات محکمات جو محمدود ہ ہین گزرا (۴) عقل اول۔ بقول آصفیہ اسم مذکر۔ وہ پہلا فرشتہ جو باقی نو فرشتون سے اول پیدا ہوا۔ جوہر اول۔ نور محمدی۔ جبرئیل۔ اس کا تفصیلی بیان ارکاس پر گزرا ہے۔ (۵) قرآن پاک۔ مذکر۔ کلام اللہ۔ وہ کلام الہی جو ہمارے رسول خدا صلی اللہ علیہ وسلم پر نازل و وارد ہوا۔

اُمّ النجوم اصطلاح۔ مرکب اضافی۔ بقول بحر و بہار (۱) کہکشان و (۲) آسمان مؤلف گوید کہ این مرکب است از ہرد و لغت عرب۔ اُمّ بالضم وتشدید بجایش گذشت ونجوم جمع نجم بمعنی ستارگان پس معنی لفظی این اصل یا مادر ستارگان باشد وکنایہ از کہکشان وآسمان فارسیان استعمال این کنند (اردو) (۱) کہکشان۔ بقول آصفیہ اسم مونث۔ دیکھو اژدہای فلک (۲) آسمان۔ مذکر۔ دیکھو آسمان

اماله بکسر اول و فتح لام لغت عرب است۔ بقول صاحب منتخب بمعنی میل دادن۔ صاحب غیاث بحوالہ رسالہ عبد الواسع گوید کہ میل دادن چیزی را از جای اولسوی دیگر و باصطلاح

اہل عربی میل دادن فتحہ بسوی کسرہ بطرزیکہ الف صورت یای مجہول پیدا کند چنانچہ کتیب
امالہ کتاب و رکیب امالہ رکاب و فرماید کہ در الفاظ فارسی نیز امالہ می آید چنانچہ آزیر امالہ
آزار و آبید امالہ آباد (اردو) امالہ - اصطلاح مین فتحہ کو کسرہ کی جانب میل دینے کو کہتے ہیں
جس سے الف یا سے بدل جاتا ہے جیسے آباد کا امالہ آبید ہے اور آزار کا امالہ آزیر ہے -

امام | بکسر اول لغت عرب است بقول منتخب بمعنی پیشوا و راہنما و جانب قبلہ فارسیان
استعمال این بمعنی پیشوا کنند و با الفاظ فارسی مرکب ہم سازند کہ در ملحقات آید - صاحب روزنامہ
بحوالہ سفرنامہ ناصر الدین شاہ قاچار گوید کہ معاصرین عجم ہم این را بہمین معنی استعمال کردہ اند
(انوری ے) تو تمامی با ثباتی لیک بدر آسمان ؛ از دو نقصان در تحیر این زخلف آن از
امام ؛ (اردو) امام - بقول امیر (عربی) پیشوا - ہادی (رشک ے) غم کونین ہے عبث
اے رشک ؛ ہم علی سا امام رکھتے ہین ؛

امام زادۂ معتبر | استعمال - مرکب توصیفی
صاحب رہنما بحوالہ سفرنامہ ناصر الدین شاہ قاچار
گوید کہ معاصرین عجم برای اولاد ائمہ معصومین استعمال
این کنند (اردو) سید - بقول آصفیہ - عربی
اسم مذکر - حضرت فاطمہ رضی اللہ عنہا کی اولاد
جو حضرت علی کرم اللہ وجہہ سے ہے حسنین کی اولاد

امام سبحہ | اصطلاح - مرکب اضافی - بقول
بحر و وارستہ و بہار و تحقیق دانہ کلانی کہ واسطۃ
العقد تسبیح باشد (طاہر غنی ے) شود براہ الیقین
پیر دستگیر مرا ؛ امام سبحہ گر از خاک کربلا باشد ؛
(سید حسین خالص ے) بر خود صلاح بستہ بود
آری از صلاح ؛ ہرگز امام سبحہ نداند نماز چیست ؛
(اردو) تسبیح کا امام - سبحہ کا امام - مذکر - امیر نے
لفظ امام ہی پر لکھا ہے - تسبیح کا وہ لمبا دانہ جو سب

دانون سے الگ شمار دانون کے ساتھہ مریٔ گندا ہوتا ہے (اسیر ــــ) کون مجمع سے اٹھ گیا یارب ؛؛ بزم تسبیح بے امام ہوئی ؛؛ (کیف ــــ) ہجر صنم مین یاد خدا مین اگر کرون ؛؛ اشکون کا سبحہ لخت جگر کا امام ہو ؛؛

امام شہر | اصطلاح - مرکب اضافی بمعنی محتسب - چنانکہ عرفی گوید (ــــ) ای خاک مست شو کہ زغیرت امام شہر ؛؛ سنگی بجام رند قدح نوش می زند ؛؛ (اردو) محتسب - بقول آصفیہ (عربی) اسم مذکر - حساب گیرندہ - وہ حاکم جو خلاف شرع باتون کی ممانعت کرے (ذوق ــــ) محتسب گرچہ دل آزار ہے میخوارون کا ؛؛ دیکھیے اک جام تو ہے یار ابھی یار دنکا ؛؛

امام مبین | اصطلاح - مرکب توصیفی بقول بحر دانند لوح محفوظ **مؤلّف** عرض کند کہ این کنایہ باشد و مرکب است از ہر دو لغت عرب کہ اَمام بالکسر بمعنی اوست کہ گذشت و مُبین بضم اول بمعنی آشکارا کنندہ و آشکار شدہ باشد (اردو) لوح محفوظ - دیکھو امّ الکتاب کے پہلے معنی -

امام ناطق | اصطلاح - مرکب توصیفی بقول بحر و انند و غیاث عبارت از امام جعفر صادق رضی اللہ عنہ **مؤلّف** عرض کند کہ این مرکب است بہر دو لغت عرب یعنی اَمام بمعنی پیشوا کہ بجایش گذشت و ناطق مخفف ناطق بحق و کنایہ از امام موصوف فارسیان ہم بہمین معنی استعمال این کنند (اردو) جعفر صادق علیہ السلام -

اَماموُن | بقول برہان و ہفت بامیم بر وزن فلاطون بلغت یونانی دوائیست کہ او را بفارسی ماہمو و بعربی حماما خوانند گرم و خشک است در دوم - بول را براند - صاحب محیط بر اَماموُن فرماید کہ اسم حَمامَا است و بر حَمامَا نوشتہ کہ اسم نبطی است و گویند سریانی و بیونانی آماموُن اَموَمِن و برومی اوموُن و بعربی ماہَمُوج و بفارسی ماہُور و بشیرازی ماکلو گویند و آن چند نوع می باشد

نوعی از ان نباتی است شجری چوب آن سرخ و خوشبو نوع دیگر مائی کہ در آبہا روید و نوعی دیگر نبطی و بہترین آن نوع اول - بقول شیخ گرم و خشک در سوم و بعضی در دوم گفته اند مرقق و منضج و دران قبض و تقطیع است و ضماد آن بازیت انضاج اورام حار و تحلیل آنہا کند و منافع بسیار دارد (الخ) (اردو) صاحب جامع الادویہ نے حماما کا ذکر کیا ہے اور مشہور نام کے خانے مین صفر ڈالا ہے - فرماتے ہین کہ ایک قسم کی گھانس ہے گرم و خشک دوسرے درجہ مین ورم جگر اور رحم اور نقرس کو مفید ہے -

امان بقول بہار زنہاری وبی بیمی فرماید کہ بالفظ خواستن و دادن مستعمل **مؤلف** عرض کند کہ لغت عرب است بقول منتخب بالفتح بمعنی امین بودن وایمنی و زنہار سازیمان استعمال آن بمعنی حاصل بالمصدر کنند و برای معنی مصدری بامصادر فرس مرکب سازند کہ در ملحقات آید (انوری ؎) تا ضمیر خلق نگردد کہ امر حق :: نزدیک ہر ضعیف و قوی با امان رسید :: (اردو) امان - بقول امیر (عربی) مونث - پناہ (داغ ؎) کرون مین عرض اگر جان کی امان پاؤن :: کہون ستے کی اگر قہر سے پناہ ملے ::

امان بخشیدن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی محفوظ و در پناہ داشتن است و وعدہ کردن بہ عفو (قاسمی گونابادی ؎) چو عمرم امان بخشد از کلک راز :: بعمر ابد سازمت سرفراز :: (اردو) امان دینا - بقول امیر پناہ دینا (اسیر ؎) عالم کو فلک چین کہان دیتا ہے :: مشکل سے کوئی دم بہی امان دیتا ہے :: **مؤلف** عرض کرتا ہے کہ امان بخشنا بہی کہہ سکتے ہین -

امان بودن استعمال - صاحب آصفی ذکر این

کردہ کہ بمعنی مہلت بودن است کہ مہلت مجازاً معنی پناہ باشد (اسیری مشہدی ؎) در عمر خویش مرحلہ پیمای عشق را ✽ چندان امان نبود کہ خاری زپا کشد ✽ (اردو) مہلت ہونا امان ہونا۔ مہلت ملنا۔

(۱) امان پذیر	استعمال۔ صاحب
(۲) امان پذیرفتن	آصفی (۲) را آوردہ

کہ بمعنی حاصل کردن امان است و (۱) بقول بہار معروف و مؤلف گوید کہ اسم فاعل ترکیبی است از (۲) (خسرو ؎) یاد ماہ کہ در ضمیر پوشیدان امانت امان پذیر بود ✽ (اردو) (۱) امان پذیر اردو مین بھی کہ سکتے ہین (۲) امان پانا امان حاصل کرنا (داغ ؎) پائی ہے امان کس نے تری تیغ نظر سے ✽ قربان ہو صید حرم اور زیادہ ✽

امانت بفتح اول و دوم و چہارم بقول بہار بمعنی امان مؤلف گوید کہ لغت عرب است ا و بقول منتخب انچہ بکسی سپارند و امین بودن (انتہی) فارسیان استعمال این بمعنی حاصل بالمصدر کنند و برای معنی مصدری با مصادر فرس مرکب سازند کہ در ملحقات آید (ظہوری ؎) در امانت نیست با احباب از من دوستی ✽ مہر اد را چون توانم صرف انسان ساختن ✽ (حافظ شیراز ؎) آسمان بار امانت نتوانست کشید ✽ قرعۂ فال بنام من دیوانہ زدند ✽ (اردو) امانت بقول امیر (عربی) مونث جو چیز سپرد کی گئی ہو اوسکی پوری نگہداشت کرنا۔ اور اس چیز کو بھی کہتے ہین جو بطور امانت رکھوائی جاتی ہے (رند ؎) رکھا ہے امانت کی طرح مجھکو زمین نے ✽ میلا نہین ہونے دیا تار کفن ابتک ✽

امان جستن	استعمال۔ صاحب آصفی ذکر

این کردہ کہ بمعنی پناہ جستن است (مسعود سعد جرجانی ؎) حسام تست اجل وز اجل کہ جست امان ✽ سنان تست قضا وز قضا کہ یافت فرار ✽

(عرفی ؎) داغی کہ امان جوید از آن سینۂ دوزخ ٭ در باغ محبت ثمر نیم رس ماست ٭ (اردو) امان چاہنا۔ امیر نے امان مانگنا پر لکھا ہے بمعنی پناہ مانگنا (رند ؎) ہے کون بچائے جو ترے قہر سے یار ٭ تجھسے ہی امان مانگتا ہوں تیرے غضب سے ٭

امان خواستن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ مرادف امان جستن است (حافظ شیرازی ؎) دلم ز نرگس ساقی امان نخواست بجان ٭ چرا کہ شیوۂ آن ترک دل سیہ دانست ٭ (اردو) دیکھو امان جستن۔

امان دادن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی پناہ دادن است و مرادف امان بخشیدن کہ گذشت (مخلص کاشی ؎) فغان کہ غمزۂ بیداد او نداد امان ٭ کہ آن دو نرگس بیمار راکنم دیدن ٭ (اردو) امان دینا۔ بقول امیر پناہ دینا۔ دیکھو امان بخشیدن۔

امان داشتن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی پناہ داشتن و در پناہ و امان بودن است (حزین ؎) نسیم آسا امان از آفت واماندگی دارد ٭ تواند گر کسی بر داشت بار ناتوانی را ٭ (اردو) امان میں ہونا۔ پناہ میں ہونا۔

امان ساختن | استعمال۔ بمعنی امان قرار دادن است چنانکہ ظہوری گوید (؎) می امن و امان ساختہ خوف و خطر مرا ٭ مستی شدہ خوش محتسبی شور و شرم را ٭ (اردو) امان قرار دینا۔

امانی | بقول صاحب انند بہ تخفیف یا بمعنی منسوب بہ امان کہ بمعنی امن است و ہم منسوب بہ امانت بحذف تای فوقانی۔ صاحب غیاث ہم ذکر این کردہ حیف است کہ سندی پیش نکرد ولیکن موافق قیاس است (اردو) امان میں آیا ہوا۔ امانت رکھی ہوئی چیز۔

امان یافتن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر

این کردہ کہ بمعنی حاصل کردن امان و پناہ باشد (صفی یزدی ے) نہ یکی روز ز وصل تو نشان یافتہ ایم ؛ نہ یکی شب ز فراق تو امان یافتہ ایم ؛ (اردو) امان پانا - پناہ حاصل کرنا - دیکھو امان زیر یافتن۔

امتحان بقول بہار بمعنی آزمودن فرماید کہ با لفظ داشتن و کردن مستعمل مؤلف گوید کہ لغت عرب است بکسر اوّل و سوم بقول منتخب آزمودن فارسیان استعمال این بمعنی آزمایش کنند کہ حاصل بالمصدر است و برای معنی مصدری با مصادر فرس مرکب سازند کہ در ملحقات می آید (ظہوری ے) بارہا در امتحان دم ریخت است ؛ تیغ خون مرگ در خفتان دل ؛ (اردو) امتحان - بقول امیر - عربی - مذکر آزمایش - جانچ (وزیر ے) ہر رگ و پے مین سمائے ہو تمہین کہنچو نہ تیغ ؛ امتحان میرا تمہارا امتحان ہو جائیگا ؛

امتحان داشتن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی امتحان کردن است و داشتن بمعنی کردن ہم آمدہ (بیدل ے) دماغ خون من چون اشک زنگی بر نمی تابد ؛ گر استغنا نگیرد دست و تیغت امتحان دارد ؛ (اردو) امتحان کرنا۔

امتحان کردن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی آزمایش کردن است (ظہوری ے) عیارگیری شاہش فزودہ قیمت قدر ؛ بکورۂ غم و شادیش امتحان کرد است ؛ (اردو) امتحان کرنا - بقول امیر جانچنا - آزمانا (داغ ے) امتحان کرکے ترا صاف پشیمان ہوے ؛ نہ ہمنے جانا تہا کہ غیرون سے بہی کینا ہو گا ؛

امتداد بکسر اوّل و سوم لغت عرب است بقول منتخب بمعنی کشیدہ شدن و بلند بالا شدن - فارسیان این را بمعنی حاصل بالمصدر یعنی درازی استعمال کنند و برای معنی مصدری با مصادر فرس مرکب سازند کہ در ملحقات می آید (انوری ے) باقی بدوامی کہ امتدادش ؛

چون عمر ابدی کنار باشد ؛ (وله ے) از شهور و سنین دور تو باد ؛ طول ایام و امتداد دهور ؛
(اردو) درازی - مونث - بمعنی طوالت -

امتداد داشتن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده که به معنی طوالت داشتن است (نثر حزین اصفهانی) تا دو سال امتداد داشت" (اردو) طول کھینچنا (طول پکڑنا - بقول آصفیہ عرصہ کھینچنا بڑھ جانا) طویل ہونا -

امتداد یافتن | استعمال صاحب آصفی ذکر این کرده که بمعنی گذشتن است (نثر حزین اصفهانی) این حادثہ قریب به پنجاه امتداد یافت (اردو) گزرنا -

امتزاج | بقول بهار آمیخته شدن چیزی به چیزی فرماید که بالفظ افتادن مستعمل مؤلف گوید که بکسر اول و سوم لغت عرب است - صاحب منتخب هم ذکر این کرده فارسیان استعمال این معنی حاصل بالمصدر یعنی آمیزش و موافقت و اختلاط کنند و برای معنی مصدری با مصادر فرس مرکب سازند که در ملحقات آید (ظهوری ے) آب با آتش ندارد آشتی ؛ امتزاج خاک و باد ما بده ؛ (انوری ے) تا هفت سپهر و چار طبعند ؛ آمیخته ز امتزاج باهم ؛ باد ذات بقای عز د اقبال ؛ بیش از رقم حروف معجم ؛ (اردو) موافقت (مونث) میل - ملاپ - دیکھو اختلاط + آمیزش -

امتزاج افتادن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده که به معنی واقع شدن آمیزش و آمیز باشد (سلمان ساوجی ے) با هوای خاک کویت بود ما را اتصال ؛ پیشتر زان کامتزاج افتد میان ما و طین ؛ (اردو) میل ملاپ ہونا

امتزاج دادن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده که به معنی اختلاط و موافقت پیدا کردن است (حزین اصفهانی ے) لطفت میان

معجز و سحر امتزاج داد ؛ لعلت میان آتش و آب اقتران دہد ؛ (اردو) موافق کرنا ملانا - اختلاط پیدا کرنا -

امت عشق اصطلاح - مرکب اضافی - مرادف امت مجنون که می آید (عرفی ره) یا یدہمه عاشق شد اگر امت عشقی ؛ راضی نشو د عشق باآلایش آفت (اردو) دیکھو امت مجنون -

(۱۴۹)

امتلا بقول بہار بمعنی پر شدن و فرماید که با لفظ زدن و کردن بمعنی ہیضه زدن مستعمل مؤلف گوید که بکسر اوّل وسوم لغت عرب است صاحب منتخب ہم ذکر این کرده فارسیان استعمال این بمعنی پری معده کنند و برای معنی مصدری با مصادر فرس مرکب سازند که در ملحقات آید (انوری ره) کرمش آز را که فاقه زده است ؛ ز امتلا اندر افگند بفواق ؛ (اردو) امتلا - بقول امیر (عربی) مذکر خلا کی ضد معدے کا غذا سے یا بدن کا مادّے سے بھرا ہونا اور کہین سوے ہضم کے معنی مین آتا ہے (فقرہ امیر) غذا اسوقت بھی نہو تو بہتر ہے ابھی نبض مین امتلا باقی ہے (منیر ره) روزے ریا کی رکھکر کیا کیا اپھار ہا ہے ؛ ڈر امتلا کا ہو تو قسمین نه کھاے واعظ ؛

امتلا داشتن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده که بمعنی پری و سیری داشتن و رغبت باقی بودن (ظہوری ره) برو ناصح مچین خوان نصیحت ؛ که گوشم امتلاے چند دارد ؛ (اردو) معده بھرا ہونا متلی ہونا -

امتلا زدن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده فرماید که بمعنی ہیضه زدن است و بہار بر لفظ امتلا ہمین معنی بیان کرده صاحب بحر و (خان آرزو در چراغ) گوید که ہیضه زدن و صاحب مرض امتلا شدن - سند ہر سه از کلام

زلالی خوانساری است (ﮯ) تقبل صد اجل
نوعی صلا زد؛ که جان از برق خنجر امتلا زد؛ مؤلف
گوید که بخیال ما مرادف معنی امتلا داشتن است که
گذشت (اردو) دیکھو امتلا داشتن۔

امتلا کردن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این
کرده بہار بر لفظ امتلا این را بمعنی ہیضہ کردن نوشته
و بخیال ما مرادف امتلا داشتن که گذشت (طالب
آملی ﮯ) زجام درد چندان می کشیدم کز ہوس
ماندم؛ زتیغ فقر چندان زخم خوردم کامتلا کردم؛
(اردو) دیکھو امتلا داشتن۔

امت مجنون اصطلاح۔ بقول بحر بمعنی
عاشقان و دیوانگان بہار گوید که پیروان مجنون
که عبارت از عاشق پیشگان است مؤلف
گوید که عشق پیشگان یا عاشق پیشگان باتی حال
این کنایه ایست از قبیل امت عشق که گذشت
(رضی دانش ﮯ) گناه امت مجنون فرشته
نمی نویسد؛ قلمروی چو سواد جنون نمی باشد؛ (والہ
ﮯ) نیست در محشر حسابی با گنهگاران عشق؛
چشم لیلی عذرخواه امت مجنون بس است؛
(اردو) عاشق۔ مذکر۔

امتیاز بقول بہار بمعنی جدا شدن مؤلف گوید که بکسر اول و سوم لغت عرب است صاحب
منتخب هم ذکر این کرده فارسیان استعمال این (۱) بمعنی فرق و تفاوت و تمیز و تفوق کنند و برای
معنی مصدری با مصادر فرس مرکب سازند که در ملحقات آید (ظہوری ﮯ) خوارتر از خودی
نمی بینیم؛ نازش از امتیاز می رسدم؛ (وله ع) شود ز اہل نیاز امتیاز من معلوم؛ (وله ﮯ)
بدوستی چو ظہوری دگر نمی باشد؛ گواه خصم چه دعوای امتیاز کند؛ معاصرین عجم (۲) بمعنی اجازت نامه
استعمال کنند که آزاد را انگلیسی زبان لائسنس نامند۔ صاحب بول چال بحواله سفرنامه ناصر الدین شاه
قاچار ذکر این کرده (اردو) (۱) امتیاز۔ بقول امیر (عربی) فرق تمیز۔ تفوق تعلی (نام سخ

امتیاز حق و باطل خود ستاؤں کو کہاں ؛ کیوں نہ فرعون ایک سمجھے سحر اور اعجاز کو ؛ (آتش سے) چنکر کیا ہے قتل مجھے تیغ یار نے ؛ کشتہ ہے دل مرا شرف امتیاز کا ؛ (۲) پروانہ۔ بقول آصفیہ (فارسی)، اسم مذکر۔ حکمنامہ۔ اجازت نامہ۔ فرمان شاہی لیسنس۔ پاس وغیرہ۔

امتیاز بودن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بہ معنی تفاوت و فرق بودن است (شوکت بخاری سے) نباشد آستین و ساعد را امتیاز از ہم ؛ صفای ساعد او بسکہ شد از آستین پیدا ؛ (اردو) امتیاز ہونا۔ امتیاز رہنا۔

امتیاز دادن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بہ معنی فرق و تفاوت پیدا کردن و ترجیح و تفوق دادن و معزز کردن (کلیم ہمدانی سے) کج نظر سود و زیان را امتیازی دادہ است ؛ ہر چہ را احول دو می بیند بر دانا یکی است ؛ (مخلص کاشی سے) ای شہ ملک دلبری عرض سپاہ ناز دہ ؛ میکدۂ فرنگ را بر حرم امتیاز دہ ؛ (عرفی سے) اے دل سادہ گفتمت نام و فا مبر کنون ؛ مرہم داغ خویش را از نمک امتیاز دہ ؛ (اردو) فرق پیدا کرنا۔ امتیاز دینا۔ امتیاز عطا کرنا۔ عزت بخشنا۔

امتیاز داشتن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بہ معنی تفاوت و فرق داشتن است (حاجی گیلانی سے) کفن ذرہ از سحج وزرد امتیاز فاحشی دارد ؛ کہ آن پیراہن تن می برد این جامۂ جان را ؛ (اردو) فرق رکھنا۔ تفاوت رکھنا۔

امتیاز دیدن استعمال۔ بمعنی اندازہ کردن امتیاز و تفوق و فرق کردن چنانکہ ظہوری گوید (سے) بقدر بینش خود ہر کسی شناسد حسن ؛ نہ بینی بدولت عشق خود امتیاز مرا ؛ (اردو) عزت دینا۔ تمیز کرنا۔

امتیاز فتادن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این

(۱۸۲۶)

گردہ کہ بہ معنی واقع شدن امتیاز است (عزیز اصفہانی سہ) درین دیار بجال ہنر کہ پردازد فتاد در عدم آباد امتیاز اینجا ٭ (اردو) امتیاز واقع ہونا۔

امتیاز کردن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بہ معنی فرق کردن است مؤلف گوید کہ سندی کہ او پیش کردہ است متعلق بہ (ازہم امتیاز کردن) است کہ بجایش گذشت وما برای این سندی از ظہوری یافتہ ایم (سہ) ہمین برنگ ونزاکت چہ امتیاز کنی ٭ گلی درین چمنستان مگر بہ بوی تو ہست ٭ (اردو) امتیاز کرنا۔ فرق کرنا۔

امتیاز یافتن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی ممیز شدن وتفوق حاصل کردن است (منشی اصفہانی نثر) منسوبان این خاندان با افسر گرامی از سائر الناس امتیاز یافتہ" (اردو) امتیاز حاصل کرنا۔ تفوق حاصل کرنا۔

امختہ | بقول صاحب نوادر ومواردکہ بضمن مصدر آموختن نوشتہ مخفف آموختہ کہ اسم مفعول آموختن است اگرچہ سند استعمال پیش نہ شد ولیکن بعید از قیاس نیست کہ فارسیان واو را حذف کنند ہمچون ہوشیار وہشار وخاموش وخامش ممدودہ ومقصورہ چیزی نیست کہ نتیجہ لب ولہجہ مقامی است (اردو) آموختہ۔ بقول امیر (فارسی) مذکر آموختن سے اسم مفعول۔ پڑھا ہوا۔ سبق پچھلا۔

امد | بقول برہان وناصری وجہانگیری وجامع بفتح اول وسکون ثانی ودال ابجد بمعنی ہنگام وزمان وموسم باشد (حکیم سوزنی سہ) این دستگاہ لقمۂ تو دیر برنداشت ٭ امد جدائی آمد وشد دستگاہ تنگ ٭ مؤلف عرض کند کہ این لغت عرب است بہ فتحتین وبقول منتخب بمعنی غایت مدت ونہایت عمر بخیال ما جزین نیست کہ فارسیان فتح میم را بہ سکون بدل کردہ بہ معنی ہنگام ووقت استعمال کردہ اند (اردو) زمانہ بقول آصفیہ (فارسی) اسم مذکر۔ وقت ہنگام عرصہ مدت

امداد بقول بہار مدد کردن و آب دادن چیزی را فرماید که با لفظ کردن مستعمل مؤلف گوید که لغت عربست بکسر اول - صاحب منتخب ہم ذکر این کردہ فارسیان استعمال این بمعنی حاصل بالمصدر یعنی مدد کنند و برای معنی مصدری با مصادر فرس مرکب سازند که در ملحقات آید (صائب ؏) سپہر سفلہ که باشد که دست من گیرد ۔ ز خاک مرد بامداد مرد برخیزد ۔

(اردو) امداد - بقول امیر (عربی) مؤنث - مدد (کیف ؏) زاہدوں نے مجھے کعبے کی طرف کھینچا ہے ۔ اے بت یحر خدا تم مری امداد کرو ۔

امداد شدن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ که بمعنی حاصل شدن مدد باشد (آرزو ؏) خاک رہ سر قدان می شوم ۔ گر شود امداد زبخت بلند ۔ (اردو) مدد ہونا امداد پانا ہی کہ سکتے ہیں (اسیر ؏) پائی جو فقیر سے یہ امداد ۔ آیا میں غریب خانہ میں شاد ۔

امداد کردن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ که بمعنی مدد کردن است (تنہائی شہرانی ؏) سرمہ سا نرگس تہی کوتا کند امدادما ۔ ذرہ دور خموشی می رسد فریاد ما ۔ (اردو) امداد کرنا - بقول امیر مدد کرنا (سودا ؏) شاہ مردان تری امداد کریں گے سودا ۔ ہاندھ لے چلکے جو تیرا ہو عدد ہاتھوں ہاتھ ۔

امر بقول آصفی بالفتح کار و واقعہ و فرمودن و فرمان مؤلف گوید که لغت عرب است و صاحب منتخب ہم ذکر این کردہ فارسیان (۱) بمعنی حکم استعمال کنند و برای معنی مصدری با مصادر فرس مرکب سازند که در ملحقات آید و (۲) در اصطلاح صرف بقول صاحب قوانین عبارت از فعلیت که موضوع بود برای فرمودن کاری بکسی - پس این کس مامور اگر

مخاطب باشد ہمین فعل بامر مخاطب موسوم گردد چنانکہ خور وبر و واگر از غائب یا متکلم بود بہر دو صورت بامر غائب نامیدہ شود و اشتقاق صیغۂ واحد امر مخاطب معروف و مجہول نزد بعضی از صیغۂ واحد مخاطب مضارع مثبت معروف و مجہول و نزد بعضی از صیغۂ واحد غائب ہمین فعل معروف و مجہول است بحذف حرف آخر و اسکان ماقبلش و چون ماقبل را کسرہ دادہ ضمیر جمع مخاطب بدان متصل سازند صیغۂ جمع آن حاصل گردد و آوردن بای زائد مکسور یا مضموم بلحاظ قانون معلوم بر ہر صیغہ امر مستحسن است مگر بر آن صیغہا کہ بحرف بر یا در و نحو ہما مصدر باشد مانند برخیز و درآمیز ہمچنین زیادت آن با بر لفظ باش مستحسن نباشد بلکہ مخل فصاحت و فرماید کہ ہرگاہ لفظ می یا ہمی بر صیغہای اینگونہ امر بعد حذف با داخل شود معنی آن را بطریق تاکید بدوام و استمرار مقید سازد بنا برین چنین امر را امر دوامی نامند چنانکہ "کسبی می کن تا کاہل نگردی" و "روزی از خدا میدان تا کافر نشوی" و گاہی معنی امر دوامی از آوردن ہای مختفی و لفظ باش در آخر صیغۂ واحد غائب ماضی مطلق مثبت معروف حاصل گردد چنانکہ خوردہ باش و کردہ باش (الخ) **مؤلف** عرض کند کہ در فارسی زبان فعل امر حقیقی - امر حاضر است و بس آنانکہ در فارسی ذکر امر غائب کردہ اند اتباع قواعد عربی ساختہ اند و حقیقت اینست کہ امر غائب چیزی نیست و نامش مضارع است و بس چنانکہ "زید را بگو کہ این کار بکند" پس کند درین مثال مضارع است نہ امر - قائل (اردو) (۱) امر - بقول امیر - عربی - مذکر - حکم - (صباؔ) امر اکہ آئیہ موتو ہے اے صباؔ ؛ مرنے پہ پیشتر سے بندھی بیشتر کمر ؛ (۲) امر بقول امیر قواعد صرف مین

اوس فعل کو کہتے ہین جو حکم پر دلالت کرے ـ جیسے آو ـ جاو ـ لکھہ ـ پڑہو ـ

امرا بقول برہان بفتح اول وثانی وراء بی نقطہ بالف کشیدہ بلغت ژند و پاژند (۱) شراب انگوری باشد و بسکون ثانی (۲) خر الاغ را گویند ـ صاحب جہانگیری در خاتمہ کتاب بذیل دستور چہارم ذکر ہر دو معنی بالا کردہ بہار گوید کہ (۳) جمع امیر و فارسیان بجای مفرد استعمال نمایند ـ مؤلف عرض کند کہ این لغت عرب است بضم اوّل و فتح میم (دالہ ہروی سہ) وین باختہ و ہیچ بکف نامدہ دنیا؛ با اہل چندی بعبارت امرایان؛ بخیال ما فارسیان جمع عربی را بقاعدۂ خود باز جمع کنند از قبیل جمع الجموع و این ہم از ان قبیل است کہ امرا را امرایان کردند و ازین لازم نیاید کہ امرا را در فارسی زبان بمعنی واحد خیال کنیم ـ بہار برادعای خود از کلام حکیم الملک محمد حسین شہرت استناد کردہ باشد (سہ) از حسرت منصب جگرم خون شدہ باشد در خاطر اگر داشتہ باشیم امراشم؛ بہار (امراشم) را مخفف (امراشوم) قیاس کردہ خیال ما بر خلاف اوست ـ یعنی شم بقول منتخب لغت عرب است بالضم بمعنی چیزہای بلند ـ پس (امراشم) قلب اضافت (شم امرا) بمعنی مدارج امرا و درینجا امرا بمعنی حقیقی خود است یعنی امیران ـ فقط (اردو) (۱) شراب ـ مونث (۲) وہ گدھا جو ٹٹہ رسان کی سواری کے لئے متعین ہو ـ دیکھو الاغ کے دوسرے معنی (۳) امرا ـ بقول امیر ـ امیر کی جمع ـ عمائد ـ اراکین سلطنت (منیر سہ) معمور اگر عیش محل ہے امرا کا؛ آباد خرابی سے ہے ویرانہ کسی کا؛

امر بودن استعمال ـ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بہ معنی حکم بودن است (عالی ہروی سہ) عیبم مکن کہ عالی رندیست لاابالی؛ کین بودامر عالی فرماندہ قضا را؛ (اردو) حکم ہونا ـ

(۱) امرت | بفتح اول وضم سوم (۱) مخفف | امرود کہ می آید بمعنی ثمر معروف بیان ماخذ این ہم بہ ردیف انجا کنیم

(۲) امرد | امرود است و (۲) مخفف | (اردو) (۱ و ۲) دیکھو امروت و امرود۔

امرداد | بقول ضمیمہ برہان نام ماہی از ماہ ہای شمسی - صاحب برہان بر مرداد بدون الف اول فرماید کہ بضم اول بروزن خرداد نام فرشتہ ایست موکل بر فصل زمستان وتدبیر امور ومصالحی کہ در ماہ مرداد و روز مرداد واقع می شود بدو تعلق دارد و نام ماہ پنجم است از سال شمسی و آن بودن آفتابست در برج اسد کہ خانہ اوست و نام روز ہفتم از ہر ماہ شمسی وبعضی روز ششم ہم گفتہ اند و فارسیان بنا بر قاعدہ کلی این روز را عید کنند وجشن سازند واین جشن را جشن نیلوفر خوانند - درین روز ہر کہ حاجتی از پادشاہ خواستی البتہ روا شدی (انتہی) بخیال ما فارسیان ماہ مرداد را بنام فرشتہ موکل آن ماہ موسوم کردہ باشند وبزیادت الف وصلی در اولش امرداد کردند - حالا در دفتر دکن این نہمی ماہ است از سال فصلی کہ آغازش از ماہ آذر می شود وامرداد سی ویک روزہ باشد (اردو) امرداد - سال شمسی کا پانچواں مہینا اور دفاتر دکن میں سال فصلی کا نواں مہینا - جو اکتیس دن کا ہے۔

امر کردن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی حکم کردن است (عرفی ؎) نبود بتا چو امر سکون وسیر کنی ؛ زمانہ فاصلہ یا بدمیان تا ونور ؛ (اردو) حکم کرنا۔

فعل امر است کہ تعریفش بر امر گذشت (اردو) دیکھو امر۔

امر معروف | اصطلاح - بقول بحر امر کردن بکارہای نیکو کہ در شریعت اسلام معروف وشناختہ شدہ باشد - چنانکہ صوم وصلوۃ وحج وزکوۃ متوقف

امر مدامی | استعمال - مرکب توصیفی - این ہمان

گوید که مرکّب توصیفی است وکنایه باشد و بمعنی حکم معروف ضد نهی منکر انچه بجز بصورت مصدر بیان کرده است مقصودش حاصل بالمصدر است	(اردو) امر معروف وہ حکم شرعی ہے جو نیک کامون کی نسبت ہے ۔ جیسے نماز روزے حج زکوٰۃ اور یہ ضد ہے نہی منکر کی ۔

(۱) امروت
(۲) امرود

(۱) بقول برہان باتای قرشت بر وزن و معنی امرود یعنی (۲) باشد و آن میوہ ایست و ذکر (۲) ہم کردہ ۔ صاحب ناصری نسبت (۱) فرماید کہ مبدّل (۲) باشد و فرماید کہ بہ تبدیل میم و نون انرود و انبرود ہم آمدہ و اُمرت مخفّف امروت و اُمرُد مخفّف امرود باشد ۔ معاصرین عجم استعمال (۲) کنند و صاحب روزنامہ بحوالۂ سفرنامۂ ناصرالدین شاہ قاجار ذکر (۲) کردہ صاحب انندہرد رلغت فارسی گفتہ و بقول صاحب کنز ترجمہ این در ترکی آرمود باشد مؤلّف گوید کہ اَمرت بفتح اوّل و کسر سوم بزبان سنسکرت ہر چیز نوش و شیرین را گویند و میوہ معروف را ہم و اَمروت بزیادت و او بمعنی میوۂ مذکور آمدہ پس بخیال ما (۱) اصل است و (۲) مبدلش کہ فارسیان تای فوقانی را بدال مہملہ بدل کنند ہمچون توت و تود درین صورت (۱) لغت سنسکرت باشد کہ در فارسی مستعمل شد و (۲) مبدّل و مفرّس (اردو) امرود ۔ مذکر ۔ دیکھو اربو ۔

امروز بقول بہار و وارستہ معروف فرماید کہ بمعنی این زمان آرند مؤلّف عرض کند کہ مبدّل این روز است کہ نون بہ میم بدل شد چنانکہ کجبین و کجیم و ما اشارہ این بر آمم کردہ ایم (رشانی تکلو ســہ) امروز کسی نیست کہ درسیدہ عشق ؛ باشانی خون جگر آشام برآید ؛ (اردو) آج ۔ بقول امیر ۔ موجودہ دن (رشک ســہ) توت فردا کا رنج کیون کھائیں ؛ آج

جس نے دیا ہے کل دے گا ٭

(۱۷ جلد)

امروز داری بخور غم فردا مخور (مثل) صاحبان خزینہ و امثال فارسی ذکر این کردہ اند و از محل استعمال ساکت مؤلف گوید کہ فارسیان این مثل را بہ بیان توکل زنند کہ متوکلین غم فردا نخورند (اردو) دکن مین کہتے ہین "آج تو کھالو کل کا خدا مالک" "کل کی فکر آج نہ کر" یہ متوکلین کی کہاوتین ہین۔

امروز را فردائی در پیش است (مثل) صاحبان خزینہ و امثال فارسی ذکر این کردہ اند و از محل استعمال ساکت مؤلف گوید کہ فارسیان این مثل را برای تسکین کسی زنند کہ بحالت خواری و فلاکت و تکلیف باشد و نیز در بیان نیرنگی دوران مرادف "نمیدانیم کہ فردا چہ می زاید" (اردو) دکن مین کہتے ہین "آج تو گزری کل دیکھو کیا ہوتا ہے" یعنی زمانے کی نیرنگی سے ہر وقت رنگ بدلتا رہتا ہے۔

(۱) امروز فردا اصطلاح - (۱)

(۲) امروز فردا کردن بمعنی بہ دیرین روز ہا و با قرب زمان و زود باشد چنانکہ ظہوری گوید (سے ۵) دکان مدعی امروز فردا تختہ خواہد شد ٭ بباز اروفائی مایہ رسوا زودمی گردد ٭ (ولہ سے ۵) زودمی افتد زبان از کار وحشت غالبست ٭ داستان ظہوری حال خود امروز فردا عرض کن ٭ صاحب بحر و بہار ذکر (۲) کردہ گوید کہ بمعنی دفع الوقت و تعلل نمودن (صائب سے ۵) لبش امروز فردا می کند در بوسہ دادن ہا ٭ نمید انداز خط چون دشمنی کم فرصتی دارد ٭ معاصرین عجم ہم استعمال این کنند (اردو) (۱) آجکل - آجکل مین - آج ہی کل مین - امروز فردا مین - بقول امیر جلد اور بہت جلد (ناسخ سے ۵) گرہی ہین ترے ابرو کے اشارے قاتل ٭ آجکل چلتی ہی تلوار ترے کوچے مین ٭ (ظفر سے ۵) جو ہمنشین رہے ان کے ہی

تو محفل سے ؛ بھاری ہوتی رہے موقوف آجکل مین نشست ؛ (رند سے) ڈالتا ہون کسی جلاد کے پالے تجھکو ؛ آجہی کل مین لگاتا ہون ٹھکانا تیرا ؛ (فقرہ امیر) امروز فردا مین ناش ہو جائیگی ؛ (۲) آجکل کرنا یا کرتے رہنا ۔ امروز فردا کرنا بقول امیر حیلہ حوالہ کرنا (نگہت سے) واے قسمت جنپہ ہم مرتے رہے ؛ آجکل آرکی ٹلے کرتے رہے ؛ (فقرہ امیر) ان سے کتاب ملنا مشکل ہے امروز فردا کیا کرتے ہین "

(۱) امروزی	صاحب انند بحوالۂ
(۲) امروزینہ	فرہنگ فرنگ ذکر (۱

و ۲) کردہ فرماید کہ منسوب بہ امروز است بہار ذکر (۲) کردہ مؤلف گوید کہ بمعنی صرف امروز باشد (امیر خسرو سے) از ان مہ نیست امروزینہ این جورت ؛ کہ دل بر دوستان دیرینہ دارد ؛ حیف است کہ سند (۱) پیش نشد ۔ و معاصرین عجم از ہر دو ساکت (اردو) (۱) و (۲) صرف آج ۔ آج ہی ۔ جیسے " نہ صرف آج انہون نے ایسا کیا ہے ۔ بلکہ وہ ہمیشہ ایسا ہی کرتے ہین "

امرو نہی	استعمال ۔ بمعنی حکم امور جایز و ممانعت

امور نا جائز است (انوری سے) کار بند و مسخر و منقاد ؛ امر و نہی ترا قضا و قدر ؛ (اردو) امر و نہی ۔ اردو مین کہ سکتے ہین ۔ یعنی احکام جائز کے کرنے کا حکم اور امور نا جایز کی ممانعت ۔

اساک	بقول بہار بمعنی وا ایستادن و نگاہداشتن و چنگ در زدن و باز داشتن مؤلف

گوید کہ بالکسر لغت عرب است و صاحب منتخب ذکر این کردہ فارسیان استعمال این (۱) بمعنی کشیدگی و (۲) بمعنی بخل و (۳) بمعنی دریغ کنند و برای معنی مصدری با مصادر فرس مرکب سازند کہ در ملحقات می آید (ظہوری سے) بہ صرفہ صرف کن اے دل حیات در ہجران ؛ امید

(۱۸۳)

وصل همانست اندک امساکی ؛ سند معنی دوّم وسوم بر امساک کردن می آید (اردو) امساک بقول امیر - عربی - مذکر (۱) رکاوٹ (اسیر ـــہ) کردن جیب ضبط روئے کو مکدر دل نہو کیونکر ؛ کہ طائر لوٹتے ہین خاک پر امساک باران مین ؛ (۲) بمعنی کنجوسی - خست (ناسخ ـــہ) زاہدا ہے فرق جتنا جود اور امساک مین ؛ جان او تنا ہی تفاوت زہر اور تریاک مین (۳) دریغ - مذکر -

امساک بودن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده که بمعنی کشیدگی بودن است (خسرو ـــہ) ابر را گفتم که چندین دور امساکت چه بود ؛ گفت کز بهر رکاب شه بُدم در انتظار ؛ (اردو) امساک رہنا -

امساک پذیرفتن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده که به معنی کشیدگی قبول کردن است (ابوالفرج رونی ـــہ) سایهٔ چیتر تو شگفت که چون خرمن مه ؛ زیر چیتر تو امساک پذیر د ہموا ؛ (اردو) کشیده رہنا - رکا رہنا -

امساک داشتن | استعمال - از بخل واقف بودن - صاحب آصفی ذکر این کرده (خرین اصفہانی ـــہ) ساقی کف فیاض تو امساک نداند ؛ مگذ ز زمین تشنه جگر گرم خدا را ؛ (اردو) امساک جاننا - امساک سے واقف ہونا (صبیح) او نکا دست کرم امساک جانتا ہی نہین ؛

امساک کردن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده که (۱) بمعنی دریغ کردن است و به معنی مجازی باز داشتن باشد (واہب صفاہانی ـــہ) سرچه باشد که من از تیغ تو امساک کنم ؛ ترسم آنرا گره خاطر فتراک کنم ؛ و (۲) بمعنی بخل کردن (ظهوری ـــہ) دیده در گریه می کند اسراف ؛ گر تو در خنده می کنی امساک ؛ (اردو) (۱) دریغ کرنا (۲) امساک کرنا - بخل کرنا -

امسال | بالکسر بقول صاحب اٰنند بحوالۂ فرہنگ فرنگ بمعنی این سال مؤلف گوید کہ لغت فارسی است از قبیل امروز کہ گذشت مبدل اِنسال۔ و اِنسال۔ مخفف این سال کہ تبدیل نون با میم در فارسی آمدہ ہمچون گجبین و گجیم۔ ما اشارہ این بر کلمہ آم کردہ ایم (انوری ؎) گشتہ بر امروزت از وی ملکت افزون ؛ یا وچون امروز و دی امسال و پارت ؛ (اردو)۔ امسال۔ بقول امیر فارسی۔ مذکر اکی برس (صبا ؎) دشت وحشت کا علاقہ مجھے امسال ہوا ؛ داغ سودا صفت نیر اقبال ہوا ؛

(۱) **امشاسپند** | (۲) **امشاسفند** | (۱) بقول برہان و جہانگیری و سروری و سراج باشین معجمہ و سین بی نقطہ و بای فارسی بر وزن سیلاب کند۔ فرشتہ و ملک را گویند و (۲) مرادفش صاحب ناصری فرماید کہ امہوسپند و امہوسفند کہ می آید آن ہم مرادف این است کہ آنرا سروش ہم گویند (بہرام پارسی یزدانی ؎) ز امشاسپند آنکہ گزیدہ ترش ؛ نیز دیک یزدان پسندیدہ ترش ؛ مؤلف گوید کہ بہ تحقیق ما اصل این (مہ اسفند) بود بکسر اول کہ مہ بالکسر بزرگ را گویند و اسفند در زند و پا زند قدرت حق و روشنی و بقول خان آرزو در سراج) نام فرشتہ موکل بر نار پس (مہ اسفند) بزرگ فرشتہ موکل بر نار و مجازاً مطلق فرشتہ باشد۔ فارسیان بقاعدۂ خود الف وصلی در اوّل این آوردند (امہ اسفند) شد و بقاعدۂ خود الف دوم را بواو بدل کردند ہمچون تاغ و توغ (امہوسفند) قرار یافت کہ بہ ہمین معنی می آید کہ تبدیل فا بہ بای فارسی ہم قاعدۂ فرس است چنانکہ سفید و سپید پس (امہوسفند) و (امہوسپند) ہر دو صحیح باشد و اصل (امشاسپند) ہم (مہ اسفند) باشد کہ الف وصلی در اوّل این آمد و ہای ہوز بہ شین معجمہ بدل شد

چنانکہ پاہنگ و پاشنگ (و امثال آن) مبدلش کہ ذکر تبدیل بای عربی و فا بالا گذشت ہمین است حقیقت این لغات مترادفہ (اردو) فرشتہ ۔ بقول آصفیہ (فارسی) اسم مذکر ۔ خدای تعالی کا نورانی قاصد ۔ ملک ۔ ہاتف (ناسخ ؎) پر پروانہ ہے کیا شمع رخ جانان پہ اگر فرشتہ بھی ادھر آئے تو شہپر جل جائے ؛

امشب | بقول بہار مشترک است در معنی شب گذشتہ و شب آیندہ ۔ (امیر خسرو ؎) خرم شد است امشب بر یار خواہی آمد ؛ سر من فدای راہی کہ سوار خواہی آمد ؛ (سعدی ؎) امشب مگر بوقت نمی خواند این خروس ؛ عشاق بس نکردہ ہنوز از کنار و بوس ؛ مؤلف عرض کند کہ از قبیل امروز و امسال است کہ گذشت کہ اصل این انشب بود و انشب مخفف این شب ۔ نون بہ میم بدل شد چنانکہ گخین و گخیم ۔ ما اشارہ این بر کلمہ اَم کردہ ایم و آنچہ بہار اشتراک این در شب گذشتہ و آیندہ بیان کند محل غور است از قرینہ کلام واضح می شود کہ در کلام خسرو فعل مستقبل برای شب آیندہ آمدہ و از کلام سعدی شب موجودہ و حال ۔ اما شب گذشتہ را امشب نمی گویند چنانکہ بہار خیال کردہ ما در کلام عرفی و ظہوری ہم سند این یافتہ ایم و از ان ہم شب گذشتہ ظاہر نمی شود بلکہ معلوم میشود کہ کلام شاعر در شبی واقع شدہ کہ ذکرش بمیان آمدہ (عرفی ؎) عرفی ببین فسردگی کشت ماہتاب ؛ امشب کہ در بغل بنہادیم شیشہ را ؛ (ظہوری ؎) رہ احوال ما گویا مغنی می زند امشب ؛ کہ طور دیگر افغان از نہاد چنگ می روید ؛ (اردو) آج کی رات ۔ اس رات ۔ مونث ۔

امشب ہمہ شب چیچہ زدی حلوا کو (مثل) | صاحب احسن ذکر این کردہ از محل استعمال ساکت

معاصرین عجم گویند "چمچه زدی چمچه زدی حلوا کو" و صاحب احسن القافیه (امشب همه شب) زیاده کرده و تکرار چمچه زدی را حذف فرموده معلوم میشود که در کلام استادی همچنین دیده باشد حیف است که ذکرش نه کرد - باقی حال فارسیان این را بسبق کسی زنند که در کاری مصروف و منهمک باشد و نتیجه آن هیچ نه بر آید (اردو) دکن مین کہتے ہین "ہنڈیا مین ڈوئی سے چلے چکنے کو کچھ نہ ملے تو مزا کیا" یہ کہاوت اوس مقام پر استعمال کی جاتی ہے جب کسی شخص کو کامون مین رات دن مصروف پائین اور ان کامون کا کچھ نتیجہ ظاہر نہو -

امضا بقول بہار علامتی است که بر پشت خط و قباله نویسند و معنی لغوی آن گذرانیدن باشد مؤلف گوید که لغت عرب است بکسر اول و بقول منتخب بمعنی گذرانیدن و روان کردن فارسیان قدیم بمعنی حاصل بالمصدر یعنی اجرا استعمال کرده اند و برای معنی مصدری با مصادر فرس مرکب سازند و نیز علامتی یا دستخطی را امضا نام است که هر حاکم بر پشت تحریری بحکم اجرای آن ثبت کند و معاصرین عجم این را بمعنی مهر و دستخط کردن آورده اند و نتیجه آن هم همان صاحبان رہنما و بول چال بحواله سفرنامه ناصرالدین شاه قاچار ذکر این کرده اند (اردو) اجرا - مہر و دستخط کرنا - یا وہ علامت یا دستخط جو حاکم کسی تحریر کی پشت پر حکم اجرا ثبت کرے -

امضا دادن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده که بمعنی اشاره یا علامت حکم اجرا کردن نوشتن باشد (شانی مشهدی ؎) گر ز دیوان قضا حکم نجاتی آیدم * نیست مجرا اگر نه بر طبعش امضای من * مقصود شاعر اینست که اگر از دیوان قضا حکم نجات من آید آن را جاری و نافذ شده قیاس نباید کرد تا آنکه بر طبعش امضای من نباشد مخفی مباد که مُجرا بالضم بمعنی روان کرده شده و

اصطلاح دفاتر فارس جاری کردہ شدہ و طبع بمعنی مہر نہادن بر نامہ و کنایہ از جاری کردنش کہ بمعنی اجرا است و امضا بمعنی مہر و دستخط کردن و نیز بمعنی علامتی است کہ بر پشت کاغذ برای جاری کردنش نویسند (اردو) کسی تحریر کی اجرائی کے لئے حکم کرنا یا اشارہ کرنا۔

امضا ساختن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی جاری و نافذ کردن است (نظیری نیشاپوری ؎)
از فتوت کردہ جرم دشمن غدار عفو ؛ گرچہ غدر باطنی را دشمن امضا ساختہ ؛ (اردو) جاری اور نافذ کرنا۔

امعاسین | بقول برہان بفتح اول و سکون ثانی و عین بی نقطہ بالف کشیدہ و سین بی نقطہ بہ تحتانی رسیدہ و بنون زدہ بلغت رومی آب غورہ را گویند و بعربی ماء الحصرم ماذکر آب غورہ در ممدودہ کردہ ایم صاحب محیط بر امعاسین فرماید کہ آب غورہ انگور باشد (اردو) دیکھو آب غورہ۔

امغیلان | بقول برہان بفتح اول و ضم ثانی و فتح غین نقطہ دار و سکون تحتانی و لام بالف کشیدہ و بنون زدہ نام درختی است معروف و مشہور بمغیلان گویند حضض مکّی را از برگ آن میسازند و آنرا بعربی شوکۃ المصریہ خوانند و بتشدید ثانی ہم بنظر آمدہ۔ صاحب محیط بر مغیلان فرماید کہ اسم فارسی است و مادر غولان ہم و بعربی ام غیلان و اغلب کہ مغیلان مفرس باشد از ام غیلان و عوام عرب آنرا طلح و اہل بادیہ سمر و بسریانی قنیا نامند و بسبب بودن صمغ آن سرخ مثل رنگ خون جالینوس آنرا شجرۂ حائفہ نامیدہ و بہندی ببول و کیکر نام است و آن درختی است خاردار و نبست آن اکثر صحراہا و دامن ہای کوہ و دو قسم می باشد

بالجملہ جمیع اجزای این سرد و خشک در دوم و بقول بعضی گرم در دوم قابض و مجفف - نافع ثوران خون و مانع خون و اقسام سیلان مواد فرمنۂ بدن از ہر جاکہ باشد و منافع بسیار دارد مؤلف گوید کہ عجبی نیست کہ فارسیان مغیلان را بزیادت الف وصلی در اولش امغیلان کردہ باشند یا امّ غیلان را بحذف تشدید استعمال کردہ باشند ولیکن درین صورت ضرور بود کہ میم مکسور باشد قیاس اوّل غالب است وجا دارد کہ از امّ غیلان الف اول را حذف کردہ بہ تصرّف حرکت میم یعنی بہ تبدیل کسرۂ میم بہ ضمّہ مغیلان بطور مفرّس کردند و پس ازان الف وصلی در اولش آوردہ امغیلان ساختند وہمین است خیال صاحب محیط (اردو) ببول - بقول آصفیہ ہندی - اسم مذکر - ایک خاردار درخت جسے ہندی مین کیکر اور فارسی مین مغیلان کہتے ہین - اسکی چھال سے چمڑا رنگتے اور شراب کا خمیر اٹھاتے ہین -

امکان بقول بہار بمعنی دست دادن و جائز و ممکن شدن فرماید کہ بالفظ داشتن مستعمل مؤلف عرض کند کہ لغت عربست بکسر اول و بقول منتخب بمعنی دست دادن فارسیان استعمال این بمعنی حاصل بالمصدر یعنی مقدرت کنند و برای معنی مصدری بامصادر فرس مرکّب سازند (صائب ؎) ہیچ لب زیر فلک بی نالہ جانکاہ نیست ؛ تار و پود عالم امکان بغیر از آہ نیست ؛ (انوری ؎) سلطان داد و دین کہ نگین قدر دست ؛ در حلّ و عقد قدرت و امکان روزگار ؛ (اردو) امکان - بقول امیر (عربی) مذکر - مجال - طاقت - مقدور - مقدرت (رند ؎) امکان کیا جو الفت گیسو و رخ چھٹے ؛ دیدے جو کوئی حاصل چین و عرب مجھی (فقرہ امیر) میرے امکان مین ہوتا تو آج موتیون سے منہ بھر دیتا ؛

امکان بودن استعمال۔ بمعنی ممکن بودن است چنانکہ ظہوری گوید (ﺳـ) امکان نزول شر مباد بر کس ؛ الا کہ ترا اختیار باشد ؛ (اردو) ممکن ہونا۔ **امکان داشتن** استعمال۔ صاحب آصفی ذکر	این کردہ بمعنی ممکن بودن است (عربی ﻫ) حدیم شام از زبان دیگر نیست ؛ زمن این گفتگو مکان ندارد ؛ (انوری ﻫ) نہ منتقم ز آنکہ امکان ندارد ؛ چو خلق عدم علت استقامت (اردو) ممکن ہونا۔

انکہ بقول صاحب شمس لغت فارسی است بفتح یکم و سیوم نابینای مادرزاد و آنکہ جای چشم ندارد۔ دیگر کسی از محققین با او نیست و نہ سند استعمال پیش شد۔ معاصرین عجم ہم برزبان ندارند (اردو) دیکھو اعمی فطری۔

املا بقول بہار بمعنی فروگذاشتن و مہلت دادن و از یاد چیزی نوشتن و پر گردانیدن فرماید کہ بالفظ کردن مستعمل مؤلف گوید کہ لغت عرب است بکسر اول و فارسیان اینرا بمعنی حاصل بالمصدر یعنی تحریر استعمال کنند و برای معنی مصدری با مصادر فرس مرکب سازند کہ در ملحقات آید (اردو) املا۔ بقول امیر۔ (عربی) مذکر۔ رسم الخط کے موافق لکھنا۔ جیسے (فقرہ امیر) مرزا صاحب کا املا تک درست نہیں ہے ؛ آپ فرماتے ہین کہ رشک نے مونث بھی کہا ہے (ﺳـ) نامہ جانان ہے یا لکھا مری تقدیر کا ؛ خط کی انشا اور ہے لکھنے کی املا اور ہے ؛ مؤلف عرض کرتا ہے کہ فقرۂ امیر مین املا بمعنی تحریر مستعمل ہے لیکن وہ مخصوص ہے رسم الخط کی مطابقت کے ساتھ اور فارسیون نے مطلقاً بمعنی تحریر اسکا استعمال کیا ہے۔

املاق بقول برہان و جامع بکسر اوّل و سکون ثانی و لام بالف کشیدہ و بقاف زدہ نام ولائیتست از ترکستان۔ صاحب سروری این را بہ لام دوّم و میم سوّم آوردہ۔ صاحب

مؤیّد بذیل لغات عربی نوشتہ فرماید کہ صاحب شرفنامہ این را ترکی گفتہ مؤلّف گوید کہ محققین ترکی زبان ازین ساکت اند وجا دارد کہ نام اصلی این ولایت بہ لام دوم و میم سوم باشد چنانکہ قول صاحب سروری است و آلماق لغت ترکی است بمعنی احاطہ (کذا فی الکنز) پس فارسیان بکثرت استعمال تقدیم و تاخیر یک حرف کردہ باشند کہ مقلوب بعض در زبان فارسی آمدہ ہمچون اسطخر و اسطرخ و آفزار و افراز و افلدہ و آلغدہ ولیکن محققین ترکی آلماق را ہم نام ولایتی نہ نوشتہ اند واللہ اعلم بحقیقۃ الحال (اردو) املاق ترکستان کی ایک ولایت کا نام ہے۔

املا کردن **املا نمودن**	استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی نوشتن است مطلقاً (صائب ؎) ز دل مجموعہ ہر روز املا میتوان کردن ؛ ازین یک قطرہ	خون صد نامہ انشا می توان کردن ؛ (ہاتفی جامی ؎) بفرمود تا بر نقیض نخست ؛ یکی نامہ املا نمودند چست ؛ (اردو) لکھنا۔ تحریر کرنا۔

املہ بقول صاحب شمس لغت عربی و فارسی است بالفتح نام میوہ ایست کہ بہندش آونلہ گویند۔ صاحب ضمیمہ برہان گوید کہ ہمان آملہ کہ در ممدودہ گذشت و صاحب مؤیّد فرماید کہ املیہ بزیادت تحتانی بعد میم فارسی آملہ باشد مؤلّف عرض کند کہ ما تعریف این در ممدودہ کردہ ایم ممدودہ و مقصورہ چیزی نیست کہ نتیجۂ لب و لہجۂ مقامیست اصل این آملا بالف ممدودہ والف در آخر لغت سنسکرت است کہ بقول صاحب ساطع چیزی است کہ آن را در عربی آملج و در فارسی آملہ گویند و ہم او گوید کہ املی بالفتح در سنسکرت ترش حامض را گویند۔ بخیال ما فارسیان لغت سنسکرت آملا را بہ تبدیل الف باہای ہوز آملہ کردہ اند ہمچون پاتسلا پاسہ وجا دارد کہ املی

بمقصورہ مرکب باشد از لغت سنسکرت آمل و ہاے نسبت و نام ثمر معروف قرار یافتہ کہ ترش حامض است (اردو) دیکھو آملہ۔

امّ ملدم اصطلاح۔ بقول بحر بکسر میم دوم و سکون لام و فتح دال کنیت تپ دائمی کہ مادر مرگ است مؤلف گوید کہ مرکب اضافی است از ہر دو لغت عربی یعنی اُمّ بضم اول و تشدید میم بمعنی اصل و مادر گذشت و مِلدم بقول منتخب بالکسر بمعنی مرد فربہ و سنگ کہ بدان خستۂ خرما کوبند جہت	علف ستور پس معنی لفظی این اصل یا مادر سنگی است کہ بدان گزند رسد و کنایہ از تپ دائمی کہ انسان را بمرگ رساند نمیدانیم کہ صاحب بحر این را بمعنی مادر مرگ چگونہ گرفت کہ ملدم بمعنی مرگ نیامدہ در محاورۂ عرب ہم این اصطلاح بہمین معنی مستعمل است و فارسیان ہم استعمال این کنند (اردو) دائمی تپ مؤنث

امن بقول بہار بی ہراس شدن فرماید کہ فارسیان (۱) بمعنی ایمن و بی ہراس استعمال کنند مؤلف گوید کہ لغت عربست بالفتح۔ صاحب منتخب ہم ذکر این کردہ فارسیان استعمال این بمعنی حاصل بالمصدر کنند کہ بی ہراسی و ایمنی و اطمینان باشد و برای معنی مصدری با مصادر فرس مرکب سازند (انوری ع) ہمش بخیطۂ امن اندرون وحوش و طیور ٭ ہمش بسایۂ احسان درون رجال و نسا ٭ (ولہ ع) مرغ در سایۂ امن تو پر دگر دہواد ٭ وحش از نعمت فضل تو چر دگر دکنام ٭ آنچہ بہار استعمال این بمعنی ایمن و بی ہراس گفتہ سندش از کلام صائب است و ہم او گوید کہ امن تر بجاے آمن تر مستعمل (ع) در دسر تا نہ کشی صائب ازین بیخبران ٭ گوشۂ امن تر از خلوت خاموشی نیست (ولہ ع) از زہر چشم سنگدلان امن نیستم ٭ چون پستہ در لباس بود نوشخند ما ٭ مؤلف گوید

کہ در کلام اول صائب امن بمعنی بی ہراسی است موافق قیاس یعنی گوشۂ امن (مرکب اضافی)
بمعنی گوشۂ بی ہراسی واطمینان مستعمل و در کلام دومش ہم آمن بمعنی بی ہراسی واطمینان
آمدہ واضح باد کہ در کلام صائب تر بمعنی بہ ولطیف است پس در معنی شعر ضرورت ندارد
کہ امن را بمعنی امین گیریم البتہ در مرکبات آمن کہ در ملحقات آید آمن بودن وشدن را فارسیان
بمعنی امین بودن وشدن آوردہ اند وصراحت معنی آن ہمدرانجا کنیم کہ فارسیان مصدر را بمعنی
مفعول استعمال کنند چنانکہ خلق را بمعنی مخلوق گیرند۔ خان آرزو در سراج فرماید کہ (۲) آمن
وآمنہ بمعنی تودۂ ہیزم وپشتہ وامثال آن ومن مخففش آمدہ وازہمین مرکب است
خرمن بمعنی تودۂ بزرگ وبمدہ نیز (انتہی) **مؤلف** عرض کند کہ آمن وآمنہ در حدودش
گذشتہ است وسند استعمالش ہم ہمدرانجا مذکور ولیکن استعمالش بمقصورہ از نظر ما نگذشت
حیف است کہ خان آرزو سند استعمال این پیش نکرد۔ باری حال آمن وآمنہ باشد
یا امن وامنہ در ہر دو الف وصلی است واصل این ہا بمعنی من باشد کہ بمعنی تودۂ
ہر چیز بجاہش می آید وخرمن مرکب ازہمین است وشک نیست کہ ہاے ہوز در آخر آمنہ
وامنہ زائد است یا براے نسبت۔ دیکھیے (اردو) (۱) امن بقول امیر (عربی)
مذکر۔ بمعنی پناہ حفاظت (آتش ۵) امن میں رکھتی ہی جو رچرخ سے وارفتگی ✱ منزل بسیار
میں اندیشہ نہیں سیلاب کو ✱ آپ ہی نے امن چین۔ امن وامان بمعنی آرام واطمینان
کہا ہی۔ (۲) دیکھو آمن اور آمنہ۔

امن آباد	اصطلاح۔ بقول بحر بمعنی جاے	امن است یعنی آبادی امن دارندہ اسم فاعل

ترکیبی (اردو) امن اور اطمینان کی جگہ گو
امن آباد کھہ سکتے ہین۔

امن بودن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ
کہ بمعنی ایمن بودن است بہار اشارۂ ہمین معنی
بر لفظ امن کردہ **مؤلف** عرض کند کہ این
از قبیل خلق است کہ بمعنی مخلوق مستعمل و جا
دارد کہ کلمۂ در را محذوف گیریم (نجات
اصفہانی ؎) از گوشمال برق حوادث
مباش امن ٭ خود را چو موم مہر بہمیان زر
مبسند ٭ (اردو) مطمئن ہونا۔ مطمئن رہنا
امیر نے لفظ ایمن پر ایمن ہونے کی سند دی
ہی (ناسخ ؎) دل مین ایمن ہو نہ خونخوار و
جو دشمن ہے ضعیف ٭ مورچہ دیکھو تو کھا جاتا ہے
کیا تلوار کو ٭

امن خواستن استعمال۔ صاحب آصفی
ذکر این کردہ کہ بمعنی طلب امن کردن است
(سلمان ساوجی ؎) امن از جہان مخواہ
کہ ہیر اجل درو ٭ ہرگز نداد است کسی را بجان
امان ٭ (اردو) امن چاہنا۔ امن طلب کرنا

امن داشتن استعمال۔ صاحب آصفی
ذکر این کردہ کہ بمعنی محفوظ و مطمئن بودن است
(حزین ؎) بی بادہ شہر ہستی امن و امان ندارد ٭
بغداد خط جام دار السلام گردان ٭ (اردو)
محفوظ ہونا۔ امن مین رہنا۔ اطمینان رکھنا۔

امن شدن استعمال۔ صاحب آصفی
ذکر این کردہ کہ بمعنی ایمن شدن است بہار
اشارۂ این بر لفظ امن کردہ **مؤلف** عرض کند
کہ از قبیل خلق است کہ بمعنی مخلوق مستعمل و جا
دارد کہ کلمہ در محذوف گیریم (صائب ؎)
ذوق حیرانی بداد چشم خون پالا رسید ٭ سینہ
خم امن شد از جوش چون صہبا نشست ٭ جا
دارد کہ در مصرع دوم امن را مجازاً بمعنی مقام
امن گیریم (اردو) ایمن ہونا۔ بی فکر ہونا
مطمئن ہونا۔ محفوظ ہونا۔ دیکھو امن بودن جسیم

ایمن ہونا کی سند ہے۔

امن شستن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی از دست دادن امن واختیار کردن خطرہ و در خطر افتادن است (خسرو ؎) ایمنی است از آنگونہ جست ؛ کامن خود از آمنہ خود نشست (اردو) بے امن ہونا۔ خطرے مین پڑنا۔

امن کردن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی امن دادن و مطمئن و محفوظ کردن است (صائب ؎) می کند کار خضر دلنفس چو گردید مطیع ؛ دزد چون شحنہ شود امن کند عالم را (ظہوری ؎) دوران بزم امن ظہوری بجام کرد ؛ خونابہ کہ از دم تیغ خطر چکید ؛ (اردو) امن عطا کرنا۔ محفوظ و مطمئن کرنا۔ پناہ دینا۔

امن و امان | استعمال۔ ہر دو لغت عربیست مرادف یکدیگر فارسیان بمعنی اطمینان و بیخوفی استعمال کنند سند این بر امن داشتن گذشت (انوری ؎) زان پس کہ قضا شکل دگر کرد جہان را ؛ وز خاک برون برد قدر امن و امان را (اردو) امن و امان بقول امیر۔ مذکر۔ حفظ و امان۔ حفاظت بچاو۔ اطمینان و آرام (منیر ؎) یہ اسکے عہد مین امن و امان حاصل ہے دنیا کو ؛ کہ آتی ہے نظر جمعیت دلکی فراوانی ؛ (نثر) شہر مین امن و امان ہے۔

امنہ | بقول برہان و جامع بفتح اول و ثانی و نون۔ پشتۂ ہیزم را گویند۔ خان آرزو در سراج ذکر این کردہ و در ممدودہ ہم گذشت و این ہمانست کہ حقیقت این بضمن لفظ آمن بر معنی دوم مذکور شد (اردو) دیکھو آمنہ اور آمن کے دوسرے معنی۔

امن یافتن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی حاصل کردن اطمینان دینا

باشد (طالب آملی ؎) جگراز کاوش آن غمزہ پناہی می جست ؛ ہیچ جا امن تراز	خانۂ زنبور نیافت ؛ (اردو) امن پانا ۔ جیسے ؛ ہم نے وہاں ہر قسم کا امن پایا ؛

(۱) **اُمنیّت** بقول صاحب منتخب بالفتح وتشدید یا وتاے مدورہ لغت عربست بمعنی ایمنی و بالضم وتشدید یا دروغ وآرزو ومراد وکتاب خواندن ۔ امانی جمع این ۔ صاحب انند ہم ذکر معانی بالا کردہ وصاحب غیاث ہم این را آوردہ ۔ صاحب تحقیق الاصطلاحات براین فرماید کہ مصدر عربیت وفارسیان یاے تحتانی مشدّد وتاے مصدری بآن الحاق کردہ اُمنیّت ساختند چنانکہ در عربی یاے مشدّد وتاے تانیث براے معنی مصدری در آخر صفات آید ہمچون قابلیّت ومقبولیّت وفی الحقیقت اُمنیّت در کلام عرب نیامدہ وفرماید کہ میر عبد الرشید تتوی در منتخب اللغات بمعنی ایمنی غور نکردہ بر شہرت اکتفا کرد کہ در قاموس وامثال آن این لغت یافتہ نمیشود **مؤلف** گوید کہ معاصرین عجم ہم استعمال این کنند وصاحب رہنما بحوالۂ سفرنامۂ ناصر الدین شاہ قاچار ذکر این کردہ (ظہوری ؎) ظہوری این سخن باور ندارد ؛ کہ در ملک خطر امنیّتی ہست ؛ وبامصدر دادن ---------

(۲) **اُمنیت دادن** ہم بمعنی امن دادن مستعمل (نظیری نیشاپوری ؎) ظہور حسن تو امنیّتی بدوران داد ؛ کہ پادشہ زرعیّت نمی ستاند باج ؛ (اردو) (۱) دیکھو امن (۲) امن دینا ۔ اطمینان دلانا ۔ بی خوف کر دینا ۔ مطمئن کر دینا ۔

اُمور بضم اول ودوم لغت عرب است جمع امر ۔ صاحب منتخب بر امر گوید کہ بالفتح کار وواقعہ وحادثہ وامور جمع آن وبمعنی فرمودن وفرمان واوامر جمع آن ۔ **مؤلف** گوید کہ

فارسیان استعمال این بمعنی کارہا کنند و بلغات فرس مرکّب ہم سازند کہ در ملحقات آید۔ (انوری ے) تا ہست علوم را مبادی ÷ تا ہست امور را عواقب ÷ حکم تو ہمیشہ باد باقی ÷ عزم تو ہمیشہ باد ثاقب ÷ (ولہ ے) آنکہ عدلش در انتظام امور ÷ شکل پروین دہد بہفت اورنگ ÷ (اردو) امور بقول امیر۔ امر کی جمع (نواب میرزا شوق ے) آگے تو یہ نہ تھا ترا دستور ÷ کس سے سیکھے ہین اسطرح کے امور ÷

امور خارجہ استعمال۔ مرکّب توصیفی بقول صاحب بول چال و رہنما بحوالہٴ سفرنامہٴ ناصر الدین شاہ قاچار بمعنی کاروبار متعلقہٴ سلطنت ہای غیر (اردو) غیر ممالک کے کاروبار۔ مذکّر۔

امور دیدہ استعمال۔ بقول انند بحوالہٴ فرہنگ فرنگ بمعنی کار آزمودہ **مؤلف** گوید کہ از قبیل جہان دیدہ باشد حیف است کہ سند استعمال این پیش نشد معاصرین عجم بر زبان ندارند (اردو) کاروبار سے واقف

امور کلّی اصطلاح۔ مرکّب توصیفی۔ بقول صاحب بحر آنکہ موجود باشد در عقل و معدوم باشد در خارج یعنی در خارج ذاتی نباشد کہ او را حیات وعلم نام نہادہ شود (اردو) امور کلّی وہ ہین جو عقل مین موجود ہون اور خارج مین معدوم جیسے حیات اور علم۔

اموس بقول برہان و جامع و انند بفتح اول وضم ثانی و سکون واو و سین بے نقطہ تخمی باشد کہ بر روی نان پاشند و آنرا نانخواہ نیز گویند و با ہمزہٴ ممدودہ ہم بنظر آمدہ۔ صاحب انند صراحت کردہ کہ این اسم جامد فارسی زبان است۔ **مؤلف** گوید کہ این ہمانست کہ تعریف کاملش بر آمنا گذشت (اردو) اجوائن۔ مؤنث۔ دیکھو۔ آسا۔

اموسنی بفتح اول وسکون ثانی وکسر واو وسین بے نقطہ ساکن ونون بہ تحتانی رسیدہ دوزن را گویند کہ یک شوہر داشتہ باشند ہر یکے مر دیگری را اموسنی بود۔ صاحب جامع گوید کہ این را وسنی وہوو ہم گویند **مؤلف** عرض کند کہ ہمین لغت در ممدودہ گذشت بہ معنی انباغ۔ صاحب انند صراحت فرماید کہ لغت فارسی است ومحققین ترکی وسنسکرت وعربی ازین ساکت اند بخیال ما وسنی کہ بہمین معنی می آید مخفف این باشد وجا دارد کہ اصل این موسنی باشد کہ وضع شد از لغت سنسکرت یعنی موسنا کہ بقول صاحب ساطع بمعنی غضب کردن وبزور گرفتن آمدہ۔ عجیبی نیست کہ فارسیان الف آخرش را بطریق اماله بدل کردند بہ تحتانی ونام نہادند برائے انباغ کہ غضب باہمی شان معروف است وپس ازان الف وصلی در اول این آوردہ اموسنی کردند واعراب موجودہ نتیجۂ استعمال است کہ با اصلیت ہیچ تعلق ندارد واللہ اعلم (اردو) دیکھو آموسنی۔

اُمّہات بقول صاحب انند بضم اول ومیم مشدد مفتوح لغت عربست بمعنی مادران جمع اُمّہۃ واین لغتی است در اُمّ کہ بمعنی مادر گذشت واستعمال اُمّہات در انسانست۔ صاحب صراح ہم ذکر این کردہ۔ فارسیان استعمال این ترکیب کنند کہ در ملحقات آید (اردو) ماں کی جمع۔ مائیں۔ مؤنث۔

اُمّہات اسما اصطلاح۔ بقول صاحب بحر وبہار وانند اسمائے اربعۂ الٰہی کہ اول وآخر وظاہر وباطن است۔ **مؤلف** گوید کہ مرکب است از ہر دو لغات عربی زبان۔ مرکب اضافی۔ معنی لفظی این اصل ومادرہائے جمیع اسما باشد وکنایہ از اسمائے اربعۂ الٰہی کہ بالا مذکور شد

از محققین عرب صاحبان صراح ومحیط المحیط این را ترک کردہ اند وصاحب محیط المحیط بر امہات گوید کہ نزد صوفیہ برائے اوّل وآخر وظاہر وباطن مستعمل پس جز این نیست کہ فارسیان این اصطلاح را باضافت امہات بسوی اسماء قرار دادہ اند (اردو) امّہات اسما۔ کنایہ ہے چار اسمائے الٰہی سے یعنی اول وآخر وظاہر وباطن۔

امہات سفلی اصطلاح۔ بقول صاحب بحر[1] عناصر اربعہ و (۲) طبقات زمین۔ بہار بر معنی اول قانع وصاحب انند با صاحب بحر متفق و صاحب محیط المحیط بر (الامّہات السفلیہ) گوید کہ عناصر اربعہ باشد وبس۔ بخیال ما فارسیان ہمین اصطلاح عربی را ترکیب فارسی قرار دادند ومعنی دوم اضافہ کردند وشک نیست کہ این اصطلاح از ہر دو لغت عرب مرکّب توصیفی است ومعنی حقیقی این اصل یا مادر ہائے سفلی وکنایہ باشد از ہر دو معنی کہ بالا مذکور شد (اردو) امّہات سفلی۔ کنایہ ہے (۱) چار عنصر اور (۲) طبقات زمین سے۔ اور چار عنصر سے مراد۔ آگ۔ پانی مٹّی۔ ہوا۔ دیکھو اسطقسات۔

امہات علوی اصطلاح۔ بقول صاحب بحر و بہار (۱) علوم (۲) عقول (۳) نفوس (۴) ارواح۔ صاحب انند را با صاحب بحر اتّفاق۔ صاحب محیط المحیط بر (الامّہات العلویّہ) گوید کہ عقول ونفوس وارواح باشد **مؤلف** گوید کہ فارسیان ہمین اصطلاح عرب را ترکیب توصیفی در فارسی گرفتند کہ مرکّب از ہر دو لغت عرب است ومعنی اول زیادہ کردند ومعنی حقیقی این اصل یا مادر ہائے علوی وکنایہ باشد از ہر چہار معنی بالا (اردو) امّہات علوی سے (۱) علوم (۲) عقول (۳) نفوس (۴) ارواح مراد ہین اور یہ کنایہ ہے۔ اور چارون مذکر مستعمل ہین۔

اھوسپند	بقول برہان و ناصری و جامع و جہانگیری و سروری ہمان امشاسپند کہ گذشت و
اھوسفند	ناصرحت ماخذاین ہردو ہم بدرانجا کردہ ایم (اردو) دیکھو امشاسپند۔

امی بقول بہار بضم و تشدید میم (۱) آنکہ پدرش بمیرد و از تربیت پدر محروم بودہ در کتف مادریا قابلہ و دایہ پرورش یابد۔ در عرف ناخواندہ و بے سواد **مؤلف** گوید کہ لغت عربیت و بقول صاحب منتخب آنکہ خواندن یا نوشتن نتواند یا آنکہ بر خلقت امی باشد کہ کتاب نخواندہ باشد و (۲) لقب خاص نبینا صلی اللہ علیہ وسلم فارسیان استعمال این کنند و بترکیب فارسی مرکب ہم۔ (نظامی ؎) پس آنکہ قلم بر عطارد شکست ٭ کہ امی نگیرد قلم را بدست ٭ (اردو) امی۔ (۱) بقول امیر (عربی) یاے نسبت کے ساتھہ وہ شخص جس کا باپ بچپن مین مرجاے فقط مان اوسکی پرورش کی متکفل ہوا اور وہ اسی وجہ سے علم نہ حاصل کر سکے۔ مجازاً بے لکھا پڑھا آدمی۔ اور (۲) خاص آنحضرت صلی اللہ وسلم کا لقب۔ آپ کے والد بزرگوار نے آپ کی ولادت سے کچھ روز پہلے انتقال فرمایا اور بچپن ہی مین والدہ محترمہ بھی راہی ملک بقا ہوئین اور آپ عالم علم لدنی ہوئے لکھنا پڑھنا کسی سے سیکھا نہین اس مین حکمت الٰہی یہ تھی کہ استاد کو آپ پر فضیلت نہو۔ (اسیر ؎) امی لقب و زبان سفینہ ٭ ناخواندہ و صد کتب بسینہ ٭

(۱) امیا	بقول برہان و ناصری و سروری و جامع و جہانگیری (۱) بروزن دریا و (۲)
(۲) امیان	بروزن ہمیان کیسۂ زر باشد و ہم او بر ہمیان صراحت کند کہ کیسۂ باشد طولانی

کہ بر کمر بندند و بعربی صرہ خوانند (از سروری ؎) از تمناے خاک آنحضرت ٭ خاک گشتہ ادیم امیا نہا ٭ خان آرزو در سراج گوید کہ (۱) مخفف (۲) و ہمیان کہ می آید مستبدل امیان

کہ الف بہ ہا بدل شود **مؤلف** عرض کند کہ ماخذ این ہم میان است از قبیل ہمدم و ہمراز کہ ہم افادۂ معنی معیّت کند و بدینوجہ کہ این کیسۂ دراز را بر میان بندند این را ہم میان نام کردند بکثرت استعمال یک میم حذف شدہ ہمیان شد وہاے ہوز را بہ الف بدل کردہ امیان کردند چنانکہ انباز و ہمباز و امیان بہ تخفیف نون امیا شد (اردو) ہمیانی مؤنث۔ دیکھو اپر انداخ۔

امید بقول بہار ترجمۂ رجا و امل است۔ بستہ۔ بلند۔ دراز۔ فربہ۔ مردہ از صفات و زنجیر از تشبیہات اوست (ظہوری ؎) بہ بازوی دل روز غم می برم ٭ کہ زنجیر امّید در ہم درم ٭ صاحب ضمیمۂ برہان ہم این را بمعنی چشم داشتن نوشتہ و مقصودش از حاصل بالمصدر باشد کہ چشمداشت است۔ صاحب کنز کہ محقّق ترکی است صراحت فرماید کہ لغت فارسی است **مؤلف** گوید کہ اسم جامد فارسی زبان کہ استعمال این بہ تشدید میم و تخفیف آن ہر دو آمدہ (ظہوری ؎) امّید کہ سرگشتہ چو زہّاد نہ مائیم ٭ بر بوے سیت مست سراغ است دل ما ٭ (ولہ ؎) امید سلسلہ و گردن اسیران است ٭ چنان بمرگ ز جور فراق بگریزند ٭ (انوری ؎) ہلالی را کہ بر گردون نسبت ٭ ز تو امّید صد جاہ و جلال است ٭ (ولہ ؎) چرا فروغ نیابد ہواے سال امید ٭ گر آفتاب ہنر رفت در دو پیکر جود ٭ (اردو) امید بقول امیر (فارسی) مؤنث۔ آس۔ توقع۔ آرزو۔ خواہش۔ (داغ ؎) بے طرح پھیلا ہے ان زلفوں کا جال ٭ اب امید رستگاری اٹھ گئی ٭ (غالب ؎) کوئی امیّد بر نہیں آتی ٭ کوئی صورت نظر نہیں آتی ٭

امید آزمودن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی حقیقی امتحان و آزمایش امید کردنست یعنی دانستن کہ امید چہ چیز است (عرفی ؎) ز عفو و حلم تو دلہا بغایتی جمعست ٭

کہ معصیت نہ امید آزمودہ است نہ بیم ﴿ اردو﴾ امید کا امتحان کرنا۔ جاننا۔

امید آوردن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی امید را در دل جا دادن و نا امید نبودن است (شرف منیری ﴿ ہ﴾) چون خود گفتی کہ نا امیدی کفر است ﴿ فرمان تو بردم و امید آوردم ﴿ (اردو) امید حاصل کرنا امید رکھنا ﴿

امید افکندن بچیزی استعمال۔ بقول بہار معروف۔ صاحب آصفی ذکر (امید بستن) کردہ مؤلف گوید کہ امید خود را وابستہ کردن بچیزی یا بکسی باشد۔ باید کہ این مصدر اصطلاحی (امید افکندن بچیزی و بکسی) قائم کنیم (فرخی سیستانی ﴿ ہ﴾) چو زیر گشتم و نومید گشتم از ہمہ خلق ﴿ امید خویش فکندم بدستگیر چنان ﴿ سند پیش شدہ متعلق است بہ (امید فکندن) و عیبی ندارد کہ فکندن و افکندن ہر دو یکی است (اردو) امید کو کسی چیز یا شخص سے وابستہ کرنا جیسے میری امید اون سے وابستہ ہے یا اون کی بارگاہ سے وابستہ ہے۔

امی دانا بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ کنایہ از حضرت نبینا صلی اللہ علیہ وسلم (اردو) امی دانا کنایہ ہے آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم سے۔

امید باریدن مصدر اصطلاحی بمعنی باریدن امید کہ ادعای شاعریت و کنایہ از ظاہر شدن امید چنانکہ ظہوری گوید (ﮦ) ز اشک نا امیدی گرچہ دریا کردہ ام صحرا را ازان ابری کہ ہر سو میدارد آب امیدی بارد (اردو) امید برسنا

امید بخش اصطلاح۔ بقول صاحب انند بحوالۂ مظہر العجائب بمعنی بخشندۂ امید و کنایہ از حق سبحانہ تعالی مؤلف گوید کہ اسم فاعل ترکیبی است و متعلق با مصدر (امید بخشیدن) بمعنی امید پیدا کردن (اردو) امید بخش کنایۃً حق سبحانہ تعالی کو کہہ سکتے ہین۔ یعنی دل مین امید پیدا کرنے والا۔

امید بر آمدن استعمال۔ صاحب آصفی و بہار

ذکراین کردہ کہ بمعنی حاصل شدن امید باشد۔ (سعدی ؎) امید بستہ برآمد ولی چہ فائدہ زانکہ ٭ امید نیست کہ عمر گذشتہ باز آید ٭ (اردو) امید برآنا بقول امیر۔ آرزو پوری ہونا مقصود حاصل ہونا (انشا ؎) میری امید برآتی ہے اب انشاء اللہ ٭ کون سی چیز ہے اللہ کے جو گھر میں نہیں ٭

امید برآوردن استعمال۔ بہ تمنائے دل کامیاب کردن مرادف آرزو برآوردن است کہ در محدودہ گذشت صاحب آصفی ذکراین کردہ (سعدی ؎) طلبگار خیر است و امیدوار ٭ خدایا امیدیکہ دارد برآر (اردو) امید برلانا آرزو برلانا۔ دیکھو آرزو برآوردن۔

امید برچیدن مصدر اصطلاحی یعنی دور کردن و نداشتن امید باشد (ظہوری ؎) امید خندہ برچین از لب خشک ٭ کہ مہر گریہ بر چشم تر افتد ٭ (اردو) امید نہ رکھنا۔

امید برخاستن استعمال۔ صاحب آصفی و بہار ذکراین کردہ کہ بمعنی نومید شدن و باقی نبودن امید باشد (فغانی شیرازی ؎) بلبلم در مضیق خارستان ٭ کہ امیدم زگلستان برخاست (اردو) امید اوٹھہ جانا۔ بقول امیر۔ توقع نہ رہنا (ظفر ؎) کرچکے سو بار تیرا امتحان ابتو ہمیں ٭ تجھہ سے امید وفا اے بیمروت اوٹھہ گئی ٭

امید برداشتن استعمال۔ بمعنی نا امید شدن است صاحب آصفی ذکراین کردہ (فغانی شیرازی ؎) یکبار از وفائے تو برداشتم امید ٭ چون از تو التفات تمامی نداشتم (اردو) امید قطع کرنا توقع نہ رکھنا نا امید ہونا (ظفر ؎) امید زندگانی اپنی آخر قطع کر بیٹھے ٭ ظفر عشق و محبت کی یہی ہم انتہا سمجھے ٭

امید برکندن (مصدر اصطلاحی) صاحب آصفی ذکراین کردہ کہ مرادف امید برداشتن است (سعدی ؎) من آن روز برکندم از عمر امید ٭ کہ افتادم اندر سیاہی سپید ٭ (اردو) دیکھو امید برداشتن

امید برگرفتن استعمال ـ بحث این بر امید گرفتن می آید وسند این هم همدرآنجا مذکور (اردو) دیکھو امید گرفتن ـ

(الف) **امید بریدن** مصدر اصطلاحی ـ صاحب آصفی وبهار ذکراین کرده که بمعنی قطع شدن امید و قطع کردن امید هم مرادف امید برداشتن که گذشت (کمال خجندی ؎) کمال از غصه خود راکشته گوئی ؛ امید گشتن از تیغت بریداست ؛ (انوری ؎) مبر امیدش از عطاے بزرگ ؛ اے بزرگ جهان بجرم حقیر ؛ (صائب ؎) امید صائب از همه کس چون بریده شد ؛ شمشیر آه را زنیام جگر کشید ؛ ازهمین مصدر است ـ ـ ـ ـ ـ ـ ـ ـ ـ

(ب) **امید بریده** که بقول بحر وبهار و وارسته (مرکب توصیفی) بمعنی امیدیکه بنومیدی رسیده (طالب آملی ؎) نومیدی وصال تو حسرت گداز بود ؛ صد جا گره زدیم امید بریده را ؛ (اردو) الف امید ٹوٹنا ـ امید قطع کرنا (ب) ٹوٹی ہوئی امید ـ مونث

(الف) **امید بستن** مصدر اصطلاحی ـ که بمعنی امید کردن وامید داشتن است ـ صاحب آصفی وبهار ذکر این کرده (کمال خجندی ؎) چه بندم بر آن وعده امید نیز ؛ که نو بهره ام انتظار است وبس ؛ (امیر معزی ؎) خداوندی که آرام جهان بود ؛ در و امید بسته خلق بسیار ؛ مؤلف گوید که ـ ـ ـ ـ ـ ـ ـ ـ

(ب) **امید بسته** ازهمین مصدر متعلق که مرکب توصیفی است بمعنی آرزوئی که کرده شده وجا دارد که بمعنی امیدی گیریم که توقع برآمدنش نبود وسند این بر امید برآمدن از کلام سعدی گذشت ؛ (اردو) (الف) امید کرنا (ب) کی ہوئی امید ـ ٹوٹی ہوئی امید

امید بودن استعمال ـ بمعنی حقیقی است که مرادف آرزو بودن است (شریف تبریزی ؎) چو نکردیار رحمی زتو اے فغان چه حاصل ؛ زتو بود این امیدم که اثر کنی نکردی ؛ (اردو) امید ہونا

امید بهتر از خوردن مثل صاحبان خزینه

واشال فارسی ومحبوب الامثال ذکراین کردہ اند
وازمحل استعمال ساکت **مؤلف** گوید کہ فارسیان
در بیان ذوق ولذّت امید این مثل رازنند کہ
لطف امید بہتر از برآمدن اوست (اردو)
دکن مین کہتے ہین "آرزو کا مزا چکت سے بہتر"
یہہ گویا بالعینہ ترجمہ ہے فارسی مثل کا ۔

امید چیزی در دل نشستن استعمال
بحث این در (امید نشستن) می آید وسند این
ہم ہمدرانجا (اردو) دیکھو امید نشستن ۔

امید دادن استعمال ۔ بقول بہار امیدوار
گردانیدن است (سعدی ؏) دلم می دہد
وقت وقت این امید ٭ کہ حق شرم دارد ز موی سپید
(سلمان ساوجی ؏) دل ز وصل او نشان بی
نشانی می دہد ٭ جان بدیدارش امید زندگانی می دہد
(اردو) امید دلانا (فقرۂ امیہ) کوئی صورت مفر
کی نہ تھی مگر تحصیلدار صاحب نے کچھہ امید دلائی ہے

امید داشتن استعمال ۔ صاحب آصفی و
بہار ذکر این کردہ کہ مرادف آرزو داشتن است
کہ در ممدودہ گذشت (حافظ ؏) تشنۂ بادیہ را ہم
بزلالی دریاب ٭ بامیدی کہ درین رہ بخدا میداری
(ظہوری ؏) بخطا ہا ز تو امید عطا ہا دارم ٭
تحفۂ عفو توجز جرأت تقصیر نبود ٭ (اردو) امید
رکھنا ۔ (برق ؏) اللہ رے کرم یہہ کریمی ہے
دیکھہ برق ٭ امّید عفو رکھتے ہین کس کس قصور پر

امید در جان شکستن مصدر اصطلاحی
بقول بہار کنایہ از بند کردن امید در جان ۔
مؤلف گوید کہ این بمعنی حقیقی است وکنایہ باشد
از نا امید کردن (مجیر الدین بیلقانی ؏) چہ بد
کردم کہ بیمانم شکستی ٭ امید وصل در جانم شکستی
(اردو) نا امید کرنا ۔

امید را پی بریدن مصدر اصطلاحی ۔ بقول
بحر بمعنی نا امید گردانیدن بہار گوید کہ بمعنی نومید
شدن است صاحبان مؤید ومفت ذکر ما مضی
مطلق این کردہ اند ومعنیٔ ما با صاحب بحر متفق

مؤلف گوید که بریدن لازم و متعدی هر دو آمده و معنی بیان کردهٔ بهار هم خلاف قیاس نیست و هر دو معنی ازین مصدر پیدا میشود ولیکن سند استعمال را مشتاق باشیم ـ مخفی مباد که هرگاه پی کسی ببرند او معذور میشود از رفتار پس امید را از رفتار معذور کردن یا امید از رفتار معذور شدن کنایه است از نا امید گردانیدن و شدن (اردو) نا امید کرنا ـ نا امید ہونا ـ

امید را پی کردن مصدر اصطلاحی ـ بقول صاحب بحر مرادف (امید را پی بریدن) که گذشت و بهار هم این را بمعنی بیان کرده خودش مرادف آن قرار دهد و صاحبان مؤید و هفت هم ماضی این را ذکر کرده اند و معنیٌ با صاحب بحر متفق صاحب ضمیمهٔ برهان هم با بحر اتفاق دارد ـ مخفی مباد که پی کردن در محاورهٔ فرس بمعنی پی بریدن آمده (اردو) نا امید کرنا ـ نا امید ہونا دیکھو امید را پی بریدن ـ

امید رسیدن استعمال ـ صاحب آصفی ذکر این کرده که بمعنی واصل شدن امید است و حاصل این امید برآمدن باشد ـ (کمال اصفهانی سه) امید آدمی بوصالت نمیرسد ؎ اندیشهٔ خرد بکمالت نمیرسد ؎ مقصود شعر انیست که امید انسان بوصالت راه نیابد یعنی انسان به وصال تو امید خود را حاصل نمی کند (اردو) امید کرسکنا امید برآنا ـ جیسے ” انسان تیرے وصال کی امید نہین کرسکتا اور اسکی امید تیرے وصال سے حاصل نہین ہوسکتی “

امید رفتن از دل استعمال ـ صاحب آصفی ذکر امید رفتن کرده و از سندش مصدر (امید رفتن از دل) حاصل می شود که بمعنی (۱) بیرون شدن امید از دل است مخفی مباد که رفتن درینجا بالفتح ؟ شد (طاهر انجدانی سه) امید وصل نرفت از دل فگار هنوز ؎ نشسته ام بسر راه انتظار هنوز ؎ د بتحقیق ما (۲) به ضم ؟ رای مهمله دور کردن امید

از دل باشد که متعدی معنی اول است (ظهوری
ے) خاکسارانت ز دل گرد تمنا رفته اند ؎ از
دل پر درد امید مداوا رفته اند ؎ (اردو) (۱) امید
دل مین باقی نہ رہنا (۲) دل سے امید نکال دینا۔

(۱۲۶۹) **امید سفید شدن** مصدر اصطلاحی۔ کنایه
باشد از بر آمدن امید چنانکه ظهوری گوید (ے)
مشکل که شود سفید امید ؎ از بخت مپرس خوش
سیاه است ؎ (اردو) امید بر آنا۔

امید شکستن مصدر اصطلاحی۔ صاحب
آصفی ذکر این کرده و سندش همان است که بر
(امید در جان شکستن) مذکور شد (اردو) دیکھو
امید در جان شکستن۔

(۱۲۷۰) **امید فگندن** استعمال۔ بمعنی امید در دل
پیدا کردن است مرادف امید دادن (انوری
ے) زهی روائح جودت ز روی استعداد ؎
امید شرکت احیا فگنده موتی را ؎ (اردو) امید
دلانا۔ دیکھو امید دادن۔

(۱۲۷۱) **امید کاشتن** مصدر اصطلاحی۔ بمعنی امید
در دل قائم کردن است (ظهوری ے) گو صد
بهار هر دم دامان سعی بر زن ؎ کشت امید کار آن
نشو و نما ندارد ؎ (اردو) امید دل مین قائم کرنا

امید کردن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این
کرده که بمعنی آرزو کردن است (اردو) امید
کرنا۔ بقول امیر امید رکھنا (آتش ے) حاصل
اہل محبت غیر محرومی نہین ؎ بید مجنون ہو کے امید
ثمر کیونکر کرین ؎

امید کوتاه شدن استعمال۔ بقول بهار معروف
مؤلف گوید که کم شدن آرزو باشد (صائب
ے) چندانکه موی بیش ز پیری شود سفید ؎ کوته
شود امید چو شمع سحر مرا ؎ (اردو) امید کوتاه
ہونا۔ امید کم ہونا کھہ سکتے ہین۔

(۱۲۷۴) **امید کهن گشتن** استعمال۔ از دیر نه بر آمدن
آرزو و کهن شدن آن چنانکه ظهوری گوید (ے)
قاصد امید ها کهن گردید ؎ گوش و لب نو بر پیام نکرد

(اردو) امید برانی ہونا یعنی عرصۂ دراز تک نہ بر آنا۔

امیدگاہ استعمال۔ بقول اننذ بحوالۂ فرہنگ فرنگ جای امید۔ مؤلف گوید کہ اطلاق بر دل و بسیار و ممدوح و حاکم وغیرہ باشد کہ دل ہم جای امید است کہ امید در دل می باشد و یار و ممدوح و حاکم ہم امیدگاہ است کہ بر آمدن امید متعلق بدوست (ظہوری ؎) ہست تو آنچنان امیدظہوری ؛ کس چو ظہوری امیدگاہ ندارد ؛ (ولہ ؎) چو می بینم ندارد آنچنان قدر گناہ من ؛ کہ بندد را برامید من امیدگاہ من ؛ (اردو) امیدگاہ اوس کو کہہ سکتے ہیں جس سے امید متعلق ہو۔ جیسے یار یا اپنا ممدوح یا حاکم وغیرہ اور دل کو بھی امیدگاہ کہہ سکتے ہیں اسلئے کہ امید کا مقام دل ہے۔

امیدگداختن مصدر اصطلاحی۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی دفع کردن امید از دل است (فیضی ؎) خونین شب او بہ آتشین روز ؛ امید گداز و آرزو سوز ؛ (اردو) امید مٹانا۔

امیدگرفتن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی امید پیدا کردن است و از این قبیل است امید برگرفتن ہم۔ (ظہوری ؎) در دام دلم اندیشہ گرفت ؛ تب خطش کشاد در بالش ؛ (فردوسی ؎) زجان دختر امید دل برگرفت ؛ ز پیش پدر زاری از سر گرفت ؛ (اردو) امید پیدا کرنا۔

امیدگسستن استعمال۔ بقول بہار بمعنی ناامید شدن (باقر کاشی ؎) مردم و حسرتم بجان از تو امید گسلد ؛ دوختہ ام براہ تو دیدۂ نیم باز را ؛ (اردو) امید ٹوٹنا۔ بقول امیر یاس ہونا۔ (نیر ؎) اگر ٹوٹی نہ امید اوس مسیحا دم کے آنیکی ؛ تو گیسوان تو ڑین تڑپ کر اپنا دم پہلے سے پہلے ہم ؛

امیدگنجیدن در دل استعمال۔ صاحب آصفی ذکر (امید گنجیدن) کردہ و از سندش مصدر (امید گنجیدن در دل) پیدا می شود کہ بمعنی حقیقی است یعنی گنجایش نداشتن امید در دل کہ دل تنگ

باشد و امید بسیار (عرفی ۵) بکیش اہل وفا

ہزاران می گنجد ؎ امید در دل و در سر ہوائی گنجد ؎

(اردو) امید دل مین سمانا۔

امید ماندن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر

این کردہ کہ بمعنی توقع باقی بودن است و مرادف

آرزو ماندن (بہائی آملی ۵) مرا امید بہبودی

نماندہ اے خوش آن روزی ؎ کہ می گفتم علاج

این دل بیمار می باید ؎ (اردو) امید رہنا

جیسے ؎ رہی سہی امید بھی جاتی رہے ؎

امید مردہ اصطلاح۔ مرکب توصیفی۔ امیدی

کہ مبدل بیاس شدہ باشد و امید بر آمدنش نباشد

این متعلق است از (مردن امید) ؎ (امید مردن)

(ظہوری ۵) امید مردہ زندہ بدشنام می شود کو

آہ از دعای من کہ بمرگ اثر نشست ؎ (اردو)

دیکھو آرزوی مردہ۔

امید نشستن استعمال۔ صاحب آصفی و

بہار ذکر این کردہ و از سند ہر دو مصدر (امید

چیزی در دل نشستن) پیدا می شود کہ بمعنی توقع

آن در دل پیدا شدن است (علی خراسانی

۵) امید داد در دل عاشق نہ نشیند ؎ جائی کہ

شفا خستہ و بیمار حکیم است ؎ (اردو) کسی چیز

کی توقع دل مین پیدا ہونا۔

امید نہادن استعمال۔ مرادف خلق کردن

امید است (انوری ۵) در کین تو امید سلامت

نہ نہادند ؎ گوئی کہ نشانی ز سعیر و سقر آمد ؎ (اردو)

امید پیدا کرنا خلق کرنا۔

امیدوار استعمال۔ بقول بہار بمعنی متوقع

فرماید کہ با لفظ بودن مستعمل۔ **مؤلف** گوید کہ

آمید بمعنی خود است و وار بقول برہان بمعنی صاحب

و خداوند پس امیدوار بمعنی صاحب امید باشد۔

(صائب ۵) تلخ را امید شیرینی گوارا می کند ؎

نیست از دشنام غم امیدوار بوسہ را ؎ (اردو)

امیدوار بقول امیر توقع رکھنے والا۔ آرزومند۔

(آتش ۵) امیدوار ہین نگہ لطف کے کھڑے ہوئے

(۱۸۲۳) (۱۸۲۴)

آنکھوں کے سامنے سے ہٹاؤ حجاب کو ؎

امیدوار آمدن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی آمدن بحالت امید است۔ (سعدی ؎) خدایا مقصر بکار آمدیم ؛ گنہگار امیدوار آمدیم ؛ (اردو) امیدوار آنا۔ بحالت امید آنا۔

امیدوار بودن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی بودن بحالت امید و توقع بودن و امید داشتن است (سعدی ؎) امیدوار بود آدمی بخیر کسان ؛ مرا بہ خیر تو امید نیست بد مرسان ؛ (اردو) امیدوار رہنا جیسے "ہم اس دفتر مین سالہائے سال امیدوار رہے لیکن نوکری نہ ملی"۔

امیدوار شدن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی امیدوار قرار یافتن و متوقع شدن است (بیکسی غزنوی ؎) زہجر سوختم و دم نمیزنم کہ مباد ؛ ز نا امیدی من غم امیدوار شود (اردو) امیدوار ہونا۔

امیدوار کردن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی متوقع کردن است (حیرتی تونی ؎) میان خلق ستم بر من آشکار مکن ؛ بلطف خود ہمہ کس را امیدوار مکن ؛ (اردو) امیدوار کرنا (داغ ؎) تجھے تو وعدۂ دیدار ہم سے کرنا تھا ؛ یہ کیا کیا کہ جہان کو امیدوار کیا ؛

امیدوار گردیدن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ مرادف امیدوار شدن است کہ گذشت (قاسمی گونابادی ؎) چنان خواہم از فضل پروردگار ؛ دگر ان دیگری گردم امیدوار ؛ (اردو) دیکھو امیدوار شدن۔

امیدوار نشستن استعمال۔ مرادف امیدوار بودن است (عرفی ؎) ندارم دستگیر امیدوار بخت بنشینم ؛ نہ بینم دادگر از خاک کسری دادمیخواہم ؛ (اردو) امیدوار رہنا۔ امیدوار ہونا۔

امیدواری بقول بہار مقابل نومیدی فرتاکم

(۷۱ جزو)

کہ با لفظ فروبردن مستعمل۔ مؤلف گوید کہ یای مصدری بر لفظ امیدوار زیادہ کردہ اند و بس و با مصدر بودن و داشتن ہم استعمال این یافتہ ایم و جا دارد کہ با مصادر دیگر ہم مستعمل شود (ظہوری ؎) عاقبت دشمن بر احوال ظہوری خندہ زد ٭ این نبود امیدواری خندہ می آید مرا ٭ (دلہ ؎) دار دامیدواری ورنہ ٭ در فراقت چرا نمرد فراق ٭ (نظامی ؎) فروبردامیدواری زمرد ٭ کہ ہم سال آہیر آید بہ درد ٭ (اردو) امیدواری۔ امیدوار ہونا یا رہنا کا حاصل بالمصدر۔ مؤنث۔

امیر بقول انند لغت عربیست بفتح اول وکسر دوم بمعنی حاکم و حکمران و فرمان روا و سردار و مہتر و بقول صاحب منتخب پادشاہ و فرمان روا۔ فارسیان این را بمعنی منعم و سردار و حاکم استعمال کنند چنانکہ از مرکبات این ظاہر شود (انوری ؎) جہان خواجگی آن خواجۂ جہان کہ بجاہ ٭ بخواجگان و امیران برش علو و علاست ٭ (اردو) امیر بقول امیر (عربی) کار فرما۔ بڑا آدمی۔ دولتمند۔ رئیس (ناسخ ؎) اس امیر باکرم کی مدح خوانی کے لئے ٭ کیا عجب گر وام لے طوطی سے منقار آئینہ ٭

(۱) **امیر آب** استعمال۔ مرکب اضافی (۱)

(۲) **امیر آب حیوان** بقول انند بمعنی میر آب مؤلف گوید کہ حاکمی از طرف سلطان بر آب خاصہ متعین باشد آنرا امیر آب گویند و (۲) بلحاظ معنی حقیقی کنایہ باشد از خضر۔ صاحبان بحر و انند و ضمیمۂ برہان ذکر این کردہ اند۔ (اردو) (۱) داروغۂ آبخاصہ۔ مذکر۔ (۲) خضر علیہ السلام۔

امیر آخور استعمال۔ مرکب اضافی۔ معاصرین عجم داروغۂ اصطبل را گویند صاحب بول چال و رہنما بحوالۂ سفرنامۂ ناصر الدین شاہ قاچار ذکر این کردہ و صاحب انند ہم بحوالۂ فرہنگ فرنگ این را آوردہ۔ مؤلف گوید کہ میر آخور بحذف الف اول و فک اضافت بکثیر مستعمل (اردو) داروغۂ اصطبل۔ وہ افسر جو گھوڑون کی نگرانی کے لئے مقرر کیا جاتا ہے۔

امیر آلائی استعمال - صاحب بول چال گوید که در محاورهٔ معاصرین عجم افسر اعلای فوج یعنی کلنل را نامند بخیال ما امیر را مضاف کرده اند بسوی آلائی - و آلائی مرکب است از آلا و یای نسبت و آلا مرادف آل بمعنی سرخ گذشت پس معنی امیر آلائی سردار چیزی که منسوب به سرخ است و بدینوجه که رنگ لباس افواج سرخ باشد افسرش را بدین نام موسوم کرده اند و در روزمرهٔ معاصرین عجم بکثرت استعمال کسرهٔ را و مدّ الف دوم هر دو حذف شود (اردو) کلنل - یعنی افسر فوج - مذکر -

امیرال استعمال - صاحب رہنما و روزنامه بحوالهٔ سفرنامهٔ ناصرالدین شاه قاچار ذکر این کرده که در روزمرهٔ معاصرین عجم بمعنی امیرالبحر مستعمل و صاحب بول چال هم این را آورده بخیال ما این مخفف امیرالبحر است که لفظ بحر بکثرت استعمال حذف شد و الف لامش در آخر لفظ امیر باقی ماند و فتح الف دوم هم در استعمال به سکون بدل گردید (اردو) امیرالبحر - بقول امیر بحری فوج کا افسر - مذکر -

امیرالامرای عساکر ضبطیه استعمال - صاحب رہنما بحوالهٔ سفرنامهٔ ناصرالدین شاه قاچار ذکر این کرده گوید که بزرگ پولیس را گویند مقصود جزین نباشد که افسر اعلای کوتوالی را خوانند که در انگلیسی زبان انسپکٹر جنرل پولیس نام دارد و عساکر را که جمع عسکر است اضافت کردند بسوی ضبطیه و این مرکب توصیفی است بمعنی افواجی که مقرر است برای نگاهداشتن بحزم و هوش که ضبط در عربی بهمین معنی آمده کذا فی المنتخب (اردو) کوتوالی کا افسر اعلی - انسپکٹر جنرل پولیس - مذکر -

امیرانه بقول صاحب انند بحوالهٔ فرهنگ فرنگ از قبیل شاهانه که های قابلیت بر لفظ امیران زیاده شده است و بقول بعض کلمه آنه افادهٔ معنی قابلیت دهد - (اردو) امیرانه - امیروں کے

لائق - امیرون کے قابل -

امیرزادہ استعمال - بقول صاحب آنند بحوالۂ فرہنگ فرنگ مرکب فارسی است قلب اضافت زادۂ امیر بمعنی شاہزادہ و نیز لقب بنی فاطمہ (رضی اللہ تعالی عنہا) کہ سادات اند مؤلف گوید کہ معنی آخر الذکر بدین لحاظ است کہ حضرت امیر اشارہ است بسوی علی کرم اللہ وجہہ و امیر المومنین خصوصاً خطاب جناب ممدوح باشد (کذا فی مدار) (اردو) امیرزادہ - امیر کا لڑکا - اور فارسیون نے سادات کرام کو بھی امیر زادگان کہا ہے -

امیرصاحب دلق اصطلاح - مرکب توصیفی - بقول صاحبان بحر و ضمیمہ برہان و ہفت اشارہ بحضرت امیر المومنین علی کرم اللہ وجہہ و مرادف امیرنحل کہ می آید مؤلف عرض کند کہ این کنایہ باشد (اردو) امیر المومنین علی کرم اللہ وجہہ -

امیرنحل اصطلاح - مرکب اضافی - بقول صاحبان بحر و مؤید و بہار مرادف امیر صاحب دلق مؤلف گوید کہ کنایہ باشد و ہمین کنایہ در عربی ہم آمدہ و نحل در عربی زبان بقول منتخب بالضم عطیہ و بالکسر کابین زن دادن بی عوض وطلبی و پیدا کردن و بفتح نون مگس انگبین و بالکسر و فتح حای حطی بمعنی بخشش ہا (الخ) و صاحب مؤید بحوالۂ شرفنامہ بر امیر النحل صراحت کردہ کہ نحل جمع نحلہ و نحلہ بمعنی دین است (الخ) و بقول منتخب نحلہ بالکسر بخشش بی عوض و بقول آنند نحل بالکسر بمعنی مذہب و فرماید کہ جمع نحلہ بمعنی مذہب باشد و صاحب محیط المحیط نحل را بکسرۂ اول و فتح ثانی بمعنی مذہب گفتہ پس ہمین باشد وجہ کنایہ از جناب علی علیہ السلام کہ سردار بخشش ہای بی عوض و سردار مذہب ہا باشد و بعضی بر آنند کہ چنانکہ عسل در دہن نحل مخفی می باشد ہمچنان علم در سینۂ علی کرم اللہ وجہہ مخفی بود و بناء علیہ جناب

ممدوح را نبیناّ علیه الصلوٰة والسلام امیر النحل گفت (اردو) جناب امیر علیه السلام کا لقب امیر النحل تھا

(۱) امیّ صادق — اصطلاح ۔ (۱)

(۲) امیّ صادق کلام — بقول برہان و

(۳) امیّ گویا — جامع و بحر بضم

(۴) امیّ گویا کلام — اوّل ۔ اشاره

بآن حضرت صلی اللہ علیه وسلّم و بقول صاحب بحر (۲) و (۳) مرادف فش و بقول صاحبان بحر و جامع وانند (۴) هم ۔ صاحب جهانگیری در خاتمهٔ کتاب بذیل دستور دوم (۲ و ۳) را مرادف (۱) گفته مؤلّف عرض کند که هر چهار ترکیب توصیفی است (خاقانی ۵۲) هادی مهدی غلام امیّ صادق کلام ؛ خسرو هشتم بهشت و شحنهٔ چارم کتاب (نظامی ۳ع) امیّ گویا زبان فصیح ؛ (اردو) دیکھو امیّ

امیله بقول برہان و سروری و جامع بر وزن هلیله بمعنی آمله و آن میوه ایست در هندوستان که در شکر پرورده کنند و خورند خان آرزو در سراج فرماید که تصحیف شده باشد از آمله مؤلّف عرض کند که ما اشاره این و صراحت ماخذ (آمله بدون تحتانی) بر آمله کرده ایم بخیال ما جزین نیست که باظهار کسرهٔ میم یای تحتانی را زیاده کرده اند همچون بست و بیست (اردو) دیکھو امله ۔

امین بقول بهار بمعنی استوار و معتمد علیه ۔ فرماید که با لفظ داشتن و کردن مستعمل مؤلّف عرض کند که لغت عرب است بفتح اوّل و کسر دوم ۔ بقول منتخب امانت دار و قوی و کسی که بر و اعتماد کنند و از و ایمن باشند و بی ترس شده و اسمی است از اسمای حق تعالیٰ و لقب پیغمبر ما علیه الصلوٰة والسلام که پیش از نبوت بدان مشهور بود (الخ) فارسیان استعمال این بمعنی امانت دار و معتمد علیه کنند و با مصادر فرس مرکب هم سازند که در ملحقات می آید (انوری ۵) عدل تو چنان کرد که از گرگ امین تر ؛ در حفظ رمه یار دگر نیست شبان را ؛ (اردو) امین ۔ بقول امیر (عربی) امانت دار معتمد ؛ اشیش

س) کیا دجّال کو پیوند خاک اقبال مہدی نے ؛ خدا کے فضل سے خائن گیا آتش امین آیا ؛

(۱۶۷۱) **امین باشیدن** استعمال - بمعنی امانت دار بودن و ماندن (ظہوری س) ولی بنای کز رہ حست نہ وزد و رہ حتی در خود ؛ درین سودائیم تا کہ دل چندان امین باشد ؛ (اردو) امین ہونا امین رہنا - امانت دار ہونا -

امین بودن استعمال - بمعنی لقب امین داشتن و امانت دار بودن - صاحب آصفی ذکر این کردہ (احمد جامی س) آندم کہ ما بیابانِ ما در آمدیم ؛ جبرئیل در خزانہ رحمت امین نبود ؛ (اردو) امین کا لقب رکھنا - امانت دار ہونا - امانت دار رہنا -

امین حضور استعمال - صاحبان بول چال در رہنما - ذکر این بحوالۂ سفرنامۂ ناصر الدین شاہ قاچار کردہ اند کہ معاصرین عجم در روزمرۂ خود استعمال این بمعنی داروغۂ دربار شاہی کنند مرکب اضافی است و این عہدہ ایست کہ در سلطنت آصفیہ آنرا (خان سامان) نام است کہ در حضور سلطان می باشد (اردو) خان سامان - بقول آصفیہ اسم مذکر - گھر کا سامان کرنے والا - داروغہ - میر سامان ناظر بیوتات -

امین خلوت استعمال - مرکب اضافی - بقول صاحب بول چال میر تزک خلوت - صاحب روزنامہ بحوالۂ سفرنامۂ ناصر الدین شاہ قاچار ذکر این کردہ فرماید کہ داروغۂ خلوت باشد مؤلف گوید کہ این افسری را نام است کہ بدربار شاہی بسیار اعتبار دارد و بضرورت در خلوت شاہ ہم بار می یابد و چون شاہ بخواب رود امین خلوت محافظ او باشد - در سلطنت دکن این را شب خوابی گویند و منصبداران متعین باین کار بدین اسم موسوم شوند (اردو) امین خلوت - اس عہدہ دار کا نام ہے جو اسوقت بادشاہ کا محافظ رہتا ہے جب کہ وہ خلوت مین رہین -

امین داشتن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بہ معنی امین قرار دادن است اسعدی ـ) خدا ترس باید امانت گذار ٭ امین کز تو ترسی امینش مدار ٭ (ارد و) امین قرار دینا - امانت دار بنانا - امین بنانا -

امین کردن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی امانت دار مقرر کردن است (طالب آملی ـ) طالب منم کہ عشق بدین مایہ اعتبار ٭ بر گنجہا ی راز امین می کند مرا ٭

(ارد و) امین مقرر کرنا -

امین لشکر استعمال - مرکب اضافی - بقول صاحب رہنما و بول چال - بحوالہ سفرنامہ ناصر الدین شاہ قاچار و روز مرۂ معاصرین عجم بخشی فوج را گویند کہ تقسیم مشاہرۂ فوج متعلق بد و باشد - صاحب بول چال ترجمۂ این در انگلیسی زبان جنرل پی ماستر نوشتہ (ارد و) فوج کا بخشی - وہ افسر جس سے تقسیم تنخواہ فوج کا تعلق ہو -

الف مقصورہ با نون

ان بقول برہان و ناصری بفتح اوّل وسکون ثانی بلغت زند و پازند (۱) والدہ را گویند کہ مادر باشد و (۲) بمعنی آن کہ در مقابل این است و (۳) افادۂ معنی فاعلیت نیز کند - ہر گاہ در آخر کلمہ در آورند ہمچو افتان و خیزان - خان آرزو در سراج بر معنی اول و دوم قانع صاحب جہانگیری در خاتمۂ کتاب بذیل دستور چہارم ذکر معنی اول کردہ - صاحب تحقیق القوا این گوید کہ (۴) الف و نون ساکن بر چند اقسام آید - یکی الف و نون جمع کہ بآخر اسم داخل متصل شدہ آن را اسم جمع گرداند و فرماید کہ بواسطہ این بیشتر جمع اسم ذی روح آید مؤلف گوید کہ گاہی برای غیر ذوی الارواح ہم ہمچون خران - اسپان - و درختان وصراحت مزید کند کہ

ہرگاہ اسمی را کہ حرف آخرش الف یا واو یا ہای مختفی بود بدان حرف جمع کنند برای التقای ساکنین، واجب گردد کہ درصورت اول وثانی بعد الف و واو یای وقایہ مفتوح زیادہ نمایند چنانکہ آشنایان۔ بدخویان وبصورت ثالث ہای موصوف را بہ کاف فارسی مفتوح بدل سازند۔ چنانکہ آیندگان۔ مردگان (۵) دوم الف و نون نسبت کہ بمعنی یای نسبت بہ بعضی اسما ملحقست چنانکہ ایران و توران بمعنی شہرہا یکہ بایرو تورپسران فریدون منسوبند (۶) سوم الف و نون ساکن کہ در آخر کلمہ زائد باشد ہمچون بامدادان و جانان و آن کلمہ با مزید علیہ خوانند مؤلف عرض کند کہ بمعنی (۱) اسم جامد زند و پازند است و (۲) لفظ ہندی متعلق بہ سنسکرت و فارسیان این را بہمین معنی با الف ممدودہ نویسند و درخواندن بضم الف خوانند و این ضمیر غائب است و (۳) ہمان است کہ ذکرش بر اسم حالیہ گذشت (اردو) (۱) ان بقول آصفیہ اتان کا مخفف۔ (۲) وہ۔ بقول آصفیہ۔ ضمیر غائب۔ اسم اشارہ بعید یعنی وہ حرف جو غائب یا بعید کے اشارے کے واسطے بولا جاتا ہے (۳) دیکھو اسم حالیہ (۴) یا و نون جمع جیسے شالین۔ اپکنین (۵) الف ونون نسبت (۶) الف و نون زائد۔ ان دونوں کا استعمال بعض فارسی الفاظ کے ساتھ بقاعدۂ فارسی اردو مین بھی ہے۔

انا | بقول صاحب انند بحوالہ مؤید بالفتح لغت فارسی است بمعنی مادر۔ صاحب غیاث فرماید کہ لغت ترکی است و صاحب مؤید ہم مؤید غیاث نہ انند و صاحب کنز کہ محقق ترکی است این را بمعنی مادر با الف ممدودہ (آنا) گفتہ ہمچون آتا کہ بتای فوقانی پدر را گویند و آبا کہ بہ بای موحدہ ترجمۂ عم است و آکا کہ بمعنی برادر باشد۔ در ہمہ این لغات ترکی الف

ممدودہ مستعمل (کذا فی لغات ترکی) پس اگر بقول صاحب انند سند استعمال این پیش شود توانیم قیاس کرد کہ فارسیان بر آخر لغت آن کہ بمعنی مادر گذشت الف زیادہ کردہ اند کہ مطابق قاعدۂ عام فارسی است (اردو) دیکھو آن کے پہلے معنی۔

انا الدوست | **انا الیار** استعمال۔ بہار گوید کہ این تراکیب از مخترعات متاخرین است مولف عرض کند کہ انا ضمیر واحد متکلم زبان عرب و دوست و یار ہر دو الفاظ زبان فارسی کہ در اولش بقاعدۂ عربی الف لام زیادہ کردہ با انا مرکب کردند ہمچون انا الحق و معنی لفظی این منم دوست و منم یار چنانکہ (علی خراسانی سہ) در قتل گاہ عشق انا الدوست میزنم این گفتگو زدار و رسن می شود فزون ؛ (عالی شیرازی سہ) گل نگر لاف انا الیار بگلشن زدہ است بر سر دار خیال سر منصور کنیم ؛ (اردو) (۱) مین دوست ہون (۲) مین یار ہون۔

اناتونتن | بلغت بقول برہان وہفت با تای قرشت و نون و فوقانی بر وزن (جفاجوی من) زند و پازند بمعنی گذاشتن و نہادن۔ صاحب جہانگیری در خاتمۂ کتاب بذیل دستور چہارم ذکر این کردہ فرماید کہ بمعنی نہادن باشد و انتونتن را بحذف الف دوم بمعنی داشتن آوردہ صاحب انند و موارد ہم ذکر ہر دو مصدر بالا کردہ بخیال ما اصل این ناتوان تن باشد مرکب از لفظ ناتوان و علامت مصدر تن کہ الف دوم حذف شدہ ناتونتن شد و الف وصلی در اول این آوردہ اناتونتن کردند و از اناتونتن الف دوم حذف شدہ انتونتن گردید بمعنی حقیقی این ناتوان شدن و مجازاً بمعنی گذاشتن و نہادن مستعمل شد و معنی داشتن در انتونتن مجاز مجاز۔ شک نیست کہ در مصادر زند و پازند تن علامت مصدر است و اگر اصل اناتون ناتوان نگیریم۔ باید کہ اناتون را بمعنی

ناتوان گیریم کہ این قسم تقدیم و تاخیر حروف در لغات پہلوی و زند و پازند یافتہ می شود۔ یکی از معاصرین عجم گوید کہ توَن در زند و پازند بضم تای فوقانی و فتح واو بمعنی توان بود فارسیان برای اظہار فتحہ واو الف زیادہ کردہ توان کردند اندرین صورت ناتَون بمعنی ناتوان و اناتَون بزیادت الف وصلی مزید علیہش باشد و تصرف در اعراب متعلق بہ محاورۂ عوام است و بس واللہ اعلم بحقیقۃ الحال (اردو) چھوڑنا۔ رکھدینا۔

انار بقول صاحب رشیدی معروف و بقول صاحب مؤید لغت فارسی بمعنی میوہ کہ در غایت شہرت است صاحب محیط گوید کہ بفتح ہمزہ و نون و سکون الف و رای مہملہ اسم فارسی است و بعربی رمّان و بسریانی رمانا و بیونانی توطنیوس و در ہندی ڈارم و آن میوہ شریف و جلیل القدر است و ماہیت آن معروف۔ انواع می باشد۔ بری۔ بستانی شیرین چاشنی دار و ترش و بہترین آن بستانی شیرین بیدانہ کہ املسی نامند۔ لطیف تر از سائر اقسام و بہترین این رسیدۂ بزرگ دانۂ شاداب بقول گیلانی لامحالہ سرد و انار ترش بارد و یابس و قابض و انار شیرین سرد و تر و سردی آن از درجۂ دوم و تری آن از اول نگذشتہ و باقوت قابضہ تام آنکہ آب افشردۂ آن نیز ہمین اثر دارد بالجملہ بقول شیخ جمیع اجزای انار قابض سوای آب آن و پوست آن سرد و خشک و شدید القبض قلیل الغذا و جید الغذا و خصوصاً برای صفراوی مزاجان منافع بیشمار دارد (الخ) (انوری ﷺ) پر شد دلم زخون جگر چون انار لیک پیوستہ وستم از تو تہی چون چنار یافت ؎ (اردو) انار۔ بقول امیر۔ فارسی۔ مذکر۔ رمّان مایک مشہور میوہ ہے جنگلی۔ بستانی۔ دیسی۔ ولایتی۔ دانہ دار۔ بی دانہ لیکن ولایتی شیرین اور

بے دانہ سب مین بہتر (صبا ؎) بے ثباتی پہ اپنے روتے ہین پہ مسکراتے نہین انارِ چمن؟

انار دانہ استعمال- قلب اضافت دانہ انار است کہ بعربی حبّ الرمّان گویند و بقول ہندیان دارمی سار- دافع فساد صفرا و اکثر در سفوفات ہندی- مسہلہ و ملیّنہ د بنا بر تقویت معدہ و دل و اصلاح ادویہ مسہلہ داخل و نیز بعصر اعانت بر اسہال می نماید و در تقویت معدہ و کسر حدّت صفرا مفید و قابض (اردو) انار دانہ- بقول امیر- مذکر- چترن کی ایک قسم ہے جس مین انار کا دانہ بھی شامل ہوتا ہے- بقول صاحب جامع الادویہ انار کا بیج جسکو عربی مین حبّ الرمّان کہتے ہین سرد و خشک- قابض- ہاضم- مشتہی- مقوّی معدہ وغیرہ-

انار دانۂ دشتی استعمال- بقول صاحب محیط لغت فارسی است کہ حبّ قلقل را نامند و ہم او بر حبّ القلقل گوید کہ بکسر ہر دو قاف و سکون ہر دو لام و بضم ہر دو قاف نیز آمدہ و آنرا قلاقل و قلقلان و بیونانی عفاد آمو د و بفارسی انار دانۂ دشتی و بہندی گوار چکنہ نامند خوش بو و خوش مزہ و در طعم آن تلخی- گرم تر در اول و دوم با رطوبت فضلیہ و گویند گرم در دوم و تر در اول یسمن بدن و مقوّی ابدان مسترخیہ و مسخّن آنہا و منافع بسیار دارد (ایح) (اردو) بقول صاحب محیط گوار چکنہ- صاحب جامع الادویہ نے نہین لکھا انار دانہ دشتی اور حبّ قلقل کا ترجمہ-

انار دشتی استعمال- مرکب توصیفی- بقول صاحب محیط- رمّان برّی یمفض و بحوالہ صاحب تحفہ نوشتہ کہ ثمر آن حبّ قلقل است (کہ بر انار دانۂ دشتی گذشت) و بقول محشّی آن گوید کہ در حوالی گورکھپور سرکار صوبہ اودھ کثیر الوجود و سہ چار برگ از زمین بر آمدہ گل می کند و گل آن شبیہ بگل انار و برگ آن مانند کاسنی و اصلا چوب ندارد و ثمر آن شبیہ بانار و در بزرگی بانار ختوسط

وبروی زمین میرسد وطعم آن شیرین وخستهٔ آن بزرگ
وصفا دیع آن باسادی آن صبر سقوطری وگل ارمنی
جهة درد ضربه وسقطه مجرب (اردو) جنگلی انار سند

انارستان | استعمال - بقول اننند بحوالهٔ فرهنگ
فرنگ معنی باغ انار مؤلف عرض کند که از قبیل
بهارستان وخارستان باشد که ستان بقول برهان
بمعنی جای انبوهی وبسیاری چیزها و باین معنی
بدون ترکیب گفته نمی شود - پس انارستان جای
انبوهی درختان انار و باغ انار باشد وبس
(اردو) انار کا باغ - مذکر -

انار طوقدار | استعمال - مرکب توصیفی
بقول بهار و اننند نوعی از انار - (محسن تاثیر) ۵
خون همه لاها بهارش ٭ درگردن انار طوقدارش
گوید که سر انار بهیئت مجموعی او گویا طوقی در گردنست وهمین
مناسبت محسن تاثیر انار طوقدار نظم کرده باشد
ما قسم خاص انار را ندیده ایم و نه شنیده ایم که انار
طوقدار نام اوست ومعاصرین عجم هم ساکت
(اردو) طوقدار انار - بقول بهار ایک قسم کا
انار کی - مذکر -

انار فرهاد | اصطلاح - بقول برهان وبحر
بکسر رای قرشت درختهٔ انار یست که در بیستون
واقع - گویند چون فرهاد از شنیدن فوت شیرین
تیشه بر سر خود زد - دستهٔ تیشه خون آلود شد و از
کوه بزمین افتاد و سر آن بزمین نشست و چوب
آن از چوب انار بود بقدرت الٰهی سبز شد و درخت
انار بهم رسید و انار او را چون باز کنند اندرون او
سوخته و خاکستر باشد وبس - خان آرزو در سراج
فرماید که این از نیرنجات عشق ابوالبدائع غریب
نیست چنانکه در سروری و مدار الافاضل مذکور
(انتهی) صاحب سروری بحوالهٔ شرفنامه ذکر این
کرده و صاحب جامع هم این را آورده (اردو)
انار فرهاد - اس درخت انار کو فارسیون نے
کہا ہے جو کوہ بیستون پاس دستهٔ تیشهٔ فرہاد سی
سرسبز ہوا تہا کہتے ہین کہ وہ دستہ بہی انار کی لکڑی

سکتا ہے اس درخت کے پہل مین یہ اثر ہے کہ دانے
نہین ہوتے بلکہ صرف خاکستر سے بہرا ہوا ہوتا ہے

انار کوہی | استعمال - مرکب توصیفی - بقول
صاحب محیط ہندی دارمی است واکثر آن
ترش بشدت می باشد و آن قابض شکم وہاضم
ومشتہی ومقوی دل ومعدہ ودافع صفرا وشیرین
آن دافع فساد اخلاط ثلثہ وبرداری ہم ذکر انار
کوہی کردہ تعریف کامل انار بجایش گذشت -
صاحب ساطع برداری گوید کہ مذکر انار است کہ
بعربی رمان خوانند (اردو) پہاڑی انار جنگلی
انار - مذکر -

انار گلی | استعمال - مرکب توصیفی است بقول
صاحب محیط گلنار باشد وبرگلنار فرماید کہ این
گل انار - صد برگ - وہزارہ نیز نامند جہت آنکہ
گل آن بسیار بزرگ وپربرگ می باشد وگل آن
ثمر نمی بندد مگر بندرت وثمرش را امیخوش دانند
بستانی آن در قوت کمتر از بری است واز مطلق
آن مراد گل انار بری است ودرخت آن شامل
بدرخت انار وفارسی بہتر از ہمہ سرد در آخر
اول وخشک در دوم - قابض وحابس ہر سیلان
ومقوی اعضا ومنافع بسیار دارد (الخ) (اردو)
گلنار - بقول آصفیہ - مذکر - ایک قسم کا درخت انار
جس مین بڑے بڑے پہولون کے سوا جو گلاب
کے مانند ہوتے ہین پہل نہین لگتا - اور گلنار
فارسی بہی کہتے ہین -

(الف) انار گیرا | اصطلاح - بقول برہان
(ب) انار گیوا | (الف) با کاف فارسی
بتحتانی رسیدہ وبرای بی نقطہ والف کشیدہ
بحوالہ فرہنگ جہانگیری بمعنی (۱) کوکنار وغوزہ
خشخاش باشد ودر صحاح الادویہ بجای رای
مہملہ واو آمدہ و (۲) خشخاش را نیز گفتہ اند صاحب
بحر عجم وجامع بر معنی اول قانع وصاحب دوی
بر معنی دوم - خان آرزو در سراج بذکر معنی
اول گوید کہ بکاف فارسی است و فرماید کہ

رای مهمله دوم را واو گرفتن خطاست زیراکه
گیرا سرفه را گویند و چون غورهٔ خشخاش سرفه را
دفع کند آنرا باین نام موسوم کردند - صاحب
ناصری بحوالهٔ جهانگیری ذکر (ب) بمعنی اول کرده
و صاحب انند (ب) را بکاف فارسی آورده
مؤلف گوید که ما در نسخهٔ جهانگیری که پیش ماست
(الف) را یافته ایم نه (ب) را عجب است
که صاحب ناصری تحقیق (ب) را بحوالهٔ جهانگیری
نوشته بخیال ما غلطی کتابت نسخه باشد و صاحب
محیط که محقق مفردات طب است (الف) را ذکر
نکرد بلکه (ب) را به معنی دوم نوشته و بر خشخاش
گوید که بفارسی انارگیوا و کوکنار و بهندی پوست
گویند و بر کوکنار سفر ماید که اسم فارسی پوست خشخاش
است اندرین صورت اختلاف هر دو معنی باقی
نماند و مقصد اصلی از پوست خشخاش است و بس
حالا عرض می شود نسبت اختلاف املای (الف
و ب) که بقول خان آرزو گیرا بکاف فارسی

بمعنی سرفه است و صاحب برهان هم ذکر این
کرده هرگاه اضافت انار بسوی گیرا شد معنی لفظی
این انار سرفه باشد یعنی اناری که سرفه را دفع
کند (مرکّب اضافی) و کنایه باشد و آنانکه انار را بسوی
(گیوا به واو) مضاف کرده اند معنی لفظی آن درست
نمی شود که گیو بکاف فارسی بمعنی گویا و لسان آمده
(کذا فی البرهان) و بکاف عربی بقولش کاهو و
نیز بمعنی مادّه و سبب و علت - پس خیال ما جز این
نیست که بغلطی کتابت رای مهمله را واو نوشته
باشد و بر ماخذ غور نکرده و همین غلطی واقع شده در کتابت
جهانگیری هم که در نسخهٔ ما بجای مهمله است و در بعض نسخ
به واو چنانکه صاحب ناصری مشاهده کرده -
بالجمله انارگیرا بقول محیط که بر خشخاش نوشته سرد
و خشک در دوم - مخدر و مسدّد ضماد آن بر پیشانی
در دسر را نافع و منافع بسیار دارد الخ حالا رفع
پوست - بقول صاحب فرهنگ آصفیه خشخاش
کا ڈوڈا -

انار مشک اصطلاح۔ بقول صاحب برہان بکسر میم و سکون شین قرشت و کاف نام دارو ئیست کہ از ہندوستان آورند و آن تخمی باشد سرخ رنگ و اندک سبزی درمیان دارد و بعربی رمّان مصری خوانند صاحب سروری بذکر معنی بالا گوید کہ در کتب طبّی گلی سرخ رنگ است صاحب جامع ہم ذکر این کردہ و خان آرزو در سراج گوید کہ بالضم و کسر ہر دو آمدہ صاحب محیط فرماید کہ نارمشک است و بر نارمشک گوید کہ اسم فارسی است بمعنی مشک الرمان و در یونانی نارغیت و بخراسانی کرم صوف و بفارسی رو ئین پیچیدہ نیز و بہندی ناگکیسر۔ بالجملہ آن شگوفہ ایست شبیہ بہ بباسہ کمتر در سرخی مائل بہ زردی و خوشبو با اندک زمختی و بحوالۂ صاحب جامع از اسحاق بن عمران نقل کردہ کہ تاویل آن مسک الرمان است و آن مثل رمانۂ کوچک گویا کہ گل آنست در رنگ و بوی آن خوش و بقول شیخ گرم و خشک در دوم منفعت آن مثل سنبل در ترقیق و تلطیف و مقوّی قلب و مانع از تحلیل ارواح و قاطع الجزہ و نافع مالیخولیا و منافع بسیار دارد (تلخ) (اردو) صاحب ساطع نے ناگ کیسر پر لکہا ہے کہ ایک درخت کا نام ہے۔ صاحب جامع الادویہ نے ناگکیسر پر فرمایا ہے کہ ایک بڑے درخت کا پہول زرد رنگ جس کی خوشبو سب خوشبوؤن سے تیز ہوتی ہی مؤلّف کی راے مین بہی یہی ہے۔ انار مشک افسوس ہے کہ محققین مفردات طب نے اس سے زیادہ صراحت نہین کی۔ صاحب ساطع نے ناگکیسر پر فرمایا ہے کہ ایک زرد رنگ پہول کا نام ہے۔

انار میخوش استعمال۔ مرکّب توصیفی۔ بقول صاحب محیط انار ترش و شیرین و چاشنی دار کہ بعربی رمّان مُز و بہندی کہٹ مٹہ انار نامند در سردی و تری مائل باعتدال و در سائر افعال قریب بہ انار شیرین و در تسکین حدّت صفرا و ثوران

خون ازان زیادہ و منافع بسیار دارد۔ سرد در دوم
وخشک در اوّل (اردو) کھٹ مٹھہ انار یعنی
وہ انار جو ترش اور شیرین ہو۔ صاحب آصفیہ نے
کھٹ مٹھا کا ذکر کیا ہے بمعنی ترش و شیرین مخلوط
پس اسکو کھٹ مٹھا انار کہ سکتے ہین۔ مذکر۔

انار ہندی | اصطلاح۔ مرکّب توصیفی۔
بقول صاحب محیط بل است و این ہمانست
کہ ذکر این بر ایل و نخطی گذشت (اردو) دیکھو ایل

انار یسین | اصطلاح۔ مرکب اضافی صاحبان
بحر و بہار و وارستہ گویند کہ روز نوروز چہل بار و
بقولی صد بار سورہ یسین خواندہ بر انار بدمند
وگویند کہ آنرا ہر کہ بی شرکت غیر خورد تمام سال از
امراض جسمانی محفوظ باشد و صاحب تحقیق فرماید
کہ اناری را گویند کہ بر آن دعا دمیدہ بیمار را
خورانند۔ (شاپور ؎) شرکت غیر بر نمی تابد
نارپستان انار یسین است ٭ (سالک قزوینی
؎) گزند بوسۂ اغیار بر نمی تابد ٭ کہ گفت
سیب ذقن کم ز انار یسین است ٭ (صاحب
؎) سیب غبغب اگر بدست آید ٭ بہتر
از صد انار یسین است ٭ (اردو) انار
یسین ۔ فارسیون نے اس انار کو کہا ہی
جس پہ نوروز کے دن سورہ یسین چالیس
یا سو بار پڑھ کر دَم کرتے ہین اور کہا جاتا ہے
کہ جو کوئی اس کو بلا شرکت غیرے کہاے تو
سال بھر امراض جسمانی سے محفوظ رہتا ہے۔
لیکن آجکل ہندوستان مین اس عمل کا رواج نہین ہے

اناطیطس | بقول برہان با طای حطّی بہ تحتانی رسیدہ و طای دیگر بسین بی نقطہ زدہ لغتی
است یونانی و معنی آن بفارسی سنگ زاییدن آسان کن و آن دانہ ایست سیاہ رنگ بقدر
جوز بوا مؤلف گوید کہ تکمیل بیانش ضرورت ندارد و این ہمان است کہ بر اکت کت مذکور شد
(اردو) دیکھو اکت کت۔

انا غاطس بقول برہان وہفت وانند با غین نقطہ دار بالف کشیدہ و طای حطی مضموم بہ سین مہملہ زدہ بلغت یونانی سنگی باشد کہ چون آنرا آب بسایند رنگی مانند خون ازان برآید و با شیر زنان در چشم چکانند ورم چشم و بسیاری آب آمدن از چشم را نافعست و آنرا بعربی حجر الانا غاطس گویند۔ صاحب مخزن بر حجر الانا غاطس ذکر این ہمین قدر کردہ۔ حیف است کہ محققین مفردات طب از صراحت مزید سکوت ورزیدہ اند و نام معروف این در دیگر السنہ معلوم نشد (اردو) انا غاطس یونانی زبان مین ایک پتھر کا نام ہے جسکو پانی کے ساتھ گھسنے سے لال رنگ نکلتا ہے جس شخص کی آنکھ ورم کر گئی ہو اور اس سے پانی بہتا ہو اوس مین اسکو عورت کے دودھ مین ملا کر ٹپکانے سے مرض مذکور رفع ہو جاتا ہے۔

انا غلس بقول برہان بضم غین نقطہ دار و لام و سکون سین بی نقطہ بیونانی دوائیست کہ آنرا بفارسی مرزنگوش و بعربی آذان الفار گویند چہ برگ آن بگوش موش می ماند با سرکہ بر گزیدگی عقرب مالند نافع است۔ صاحب محیط بر انا غالس فرماید کہ لغت یونانی است و بحذف الف دوم ہم آمدہ و بلغت نبطی اناکیر و بفرنگی انکالن و بعرب حشیشۃ العلق و آذان الفار گویند۔ نباتی است۔ و گیلانی این را و رای آذان الفار گفتہ بالجملہ جمیع اجزای این گرم و خشک در آخر دوم یا سوم۔ بسیار محلل مع قبض و مجفف بی لذع و جاذب و مفتح سدد و منافع بسیار دارد (الخ) (اردو) بقول صاحب جامع چوہہ کنی۔ گوش موش ایک گھانس ہے جس کے پتے مشابہ ہوتے ہین چوہے کے کان کے۔ اور بیج مثل دھنیا۔ گرم و خشک۔

انالیقی بقول برہان بالام و قاف ہر دو بہ تحتانی رسیدہ دوائیکہ آن را انجرہ گویند و تخم

آنرا اندر الا نجره و بعربی قریص خوانند تخم آن مستعمل است اگر مقدار سه درم از ان با شیر گوسفند بخورند قوت باه دهد و بعضی گویند همان بذر الانجره باشد و صاحب محیط گوید که انالیقی اسم رومی انجره باشد و به انجره فرماید که اسم فارسی و بعربی معروف بقریص الکلب و مجرب الکلاب و بیونانی اقلا بونس و بلغت دار المرز گزنه و بترکی کجیت و بلاطینی ارتیک پریم و بلغت گیلان هرتیکه و بهندی اونگن و کهاره و آن حشیشه معروف است بستانی و بری بهترین آن نگین مائل بسیاهی بالجمله گرم در اول دوم و خشک در آخر آن مفرح محلل بقوت و محرق و منافع بسیار دارد (ارخ) (اردو) اونگن - کهاره - صاحب ساطع سنے اونگن پر لکھا ہے کہ یہ ایک پودے کا نام ہے جسکو انجره کہتے ہین -

اناهید بقول برهان و ناصری و جامع و سراج با های تحتانی رسیده و به دال زده بمعنی ناهید که ستارهٔ زهره باشد - صاحب سروری فرماید که این را آسیدخت هم نام است مولف عرض کند که صاحب برهان ناهید را بدون الف اول هم آورده گوید که ستارهٔ زهره و کنایه از دختر رسیده باشد و بهمین و معنی ناهیده را بزیادت های هوز در آخر هم ذکر کرده و بر ناهد بدون تحتانی گوید که در نارپستان مخفف ناهید که ستاره باشد و بر ناهده به های هوز آخر صرف دختر نارپستان نوشته و ناهی را بمعنی زهره مخفف ناهید گفته همه محققین این را بلغت فارسی گفته اند مولف عرض کند که نهود مصدر عربست بالضم بمعنی بر آمدن پستان دختر و ناهد اسم فاعلش بمعنی دختر نارپستان و در فارسی کنایه باشد از ستارهٔ زهره - و ناهده بزیادت های نسبت منسوب به دختر نارپستان یعنی ستاره زهره و صاحب برهان خطای فاش کرده که این را صرف بمعنی دختر نارپستان نوشت و بر خلاف حقیقت رفت و در ناهید یای تحتانی علامت اظهار کسره باشد و این رسم الخط ترکیان است که فارسیان اختیار کردند

و در ناهیده هم یای تحتانی علامت کسره و های هوز آخره برای نسبت و معنی او صرف زهره باشد که منسوب است به دختر نار پستان همچون ناهده و شک نیست که ناهی بدون دال مخفف ناهید باشد بهرد و معنی آن و در اول اناهید الف وصلی است و بس - صاحب سواءالسبیل اناهیذ را بذال معجمه معرب اناهید بمعنی زهره گفته (اردو) زہرہ - بقول صاحب آصفیہ (عربی) اسم مؤنث - لولی فلک - ناہید - ایک ستارے کا نام جو تیسرے آسمان پر ہے -

انائی | بقول صاحب سروری بفتح ہمزہ - بیوقوف و نادان را گویند (زرتشت بہرام ؎) جہان سپہند پر انائی ❊ کہ او را اپیشہ باشد بیوفائی ❊ دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد بخیال ما ماخذ این لغت عرب اَنا ست کہ بالفتح بمعنی خود است - اہل عرب چنانکہ از انا - انانیت را بمعنی خودی و خودبینی و منی استعمال کردہ اند ہمچنان فارسیان از ہمان کلمۂ انا لغت انائی وضع کردند کہ معنی آن خودی و خودبینی و تکبر باشد و مجازاً نادانی و بیوقوفی ہم نہ نادان و بی وقوف چنانکہ ادعای صاحب سروریست سندش موافق قیاس ماست (اردو) انانیت - بقول امیر (عربی) مونث - بمعنی خودی - پندار (منیر ؎) مانع وصل ہے انانیت ❊ جب نہ ہو نگا مین تب ملوگے آپ ❊ بیوقوفی - نادانی - مؤنث -

انب | بقول برہان و انند بفتح اول و ثانی و سکون بای ابجد بادنجان را گویند و آن معرب فست خوردن آن با فراط جذام و صداع و بیخوابی آورد و بعضی گویند عربی است - صاحب جامع هفت هم ذکر این کرده - صاحب محیط بر انب فرماید که بادنجان باشد و بر بادنجان گوید که این معرب باذنگان و باتنگان فارسی است و بعربی انب بفتحتین و مغدود و حہب و بفارسی

کہلت و کہلم در ملک مالوه رنگتا و بهندی بیگن و بهانٹا و بہٹا مستعمل در غذا و بهترین آن نو و تازهٔ کوچک کم تخم کبود - گرم و خشک در آخر دوم بطعم بادنجان مرکب از قبض و تلخی و نفاخت و حراقت است و آن بالخاصیت مسکن صداع حار و مقوی معده و مفتح سدوی که از غیر آن بهم رسیده باشد زیراکه خود مسدد و جگر و طحال است مضار این بر منافع غالب بتحقیق ما انب لغت عرب است و صاحب خزانه صراحت کرده است که بعربی این را بادنجان و حدقه و انب و کہکب نام است (۲) مخفف انبه - (اردو) (۱) بیگن - بقول آصفیه (ہندی) اسم مذکر بادنجان - بینٹا - بنا ؤن - (۲) دیکھو انبه -

انباخون | بقول برہان و جامع و ناصری با خای نقطه دار بر وزن افلاطون حصار قلعه و جای محکم را گویند ما صراحت ماخذ این بر انباخون کرده ایم که به بای دوم و نون سوم گذشت عوام فرس بنا و اقفیت ماخذ تقدیم و تاخیر حروف کنند و آنرا قلب بعض نام است و این هم از آن قبیل باشد و بس (اردو) دیکھو انباخون -

انبار | بقول برہان و ناصری و جهانگیری و جامع بالفتح بر وزن زنگار (۱) بمعنی لبریز و مملو و پر باشد - صاحب ناصری فرماید که انباردن و انباشتن مصدر این و انباره و انبارده و انبارگی هم از همین است (ما صراحت هر یکی بجایش کنیم) بهار گفته که این جمع نبر است بمعنی توده ها و فارسیان بمعنی ذخیره با لفظ کردن و نهادن استعمال کنند و صاحب مؤید آورده که انبار بمعنی توده باشد و بس مؤلف عرض کند که بقول صاحب منتخب که محقق لغات عرب است انبار بالفتح غله ها و ارتفاعات بسیار که یکجا جمع باشد و خانه سوداگر که در و متاع چیده باشند جمع نبر بالکسر

(الخ) پس متحقق شد که همین لغت عرب را فارسیان بمعنی واحد یعنی توده استعمال کرده اند و
همین است اسم مصدر و ماخذ انباردن و انباشتن و انباریدن که می آید آنچه محققین بالا این را
بمعنی لبریز و مملو و پر آورده اند کم التفاتی شان است ازینکه بر معنی مصادر بالا رفته اند یعنی انباردن
بمعنی توده کردن و پر کردن چاه و مغاک بخاک و جز آن آمده و خیال نکردند که در پر کردن مغاک
هم توده کردن خاک در ان معنی حقیقی باشد و نتیجهٔ آن است پری آن پس لازم نیاید که ازین معنی
مصدری انبار را بمعنی لبریز و پر گیریم سندی برای معنی لبریز و پر و مملو پیش نشد الا اینکه صاحب جهانگیری
از کلام ظهیر فاریابی استشناد کرده و هو هذا (ﮯ) بیک سخن دهن آرزو فرو بندی ؛ بیک سخا شکم
آز را بینباری ؛ ما عرض کنیم که این سند مصدر انباردن است بمعنی مجاز نه اسم جامد انبار و به تحقیق
ما معنی حقیقی انبار محض توده باشد و بس (اردو) انبار - بقول امیر ڈھیر - ذخیره - مونث (ظلوع ﮯ)
رہتی تھی پہولون کی جہان انبار ؛ ڈھیر ہین اس مقام پر خس و خار ؛
(۲) انبار - بقول برهان و سروری و رشیدی و جامع و سراج بمعنی فرو ریختن و افتادن دیوار
و امثال آن نیز - صاحب جهانگیری سندها آورده (سنائی ﮯ) نه فلک را بکام بگذاریم ؛ پنج و
چار و سه را بینباریم ؛ (شمسی طبسی ﮯ) زمین کردار با من گر نباشد آسمان خاکی ؛ در انبارم بسیل اشک
ازین پس هفت بنیانش ؛ مؤلف گوید که حیف است که این هر دو اسناد هم بکار شان نمیخورد
این هر دو تمثیل متعلق است به مصدر انباردن و معنی آن توده کردن و پر کردن است و در
مجرد انبار معنی فرو ریختن دیوار و امثال آن اصلا نیست و توده خاکی که بعد افتادن و فرو ریختنش
قائم شود آنرا انبار می توان گفت و آن غیر از معنی اول نیست عجب است از محققین نازک خیال

فتائل (ارد و) دیکھو معنی اول۔

(۳) انبار۔ بقول برہان و ناصری و سروری و رشیدی وجہانگیری و جامع بمعنی خس وخاشاک وفضلۂ انسان و سرگین حیوانات دیگر کہ مزار عان بر زمین زراعت ریزند (سروری در جو ۵) شعر رنگارنگ از طبع کج حید رکلوچ ؛ ہمچنان سر میزند کز تودۂ انبار گل ؛ خان آرزو در سراج فرماید کہ ترجمۂ این ہندی کھات باشد مؤلف عرض کند کہ انبار درین شعر مجازاً بمعنی خاشاک وفضلۂ مجتمعہ باشد کہ آنہم بشکل تودۂ جمع می شود و این مجاز معنی اول است۔
(ارد و) کھات۔ بقول آصفیہ۔ (ہندی) اسم مؤنث۔ وہ میلا اور کوڑا وغیرہ جسے گڑھا کھود کر دبا رکھتے ہین اور کچھ عرصہ کے بعد نکال کر کھیتون مین ڈالتے ہین جس سے زمین کی طاقت بڑھتی ہے اور درخت خوب پھیلتا ہے مؤلف کہتا ہے کہ انبار کے اس معنی کا حقیقی ترجمہ کوڑا کرکٹ ہے جس کی ڈھیر زمین پر ایک جگہ جمع کی جاتی ہے اور کچھ عرصہ کے بعد اُس سے کھات کا کام لیا جاتا ہے۔ صاحب آصفیہ نے کوڑا کرکٹ پر لکھا ہے کہ (ہندی) اسم مذکر۔ (گھانس پھونس) خار و خس۔ آخور۔ الا بلا (انتہی) اس ڈھیر مین میلا شریک نہین۔ کیا جاتا اس لیے کہ عفونت پھیلتی ہے اور میلا اور فضلہ عموماً دفن کر دیا جاتا ہے۔

(۴) انبار۔ بقول برہان بمعنی استخر و تالاب ہم آمدہ۔ صاحبان رشیدی وجہانگیری و جامع میفر مایند کہ بمعنی برکہ آب نیز۔ چنانکہ آب انبار۔ خان آرزو در سراج گوید کہ بدین معنی آب انبار است نہ انبار تنہا مؤلف عرض کند کہ آب انبار قلب اضافت انبار آب است کہ اہل زبان فارسیان مجازاً انبار آب ہم گفتہ اند چنانکہ در تالاب و استخر جمع باشد وہم بطریق

مجاز مجرد انبار بمعنی انبار آب مستعمل۔ خان آرزو در کلام مولوی معنوی استعمال این ندیده باشد(ع) مشت گندم که اندرین دام است ؛ هست آنرا مدد ز انباری ؛ باغ دنیا که تازه میگردد آخر آبش بود ز انباری ؛ (اردو) تالاب۔ مذکر۔ دیکھو استخر۔

(۵) انبار۔ بقول رشیدی امر بمعنی انباشتن و فراریختن خانه مؤلف عرض کند که امر انباردن و انباریدن باشد که برای انباشتن هم استعمال این کنند و این ظاهر است که از مصدر انباشتن امرش انباش باشد ولیکن استعمال این متروک است نباز علیه امر انباردن را استعمال کنند و این همان است که از کلام ظهیر فاریابی بر معنی اول گذشت و آنچه صاحب رشیدی از معنی دوم امر گرفته قابل غور است که تسامحش بیش نیست زیرا که انباردن و انباریدن بدو معنی آمده یکی انبار نمودن و دیگری مجاز آن که پر کردن چیزی باشد از چیزی دیگر که نتیجهٔ انبار کردن است پس انبار امر همین دو معنی باشد مثلاً اگر گوئیم (دیواری را بنیبار) کنایه باشد از اینکه دیوار را بچین و بشکن و انبار کن و اگر گوئیم (چاهی و مغاکی را از خاک بینبار) معنی آن کنایتهً این است که انبار خاک در چاه قائم کن یعنی پر کن آن چاه را از خاک۔ پس معنی مجرد انباردن غیر از انبار کردن و پر کردن نباشد و مصادر اصطلاحی (انباردن خانه و دیوار) یا (انباردن چاه از خاک) متعلق باشد به امر حاضری که بالا ندکور شد۔ نباید که از مجرد انبار معنی (خانه را فراریز) پیدا کنیم قاتل (اردو) ڈھیر کر۔ ڈھا دے۔ بھر دے۔

(۶) انبار۔ بقول صاحب جهانگیری و رشیدی و جامع بالکسر مخفف این بار یعنی این مرتبه۔ (ملک طیفور(ع)) انبار دلم بنجشها دری ماند ؛ این کاوش غصه در جگر می ماند ؛ این درد نه هیچ

دردهای دگر است؛ این غم نه به غم های دگری ماند؛ خان آرزو در سراج فرماید که تحقیق آنست که
درین حال انبار به میم باشد که بسبب آنکه نون و با هر جا جمع شوند و اوّل ساکن بود جائز است که
هر دو به میم بدل شوند بسبب قرب مخرج چنانکه کنب و کم و دنب و دم پس این لفظ بقیاس
امسال و امروز نیست مؤلف عرض کند که بسد العجب که خان آرزو بر خلاف حقیقت تائید
خیال خود می کند که بر کلمهٔ ام گذشت که ما همه را نجا تردیدش کرده ایم یعنی او بر کلمهٔ ام فرموده
که استعمال این برای روز و شب و سال مخصوص است یعنی امروز و امشب و امسال و هم او نوشته
که بجز این هر سه لفظ استعمال کلمهٔ ام نباید کرد و ما همه را نجا گفته ایم و بر هر یک لفظ بجایش صراحت
کرده ایم که ام مبدل آن باشد و آن مخفف این پس وجهی نیست که ام را مخصوص به سه لفظ بالا
کنیم الحاصل چون تحقیق خان آرزو از کلمهٔ ام گذشت و بر لفظ انبار رسید معلوم شد که تخصیص آن سه
لفظ قائم نمی ماند بنا علیه درینجا می خواهد که تائید خیال خود کند و قاعدهٔ را باستناد خود بیان میکند
که در کنب و دنب جاری است یعنی فارسیان نون و بای موحّده هر دو را به میم بدل کرده کم و دم
کرده اند مگر نمی دانند یا تجاهل کند که در انبار قاعدهٔ مذکور جاری نشد. زیراکه اگر نون و با هر دو را
به میم بدل کنیم امار باقی می ماند و انچه امبار به میم مستعمل است و مسلّمهٔ اوست بر خلاف دعوای اوست
حیف است اگر محققین بتائید غلطی خود ارتکاب غلطی دیگر کنند اگر ما بر لفظی خیال غلط قائم کرده ایم
نباید که بتائیدش غلطی دیگر کنیم حقیقت این است که انبار بالکسر مخفف این بار است و فارسیان
به تبدیل نون دوم به میم امبار هم استعمال کرده اند همچون امروز و امصبح و امشام و امسال که اصلش
این روز و این صبح و این شام و این سال بود و تبدیل نون با میم در دیگر الفاظ هم بنظر آمده

چنانکہ کجین و کجیم کہ بمعنی برگستوان است کہ روز جنگ پوشند و اسپ را نیز بپوشانند۔ پس انبار را محقق
این بار نہ گرفتن و آنرا غلط دانستن و انبار را صحیح پنداشتن و آنرا بر قیاس امروز و امسال دانستن
یعنی چہ و چیا و بچہ حجت فتامل (اردو) اس دفعہ۔ اس بار۔

انبار بار | اصطلاح۔ بقول صاحب جامع برہان
بدیادگار بمعنی مردم فربہ و بیکارہ و ہیچ کارہ دیگر کسی
از محققین ذکر این نکرد و سندی پیش نشد و استعمال
این از نظر ما ہم نگذشت و معاصرین عجم ہم از ین ساکت
ولیکن موافق قیاس است یعنی اسم فاعل ترکیبی
است بمعنی بار انبار دارندہ و کنایہ باشد از مرد فربہ
کہ ہیچ کارگی لازمہ فربہی است (اردو) موٹا اور
فربہ شخص جو کسی کام کے لائق نہ رہا ہو۔

انبار خانہ | استعمال۔ بقول صاحب انند بحوالہ
فرہنگ فرنگ جای ذخیرہ اسباب۔ معاصرین عجم
ہم استعمال این کنند قلب اضافت خانۂ انبار است
وبس (اردو) دکن میں انبار خانہ اس کمرہ کو کہتے
ہیں جو مختلف قسم کے سامان کا مقام ہو۔ صاحب
آصفیہ نے لفظ گودام پر لکھا ہے اسم مذکر۔ مال خانہ
ذخیرہ۔ مال گھر۔ مودی خانہ۔

انبار دار | استعمال۔ بقول بہار و انند بمعنی
صاحب ذخیرۂ حبوبات مؤلف گوید کہ معنی
لفظی این کسی و چیزی کہ تودہ ہای بلند دارد و فارسیان
این را بصفت یار استعمال کردہ اند یعنی بت انبار دارش
گفتہ اند و ظاہر است کہ اشارہ باشد از پستان یا کفلش
کہ استعارۃً آنرا انبار گفتہ اند (سیفی ؎) اعتباری
نیستم پیش بت انبار دار ؛ صد ہزار انبار غم دارم
من بی اعتبار ؛ (اردو) انبار دار اس شخص کو
کہ سکتے ہیں جس کے پاس ہر قسم کا سامان کثرت سے
ہو یعنی ڈھیر لگی ہوئی ہو۔ اسم فاعل ترکیبی۔

انبار داشتن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر
این کردہ و از کلام سیف اسفرنگی سندی آوردہ
کہ بر انبار رد ار گذشت معنی لفظی این داشتن کسی

وچیزی از سامان مختلف تودہ ہا (اردو) صاحب
انبار ہونا ۔ سامان کے انبار کا مالک ہونا ۔

انبارگی | بقول برہان وسروری وانند
بروزن ومعنی انباشتگی باشد کہ بمعنی پری وبسیاری
نعمت است ۔ صاحبان جامع وناصری ذکر این
بذیل لفظ انبار کردہ اند واز صراحت معنی ساکت
وصاحب جامع فرماید کہ انبارش ہم مرادف این
است ۔ صاحب مؤید بحوالہ شرفنامہ وادات گفتہ
کہ بمعنی پری نعمت وفراخ حوصلہ مؤلف گوید کہ
حیف است کہ محققین با نام ونشان سند استعمال
این پیش نکردند وانچہ مؤید فضلا نوشتہ آن راغیر
فضلا نفہمند کہ تابع اوست کہ (فراخ حوصلگی)
را فراخ حوصلہ گفتہ ۔ فراخ حوصلہ اسم فاعل ترکیبی
وکسی کہ حوصلہ او فراخ باشد واین ترجمۂ انبارگی
اصلا نمیتوان شد کہ انبارگی حاصل بالمصدر انباردن
وانباریدن است کہ می آید از قبیل انباشتگی کہ
حاصل بالمصدر انباشتن ہست ومعنی لفظی این تودگی
وپری واضافت بسوی نعمت را تسلیم نہ کنیم تا آنکہ
استعمالش در کلام فارسیان بنظر نیاید ۔ صاحب موارد
بمقابلہ مصادر انباردن وانباریدن ذکر این نکرد
ومجرد انبارش وانبار را حاصل بالمصدر قرار داد
(اردو) کثرت ۔ مؤنث ۔ پری ۔ مؤنث ۔ بہراو ۔ مذکر

انباردن | بقول برہان وجامع با دال ابجد
بروزن ومعنی انباشتن است کہ پر کردن وانبار کردن
چیزی باشد از چیزی دیگر ۔ صاحب بحر صراحت
فرماید کہ مثل پر کردن چاہ ومغاک بخاک وجز آن
(کامل التصریف) ومضارع این انبارد ۔ صاحب
موارد فرماید کہ (۱) بمعنی پر شدن و (۲) پر کردن
و (۳) گرفتن وحاصل بالمصدر این انبار وانبارش
خان آرزو در سراج وصاحب سروری بمعنی
دوم قانع وصاحب نوادر ذکر معنی اول ودوم
کردہ صاحب مؤید فرماید کہ پر کردن جای عمیق
بخاک وجز آن باشد وبس ۔ مؤلف عرض کند
کہ مرکب است از اسم جامد انبار ودن علامت مصدر

و معنی حقیقی این توده کردن چیزی همچون انبار کردن
غله و انبار کردن خاک بمعنی پر کردن مجاز است
یعنی چون مفعول این چاه یا شکم یا مغاک باشد
نتیجهٔ توده کردن چیزی در آن پر کردنش باشد
که خلا باقی نماند چنانکه انباردن شکم که سندش
بمعنی اول انبار گذشت و انباردن بهفت بیان
که سند این بمعنی دوم انبار مذکور شد آنچه صاحب
موارد بمعنی لازم آورده محتاج سند استعمال
است که از نظر ما نگذشت حیف است که او هم
سندی پیش نکرد و هم از این قبیل است معنی
سوم (اردو) (۱) بهر جانا - (۲) بهرنا -
پر کرنا - لینا -

انبارده | بقول برهان و سروری (۱) بمعنی
انباشته که پر کرده باشد و (۲) بمعنی پر نعمت و
با نعمت هم آمده - صاحب نوادر بذکر معنی اول
نسبت معنی دوم گوید که مردم با نعمت که بتازی
بطر گویند - خان آرزو بذکر هر دو معنی فرماید که
معنی دوم که توسی ذکرش کرده مجاز باشد مؤلف
عرض کند که بمعنی اول اسم مفعول انباردن است
و اگر برای معنی دوم سند استعمال پیش شود توانیم
عرض کرد که مجاز معنی اول باشد که مردم با نعمت
هم پر کرده شده از زر و نعمات است (اردو)
(۱) بهرا هوا - (۲) تونگر -

انبار ساختن | استعمال بمعنی توده کردن
است (ظهوری ع) ز رشک غیر دل انبار
داغ غم نمی سازم * که هرگز خوشه چین را رزق
در خرمن نمی باشد * (وله ع) در گلستان کو
بسی با دگل خرمن شود * گر نسازد غنچه انبار بوی
خویش را * (اردو) انبار لگانا - ڈهیر لگانا -

انبارش | بقول برهان و سروری پر کردن
افزایش پر کردنی را گویند و آن چیزی باشد
که جوف درون چیزی را بآن پر کنند و آنرا
بعربی حشو خوانند - خان آرزو در سراج ذکر
این کرده فرماید که حاصل بالمصدر انباردن باشد

و ذکر حشو ہم کند (اردو) بہراو۔ بقول صاحب
آصفیہ (ہندی) اسم مذکر۔ بہرتی۔ حشو۔ آگندگی
آپ ہی سنے بہرتی پر فرمایا ہے کہ وہ چیز جو
کسی چیز کے اندر بہری جائے مؤلف عرض
کرتا ہے کہ بلحاظ معنی حقیقی انباردن اس کا ترجمہ
تودہ اور ڈھیر۔ دیکھو انبار۔

انبار شدن | استعمال۔ بمعنی تودہ شدن
لازم انبار ساختن است ظہوری ؎
ز برق حسرتم دودی نزد بر خرمنم ہرگز ؛ شد انبار
آرزوی خام تا کی از اثر جوشم ؛ (اردو) ڈھیر
لگنا۔ کثرت سے جمع ہونا۔

انبار قلعہ | استعمال۔ بقول صاحب رہنما
بحوالہ سفرنامۂ ناصرالدین شاہ قاچار مقامی کہ
سامان قلعہ در انجا جمع باشد۔ صاحب بول چال
فرماید کہ مخزن و مال خانہ مؤلف گوید کہ مرکب
اضافی است (اردو) مخزن۔ بقول آصفیہ
(عربی) مذکر۔ خزانہ کی جگہ۔ جمع کرنیکی جگہ۔
گودام۔ گودام گہر۔ میگزین۔ یعنی باروت خانہ
دیکھو انبار خانہ۔

انبار کردن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر
این کردہ کہ بمعنی تودہ کردن و ذخیرہ کردن و
خرمن کردن باشد۔ مرادف انبار ساختن کہ
گذشت (سرخوش ؎) ہر کس انبار کند خرمن
از گندم و جو ؛ من ناکاشتہ تخمی خجلم وقت درو
(ظہوری ؎) کی توان در سینہ داغ انبار کرد
کز شرار آہ تخم سوز نیست ؛ (ولہ ؎) ہنوز
می کنم انبار یک جہان حیرت ؛ اگرچہ کشت
تمنا ز حاصل افتادہ است ؛ (ولہ ؎) تخم
ز جگر نفشان سینہ اگر کاشتہ ؛ راحت انبار کند
دل مگر از خرمن داغ ؛ (ولہ ؎) نکردی حاصل
امسال انبار ؛ بدہ بر باد کار یار بنشین ؛ (اردو)
دیکھو انبار ساختن۔

انبارگی | بقول شمس بالفتح با کاف فارسی
بمعنی پُری مؤلف عرض کند کہ حاصل بالمصدر

(۱۲۸)

انبار دن توان گرفت ولیکن سند استعمال منحوآیم که از محققین و دیگر کسی ذکر این نکرد (اردو) بھراو - دیکھو انبارش -

انبار نمودن چیزی در چیزی استعمال صاحب جامع که از اہل زبان است ذکر این بذیل لفظ انبار کرده مقصود جز این نباشد که پر کردن چیزی در چیزی (اردو) بھرنا -

انبار نهادن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده که بمعنی انبار کردن و داشتن است (ظهوری ؎) آرزومی کارم و انبار حسرت می نهم ؛ منتش بر من اگر بر قم بخجر من دشمن است ؛

(وله ؎) نهم انبار تشکر از کشته خویش ؛ گهی بر قیم اگر در خرمن افتد ؛ (اردو) دیکھو انبار کردن - انبار ساختن -

انباریدن بقول صاحب بحر و موارد و نوادر مرادف انبار دن یتقنین فرس این مصدر جعلی گفته اند که بر لفظ انبار یای معروف و علامت مصدر رودن را زیاده کرده وضع کردند و بقول شان انبار دن که گذشت مخفف این باشد مؤلف گوید که باصول ما مصدر اصلی است که اسم این مصدر لغت فارسی است (کامل التصریف) مضارع این انبارد (اردو) دیکھو انباردن -

انباز بقول برہان و سروری و رشیدی و جامع و جهانگیری و سراج بر وزن دمساز شریک و رفیق و ہمتا را گویند (سعدی ؎) مگو دشمن تیغ زن بر دست ؛ که انباز دشمن بشهر اندر است ؛ (مولوی معنوی ؎) همه تو ئی و ورای همه دگر چه بود ؛ که در خیال تو آرد کسی ترا انباز ؛ مؤلف گوید که اسم جامد فارسی زبان است صاحب کنز ہم که محقق ترکی است این را لغت فارسی گفته (اردو) رفیق - شریک - عربی - بقول آصفیه (صفت) ملا ہوا - ساتھی -

(۱۸۴۹) **انباز بودن** | استعمال - بمعنی شریک بودن است (عرفی ـہ) بگومیت خبری کز نہایت قدرت ٭ نتیجہای ضمیر ترا بود انباز ٭ (اردو) شریک رہنا۔

انباز داشتن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی مثال و مقابل و شریک داشتن باشد (نثر حزین اصفہانی) در محفل آرائی و معرکہ سازی و قصہ پردازی شبیہ و انباز نداشت" (اردو) مثال رکھنا - مقابل رکھنا۔

(۱۸۵۰) **انباز شدن** | استعمال - بمعنی شریک و سہیم شدن است (انوری ـہ) گرہی گشت بر ابروی شریفت پیدا ٭ از سیاست شدہ با عقدۂ گردون انباز ٭ (اردو) شریک و سہیم ہونا۔

انباز گشتن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی شریک و حصہ دار گردیدن است (خسرو ـہ) کافر او را پسر انباز گشت ٭ وین پسر از وی بہ پسر بازگشت (ظہوری ـہ) عقد ابروی قضا از پی تسکین شغب ٭ گشتہ با عقدۂ گردون بسیاست انباز ٭ (اردو) شریک و سہیم ہونا -

انبازناک | استعمال - بقول بہار بالفتح و زای تازی و نون بالف کشیدہ و کاف تازی ترجمہ مشترک کذا فی الملحقات - فرماید کہ درین تامل است - صاحب انند نقل نگارش و صاحب ضمیمہ برہان ہم ذکر این کردہ مؤلف گوید کہ بدون سند استعمال این تسلیم نہ کنیم - معاصرین عجم ہم ساکت (اردو) مشترک - شریک -

انبازی | بقول بہار مزید علیہ انباز و ایضاً شرکت و صاحب انند و ہفت ہمزبانش و صاحب ضمیمہ برہان گوید کہ ترجمۂ شرکت باشد مؤلف عرض کند کہ خلاف قیاس نیست کہ یای مصدری بر لفظ انباز زیادہ کردہ اند و سندہا را از کلام میر خسرو است (ـہ) چگونہ مرگ تواند کہ خلق را

بکشد؛ اگر نه خشم تو با مرگ باشد انبازی؛ عرض می شود که اگر درین شعر انبازی بیای مجهول گیریم یای وحدت است و اگر یای معروف گیریم لازم آید که (بعد خشم تو) کلمه را محذوف گیریم و لیکن بخیال ما ضرورت ندارد و یای وحدت در خشم معنی نازک پیدا کند باقی حال این سند بکار انبازی نمی خورد - آنچه بهار این را مزید علیه انباز گرفته محل نظر است و طالب سند دیگر باشیم - (اردو) شرکت بقول آصفیه (عربی) اسم مونث شراکت ساجها - شمولیت - اشتراک - شمول سانجھا - شاملات -

(الف) انباش
(ب) انباشتن

صاحب شمس نسبت (الف) گوید که بالفتح بمعنی کاه گل کردن است و مقصودش حاصل بالمصدر باشد و دیگری از محققین ذکر این نکرد و (۲) بقولش بمعنی انباردن که گذشت صاحب برهان ذکر (ب) کرده فرماید که بمعنی پرکردن و مملوگردانیدن و انبار نمودن باشد و نسبت انباشت فرماید که ماضی انباشتن صاحب بحر نسبت (ب) فرماید که مرادف انباردن و کامل التصریف و مضارع این انبارد و صاحب سروری نوشته که پرکردن جای بخاک و غیره و ذکر ماضی مطلق هم کرده خان آرزو در سراج بر معنی پرکردن و مملوکردن قانع - صاحب موارد این را بمعنی (۱) پرشدن و (۲) پرکردن و (۳) گرفتن آورده مؤلف عرض کند که اصل این همان انباردن است که گذشت فارسیان رای مهمله را به شین معجمه بدل کنند چنانکه آغاردن و آغاشتن و ما صراحت ماخذ انباردن بجایش کرده ایم - صاحب موارد که صراحت سه معنی کرده است نسبت آن عرض می شود که صاحبان تحقیق معنی اول و سوم را ترک کرده اند و او (انباشتن چاه) را بمعنی

اوّل و (انباشتن دریا) را بمعنی دوم و (انباشتن دیده بسرمه) را بمعنی سوّم آورده وصراحت
کامل این مصادر مرکبه در ملحقات آید۔ بعض صاحبان تحقیق انباشته را بطریق لغت منقل نوشته اند
و آن درحقیقت اسم مفعول ہمین مصدر است و دیگر ہیچ و نسبت (الف) عرض می شود که اعتبار
را نشاید که سند استعمال پیش نشد و از محققین فرس کسی با صاحب شمس نیست (ارد و) (الف)
کاه گل۔ دیکھو (ارزه) (ب) (۱) بھرجانا۔ (۲) بھرنا۔ پرکرنا۔ (۳) لینا۔

انباشتن چاه بچیزی (مصدر اصطلاحی)

بقول صاحب موارد که بذیل انباردن آورده بمعنی پرشدن چاه بچیزی است (سراج الدین راجی ؎) ز انباشتن چاه زنخدان اش بمشک۔ معلوم شد که دل برون ناید از و۔ مؤلف گوید که این متعلق است به معنی اوّل انباشتن و (انباشتن چاه زنخدان بمشک) کنایه است از سبزه بر آمدن و خط پیدا شدن که سیاہی خط را بمشک تشبیه داده و مشک درینجا بمعنی خط است و این استعاره باشد (ارد و) باولی کا بھرنا کسی چیز سے۔

انباشتن دریا بچیزی

استعمال بمعنی پرکردن دریا باشد و این متعلق است بمعنی دوم انباشتن (اسدی ؎) بدان کرد شاید نهان آفتاب۔ بدین شاید انباشت دریای آب۔ صاحب موارد ذکر این بذیل انباشتن کرده (ارد و) دریا کو بھرنا۔ پاٹنا۔

انباشتن سرمه در دیده مصدر اصطلاحی

بمعنی پرکردن چشم از سرمه و اندودن سرمه بچشم و کنایه باشد از سرگین کردن چشم و سرمه کردن به چشم۔ صاحب موارد ذکر این بذیل انباشتن کرده و این را متعلق کرده به معنی سوم انباردن به خیال ما متعلق است به معنی دوم (بیدل ؎) سرمهٔ عبرت عبث از وضع دهر انباشتم

دیدۂ ما را غبار خویش ہم بسیار بود؛ (اردو) آنکھ میں سرمہ لگانا ۔

انباشتن نمک در طبع (مصدر اصطلاحی) بمعنی پر کردن نمک در طبع باشد و کنایہ از نمکین کردن طبع و ذوق پیدا کردن در طبع (طالب آملی سے) ہا آب نمک لعل تو انباشتہ در در طبع؛ زان روی چو گفتار تو شعرش نمکین است؛ صاحب موارد ذکر این بذیل انباشتن کردہ و این متعلق بہ معنی دوم اوست (اردو) طبیعت کو نمکین کرنا۔ ذوق پیدا کرنا

انباغ بقول برہان وجہانگیری وجامع وسروری با غین نقطہ دار دو زن را گویند کہ در نکاح یکمرد باشند وہر یک مر دیگری را انباغ باشد (مرادف اموسنی کہ بجایش مذکور شد) (ناصر خسرو سے) زین قبہ کہ خواہران انباغی؛ ہستند درو چہار ہم پہلو؛ خان آرزو در سراج فرماید کہ این ہمان انباز است کہ زای آن بغین بدل شدہ و در اصل بمعنی شریک است و بمعنی دو زن شہرت گرفتہ مؤلف گوید کہ تبدیل زای ہوز بغین معجمہ موافق قیاس باشد چنانچہ آمیز و آمیغ وجا دارد کہ این مبدل انباز باشد کہ بمعنی شریک گذشت فارسیان بوسیلۂ این تبدیل معنی عام را خاص کردند و برای زنی نام نہادند کہ شریک زن دیگر است یعنی اموسنی و خان آرزو تسامح کردہ کہ دو زن را انباغ گفتہ نہ چنان باشد بلکہ ہر یکی از ان انباغ باشد مر دیگری را (اردو) دیکھو اموسنی ۔

انبان بقول بہار (۱) مرادف انبانہ بالفتح ظرف چرمی کہ دران زاد نگاہ دارند و بمعنی توشہ دان (مسیح کاشی سے) گر آب ناشناخور دار نیستی خضر؛ زانبان کہنہ نادر داین سفلہ نان برون؛ صاحب سروری فرماید کہ پوستی را گویند کہ از گوسپند درست و دباغت کنند تا

ظرف چیزہا شود و بعربی جراب خوانند (خاقانی ۵) برین نان رنبہ ہا منگر کہ شب دارند
درین سفرہ ہا کہ از دریوزۂ عیسی است خشکاری در انبانش : صاحب ناصری فرماید کہ (۲)
کنایہ باشد از آدمی فربہ و بیکارہ و شکم خوارہ - صاحب ضمیمۂ برہان گوید کہ ہر خریطۂ را انبان نام است
کہ دران چیزہا کنند - صاحب انند نوشتہ کہ این ماخوذ از انبن است و برہن نویسد کہ بالکسر تشدید
نون فرہنگ دلمی نیز باید کہ در فارسی زبان انبان چہ طور شد - خان آرزو در سراج فرماید کہ
ترجمۂ این در عربی جراب و این را انبانہ و انبانچہ نیز گویند و اغلب کہ این ماخوذ از انبارد
باشد پس در اصل انبارن بمعنی صاحب پر کردن بود چرا کہ نون برای اتصاف می آید چنانکہ گرتن
نوشتہ شد و را حذف گشتہ (الخ) مؤلف عرض کند کہ این است طبع آزمائیہای محققین سلف
کہ در بعض لغات از صد یکی نظر بر ماخذ کردہ اند - بخیال ما این مرکب است از لغت سنسکرت و
فارسی کہ ان در سنسکرت بقول ساطع بالفتح بمعنی غذا است و بان کلمہ ایست در فارسی زبان
کہ بقول برہان بالفظی مرکب شدہ افادۂ معنی محافظ کند ہمچون کلّہ بان و باغبان پس معنی لفظی ان بان
محافظ غذا است کہ زاد در آنگاہ دارد و موسوم بہ توشہ دان ہم و این عجبی نیست کہ بسیاری از لغات
فرس با لغات سنسکرت و ترکی و عربی بترکیب فارسی مرکب آمدہ و نسبت معنی دوم عرض میشود
کہ استعارہ باشد کہ مردم فربہ و شکم خوارہ را انبان گفتند و توشہ دان نامش نہادند کہ فربہی و شکم
خوارگی اش انبان را ماند (اردو) (۱) وہ چرمی مشک یعنی زنبیل جس سے ولایت میں
توشہ دان کا کام لیتے ہیں یعنی سوکھی غذائیں اس میں بھر لیتے ہیں (مونث) (۲) موٹا
آدمی - فربہ -

انبان باد اصطلاح - بقول صاحب عجم باضافت (۱) پوستی کہ آنرا پر باد کردہ آہنگران آتش افروزند و (۲) شکم آدمی و (۳) مجازاً آدمی را نیز گویند - بہار گوید کہ (۴) کنایہ از آدمی فربہ و بیکار - صاحب ضمیمہ برہان فرماید کہ انبانی را گویند کہ پر از باد کردہ باشند و شکم آدمی را نیز و صاحب مؤید بمعنی اوّل و دوّم و سوم قانع مؤلّف عرض کند کہ مرکب اضافی است بخیال ما ہر چہار معنی کنایہ باشد کہ بمعنی اوّل انبان (کہ گذشت) شبیہ باشد بہ دمکش آہنگران وچون آنرا اضافت کردند بسوی باد کنایہ شد برای دمکش آہنگران و بمعنی دوم شکم آدمی ہم مشابہ انبان است و باد ہم در شکم باشد و بمعنی سوم وچہارم آدمی ہم فی الجملہ با انبان شباہت دارد بنظر بر شکم و باد شکم و خصوصاً آدمی فربہ کہ شکمش بزرگ باشد (اردو) (۱) دھونکنی - بقول آصفیہ (ہندی) اسم مؤنّث - دم کش - آگ پھونکنے کا آلہ - وہ کھال جس سے لوہار آگ دہونکتے ہین (۲) آدمی کا پیٹ - مذکّر (۳) آدمی مذکّر (ذوق ؏) کہتے ہین ذوق آج جہان سے گزر گیا ؛ کیا خوب آدمی تہا خدا مغفرت کرے ؛ (۴) دیکھو انبان کے دوسرے معنی

انبان بار اصطلاح - بقول صاحب برہان بر وزن مردان کار مردم فربہ و بیکارہ و ہیچ کارہ - صاحبان بحر و ہفت ہم ذکر این کردہ اند مؤلّف گوید کہ مرکب اضافی است یعنی انبان را کہ گذشت اضافت کردند بسوی بار کہ بہ معنی سنگینی باشد پس انبان بار - بار باشد کہ بوجہ سنگینی مردم فربہ و شباہت شکمش با انبان کنایہ ایست برای مردم فربہ دیگر ہیچ حیف است کہ سند استعمال پیش نشد و بدینوجہ کہ محققین فرس این را ترک کردہ اند خیال می کنیم کہ ہمان انبان باد باشد کہ دال مہملہ را بہ تصحیف کتابت رای مہملہ کردند و اللہ اعلم (اردو) دیکھو انبان باد کے

چوتھے معنی۔

(الف) انبانچہ | بقول بہار و رشیدی
(ب) انبانچۂ خضر | و شمس (الف) مصغّر

انبان و بہار نسبت (ب) گوید کہ زنبیل خضر علیہ السلام
و ظاہر عبارت از ابریق است کہ آب دران
نگاہدارند۔ صاحب بحر گوید کہ زنبیلی کہ آب بقا
دران باشد۔ خان آرزو در چراغ ذکر این کردہ
با بہار متفق مؤلف عرض کند کہ متحقق شد کہ
انبانچہ مصغّر انبان است و انبان بہ تحقیق
پیوست کہ زنبیلی است چرمی ہمچون مشک
پس (ب) را ابریق چرا گوئیم کہ ابریق کوزہ
با لولہ و دستہ باشد بر خلاف انبان کہ آن در حقیقت
مشک چرمی است و عموماً بکار آب ہم مستعمل
پس انبان چرمی را کہ زنبیل باشد بکار مشک
گرفتن ہیچ غرابت ندارد بخلاف ابریق کہ
آنرا بصورت مجاز انبانچہ قرار دہیم۔ قائل
(وحید ھ) در آب بقا شیروان غوطہ خورند
چو انبانچۂ خضر از آب پر ٭ (اردو) (الف) چھوٹی ڈلی
زنبیل مؤنث (ب) خضر کی چھوٹی سی زنبیل۔ مشک مؤنث

(الف) انبانچۂ سلیمان | اصطلاح۔ مرکب
(ب) انبان خضر | اضافی (الف)
(ج) انبان سلیمان | و (ج) بقول

بہار انبانے کہ سلیمان داشت کہ ہر وقت ہر چہ
می خواست ازو برمی آمد۔ صاحب بحر عجم ذکر
(ج) کردہ فرماید کہ انبان ظرف چرمیست کہ
درو زاد راہ نگاہدارند و حضرت سلیمان علیہ السلام
انبانی داشت کہ ہرچہ ہر وقت دلش می خواست
ازان برمی آمد بقدرت اللہ تعالی و انبانچہ مصغّر
آنست و وارستہ ہمزبانش۔ صاحب انند ذکر
(ب) کردہ و مقصودش ازہمان انبانچۂ خضر است
کہ گذشت بدون تصغیر (ملا دفا ہروی الف
ھ) اسیر لقمۂ مردم مباش تا باشی ٭ توکل تو
انبانچہ سلیمان است ٭ (محمد قلی سلیم (ج) ھ)
لبالب سفرۂ ہر مرد دہقان ٭ زنعمت ہمچو انبان

سلیمان نو (اردو) (الف) سلیمان علیہ السلام کی چھوٹی سی زنبیل (مونث) جس میں سے جو چیز مقصود ہوتی تھی نکل آتی تھی (ب) خضر کی زنبیل یا مشک۔ مؤنث (ج) سلیمان علیہ السلام کی زنبیل۔ مؤنث۔

انبان شناور اصطلاح۔ مرکب اضافی بقول بحر و بہار خیک پر باد یا سبوئی کہ شناور بمدد آن در دریاہای عریض شنا تواند نمود مؤلف عرض کند کہ سبو را بہ مجاز گیریم و حقیقت این مشک چرمی است کہ پر از باد کنند و در شناوری از برای نو آموزان عموماً و برای ماہران ہم در دریاہای بسیار عریض خصوصاً بنظر احتیاط باخود دارند کہ از غرقابی محفوظ دارد (اردو) وہ خالی مشک ہوا سے بھری ہوئی جس سے تیرنے میں مدد لیتے ہیں۔ مؤنث۔

انبان نفط اصطلاح۔ بقول انند بفتح و کسر نون سوم و سکون فا و طای مہملہ حقہ چرمین باشد کہ از نفط و باروت پر کردہ بمدد آتش بر دشمنان اندازند مؤلف عرض کند کہ مرکب اضافی است و دیگر محققین ازین ساکت۔ خلاف قیاس نیست انبان بمعنی خود است و درینجا مجاز از آیہ معنی کیسہ چرمین و نفط لغت عرب است بہ فتح نون و طای حطی در آخر۔ صاحب غیاث فرماید کہ نفط معرب نفت ست بمعنی روغنی خاص و بقول خیابان بالکسر داروئی کہ حکما ساختہ اند ہر جا کہ اندازند آتش در گیرد (اردو) فارسیوں نے انبان نفط اوس چرمی کیسہ کو کہا ہے جس میں باروت بھر کر آگ دیتے ہیں اور دشمن مقابل پر پھینکتے ہیں یہ نازک اور طویل تھیلی ہوتی ہے جس کو باروت بھرنے کے بعد حلقہ کر لیتے ہیں اسی کا نام دکن میں بان ہے۔ صاحب آصفیہ نے لفظ بان پر لکھا ہے ایک قسم کی ہوائی جو اگلے زمانے کی لڑائیوں میں دشمن پر چھوڑا کرتے تھے۔ مؤنث۔

انبانہ بقول برہان وبہار وسروری وجامع وناصری مرادف معنی اوّل انبان کہ گذشت وہای ہوز درآخر این زائد است وبس (حافظ	۵) چہ جای من کہ بلغزد سپہر شعبدہ باز ؛ ازان حیل کہ در انبانۂ بہانہ تست ؛ (اردو) دیکھو انبان کے پہلے معنی ۔

انبر بقول برہان وجامع بفتح اوّل وضم ثالث وسکون رای قرشت (۱) آلتی باشد از آہن کہ زرگران ومسگران طلا ومس تفتہ را بدان گیرند وبعربی کلّوب خوانند۔ بہار گوید کہ (۲) افزاری کہ بدان آتش گیرند وآنرا در عرف ہندوستان دست پناہ خوانند (حکیم سنجیک ملہ ۵) بلیف خرپا پیچیدہ خواہمت ہمہ تن ؛ فشردہ خایہ بانبر بریدہ کیر بہ کاز ؛ (سعید اشرف ۵۲) جز بانبر آتش از ہمسایگان نتوان گرفت ؛ نیست آسان برگرفتن دل زیار غمگسار ؛ صاحب سروری بر معنی اوّل قانع وصاحب ناصری نسبت معنی اوّل فرماید کہ نعل بندان از پای اسب میخ ونعل ہم ازہمین آلہ کشند۔ خان آرزو در سراج ذکر ہر دو معنی کردہ **مؤلف** عرض کند کہ اسم جامد فارسی زبان است صاحبان انند وغیاث این را لغت ترکی گفتہ اند امّا محققین ترکی ازین ساکت (۳) بہ تحقیق ما انبر بفتح اوّل وسوّم مخفف انبار ہم کہ مصدر انبریدن ازہمین اسم جامد می آید (اردو) (۱) سنسی۔ بقول آصفیہ (ہندی) اسم مؤنث۔ ایک اوزار کا نام جس سے لوہار یا سنار گرم دہات کو آگ کے اندر سے پکڑ کر باہر لاتے ہین اور اس سے تھام کر چوٹ لگاتے ہین ایک قسم کا زنبور (۲) دس پنا۔ چمٹا۔ بقول آصفیہ (ہندی) اسم مذکر۔ دست پناہ۔ آتش گیر۔ آتش کش۔ آگ پکڑنے کا آلہ۔ دیکھو آتش گیر۔ (۳) دیکھو انبار کے پہلے معنی ۔

(۱) انبروت | صاحب برہان و جامع و ہفت نسبت (۱) گوید کہ بر وزن عنبر روت امرود
(۲) انبرود | باشد میوہ معروف و بقول جامع (۲) مراد فش - صاحب سروری و
جہانگیری ہم ذکر (۲) کردہ خان آرزو در سراج ذکر (۲) کردہ فرماید کہ امرود کہ گذشت مبدّل
این است بر قیاس خم و خنب (مولانا شہابی کاشانی از سروری ص۵۲) انبرودش کہ قند ازان
خجل است ؛ از حلاوت حیات بخش دل ست ؛ مؤلف عرض کند کہ اصل (۱) امروت
و اصل (۲) امرود است کہ ذکر ماخذش ہمدر انجا کردہ ایم فارسیان بعوض میم - نون و با
ہر دو را آورند چنانکہ خم را خنب کردند و دم را ونب و بہمین قاعدہ امروت و امرود را
انبروت و انبرود خواندند - خان آرزو برعکس این گفتہ یعنی امرود را مبدّل انبرود خیال کرد
سببش آنست کہ از ماخذ خبر ندارد کہ ذکرش بر امروت کردہ ایم (اردو) دیکھو امرود -
انبرہ | بقول برہان و جامع بضم ثالث بر وزن قنجفہ (۱) ہر چیز موی ریختہ را گویند عموماً و شتر
موی ریختہ را خصوصاً و (۲) اسپ و شتر آبکش را نیز گفتہ اند و در عربی شکنبہ را گویند و (۳)
بمعنی درّہ کوہی نیز و بفتح ثالث بر وزن خنجرہ ہم آمدہ - صاحب رشیدی و سروری بہ تخصیص معنی
اوّل قانع (غوّاص ص۵) برکنار جوی منیم رستہ بادام و سیب ؛ راست پنداری قطار اشتر است
انبرہ ؛ صاحب جہانگیری بفتح اوّل و ضم سوم فرماید کہ در بعض فرہنگہا شتر آبکش را نیز گویند و
در عربی شکنبہ و درّہ کوہ را نامند - خان آرزو در سراج بذکر معنی اوّل نسبت معنی دوم فرماید
کہ این اصلی ندارد - صاحب مؤید فرماید کہ اشتری کہ از بس بار کشیدن مویش ریختہ و نیز شکم و درّہ
کوہ و قیل بفتح با اشتر آبکش و غیر آن کذا فی شرفنامہ و در اداتہ بمعنی آسیاکش - صاحبان اننند

وغیاث این را بحوالهٔ برهان مرادف انبَر قرار داده اند و از هر سه معانی بالا ساکت بخیال ما در غلط افتاده اند که برهان انبرا مرادف اَنبَر نه نوشت **مؤلّف** عرض کند که الف اول درین وصلی است یعنی فارسیان نَبَره را بزیادت الف وصلی در اولش اَنبَره کردند و نَبرہ بفتح اوّل وثالث در عربی آماس اندام وجای بلند برآمده و نَبَر بالکسر کرمی است که پوست شتر بزند او آماسد و آبله ناک گردد (کذا فی منتهی الارب) پس موی هر که بریزد مرضی است که عارض شود بوجه کرمی که در پوست پیدا شود و ازین عارضه خراش در جلد پیدا شده بیاماسد فارسیان همین لغت نَبرَه را بزیادت الف وصلی اَنبَره کردند بمعنی اول استعمال نمودند و ازین که شتر و اسپ آبکش را هم موی پشت بریزد و پشت ورم کند مجازاً بهمین نام موسوم کرده باشند و معنی سوم هم بمجاز باشد نظر بر بلندی درّه کوه که بلغت عرب نبَرَه جای بلند برآمده را هم گفته اند از هر خبری (اردو) (۱) وہ شخص یا جانور یا اونٹ جس کے بال گر گئے ہوں (۲) وہ گھوڑا یا اونٹ جس سے آب کشی کا کام لیں (۳) صاحب آصفیہ نے درّہ پر لکھا ہے کہ پہاڑ کی گھاٹی یا دو پہاڑوں کے درمیان کا راستہ یا فراخی یا وسعت - مذکر -

انبریدن بقول سروری بفتح اوّل همان انباریدن که گذشت **مؤلّف** گوید که محققین دیگر ازین ساکت اند و سند استعمال هم پیش نشد بخیال ما جز این نیست که مخفف انباریدن گیریم بحذف الف دوم (اردو) دیکھو انباریدن -

انبزان بفتح اوّل وچهارم بقول صاحب ضمیمهٔ برهان نام سلخ باشد که روز سی ام است صاحب مؤیّد بذیل لغات فارسی بحوالهٔ شرفنامه و قنیه ذکر این کرده **مؤلّف** عرض کند که

معاصرین عجم ازین ساکت و محققین سلف ہم ذکر این نکردہ اند و ہر دو محققین بالا سند استعمال این
ہم نیاوردہ - جادارد کہ بہ رای مہملہ و بہ فتح موحدہ انبَران باشد بمعنی پری دارندہ اسم حالیہ از
انبر کہ امر حاضر مصدر انبریدن است بزیادت الف و نون در آخر ہمچون افتان و خیزان و
کنان و معنی لفظی این پرکنان و کنایہ از روز سی ام ماہ کہ ماہ کامل است و از جمیع ایامش پرکنندہ
و جادارد کہ الف و نون را زائد گیریم اندرین صورت مزید علیہ انبر بود کہ مخفف انبار است
بمعنی پری کہ روز سی ام ماہ و یوم تکمیل اوست واللہ اعلم بحقیقۃ الحال - ماخذ این برای ہمو ہیچ
بفہم نمی آید جز این کہ این را اسم جامد گیریم بہ معنی سلخ ماہ (اردو) سلخ - بقول صاحب آصفیہ
(عربی) اسم مؤنث - پوست کشی - کہال کہینچنا - چاندرات - چونکہ اس روز چاند زمین اور
آفتاب ایک سمت مین اس طرح واقع ہوتے ہین کہ چاند زمین کے آگے آکر ہمین اپنے رخ
روشن کی جہلک دیتا ہے گویا پردے سے منہ نکالتا ہے اسوجہ سے اس تاریخ کا نام سلخ رکہا (الخ)
دکن مین سلخ اس روز کا نام ہے جس کی شام مین ہلال نظر آئے چونکہ مہینہ اس دن شعاع
آفتاب سے باہر نکلتا ہے اس لئے اس دن کا نام سلخ رکہا گیا - صاحب غیاث نے رسالہ نجوم
کے حوالہ سے اس کی وجہ تسمیہ یہی بیان کی ہے - الحاصل ہر ماہ قمری کے تیسوین دن کا نام
سلخ ہے -

انبساط بقول بہار گستاخ شدن مؤلف گوید کہ لغت عرب است بکسر اول و سوم
و بقول منتخب گستاخ شدن و کشادہ روشدن و گستردہ شدن - فارسیان استعمال این بمعنی
خوشی و انشراح و اختلاط کنند صاحب مؤید ذکر این کردہ و برای معنی مصدری با مصادر فیہا

مرکب سازند کہ در لحقات می آید (اردو) انبساط - بقول امیر عربی - مؤنث - خوشی (بحر ۵) دنیا مین کچھ بساط نہین انبساط کی ٭ اترین نہ سہکے گھاٹ کہین آشنای عیش ٭

انبساط نمودن	استعمال - بہ معنی خوشی و مسرت کردن و خوشنود شدن است از خواجہ جمال الدین سلمان (۵) پادشاہا بندہ در	حضرت برسم عرضداشت ٭ انبساطی می نماید بر امید رحمتت ٭ (اردو) خوشی کرنا - خوش ہونا -

(الف) انبست (الف) بقول برہان بر وزن کم بست غلیظ و بستہ شدہ و (ب)
(ب) انبستہ بقولش بر وزن برجستہ ہر چیز کہ آن بستہ و سخت شدہ باشد و بدشواری واشود و حل گردد و شیر و ماست و خون بستہ شدہ را نیز گویند - صاحب ناصری ذکر ہر دو کردہ گوید کہ غلیظ و بستہ شدہ ہر چیز حتی ماست و خون بستہ - صاحب سروری بر (الف) فرماید کہ بہ معنی غلیظ و بر (ب) نوشتہ کہ چیزی بستہ کہ بدشواری واشود و بحوالۂ تحفہ فرماید کہ مثل مداد و خون و امثال آن (شاکر بخاری ب ۵) خون انبستہ ہمی ریزم بر زرین رخ ٭ زانکہ خونابہ نماند است درین دیدۂ تر ٭ ہم او گوید کہ در مؤید انبیسہ بر وزن قرینہ و انبستہ بر وزن ہمیزہ - باین معنی آمدہ کذا فی ادات الفضلا - صاحب جہانگیری صرف (ب) را آوردہ گوید کہ چیز سخت کہ زود حل نشود (شہریاری ب ۵) چون زخونابہ نماند است اثر در جگرم ٭ خون انبستہ ہمی ریزد از چشم ترم ٭ خان آرزو در سراج بذیل الف فرماید کہ انبست و بزیادت ہا انبستہ ہر دو بمعنی غلیظ و بستہ شدہ نوشتہ اند - صاحب رشیدی ہم ذکر ہر دو کردہ مؤلف گوید کہ این اسم جامد نباشد کہ لفظ بستہ درین مرکب است و متعلق است با معنی - بخیال ما جز این نیست کہ

فارسیان (آن بسته) را مخفف (آن چیز بسته) گرفته اند بمعنی چیزی که منجمد و سخت باشد پس در استعمال
کلمۂ آن بدون ممدوده آن شد بالضم چنانکه محاورۂ ایشان است و اُنبسته بالضم بصورت
لفظی قرار یافت بمعنی مذکور محققین بالا بر ماخذ غور نکردند و الف اول را مفتوح گرفتند پس انبست
مخفف انبسته باشد بحذف های هوز آخر (اردو) (الف و ب) منجمد چیز۔ جمی ہوئی چیز سخت
چیز۔ جیسے خون منجمد۔

انبله | بقول برہان و ناصری و سروری و جہانگیری و رشیدی و جامع بفتح اول و ثالث۔
بر وزن حنظله تمر ہندی را گویند۔ و بہندی املی خوانند۔ خان آرزو در سراج بذکر اقوال محققین
سندی از مسعود سعد آورده و ہو ہذا (ع) چون ہلیله زر وشان و رو ترش چون انبله ۞ و
فرماید که این غلط و خطای محض است بلکه انبله درین جا ہمان آمله است که بہندی آنوله خوانند
و بسبب اجتماع نون و با ہر دو میم شده آمله شد و مقابلۂ او درین مصرع مسعود سعد به ہلیله دلالت
صریح دارد که ہمان آمله باشد که از اجزای اطریفل است و بمعنی تمر ہندی گفتن خطاست که
بدین معنی نه در ہندیست و نه در فارسی۔ من ادعی فعلیه البیان (انتہی) مؤلف عرض کند که
امله را بقاعدۂ تبدیل انبله کردن موافق قیاس است که میم با با و نون و با و نون با میم
بدل شود ہمچون دم و دنب و سم و سنب ولیکن نمی شود که انبله را برخلاف جمہور محققین تمر ہندی
نه گیریم۔ صاحبان جہانگیری و رشیدی اگر از اہل ہند باشند و صاحب برہان را نظر بر سکونت ہند
معتبر ندانیم۔ جا دارد ولیکن در اہل زبان بودن صاحبان ناصری و جامع و سروری شکی
نیست و قول شان نسبت اسم جامد فارسی زبان معتبر تر از خان آرزو دست بمیدانیم که او سند

چه چیز می خواهد سه کس از اہل زبان انبله را بالاتفاق تمر ہندی گفته اند اگر بقاعدۂ تبدیل فارسی
لفظ آمله ہم صورت انبله پیدا کند لازم نیاید که معنی حقیقی انبله از لفظ دور شود۔ خیال ما این است
که قاعدۂ تبدیل حروف را در ہر یک لفظ جاری کردن ضرور نیست۔ در محاورۂ فرس لغاتی
که مبدل ہستیم و آن تبدیل موافق قاعده باشد اشاره می کنیم که این تبدیل موافق قیاس است
مثلاً اگر فارسیان آمله را انبله ہم می گفتند ما صراحت می کردیم که انبله مبدل آمله باشد به ہمان قاعدۂ
که ذکرش بالا گذشت اگر اہل زبان انبله را بمعنی تمر ہندی گویند محققین ہندی نژاد حق آن ندارند
که تردیدش کنند و گویند که این مبدل آمله باشد و بمعنی تمر ہندی نباشد نمیدانیم که خان آرزو چرا
این قدر جبر می کند ما ہمین قسم بحثی بر انبار ہم کرده ایم و تسامح خان آرزو و مصرارش را ظاہر ساخته ایم
و بر اکثر لغات دیگر ہم ہمین قسم اشاره نموده ایم۔ خیال قطعی ما نیست که انبله بقول محققین زباندان
بمعنی تمر ہندی صحیح باشد و معاصرین عجم ہم فی زماننا استعمال ہمین لغت برای تمر ہندی کنند و چون
بر ماخذ انبله نظر می کنیم توانیم عرض کرد که بقول صاحب ساطع املی بزبان سنسکرت بالکسر بمعنی
تمر ہندی است پس جا دارد و موافق قیاس است که فارسیان به ہمان قاعدۂ که ذکرش بالا
گذشت میم را با (نون و با) و یای تحتانی را با ہای ہوز بدل کرده انبله کردند و بمعنی تمر ہندی استعمالش
نمودند چنانکه دم را دنب و سم را سنب و شایگان را شاہگان ہم گویند اگر خان آرزو در مصرع
مسعود سعد که بالا مذکور شد انبله را بمعنی آمله گیرد و (رو ترشی) را که در مصرع مذکور است با آمله زیاده
مناسب پندارد عیبی ندارد و توانیم گفت که انبله درینجا مبدل آمله ہم باشد و اگر سند کلام شاعری
دیگر برای معنی تمر ہندی می خواهد اول عرض کنیم که سند را با نظم تخصیص نیست نثر اہل زبان ہم برای

او کافی است و ہرگاہ متحقق شد کہ صاحب ناصری از اہل طہران و صاحب برہان جامع از تبریز و صاحب لغات سروری از اہل کاشان است پس نوشتۂ این ہر سہ محققین بحق او سند تر است و واضح تر از نظم کہ اگر در نظم دیگران این لغت را پیدا کنیم شاید کہ خان آرزو گوید کہ درین شعر ہم انبلہ بمعنی آملہ واقع شدہ باقی حال برای دفع اصرارش سند نظم ہم پیش می کنیم کہ از ظہیر فاریابی بدست آمدہ (ﮯ) گر عدو لافی زند تا با تو ہم جنسی کند: عاقلان دانند مور از مار و شہد از انبلہ: صاحب جہانگیری ہمین سند را برای معنی تمر ہندی آوردہ است اگر مواجویان و متبعین خان آرزو درین شعر ہم انبلہ را بمعنی آملہ گیرند جا دارد کہ بیچارہ ظہیر فاریابی صراحت معنی انبلہ ہمچو محققین تبریزی و کاشانی و طہرانی نکردہ است ما خان آرزو را از جمیع محققین ہندی نژاد باعتبار فضیلت خاص و مذاقی کہ از فارسی زبان داشت فائق می دانیم و احترامش کنیم ولیکن در بحثی کہ اصرار بر رای خود می کند جز این چارۂ نداریم کہ خیال خود را پیشکش اہل علم کنیم۔ قائل بالجملہ بقول صاحب محیط تمر ہندی بہندی املی و انبلی سرد در اول و خشک در دوم۔ مسہل لطیف تر از آلو بخارا و مزیل خفقان حار و قی صفراوی و مقوی معدہ و منافع بسیار دارد (الخ) (اردو) املی بقول امیر۔ مؤنث۔ فارسی میں انبلہ۔ عربی میں تمر ہندی ہندوستان کے ایک مشہور اور بڑے درخت کی پھلی ہے۔ خامی کی حالت میں نہایت ترش اور بعض درخت کی سبز اور بعض کی سرخ ہوتی ہے اور پختہ اور خشک ہونے پر سرخ تیرگی مائل اور چاشنی دار ہو جاتی ہے۔ مزاجاً دوسرے درجہ میں سرد و خشک (رشک ﮯ) کیوں نہ چوسا کریں تیرے لب شیریں اے گل: لال املی کے مربے کا مزا پاتے ہیں:۔

انجمن | بقول برہان و ناصری و ہفت وانند بر وزن صف شکن بلغت ژند و پاژند انگور باشد که بعربی عنب گویند مؤلف گوید که یکی از زردشتان معاصر صراحت کرد که در ژند و پاژند این نام خوشہ انگور است در حالت ابتدائی که گلشن دانہ کند و کثرت دانہای کوچکش بیرون از شمار تودهٔ بادنجان را ماند لعینہ ازینجاست که فارسیان قدیم این را انجمن گفتند که انب بمعنی بادنجان گذشت و من تودهٔ ہر چیز را گویند چون خرمن ہم اوگفت که انگور را در فارسی قدیم ہفتاد نام است از آغاز دانہ اش تا بہ پختگی (اردو) انگور - مذکر - دیکھو آزم اور بقول بعض خوشۂ انگور - مذکر - جو ابتدائی حالت مین ہو جس کے دانے نہایت کثرت سے اور بہت چھوٹے ہوتے ہین -

انبوب | بقول برہان و جامع و سراج بر وزن مرغوب فرش و بساط گستردنی را گویند صاحب ناصری فرماید که بساط گسترده باشد - صاحب برہان توب بدون الف و نون ہم بہمین معنی آورده فرماید که باین معنی بجای حرف اول یای حطی ہم آمده یعنی یوب مؤلف عرض کند که بہ تحقیق ما این اسم جامد فارسی قدیم است و توب مخفف این و حقیقت یوب تحتانی بجایش بیان کنیم که قاعدهٔ تبدیل موافق قیاس نیست و غیر از تحریف و تصحیف بالتباس کتابت چیزی دیگر بنظر نمی آید و جا دارد که این را مفرس خیال کنیم که انبوب بلغت عرب بہ معنی خیابان و زمین بلند آمده پس تصرف فارسیان باشد که این را بہ معنی فرش و بساط استعمال کردند (اردو) فرش - بقول آصفیہ (عربی) اسم مذکر - بساط - بچھونا - بستر - گستردنی - بچھانے کی چیز جیسے جازم - دری - بوریہ - چاندنی - غالیچہ - قالین وغیره -

انبوبہ | بقول برہان و جامع بر وزن منصوبہ (۱) ماشوره را گویند و (۲) لولہ آفتابہ و مانند

آنرا نیز - صاحب مؤید این را بذیل لغات عرب بیای تحتانی بعوض موحدۂ پنجم آوردہ وصاحب غیاث گوید کہ حرف پنجم را یای تحتانی دانستن خطاست وذکر ہر دو معنی بالاکند مؤلف عرض کند کہ ماشورہ بقول برہان بروزن قارورہ نی کوچکی راگویند کہ جولاہگان ریسمان بران بپیچند ازبرای بافتن و نی کہ یکسر آن در دہان وسر دیگر در آب نہند و بمکند ومطلق نولہ راہم صاحب منتخب بر انابیب وانبوب فرماید کہ بالضم بندہای نی وہر دو جمع انبوبہ باشد ودر انبوبہ گوید کہ بالضم بند نی - پس بخیال ما این لغت عرب است کہ فارسیان بہر دو معنی بالا استعمال کردہ اند - صاحب جہانگیری بر معنی اول قانع عجب است کہ اکثر محققین خصوصاً صاحب اننداین را لغت فارسی نوشتہ (اردو) (۱) نلی - بقول آصفیہ (ہندی) اسم مؤنث - جلاہے کی نال - ماشورہ - (۲) آفتابے کی نلی - مونث - اور اسی کے مثل -

(الف) انبودن | بقول برہان وناصری وجامع بروزن افزدن (۱) بر بالای ہم چیدن باشد - صاحب بحر این را سالم التصریف گفتہ کہ غیر ماضی ومستقبل و اسم مفعول نیامدہ وصاحب جہانگیری بر معنی برچیدن قانع (ابن یمین ؎) باغبانی ہفتہ می انبود ؛ گفتش ای جنگ پشت جامہ کبود ؛ چہ رسید است از زمانہ ترا ؛ پیر ناگشتہ و شکستی زود ؛ گفت پیران شکستہ دہراند ؛ در جوانی شکستہ باید بود ؛ صاحب موارد ذکر معنی بالاکردہ صاحب نوادر این را (۲) بمعنی وجود گرفتن ہم آوردہ (شاعر ؎) بودنت در خاک باشد عاقبت ؛ ہمچنان کز خاک بود انبودنت ؛ خان آرزو در سراج فرماید کہ (۳) بمعنی پیدا کردن وآفریدنست - فرماید کہ صاحب برہان این را بذال معجمہ آوردہ وبدال مہملہ بمعنی اول نوشتہ قیاس وضابطہ می خواہد کہ ہر دو جا بذال

معجمه باشد - مؤلف عرض کند که -

(ب) **انبوذن** | به ذال معجمه بقول برهان بمعنی اصل کائنات و آفرینش و بقول صاحب ناصری مصحف و صحیح همان انبودن بمعنی آفرینش - و بقول جهانگیری و سروری و جامع به ذال معجمه صحیح باشد و این همه محققین از برای این همان سند آورده اند که منسوب به شاعر بر (الف) گذشت و در مصرع دومش انبوذن را به ذال معجمه نوشته اند - بخیال با تسامح و کم غوری همراهان تحقیق است که (ب) را بمعنی آفرینش قائم کرده اند و سند جمله محققین برای این معنی همان یک شعر است که منسوب به شاعر گذشت و انچه خان آرزو نسبت الف معنی سوم آورده عجبی نیست که او هم باستناد همین یک شعر باشد و آنکه صاحب نوادر معنی دوم قائم کرده ماخذ آن هم همین شعر است نمید انیم که خان آرزو چه اصول و حجت الف و ب هر دو را بذال معجمه صحیح پندارد و هیچ نمی فرماید که در انبوذن این همه معانی چطور پیدا شد - خیال ما انیست که (ب) تصحیف محض است و (الف) مرکب است از کلمه آن و مصدر بودن - آن بالفتح لغت سنسکرت است که بر اسمی آمده افاده معنی نفی کند و فارسیان این کلمه را در فارسی هم استعمال کرده اند چنانکه الف نفی را از سنسکرت گرفته اند که ذکرش بر اجنبان گذشت - الحاصل انبودن به معنی بر جا نبودن است و کنایه از برچیدن چنانکه در شعر این همین بر معنی اول (الف) گذشت و معنی دوم و سوم هیچ است که طبع آزمایان از همان یک شعر شاعر پیدا کرده اند بخیال ما در مصرع دومش مصدر بودن را با آن که ضمیر غائب و اسم اشاره باشد استعمال کرده اند و بودن بمعنی هستی گرفتن و بوجود آمدن (کذا فی الموارد) وجا دارد که انبودن را مبدل انباردن گیریم که

بمعنی انبار کردن گذشت - فارسیان در لب و لہجہ خود الف ساکن را واو خوانند چنانکہ جان را
جون گویند و تبدیل الف با واو ہم در قاعدۂ فارسی آمده چنانکه تاغ و توغ و رای مہملہ
در تلفظ شان حذف شد چنانکه شنا روشنا - پس انباردن بر سبیل تبدیل و حذف بر زبان شان
انبودن باقی ماند که بمعنی انبار کردن باشد از ینجاست که صاحبان برہان و ناصری و جامع معنی
اول را الف بالای ہم چیدن نوشته اند و معنی شعر ابن یمین اندرین صورت ہم درست می شود
(اردو) (الف) (۱) توڑنا جیسے پھول توڑنا (۲) وجود میں آنا ہست ہونا - (۳) پیدا کرنا
ہست کرنا - (ب) دیکھو آفرینش -

انبور	بقول صاحب ضمیمۂ برہان و مؤید (۱) بمعنی انبر که افزاری باشد و بجایش گذشت و (۲) پر کردن و مملو ساختن مؤلف گوید که انبور مزید علیه انبر است که برای اظہار ضمہ موحده واو آورده اند و این عادت اہل فارس است که ضمہ را در تلفظ دراز خوانند و این رسم در کتابت فارسی شاذ و ماخوذ است از رسم	ترکی که نزد شان عام باشد و نسبت معنی دوم عرض می شود که مقصود شان غیر از حاصل بالمصدر نباشد که پری است اندرین صورت انبور مبدل انبار باشد که الف ساکن در تلفظ فارسیان به واو ظاہر شود و آنرا در کتابت ہم جا دادند و تبدیل الف به واو ہم آمده چنانکه اشاره این بر انبودن کرده ایم (اردو) (۱) دیکھو انبر (۲) دیکھو انبار -

انبوس | بقول برہان واننده و ہفت بر وزن افسوس گمنی باشد که آنرا نانخواه گویند
و به تقدیم ثالث بر ثانی ہم آمده یعنی اینبوس - صاحب محیط ذکر این کرده گوید که ہمان نانخواه
است ناصر احنت کامل این بر آنسا کرده ایم و معلوم می شود که این لغت یونانی است حیف

صاحبان تحقیق صراحت این نکردہ اند و صاحب انند لغت فارسی گوید و آنچہ بہ تقدیم و تاخیر یک حرف آمدہ مقلوب بعض باشد و بس (اردو) دیکھو السا۔

انبوسیدن | بقول برہان بر وزن افروزیدن بمعنی پدید آمدن و ظاہر شدن و موجود گردیدن و بقول صاحب بحر سالم التصریف کہ غیر ماضی و مستقبل و اسم مفعول نیاید۔ صاحبان جہانگیری و جامع و نوادر و سراج ذکر این کردہ اند و صاحب موارد این کامل التصریف گفتہ و مضارع این انباسد نوشتہ و سند استعمالش پیش نکردہ و بقول ناصری بمعنی افزونیدن و پدید آمدن و از کلام شاعر سند این مصدر دہد (سـ۵) بود نت درغاک باشد عاقبت ہمچنان درخاک انبوسیدنت ؛ مؤلف عرض کند کہ این ہمان شعر مجہول الشاعر است کہ برانبودن) پیش ازین مصدر گذشت۔ للہ العجب محققین لغت چہ مایہ بی تحقیقی را کار بزند کہ شعری را بشاعر مجہول التخلص منسوب می کنند و برای یک لغت سندش پیش می کنند و متصل آن بر لغت دوم ہمان شعر را بہ تحریف و تبدیل یک دو لفظ بسند لغت دیگر پیش می سازند ہم او فرماید کہ این مرادف انبودیدن است و انبوزیدن مصدری نیست و نیامدہ عجب است از محقق طہرانی بخیال ما این مصدریست کہ وضع شد از لغت عرب نبوس کہ صفت مشبہ از بنس است بمعنی حرکت کنندہ فارسیان الف وصلی و را اوّل و یای معروف و علامت مصدری و تن در آخرش آوردہ انبوسیدن کردند و مجازاً بمعنی ظاہر شدن و پدید آمدن گرفتند کہ حرکت چیزی آن چیز را ظاہر کند و اگر از مصدر نبش صفت مشبہ آن یعنی نبوش را ماخذ این گردانیم معنی آن ظاہر کنندہ و معنی انبوشیدن ظاہر کنندہ شدن یعنی پدید آمدن باشد اندرین صورت باید کہ قاعدہ

تبدیل شین معجمه به سین مهمله هم جاری کنیم چنانکه کشتی و کستی حیف است که سند استعمال این مصدر پیش
نشد ولیکن اتفاق محققین اہل زبان برای وجود این کافی است حالا بر زبان معاصرین متروک
است و ماخذ این غیر از آنکه بیانش بالا گذشت ہیچ بفہم ما نمی آید (اردو) ظاہر ہونا۔

انبوه | بقول برہان و سروری و جہانگیری و ناصری و جامع بر وزن انده (۱) بمعنی فرو ریختن
دیوار باشد و اتفاق محققین است که انبه بدون واو مخفف این باشد بہمہ معانی۔ خان آرزو
در سراج فرماید که اغلب که (انبیره به رای مهمله) را که اماله کم نبار است و بمعنی فرو ریختن دیوار
وغیره آمده انبه خوانده اند و انبه چون مخفف انبوه است آنرا نیز بہمین معنی تصور کرده اند و این
تصحیف است و خطا در خطا مؤلف عرض کند که انبوه اسم جامد زبان فارسی است بمقصود
محققین از معنی اول جز این نباشد که این مرادف انبار است که تعریفش بجای خودش کرده ایم
یعنی توده خاک دیوار افتاده و فرو ریخته را فارسیان انبار گفته اند و جا دارد که انبوه ہم گویند۔
خان آرزو خیال تصحیفی که پیدا کرده است ضرورت ندارد و البته طرز بیان محققین فرقی بین
وا ردبا تعریف ما و ہر آنیه خطا در خطاست که توده خاک دیوار فرو ریخته را فرو ریختن دیوار
گفتن و بقیاس بعید لغت مسلمه محققین را تصحیف خواندن - ہرگاه استعمال انبوه برای مردم وغیر
مردم آید چنانکه بمعنی دوم صراحت این می آید و چون انبار بہمین معنی گذشته است پس وجہی
نیست که انبوه را مرادفش ندانیم و جا دارد که بقاعدهٔ فارسی انبوه را مبدل انبار خیال کنیم که تبدیل
الف با واو و رای مهمله با ہای ہوز می آید چنانکه تاغ و توغ و ہوبر و ہوبه قائل (اردو) دیکھو
انبار کے دوسرے معنی - یعنی دہ - تودۂ خاک جو دیوار گرنے سے جمع ہو۔

(۲) انبوه - بقول برهان و سروری و جهانگیری و ناصری و جامع و بهار بمعنی مملو و پر و بسیار خواه بسیاری مردم خواه چیزی دیگر و بقول صاحب رشیدی بمعنی بسیاری و کثرت (میر خسرو ؎) گهرهای ثمین دیدند انبوه ؛ نه در رو رپا شود حاصل نه در کوه ؛ (فردوسی ؎) زانبوه لشکر مرا باک نیست ؛ از آن سبز خیمه دلم پاک نیست ؛ (صاحب ناصری ؎) دگر روز رزمی با نبوه شد ؛ ز تن هر کجا دشت پُر کوه شد ؛ خان آرزو در سراج فرماید که تحقیق آنست که انبوه بمعنی کثرت است مطلقاً خواه در انسان و خواه در غیر انسان مؤلف گوید که معنی بسیار و کثیر هم که مسلمه صاحبان تحقیق بالا گذشت بیرون از تحقیق نیست که سند آن هم از کلام میر خسرو گذشته است نمیدانیم که محقق فاضل چرا معنی کثرت را مخصوص می کند - قائل (اردو) بہت - مذکر - کثرت - مؤنث -

(۳) انبوه - بقول برهان و سروری و ناصری و جامع و سراج نام قصبه ایست در بالای کوهی از مضافات ویلمان - صاحب جهانگیری فرماید که شراب انجا شهرت عظیم گرفته (شاعر ؎) اگر بنک خوری بنک قزل کوه بخور ؛ ور باده خوری بادهٔ انبوه بخور ؛ (اردو) انبوہ - ایک قصبہ کا نام ہے جو مضافات ویلمان میں واقع ہے - جہاں کی عمدہ شراب مشہور ہے -

(۴) انبوه - بقول ناصری و رشیدی کثیف و غلیظ هم (کمال اسمعیل ؎) انبوه و گران و زشت و ناخوش ؛ مانندهٔ ابر مهرکانی ؛ خان آرزو در سراج فرماید که این معنی متعلق به معنی دوم باشد یعنی از معنی کثرت بر کثیف و غلیظ نیز اطلاق آن آمده مؤلف گوید که درست است (اردو) غلیظ - بقول آصفیه (عربی) گاڑھا - کثیف - موٹا - جیسے ابر غلیظ - مکدّر - گدلا -

(۵) انبوه - بقول صاحب رشیدی و بهار به معنی مجلس (نظامی ؎) با نبوه - می با جوانان گرفت

بخلوت پی کاروانان گرفت ؛ مؤلّف عرض کند کہ این ہم مجاز معنی دوم است کہ جلوت برخلاف خلوت جای کثرت وبسیاری مردم است (اردو) مجلس - بقول آصفیہ - عربی - اسم مؤنث بیٹھنے کی جگہ - وہ مقام جہان پر آدمیون کا گروہ جمع ہو - بزم - سبھا - انجمن مجمع - سوسائٹی جلسہ - مؤلّف کہتا ہے کہ خلوت کا عکس - بارعام اسی کا ترجمہ ہے -

(۶) انبوہ - بقول بہار بمعنی مجموع و فراہم آمدہ - و او از کلام نظامی سندی پیش کردہ کہ بہ انبوہ شدن می آید مؤلّف عرض کند کہ نظامی انبوہ شدن را بمعنی جمع و فراہم آمدن نوشتہ کہ بجایش می آید و در انبوہ مجرد ہمان معنی کثرت است وبس کہ بر نمبر (۲) گذشت (اردو) دیکھو انبوہ کی دوسرے معنی - جس پر انبوہ کا ترجمہ ہے یعنی کثرت - مؤنث -

(۱۸۵۱)

انبوہ شدن استعمال - بمعنی جمع شدن و فراہم آمدن است و متعلق باشد بہ معنی دوم انبوہ (نظامی ۵) چو انبوہ شد لشکر بیکران ؛ عدو	خواست از نام نام آوران ؛ خبر داد عارض کہ شش صد ہزار ؛ بہ آمد دلیران مفرد سوار ؛ (اردو) جمع ہونا -

انبوی بقول برہان و جامع و ہفت بمعنی بوی کردن است و چیزی را نیز گویند کہ بوی آمدہ و گندیدہ باشد و مطلق بوی ہم خواہ بوی خوب و خواہ بوی بد و بوی کنندہ نیز کہ اسم فاعل است و امر باین معنی ہم یعنی بوی کن - صاحب سروری بحوالہ تحفہ فرماید کہ بہ معنی بوی گرفتہ صاحب ناصری گوید کہ بہ معنی بوکردن و بمعنی گندیدہ و بمعنی فاعل و امر و انبوسیدن مصدر آن مؤلّف عرض کند کہ بو و بزیادت یای زائد بوی اسم جامد زبان فارسی است و از زبان قدیم ہر اسم جامد را کہ می خواستند تعریف کنند ذکر آن با کلمہ آن می کردند چنانکہ آن بو آن بستہ

وغیرہ - ما اشارہ این بر انبودن هم کردہ ایم و این قسم استعمال در اکثر الفاظ فارسی یافته ایم و کلمهٔ آن در فارسی از قبیل الف لام عربی است پس بعض اهل لغت کلمهٔ آنرا داخل لغت کردند و عوام ناواقف از ماخذ هم آن را به زبان رساندند همین است حقیقت انبوی که اصلش محض بو باشد پس معنی این غیر از رائحه نیست - پس از محققین بالا آنانکه معنی مصدری را بیان کردہ اند کار را از تحقیق نگرفته اند و چیز بو آمده و بوی کننده و بوی گرفته که ذکرش در بیان محققین گذشت همه نتیجهٔ بی غوری است شک نیست که انبوی امر حاضر است از مصدر انبوئیدن که می آید و هر گاه امر با اسمی مرکب شود افادہ معنی اسم فاعل و اسم مفعول و بدون از مجرد امر حاضر بدون ترکیب معنی فاعلی یا مفعولی حاصل نمی شود محققین فاضل استعمال امر مرکب را دیدہ باشند و معنی فاعلی و مفعولی بر مجرد انبوی قائم کردہ باشند و این قسم غلطی در اکثر الفاظ دیگر هم کردہ اند و ما همدر انجا اشارہ آن کردہ ایم - الحاصل انبوی درین جا بجز اسم جامد و مزید علیه بو چیزی دیگر نیست و همین است اسم مصدر انبوئیدن که می آید و بو عام است برای گند و شمیم هر دو و شک نیست که مجرد بو اکثر برای بوی بد مستعمل و همین است استعمال این در اردو هم - آنچه صاحب ناصری انبوسیدن را متعلق به این کند تسامح او باشد و در کتابت که انبوئیدن را انبوسیدن نوشت دیگر هیچ (اردو) بو - بقول آصفیه (فارسی) اسم مؤنث باس گند - مہک - شمیم - بدبو - سڑاند -

(الف) انبوئید | صاحب برهان بر (الف) گوید که معنی بوی کرد و امر جمع نیز یعنی بوی کنید و بوئید مؤلف عرض کند که مشتق است از (ب) که مصدر باشد

(ب) انبوئیدن

(ج) انبوئیده | و ماضی به تحتانی معروف و جمع امر به تحتانی مجهول و (ب) بقول برہان
مصدر انبوی بمعنی بوی کردن و بوئیدن و بقول بحر (کامل التصریف) مضارع این انبوید
صاحبان موارد و نوادر و سروری ذکر این کرده اند۔ خان آرزو در سراج فرماید که ظاہر انبوئیدن
مخفف این است مؤلف گوید که نه چنین باشد بلکه انبوئیدن مزید علیه بوئیدن است
صاحب موارد ہم متفق با ماست و ما صراحت این خیال بر انبوی کرده ایم که اسم مصدر
ہمین است فارسیان بر انبوی یای معروف و علامت مصدری دن زیاده کرده مصدری
وضع کردند (ج) اسم مفعول این است (فرید الدہر۔ (الف) از سروری ہ) چو انبوئید
زلف مشکسایش ٭ ختن گردید از سر تا بپایش ٭ (حکیم سنائی۔ الف ہ) گفت اطفال
راہی بوئید ٭ این نکو باد را میا نبوئید ٭ (فخر زرکوب۔ ب ہ) از دست خیال روی
تو وقت سحر ٭ گلدستهٔ وصل تو ہمی انبویم ٭ (حکیم سنائی ب ہ) بمشام آنکه گل بیامبوید ٭ از
مشامش نشاط دل روید ٭ (اردو) (الف) سونگھا۔ ماضی۔ سونگھو۔ جمع امر (ب) سونگھنا مصدر
(ج) سونگھا ہوا۔ اسم مفعول۔

انبه | بقول برہان بضم ثالث و ظہور ہای ہوز بر وزن انده (۱) مخفف انبوه (که
گذشت) و بفتح ثالث و خفای ہای ہوز (۲) میوه ایست در ہندوستان صاحبان سروری
و رشیدی و جامع بر معنی اول قانع۔ صاحب تحقیق الاصطلاحات فرماید که بفتح اول و سکون
نون و فتح بای موحدهٔ آخر و ہای خفی۔ میوه ایست در ہندوستان و فارسیان بی ہای ہوز
می خوانند (قاسم دیوانه مشہدی ع) انب دکن به سیب صفاہان نمی رسد ٭ صاحب

سوار السبیل گوید که انبہ معرب انب باشد که بهندی آم خوانند۔ مؤلف گوید که در (۱)
واو حذف شده است چنانکه خامش وخاموش و (۲) در محاورۂ معاصرین عرب معرب
ومعاصرین عجم هم این را استعمال کنند وثمره ایست هندی۔ صاحب محیط فرماید که بفارسی و
هندی وخصوص نزد اهل دکن بهمین اسم معروف ومعرب آن انبج ودر اکثر بلاد هند آم
وامب بالف ممدوده وخفای نون وبتورانی نغزک وبزبان سنسکرت سوت که اسم محض
است وماترهی یعنی بسیار خوشبو۔ در اکثر بلاد هند ودر بعض بلاد دیگر هم یافته میشود مانند
سواحل بلاد یمن وعمان وسودان واقسام انبه بسیار است در هر که خوشبو زیاده تقویت
دل ودماغ بسیار دارد وبوئیدن آن نیز مقوی دماغ بالجمله مضر محرورین خصوص در خلاے
معده واندک مولد ریاح ونفخ دیر هضم علی الخصوص آنکه شیره غلیظ دارد باید که در تقلیل
وتلطیف آن کوشند وقسم تخمی کم آب آن هم ثقیل ودیر هضم ونفاخ وریشه دار آن ازین بدتر
وقابض ومورث امراض سوداوی۔ بالجمله اگر بمراعات مزاج استعمال کرده شود در
تقویت حکم چوب چینی دارد اگرچه حکمای هند این میوه را سرد نوشته اند ولیکن ترش او هم
خالی از حرارت نیست وانبه پخته مطلقاً شیرین باشد یا ترش سرد وتر وشیرین دل را
خوش کند وبیرنگی دور نماید وبدن را فربه سازد وبادی کند وگران ومبهی ومقوی جمیع اعضا
ودافع فساد صفرا وملین ومشتهی طعام وبرافروزنده رنگ بدن (الخ) مؤلف عرض کند که

انبهٔ پیوندی	قسم لطیف این است وبرخلاف - - - - - - - - - - - - - -
انبهٔ تخمی	است که درخت آنرا از پیوند ووصل شاخ درخت پیوندی با درخت

تخمی یا تخمی به تخمی یا پیوندی یعنی به پیوندی حاصل کنند و ثمر این هر سه را انبهٔ پیوندی نامند و
معاصرین عجم هم استعمال همین لفظ کنند. چنانکه مؤیدالشعرای اصفهانی در آخر ملاقات خود با ما گفته
خدا ایش بیامرزد (۵) ای مؤید انبهٔ پیوندی هندوستان؛ در دکن پیوند الفت بادل ما
بسته است؛ و درخت انبهٔ تخمی از کاشتن تخم انبه حاصل شود آن بسومی سال از روز تیاری
پیوندش بار دهد و این بعد هفت سال از روز کاشت (اردو) آم - بقول امیر (هندی)
آمر (سنسکرت) انبه (فارسی) یہ ہندوستان کا ایک مشہور میوہ ہے قلمی آم اور تخمی آم
اسی کے اقسام ہین (الخ) مؤلف عرض کرتا ہے کہ محاورۂ اردو مین قلمی آم اسی کا نام
ہے جس کو دکن مین پیوندی آم کہتے ہین باعتبار معنی - دکن کا نام صحیح ہے اس لئے
کہ بغیر پیوند باندھنے کی صرف قلم تراش کرا دینے سے درخت قائم نہین ہوتا - محاورۂ فصاحت
مین قلم اور پیوند کا جو فرق ہے اس پر محاورۂ اردو مین لحاظ نہین کیا گیا ہے - صاحب
دلیل ساطع نے آم کو سنسکرت کا لغت کہا ہے -

انبیر | بقول ناصری بر وزن زنجیر (۱) بمعنی گل خشک و گل تر و (۲) بمعنی پر کردن و (۳)
بمعنی امر هم آمده و این از لغت اضداد است و بقول جامع و برهان (۴) کیش و مذهب
و دین هم و بقول رشیدی (اماله انبار بمعنی انباشتن و پر کردن) و گل خشک و تر را نیز گویند
صاحب جهانگیری هم ذکر معنی اول و دوم کرده صاحب مؤید هم ذکر این کرده مؤلف
عرض کند که حیف است که سند یک معنی هم پیش نشد بقاعدهٔ تبدیل بسبب اماله تبدیل الف
دوم انبار با تحتانی موافق قیاس است و مراد از معنی اول توده گل باشد خشک و تر و بس

واین مجازہ است کہ معنی حقیقی انبار محض تودہ باشد ومراد از معنی دوم۔ حاصل بالمصدر باشد کہ پری وتودگی است نہ پر کردن ومعنی سوم امالہ انبار کہ امر مصدر را انباردن است ومعنی چہارم تعجب خیز وخلاف قیاس بدون وجود سند استعمال محل تامل کہ اکثر محققین ہم این را ترک کردہ اند (اردو) (۱) خشک مٹی یا کیچڑ کی ڈھیر۔ مؤنث (۲) پری۔ بھراو۔ بھرتی۔ مؤنث (۳) بھر۔ امر (۴) مذہب۔ دین۔ مذکر۔

انبیرہ بقول برہان وسروری ورشیدی وجامع بر وزن زنجیرہ خلاشہ وخاشاکی را گویند کہ بعد از پوشش خانہ بہ بام اندازند تا بر بالای آن خاک وگل ریزند وبیند اندید۔ صاحب ناصری وجہانگیری گوید کہ چوب ریزہ وکاہ وخاشاک کہ بر بام اندازند تا بر بالای آن چون گل ریزند فرو نریزد ودرمیان دیوار تختہ نیز نہند تا دیوار محکم گردد مؤلف عرض کند کہ بہ انبیر (کہ امالہ انبار گذشت) ہای نسبت زیادہ کردہ اند یعنی منسوب بہ انبار واین چیزی است کہ در دکن آنرا کلچی گویند یعنی درست کردن سقف خانہ چون چوبہا بر دیوارہا قائم کنند تعمیر سقف بہ دو طریق کردہ می شود یکی آنکہ خشت ہای کوچک را کہ در دکن تارس نام دارد یا آرزہ یعنی گچ۔ بایکدیگر وصل کنند وپس از انکہ خشک شود بالای آن سنگ ریزہ یا خشت ریزہا را با آہک آمیختہ بریزند واین را در دکن تجارہ نام است وبعد از انکہ خشک گردد بر روی آن آرزۂ خالص یعنی گچ کنند تا سقف تیار می شود واین را سقف پختہ گویند وہمین را در دکن سقف تارس نامند۔ طرز دیگر اینست کہ بجای خشت کوچک تختہ ہا یا پارہ ہای کوچک تختہ ہا بالای چوبینہ بنشانند وبر آن سنگ ریزہ یا خشت ریزہ ہا را با آہک خمیر کردہ فرش کنند

وسماکین بعوض تختہ وپارہ ہاے تختہ پارہاے ہیمہ وہیزم وخاشاک نہند وبالاے آن گل ولابہ ریزند پس ہمین تختہ ہا یا پارۂ تختہ ہا یا ہیمہ وہیزم وخاشاک را انبیرہ نام است کہ بالاے آن تودۂ خاک بمقدار معین قائم شود ولوسیلۂ ہمان تختہ وہیزم وخاشاک قائم ماند وفرونریزد از اینجاست کہ این را انبیر یعنی منسوب بہ انبار نام شد کہ حامل انبار است وتعلق ونسبت دارد بہ انبار (اردو) وہ تختے یا لکڑی کے ٹکڑے جو چھت کی تیرون پر بچھاتے ہین اور پھر اوس پر چونا اور سنگریزے یا صرف مٹی کا فرش کرتے ہین صورت اول مین ایسے سقف کو پختہ چھت کہتے ہین اور صورت ثانی مین کچی چھت۔ اور انھین تختون یا لکڑی کے ٹکڑون کے سہارے سے وہ فرش چھت پر قائم رہتی ہے۔ دکن مین ان ٹکڑون کو کلچی اور کلچیان کہتے ہین اور محاورۂ ہند مین برگے اور انھین برگون کا نام فارسی مین انبیرہ ہے۔ صاحب آصفیہ نے برگا بمعنی چھوٹی تیر لکھا ہے۔ اور درحقیقت یہہ چھوٹی تیر نہین ہے بلکہ لکڑی یا تختہ کے چھوٹے چھوٹے ٹکڑے ہین جو دو تیرون کے درمیانی خلا کو بند کرنے کی غرض سے بچھائے جاتے ہین۔ اور اسی کو لکھنو مین بقول حضرت جلیل برگا اور دہلی مین برگا کہتے ہین اور دکن مین برگے اون چھوٹی تیرون کو کہتے ہین جو قبر مین لاشے کی حفاظت کے لئے قائم کئے جاتے ہین بعض اہل لکھنو کا قول ہے کہ لکھنو مین بھی برگے انھین معنون مین مستعمل ہین بعض اہل لکھنو دکن کی کلچی کو جھانپ کہتے ہین ہم نے اپنے استاد حضرت جلیل کے ارشاد کی بنیاد پر ایک غزل لکھی ہے جسکی ردیف مین برگے کا استعمال کیا ہے اُسی غزل کا یہہ ایک شعر ہے (س) وہ کوٹھے پر ہین اور زیر قدم ہے اُن کے میرا دل ہا بنی ہین پسلیان عاشق کی سقف بام کے برگے ۔

انبیریدن بقول صاحب موارد مرادف انباردن صاحب نوادر فرماید کہ امالۂ انباریدن است۔ دیگر محققین مصادر این را ترک کردہ اند وسند استعمال پیش نشد۔ موافق قیاس است مرکب از انبیرہ و یدن

معروف و علامت مصدر دن (کامل التصریف)	(اردو) دیکھو انباردن ۔

انبیس بقول برہان و ناصری بر وزن تلبیس خرمن غلّہ پاک کردہ را گویند ۔ صاحبان جہانگیری و سروری و جامع این را با گندم مخصوص کردہ اند ۔ صاحب رشیدی بحوالہ سامی گفتہ کہ تودۂ غلّۂ پاک کردہ را نامند **مؤلّف** عرض کند کہ مبدّل انبیر باشد بر خلاف قیاس کہ تبدیل رائے مہملہ با سین مہملہ از نظر ما نگذشت اگر نقص تلاش ما باشد و مثالے دیگر از برائے این قسم تبدیل بنظر آید موافق قیاس دانیم باقی حال از ہمان انبیر کہ امالہ انبار بمعنی تودہ و خرمن گذشت انبیس ساختہ اند و تخصیصی در معنی پیدا کردہ اند و اگر این را ماخوذ از لغت مرکّب سنسکرت (انبیسی) گیریم تحتانی آخرہ حذف شدہ انبیس باقی ماند کہ بمعنی غیر شریک است یعنی آن بمعنی بدون و بیسی بمعنی شرکت پس بدینوجہ کہ غلّہ صاف و پاک کردہ از شریک خود کہ خس و خاشاک باشد جدا میشود جا دارد کہ فارسیان انبیس خرمن غلّۂ پاک کردہ را نام نہادہ باشند واللہ اعلم ۔

(اُردو) پاک کئے ہوئے غلّہ کی ڈھیر ۔ مؤنّث ۔

انبیلا بقول برہان و جامع و ہفت بالام بالف کشیدہ گرگ جنگی را گویند و آن جانوریست در ہندوستان شبیہ بگاومیش و بر سر بینی شاخی دارد ۔ صاحب انند این را گرگدن جنگی گوید ۔ صاحب محیط بر گرگدن فرماید کہ این را بالعربی حریش و بہندی گینڈا نامند گوشت آن حلال و مزاج آن گرم و خشک بخور شاخ آن جہت بواسیر و عسر ولادت نافع و ہر یک عضو آن و جزو بدنش منافع دارد (الخ) و بر گینڈا نوشتہ کہ گوشت این دافع فساد باد و حابس بول و براز **مؤلّف** عرض کند کہ این ہمان جانور است کہ ذکر این بر آرج کردہ ایم ۔ صاحب انند صراحت کردہ کہ این لغت فارسی است ۔ بخیال ما این مبدّل انبیرہ باشد ۔ امالۂ انبارہ کہ بمعنی لفظی این منسوب بہ انبار یعنی ہیچو انبار ہیئت مجموعی این جانور با کلفتی اعضا مجسّم فربہی انبارے

را مانند۔ فارسیان رائے مہملہ را بہ لام و ہائے ہوز آخرہ را با الف بدل کردہ اند ہمچون چنار و چنال و پاسہ و پاسا (اردو) دیکھو ارج۔

انپاشتن بقول صاحب ہفت بہ بائے سوم پارسی مرادف انباشتن کہ بہ بائے عربی گذشت **مؤلف** معروض کند کہ مبدل آنست کہ بائے عربی بفارسی بدل شود ہمچون تب و تپ دیگر کسی از محققین مصادر ذکر این نکرد معاصرین عجم بر زبان دارند (ظہوری سہ) زحرف شکری بر داستان شوری بر انگندم ؛ نمکدان در چشم خواب انپاشتم افسانہ را نازم ؛ (اردو) دیکھو انباشتن۔

انتخاب بقول بہار بمعنی برگزیدن و فرماید کہ بالغت افتادن و زدن و کردن مستعمل **مؤلف** گوید کہ لغت عربست بکسر اول و سوم و بقول منتخب بیرون کشیدن تختہ و برگزیدن (انتہی) فارسیان استعمال این (۱) بمعنی حاصل بالمصدر کنند (۲) بمعنی منتخب ہم آمدہ و برائے معنی مصدری با مصادر فرس مرکب سازند تخصیص این ہر سہ مصدر بیان کردۂ بہار نیست چنانکہ از ملحقات ظاہر شود (ظہوری سہ) کو جز گزیدگی ہنر برگزیدگان ؛ ایام را خجالتی از انتخاب خویش ؛ (نثر) ممدوح ما انتخاب روزگار است یعنی منتخب روزگار (اردو) انتخاب بقول امیر (عربی) مذکر (۱) پسند کرنا۔ چننا۔ **مؤلف** عرض کرتا ہے کہ آپکا مطلب حاصل بالمصدر سے ہے فرماتے ہین کہ (۲) چیدہ او منتخب کے معنون مین بھی مستعمل ہے (آتش سہ) آتش کو چن کے قتل کیا اسنے اسلئے ؛ ہوتی ہے قدر شعر بلند انتخاب سے ؛ (ولہ سہ) شاعر پسند حسن پر آشوب ہے ترا ؛ دیوان روزگار کا تو انتخاب ہے ؛

(الف) **انتخاب آلود**	استعمال۔ (الف) بقول	صاحبان بحر و بہار ذکر (ب) ہم بہمین معنی کردہ اند
(ب) **انتخاب آلودہ**	انند و بہار بمعنی برگزیدہ	خان آرزو در چراغ فرماید کہ معروف و بمعنی انتخاب زدہ

وصاحب مزید کند که آلودن آنچه به تتبع مؤلف درآمده
در دو جا اطلاق کرده شود یکی در ذوات اشیا و آن
در صورت اختلاط یکی است با دیگری مثل تیغ خون
آلود و آب گرد آلود دوم در صفات و آن بر تقدیر
اوصاف است چون چشم خواب آلود و دل درد آلود
در صورت اول اگر حکم ناعت و منعوت بهم رساند
آلوده نگویند مثلاً خانهٔ آدم آلود یا آدم شمشیر آلود نگویند
پس آنچه در اشعار شیخ محمد علی حزین که از جملهٔ افاضل
و شعرای ایران است (ماه سحاب آلود راماند) واقع
شده فقیر آرزو را دران تامل است ـ فتامل ـ
مؤلف حقیر عرض کند که خان آرزو بخیال خود
قاعدهٔ مدون کرده که ذکرش بالا گذشت و پس ازان
کلام قدمای اهل زبان را با ایجاد بنده موافق نیافته
خود را در تامل انداخت و اعتراض ملیحی بر اهل زبان کند
و نمی داند که قواعد فرع محاورهٔ زبان است حقیقت
این است که آلوده اسم مفعول مصدر آلودن است که
لازم و متعدی هر دو آمده و آلود بحذف هاے هوز مخفف
آلوده ـ وانتخاب آلود و انتخاب آلوده هر دو قلب
اضافت باشد بمعنی آلودهٔ انتخاب و کنایه از انتخاب
کرده شده و منتخب پس (چشم خواب آلود) را صحیح
پنداشتن و (خانهٔ آدم آلود) را غلط دانستن و بر (ماه
سحاب آلود) اعتراض کردن دلیل قلت ذوق
محاوره باشد (طاهر وحید ؎) گر به بنیم مصرع مژگان
خواب آلودهٔ ما ؏ می توانم گفت بیتی انتخاب آلودهٔ ما
(اردو) برگزیده بقول آصفیه (فارسی) چھانٹا ہوا
پسندیده ـ منتخب ـ ہر دلعزیز ـ

انتخاب افتادن | استعمال صاحب آصفی
ذکر این کرده که بمعنی واقع شدن انتخاب و موقع انتخاب
بدست آمدن است (نظیری نیشاپوری ؎) مرا ز صحبت
و حرمت سه انتخاب افتاده ؏ امام ساده رخ و عشق پاک و
بادهٔ صاف ؏ (اردو) انتخاب کا موقع ملنا ـ

انتخاب داشتن | استعمال ـ صاحب آصفی
ذکر این کرده که بمعنی قابل انتخاب بودن است (صائب
؎) هلاک حسن خداداد او شدم که سراپا ؏ چو شعر حافظ شیراز

انتخاب ندارد ؎ (ظہوری ؎) گزیدہ است ہمہ
داغہاے عشق ظہوری ؎ بزیر بر جگر و سینہ انتخاب
ندارد ؎ مخفی مباد کہ استعمال منفی این در شعر صائب
بمعنی سراپا منتخب بودن است و در کلام ظہوری
قابل امتیاز نبودن (اردو) قابل امتیاز ہونا۔

انتخاب رفتن استعمال۔ صاحب آصفی
ذکر این کردہ کہ بمعنی انتخاب بعمل آمدن و منتخب کردن
است (حافظ ؎) سواد نامۂ موی سیاہ چون
شد طے ؎ بیاض کم نشود در صد انتخاب رود ؎
(اردو) انتخاب کیا جانا۔ منتخب کرنا۔

(الف) **انتخاب زدن** استعمال۔ صاحب
(ب) **انتخاب زدہ** آصفی ذکر (الف) کردہ
کہ بمعنی انتخاب کردن و منتخب شدن است و (ب)
بقول صاحب بحر و بہار مرادف انتخاب آلودہ۔
مؤلف گوید کہ اسم مفعول مصدر مرکب (الف)
است بمعنی منتخب و برگزیدہ (صائب ؎) بیاض
کردن اوراز نقطہ ریزی خال ؎ توان شناخت کہ
گشت است انتخاب زدہ ؎ (وحید قزوینی ؎)
زدیدہ ام نرود خاک گر شود جسمم ؎ ہر آن نگہ کہ زروے
تو انتخاب زد است ؎ (اردو) (الف) منتخب کرنا
ہونا (ب) منتخب یعنی برگزیدہ۔ الف کا اسم مفعول
دیکھو انتخاب آلودہ۔

انتخاب ساختن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر
این کردہ کہ بمعنی انتخاب کردن است (نظیری نیشاپوری
؎) بعد ازان انشا مرکب کردہ باہم مفردات ؎
شخص انسان انتخاب کل اسما ساختہ ؎ (اردو)
انتخاب کرنا۔ منتخب کرنا۔ (فقرۂ امیر) بہت سے
موتی ہین آپ انمین سے انتخاب کر لیجئے۔"

انتخاب شدن استعمال۔ بمعنی منتخب شدن
است کہ متعلق بمعنی دوم انتخاب باشد (ظہوری
؎) بدیگران ہوس برگزیدہ ارزانی ؎ برائے خاطر
من حسرت انتخاب شدہ ؎ (اردو) منتخب ہونا
انتخاب ہونا جیسے "آج صدر نشین کا انتخاب ہو چکا ہے"

انتخاب کردن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این

کردہ کہ مرادف انتخاب ساختن و متعلق بمعنی دوم انتخاب است (صائب ؎ سراغ قبلہ کند در حرم سبک عقلی ۔ کہ جاے بوسہ زروی تو انتخاب کند ۔ (اردو) انتخاب کرنا ۔ دیکھو انتخاب ساختن ۔

انتخاب نمودن | استعمال ۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ مرادف انتخاب کردن است (شانی شہدی ؎ اچو آدمی بجہان نیست دل بمہر کہ بندم ۔ کسی ز صفحۂ خاک انتخاب نماید ۔ (اردو) انتخاب کرنا ۔

انتخاب یافتن | استعمال ۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی منتخب شدن است (نصیر ہمدانی ۔ نثر) بصر بصیرت سخن شناسان سخن یاب کہ از نسخۂ کائنات انتخاب یافتہ از این بوستان معنوی و چمن روحانی بہرہ مند باد ۔ (اردو) منتخب ہونا ۔

انتشار | بقول بہار پراگندہ شدن ۔ **مؤلف** گوید کہ لغت عربیست بکسر اول و سوم ۔ صاحب منتخب ہم ذکر این کردہ ۔ فارسیان استعمال این بمعنی حاصل بالمصدر یعنی پراگندگی کنند و برای معنی مصدری با مصادر فرس مرکب سازند (اردو) انتشار بقول امیر (عربی) مذکر ۔ پریشانی ۔ گھبراہٹ (کیف ؎) کسی کی زلف پریشان کا دل کو سودا ہے ۔ تمام عمر رہے کیون نہ انتشار مین روح ۔

(الف) **انتشار کردن** | استعمال ۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی منتشر کردن است و از سند پیش کردہ اش

(ب) **انتشار کردن چیزی** | بمعنی منتشر کردن آن چیز است چنانکہ انتشار کردن نفس کہ بمعنی پریشان کردن نفس باشد و این کنایہ باشد (سعدی ؎ سعدی بہر نفس کہ برآورد در سحر ۔ چون صبح در بسیط سحر انتشار کرد ۔ (اردو) (الف) منتشر کرنا ۔ پھیلانا ۔ (ب) کسی چیز کا پھیلانا ۔ منتشر کرنا ۔

(الف) **انتشار یافتن** | استعمال ۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی منتشر شدن است و از سند پیش کردہ اش

(ب) **انتشار یافتن چیزی** | بمعنی صادر شدن و شائع شدن و مشہور شدن آن چیز است ۔ ہمچون انتشار یافتن حکم (اثر شیرازی ؎ گذاشت پا بجادۂ سطر برون قلم ۔ تا حکم او برست روی انتشار یافت ۔ (اردو) (الف) منتشر ہونا ۔ (ب) شائع ہونا ۔ صادر ہونا ۔

انتظار بقول بہار چیزی را چشم داشتن۔ فرماید کہ با لفظ بردن و داشتن و کردن و کشیدن مستعمل **مؤلف** گوید کہ بکسر اول و سوم لغت عرب است صاحب منتخب ہم ذکر این کردہ فارسیان این را بمعنی حاصل بالمصدر استعمال کنند و برای معنی مصدری با مصادر فرس مرکب سازند و تخصیص چار مصدر بیان کردۂ بہار نیست چنانکہ از ملحقات ظاہر شود (ظہوری ؎) وفای وعدہ یار انتظار ما بامروزی و فردائی رساند است ؛ (اردو) انتظار۔ بقول امیر (عربی) مذکر۔ راہ دیکھنا (برق ؎) کہند یہ قاصد افقط آنکھوں مین جان ہے ؛ سائل کو انتظار ہے تیرے جواب کا ؛

انتظار بدتر از مرگ است مثل۔ صاحبان خزینہ و امثال فارسی و محبوب الامثال ذکر این کردہ اند و از محل استعمال ساکت۔ **مؤلف** گوید کہ فارسیان در مذمت انتظار و بیان صعوبت آن این مثل را زنند کہ مردن بہ است از انتظار کشیدن و این مبالغہ است و بس (اردو) بقول امیر ؛ الانتظار اشد من الموت ؛ اردو مین مستعمل ہے (ہلال ؎) الانتظار اشد من الموت سچ تو ہے ؛ مردہ مین انتظار مسیحا مین ہو گیا ؛ دکن مین کہتے ہین ؛ انتظار سے موت بھلی ؛ یہ بعینہ ترجمہ ہے فارسی مثل کا۔

انتظار بردن استعمال صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی انتظار کشیدن و انتظار کردن و منتظر بودن است (فوقی یزدی ؎) مرا قیامت و مردن بصورت دگر است ؛ مسافران عدم انتظار من مبرید ؛ (اردو) انتظار کھینچنا۔ انتظار کرنا۔ (غالب ؎) نفس نہ انجمن آرزو سے باہر کھینچ ؛ اگر شراب نہین انتظار ساغر کھینچ ؛

انتظار دادن استعمال بمعنی منتظر داشتن است (صائب ؎) بسکہ بر دلہا سوال من گرانی می کند ؛ کوہ با حاضر جوابی انتظارم می دہد ؛ (اردو) انتظار مین رکھنا۔ منتظر رکھنا۔

انتظار داشتن استعمال۔ صاحب آصفی

ذکر این کرده که بمعنی انتظار کردن و انتظار کشیدن
است (مخلص کاشی ہ) توباش اے همنشین
گر انتظار دوست میداری ؛ که من از شوق نزدیک
است بگذارم بجا خود را ؛ (ظهوری ہ) چو شناسا ساقی
دیگر از برائے وعدهٔ وصلش ؛ ندارم انتظار وعده
مدت برنمی تابد ؛ (اردو) انتظار کرنا۔

انتظار فرمودن استعمال۔ صاحب آصفی
ذکر این کرده که بمعنی حکم انتظار دادن است و منتظر
داشتن (کمال اصفهانی ہ) تاکیم انتظار فرمائی
وقت نامد که روی بنمائی ؛ (اردو) انتظار کرانا۔

انتظار کردن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر
این کرده که بمعنی منتظر بودن است (امیر نیشاپوری
ہ) آنکه چون معبود عالم را بعدلش مژده داد ؛ پیش
از آدم کرد عالم عدل او را انتظار ؛ (اردو)
انتظار کرنا۔

انتظار کشیدن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر
این کرده که بمعنی انتظار کردن و منتظر بودن است
(صائب ہ) عاقل بپائے خویش بزندان نمی رود ؛
اے چشم روز حشر مکش انتظار ما ؛ (اردو) انتظار
کھینچنا۔ دیکھو انتظار بردن۔

انتظاری بقول بہار۔ بیائے نسبت آنکه انتظار داشته
باشد (طالب آملی ہ) هردل ز تو اشک ریز حسرت ؛
چون گوشهٔ چشم انتظاری ؛ مؤلف گوید که بخیال ما
در مصرع دوم با لفظ انتظار۔ یائے وحدت است
نه نسبت اگرچه ادعائے بہار خلاف قاعده نیست
ولیکن مخل فصاحت است ما در کلام فرس ندیدیم
ونه از معاصرین عجم شنیدیم که منتظر را انتظاری
گفته باشند (اردو) منتظر انتظار کرنے والا
اور ہماری رائے کے لحاظ سے صرف انتظار اس کا ترجمہ ہے
اس لئے که لفظ فارسی مین یائے وحدت ہے۔

انتظام بقول بہار راست شدن کار و به ترتیب نیکو در رشته کشیدن چیزی را فرماید که با
لفظ بر خاستن و دادن مستعمل۔ مؤلف عرض کند که لغت عربست بکسر اول و سوم و صاحب منتخب هم

ذکر این کرده فارسیان این را بمعنی حاصل بالمصدر یعنی درستی کار استعمال کنند و برای معنی مصدری با مصادر رفرس مرکب سازند که در ملحقات آید و تخصیص د و مصدر بیان کرده بہا نباشد (اردو) انتظام۔ بقول امیر (عربی) مذکر۔ بند و بست۔ اہتمام۔ ترتیب (صبا ؎) اپنے دل پر ہے اختیار ہمین ؛ ملک کا انتظام کرتے ہین ؛ (برق ؎) ختم تجھپر یہ کام ہے تیرا ؛ واہ کیا انتظام ہے تیرا ؛ (مسرور ؎) چیزین سب انتظام سے رکھو ؛ کام تم اپنے کام سے رکھو ؛

انتظام برخاستن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کرده که بمعنی باقی نماندن انتظام است (ثنائی مشهدی ؎) بعهد دست تو گوهر چنان پریشان شد ؛ که انتظام جواهر ز ریسمان برخاست ؛ (اردو) انتظام باقی نہ رہنا انتظام نہ رہنا۔ انتظام اٹھ جانا۔

انتظام پذیرفتن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کرده که بمعنی انتظام شدن و قرار یافتن است (خسرو نثر) برحسب ارادت خاطر انور ما انتظام می پذیرد ؛ (اردو) انتظام پانا۔

انتظام جستن استعمال۔ بمعنی خواستن انتظام است و خواهش انتظام کردن چنانکه انوری گوید (؎) قاصدی را کا انتظام حال میجوید چو من ؛ راه درگاه نظام الملک مقصد کرده اند ؛ (اردو) انتظام چاہنا۔

انتظام دادن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کرده که بمعنی انتظام کردن است۔ (ظهوری ؎) دهم انتظام مهام مهی ؛ باحکام ایام برهان شهی ؛ (اردو) انتظام کرنا۔ انتظام دینا (میرحسن ؎) جہان کو انہون نے دیا انتظام ؛ برائی بھلائی سبھائی تمام ؛

انتظام گرفتن استعمال۔ صاحب آصفی

ذکر این کردہ کہ مرادف انتظام پذیرفتن است
(ابوالفضل نثر) قوائم دوستی و یکتا دلی انتظام
گرفت ؛؛ (اردو) انتظام پانا۔ انتظام بیٹھنا
(فقرۂ امیر) جب ہر ایک چیز کا معمول بندھ گیا
اور انتظام بیٹھ گیا اصغری دوسری کام کی طرف متوجہ ہوئی

انتظام یافتن | استعمال۔ صاحب آصفی
ذکر این کردہ کہ بمعنی انتظام گرفتن است (ظہیر
فاریابی ؎) بروزگار توان یافت انتظام
جہان ؛ کہ از حمایت خوبی بپایہ شد کافور ؛ (اردو)
انتظام پانا۔ دیکھو انتظام پذیرفتن۔

انتعاش | بقول بہار بلند شدن و نیکو شدن و برخاستن فارسیان بمعنی عیش و نشاط
بالفظ کردن استعمال کنند **مؤلف** گوید کہ این لغت عرب است بکسر اول و سوم۔ صاحب
منتخب ہم ذکر این کردہ فارسیان برای معنی مصدری با مصادر فرس مرکب سازند کہ در ملحقات
می آید (عرفی ؎) ہر خندۂ دریچہ کشایندہ غم است ؛ ہر انتعاش نائرۂ قفل ماتم است ؛
(اردو) عیش۔ بقول آصفیہ (عربی) مذکر۔ خوشی کے ساتھ زندگانی کرنا۔ عشرت۔ آرام۔
آسودگی۔ چین۔ سکھ۔ خوشی۔ (سالک ؎) یون ہی دل غم سے اگر ہجر مین خوگر ہوگا ؛
وصل مین عیش مجھے خاک میسر ہوگا ؛

انتعاش بردن | استعمال۔ زائل کردن عیش
و نشاط و حاصل کردن آن باشد (عرفی ؎)
طبع سنز و از تو برد انتعاش ؛ سینۂ شیرین ز تو
جوید خراش ؛ (اردو) عیش زائل کرنا۔ عیش
لٹانا۔ عیش و نشاط حاصل کرنا۔

انتعاش داشتن | استعمال۔ صاحب آصفی
ذکر این کردہ کہ بمعنی عیش و نشاط داشتن و بحالت
عیش و نشاط بودن است (سلیم طہرانی ؎)
دارد از خط شکستہ انتعاشی طبع او ؛ زشت تر
باشد شکستہ چون شود پای کلاغ ؛ (اردو

(۱۸۵۵)

عیش و نشاط مین ہونا۔

انتعاش کردن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بہ معنی عیش کردن است بہار ذکر این بذیل لفظ انتعاش فرمودہ و از میرزا جلال اسیر سند آوردہ (سہ) می پرستان دمی پیمانہ نگذارد ز دست انتعاشی ہر دم از روی دل ما می کند (ولہ سہ) بخواب نیست خیالی میسرم کہ شبی خیال خواب کنم شانہ انتعاش کنم (اردو) عیش کرنا۔

انتفاع بقول بہار بمعنی سود گرفتن و با لفظ بردن مستعمل مؤلف عرض کند کہ بکسر اول وسوم لغت عرب است و صاحب منتخب ہم ذکر این کردہ فارسیان استعمال این بمعنی حاصل بالمصدر کنند۔ یعنی سود و نفع باشد و برای معنی مصدری با مصادر فرس مرکب سازند کہ در ملحقات می آید (اردو) انتفاع۔ بقول صاحب تذکیر و تانیث۔ مذکر۔ (اختر سہ) عوض دل اگر ملا بوسہ ہم یہ سمجھے کہ انتفاع ہوا۔

انتفاع بردن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بہ معنی نفع رسانیدن است (والہ ہروی سہ) می گویم از زبان تو حرف و فایدش از ہیچ می برم سود یوانہ انتفاع (اردو) نفع پہنچانا۔

انتقال بکسر اول وسوم۔ بقول منتخب رفتن از جای بجائی۔ فارسیان ہم این را بمعنی نقل مقام استعمال کنند و برای معنی مصدری با مصادر فرس مرکب سازند (انوری سہ) در خورشید رای روشنت سوی چارم چرخ روی انتقال از سواد شب نماند گرد روز آنقدر کاید زخش را زلف و خال (اردو) انتقال۔ بقول امیر (عربی) مذکر۔ ایک جگہ سے دوسری جگہ جانا۔ مؤلف کہتا ہے کہ غالباً آپکا مقصد نقل مقام سے ہے یعنی حاصل بالمصدر (صبا سہ) پس از فنا بھی یہی ہے جو بیقراری روح بہشت سے نہ کہیں اور انتقال کرین۔

انتقال فرمودن | استعمال - صاحب آصفی ذکراین کرده که به معنی نقل مقام کردن است (حزین اصفهانی نثر) قطع علائق ازین دیار نموده بمکه مکرمه انتقال فرموده" (اردو) نقل مقام فرمانا - ہجرت کرنا -

انتقال نمودن | استعمال - صاحب آصفی ذکراین کرده که مرادف انتقال فرمودن است (منتخی اصفهانی - نثر) ازو به صلب قصی انتقال نمود - (اردو) دیکھو انتقال فرمودن

انتقال یافتن | استعمال - صاحب آصفی ذکراین کرده که بمعنی منتقل شدن است (منتخی اصفهانی نثر) ازو به پسرش غالب سیده وازو به لوی انتقال یافت" (اردو) منتقل ہونا

انتقام | بقول بہار کینه کشیدن فرماید که با لفظ کشیدن و گرفتن مستعمل مؤلف عرض کند که لغت عرب است بکسر اول و سوم - صاحب منتخب هم ذکراین کرده فارسیان استعمال این به معنی حاصل بالمصدر یعنی کینه کشی کنند و برای معنی مصدری با مصادر فرس مرکب سازند که در ملحقات آید و تخصیص دو مصادر بالا نباشد (ظهوری ؎) باش فارغ ازخیال انتقام ؛ کار اہل کینه را هم کینه ساخت ؛ (اردو) انتقام - بقول امیر - عربی - مذکر - بدلا - عوض (قلق ؎) بگڑے بیٹھے تھے جان دینے پر ؛ لوگوں سے انتقام لینے پر ؛

انتقام انداختن | استعمال - صاحب آصفی ذکراین کرده که بمعنی محول و متعلق کردن انتقام است بکسی و انتقام گرفتن هم (حزین اصفهانی ؎) سینه ام انتقام گردون را ؛ گر به آه دلاور اندازد ؛ (اردو) انتقام لینا - دیکھو انتقام -

انتقام بودن | استعمال - صاحب آصفی ذکراین کرده که بمعنی حقیقی است (حزین اصفهانی ؎) گر شود نیم نفس فرصت بال افشانی ؛ انتقام قفس و دام چه خواهد بودن ؛ (اردو)

انتقام ہونا۔ جیسے "واہ اچھا انتقام ہوا"

انتقام کشیدن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی (۱) انتقام گرفتن است صاحب بحر ہم این را آوردہ فرماید کہ بمعنی کینہ کشیدن و پاداش گرفتن باشد (ظہوری سلہ) کرد در خندۂ گرلب اسرافی ؛ گریہ از دیدہ انتقام کشید ؛ (حیاتی تونی سلہ) فغان کہ رنجش جانان بآن مقام رسید کہ ہرکہ کرد گنہ از من انتقام کشید ؛ و بہ تحقیق ما (۲) مبتلای انتقام شدن ہم (ظہوری سلہ) چون ظہوری انتقام از تلخکامی ہا کشید ؛ ہرکہ جوش از حسرت لبہای ہاہمچون نوش زد ؛ (ولہ سلہ) درنگی در تلافی گر جفائی بینی از دشمن ؛ ہمان خود می کشد از خود بدی انتقام کس ؛ (اردو) (۱) انتقام لینا۔ بدلہ لینا (۲) انتقام میں پہنسنا۔ مبتلا ہونا۔

انتقام گذاشتن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ (۱) بمعنی درگذر کردن از انتقام باشد (صائب اصفہانی سلہ) انتقام ہرزہ گویان را بخاموشی گذار ؛ تیغ می گوید جواب مرغ بی ہنگام را و (۲) بہ تحقیق ما سپرد کردن انتقام بہ دیگری (عرفی سلہ) رفتیم و انتقام ستم ہای غیر را ؛ با عادات طبیعت گردون گذاشتیم ؛ (اردو) (۱) انتقام سے درگزر کرنا (۲) انتقام کو کسی دوسرے پر چھوڑ دینا یعنی کسی دوسرے کی تفویض کرنا۔

انتقام گرفتن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بہ معنی حقیقی است (وحید قزوینی سلہ) نیکی برای اہل کرم چون قبول نیست ؛ نتوان ز خصم خویش گرفت انتقام خویش ؛ (اردو) بدلہ لینا۔ انتقام لینا۔

انتلۂ سودا بقول بربان و ہفت بفتح اول و سکون ثانی و کسر فوقانی و لام مفتوح و ہای مکسورہ و فتح سین بی نقطہ و سکون واو و دال ابجد بالف کشیدہ بلغت سریانی جدوار باشد کہ آنرا ماہ فرفیون گویند۔ صاحب محیط بر انتلہ گوید کہ لغت عجمی اندلسی است و آن دو قسم باشد یکی سیاہ و آنرا انتلۂ

سودا گویند و آن جدوار اندلسی کہ آنرا ابلوما الارض و باندلسی فیہق و بہندی نربسی نامند و قسم دوم سفید و آنرا انتلہ بیضا و عوام اندلس فیہق گویند۔ سیاہ آن گرم و خشک در دوم و گویند خشکی آن در اوائل سوم و در تریاقیت قائم مقام تریاق فاروق خصوصاً در اوجاع شکم و رحم نافع و مجفف و مبہی و مسخن معدہ و جگر و محلل مواد بلغمی و منافع بسیار دارد (اردو) جدوار۔ بقول آصفیہ (عربی) اسم مؤنث۔ ایک زہر دور کرنے والی جڑ جیسے جدوار خطائی۔

انتما بقول بہار نسبت گرفتن فرماید کہ بالفظ کردن مستعمل مؤلف گوید کہ بکسر اوّل و سوم لغت عرب است و بقول منتخب نسبت یافتن بکسی فارسیان استعمال این معنی تعلق و نسبت کنند (انوری ؎) ز اعتدال ہوائی کہ دولتت دارد ؛ بآد راچو نبات انتمای نشو و نماست ؛ (اردو) تعلق۔ مذکر۔ نسبت۔ مؤنث۔

انتما کردن استعمال۔ بہ معنی نسبت یافتن و منسوب شدن است بہ کسی۔ صاحب آصفی ذکر این معنی نسبت گرفتن کردہ (کمال اصفہانی ؎) بجز بخدمت تو بندہ انتما نکند ؛ بہر کجا کہ پرورش رود ز نسل و نژاد ؛ (اردو) نسبت پانا منسوب کیا جانا۔ متعلق ہونا۔

انتوختن بقول صاحب برہان و ہفت با نون و تای قرشت بر وزن پہلو شکن بلغت ژند و پاژند بہ معنی داشتن باشد کہ از داشتن زندگی است صاحب موارد ہم ذکر این کردہ و صاحب جہانگیری در خاتمۂ کتاب خود ذیل دستور چہارم این را آوردہ۔ این ہمان است کہ صراحت ماخذ این بر اناتوختن گذشت۔ نمیدانیم کہ مقصود صاحب برہان از داشتن زندگی چہ باشد داشتن زندگی حاصل بالمصدر داشتن است و لفظا با این مصدر ہیچ تعلق ندارد (اردو) رکھنا۔

انتونی | بقول بہار بفوقانی و واو و نون تحتانی رسیدہ نام خلیفۂ اول حضرت عیسی بزعم نصاری (حاذق گیلانی سہ) نزدیک کمینہ عالم تو؛ انتونی و بدید رست ملزم ؛ صاحب انند صراحت کند کہ این لفظ لاتن است مؤلف عرض کند کہ مقصودش از زبان لاطینی باشد۔
(اردو) انتونی۔ زبان لاطینی اور عقیدۂ نصاری میں عیسی علیہ السلام کے خلیفۂ اول کا نام ہے

انتہا | بقول آصفی معروف۔ مؤلف عرض کند کہ بکسر اول وسوم بقول منتخب لغت عرب است بمعنی بپایان رسانیدن و بچیزی رسیدن و باز ایستادن۔ فارسیان استعمال این بمعنی حد و نہایت کنند کہ مقابل ابتدا باشد و برای معنی مصدری با مصادر فرس مرکب سازند کہ در ملحقات آید (ظہوری سہ) مدار دست ظہوری از آن جریدہ روان ؛ کہ انتہای رہ خود در ابتدا ورزد ؛ (انوری سہ) صفات مدح تو در ابتدای مصحف مجد ؛ مثال لغت تو در انتہای دفتر جود ؛
(اردو) انتہا۔ بقول امیر۔ عربی۔ مونث۔ حد۔ نہایت (ناسخ سہ) موی مژگان ہو گئے پانی میں رہنے سے سفید ؛ انتہا رونے کی کچھ اے دیدۂ نمناک ہے ؛

(۱) انتہا پذیر شدن | استعمال (۱) بمعنی انتہا پذیرد ٭ (اردو) ختم ہونا۔
(۲) انتہا پذیر فتن | ختم شد و بانتہا رسیدن باشد (ظہوری سہ) کار و بار انتہا پذیر شدہ است ؛ روش ابتدا بکار مبر ؛ و (۲) مراد فش صاحب آصفی ذکرش کردہ (عالی شیرازی نثر) شخصی گفت الٰہی جنگ تنبورک نیز با جل موعود

انتہا داشتن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی حد و غایت داشتن است حزین اصفہانی سہ) مطرب ترانہ وگر از پردہ ساز کن ؛ زیرا کہ حرف عشق نمیدارد انتہا ؛ (اردو) انتہا ہونا۔ جیسے ٭ اُن کے ظلم کی کوئی حد اور

(۱۸۵)

انتہا نہین ہے"۔ "ظلم کی انتہا ہو چکی"۔ "جس کی	ابتدا ایسی ہو اسکی انتہا کیسی ہو گی"۔

انج بقول برہان وسراج بفتح اوّل وسکون نون وجیم (۱) اطراف وگرد اگرد روی ورخسار باشد و (۲) بمعنی بیرون رفتن وبیرون کشیدن ہم آمده و (۳) امر باین معنی ہم یعنی بیرون بکش۔ صاحب سروری وجہانگیری ذکر معنی اوّل ودوم کرده۔ صاحب رشیدی برگرداگرد رو قانع۔ صاحب جامع بذکر ہر سہ معنی نسبت معنی اوّل گوید کہ رخسارهٔ کہ اطراف وگرد اگرد روی باشد

مؤلّف عرض کند کہ نژ۔ بقول برہان اسم جامد فارسی زبان است بمعنی دندانہ کلید وبیرون کشنده چیزی را وازہمین اسم جامد مصدر نژیدن بمعنی کشیدن می آید۔ پس بخیال ما فارسیان زای فارسی را بہ جیم بدل کردند ہمچون گژدم وگج وکرزنگ وکجک والف وصلی در اولش آورده انج کردند ومعنی حقیقی این بیرون کشنده وبازکننده وظاہرکننده۔ آنچہ محققین بالا معنی مصدری آورده اند درست نباشد وبمعنی بیرون رفتن ہم ناقابل تسلیم وخلاف قیاس وسندی بخواہد وحقیقت معنی سوم ظاہر است کہ انجیدن مصدری است کہ ازہمین اسم جامد وضع شده ومعنی آن بیرون کشیدن کہ می آید پس انج امر است ازہمین مصدر۔ حالا عرض می شود نسبت معنی اول کہ گرداگرد روی ورخسار۔ خط باشد وآن حدیست کہ روی ورخسار را بیرون می کشد وظاہر می کند پس فارسیان انج را مجازاً بمعنی گرداگرد روی ورخسار استعمال کرده باشند وبدون سند این معنی راہم تسلیم نہ کنیم کہ از معنی حقیقی بسیار بعید است ولیکن جا دارد کہ بدین معنی مبدل انگ باشد کہ بفتحتین در ترکی زبان رخساره را گویند (کذا فی المؤیّد) اندرین صورت تبدیل کاف عربی بفارسی وباز تبدیل کاف فارسی بہ جیم موافق قیاس باشد۔ آنچہ صاحب جامع صراحت

معنی اوّل کرده در غلط افتاده که رخساره اطراف وگرداگرد روی نیست نتیجهٔ تحقیق ما همین قدر است که اَهنج بمعنی بیرون کشنده وظاهر کنندهٔ چیزی است وبس واین معنی بلحاظ ماخذ نیست که ذکرش بالا گذشت وقیاس میخواهد که معنی این اظهار وافشا ونزع باشد نه بمعنی مصدر بلکه حاصل بالمصدر۔ وعجبی نیست که محققین بالا برای همین مقصد بیرون کشیدن نوشته باشند ولیکن طرز بیان شان اظهار مطلب نمی کند (اردو) (۱) منھ اور رخسار کی حد۔ یعنی خط۔ مونث (۲) باہر کھینچنے والا۔ کھولنے والا۔ ظاہر کرنے والا (اظہار۔ افشا۔ بمعنی حاصل بالمصدر) (۳) باہر کھینچ۔ امر۔

انجالیدن بقول انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ بالفتح وکسر لام لغت فارسی است بمعنی پُر کردن وسیر گشتن وسیراب کردن وباز داشتن از تندی وغلبه وانسداد گستاخی نمودن وماندہ کردن ودلالت کردن ومعلوم کردن ونصیحت دادن وبرتافتن (انتهی) از محققین مصادر کسی ذکر این نکرده وسندی پیش نشد ومعاصرین عجم هم بر زبان نمی آرند وماخذ هم معلوم نشد مجرّد بیانش اعتبار را نشاید۔ خیال ما اینست که از غلطی املا یا تصحیف در کتابت وجود این قائم شد (اردو) بھرنا۔ سیر ہونا۔ سیراب کرنا۔ باز رکھنا۔ گستاخی کا انسداد کرنا۔ عاجز کرنا۔ تھکانا۔ دلالت کرنا۔ معلوم کرنا۔ نصیحت دینا۔ چمکنا۔

انجام بقول برہان وناصری وسروری بر وزن اندام (۱) انتها وآخر ہر کار وہر چیز باشد که بنظام آید و (۲) فاعل را نیز گویند که بنهایت رساننده وآخر آورنده باشد (۳) امر باین معنی هم یعنی آخر کن وبنهایت برسان۔ صاحب رشیدی وجهانگیری بر معنی اوّل قانع خان آرزو

در سراج بذکر معنی اوّل فرماید کہ از ہمین است راہ انجام یعنی راہ را بانجام رسانندہ مؤلف عرض کند اسم جامد فارسی زبان است و اسم مصدر انجامیدن کہ می آید معنی اوّل الذکر حقیقی است و دوم بحالت ترکیب اسمی ہمچون راہ انجام و جان انجام و نتوان گفت کہ انجام افادہ معنی فاعلی کند و بہ معنی سوم امر است از مصدر انجامیدن بالجملہ این مقابل آغاز است و در زمرۂ معاصرین عجم مستعمل (ظہوری سہ) از لطف خط مشکبو بر مایہ تراز آرزو ؛ ہم حسن بی انجام ما ہم عشق بی آغاز ما ؛ (صائب سہ) دو چشم والہ قربانیان پس از تسلیم ؛ دو شاہد است کہ انجام بہ ز آغاز است ؛ (اردو) (۱) انجام - بقول امیر (فارسی) مذکر - آغاز کی ضد - خاتمہ - انتہا نتیجہ - مآل - تکمیل (میرانیس رباعی) انجام بخیر ابتدا بگڑی ہے ؛ گھبر گر نہ پڑے کہین بنا بگڑی ہے ؛ کشتی سے انیس ہم کنارے ہو جائین ؛ الٹا دریا بہا ہوا بگڑی ہے (کیف سہ) سچ ہے شراب عشق کا انجام رنج ہے ؛ کیا کیا خمار مین نہ مجھے دردسر ہوا ؛ (ناسخ سہ) ہے ہوس یار سلے ہم سے کرے غیر کو ترک ؛ مطلب اپنا وہ ہے جو قابل انجام نہین ؛ (۲) انجام دینے والا (۳) انجام دے -

انجام جستن استعمال - بمعنی دریافت کردن و جستن نتیجہ (عرفی سہ) عرفی انجام غمت از رہ روان دل مجوی ؛ آنچہ در این رہ بخواہی در سر انجام است و بس ؛ (اردو) انجام کی تلاش کرنا - نتیجہ دریافت کرنا -

انجام دادن استعمال - بقول بحر و بہار بمعنی سامان دادن - صاحب تحقیق درست گوید کہ بہ معنی (باتمام رسانیدن) است مؤلف عرض کند کہ مرادف اتمام دادن باشد (صائب سہ) صائب چہ فارغ اند

ز اندیشۂ حساب چہ جمعی کہ کار آخرت انجام داده اند ؛ (ولہ ؎) ہرکجا گیری گلی در آب معار خودی ؛ کار ہرکس را دہی انجام در کار خودی (اردو) انجام دینا - بقول امیر۔ پورا کرنا (فقرۂ امیر) تم اس کام کو انجام نہین دے سکتے ''۔

انجام داشتن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده کہ بمعنی غایت و انتہا داشتن است (صائب ؎) شمشیر کشیدی و بخونم نہ نشاندی ؛ افسوس کہ آغاز تو انجام ندارد (اردو) انجام ہونا - جیسے " خدا جانے اسکا انجام کیا ہوگا " اخر اس کا یہ انجام ہوا ''۔

انجام دیدن | استعمال - واقف شدن از انجام و نتیجہ (عرفی ؎) از وصل نہان ما کہ غماز نیافت ؛ انجام کسی ندیده و آغاز نیافت (اردو) نتیجہ سے آگاہ ہونا - آغاز و انجام سے واقف اور خبردار ہونا۔

انجامش | بقول انند بالفتح و کسر میم (فارسی) بمعنی آخرت چون روز انجامش ای روز آخرت کہ قیامت است چنانکہ فردوسی گوید (؎) تو گفتی مگر روز انجامش است ؛ یکی رستخیز است یا رامش است ؛ مؤلف گوید کہ حاصل بالمصدر انجامیدن باشد (اردو) دیکھو انجام۔

انجام نمودن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده کہ بمعنی ظاہر کردن انجام و آگاه کردن از مآل باشد (فردوسی ؎) بگفتند با او زبان راز خویش ؛ نمودند آغاز و انجام خویش ؛ (اردو) انجام اور نتیجہ سے آگاه کرنا۔

انجام یافتن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده کہ بمعنی تمام شدن و ختم شدن و بانجام رسیدن است (قاسمی گونابادی ؎) چو زد کار آن کشور انجام یافت ؛ ز خوبان آن مملکت کام یافت ؛ (اردو)

انجام پانا ۔ بقول امیر تکمیل کو پہنچنا ۔ پورا ہونا (فقرۂ امیر) ریاست کا سارا کام آپ ہی کے دم سے انجام پاتا ہے "

انجامیدن | بقول بحر بالفتح تمام شدن و بانتہا و آخر رسیدن کار رہا ۔ کامل التصریف مضارع این انجامد ۔ صاحبان ضمیمہ برہان و رشیدی و موارد و نوادر و سراج ذکر این کردہ اند ۔ صاحب موارد حاصل بالمصدر این انجام گوید مؤلف عرض کند کہ انجام ہم کہ ذکرش گذشت بالجملہ این مرکب است از اسم جامد انجام و یای معروف و علامت مصدر ردن محققین فارسی این را مصدر جعلی گویند و با صول ما اصلی است کہ از اسم جامد فارسی زبان وضع شد (اردو) تمام ہونا ۔ آخر ہونا ۔ انجام کو پہنچنا

انجاییدن | بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ مصدر فارسی است بمعنی فکرمند و اندیشناک شدن ۔ دیگر اہل تحقیق ازین مصدر سکوت ورزیدہ اند و سندی پیش نشد و معاصرین عجم ہم برزبان ندارند ۔ اگر ماخذ این لغت عرب انجا ررا قرار دہیم بمعنی آن بریدن درخت است و جا دارد کہ فارسیان مجازاً ہمین مصدر را بمعنی اندیشناک شدن قرار دادہ باشند ولیکن بدون سند استعمال اعتبار را نشاید (اردو) فکرمند ہونا ۔

انجبار | بقول برہان و جامع بایای ابجد معرب انگبار است و آن رستنی باشد سرخ رنگ و پیوستہ در کنار جوئبار روید و عصارۂ آن نیز سرخ می باشد نواسیر را نافع صاحب محیط گوید کہ مشتق از جبر و گویند اسم رومی نباتیست کہ در مراتع و کنار نہرہا میان علیق می روید ۔ ازادویۂ شریفہ ۔ کثیر المنافع ۔ قلیل المضار ۔ سرد و خشک در اول و دران قبض ظاہر و قوت محللہ مع رطوبت است نافع نزف الدم و منافع بسیار دارد (الخ)

(اردو) صاحب جامع الادویہ نے اس کا مشہور نام انجبار لکھا ہے اور صراحت کی ہے کہ فارسی میں انگبار کہتے ہیں ایک درخت ہے ملک شام کا کل اعضا سے خون بند کرتا ہے۔ بواسیر اور پیچش اور رقے کے لئے نافع۔

انخج بقول برہان وجہانگیری بفتح اوّل وسکون ثانی وضم ثالث وخای نقطہ دار ساکن به معنی چین وشکن روی واندام۔ صاحب ناصری فرماید که درین لغت خا وغین تبدیل یابند یعنی انجغ هم آمده همچون انجوخ وانجوغ ومصدر این انجوخیدن وانجوغیدن وانجیدن آمده۔ صاحب سروری صراحت کند که چینی که بر روی وشکم افتد از پیری یا بسبب دیگر صاحب رشیدی نسبت معنی اوّل صراحت مزید فرموده که چینی که بر میوه وشکم وجز آن افتد انجخ باشد وصاحب جامع فرماید که چین وشکن موی واندام۔ صاحب انند صراحت کرده که اسم جامد فارسی است ومحققین پابند لغت فرس هم ذکر این کرده اند خیال ما اینست که انجوغ بغین معجمه که می آید اصل است وشان لغت متقاضی این است که ترکی باشد ولیکن محققین ترکی زبان ازین ساکت باوجود این معاصرین ترکی با ما اتفاق دارند باقی حال انجوخ به خای معجمه مبدّل باشد همچون (تاغ وتاخ) وانجخ وانجغ۔ مخفف آن که وا و حذف شده همچون هوشیار وهشیار واین اسم مصدر انجخیدن است که می آید۔ ماهمین لغت را به بای موحدۂ دوم بجای نون دوم وخای معجمه سوم بجای جیم سوم (ابخوخ) هم یافته ایم وذکرش بجای خودش گذشت وماخذش هم همین انجا مذکور شد عجبی نیست که به تصحیف کتابت وعدم تحقیق ماخذ همان انجوخ را بنون دوم وجیم سوم انجوخ کرده باشند وبحذف وا وانجخ شد واللہ اعلم معاصرین عجم برزبان

ندارند (اردو) دیکھو انجوخ کے دوسرے معنی ۔

انجختن بقول سروری وسراج وموارد ونوادر وبرہان باجیم بروزن ومعنی برجستن باشد وصاحب ہفت صراحت کردہ کہ بفتح اوّل وسکون نون وفتح جیم وسکون خای منقوطہ وفتح مثناۃ فوقانی ونون زدہ بمعنی برجستن است ۔ صاحب بحر فرماید کہ سالم التصریف باشد یعنی غیر ماضی ومستقبل واسم مفعول نیامدہ مؤلّف عرض کند کہ بلحاظ معنی حقیقی انجخ کہ گذشت معنی این چین وشکن بر اندام یا میوہ واقع شدن فارسیان این را مجازاً بمعنی برجستن استعمال کردہ اند کہ در وقوع چین وشکن ہم برجستگی بعمل می آید واز برای معنی حقیقی اسم جامد ۔ مصدری دیگر مستعمل است یعنی انجخیدن کہ می آید ۔ باقی حال محققین فارسی این را سماعی واصلی گفتہ اند وما من وجہٍ قیاسی دانیم وباصول ما ہم اصلی است کہ وضع شد از اسم جامدی کہ معروض است پس علامت مصدر تن با لفظ انجخ مرکب کردہ اند (اردو) بقول صاحب موارد ۔ پھاندنا ۔ اچھل جانا ۔

انجخیدن بقول بحر عجم بفتح اوّل وضم ثالث مخفف انجوخیدن ۔ سالم التصریف یعنی غیر ماضی ومستقبل واسم مفعول نمی آید ۔ صاحب برہان فرماید کہ بمعنی درہم کشیدہ شدن پوست روی واندام باشد وبقول (خان آرزو در سراج) افتادن چین وشکنج بر روو شکم ومیوہ و جز آن ۔ صاحب موارد فرماید کہ انجوخیدن را انجوغیدن و انجخیدن مرادف این باشد ونیز صراحت کند کہ مضارع این انجخد ۔ یعنی صاحب موارد این را کامل التصریف داند برخلاف صاحب بحر مؤلّف عرض کند کہ قولش را تسلیم نہ کنیم تا آنکہ استعمال مضارع این در کلام

فرس نیظر نیاید و معنی بیان کردۂ خان آرزو کہ بالا گذشت صریح تر است از دیگر محققین۔ مخفی مباد کہ این مصدر وضع شدہ است بترکیب اسم جامد انجخ با یای معروف و علامت مصدر ودن۔ پس اگر اسم این مصدر را لغت فارسی گیریم۔ باصول ما مصدر اصلی است و اگر غیر فارسی گیریم جعلی بہر دو صورت موضوع بر قیاس است (اردو) منھ یا بدن یا کسی میوے وغیرہ پر شکن اور جھرّیاں پڑنا۔

انجدان بقول برہان بر وزن مردمان (۱) معرّب انگدان است و آن رستنی باشد کہ اشترغاز گویند و صمغ آن را بعربی حلتیت و بیخ آنرا اصل الانجدان (۲) وبعضی گویند نسناس است و آن جانوری باشد شبیہ بآدمی۔ صاحب ناصری فرماید کہ بلغت تبریزی کلوپر گویند و (۳) نام دیہی است بکاشان مؤلف عرض کند کہ بہ اشترغاز صراحت کردہ ایم کہ بقول محققین بیخ درخت انجدان است و صاحب محیط ہم در انجا نوشتہ کہ اشترغاز شبیہ بانجدان بلکہ از جنس اوست و ہم او بر انجدان گوید کہ معرّب انگدان فارسی و جائیکہ مطلق انجدان مذکور شود مراد از تخم انگ است و آن کاشم باشد نزد بعضی۔ نام این بیونانی طروبیون و بمازندرانی کولا پر کہ قسمی است از اقسام این و درخت این را بیونانی سلیقون نام است و بیخ درخت این اشترغاز و گیاہ این محاۃ و صمغ این حلتیت۔ و بفارسی انگژد و بہندی ہینگ نام دارد۔ بالجملہ تخم انجدان گرم و خشک در دوم مفتح و محلّل و ملطف و جالی و فادزہر سموم و مغیّر بوی بدن و منتن براز است و منافع بسیار دارد (الخ) (اردو) (۱) صاحب جامع الادویہ نے اسم مشہور کے خانے میں

صفر ڈالا ہے اور انگدان پر فرمایا ہے کہ یہ ایک بوٹی ہے ولایتی جس کا گوند ہینگ ہے گرم و خشک۔ وریون کو تحلیل کرتی ہے اور پیشاب اور حیض کی مدر (ہینگ کا درخت) (۲) نسناس بقول آصفیہ (عربی) اسم مذکر۔ بن مانس ایک قسم کا حیوان جو انسان سے مشابہ ہوتا ہے اور عربی بول سکتا ہے۔ دیو مردم۔ جنگلی آدمی۔ منہ حبشی بندر یا ہنومان سے مشابہ (۳) کاشان مین ایک موضع کا نام انجدان ہے۔

انجدک ماصراحت این بر اکروہک کردہ ایم کہ صمغ درختی است فارسیان بر لغت عربی (نجد) کہ بفتحتین بقول منتخب بمعنی خوی کردن از ماندگی آمدہ الف وصلی در اول وکاف تصغیر یا تحقیر در آخر زیادہ کردہ (انجدک) صمغ درختی را نام نہادند کہ ہمچون خوی درخت است و این مفرس باشد (اردو) دیکھو اکروہک۔

انجرک بقول برہان وجہانگیری وسراج بکسر ثالث و فتح رای قرشت وسکون کاف (۱) نام دشتی وصحرائی است غیر معلوم و (۲) مرزانگوش را نیز گویند وآن نوعی از ریاحین است کہ دردوا بکار برند ودر عربی آذان الفار (نظامی ۵۱) بدشت انجرک آرام کردند ٭ بنوشانوش می در جام کردند ٭ صاحب جامع بر معنی اول قانع مؤلف عرض کند کہ وجود انجرک کہ بمعنی اول است منحصر بر علم نظامی است وصاحبان تحقیق را متحقق نشد کہ کدام دشت وکجا واقع است ونسبت معنی دوم عرض می شود کہ صاحب محیط بر مرزنجوش گوید کہ معرب مرزنگوش باشد کہ بعربی سمسق وحبق الفیل وعنقر وبیونانی مروقوس وانا غیلس وثاموس وطامیوس وبہندی مروا نامند وآن غیر از آذان الفار است (دماصراحت مرزا

برارد شیران کرده ایم) بالجمله مرزنجوش بقولش گرم در آخر دوم وخشک در اول آن و
قوت این نبات لطیف است وتسخین وتجفیف در درجه سوم می کند وملطّف ومحلل ومفتح
وجالی وجاذب ومفتح سدد دماغ ونافع شقیقه وصداع رطوبی وسوداوی ورياح
غلیظه ودرد گوش نطولاً وقطوراً ومنافع بسیار دارد (الخ) پس معلوم شد که آذان الفار
ورای انجرک است وانچه مرزنجوش را انجرک گفتند وجه تسمیه این واضح نه شد وبعض
محققین صراحت کرده اند که لغت فارسی است پس اسم جامد فارسی باشد وصاحب محیط
بر مرزنجوش هم ذکر انجرک نکرد وبر آذان الفار صراحت کرده است که غیر مرزنجوش باشد
ودر انجا هم ذکری از انجرک نه نماید ولیکن بر انجرک گوید که همان مرزنجوش وبقول بعض آذان الفار
للّه العجب در تحقیق اسمای مفردات طب چه مایه اختلاف رو داده است نتیجه این همه
تحقیق آنست که انجرک بقول بعض مرزنجوش باشد وبقول بعض آذان الفار وانچه صاحبان
تحقیق مرزنگوش را آذان الفار دانسته اند درست نیست اگرچه معنی ترکیبی هردو لفظ اتحاد دارد
وهمین اتحاد است که محققین را در غلط انداخت صاحب محیط بر آذان الفار خوش صراحتی
کرده (اردو) (۱) انجرک ایک جنگل کا نام ہے جس کا ذکر صرف نظامی کے کلام مین ہے
لیکن اہل تحقیق کے پاس متحقق نہین ہوا کہ وہ جنگل کہان اور کس ملک مین واقع ہے (۲)
دیکھو اردشیران —

انجره	بقول برہان بر وزن پنجره نباتیست که آنرا بعربی نبات النار گویند بفتح بای
	ابجد وتخم آنرا قريض خوانند سه درم آنرا با شیر تازه بخورند قوة باه دهد وبکوبند وبا عسل

بر قضیب بالند سطبر گرداند۔ صاحب محیط فرماید که این اسم فارسی است۔ صاحب جامع ذکر این کرده و ما حقیقت و خواص و طبیعت این بر انالیقی بیان کرده ایم۔ صاحب سروری گوید که گیاهی است که چون بعضو آدمی رسد بگزد و آنرا گزنه هم گویند۔ صاحب ناصری از کلام خود سندی آورده (س ۵) چندازپی انجیره کافتن ❊ بتخم نهی تخم انجره ❊ (اردو) دیکھو انالیقی

| انجسا | بقول برهان بفتح اول و سکون ثانی و کسر جیم و سین بی نقطه بالف کشیده بمعنی او غلسا که

نوعی از سرخ مرد باشد و آنرا بعربی شجرة الدم گویند خون شکم را به بندد۔ صاحب جامع گوید که مرادف انجوسا که می آید و صاحب محیط بر انجوسا فرماید که اسم شنجار است و بر شنجار نوشته که معرب شنگار فارسی است۔ صاحب انند فرماید که انجسا لغت یونانی است و بخیال ما مخفف (انجوسا به نون دوم) که می آید و انجوسا۔ همان (انخوسا بباء عربی دوم و خای معجمه سوم) که گذشت کاتبین چابکدست و نقل نگاران بی عقل بای موحده را نون و خای معجمه را جیم نوشتند۔ بالجمله تعریف کامل این بر (انخوسا) نوشته ایم (اردو) دیکھو انخوسا۔

| انجسکیدن | بقول انند بحوالهٔ فرهنگ فرنگ بفتح اول و ثالث و سکون سین مهمله و

کسر کاف تازی لغت فارسی است بمعنی باز آمدن و باز داشتن۔ دیگر کسی از محققین مصادر ذکر این مصدر نه کرده و نه سند استعمال پیش شد اعتبار را نشاید که ماخذ این هم هیچ به فهم نیاید (اردو) باز آنا۔ باز رکھنا۔

| (الف) انجغ | (الف) همان انجخ که باخای معجمه گذشت یعنی این اصل است و

| (ب) انجغیدن | (انجخ به خا) مبدل این که غین معجمه به خای نقطه دار بدل شود همچون

چرغ و چرخ و انجغیدن مصدر را این که به ترکیب یای معروف و علامت مصدر دن بر (الف) وضع کردند و مرادف انجخیدن که گذشت و جادارد که انجخیدن را مبدل این گوئیم بهمان قاعده که بالا مذکور شد مخفی مباد که (الف) مخفف انجوغ است و (ب) مخفف انجوغیدن که می آید باتی حال (الف و ب) را معنیً مرادف انجخ و انجخیدن دانیم و صراحت ماخذ بر انجخ کرده ایم۔ صاحبان برہان وجہانگیری وجامع ذکر (الف) و صاحبان موارد و نوادر و رشیدی ذکر (ب) کرده اند (اردو) (الف) دیکھو انجخ (ب) انجخیدن۔

انجکک بقول برہان باکاف بروزن مردمک دانۂ باشد سیاه شبیه بدانه امرود و مغز سپید و اردو آنرا بخورند۔ خاصیتش آنست که هرچند فراش خیال جاروب سبیل بر جل خرسک ریش زند از پوست آن پاک نتوان کرد۔ صاحب ناصری در دیباچه کتاب بذیل آرایش چہارم فرماید که حاصل معنی برہان این است که پوست آن بر ریش خورنده می افتد و فراش خیال بجاروب سبیل نمیتواند آنرا پاک کرد و فرماید که انجکک زبان شیرازیست فارسی آن دانک افرونک و معرب آن دانج ابروج (کذا فی المخزن) و این را انجوچگ بجیم و کاف فارسی خوانند صاحب محیط اینرا ننوشت و ذکر انجوچگ هم نکرد و بر انجلک به نون دوم و جیم عربی و لام و کاف عربی گوید که دانج ابروج را نامند و بر دانج ابروج فرماید که دانک افرونک نیز نامند و بشیرازی انجکک۔ معروف بقرطم هندی است و نزد قومی از عطاران عراق معروف به فلفل ابیض و آن تخم امرود صحرائی است بزرگتر از بهدانه مثلثی شکل۔ گرم در اول و معتدل در رطوبت و یبوست و برشتۂ آن مائل به یبوست و آن موافق سینه و حنجره و اعصاب و مزید جوہر منی

ومحرک باہ ومنافع بسیار دارد وبر قرطم ہندی فرماید کہ حب النیل باشد وبر حب النیل بذکر قرطم ہندی نوشتہ کہ بفارسی تخم کبکو وپچپہ وبہندی کالا دانہ وکسو اومرجائی وزیرکی وکواڈوری (الخ) وجہ تسمیۂ این متحقق نشد اسم جامد فارسی زبان باشد (اردو) جنگلی جام کے بیج۔ اور بلحاظ ترجمۂ حب النیل۔ بقول جامع الادویہ کالا دانہ۔

انجل بقول برہان وناصری وجامع بفتح اول وکسر ثالث وسکون ثانی ولام بتحتی باشد کہ آنرا خطمی خوانند۔ صاحب محیط گوید کہ خطمی است وما صراحت خواص وطبیعت خطمی برمعنی سوم الباکردہ ایم۔ صاحب انند انجل را اسم جامد فارسی زبان گفتہ (اردو) خطمی۔ دیکھو الباکے تیسرے معنی۔

انجلک بقول صاحب مؤید وہفت بفتح کیم وضم سوم نام میوہ ایست کہ لطافت ندارد مؤلف گوید کہ این ہمان است کہ بکاف چہارم وپنجم گذشت وبعض محققین درانجا ہم بہ غلطی کتابت بجای کاف چہارم لام نوشتہ اند وبہ تحقیق ما انجلک وانکلک ہردویکی است و ہمدرانجا صراحت کافی کردہ ایم (اردو) دیکھو انکلک۔

انجم بقول بہار بالفتح وضم جیم۔ ستارہ ہا جمع نجم وتخم دوانہ وشنیشہ از تشبیہا ستنہ اوست صاحب انند ومنتخب فرماید کہ لغت عرب است جمع نجم بمعنی ستارہ ہا مؤلف گوید کہ فارسیان بمعنی واحد ہم استعمال کنند (کلیم ؎) وارد فلک زانجم تخم ہزار آفت ٭ اما چو گریۂ ما تخم ثمر ندارد ٭ (صائب ؎) بہ صبح دانہ انجم تمام می سوزد ٭ بہیچ شورہ زمین تخم پاک خویش مریز ٭ (میر ناصر علی ؎) از جنون شوری بیازار جہان انداختم ٭ شیشۂ انجم زطاق آسمان

اندختم ؛ (اردو) انجم - بقول امیر نجم کی جمع - تارے (آتش ؎) معشوق نہین کوئی حسین تم سے زیادہ ؛ مشتاق ہین کس ماہ کے انجم سے زیادہ ؛

انجم افشردن مصدر اصطلاحی - بقول بحر وانند بمعنی محکم کردن و مضبوط ساختن - صاحب ضمیمهٔ برهان گوید که این کنایه باشد - صاحب مؤید (انجم فشاردن) را به معنی محکم کردن و شتابیدن نوشته **مؤلف** عرض کند که غلطی کتابت در لفظ و معنی و متعلق به مطبع نولکشور باشد که در بعض نسخ قلمی بحث این را بلفظ مطابق صاحب بحر یافته ایم - مخفی مباد که افشردن بمعنی محکم کردن با آمده کذا فی البحر و آنچه خیال ماست برافشاردن مذکور شد که اصل افشردن است یعنی افشردن بخیال ما محکم کردن است و بس - پس افشردن انجم به معنی محکم کردن انجم باشد و تصفیه معنی بیان کردهٔ محققین بدون سند دشوار است که انجم را که داخل لفظ است چگونه از معنی خارج کنیم طالب سند باشیم (اردو) مضبوط کرنا - پکا کرنا ؛

انجم داد اصطلاح - بقول صاحب ناصری وانند بفتح اول و کسر جیم نام خرد و عقل فلک مشتری و فرماید که در دساتیر آمده و این انجم پارسی است نه بمعنی ستارهٔ انجم که عربی است **مؤلف** عرض کند که ما بر ازلاس صراحت کرده ایم که فارسیان ده فرشتگان را عقول گویند و نزد حکما زیاده ازین متحقق نیست و صاحب غیاث عقل را بمعنی فرشته نوشته - صاحب کاشف الاصطلاحات صراحتی که کرده است در آن هر یک فرشتهٔ بیان کردهٔ غیاث را عقل نام نهاده پس این اصطلاحی است که عقل فلک مشتری را فارسیان انجم داد گفته اند یعنی قلب اضافت داد و انجم بمعنی عدل ستاره ها و مراد از عادل ستاره ها که عدل به معنی عادل آمده و عادل ستاره ها کنایه باشد از فرشتهٔ نجم

دعقل فلک مشتری و مشتری را فارسیان
قاضی فلک گفته اند - ذکرش بذیل ارآس
(د) کرده ایم و بیچ است آنچه صاحب ناصری
انجم را درین اصطلاح انجم پارسی نام نهاده
وغیر انجم عربی گفته زیرا که انجم در پارسی ورای
معنی ستاره ها از نظر نا گذشت (اردو) پانچوان
فرشته - دیکهو ارآس کا حرف (د)

انجم روز | اصطلاح - بقول برہان و بحر و
ناصری و جامع کب بیم کنایه از آفتاب عالمتاب
است - غالب دهلوی در قاطع برہان گوید که
ستاره روز و اختر روز شنیده ایم و انجم روز کس
نشنیده اگر همچنین تازی را با پہلوی آمیختن
داشت نجم روز می نگاشت نه انجم روز که انجم
جمع است و آفتاب مفرد - قاطع القاطع در
در حواشی گوید که کاتب غلط فہم انجم سوز را انجم
روز نوشته و کاپی نویس قید بکسر میم بران افزوده
(رخ) بخیال ما صاحب قاطع القاطع یارای جواب
نداشت و مشکل تازه پیدا کرد همه نسخ مطبوعه و قلمی
برہان بالاتفاق انجم روز را باخود دارند - صاحب
قاطع القاطع چرا نمی گوید که غالب دهلوی از محاوره
عجم واقف نیست که فارسیان در بعض لغات
مجاز اجمع را بمعنی واحد استعمال کنند چنانکه القاب
بمعنی لقب و خطاب و ما همین صراحت بر لفظ انجم
هم کرده ایم و صاحبان ناصری و جامع که از اہل
زبانند تائید برہان می کنند پس انجم روز بمعنی نجم
روز کنایه صریح است برای آفتاب و غالب
دهلوی شاید نمی داند که بسیاری از لغات عربی
و فارسی و ترکی و سنسکرت وغیرہم بترکیب
فارسی با لغات فرس مستعمل اند پس چه خطا شد
اگر فارسیان انجم روز آفتاب را گفتند و غالب
دهلوی حق ندارد که بر اصطلاح زبان که دو شاهد
تبریز و اصفهان تصدیقش کرده اند چون و چرا کند
(اردو) دیکهو افتاب کے دوسرے معنی -

انجم سیاه | اصطلاح - بقول بہار - در مدح

ملوک استعمال کنند و این از جهت کثرت سپاہ و
فیروزی بود مؤلف گوید کہ اگرچہ سندی پیش
نشد ولیکن معاصرین عجم بزبان دارند اسم فاعل ترکیبی
است یعنی سپاہ مثل انجم دارندہ و کنایہ باشد از لشکر بسیار دارندہ
کہ صفت پادشاہ باشد ۔ (اردو) انجم سپاہ کسی پادشاہ
کی صفت میں کہ سکتے ہیں یعنی بسیار لشکر رکھنے والا ۔

انجم سوز | اصطلاح ۔ بقول بحر و مؤید و
ضمیمۂ برہان آفتاب باشد ۔ صاحب جہانگیری
در خاتمۂ کتاب بذیل دستور دوم ذکر این کردہ
مؤلف عرض کند کہ این کنایہ باشد کہ آفتاب جہانتاب
سوزندہ و خراب کنندۂ ستارگانست کہ پیش ضیایش
بی جلا مانند و بنظر نیایند (اردو) دیکھو آفتاب
کے دوسرے معنی ۔

انجم شناس | اصطلاح ۔ بقول بہار
کنایہ از منجم و رصد بند ۔ مؤلف عرض کند
کہ اسم فاعل ترکیبی است یعنی شناسندۂ ستارگان
(خواجہ نظامی ؎) رقیبان لشکر باَیین پاس
نگہبان ترا زمرد انجم شناس ؛ (اردو) منجم ۔ بقول
آصفیہ (عربی) مذکر ۔ نجوم جاننے والا ستارہ
کا علم جاننے والا ۔ نجومی ۔ دیکھو اخترشناس
اخترشمار ۔

انجم کدہ | استعمال ۔ بقول بہار از عالم بتکدہ
مؤلف گوید کہ مقام ستارگان و کنایہ باشد
از فلک (درویش واله ہروی خطاب بہ آفتاب
؎) خاک از تو بہشت طیلسان شد ؛ انجم کدہ
از تو بوستان شد ؛ (اردو) آسمان ۔ مذکر ۔ انجم کدہ
بھی کہ سکتے ہیں ۔

انجم گردون پیمای | اصطلاح ۔ بقول بحر و شمس کواکب
سبعہ مؤلف عرض کند کہ مرکب توصیفی است (اردو)
سبعہ سیارہ ۔ بقول آصفیہ (عربی) اسم مذکر مشہور سات ستارے

انجمن | بقول برہان و ناصری و سروری و رشیدی بضم ثالث و فتح میم و سکون نون
(۱) مجلس و مجمع را گویند و (۲) بمعنی گروہ و فوج مردمان ہم آمدہ ۔ صاحب جہانگیری بر معنی اول

قانع - خانِ آرزو در سراج بذکر هر دو معنی فرماید که ظاهراً مرکب است از انج و مَن - انج
بمعنی گرد: اگرد و من بمعنی توده و مراد از هر دو بطریق مجاز حلقه و دور لبسیار و بمعنی مردم بسیار که
که یک جا جمع و حلقه شوند استعمال یافته - پس به معنی جای نشستن نباشد و حلقهٔ بزم و مردمان باشد
بهار گوید که مجلس: مجمع و نیز به معنی جمع و فراهم آمده - با لفظ شدن و بر هم زدن و به معنی حلقه و
صف با لفظ کشیدن مستعمل و این مجاز است **مؤلف** عرض کند که از طرز بیانش واضح است
که اقوال محققین بالا را جمع کرده است و بس بخیال ما (۱) بمعنی مجلس است و (۲) به معنی جمع و
جماعت و با انحصار مصادر بهار را اتفاق نداریم که از لطقات ظاهر شود و نسبت ماخذ عرض کنیم
که انج بقول محققین به معنی گرد اگرد روی و رخسار گذشت نه گرداگرد محض و به تحقیق ما به معنی
باز کننده و ظاهر کننده و اظهار مبدل و مزید علیه نژ - چنانکه ذکرش بجای خودش کرده ایم - و مَن
بمعنی تودهٔ هر چیز پس معنی حقیقی (انج من) ظاهر کننده و اظهار تودهٔ هر چیز و کنایه از مجلس و مجمع و
گروه و فوج مردمان که ظاهر کننده کثرت مردم باشد و بهتر ازینست که انجمن را مرکب گیریم از انجم و مَن قلب منها فت
منِ انجم پس انجم به معنی ستاره ها گذشت و مَن به معنی خود اندرین صورت معنی لفظی (انجم من)
تودهٔ ستاره ها و مجازاً گروه و فوج مردمان را گفته اند - چنانکه انجم سپاه بمعنی بسیار سپاه دارنده گذشت
و بمعنی مجلس و مجمع مجاز مجاز - پس از دو میم جمع شده یک میم حذف شده انجمن باقی مانده - صاحب
غیاث بحواله شرح نصاب گوید که در آخر این - نون برای نسبت است بسوی انجم - یعنی
مناسبت با ستارگان دارد ای چنانکه ستارگان باهم متصل می باشد (الخ) این است حقیقت
ماخذ این - نکته پروران نازک خیال تصفیهٔ آخر کنند (صائب ۵۰) گرد تسلیم به من مسند بتایی باغ

ہر سپندی کہ درین انجمن از جا برخاست ؛ (ملّا وحشی سلہ) بدمستی غرور ش ہنگامہ گرم نگذاشت ؛ افسردہ کرد صحبت بہم زد انجمن را ؛ و مثال معنی دوم در ملحقات بر انجمن شدن می آید۔ (اردو) (۱) مجلس۔ بقول آصفیہ۔ عربی۔ اسم مؤنث بیٹھنے کی جگہ۔ وہ مقام جہان بہ آدمیون کا گروہ جمع ہو۔ بزم۔ سبھا۔ انجمن۔ مجمع۔ مجمع بقولہ (عربی) اسم مذکر۔ مجلس۔ لوگون کے جمع ہونے کی جگہ (۲) گروہ۔ بقولہ (فارسی) اسم مذکر۔ آدمیون کا جتھا۔ جماعت۔ امیر نے انجمن پہ فرمایا ہے کہ (مؤنث) سبھا محفل۔ (سحر سلہ) پہولون مین بو دلہن کی ہر رونق اس انجمن کی ہے ؛ دل کو ہوا چمن کی ہے آئین جوان سبزہ رنگ ؛ (نسیم از آصفیہ سلہ) کیا قوت بازو تہی زہے ہمت قاتل ؛ دیکھا جو کسی کو س گروہ شہدا تھا ؛

(الف) **انجمن آرا** (اصطلاح) بقول بحر و بہار رئیس مجلس و صاحب مجلس مؤلف عرض کند کہ اسم فاعل ترکیبی است بمعنی آرایندۂ مجلس و زیب و زینت دہندۂ مجلس و متعلق بامصدر۔۔۔۔۔۔۔۔۔۔

(الف) مجلس کو رونق دینے والا (ب) مجلس کو رونق دینا۔

(ب) **انجمن آراستن و آرائیدن** بمعنی زیب و زینت دادن بہ مجلس چنانکہ صائب گوید (سلہ) آنکہ در خلوت آئینہ ندارد آرام ؛ چہ خیال است شود انجمن آرای کسی ؛ (اردو)

(الف) **انجمن افروختن** استعمال صاحب
(ب) **انجمن افروز** آصفی کرد (الف)
(ج) **انجمن افروزی** کردہ کہ بمعنی

روشن کردن مجلس و زیب و زینت دادن بہ مجلس باشد و (ب) اسم فاعل ترکیبی آن بقول صاحب بحر مرادف (انجمن آرا) و (ج) حاصل بالمصدر (الف) (طالب آملی ب سلہ) تو ئی

تو انجمن افروز خاطرم ای گل ؛؛ حدیث غیر تو بر گوش رفتنم باد است ؛؛ (ظهوری ؎) انجمن افروزی انجم ظهوری کہنہ شد ؛؛ می کنم بر سینہ از داغش چراغان نوی ؛؛ (اردو) (الف) دیکھو انجمن آرائیدن (ب) دیکھو انجمن آرا (ج) انجمن کی زینت افزائی۔ مونث۔

انجمن داشتن استعمال۔ بمعنی مجلس داشتن است۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ (عزی فیروز آبادی ؎) منم کہ راہ بجائی نمی برم ورنہ ؛؛ نسیم گلشن و پروانہ انجمن دارد ؛؛ (اردو) صاحب مجلس ہونا۔ جیسے ؎ ان حضرات سے ہر ایک۔ صاحب مجلس ہیں۔ یعنی ہر ایک کے لئے ایک انجمن ہے۔

انجمن ساختن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی ترتیب دادن مجلس و مجلس قرار دادن باشد (فغانی شیرازی ؎) یک چراغ است درین خانہ و از پرتو آن ؛؛ ہر کجا می نگرم انجمنی ساختہ اند (صائب ؎) چون غنچہ زجمعیت دل انجمنی ساز ؛؛ برگ طرب خویش زرنگین سخنی ساز ؛؛ (اردو) مجلس قائم کرنا۔ انجمن قرار دینا۔ مجلس کرنا۔

انجمن سای اصطلاح۔ بقول صاحب بحر و بہار بہ معنی مصاحب و مقرب مؤلف گوید کہ بہ معنی حقیقی۔ اسم فاعل ترکیبی است۔ کہ سائیدن بمعنی سودن و سودن بہ معنی مساس کردن و کہنہ شدن و بدست و پای مالیدن آمدہ (کذا فی بحر عجم) پس کسی کہ سائندہ و مساس کنندۂ انجمن است کنایہ باشد از شریک مجلس و راہ یافتہ در انجمن۔ صاحب آصفی (انجمن سودن) را ذکر کردہ و سندی پیش کردہ کہ از ان استعمال انجمن سای ظاہر است (نظامی گنجوی ؎) ہمہ انجمن سای اختر شناس ؛؛ بہ تدبیر ہر شغل صاحب قیاس ؛؛ (اردو) شریک انجمن شریک محفل و مجلس۔

انجمن شدن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده که (۱) بمعنی جمع شدن است و این متعلق بمعنی دوم انجمن (نظامی ــه) شدند انجمن کاردانان دهر ٭ ز فرهنگ خسرو گرفتند بهر ٭ و (۲) مجلس قرار یافتن و این متعلق به معنی اول انجمن (صاحب ــه) خلوت ز گفتگوی دو تن انجمن شود ٭ از خاموشی هزار زبان یک سخن شود ٭ (اردو) (۱) جمع هونا (۲) مجلس قرار پانا-

انجمن شگفاندن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده که به معنی رونق دادن انجمن است (فیضی ــه) هر یک شگفاند انجمن را ٭ نمود شکوه خویشتن را ٭ (اردو) مجلس کو رونق دینا-

(الف) انجمن طرازنه استعمال - صاحب

(ب) انجمن طرازی آصفی ذکر انجمن طرازیدن کرده که به معنی رونق دادن و قائم کردن انجمن است که طرازیدن بقول صاحب بحر بمعنی آراستن و ساختن آمده پس (الف) بقول صاحب بحر و بهار مرادف انجمن آرا که گذشت مؤلف گوید که اسم فاعل ترکیبی است به معنی رونق دهنده و قائم کنندهٔ انجمن و صاحب انجمن و (ب) حاصل بالمصدر (فیضی ــه) می باش با انجمن طرازی ٭ میکوش بمیهمان نوازی ٭ (اردو) (الف) مجلس کو رونق دینے والا - مجلس قائم کرنے والا (ب) مجلس کا قیام - مجلس کی آراستگی-

انجمن کردن استعمال - صاحب ناصری بذیل لفظ انجمن سند این از کلام خود آورده که به معنی قرار دادن انجمن باشد (ــه) داورے را دو شش ز انجم انجمن کرد آفتاب ٭ وز سر اندیشه از هر در سخن کرد آفتاب ٭ (اردو) مجلس بنانا مجلس قرار دینا-

انجمن کشیدن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده که به معنی قائم کردن جماعت

باشد متعلق به معنی دوم انجمن (نظامی گنجوی) س) بهان از دلیران لشکر شکن * کشیده چو انجم یکی انجمن * (اردو) جماعت قائم کرنا

انجمن کہکشان | اصطلاح - بقول بحر و مؤید و ضمیمہ برہان بمعنی راہ کہکشان که سفیدی میان آسمان باشد مؤلف گوید که ما بر اژدہای فلک حقیقت کہکشان بیان کرده ایم که قطار ستارہای کوچکی است - پس درینجا انجمن کہکشان بمعنی جماعت و صف ہمان ستارہ ہا است که بہیئت مجموعی به کہکشان موسوم شده و کنایه از راه کہکشان - یعنی سپید راہی که در کہکشان بنظر آید (اردو) دیکھو اژدہای فلک - یعنی وه راستہ جو کہکشان مین نظر آتا ہے -

انجمن گاه | استعمال - بقول بہار موضعی که دران انجمن واقع شود از عالم بزم گاه و مجلس گاه (خواجه نظامی س) به بیت دران انجمن گاه بود * ز احوال پیشینه آگاه بود * (اردو) مجلس کا مقام - مذکر

انجوج | بقول برہان بر وزن مخلوج چوب عود باشد و بہترین وی آنست که در ته آب نشیند - گویند عود بیخ درختی است که آنرا می کنند و زیر خاک دفن کنند تا مدتی معین و بعد ازان برمی آورند - پوسیده آنرا می تراشند و باقی عود خالص می ماند و بہترین آن مندلی باشد و صاحب ناصری صراحت مزید کرده که مندلی نام جزیره ایست وصاحب جامع هم ذکر این کرده صاحب انند صراحت فرماید که هر دو جیم لغت فارسی است و صاحب محیط بر (انجوج - به حای حطی آخر) گوید که عود باشد و بر عود فرماید که اسم جنس چوب و شاخ درختہاست که بہندی لکڑی و ڈالی نامند و از مطلق آن مراد اطبا - عود ہندیست که به عربی عود البخور و ینجوج و بیونانی اغالوجی و ریقاون و بہندی اگر نامند و آن چوب درختی است و مندلی

از بہترین اقسام این باشد۔ بقول شیخ الرئیس گرم وخشک در دوم شرب آن ملطف ومفتح سدد وکاسر ریاح ونشف رطوبت ومقوی احشا وجمیع اعضا ومنافع بسیار دارد وماذکر این اجمالاً بر معنی سوم اگر کرده ایم (اردو) دیکھو اگر کے تیسرے معنی۔ صاحب آصفیہ نے عود پر اس کا ذکر فرمایا ہے۔ مذکر۔

(الف) انجوخ (الف) بقول برہان ورشیدی (۱) بہ معنی چین وشکن روی

(ب) انجوخیدن واندام از غایت پیری یا بسبب دیگر وپژمرده شدن میوه۔ و (۲) آب دہن یعنی تف و (ب) بمعنی برہم کشیده شدن پوست روی واندام وبقول رشیدی تشنج وچین افتادن۔ صاحب جہانگیری نسبت (الف) بذکر ہر دو معنی بالا فرماید که (۳) بمعنی عود باشد (شمس فخری ۵) سپہر گفت چو بخت شہنشہم فیروز؛ شنید عقل وبدو گفت ہان نگو ای شوخ؛ که بخت شاه جوانست وچہره اش شادان؛ گرفته روی تو از غایت کبر انجوخ؛ صاحب بحر نسبت (ب) فرماید که به معنی کشیده شدن پوست روی واندام۔ سالم التصریف که غیر ماضی ومستقبل واسم مفعول نمی آید۔ صاحبان نوادر وموارد ہم ذکر (ب) کرده اند مؤلف عرض کند که ما بر انجخ که بدون واو گذشت صراحت ماخذ کرده ایم وآن مخفف (الف) است۔ صاحبان تحقیق بالاتفاق بر معنی اول ودوم قناعت کرده اند ونسبت معنی سوم بیان کردهٔ جہانگیری خیال ما اینست که انجوج به جیم سوم وپنجم به ہمین معنی گذشته است که اسم جامد فارسی زبان است۔ کاتبین جیم آخره را خای معجمه کردند ودر نسخهٔ جہانگیری تصحیف راه یافت ازینجاست که ہمه محققین این معنی را ترک کرده اند ومعنی سوم با ماخذ ہم تعلق ندارد

و در مرادفات ومصدر این هم بیان نشد ونسبت معنی دوم عرض می شود که همین معنی بر (انجوخ)
به موحدهٔ دوم وخای سوم و پنجم هم گذشت و ماخذش هم همد را نجا مذکور ـ جا دارد که به التباس
لفظی بنون دوم وجیم سوم درینجا هم قائم شد همین سبب است که بعض محققین بر مخفف این ـ
معنی دوم را ترک کرده اند ومصدر این هم متروک ـ حالا عرض می شود نسبت (ب) که
مرکب است از اسم جامد (الف) ویای معروف وعلامت مصدر دن مقننین فارسی این
مصدر را جعلی گویند و باصول ما هم که ماخذ این انجوغ به غین معجمهٔ آخر لغت ترکی باشد چنانکه
صراحت این بر انجخ کرده ایم (اردو) (الف) (۱) دیکهو انجخ (۲) دیکهو انجوخ (۳) دیکهو
انجوج (ب) دیکهو انجخیدن ـ

انجوسا بقول برهان وجامع با سین بی نقطه والف کشیده بمعنی انجسا که نوعی از سرخ مرو
باشد وبعربی شجرة الدم خوانند ـ خون را به بندد ـ صاحب ناصری فرماید که در فرهنگها نیافتم و
بپارسی المی ماند صاحب هفت صراحت کرده که بالفتح است مؤلف عرض کند که ما حقیقت
این بر انجسا بیان کرده ایم که بدون واو گذشت (اردو) دیکهو انجسا و انجوسا ـ

(الف) **انجوغ** صاحبان برهان وسروری وجامع ورشیدی ذکر (الف) کرده اند که
(ب) **انجوغیدن** مرادف انجوخ است که به خای معجمه پنجم گذشت وصاحبان برهان
وبحر وموارد (ب) را مصدر (الف) قرار داده اند مؤلف گوید که الف اصل است و انجوخ
به خای معجمهٔ آخر مبدلش و انجخ بدون واو مخفف آن ـ ما صراحت کامل بر مخفف ونیز بر مبدل
کرده ایم و (ب) مرکب از (الف) ویای معروف وعلامت مصدر دن وبقول صاحب بحر عجم سالم التصریف

کہ غیر از ماضی و مستقبل و اسم مفعول نیامده (ا ر د و) (الف) دیکھو انجوخ (ب) دیکھو انجیدن

انجوک | بقول برہان و جامع و ہفت و انند و شمس بروزن مفلوک نام دشتی و بیابانی است نامعلوم مؤلف گوید ہرگاه بیابان نامعلوم است نام این از کجا معلوم شد حیف است کہ محققین سند لفظی ہم پیش نکردند و صراحت نکردند کہ این لغت را از کجا یافتند و مال کدام زبان است صاحب انند البتہ گوید کہ لغت فارسی است و معاصرین عجم ساکت اند پس ترک این بربیان تفوق داشت (ا ر د و) انجوک - ایک جنگل کا نام ہے جو بقول محققین نامعلوم ہے -

انجیدن | بقول برہان و موارد و ناصری و جامع بروزن رنجیدن (۱) بمعنی استره زدن باشد یعنی حجامت کردن صاحب بحر فرماید کہ (کامل التصریف) و مضارع این انجد است - صاحب جہانگیری گوید کہ استره زدن را تازی حجامت خوانند (نظامی سے) و دای در داو انجیدن گوش ٭ دم الاخوین او خون سیاوش ٭ صاحب سروری گوید کہ بر حجامت نیز اطلاق این کنند چون آن عضو را ریزه ریزه کنند - صاحب نوادر بذکر معنی اول تا چہارم ذکر انج کرده گوید کہ مثلہ - خان آرزو در سراج فرماید کہ این تصحیف آجیدن است مؤلف عرض کند کہ آنچہ صاحب سروری نسبت ریزه ریزه کردن گوید کہ متعلق بہ استره زدن است - تسامح اوست کہ در استره زدن عضو معمول ریزه ریزه نمی شود بلکہ مجروح شود و پس این است طرز بیان محققین سلف کہ معنی اصلی و حقیقی را برباد کند آنچہ صاحب نوادر انج را مثلہ گوید خطای اوست کہ انج معنی مصدر ندارد و تعلق او من حیث اسم جامد با معنی دوم باشد کہ می آید و خان آرزو درست فرماید کہ این متعلق بہ آجیدن باشد و لیکن بقول او تصحیف نیست بلکہ انجیدن مزید علیہ آجیدن

است که فارسیان نون زائد در بعض الفاظ زیاده کنند همچون پاداش و پاداشن - ما بر آجیدن صراحت ماخذش نکرده ایم بناءً علیه مدرینجا تلافی مافات کنیم یعنی آجیدن مبدل آژیدن است بمعنی استره زدن و مرکب از آژی و علامت مصدر دن و آژی مخفف آژینه و آژینه آله را نام است که سنگ تراشان بوسیلهٔ آن سنگ آسیا را ناهموار کنند تا در آرد کردن غله سهولت بدست آید - پس معنی حقیقی آژیدن آژینه زدن است و معنی مجازی آن استره زدن بالجمله اجیدن بزیادت نون بعد الف انجیدن و بمعنی استره زدن مستعمل شد و بهتر ازین است که انجیدن را مبدل آجیدن گیریم فارسیان الف را بانون بدل کنند همچون اغل و نغل پس از دو الف اول اجیدن یک الف بنون بدل شده انجیدن شد (اردو) پچھنے لگانا - آجیدن کی تیسری معنی

(۲) انجیدن - بقول برہان و بحر و موارد و جہانگیری و ناصری و جامع و سراج بمعنی بیرون کشیدن - صاحب سروری ہم بحوالہ شرفنامہ ذکر این کردہ مؤلف عرض کند که صاحب نوادر بذیل این مصدر انج را شلہ گوید و خیال نمی کند که اسم جامد مثل مصدر بچه دلیل - خیال ما اینست که انجیدن بدین معنی مرکب است از انج و یای معروف و علامت مصدر دن و ماصراحت معنی انج بجایش کرده ایم که گذشت پس انج اسم مصدر این باشد فارسیان بزیادت یای معروف و علامت مصدر دن مصدری ساختند (کامل التصریف) و مضارع این انجد (اردو) باہر نکالنا - باہر کھینچنا -

(۳) انجیدن - بقول برہان و بحر و موارد و جامع زمین را آب دادن که سیراب کردن زمین باشد - حیف است که سند استعمال این پیش نشد - اگر استعمال این ثابت شود تو انیم

عرض کرد کہ مجاز باشد و از معنی حقیقی استرہ زدن یعنی چنانکہ انسان را از استرہ زدن تسکین خاطر شود زمین را ہم از آبرسانی تسکین شود۔ یکی از معاصرین عجم گوید کہ حالا این در استعمال متروک است و پیشینیان این را بمعنی تہ و بالا کردن زمین از شیار استعمال می کردند و این عمل پیش از آب دادن زمین کنند تا بعد از ین زمین را آب دہند و سیراب گردد اندرین صورت سیراب کردن معنی مرادی است از شیار کردن و شیار کردن مجاز است از استرہ زدن یعنی چنانکہ استرہ زدن راحت بخش انسان است ہمچنان شیار کردن راحت بخش زمین باشد (اردو) دیکھو آب دادن۔

(۴) انجیدن ۔ بقول بحر و موارد و جہانگیری و سروری و جامع و رشیدی و برہان ۔ ریزہ ریزہ کردن صاحب ناصری گوید کہ بالفتح ریزہ ریزہ کنندہ و امر بہ ریزہ کردن ۔ خان آرزو در سراج فرماید کہ تصحیف آجیدن است و صاحب موارد بذیل این ذکر انجین کردہ گوید کہ بمعنی ریزہ ریزہ و اسم فاعل و امر و سندش از ابن یمین آوردہ (ع) دائم آبش بود تنور آشوب ؛ اگر انجیش این بود پیوست مؤلف گوید کہ سند ابن یمین متعلق بہ انجین است نہ انجیدن ۔ بخیال ما کم التفاتی صاحبان تحقیق است کہ این معنی را قائم کردہ اند ۔ معنی این بر سبیل مجاز جراحت رساندن باشد نہ ریزہ ریزہ کردن و این معنی مجازی پیدا شد از معنی اول کہ در استرہ زدن ۔ عضو معمول بجراحت کشد نہ پارہ پارہ شود نظامی در کلام خود انجیدگان را کہ جمع اسم مفعول ہمین مصدر است بمعنی مجروحان و جراحت کشیدگان آوردہ کہ تائید خیال ما می کند و عجب اینست کہ بعض محققین اول الذکر از ہمین شعر نظامی استنادِ معنی بیان کردہ خود ہم کردہ اند (ع) زمین خستہ از خون انجیدگان ؛ ہوا بستہ از آہ رنجیدگان ؛ انچہ صاحب ناصری معنی فاعلی و امر نوشتہ و انچہ صاحب موارد بمعنی ریزہ ریزہ و اسم فاعل و امر آوردہ جز این نباشد کہ تہیا از

مصدر و مشتقاتش نکرده و آنچه خان آرزو تصحیف آجیدن نوشته تصفیۂ آن بمعنی اوّل کرده ایم (اردو) مجروح کرنا۔ زخمی کرنا۔

انجیده | بقول برہان و سروری بر وزن رنجیده (۱) بلغت یونانی گندنای کوہی باشد که بعربی حشیشه الکلب خوانند و صوف الارض نیز گویند۔ دشوار رائیدن زبان را سودمند بود و (۲) بفارسی بمعنی ریزه ریزه کرده شده صاحب رشیدی بر معنی دوّم قانع۔ صاحب محیط نسبت (۱) فرماید که فراسیون باشد و گویند که اسم یونانی گندناست و برگندنا گوید که بقول دیسقوریدوس به اشمن و نزد بعضی انجیده مؤلف عرض کند که این ہمان است که ذکرش بر اخریط گذشت نسبت معنی دوم عرض می شود که اسم مفعول انجیدن بہمه معانیش که گذشت ہیچ خصوصیت باریزه ریزه پاره پاره کرده شده نیست (اردو) (۱) دیکھو اخریط (۲) انجیدن کا اسم مفعول۔ یعنی پچھنے لگایا ہوا۔ یا ہر کھینچا ہوا سینہ آب کی ہوئی زمین زخمی۔

انجیر | بقول برہان و جامع بر وزن زنجیر (۱) میوه ایست معروف و (۲) مطلق سوراخ را گویند عموماً و سوراخ کون را خصوصاً و (۳) نام جوی آبیست در ہرات و آنرا جوی انجیل به لام ہم گویند صاحب جہانگیری فرماید که مرادف انجیره که می آید و نسبت معنی دوم ذکر تعمیم نکرد۔ صاحب ناصری بذکر معنی اوّل و معنی خاص دوّم نسبت معنی سوم فرماید که نہر انجیر جوئیست در ہرات که از میان باغ زاغان می گذرد و چشمه ایست در چہار فرسنگی یزد بر سر راه خراسان و بالآخر فرماید که انجیره ہم به ہمین ہر سه معنی آمده و فرماید که (۴) به معنی سوراخ کننده ہم ہمچون کشکنجیر۔ صاحب رشیدی بر معنی اوّل و چہارم قانع۔ خان آرزو در سراج ذکر معنی اوّل و سوم و چہارم کرده و بہار نسبت معنی اوّل فرماید که درختی است معروف و اطلاق آن بر بار آن مجاز و پستان از تشبیہات اوست (جامی سلہ) بہان دایگان پستان انجیره پی طفلان

باغ از شیره پر شیرۃ (ابو العلای شوستری مله) ای کیر من ای کیر تو انجیر که داری ۃ شرمگین
خوری وقی کنی و باک نداری ۃ (مولانا ثنائی ۳ع) جوی انجیر در میانه روان ۃ مؤلف
عرض کند که به معنی اول بقول صاحب محیط اسم زبان فارسی است و بعربی تین و بیونانی
سوقی و اهل یمن تکس گویند و بقول صاحب صیدنه انجیر بسیار عسل را شاه انجیر نامند
و از مطلق آن مراد ثمر آنست و بهترین میوه هاست و مزاج انجیر تر و شیرین معتدل در گرمی و
گویند گرم در اول و تر در دوم - مولد نفخ و صفرا و شدید النضج و ملین و منافع بسیار دارد دالخ
و بقول صاحب ساطع انجیر لغت سنسکرت است بمعنی اول و بقول صاحب کنز بکسر اول لغت
ترکی است بمعنی تین و صاحب خزانه مؤید این - پس بخیال ما فارسیان و ترکان این را از
سنسکرت گرفته اند و نسبت معنی دوم عرض می شود که بمعنی عام اسم جامد فارسی زبان و معنی
خاص مجاز آن است و مصدر انجیردن که به معنی سوراخ کردن می آید وضع شد از همین اسم
جامد - حالا عرض می شود نسبت معنی سوم که مخفف انجیره باشد که به همین معنی می آید و معنی لفظی
آن منسوب به سوراخی که منبع این جوی باشد از کثرت استعمال های هوز حذف شد یا استعاره
انجیر که به معنی سوراخ بود رودی را نام نهادند که مجرای آن رود سوراخی باشد و الله اعلم -
نسبت معنی چهارم عرض کنیم که حیف است از محققین و خصوصاً از خان آرزو که با نزاکت خیالی
که داشت همزبان شان شد و انجیر را به معنی سوراخ کننده نوشت و خیال نکرد که انجیر امر است
از مصدر انجیردن که می آید و بحالت ترکیب با همی - اسم فاعل ترکیبی باشد همچون کشکنجیر - پس انجیر
مطلق را به معنی سوراخ کننده گفتن قانون فارسی را پس پشت افگندن است و حقیقت معنی

چہارم حزین نباشد کہ امر است از انجیریدن فتامل (اردو) (۱) انجیر - بقول امیر فارسی
مذکر - تین - ایک مشہور میوہ ہے جو دیسی اور ولایتی ہوتا ہے (بحر سے) شاخ جو داغ
محبت کی ہے وہ ہے بیشکر پہ دانۂ حنظل میں بھی پایا مزا انجیر کا ۔ (۲) سوراخ مقعد کا
سوراخ - مذکر - (۳) فارسی میں ایک نہر کا نام انجیر ہے جو ہرات میں واقع ہے اور نیز
یزد میں ایک چشمہ کا نام انجیر ہے - (۴) سوراخ کر (انجیریدن کا امر)

انجیر آدم اصطلاح - بقول برہان و بحر
نام میوہ ایست در ہندوستان شبیہ بحنظل - صاحب
سروری گوید کہ گرد و سرخ رنگ باشد و در میان
او نقطۂ سفید - و خان آرزو در سراج گوید کہ در
نقطۂ سفید باشد - صاحب محیط فرماید کہ اسم
جمیز است و بقول ابوریحان میوہ ایست بزرگتر
از جوز و رنگ آن سیاہ مائل بخاکستری و پہنائی
و گردی مثل انجیر کہ آنرا بہندی گلر گویند در کوہستان
کابل بسیار و آنرا زنان بجہت فربہی بکار برند
و شاخہای آن شبیہ بدرخت بید و چون شاخہا
را از آن با ہیزم آمیختہ بسوزند ہر کہ بآن آتش
گرم شود دوار و غشی افتد و بیخبر شود - گیلانی گوید کہ
آن مثل حنظل مدور و سرخ رنگ باشد و در وسط
آن نقطۂ سفید و آن ثمر شجریست در ہند کہ
منفعت آن معلوم نیست (الخ) و بذیل البوا
گوید کہ گویند انجیر آدم است و ہم او بذیل جمیز
نویسد کہ بفارسی انجیر آدم و بہندی گولر نامند و
فرماید کہ چون در جوف بعض ثمر آن پشہ می باشد
لہذا آنرا ثمر پشہ ہم گویند و بعضی انجیر آدم را ثمر
دیگر دانستہ اند - بالجملہ جمیز گرم در دوم و تر در اول
جہت وسواس و درد سینہ و نفث الدم و گردہ
نافع و منافع بسیار دارد - مؤلف گوید کہ انجیر آدم
ظاہرا مرکب توصیفی است بمعنی انجیر سیاہ رنگ
یا گندم گون کہ آدم بقول شمس بحوالۂ دستور بہمن

معنی آمده (اردو) گولر۔ بقول آصفیہ ایک درخت
اور اس کے پھل کا نام جو انجیر سے مشابہ ہوتا ہے
مذکر۔

انجیر بغدادی | استعمال۔ مرکب توصیفی۔ بقول
صاحب محیط ثمر رقع یمانی است و در مصر آن را
انجیر یمن نامند و برقع یمانی فرماید کہ بالفتح باشد
و این را رقاع و جوز الرقع و بفارسی شتر پای
گویند۔ درختیست بقدر درخت گردگان و ثمر آن
شبیہ بہ انجیر با شیرینی و نطاکی نوشتہ کہ در مصر مشہور
بانجیر افرنجی و آن را انجیر ہندی نیز نامند و درخت
آن در اطراف صنعای یمن و مصر نیز ہم رسد
ثمر آن مائل بطعم انجیر ولیکن کم شیرین۔ یکے
از ادویہ مقیہ۔ گرم و خشک در دوم و قاطع
نزف الدم و نفث الدم و بلغم و جالی قصبۂ ریہ
و منافع بسیار دارد (الخ) (اردو) رقع یمانی
ایک پھل ہے جو انجیر سے مشابہ ہوتا ہے جس کا
مشہور نام معلوم نہ ہو سکا لیکن ہم قیاس کرتے
ہیں کہ یہی پھل ہے جس کو صاحب جامع الادویہ
نے جوز الرقی لکھا ہے جو انجیر صحرائی کے مشابہ
ہوتا ہے۔ صاحب آصفیہ نے یہی پھل پر فرمایا ہے
کہ اسم مذکر۔ اندرائن حنظل۔

انجیر دشتی | استعمال۔ بقول محیط انجیر صحرائی
است برگ آن کوچکتر از برگ بستانی و کذا شجر
آن و با سمیت و بسیار گرم و تند و در جمیع افعال
قوی تر و احراق آن شدید تر و تحلیل آن قوی تر
خصوصاً حریف یابس قوی الجلا مائل بتفریح
و منافع بسیار دارد و اہل ہند این را کٹھومری
و کٹھ گولر نامند۔ موافق گولر می دانند خصوصاً
برای دفع برص و مزاج آن بعضی سرد و بعضی
گرم نوشتہ اند (الخ) و بر بیرنی ہم ذکر این کردہ
(اردو) جنگلی انجیر۔ مذکر۔

انجیر دن | بقول برہان بر وزن شمشیر زن
بمعنی سوراخ کردن باشد چہ انجیر بہ معنی سوراخ
آمدہ صاحب بحر فرماید کہ سالم التصریف است

که غیر ماضی و مستقبل و اسم مفعول نیاید و بقول موارد
(کامل التصریف) و مضارع این انجیرد و انجیر
امر و حاصل بالمصدر این - صاحبان سراج
و نوادر و سروری ذکر این کرده اند مؤلف
عرض کند که مرکب است از اسم جامد انجیر و دن
علامت مصدر - باصول ما مصدر اصلی است
که از اسم جامد فارسی زبان وضع شد و قیاسی
است و موضوع برخلاف جمهور محققین فرس
که نزد ایشان سماعی باشد (اردو) سوراخ کرنا
چهیدنا -

انجیر وزیری | اصطلاح - بقول صاحب
ضمیمهٔ برهان نوعی از انجیر باشد بغایت سفید
و لطیف - صاحب شمس گوید که نهایت شیرین
می باشد - صاحب برهان بر (وزیر) فرماید که
زردچوبه را گویند پس حزین نباشد که این انجیر
خاص را بزیادت یای نسبت منسوب کرده اند
با زردچوبه بنظر به مشابهت پس مرکب توصیفی
باشد و بس - صاحب برهان بر شاه انجیر که
نوعی از انجیر می آید نوشته که آنرا انجیر وزیری
هم گویند و ما باشارهٔ شاه انجیر بر لفظ انجیر کرده ایم
که انجیر بسیار عسل را شاه انجیر گویند پس نسبت
انجیر بسوی شاه یا وزیر چرا این نباشد که بهترین
قسم انجیر را این نام نهاده اند اندرین صورت
معنی وزیر درین اسم دستور باشد که در عربی
دستور را وزیر گویند (اردو) انجیر وزیری اور
شاہ انجیر اس انجیر کو کہتے ہیں جو اقسام انجیر سے
سب سے اعلیٰ قسم ہے جس میں شیرینی بہت زیادہ
ہوتی ہے -

انجیره | بقول برهان بر وزن زنجیره بمعنی
انجیر باشد بهر سه معنی (۱) میوه معروف (۲) سوراخ
مقعد (۳) نام چشمه که صراحت این بر انجیر گذشت
صاحب سروری بمعنی اول و دوم قانع
(شفرده سلہ) در لبت صد هزار دل گم شده همچو
کاه در بهاد را انجیره :: (مولوی معنوی سلہ) چه بارگم

ازان خرما که مریم چشم روشن شد ؛ ازان خرما شدم
پر دل ندارم برگ انجیره ؛ (شمس فخری ۵۲)
ولی نا نگردد از انتفاعات ؛ مداش خربزه در انجیره
باشد ؛ (حکیم سنائی ۵۲) هر که شد کون پرست
بر خیره ؛ گوز یابد ثواب انجیره ؛ صاحب جهانگیری
بذکر معنی اوّل و دوم صراحت کند که انجیره به معنی
سوم است بر خلاف انجیر که به معنی رود معلوم
گذشت ـ خان آرزو در سراج بذکر معنی سوم
فرماید که ظاهرا جائی که چشمه مذکور برآمده درخت
انجیری باشد یا میتواند که از سوراخ تنگی برآمده باشد
و از معنی اوّل و دوم ساکت مؤلف عرض کند
که حیف است که سند استعمال معنی سوم پیش نشد
و بخیال ما در انجیره بمعنی اوّل های هوز زائد باشد
و بمعنی دوم و سوم های نسبت که مقعد و چشمه منسوب باشد
بسوراخ (اردو) دیکهو انجیر جسپر ان تینون معنو کا ترجمه موجود ہی

انجیر هندی | استعمال ـ این همان است که ذکرش

انجیر یمن | بر انجیر بغدادی گذشت ـ و اضافت
انجیر بسوی هند یا یمن جزین نباشد که در سرزمین
هند و یمن بسیار پیدا می شود (اردو) دیکهو
انجیر بغدادی ـ

انجین | بقول برهان بر وزن رنگین (۱) بمعنی ریزه ریزه باشد و (۲) ریزه ریزه کننده را نیز
گویند و (۳) امر باین معنی هم هست یعنی ریزه ریزه کن و (۴) بمعنی کاهگل مالنده هم بنظر آمده صاحب ناصری بر معنی اول
و سوم قانع و صاحب سروری بر معنی دوم و صاحب رشیدی بر دوم و سوم صاحب جامع بذکر هر چهار معنی معنی
اول را ریزه ریزه کردن گفته خان آرزو به بیان هر چهار معنی بالتحقیق خود ظاهر کند که ظاهرا همان آجین است بغیر نون که گذشت
(ابن یمین ۵) دائم آبش بود تنور آشوب ؛ اگر انجینش این بود دیوست ؛ مؤلف عرض کند
که اگر انج را به معنی حقیقی گرفته یا و نون نسبت بر آخرش زیاده کنیم انجین به معنی منسوب به اظهار
یا منسوب به گرد اگر در رخسار توان گرفت چنانکه گوهرین شکرین و اگر انجین را اسیدل بمخفف

آژینه قرار دهیم معنی این آلتی باشد از فولاد که سنگ آسیا بدان تیز کنند و جا دارد که معنی سوم ازین پیدا شود - اندرین صورت الف دوم آژینه به نون و زای فارسی بجیم بدل شود همچون - اغل و نغل و کژک و کجک - و های هوز آخره حذف گردد چنانکه گیاه و گیا و اگر انجین را اسم جامد فارسی زبان به معنی اوّل و دوم و چهارم دانیم جا دارد و برای این مشتاق سند استعمال باشیم و منیدانیم که معنی سوم یعنی امر چطور پیدا شد که انجیندن به نون دوم و پنجم و هفتم مصدری نیست و عجب تر آنست که خان آرزو حواله این بر اجین کند و اجین لغتی نیست هم او بجایش ننوشت و معاصرین عجم از استعمال انجین ساکت پس نتیجهٔ این همه جگر کاوی همین قدر است که با ستتنا د شعر ابن یمین این لغتی دانیم و معنی چهارم کشان کشان بدست آید - فتامّل - (اردو) (۱) ریزه ریزه (۲) ریزه ریزه کرنے والا (۳) ریزه ریزه کر (۴) کاہگل کرنے والا -

انجه | بالضم همانست که در ممدوده گذشت فارسیان بمقصوره خوانند و معاصرین عجم در تحریر هم بمقصوره استعمال کنند و بمدوده نوشتن و خواندن مکروه دانند ازینجاست که ما لغات این را در ممدوده نه نوشتیم و همدرینجا ذکر کنیم (اردو) دیکهو آنجه -

انچه آدم می کند بوزینه هم | مثل - صاحبان خزینه و امثال فارسی ذکر این کرده از معنی و محل استعمال ساکت اند مؤلف عرض کند که چون فارسیان صنعت و کار کسی را در محل اعتراض بینند و میدانند که به بی توجهی سرانجام داده است بر سبیل ناخوشی خود این مثل را زنند مقصود آن باشد که اگر این کار را به بوزینه سپردمی کردیم او هم هم چنین سرانجامش می داد چنانکه تو دادهٔ پس فرق میان تو و بوزینه چه باشد (اردو) دکن مین جب کسی شخص کو بے توجہی سے کام بگاڑتا ہوا

پاتے ہین تو کہتے ہین ”ایسے انسانون سے تو باندر بھلا“ یہ انتہاے شکایت ہے یعنی اگر یہ کام بندر کے سپرد ہوتا تو وہ بہی تجہہ سے بہتر سرانجام دیتا۔

آنچہ بر خود نہ پسندی بدیگری مپسند (مثل)

صاحب امثال فارسی ذکر این کردہ از محل استعمال ساکت مؤلف گوید کہ فارسیان این مثل را بطور موعظت و پند برای کسی زنند کہ او خود بہی کند و بحق دیگران اعتنا نہ کند (اردو) دکن مین کہتے ہین ”جو چیز اپنے کو نہ بہاے وہ غیر کو کیون جاے“ اسکا مطلب یہ ہے کہ جس چیز یا جس کام کو اپنے لئے غیر مفید و مضر سمجہا جاتا ہے وہ غیر کے لئے کیون تجویز کیا جائے۔

آنچہ پیر در خشت بیند جوان در آئینہ (مثل)

این مخفف ہمانست کہ ذکرش در ممدودہ کردہ ایم مقصود ہر دو یکی است (اردو) دیکہو ”آنچہ پیر در خشت بیند جوان در آئینہ نہ بیند“

آنچہ در بغداد است گرد سر خلیفہ (مثل)

صاحبان خزینہ و امثال فارسی ذکر این کردہ از معنی و محل استعمال ساکت اند فارسیان این مثل را در وصف بیداری حاکم و فرمانروا می زنند مقصود آنست کہ خلفای بغداد بذات خود شان بہ تبدیل لباس از حال رعایا خبردار می شدند و ہر چہ بہ رعایا می گذشت ازان واقف می بودند تا آنکہ بیداری شان ضرب المثل شد یعنی ہر چہ در بغداد بر عامّہ رعایا می گذرد گویا گرد سر خلیفہ می گذرد (اردو) اس فارسی مثل کا ترجمہ یہ ہے کہ بغداد مین جو کچھ ہوتا ہے اس سے خلیفہ واقف رہتا ہے۔ دکن مین ہمارے آقاے ولی نعمت حضرت غفران مکان میر محبوب علیخان نور اللہ مرقدہ کے عہد میمنت مہد مین یہ مقولہ زبان زد عام تہا کہ ”تنکا ہلے تو رئیس کو خبر ملے“ یعنی خفیہ اخبار کا انتظام اس خوبی کے ساتہہ تہا کہ والی ریاست ہر شخص کی حالت سے واقف رہتا تہا یہی مقولہ گویا ترجمہ ہے اس فارسی مثل کا۔

(الف) انچه در دل ست بر زبان می آید | امثال
(ب) انچه در دیگ است بچمچه می آید | صاحبان

خزینه و امثال فارسی ذکر (الف) کرده اند و صاحب احسن (ب) را نوشته هر سه از معنی و محل استعمال ساکت اند مؤلف گوید که معاصرین عجم (الف) را به تقدیم و تاخیر الفاظ بصورت مصرعی استعمال کنند یعنی (ع) آید بزبان هر انچه باشد در دل ۞ مقصود آنست که هرچه در دل انسان باشد خود بخود بر زبان می آید و مخفی نماند که (ب) مثال آنست که اینهم صورت مثل گرفته (اردو) دکن مین کہتی ہین ''جو دل مین تہا آخر وہی منہ سے نکلا'' دل کی بات منہ سے نکل آئی'' تلنگہاٹ مین کہتے ہین ''دل مین بسا سو منہ پر دسا'' یعنی جو بات دل مین ہے منہ پر دکہائی دیتی ہے۔

مقوله | انچه در طبع تو نیاید رواست
صاحبان | تو نفهمیده مگو که خطاست

خزینه و امثال فارسی ذکر این کرده اند و از محل استعمال ساکت مؤلف عرض کند که فارسیان این مقوله را بطور موعظت و پند زنند مقصود آنست که اگر چیزی در فهم نیاید باید که از دیگری دریافت و تجسس کرد و نباید که بر اتکای فهم خود آن را خطا و غلط قیاس کنیم (اردو) دکن مین کہتے ہین ''جو سمجھ مین نہ آئے سمجھو'' اسکا مطلب یہ ہے کہ اگر کسی بات کو ہم نہ سمجھہ سکین تو اپنا قصور ہے کسی اور سے مدد لین اور سمجھین جلدی مین حکم نہ لگائین کہ وہ غلط ہے۔

مقوله | انچه دیدی از دست رفت

صاحبان خزینه و امثال فارسی ذکر این کرده اند و از معنی و محل استعمال ساکت مؤلف گوید که فارسیان این مقوله را برای حفظ ما تقدم بطور موعظت و پند زنند مقصود انیست که فکر کار پیش از وقت باید کرد و هر چیز که تو مشاهده آن کردی گویا آن از دست رفته است یعنی وقت آن

باقی نماند کہ تو فکری کنی (اردو) دکن مین کہتے ہین "وقت سے پہلے فکر کرو" اس کا مطلب یہ ہو کہ جب وقت آگیا تو فکر و کوشش کا موقع بہت کم ملتا ہے۔

انچہ عوض دارد گلہ ندارد | مثل۔ صاحبان خزینہ و امثال فارسی ذکر این کردہ از معنی و محل استعمال ساکت مؤلف گوید کہ چون کسی گلہ و شکوہ از بی التفاتی یا چیزی دیگر با کسی کند فارسیان در جوابش این مثل را زنند مقصود آن باشد کہ شکوہ و گلہ چیزی کہ می کنی وقت آن از دست رفتہ است معاوضہ آن در اختیار است و این جوابی است بصورت مثل کہ تسکین گلہ مند و شاکی می کند و مخاطب را از خجلت مصئون دارد و نیز این مثل را بجواب گلہ و شکوہ می زنند کہ ہر چہ ترا پیش آمد عوض و مکافات اعمال تست کہ تو ہم در فلان وقت با ما ہمچنین کردہ (اردو) دکن مین کہتے ہین "جب عوض ہے تو پھر گلہ کیا" یعنی جب کوئی شخص کسی دوسرے سے گلہ کرتا ہے کہ تو نے ہمارا فلان کام نہین کیا یا ہمکو فلان نقصان پہنچایا تو وہ دفع ندامت کے لئے اس مثل کا استعمال کرتا ہے یعنی خاطر جمع رکھو کہ ہم اسکا معاوضہ کر دین گے۔ یا جب وہ نقصان رسانی جو زید نے بکر کے حق مین کی بکر کی کسی بدسلوکی کا معاوضہ تہا۔ تو زید اس کہاوت کے ذریعہ سے بکر کو یاد دلاتا ہے کہ یہ آپکے افعال کا معاوضہ ہے اور گلہ کا محل نہین ہے۔

انچہ کنی بخود کنی گر ہمہ نیک و بد کنی | مقولہ۔ صاحبان خزینہ و امثال فارسی ذکر این کردہ اند و از معنی و محل استعمال ساکت مؤلف گوید کہ فارسیان این را بطور موعظت و پند زنند۔ مقصود آنست کہ ہر چہ بحق دیگران کنی نیک باشد یا بد معاوضہ آن بتو حاصل شود (اردو) دکن مین کہتے ہین "اپنا کیا اپنے آگے آئے گا" "جو کروگے وہ پاؤگے" یعنی غیر کے ساتھ

اچھا سلوک کرین یا برا دونون کا معاوضہ ملیگا
امیر نے لکھا ہے "اپنا کیا آگے آیا" یعنی برے
فعل کا خمیازہ اٹھانا پڑا" ہماری راے مین
دکن کی کہاوت فارسی مثل کا خالص ترجمہ ہے

انچہ ما در کار داریم اکثر آن در کار نیست مقولہ

صاحب خزینہ ذکر این کردہ است و از معنی
ومحل استعمال ساکت مؤلف عرض کند کہ فارسیان
این مقولہ را بمذمت احتیاج و ہوسناکی میزنند
یعنی مقصود آنست کہ بخیال ما چیزہا کہ ما را درکار
است اگر غور کنیم بسیاری از ان بحق ما ضرورت
ندارد و محض ہوسناکی است کہ در فکر آن ہستیم
معاصرین عجم این را بصورت مصرعی استعمال
کنند بہ تغیر خفیفہ یعنی (ع) انچہ ما در کار داریم
اکثری درکار نیست * صاحب امثال فارسی
ہم ذکر این کردہ (اردو) دکن مین کہتے ہین
کہ "ہماری ضرورتون مین بہت سی چیزین
ایسے ضرور ہین" یہ مقولہ گویا لفظ بلفظ ترجمہ ہے
فارسی مقولہ کا -

انچہ ما کردیم با خود ہیچ نابینا نہ کرد مثل

صاحبان خزینہ و امثال فارسی ذکر این کردہ
از معنی ومحل استعمال ساکت اند مؤلف عرض
کند کہ فارسیان بر موقع وقوع غفلت این مثل
را زنند و من وجہ مماثل "آتش بدست خود زدہ
باشد (اردو) دیکھو - آتش بدست خود زدہ"
دکن مین کہتے ہین "اندھا بھی ایسا نہ کریگا" یہ
کہاوت انتہاے غفلت کے موقع پر مستعمل ہے

**انچہ نصیب است بہم میرسد
ور نستانی بستم میرسد** مثل

صاحبان خزینہ و امثال فارسی ذکر این کردہ اند
و از معنی ومحل استعمال ساکت مؤلف
گوید کہ فارسیان این مثل را بجائی
زنند کہ کسی بی سعی و تردد بمرادی رسد (اردو)
دکن مین کہتے ہین "قسمت کا لکھا ٹلتا نہین
تقدیر مین ہے تو مل ہی رہے گا"

انحراف لغت عرب است بکسر اوّل و سوّم و بقول صاحب منتخب بمعنی خم شدن و میل کرده شدن و برگشتن - فارسیان این را بمعنی نافرمانی و مخالفت استعمال کنند و برای معنی مصدری با مصادر فرس مرکب سازند که در ملحقات می آید - (اردو) انحراف بقول امیر - عربی - مذکر - مخالفت - نافرمانی (بحر ــ۵) دوستون سے انحراف اچھا نہین دشمنون سے بہی مدارا خوب ہے ؎

انحراف ورزیدن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده که بمعنی کناره کشیدن و مخالفت کردن است (نثر ابوالفضل) از شاهراه راستی و درستی انحراف می ورزد (اردو) انحراف کرنا - مخالفت کرنا - کناره کرنا -

انخفطینا بقول برہان بفتح اوّل و سکون ثانی و حای بی نقطهٔ مفتوح بفای زده و طای حطی بتحتانی رسیده و نون بالف کشیده بلغت سریانی نوعی از گل انار است و گویند درخت او بغیر گل ثمری دیگر ندارد - ریش روده و ریشهای کهنه را نافعست و آن را بشیرازی گل صدبرگ خوانند - صاحب محیط بر انخفطینا گوید که گلنار است و بر گلنار فرماید که معرب این جلنار و آنرا گل انار صدبرگ و ہزاره نیز نامند جهت آنکه گل آن بسیار بزرگ و پربرگ باشد و بیونانی سینوس و سطینوس و بسریانی انخفطینا و دارمانا و برومی فلوسطون گویند اصلا ثمر و تخم ندارد - بیان خواص و طبیعت این بر انارگلی گذشت (اردو) دیکھو انارگلی -

اند بقول برہان و ناصری و جامع (۱) بروزن و معنی چند است و بمعنی چندان و چندین و اندک تصغیر این و بمعنی شمار مجهول از سه تا نه و آن را به عربی نیّف و بفبع خوانند - و بقول

صاحب رشیدی عدد مجهول میان یک و ده هم او بحوالهٔ آدات الفضلا رفرماید که میان سه وده
صاحب سروری از انوری سند آورده (سه) عدد سال های عمرش باد چو ہیچو تاریخ ہهصد و
پهل واند (جمال الدین عبدالرزاق گوید سه) چه ماند عمر چو پنجاه واند سال گذشت ؛ که گشت سرو
تو چون خیزران نبفشه سمن ؛ خان آرزو بذکر قول رشیدی فرماید که حقیقت آنست که ماخوذ است
از انديدن که به معنی گمان بردن در اصل و در استعمال معنی چند است پس انچه رشیدی نوشته که
که میان یک تا ده باشد صحیح نبود و نیز تصغیر آن که اندک است دلالت دارد که میان سه
و ده بود و اینکه اندک بر اکثر از ده اطلاق کنند از روی مجاز است زیراکه در نیوقت به معنی کم است
مطلقاً و تحقیق آنست که چون جمع در عربی کم از سه نباشد بضع ونیف ایشان از سه تا نه و جمع فارسیان
هرگاه تا دو باشد چند آنان از دو تا نه و حال اندک نیز همین باشد - پس هر دو قول اول صحیح نباشد
(انتهی) مؤلف عرض کند که متحقق همین قدر است که اند معنی چند است یعنی عدم تعین اعداد
احاد همچون چند برده - وچند برصد - وچند برهزار و مماثل آن پس اگر چند را با عشرات آریم
مقصود از ان تعداد زائد از عشرات باشد که از دو تا نه بود چنانکه (ده و اند سال گذشت)
معنی ده و چند سال گذشت که شامل است بر دوازده تا نوزده که تعین احاد نباشد و هم چنین است
استعمال این با مآت و الوف هم همچون (صد و اند درهم) و (هزار و اند درهم) به معنی چند درهم
بالای صد و هزار که مراد از چند - تعدادی است غیر معین از دو تا نه و این مخصوص نیست
برای شمار مجهول با عشرات یا مآة و الوف بلکه جا دارد که گوئیم (اند سال منقضی شد) یعنی چند سال
منقضی شد و انچه بعض محققین اند را به معنی چندان و چندین نوشته اند تسامح او شان است که بجا است

عدم وجود سند قیاس ہمین قدر اجازت می دہد کہ اندان و اندین را بمعنی چندان و چندین استعمال توان کرد و لیکن استعمال این از نظر ما نگذشت ۔ الحاصل ہمین قدر متحقق است کہ اند بمعنی چند باشد و اندک کہ می آید مصغر این و اند لغت فارسی است آنچہ خان آرزو این را ماخوذ از اندین گفتہ برعکس حقیقت رفتہ کہ اندین وضع شد از اند نہ اند ماخوذ از اندین و ما صراحت کامل وضع مصدر بجایش کنیم (اردو) چند ۔ بقول آصفیہ ۔ فارسی ۔ کچھ ۔ قلیل ۔

(۲) اند ۔ بقول برہان و جامع موازی پانصد قرن کہ عبارت از پانزدہ ہزار سال باشد خان آرزو در سراج گوید کہ این نہایت غریب است مؤلف عرض کند کہ طالب سند استعمال باشیم ۔ معاصرین عجم ہم بر زبان ندارند (اردو) پانسو قرن ۔ یعنی پندرہ ہزار سال کو فارسیون نے اند کہا ہے ۔

(۳) اند ۔ بقول برہان نام درختی کہ آن را بعربی سوس خوانند و اصل السوس بیخ درخت اند باشد ۔ صاحب ناصری و سروری فرماید کہ این را ہہک ہم نام است ۔ صاحب جامع گوید کہ این گیاہ بلند است ۔ خان آرزو در سراج نوشتہ کہ بدین معنی اندک است کہ بعربی سوس نام دارد و بفارسی ہہک ۔ صاحب برہان ذکر ہہک بہمین معنی کردہ و در انجا اشارہ اند نہ کردہ و صاحب محیط اند را ترک کرد و بر سوس فرماید کہ بشیرازی ہہک ۔ و اسما لادن و بیونانی سوس بری است و باصفہانی مثرو و بترکی شیرین بان و بہندی ملہٹی کا پیڑ اسم نباتی است اکتحال چوب آن سودہ ازالۂ بیاض خفیف نماید و گویند ضماد برگ تازہ آن جہت دفع بدبوی زیر بغل

ومیان انگشتان پای مجرب وچوب آن را ابن ماسویه و امین الدوله گرم وخشک تر از سائر
اجزای آن دانسته و باقوت جالیه وقابضه ومحلله وگفته اندسیسارون عبارت ازان است
و آتش آن تندتر از چوبهای دیگر (الخ) (اردو) ملٹھی - بقول آصفیہ (ہندی) اسم مؤنث
اصل السوس - گھونچی کے درخت کی جڑ - بیخ مہک - پس آند کا ترجمہ ملٹھی کا درخت ہے -
(۴) اند - بقول برہان وناصری وجامع سخن گفتن به شک وگمان که آیا چنانست یا چنین و
سخن گفتن از روی تعجب - صاحب ناصری برای این معنی سندی آورده (کمال اسمعیل ۵)
بکام فکر بپیموده ام جناب ترا ؛ به اندکام زپهنای آسمان بیش است ؛ صاحب سروری
بحوالہ شمس فخری فرماید که به معنی سخن گفتن - خان آرزو در سراج از برای این معنی طالب
سند است مؤلف عرض کند که محققین نازک خیال تعریفی کنند که ابهام بران تفوق دارد
بخیال ما - اند مجازاً به معنی شک وگمان وتذبذب وتعجب وغیرتیقن متعلق به همان معنی اول
که گذشت و اسم مصدر آندیدن متعلق به همین است (اردو) شک - گمان -
تعجب - غیرتیقن - مذکر -

(۵) اند - بقول برہان وناصری وجامع بمعنی شکر وشکرگذاری - خان آرزو در سراج
از برای این معنی طالب سند است که آفد نفا به معنی شکر آمده نه آند مؤلف هم باخان آرزو
اتفاق دارد و معاصرین عجم هم ازین معنی ساکت (اردو) شکر - مذکر - شکرگزاری - مؤنث
(۶) اند - بقول برہان بمعنی امید و امیدواری هم هست - و بقول سروری بحوالہ شمس فخری
امید داشتن - خان آرزو در سراج از برای این معنی طالب سند است مؤلف عرض کند که

اگر سند استعمال بدست آید اسم جامد فارسی زبان دانیم و مقصود شمس فخری غیر از امیدواری نباشد (اردو) امید - امید واری - مؤنث -

(۷) اند - بتحقیق ما جمع است که کلمۂ رابط باشد تعظیماً برای واحد هم مستعمل چنانکه گفته اند و کرده اند (اردو) ہیں - بقول صاحب آصفیہ ہے کی جمع و نیز کلمۂ تعظیم - اند و ہستند کا ترجمہ

اندا | بقول برہان و ناصری و جامع بروزن عمدا (۱) بمعنی گلابہ و کاہگل بربام و دیوار مالیدن و بقول صاحب رشیدی بمعنی اندایش - خان آرزو در سراج فرماید که بمعنی کاہگل و گلابه که بربام و دیوار اندایند و صراحت کند که این لفظ ماخوذ است از اندائیدن که بمعنی اندودن است و آن اعم است از گل مالیدن که بمعنی تطلیه و طلا است در عربی ولهذا زر اندود و زر اندود خوانند مؤلف عرض کند که قول خان آرزو اینقدر صحیح است که اندا بمعنی کاہگل و گلابه باشد مطلقاً ولیکن ماخوذ از اندائیدن نیست - بلکه اسم مصدر اندائیدن است یعنی اندائیدن از همین اسم جامد وضع شد که تفصیلش بر اندائیدن می آید و آنچه برای تعمیم معنی این مصدر مثال زر اندود و زر اندود پیش کرده است - نسبت این عرض می شود که مارا با تعمیم معنی بیان کرده اش اتفاق است ولیکن تمثیل پیش کرده اش صحیح نیست زیراکه آن متعلق به مصدر اندودن است و این بحث اندائیدن - و تمثیل حقیقی این از کلام ظهوری بر معنی دوم می آید که دران استعمال شکر اندا موجود است و آنچه صاحب رشیدی اندا را بمعنی اندایش نوشته تسامح اوست که اندایش حاصل بالمصدر اندائیدن است بمعنی اندودگی و اندا اسم مصدر است و آنچه محققین اول الذکر اندا بمعنی کاہگل مالیدن نوشته اند تسامح شان است و استعمال این بزیادت تحتانی در آخر اندای هم آمده که بجای خودش ذکر کنیم (اردو)

کاہگل - دیکھو اردہ -

(۲) اندا - بقول برہان وجامع ورشیدی وسراج بہ معنی کاہگل مالندہ - صاحبان ناصری و جہانگیری اندایش گر را باین معنی آوردہ اند کہ بجای خودش آید مؤلف عرض کند کہ محققین بالا از کلام کمال اسمٰعیل وسعدی شاید این معنی را پیدا کردہ اند (اسمٰعیل ع) بخون دیدہ ہمی شد بسیر عدوی تو خاک ٭ بدان ہوس کہ گلی سازد آفتاب اندای ٭ (سعدی ع) درم بجور ستانان وزر بہ زینت دہ ٭ بنای خانہ کنان ندو بام قصر اندای ٭ ظہوری ع) زہر غمی نستہ ظہوری بجام ٭ کام اگر شد شکر اندا چہ حظ ٭ ازین ہرسہ سند آفتاب اندای و بام قصر اندای وشکر اندا اسم فاعل ومفعول ترکیبی است کہ بہ ترکیب اسمی با امر معنی فاعلی ومفعولی پیدا شد ومجرد اندا بہ معنی فاعلی اصلا نیامدہ فتامل (اردو) کاہگل کرنے والا - گلابہ کرنے والا

(۳) اندا - بقول برہان وجہانگیری وجامع ورشیدی وسراج بمعنی غیبت وخبث وبدگوئی وسعایت وگزری صاحب ناصری بذکر این گوید کہ غیبت در حق کسی نیز بمنزلۂ اندودن وتعبیر داد ونہان کردن اصل وفرع است (سعدی ع) بسمع رضا مشنو اندای کس ٭ دگر گفتہ آید بغورش برس ٭ مؤلف عرض کند کہ معنی غیبت مجاز معنی اول باشد کہ ہیچو کاہگل است یعنی چنانکہ اندایش گر بہ اندائیدن - صورت حقیقی دیوار دبام را مخفی کند ہمچنان غیبت کنندہ بہ خبث وبدگوئی میخواہد کہ محاسن کسی را بہ شکوہ وشکایت پنہان کند بمنید انیم کہ صاحب ناصری فرع را بچہ ضرورت آوردہ وجا دارد کہ فارسیان اندا را بدین معنی وضع کردہ باشند از لغت سنسکرت نند کہ بقول صاحب ساطع بروزن زندہ بمعنی نکوہش وسرزنش

است و در اردو بمعنی غیبت مستعمل ـ صاحب آصفیہ بذیل لفظ غیبت ذکر نندا کردہ پس فارسیان نون اوّل را بقاعدۂ خود بدل کردند با الف ہمچون نغل و تغل (اردو) غیبت بقول آصفیہ ـ عربی ـ اسم مؤنث ـ نندا ـ بدگوئی ـ بدی ـ پیچھے برائی ـ

(۴) اندا ـ بقول برہان وجہانگیری وجامع ورشیدی وسراج بمعنی خوابی کہ تسلی واتقیا نبیند و رویای صادقہ ہمان است ـ صاحب ناصری از رودکی سند آوردہ (ـــه) باندا نموده وخشور را بدید آن سراپا ہمہ نور را ـ خان آرزو در سراج فرماید کہ بمعنی مطلق خواب است ومعنی رویای صالحہ از خصوصیت مقام ناشی شدہ واین نیز گویا از معنی اندائیدن ماخوذ است چراکہ خواب گویا چیزیست کہ بر بیداری اندودہ اند وآن را نہان کردہ مؤلف عرض کند کہ درست فرماید ولیکن تسامح اوست کہ این را از معنی اندائیدن پیدا کردہ بلکہ این مجاز است از معنی اوّل اندا قائل (اردو) خواب ـ بقول آصفیہ ـ فارسی ـ اسم مذکر ـ سپنا ـ وہ بات جو انسان نیند مین دیکھے ـ رویا ـ

(۵) اندا ـ بقول صاحب رشیدی وسراج امر باندایش مؤلف گوید کہ چنین است بلکہ مخفف امر است از اندائیدن کہ می آید یعنی امر اندائیدن ـ اندای باشد وفارسیان بحذف تحتانی آخرہ کہ درحقیقت زائد است اندا ہم استعمال کنند وحقیقت زیادتی این را باندائیدن عرض کنیم ـ (اردو) گلا بہ کر ـ کاہگل کر ـ اندائیدن کے تمام معنون کا امر ـ

اندا چہ | بقول برہان وجامع وجہانگیری وناصری بر وزن دریاچہ بلغت ژند وپاژند فکر واندیشہ ـ خان آرزو در سراج فرماید کہ دور نیست کہ اندیشہ در اصل اندا چہ باشد کہ جیم بشین

بدل کرده والف را اماله یا ساخته باشند پس برین قیاس باشد جمیع باب اندیشیدن (انتہی) مؤلف
عرض کند که درست گوید که تبدیل شین معجمه با جیم فارسی آمده چنانکه کاچی و کاشی در هیچ نفهمیدیم که
خان آرزو جمیع باب اندیشیدن را برین قیاس چطور گیرد حقیقت همین قدر است که اصل
اندیشه انداچه بود بزبان ژند و پاژند و بزبان پهلوی اندیشه مستعمل شد بسبیل تبدیل و اماله
و اندیشیدن که می آید وضع شد از اسم جامد اندیشه پس جمیع باب اندیشیدن را تعلق با اندیشه
باشد نه انداچه - زیرا که انداچه حالا متروک است بزبان معاصرین عجم هم (اردو) اندیشه - بقول
امیر فارسی - مذکر - فکر - خوف دیکھو اسکال -

انداختن | بقول صاحب بحر بالفتح (۱) به معنی قصد و میل کردن - کامل التصریف و مضارع
این اندازد مؤلف گوید که بقول محققین فرس سماعی است و به تحقیق ما قیاسی که وضع شد
از اسم جامد انداز که بمعنی آهنگ و قصد می آید فارسیان زای هوز را به خای معجمه بدل کردند
و این قاعدهٔ تبدیل در افعال جاری می شود و صاحبان قواعد فارسی ذکر این کرده اند
پس انداز - انداخ شد و علامت مصدر تن برو زیاده کرده مصدری ساختند که معنی
حقیقی آن قصد و میل کردن است (اردو) قصد کرنا -

(۲) انداختن - بقول بحر بمعنی افگندن که مجاز معنی حقیقی است که بر نمبر (۱) گذشت - صاحب
موارد هم ذکر این کرده همچون انداختن ناوک و تیر و سند این در ملحقات می آید (اردو)
پھینکنا - ڈالنا -

(۳) انداختن - بقول صاحب موارد به معنی گستردن چون انداختن فرش و این هم

مجاز معنی حقیقی است که ذکرش بمعنی اول گذشت وسند این در ملحقات می آید صاحب بحر هم ذکر این کرده (اردو) بچھانا۔

(۴) انداختن - بقول صاحب موارد بمعنی عرض کردن همچون انداختن درددل صاحب بحر هم ذکر این کرده وسند این در ملحقات می آید- واین معنی هم مجاز معنی حقیقی است که ذکرش بمعنی اول گذشت (اردو) عرض کرنا۔

(۵) انداختن - بقول موارد بمعنی ترتیب دادن است چنانکه (انداختن جا) بمعنی ترتیب دادن جای - بخیال ما (درست کردن وقرار دادن جای) بهتر است از ترتیب دادن پس انداختن را بمعنی درست کردن وقرار دادن گیریم واین معنی هم مجاز معنی حقیقی است که بر معنی اول ذکرش کرده ایم وسند این در ملحقات می آید (اردو) جمانا - قرار دینا۔

(۶) انداختن - بقول صاحب موارد بمعنی ذلیل کردن چنانکه سعدی در گلستان گوید ؎ هرکه را بادشه بینداز دپس کسش از خیلخانه ننوازد - مؤلف عرض کند که این مجاز معنی دوم است که گذشت (اردو) ذلیل کرنا۔

(۷) انداختن - بقول موارد بمعنی موقوف داشتن چیزی را بچیزی است همچون (انداختن بوقت دیگر وانداختن برکسی وانداختن بروز دیگر) سند اینهمه بجای خودش مذکور شود صاحب بحر و بهار اینهمه اندیل (انداختن چیزی را بچیزی) آورده اند که می آید مؤلف گوید که مقصود از منتقل ومتعلق کردن است بدیگری یا بوقت دیگر واینهم مجاز معنی حقیقی است که بر نمبر (۱) گذشت (اردو) موقوف رکھنا - متعلق کرنا - ٹالنا۔

(۸) انداختن - بقول موارد بمعنی کردن همچون (انداختن پنجه باکسی) و (انداختن حیله) که سند این

در ملحقات مذکور شود مؤلف گوید که این ہم مجاز است بہ معنی حقیقی کہ بر نمبر (۱) گذشت (اردو) گرنا۔

(۹) انداختن - بقول موارد بمعنی پختن ہمچون (انداختن کباب) و سند این در ملحقات می آید واین ہم مجاز معنی اول حقیقی است (اردو) بہونا - پکانا۔

(۱۰) انداختن بقول صاحب موارد بمعنی پوشانیدن چنانکہ (انداختن انگشتری در انگشت) مؤلف گوید کہ تعریف موارد خلاف محاورہ عجم است - انگشتری در انگشت کردن آمدہ نہ پوشانیدن بخیال ما جا دارد کہ این را متعلق بہ معنی دوم یا ہشتم کنیم واین ہم مجاز معنی حقیقی است کہ بر نمبر (۱) گذشت وسند این در ملحقات آید- (اردو) پہنانا۔

(۱۱) انداختن - بقول صاحب موارد بہ معنی بستن ہمچون (انداختن قفل بر زبان) کہ سند این در ملحقات می آید وبخیال مؤلف بلحاظ محاورۂ عجم این متعلق است بہ معنی ہشتم یعنی قفل کردن محاورہ شان است نہ قفل بستن - باقی حال این ہم مجاز است از معنی اول حقیقی (اردو) ڈالنا۔

(۱۲) انداختن - بقول موارد بمعنی ضائع کردن چنانکہ (انداختن زر) وسند این در ملحقات آید مؤلف گوید کہ این مجاز معنی دوم است ومجاز مجاز باشد (اردو) ضائع کرنا۔

(۱۳) انداختن - بقول موارد بمعنی مغلوب کردن ہمچون (انداختن کسی) سند این در ملحقات آید - واین مجاز معنی دوم است یعنی مجاز مجاز (اردو) مغلوب کرنا - گرانا۔

(۱۴) انداختن - بقول صاحب موارد بہ معنی دور کردن است ہمچون (انداختن نقاب از رخ) وسند این در ملحقات آید - بخیال ما این مجاز معنی دوم باشد کہ مجاز مجاز است (اردو) دور کرنا - ہٹانا۔

(۱۵) انداختن - بقول موارد بہ معنی نہادن است چنانکہ (انداختن گوش بر گفتار) وسند این در ملحقات آید و بخیال ما اینہم متعلق است بہ معنی اوّل حقیقی (اردو) رکھنا -

(۱۶) انداختن - بقول موارد بہ معنی زدن ہمچون (انداختن خنجر و نشتر) سند این در ملحقات آید و بخیال ما اینہم متعلّق است بہ معنی حقیقی اوّل (اردو) مارنا - لگانا -

(۱۷) انداختن - بقول صاحب موارد بمعنی فرمودن چنانکہ (انداختن صلح درمیان دوکس) سند این در ملحقات آید و مؤلّف گوید کہ مجاز معنی اول حقیقی است مخفی مباد کہ ظاہرا فرمودن مراد کردن است و کردن بہ معنی ہشتم گذشت - و اگر (صلح فرمودن میان دوکس) گیریم معنی این درست نمی شود کہ این محل کنانیدن است پس بخیال ما معنی پیدا کردن و قائم کردن بہتر از فرمودن باشد فتامّل (اردو) کرانا - قائم کرنا -

(۱۸) انداختن - بقول صاحب موارد بہ معنی برداشتن است - چنانکہ (انداختن غوغا) مؤلّف گوید کہ سند این در ملحقات آید و این ہم مجاز است از معنی حقیقی اوّل و بخیال ما معنی برپا کردن بہتر است از برداشتن و جا دارد کہ این را متعلّق کنیم بہ معنی ہفدہم ہم کہ گذشت - (اردو) برپا کرنا - قائم کرنا -

(۱۹) انداختن - بقول موارد بمعنی مبتلا کردن چنانکہ (انداختن در اضطراب) مؤلّف عرض کند کہ سند این در ملحقات آید و این متعلّق بمعنی دوم و مجاز مجاز است (اردو) مبتلا کرنا -

(۲۰) انداختن - بہ تحقیق ما بمعنی جا دادن است چنانکہ (انداختن خرد در پندار) و سند این در ملحقات بر (انداختن چیزی) می آید و این مجاز معنی دوم باشد کہ مجاز مجاز است (اردو)

جگہ دینا۔

(۲۱) انداختن - بقول موارد بہ معنی کشیدن چنانکہ (انداختن نفس) وسند این در ملحقات آید بخیال ما این مجاز معنی حقیقی اول است (اردو) کھینچنا - لینا۔

(۲۲) انداختن - بقول صاحب موارد بمعنی ثابت کردن است چنانکہ (انداختن خطا برکسی) سند این در ملحقات آید بخیال ما متعلق است بہ معنی پانزدہم و من وجہ تعلق دارد با معنی دوم ہم وضرورت ندارکہ معنی ثابت کردن قائم کنیم - فتامل (اردو) ثابت کرنا - ڈالنا - رکھنا

(۲۳) انداختن - بقول موارد بمعنی آوردن چنانکہ (انداختن حکایت درمیان) سند این در ملحقات آید وبخیال ما متعلق است بہ معنی دوم یعنی مجاز مجاز (اردو) لانا۔

(۲۴) انداختن - بقول موارد بہ معنی برسر کشیدن چنانکہ (انداختن چادر) سندی پیش نشد وحوالہ کرد بر نفایس اللغات و صاحب نفایس برا اوڑھنا فرماید کہ انداختن لحاف برسر آمدہ مؤلف عرض کند کہ این متعلق باشد بہ معنی ہشتم ومثال (انداختن چادر) کہ صاحب موارد ذکر کرد صحیح نیست بلکہ (لحاف یا چادر برسر انداختن) است پس معنی انداختن درین سند کردن باشد وبس (اردو) اوڑھنا۔

(۲۵) انداختن - بقول صاحب موارد بمعنی گفتن چنانکہ (انداختن سخن) سند این در ملحقات آید وبخیال ما این مجاز معنی حقیقی اول است (اردو) کہنا - بات کرنا۔

(۲۶) انداختن - بقول صاحب موارد بہ معنی بریدن ہمچون (انداختن سر) سند این در ملحقات آید وبخیال ما این متعلق است بہ معنی دوم ومجاز مجاز باشد (اردو) کاٹنا۔

(۲۷) انداختن - بقول صاحب انند به معنی ساختن - همچون (انداختن نقش) سند این در ملحقات آید و بخیال ما این تعلق دارد با معنی هشتم نیز (اردو) بنانا - تیار کرنا -

(۲۸) انداختن - بقول صاحب رهنما بحوالهٔ سفرنامهٔ ناصرالدین شاه قاچار به معنی سر کردن است که برای توپ و تفنگ مستعمل - فرماید که انداختند یعنی (توپ و بندوق سر کردند) باشد بخیال ما در مجرد انداختن معنی سر کردن و زدن توپ یا بندوق نیست طرز بیانش در غلط انداز و جا دارد که این را متعلق به معنی شانزدهم کنیم ولیکن معاصرین عجم سر کردن توپ و تفنگ گویند و استعمال زدن کم کنند (اردو) سر کرنا - چلانا -

(۲۹) انداختن - بقول صاحب موارد به معنی غلطاندن است - چنانکه انداختن در آب - یا انداختن در سینه یا انداختن بر بستر - سند این در ملحقات می آید و بخیال ما اوّل متعلّق است به معنی دوم یعنی افگندن و معنی غلطاندن از ان پیدا می شود و بوجه آب دوم و سوم معنی خوابانیدن (اردو) ڈالنا - تھہ تیغ کرنا - غوطہ دینا - لٹانا - سلانا -

انداختن آتش بجان (مصدر اصطلاحی) متعلق به (آتش انداختن بچیزی) است که در ممدوده گذشت به معنی دوم یعنی بی قرار کردن و انداختن در ینجا متعلّق به معنی دوم اوست که گذشت - (اردو) آگ لگانا - بے قرار کرنا -

انداختن آه بآه مصدر اصطلاحی - این همان است که در ممدوده بر (آه بآه انداختن) گذشت و در ینجا انداختن به معنی هشتم اوست (اردو) دیکھو آه بآه انداختن -

انداختن افسر بهوا مصدر اصطلاحی این همان است که بر (افسر بهوا انداختن) گذشت (اردو) دیکھو افسر بہوا انداختن -

اندا ختن انگشتری بہ انگشت | استعمال بمعنی انگشتری در انگشت کردن است و صاحب موارد این را بذیل انداختن متعلق بہ معنی دہمش کردہ و بخیال ما متعلق بہ معنی ہشتم است زنگار دانش نثر) انگشتری ملک را بدر آرد و ہمین بازدہ تا در ساعت نیک در انگشت تو بنیدازم" (اردو) انگوٹھی پہنانا۔

انداختن بہ چیزی و کسی | استعمال۔ موقوف داشتن چیزی بر چیزی و بر کسی است و این متعلق است بہ معنی ہفتم انداختن۔ صاحب موارد ہمہ را انجا ذکر این کردہ (ظہوری ؎) عجب گر از حضیض نامرادی بیرون آید؛ ظہوری کار خود را گر بسعی اختر اندازد؛ (عرفی ؎) غرور عسرت و تقصیر شکر وصل این کرد؛ کہ کار ما بدعای سحرگہان انداخت؛ (اردو) ایک چیز کو دوسری پر موقوف اور منحصر رکھنا۔

انداختن براہ | (مصدر اصطلاحی) آہنگ رفتن کردن متعلق بمعنی اول انداختن و صراحت این بر (انداختن رفتن) می آید (اردو)۔

انداختن بر بستر | استعمال بمعنی خوابانیدن بر بستر باشد متعلق بہ معنی بست و نہم انداختن۔ و صاحب موارد ذکر این ہمہ را انجا کردہ (حزین اصفہانی ؎) در آب دیدہ یاد سینۂ پر درد اندازم؛ دل بیمار خود را بر کدامین بستر اندازم؛ (اردو) بستر پر لٹانا۔ سلانا۔

انداختن بروز دیگر | استعمال۔ این متعلق است با (انداختن بچیزی) یعنی آن عام است و این خاص (مجرد ؎) بانداز قیامت گر در آید چو تو محبوبی؛ حساب روز محشر را بروز دیگر اندازد؛ صاحب موارد ذکر این بر معنی ہفتم انداختن کردہ (اردو) کسی دوسرے دن پر ٹالنا" جیسے آج کی بات کل پر ٹال دی"۔

انداختن بساط | استعمال۔ بمعنی گستردن بساط است و متعلق است بہ معنی سوم انداختن۔ صاحب موارد ذکر این ہمہ را انجا کردہ (حسین ثنائی ؎)

طبع جادو فنم بساط سخن ؛ باز بہ طرز دیگر اندازد ؛ (اردو) فرش کرنا۔

(۱۶۶۹) **انداختن بستر** استعمال ۔ مرادف انداختن بساط است کہ گذشت بمعنی گستردن بستر (ظہوری) بستر بیماری انداختیم ؛ آتشی در استخوان تب زدیم ؛ (اردو) دیکھو انداختن بساط۔

انداختن بوقت دیگر استعمال بمعنی موقوف داشتن بہ وقت دیگر است و این متعلق باشد بمصدر عام (انداختن بہ چیزی) کہ گذشت و تعلق دارد بامعنی ہفتم انداختن ۔ صاحب موارد ذکر این ہمدرا نجا کردہ (صائب) دولت حسن تو وقت است شود پا بر کاب ؛ کار ما را چہ بوقت دگر انداختہ ؛ (ظہوری) مجال گفتگو تنگست گو وحشی زبان درکش ؛ بہ کین نصیحت را بوقت فرصت اندازد ؛ (اردو) کسی دوسرے وقت پہ ٹالنا ۔ رکھنا ۔ ع صبح کے وعدہ کو شام پہ ٹالدیا ۔ اس بحث کو کل پر رکھو ۔

(۱۶۷۲) **انداختن پرتو** استعمال ۔ بمعنی افگندن پرتو باشد ۔ متعلق بہ معنی دوم انداختن (ظہوری) مبادا صد کدورت بر ضمیرش پرتو اندازد ؛ بہ بیتابی دلا ظاہر نسازی صورت حالی ؛ (اردو) پرتو ڈالنا

انداختن پنجہ استعمال ۔ بمعنی پنجہ کردن است و متعلق بہ معنی ہشتم انداختن ۔ صاحب موارد ذکر این ہمدرا نجا کردہ (قدسی) ہر چہ خواہی کن کہ ما را با تو را ہ جنگ نیست ؛ پنجہ با زور آوران انداختن فرہنگ نیست ؛ (اردو) پنجہ کرنا ۔

انداختن تہمت استعمال ۔ بمعنی اتہام کردن و تہمت نہادن و متہم کردن است و متعلق بہ معنی پانزدہم انداختن ۔ صاحب موارد ہمدرا نجا ذکر این کردہ (حافظ شیرازی) خواب بیداران بہ بستی وانگہ از نقش خیال ؛ تہمتی بر شب روان خیل خواب انداختی ؛

(اردو) تہمت جوڑنا۔ تہمت دھرنا۔ تہمت لگانا۔ آصفیہ۔

انداختن جا استعمال۔ بہ معنی ترتیب دادن جا و قرار دادن جا باشد و متعلق بہ معنی پنجم انداختن صاحب موارد ذکر این ہمہ را نجا کردہ (والہ ہروی ع) نی آنکہ ہمین کام و زبان وقف تو دارم ؛ در صد دل انداختہ ام بہر تو جائی ؛ (اردو) جگہ بنانا۔ جگہ قائم کرنا۔

انداختن چیزی را بچیزی استعمال۔ صاحب بحر و بہار گوید کہ بہ معنی موقوف داشتن چیزی را بر چیزی باشد (صائب ع) دو دیدن در قفا باشد میان راہ خفتن را ؛ بآغوش لحد انداز خواب راحت خود را ؛ مولف گوید کہ این مرادف (انداختن بہ چیزی و کسی) است کہ گذشت و متعلق بہ معنی ہفتم انداختن (اردو) دیکھو انداختن بہ چیزی و کسی۔

انداختن حکایت در میان استعمال ہے بہ معنی آوردن حکایت بمیان باشد و متعلق بہ معنی بست و سوم انداختن ۔ صاحب موارد ذکر این ہمانجا کردہ (خواجہ حافظ شیرازی ع) بنفشہ طرۂ مقتول خود گرہ می زد ؛ صبا حکایت زلف تو در میان انداخت ؛ (اردو) گفتگو کے درمیان کسی حکایت کا بیان کرنا۔

انداختن حیلہ استعمال۔ بہ معنی حیلہ کردن و متعلق بہ معنی ہشتم انداختن است۔ صاحب موارد ذکر این ہمانجا کردہ (نادم گیلانی ع) گر زپا افتادہ ام از نہار دست از من مدار ؛ حیلہ در صیدم نینداز ی کہ بسمل گشتہ ام ؛ (اردو) حیلہ کرنا۔

انداختن خاک در کاری (مصدر اصطلاحی) بہ معنی افگندن خاک و متعلق بہ معنی دوم انداختن و کنایہ باشد از برہم کردن و خرابی و نقصان پیدا کردن در کاری (انوری ع) دشمنان خاک درین کار ہمی اندازند ؛ ورنہ من پاکم ازین پاکتر از آب زلال ؛ (اردو) کسی کام میں خرابی پیدا کرنا۔

(۱۷۶۰)

انداختن خنجر | استعمال- بمعنی زدن خنجر است واین متعلق به معنی شانزدهم انداختن باشد و صاحب موارد ذکر این همدر اینجا کرده (خرین اصفهانی ؎) چندای بیوفا بسینهٔ من ؛ از رشک اغیار خنجر اندازد ؛ (اردو) خنجر مارنا۔

انداختن خوان | استعمال- از قبیل انداختن بساط است که گذشت یعنی بمعنی گستردن خوان و سفره و متعلق به معنی سوم انداختن- صاحب موارد ذکر این همدر اینجا کرده (ظهوری ؎) لطف تو به مهمانی ارباب خرد ؛ انداخته خوان سخن از خوان خلیل ؛ (اردو) دسترخوان بچهانا۔

انداختن در آب | استعمال- به معنی فگندن در آب و غوطه دادن و آبزن کردن است متعلق به معنی دوم انداختن- صاحب موارد ذکر این به معنی بست و نهم کرده و سنداین از کلام خرین اصفهانی برانداختن بر بستر گذشت (اردو) پانی مین ڈالنا- غوطه دینا- آبزن کرنا۔

انداختن در اضطراب | استعمال بمعنی مبتلا کردن در اضطراب و پریشانی باشد- واین متعلق است به معنی نوزدهم انداختن و صاحب موارد ذکر این همدر آنجا کرده (ملا نسبتی ؎) هرکسی با شمع رخسارت بنوعی عشق داشت ؛ زین میان پروانه را در اضطراب انداختی ؛ (اردو) اضطراب مین مبتلا کرنا- مضطرب کرنا- پریشان کرنا۔

انداختن در چیزی | استعمال- به معنی جا دادن در چیزی باشد متعلق بمعنی بستم انداختن (ظهوری ؎) تمامی عمر شد صرف نیاز و عجز پندارم ؛ خرد را عشق نگذارد که در پندارم اندازد ؛ (اردو) جگه دینا

انداختن در درد دل | استعمال- بمعنی عرض کردن و ظاهر کردن درد دل باشد متعلق به معنی چهارم انداختن- صاحب موارد ذکر این همدر اینجا کرده (آصفی ؎) خواستم درد دل خود به خدا اندازم ؛ یادم آمد ستم او ز خدا ترسیدم (اردو)

(۱۷۷۴)

در دل ظاہر کرنا۔

انداختن در سینہ استعمال - بمعنی جا دادن در سینہ و خوابانیدن در سینہ متعلق بمعنی بستم انداختن باشد و جا دادن کہ متعلق بمعنی بست و نہم کنیم۔ صاحب موارد ذکر این بمعنی بست و نہم کردہ و سند این از کلام حزین اصفہانی بر (انداختن بر بستر) گذشت (اردو) سینہ میں جگہ دینا - سلانا۔

انداختن در شراب (مصدر اصطلاحی) بمعنی مبتلا کردن در شراب خواری است و متعلق بمعنی نوزدہم انداختن - صاحب موارد ذکر این ہمانجا کردہ (حافظ شیرازی ؎) از فریب نرگس مخمور و چشم می پرست ؛ حافظ خلوت نشین را در شراب انداختی ؛ (اردو) شراب خوار بنانا۔

انداختن در گمان استعمال بمعنی مبتلای گمان کردن و در گمان افگندن است کہ متعلق باشد بمعنی دوم و نوزدہم (عرفی ؎) بگفتمش ز کجا داری این بشارت گفت ؛ ز صد علامتم اقبال در گمان انداخت ؛ (اردو) گمان میں ڈالنا - گمان میں مبتلا کرنا۔

انداختن دست بر چیزی و در چیزی استعمال بمعنی قبضہ کردن است و متعلق بمعنی دوم انداختن (عرفی ؎) جہان کہ سایہ نشین کلاہ دولت بود ؛ بجست و دست ربایندگی بر آن انداخت ؛ (ولہ ؎) من اندرین غم و این داستان در افتادم ؛ کہ ناگہان خردم دست در میان انداخت ؛ (اردو) ہاتھ ڈالنا - قبضہ کرنا۔

انداختن رفتن مصدر اصطلاحی - صاحبان بحر و بہار و ارستہ ہر سہ ذکر این کردہ اند با واو عطف میان ہر دو مصدر یعنی (انداختن و رفتن) فرمایند کہ بمعنی از کاری کہ در سر انجام آن باشند دست بر داشتن و بکاری اہم از ان رفتن (مخلص کاشی ؎) براہت از پئی عرض نیاز انداختم رفتم ؛ تو سیر جانہ رخش ناز بر من تاختی رفتی ؛ ہر سہ محققین ہمان شعر مخلص کاشی است کہ واو عطف ندارد مؤلف

عوض کند که انداختن براه هم بمعنی رفتن است اندرین صورت صرف تکرار واقع شود و مصدر (براه انداختن) قرار یابد که بمعنی مطلق رفتن باشد و نیز در معنی پیدا کرده محققین بالا الفاظ (هم راه انداختن) حاصل غور است که ضرورت ندارد قاتل (اردو) پهینک کر چلا جانا - کسی کام کو چهوڑ کر دوسرا کام کرنا - جانا -

انداختن رو (مصدر اصطلاحی) بمعنی رو کردن یعنی توجه کردن است متعلق به معنی هشتم انداختن وصاحب موارد هم درانجا ذکر این کرده (مخلص کاشی ؎) بیتو اهم صورت آیینه شد * گر بیند انداختن خوبان رو بمن * (اردو) توجه کرنا -

انداختن ره بر چیزی استعمال - این معنی حقیقی خود - متعلق باشد بمعنی دوم انداختن و کنایةً بمعنی گذشتن و سیر کردن بران چیز (عرفی ؎) هزار شکر هزاران هزار شکر که باز * همای دولت دین ره بر آستان انداخت * (اردو) گزرنا - راسته قائم کرنا -

(۱۲۶۹)

انداختن زخم استعمال - بمعنی زدن زخم باشد و این متعلق به معنی شانزدهم انداختن است صاحب موارد ذکر این هم درانجا کرده (نظامی ؎) بسی گرد بر گردش انداختند * بسی زخم چون آتش انداختند * از همین شعر (انداختن گرد) هم پیدا می شود که بجای خودش آید (اردو) زخم لگانا -

انداختن زر استعمال - به معنی ضائع کردن زر باشد - متعلق است به معنی دوازدهم انداختن صاحب موارد ذکر این هم درانجا کرده (گلستان سعدی ؎) بفائده هر که عمر در باخت * چیزی نخرید و زر بینداخت * (اردو) روپیه پهینکدینا - ضائع کرنا -

انداختن سایه استعمال - از قبیل انداختن پرتو باشد که گذشت و این بمعنی انداختن ظل باشد متعلق به معنی دوم انداختن است صاحب موارد ذکر این هم درانجا کرده (خواجه حافظ شیرازی

(س ۵) ای که بر ما از خط مشکین نقاب انداختی ٭ لطف کردی سایهٔ بر آفتاب انداختی ٭ از همین شعر مصدر (انداختن نقاب) پیدا می شود که بجای خودش می آید (اردو) سایہ ڈالنا۔ دیکھو تحقیقیہ

انداختن ستم استعمال - به معنی جور و جفا کردن است و این متعلق است به معنی هشتم انداختن - سند این بر (انداختن شراب) از کلام صائب می آید (اردو) ستم ڈھانا۔ ظلم کرنا۔ جفا کرنا۔

انداختن سخن استعمال - بمعنی گفتن باشد و متعلق به معنی بست و نهم انداختن - صاحب موارد هم درانجا ذکر این کرده (سلیم ۵) که نام گلی گیرم که یاد گلستانی ٭ زنگونه درانداز هر جا سخن رویت ٭ (اردو) کہنا۔ بات کرنا۔ ذکر کرنا۔

انداختن سر استعمال - بمعنی بریدن سر و این متعلق است بمعنی بست و ششم انداختن صاحب موارد هم درانجا ذکر این کرده (نظامی ۵) سر تیغ برگردن افراختش ٭ دران پای گفتن سر انداختش ٭ (اردو) سر کاٹنا۔ قتل کرنا۔

انداختن شراب استعمال - بمعنی ساختن و کشیدن شراب و این متعلق است با معنی بست و هفتم انداختن - صاحب موارد هم درانجا ذکر این کرده (صائب ۵) گر نینداز دستم بر نوبهار خود کند ٭ در خزان هر کس که نتواند شراب انداختن ٭ (حکیم شفائی ۵) بر هوای باده نوشین لبت ٭ عقل کل صد جا شراب انداخته ٭ (یحیی کاشی ۵) بد مکن کز انتقام یک شراب انداختن ٭ میکشان صد بار افزودن از شراب افتاده اند ٭ (اردو) شراب بنانا۔

انداختن صلح میان دو کس استعمال - مصلح شدن باشد و این متعلق است با معنی هفدهم انداختن - صاحب موارد هم درانجا ذکر این کرده (حزین اصفهانی ۵) آن سلیمان شهامتی که بعدل ٭ صلح باز و کبوتر اندازده ٭ (اردو) صلح کرانا۔

(۱۷۴۲)

انداختن عنان (مصدر۔ اصطلاحی) بمعنی شور برپا کرنا۔ افگندن عنان است متعلق به معنی دوم انداختن (۱) کنایه باشد از عاجز شدن و (۲) گرم رفتار شدن که چون راکب عنان بنیداز د مرکب تند و تیز دویدن آغاز کند (عرفی ؎) فلک که در سفر از رخش او جدا نشدی ٭ همان بگردش سهو داد عنان انداخت (وله ؎) گفتم این گوش بآن نغمه سنر و گفت آری ٭ اینک از پرده عنان سوی تو می اندازد ٭ (سنجر کاشی ؎) چو صبح چند به یکسو عنان توان انداخت ٭ گذر به تربت ما نیز میتوان انداخت ٭ (اردو) (۱) عاجز آنا۔ عاجز ہونا (۲) باگ ہاتھ سے چھوڑنا۔ لگام کو ڈھیلا چھوڑنا۔ تیز جانا۔

انداختن غوغا استعمال۔ بمعنی برپا کردن شور و غوغا و این متعلق است به معنی ہشتم انداختن۔ صاحب موارد ذکر این ہم را انجا کرده (حزین اصفهانی ؎) عشوه مهر لبم اگر شکند ٭ شکوه و غوغای محشر اندازد ٭ (اردو) شور برپا کرنا۔

(۱۷۴۳)

انداختن فتنه استعمال۔ بمعنی برپا کردن فتنه و فساد باشد متعلق به معنی ہشتم انداختن (عرفی ؎) نشسته بودم و دی در وثاق می گفتم ٭ چه فتنه بود که ایام در جهان انداخت ٭ (اردو) فتنه برپا کرنا۔ فساد ڈالنا۔

انداختن فرش استعمال۔ مرادف انداختن بساط است و متعلق به معنی سوم انداختن۔ صاحب موارد ذکر این ہم را انجا کرده (حسین ثنائی ؎) باش تا حجله ساز دولت تو ٭ بام را فرش ز اختر اندازد ٭ (اردو) فرش کرنا۔ فرش بچھانا۔

انداختن قفل استعمال۔ بمعنی بستن قفل و مقفل کردن است متعلق به معنی دوم و یازدهم انداختن۔ صاحب موارد ذکر این بر معنی یازدهم کرده (کمال اسمعیل ؎) عقل را ادراک صنعت دیده ها بر دوخته ٭ نطق را وصف تو قفلی بر زبان

اندا ختہ (اردو) قفل ڈالنا۔ مقفل کرنا۔

انداختن کباب | استعمال بہ معنی پختن کباب باشد و متعلق بہ معنی نہم انداختن۔ صاحب موارد ہمہ رانجا ذکر این کردہ (صائب ؎) اگرچہ عشق ندارد ز من فسردہ تری ۔ توان بسینہ گرم کبابہا انداخت ۔ (اردو) کباب بھوننا۔

انداختن کسی | استعمال بمعنی مغلوب کردن کسی را باشد متعلق بہ معنی سیزدہم انداختن۔ و من وجہ متعلق بہ معنی دوم۔ صاحب موارد ذکر این بہ معنی سیزدہم کردہ (خواجہ حافظ شیرازی ؎) کوی خوبی بردی از خوبان عالم شاد باش ۔ جام کیخسرو طلب کافراسیاب انداختی ۔ (اردو) ...وے مارنا۔ مغلوب کرنا۔ گرانا۔

انداختن کلاہ بر آسمان | مصدر اصطلاحی | بمعنی افگندن کلہ بر آسمان باشد متعلق بہ معنی دوم انداختن و کنایہ باشد از شادی کردن کہ اہل ولایت در حالت سرور و مسرت کلہ را از سر بلند کنند و این حرکت را فارسیان (انداختن کلاہ بر آسمان) گویند مرادف (افسر انداختن) (عرفی ؎) گرا غم بہ ہمین آسمان کہ از شادی ۔ کلاہ را نتواند بر آسمان انداخت ۔ (اردو) خوشی کی حالت مین ٹوپی اچھالنا۔ دیکھو افسر انداختن۔

انداختن گذر | استعمال بمعنی گذر کردن و گذشتن و این متعلق است بہ معنی ہشتم انداختن صاحب موارد ہمہ رانجا ذکر این کردہ (ظہوری ؎) زیر سر نہد از موج بالین در دل دریا ۔ اگر خواہی گذر بر چشم جیحون یار اندازد ۔ (اردو) گزرنا۔ گزر کرنا۔

انداختن گرد | استعمال۔ بضم کاف فارسی بمعنی فرستادن پہلوان برای مقابلہ۔ سنجیالسن ما۔ این مجاز معنی پنجم انداختن باشد۔ سند از کلام نظامی بر انداختن زخم گذشت (اردو) پہلوان کو مقابلہ کے لئے روانہ کرنا۔ چھوڑنا۔

انداختن گوش بر گفتا ۔ استعمال ۔ بہ معنی گوش نہادن بر گفتار و بتوجہ شنیدن متعلق بہ معنی پانزدہم انداختن ۔ صاحب موارد ہمارا انجا ذکر این کردہ (ظہوری ــہ) سخن بیہودہ در کام و زبان بہ یکدگر پیچیدم :: نشد روزی کہ دو زی گوش بر گفتارم اندازد :: (اردو) کان رکھنا ۔

انداختن لباس در بر ۔ استعمال ۔ بمعنی پوشانیدن لباس است و متعلق بہ معنی دہم انداختن (عرفی ــہ) دریں خجستہ زمان گر نشاط آمدنت :: قضا لباس طرب در بر زمان انداخت :: (اردو) لباس پہنانا ۔

انداختن می بساغر ۔ استعمال ۔ بمعنی افگندن می بساغر است و کنایہ از مست کردن ۔ متعلق بہ معنی دوم انداختن ۔ صاحب موارد ذکر این ہمدرانجا کردہ (حزین ــہ) تیغ نازت می خمار شکن :: بوالہوس را بساغر اندازد :: (اردو) شراب ساغر میں ڈالنا ۔ مست کرنا

انداختن ناوک بر نشان ۔ استعمال ۔ بمعنی افگندن و زدن ناوک بر ہدف باشد و این عام است برای تیر و امثال آن و متعلق است بہ معنی دوم انداختن ۔ صاحب موارد ہمدرانجا ذکر این کردہ (صائب ــہ) کودک این بوم و بر را حاجت تعلیم نیست :: تا الف گفتست ناوک بر نشان انداختہ :: (اردو) ناوک نشانہ پر مارنا ۔ لگانا ۔

انداختن نشتر ۔ استعمال ۔ از قبیل انداختن خنجر است کہ گذشت بمعنی زدن نشتر ۔ متعلق بمعنی شانزدہم انداختن ۔ صاحب موارد ذکر این ہمدرانجا کردہ (حزین اصفہانی ــہ) جہان افسردہ شد ای عشق خون آشام اشارت کن :: کہ این دل مردگان را بر رگ جان نشتر اندازد :: (اردو) نشتر چبھونا ۔ نشتر دینا نشتر لگانا ۔ نشتر مارنا (آصفیہ)

انداختن نظر ۔ استعمال ۔ بمعنی نظر کردن

است متعلق به معنی هشتم انداختن - صاحب
موارد ذکر این همه را انجا کرده (علی ترکمان
ـــه) نظر از دیده همان به که براه اندازیم
در ره شوق نگاهی به نگاه اندازیم ؛ ازین
سند مصدر (نگاه به نگاه انداختن) هم پیداست
که جای خودش می آید (اردو) نظر کرنا -
دیکھنا -

انداختن نفس | (مصدر اصطلاحی) بمعنی
دم زدن وکشیدن نفس است وکنایه از
چون وچرا کردن واین متعلق باشد به معنی بست
ودیکم انداختن - صاحب موارد همه را انجا
ذکر این کرده (سلمان ـــه) پیش خورشیدی
مرا کاریست وانگه غیر صبح ؛ کیست کو در پیش
خورشید تو اندازد نفس ؛ (اردو) دم مارنا -

انداختن نقاب از رخ | استعمال بمعنی
دور کردن نقاب باشد متعلق بامعنی چهارم
صاحب موارد ذکر این همه را انجا کرده (خواجه
حافظ شیرازی ـــه) باده نوش از جام عالم
بین که بر او زنگ جم ؛ شاهد مقصود را از رخ
نقاب انداختی (اردو) نقاب اٹھانا -
نقاب الٹنا -

انداختن نقش | استعمال بمعنی ساختن
نقش متعلق به معنی بست وهفتم انداختن صاحب
موارد ذکر این همه را انجا کرده وجا دارد که این را
متعلق به معنی هشتم کنیم (طالب آملی ـــه) بیا که
تا رسد این نامه سرشک آلوده ؛ چه نقشها
که ببال کبوتر اندازد ؛ (اردو) نقش کرنا
نقش بنانا -

انداختن نگاه به نگاه | استعمال بمعنی
پیاپی نگاه کردن - واین متعلق است بمعنی
هشتم انداختن - صاحب موارد ذکر این همه را انجا
کرده وسند این بر انداختن نظر از کلام
علی ترکمان گذشت (اردو) پے در پے
نظر کرنا - بار بار دیکھنا -

انداخس | بقول صاحب ہفت بفتح اوّل وسکون نون و دال مہلہ بالف کشیدہ و فتح خای معجمہ وسکون سین مہلہ حمایت کنندہ وپشت پناہ را گویند دیگر کسی از محققین ذکر این نکرد۔ اگر سند استعمال پیش شود اسم جامد زبان فارسی دانیم۔ معاصرین عجم بزبان ندارند۔ بحث کامل این بر اندخس می آید (اردو) دیکھو اندخس۔

اندار | بقول جہانگیری وبرہان وناصری وجامع وسراج با اوّل مفتوح وثانی زدہ بروزن افسار۔ افسانہ وسرگذشت باشد (مولوی معنوی ؒ) لیک تلخ آید ترا گفتار من ٭ خواب می آرد ترا اندار من ٭ صاحب انند صراحت کند کہ اسم جامد فارسی زبان است (اردو) افسانہ۔ مذکر۔ دیکھو افسانہ۔

انداز | بقول برہان وجہانگیری وجامع بروزن پرواز (۱) بمعنی قصد ومیل نمودن وبقول بہار وناصری وسروری ورشیدی و (خان آرزو درسراج) بمعنی قصد وآہنگ **مؤلف** عرض کند کہ اسم جامد زبان فارسی است بمعنی آہنگ وارادہ وہمین است اسم مصدر انداختن کہ گذشت۔ ما ذکر این بمعنی اولش کردہ ایم۔ آنچہ صاحبان برہان وجہانگیری وجامع معنی مصدری نوشتہ اند اگر مقصود از ان حاصل بالمصدر ہم باشد غیر متعلق است با معنی اسم جامد وفرقی نازک است میان اسم مصدر وحاصل بالمصدر یعنی مطلق آہنگ وارادہ معنی اسم باشد وآہنگ سازی معنی حاصل بالمصدر (اردو) (۱) ارادہ۔ دیکھو آہنگ کے چوتھے معنی۔

(۲) انداز۔ بقول برہان وجہانگیری بمعنی حملہ کردن۔ وبقول سروری بمعنی حملہ۔ صاحب

جامع قصد و حملہ کردن را مرادف یکدیگر قرار دادہ۔ اگر مقصود محققین ازین معنی مصدری ہم حاصل بالمصدر باشد اندرین صورت معنی این قصد و حملہ باشد و بس و خان آرزو برمعنی چہارم صراحت مزید کردہ است کہ قصد و حملہ در استعمال فرس یکی است اندرین صورت وجود این معنی ہم در انداز باقی نمی ماند۔ باقی حال انداز بمعنی حملہ کردن نیست و نباشد و مجرد معنی حملہ یعنی حاصل بالمصدر در آن حالت تسلیم کنیم کہ سند استعمال پیش شود بحث کامل این برمعنی چہارم کنیم (اردو) حملہ مذکر

(۳) انداز۔ بقول برہان و ناصری و جامع بمعنی مصدر ہم کہ انداختن باشد۔ مؤلف گوید کہ درینجا ہم محققین بانام دنشان تجاوز کردہ انداز قواعد فارسی کہ معنی مصدر اصلا در انداز نیست و اگر مقصود این است کہ انداز حاصل بالمصدر انداختن است جا دارد کہ ذکر این بضمن معنی اول کردہ ایم و بہمہ معانی انداختن کہ بجایش گذشت این را حاصل بالمصدرش دانیم (اردو) انداختن کا حاصل بالمصدر مختلف معانی کے لحاظ سے۔

(۴) انداز۔ بقول برہان امر باین معنی۔ یعنی قصد کن و میل نمای و بقول ناصری امر بانداختن و بقول سروری امر بافگندن و بقول رشیدی امر بانداختن۔ و بقول جامع امر۔ قصد و حملہ کردن و انداختن۔ و بقول (خان آرزو و سراج) امر بانداختن ہم او فرماید کہ آنچہ برہان بمعنی قصد کن و حملہ نما آوردہ محل نظر است زیرا کہ بدین معنی جامد است چنانکہ گویند کہ فلان چیز را انداختم یعنی حملہ کردم و وجہ غلط آنست کہ لفظ قصد چنانکہ در عربی بہ معنی آہنگ است فارسیان بہ معنی ارادۂ جنگ و قتل استعمال کنند چنانکہ گویند فلانی را قصد فلانی است

معنی اراده کشتن وقتل او دارد و ازینجا بمعنی حمله فهمیده اند و آن خطاست بلکه به معنی آهنگ
است مطلقاً مؤلف عرض کند که خان آرزو آنچه انداز را بمعنی قصد کن و حمله نما اسم جامد
گرفته و به همین معنی امر نه گرفته در غلط افتاده زیراکه انداز بمعنی حمله نیست که ونیامده و ما بر معنی دویم
صراحت این کرده ایم حقیقت اینست که انداختن بمعنی مجازی زدن بجایش گذشت - چون انداختن
خنجر به معنی زدن خنجر - پس اگر حاصل بالمصدر این مصدر مرکب گیریم - انداز خنجر باشد و مجرد
انداز به معنی حمله نباشد - پس باید که انداز را امر انداختن به همه معانی آن گیریم که بجایش گذشت
و معانی مجازیش که ورای معنی حقیقی گذشته است بترکیب باشد چنانکه در ملحقات انداختن
ذکرش کرده ایم (اردو) مصدر انداختن کا امر حاضر تمام معنون مین -
(۵) انداز - بقول برهان قصد کننده - و بقول سروری افگننده و بقول رشیدی بمعنی اندازنده
و بقول جامع اسم فاعل قصد حمله کردن و انداختن و بقول خان آرزو در سراج بمعنی اندازنده
(ظهوری سه) رمیدنهای آهو چشم شیر انداز را نازم ؛ که گرد آزادم از هستی نگاه الفت
افزایش ؛ (صائب سه) از قضا چشم سیاه تو بیادم آمد ؛ قدر انداز نگاه تو بیادم آمد ؛
مؤلف عرض کند که این همان تسامح محققین نازک خیال است که ذکرش بر اکثر لغات کرده ایم
و حیف است که خان آرزو هم همزبان شان - ایشان می دانند که معنی فاعلی یا مفعولی در امر همان
وقت پیدا می شود که امر را با اسمی مرکب کنیم و اسم فاعل و مفعول ترکیبی نام همین مرکب است چون
شیر انداز بمعنی اندازنده شیر و قدر انداز بمعنی نشانه باز و نمیشود که درین مرکب - مجرد انداز را بمعنی اندازنده
دانیم و تخصیص با معانی خاص هم درست نیست - بلکه انداز به همه معانی انداختن بحالت ترکیب

افادۂ معنی فاعلی یا مفعولی کند وبس (اردو) بحالت ترکیب انداختن کا اسم فاعل ترکیبی۔

(۶) انداز۔ بقول برہان قیاس و اندازہ ومقیاس ومقدار چیزی۔ صاحب ناصری فرماید که مقدار چیزی و اندازہ وقیاس ومقیاس (فرخی ؎) جاودان شاد زیاد آن ملک کامروائی لشکرش بی عدد و ملکتش بی اندازی صاحب جہانگیری بر قیاس قانع و صاحب سروری بر مقدار و مقیاس وبقول صاحب رشیدی مرادف اندازہ بمعنی مقدار۔ وبقول جامع قیاس و مقدار۔ خان آرزو در سراج فرماید که انداز بمعنی قیاس وتخمین است ولہذا مقیاس را اندازہ گویند و ارشاد کند که صاحب رشیدی به معنی مقدار گفته و انداز و اندازہ سابکی گمان برده و آن خطاست مؤلف عرض کند که خان آرزو بر اصول رفته است و درست گوید که انداز بمعنی قیاس باشد والحق این اسم جامد فارسی باشد و اندازہ بزیادت ہای نسبت بمعنی مقیاس پس آنچه فارسیان انداز و اندازہ را به معنی قیاس ومقیاس مرادف یکدیگر دانسته اند غور نکرده اند و با صراحت کامل حقیقت این به اندازہ بیان کنیم حکیم اسدی گوید (؎) تو ہستی زن و مرد من پیش نخسته زمین باید انداز فرہنگ جست و خو

(اردو) انداز۔ بقول امیر قیاس اٹکل۔ تخمینہ (فقرہ مراۃ العروس) بھلا اندازے سے بتاؤ تو یہ کتنے کا مال ہے ؟

(۷) انداز۔ بقول بہار به معنی برجستن و این مجاز باشد (غیاثای حلوائی ؎) گرچه دوری زدریش داشت بسی یاد زمراد شوق افگند در ان کو بیک انداز مرا خان آرزو در چراغ به سند ہمین شعر فرماید که به معنی جستن وقصد مؤلف گوید که چرا نمی گوید که بمعنی جست حاصل بالمصدر جستن

مجاز از معنی حقیقی (اردو) جست - بقول آصفیہ (مؤنث) چھلانگ - پھلانگ -

(۸) انداز - بہ تحقیق ما معنی طرز ہم آمدہ کہ مجاز است از معنی حقیقی آہنگ - چنانکہ ظہوری گوید (سہ) انداز بزرگ ہمتان است ؛ ہر چیز خراوست مختصر گیر ؛ (اردو) انداز - بقول امیر طرز - ڈہنگ - طور (قلق سہ) ساکن شہر کا یہ تہا انداز ؛ داغ الفت تہا دل کا محرم راز ؛ (آتش سہ) گرمی جوش محبت کا وہی انداز ہے ؛ داغ دل سے ربط ہے سوز جگر سے ساز ہے ؛

(۹) انداز - بقول ناصری بہ معنی قدر و مرتبہ - دیگر کسی از محققین فرس با او نیست و سندی پیش نشد محقق اصفہان از اہل زبان است (اردو) قدر و مرتبہ - مذکر -

انداز داشتن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بہ معنی (۱) آہنگ داشتن است متعلق بہ معنی اوّل انداز (ظہوری سہ) گریہ را راہ بر دیوم طلب در پیش است ؛ قطرہ بر دامن آغشتہ انداز دویدن دارد ؛ (ولہ سہ) چند در کام و زبان نالہ ہم بر سر ہم ؛ لب تنگ آمدہ انداز فغانی دارد ؛ و (۲) بہ معنی طرز داشتن ہم یافتہ ایم متعلق بہ معنی ہشتم انداز (ولہ سہ) تیغ بیگانگی کشیدہ فراق ؛ ہمہ انداز آشنا دارد ؛ (اردو) (۱) قصد رکہنا - (۲) انداز اختیار کرنا -

انداز کردن استعمال - بہ معنی آہنگ و ارادہ کردن است متعلق بہ معنی اوّل انداز (ظہوری سہ) بدوش اول بخوری می دہد بال و پر خود را ؛ اگر پروانہ گاہی می کند انداز آغوشی ؛ (اردو) قصد کرنا - ارادہ کرنا -

اندازہ بقول برہان و ناصری و جہانگیری و جامع بر وزن خمیازہ (۱) بمعنی پیمانہ

ہر چیز۔ صاحب ناصری صراحت کند کہ بہ معنی پیمودن زمین ہم ریسمان یا چیز دیگر۔ صاحب روزنامہ
بحوالۂ سفر نامہ ناصرالدین شاہ قاچار فرماید کہ معاصرین عجم ذرع را اندازہ گویند مؤلف
عرض کند کہ فہمیدیم کہ محقق اصفہانی بطور معنی مصدری بہ تخصیص زمین در ریسمان نوشتہ
ہرگاہ اندازہ بطور عام بمعنی پیمانہ ہر چیز است برای پیمایش زمین ہم استعمالش توان کرد
و این مجاز باشد از معنی دوم کہ حقیقی است (اردو) پیمانہ۔ بقول آصفیہ (فارسی) مذکر۔
مشروبات یا مائعات کے ناپنے کا ظرف۔ جام شراب۔ وائن گلاس۔ ناپ۔ ناپنے
کا آلہ مؤلف عرض کرتا ہے کہ جریب بھی اور درعہ یعنی گز بھی۔ اندازہ کا ترجمہ ہے
امیر نے اندازہ کے چوتھے معنی پر لکھا ہے۔ ناپ۔ پیمانہ (فقرہ امیر) درزی کو چکن انگرکھا
کچھ دیدو تو کمر کا اندازہ ہو جائے؀

(۲) اندازہ۔ بقول برہان اندازہ گرفتن و قیاس کردن۔ صاحب جہانگیری فرماید کہ
بمعنی قیاس است و اندازہ گرفتن بمعنی قیاس کردن و بقول صاحب جامع قیاس کردن
مؤلف گوید کہ صاحبان برہان و جامع در غلط افتادہ اند و معنی بیان کردۂ جہانگیری
درست است کہ محض قیاس باشد و صاحب ناصری کہ بہ معنی مقدار و مقیاس چیزی
آوردہ متعلق بہ ہمین است۔ صاحب رشیدی انداز و اندازہ را یکجا نوشتہ فرماید کہ بہ معنی
مقدار چیزی و خان آرزو در سراج بر او اعتراض کند و گوید کہ ہر دو بدین معنی نباشد
بلکہ انداز بمعنی قیاس و تخمین است و اندازہ بمعنی مقیاس مؤلف عرض کند کہ جا دارد
کہ اندازہ وضع شد از انداز بزیادت ہای نسبت یعنی منسوب بہ قیاس و قیاس کردہ شدہ

نہ بمعنی مقیاس واگر مقیاس را بقول محققین درین معنی صحیح پنداریم از قبیل مقدار باشد که استعمالش هم بہ معنی مفعولی است یعنی قیاس کردہ شدہ وتخمینہ ومقداری کہ در قیاس قائم شود یعنی کمیّت ہر شی (سعدی ؎) باندازۂ بود باید نمود ؛ خجالت نبرد آنکہ ننمود وبود ؛ (بابا فغانی ؎) طرح این مجلس برون ز اندازۂ وہم است وعقل ؛ آفرین بر دانش استاد کین اندازہ نیست ؛ (انوری ؎) بہ نعت ہر کہ سخن راندم فزون آمد ؛ ہم مدیح نہ اندازہ ہم طمع ز عطا ؛ (ولہ ؎) جاہش نہ باندازۂ بالا ونشیب است ؛ جودش نہ بمعیار قلیل است وکثیر است ؛ (عرفی ؎) حد حسن تو باد راک نتاید دانست ؛ این سخن نیز نہ اندازہ ادراک من است ؛ بہ خیال ما ہمین است معنی حقیقی اندازۂ واو دیگر معانی مجاز این (اردو) اندازہ - بقول امیر قیاس الکل - تخمینہ - (فقرہ امیر) تمہارے اندازے مین یہ کپڑا کے گز ہو گا - بے دیکھے ہوے قیمت کا اندازہ نہین ہو سکتا ؎

(۳) اندازہ - بقول برہان وجہانگیری وجامع بمعنی قوّت وقدرت وبقول ناصری قدر ومرتبہ (نظامی ؎) پژوہندہ را یاوہ شد زان کلید ؛ کز اندازۂ خویشتن در تو دید ؛ بہار گوید کہ در مقامی کہ اقتضای معنی جرءت ویارا کند استعمال این کنند چنانکہ گویند ؛ فلانی اندازہ این کار ندارد ؛ ؛ یا اندازۂ او نیست ؛ (ظہوری ؎) سالہا عامل دیوان خموشی بودم ؛ ہیچکس سا بمن اندازۂ تقریر نبود ؛ قدرتی ہجر تو در کشتن من بہ بکار ؛ گر کند شفاعت گری اندازۂ تقدیر نبود ؛ صاحب رشیدی فرماید کہ بہ معنی یارا وجرءت استعمال کنند

چنانکہ گویند" فلانی اندازہ ندارد" مؤلف عرض کند کہ اینہم مجاز معنی حقیقی دوم است کہ گذشت (ظہوری ﷺ) وصل اندازہ مانیست ظہوری می سوز ؛ شعلہ کی تگ بہم آغوشی خس برتابد ؛ (ولہ ﷺ) اندازۂ کہ باشد پا درطلب نہادن ؛ ندہد اگر تناتش تن ؛ سرا مردم ؛ (اردو) قوّت۔ قدرت ۔ قدر مؤنّث ۔ مرتبہ ۔ مذکّر۔

(۴) اندازہ ۔ بقول بہار بمعنی نمونہ ۔ فرماید کہ مجاز است مؤلف گوید کہ حیف است کہ سندی پیش نکرد۔ دیگر کسی از محققین فرس ذکر این معنی نکرد و معاصرین عجم ہم برزبان ندارند اگر از کلام نظامی کہ بر (اندازہ انگیختن) می آید سند این گیرم جا دارد (اردو) نمونہ۔ بقول آصفیہ (فارسی) اسم مذکّر۔ وہ چیز جو دکھانے کے واسطے آئے ۔ انموذج ۔

(۵) اندازہ ۔ بقول بہار بمعنی نشانہ ۔ فرماید کہ مجاز است۔ مؤلف گوید کہ حیف است سندی پیش نشد۔ دیگر محققین ازین معنی ساکت اند طالب سند باشیم (اردو) نشانہ بقول آصفیہ (فارسی) اسم مذکّر۔ ہدف۔ وہ علامت جو خاک تودہ پر تیر مارنے کیواسطے بناوین۔ چاندماری ۔ گولی یا تیر مارنے کی جگہ۔

(۶) اندازہ ۔ بقول خان آرزو در سراج بمعنی قصد و آہنگ ہم آمدہ ۔ دیگر کسی ذکر این نکرد و نہ سندی پیش شد۔ اگر سند استعمال بدست آید مزید علیہ اَنداز دانیم بزیادت ہای ہوز (اردو) دیکھو انداز کے پہلے معنی۔

(۷) اندازہ ۔ بہ تحقیق ما بہ معنی اعتدال مستعمل چنانکہ معاصرین عجم گویند" در ہر کار اندازہ نگہدار" (اردو) اندازہ ۔ بقول امیر بہ معنی حد اعتدال جیسے (فقرہ) اندازے سے زیادہ بوجھ ہوگا

(۱۷۴)

تو کشتی ڈوب جائیگی۔

(۸) اندازه بمعنی شمار ہم آمده صاحب ناصری فرماید که اندازه گیر بمعنی شمارنده که در بین زمان بمهندس مشهور است و علم حساب که هندسه گویند مبدّل و معرب اندازه باشد ظهوری ؎ برگرفتن پرده زان رخسار حدّ باد نیست نگاه گاهی صرصر آه مرا اندازه باد پنجال ما اصطلاحی است در سیاق عجم هم که فارسیان رقمی را گویند که قائم شود بدون شرکت جزو حقیقی و آنچه بشرکت جزو حقیقی قائم شود آن را باصطلاح سیاق عجم تخمینه نام است مثلاً اگر محاصل سال آینده یا مخارج آنرا صرف برقیاس و توقّع هفصد درم قائم کنیم این اندازه باشد واگر همین رقم را برقیاس مقدار معیّن سال گذشته یا جزو آن قائم کنیم این تخمینه باشد چنانکه صراحت آن در نقشهٔ ذیل کرده ایم۔

(الف) مداخل سنہ ۱۳۲۰ف				(ب) مخارج سنہ ۱۳۲۰ف			
ابواب	حاصل حقیقی ششماہی اول	اندازه ششماہی دوم	جمع	ابواب	مخارج حقیقی ششماہی اول	اندازه ششماہی دوم	جمع
۱	۲	۳	۴	۱	۲	۳	۴
زراعت	صا	کما	الـا	خرچ عمال انتظامی	ماصه	ما	سماصه

این تخمینهٔ مداخل و مخارج سنہ ۱۳۲۰ فصلی است که بر (الف) و (ب) بیان کرده ایم که شامل است بر حقیقی ششماہی اول و اندازه ششماہی دوم و مجموعهٔ آن که در خانه چهارم مذکور شد تخمینه نام دارد پس اگر برای موازنهٔ مداخل و مخارج سنہ ۱۳۲۰ فصلی رقمی معیّن مجرد برقیاس قائم کنیم

وکارہ از حقیقی شتشماہ اول و اندازہ شتشماہ دوم ۱۳۱۹ بگیریم آن رقم قیاسی را اندازہ نام باشد (اردو) شمار۔ بقول آصفیہ۔ فارسی۔ مذکر۔ گنتی۔ اندازہ۔ حساب (داغ) شمار اپنی خطاؤن کا بتا دون تو تمہین شاید حساب آئے نہ آئے ؛ (فقرۂ مؤلف) اب تو اس محفل مین ہمارا بھی شمار ہونے لگا" یعنی ہم بھی اہل مجلس مین سمجھے جانے لگے۔ فن سیاق مین اندازہ اوس مشخصہ رقم کا نام ہے جو سال آیندہ کے مداخل یا مخارج کے لئے الٹکل پر قائم کی جائے جس مین حقیقی کا دخل نہ ہو۔

اندازہ آمدن استعمال۔ بقول معاصرین عجم بمعنی درست و موافق قیاس آمدن و موافق مقصد بودن۔ صاحب لنگران گوید "عیب ندارد قدری کشادہ و بلند بود و زنداگر اندازہ نیامد اینجا درست می کنند" واین متعلق است بامعنی دوم اندازہ (اردو) برابر ہونا۔ درست ہونا۔ موافق قیاس ہونا۔

اندازہ انگیختن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی قائم کردن نمونہ باشد و متعلق بہ معنی چہارم اندازہ (نظامی گنجوی) میدان چارگوشہ خط اطلسی ؛ برانگیخت اندازۂ ہندسی ؛ مخفی مبادکہ چارگوشہ کنایۂ تخت و تابوت راگویند۔ مقصود آنست کہ خط اطلسی از ہر چہار گوشہ یعنی تخت نمونہ حساب یا عرض و طول را ظاہر می کرد یعنی عرض و طول آن تقابلہ حساب درست بود و جا دارد کہ این را متعلق بمعنی دوم گیریم اندرین صورت معنی این ظاہر کردن اندازہ باشد (اردو) نمونہ دکھلانا اندازہ ظاہر کرنا۔

اندازۂ او نیست مقولہ فارسیان چون یار رای کاری در کسی نہ بیند این مقولہ سنج او زنند مقصود آنست کہ این کار در قدرت

او نباشد - صاحب جہانگیری در خاتمۂ کتاب بذیل دستور اول و صاحب شمس ہم ذکر این کردہ و این متعلق ست بہ معنی سوم اندازہ (اردو) اسکے اختیار مین نہین ہے - اسکی طاقت سے باہر ہے

اندازہ برداشتن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی قیاس کردن است و این متعلق بہ معنی دوم اندازہ باشد (ظہوری ترشیزی ع) چو از دیجوری شبہای ہجران حال می پرسی ؛ توان اندازہ برداشت از روز سیاہ من ؛ (اردو) اندازہ کرنا - قیاس کرنا -

اندازہ بستن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بہ معنی اندازہ کردن و قیاسی قائم کردن است سند این از کلام فغانی بر معنی دوم اندازہ گذشت (اردو) اندازہ کرنا - قیاس کرنا

اندازہ بودن | استعمال - بمعنی طاقت و قدرت بودن است متعلق بہ معنی سوم اندازہ سند این از کلام ظہوری بر معنی سوم گذشت (اردو) طاقت اور قدرت ہونا - رہنا -

اندازہ دادن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی اندازہ کردن است متعلق بہ معنی دوم اندازہ (طغرای مشہدی ع) کسی کز ورق دادہ اندازہ اش ؛ بتار نگہ بستہ شیرازہ اش ؛ (اردو) اندازہ کرنا -

اندازہ داشتن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بہ معنی دانستن کمیت و متعلق بہ معنی دوم اندازہ باشد (خسرو ع) چون قلم اندازۂ علمش نداشت ؛ علم بدل کرد و قلم را گذاشت ؛ (اردو) مقدار سے واقف ہونا

اندازہ گرفتن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بہ معنی مجازی مقابلہ کردن است و این متعلق باشد با معنی دوم کہ معنی حقیقی اندازہ گرفتن - قیاس کردن است (نظامی گنجوی ع) چو اندازہ زخشم خویش گیرد ؛ بر آہوئی صد آہو بیش گیرد ؛ (اردو) اندازہ کرنا - مقابلہ کرنا -

اندازۂ ہندسی اصطلاح - بقول صاحب بحر و هفت و مؤید بمعنی طول و عرض و معنی لفظی این قیاس حسابی سند این بر (اندازه انگیختن) گذشت (اردو) عرض و طول - مذکر -	آصفی ذکر این کرده که به معنی کمیت معلوم کردن است (خان آرزو ے) تماش روی کار از پشت می گردد عیان لیکن نہ توان از ریش زاہد یافتن اندازۂ فش را ہ (اردو) اندازہ معلوم کرنا -
اندازه یافتن استعمال - صاحب	

انداس بقول صاحب ضمیمۂ برہان ترجمہ قیاس است دیگر کسی از محققین فارسی ذکر این نکرد و بخیال ما این مبدل انداز باشد به معنی ششمش که گذشت - زای ہوز به سین مہملہ بدل شد ہمچون ایاز و ایاس و ہرمز و ہرمس دیگر ہیچ (اردو) دیکھو انداز کے چھٹے معنی -

انداش گر استعمال - بقول صاحب ضمیمۂ برہان و شمس و مؤید مخفف اندایش گر (که می آید) که کاہگل و گلابه بر دیوار و بام مالنده باشد و حقیقت این بر اندایش گر بیان می شود (اردو) گلابه اور کاہگل کرنے والا - مذکر -

اندام بقول برہان و ناصری و سروری و جامع بر وزن انجام (۱) معروفست که بدن و عضو آدمی باشد (سعدی ے) اندام تو چون حریر چین است ہ دیگر چہ کنی قبای اطلس ہ خان آرزو در سراج گوید که به معنی عضو ظاہری آدمی و فرماید که اگرچه اعضای او بسیار است ولیکن ہفت اندام شہرت دارد و مجازاً تمام بدن آدمی را نیز گویند چنانکه توسی تصریح نموده بہار باتفاق خان آرزو گوید که سینه داخل ہمین اعضاست و تفصیل آن در (ہفت اعضا) بیاید و بمجاز تمام بدن بلکه مطلق جسم را گویند - لہذا - اندام آفتاب و اندام کوه و اندام گل

ہم آمده (خواجہ جمال الدین سلمان ع) آن کز نہیب خنجرش اندام آفتاب ؛ پیوسته
می جہد چو دل برق و زمین ؛ (ولہ ع) عکس تیغ تو اگر کوه به بیند بر عکس ؛ کوه را لرزه افتد
ہیم فتد بر اندام (میر خسرو ع) خشک شد اندام گل از رنج باد ؛ باد در اندام کسی را مباد (و
وصراحت فرید کند که بمعنی قامت ہم استعمال یافته (صائب ع) نیست ہر چند از لباس
گل جدائی رنگ را ؛ جامۂ گلرنگ بر اندام او زیبنده است ؛ و فرماید که بمعنی سینہ ـ عریاں
زخم آزمای ـ زیبا ـ سیم رنگ ـ لطیف ـ نازک ـ یاسمین از صفات و تشبیہات اوست
مؤلف عرض کند که بخیال ما اصل این ہمان اندا است که بمعنی گلابه و کاہگل گذشت
فارسیان بزیادت میم تخصیص در آخرش اندام کردند بمعنی گلابۂ مخصوص ہمچون ہم و دہم
و برای بدن انسان استعمال ساختند که ہیئت مجموعی بدن ہم دیواری را ماند که نشیب و فراز را
از گلابه و کاہگل درست کرده باشند و آنچه عضو را گفته اند ہمچون ہفت اندام و اندام نہانی بر سبیل
مجاز است که عضو جزو بدن است و ہر قدر اسناد که بالا گذشت ہمه مفید و مؤید خیال ماست و آنچه
بعض محققین بمعنی قامت ہم نوشته اند آنہم مجاز است و سند بہار از کلام صائب که برای قامت
بالا مذکور شد دران ہم معنی بدن و جسم زیبا تر است و جا دارد که ماخذ این ندامی باشد که بقول صاحب
منتخب در عربی زبان جمع ندیم است بمعنی ہمنشینان ـ فارسیان تحتانی آخره را حذف کرده الف
وصلی در اولش زیاده کردند اندام شد بمعنی حقیقی این ہمنشینان و کنایه از جمیع اعضا که ہمنشین اند
و مراد از مجموعه آن بدن و جسم است و جا دارد که ماخذ این ہنام باشد که بقول برہان بلغت ژند
و پاژند اندام را گویند ـ ہای ہوز بدل شد به الف ہمچون اہیون و ہہیون و دال مہمله زائد

بعد نون آوردند که زیادت دال در اکثر الفاظ یافته می شود همچون پیرامن و پیرامند صاحب
کنز که محقق ترکی زبان است بر اندام گوید که لغت فارسی است و در عربی زبان تعریب کنند
که ترجمهٔ این قدّ و قوامُ و هندامُ و فرماید که مهندم به معنی تشکیل از همین هندام است
صاحب محیط المحیط فرماید که هندمة مصدر یست و در عربی بمعنی راست کردن و اصلاح کردن
پس مُهندَم بمعنی راست کرده شده و اصلاح کرده شده باشد و هندام معرب است از
اندام فارسی (انتهی) فارسیان بر سبیل مجاز اندام را که واحد است به معنی جمع یعنی اعضا هم
استعمال کرده اند و سند این بر اندام داشتن می آید (اردو) اندام - بقول امیر (فارسی)
مذکر - بدن (آتش ؎) رنگ طلائی رکھتا ہے اندام یار کا ٭ موی کمر کو رتبہ ہے سونے کے
تار کا ٭ (وزیر ؎) بے سبب شمع کا اک گل نہیں اندام سفید ٭ ہوگئی دیکھکے یہ ساعد گلفام سفید ٭

(۲) اندام - بقول برہان و ناصری و سروری ہر کاری که آراسته و بنظام و باصول بود
و بقول جہانگیری و رشیدی و جامع بمعنی نظام - صاحب سروری فرماید که نظام و آراستگی
عضو هم - خان آرزو در سراج بذکر معنی بیان کردهٔ برہان گوید که خطاست و فرماید که
آنچه در رساله اسدی واقع شده که "اندام کار بنظام باشد" عبارت اندام کار یعنی اضافت
نیست - بلکه باضافت است و بنظام باشد - خبر اندام کار است و ظاهر همین عبارت
موجب غلط صاحب برہان است مؤلف عرض کند که معنی اندام مجازاً نظام باشد و بس
(اندام گرفتن کار) که در ملحقات این می آید از همین معنی است و این متعلق است به معنی
اول که بدن منتظم است از اینجاست که مجازاً به معنی نظام مستعمل شد (خواجه حافظ شیرازی)

ہرچہ ہست از قامت ناساز وبی اندام ماست ٭ ورنہ تشریف تو بر بالای کس کوتاہ نیست

(اردو) نظام ۔ بقول آصفیہ (عربی) اسم مذکر ۔ ترتیب ۔ انتظام ۔ آراستگی ۔

(۳) اندام ۔ بقول برہان وجامع معنی زیبا وزیبائی وبقول جہانگیری آراستگی ۔ خان آرزو در سراج گوید کہ این معنی معنی مجاز است وفرماید کہ از کلام بعض متاخرین چنان ظاہر شود کہ بہ معنی موزنیت باشد ۔ بہار گوید کہ بہ معنی خوبی وزیبائی مجاز است وبہ معنی تقطیع وموزونیت ماخوذ ازین (صائب ؎) قمریان پاس غلط کردۂ خود می دارند ٭ ورنہ یک سرو درین باغ باندام تو نیست ٭ بعض اہل تحقیق اندام را در مصرع ثانی بمعنی زیبائی گرفتہ اند وبخیال ما بہ معنی قد وقامت ہم کہ متعلق باشد بہ معنی اوّل ورای ما اینست کہ معنی زیبائی ہم تعلق دارد بانظام کہ بہ معنی دوم گذشت وسند این بر اندام گرفتن قدمی آید (اردو) زیبائی ۔ مؤنث زیبا ۔ بقول آصفیہ زیب دینے والا ۔ بھلا ۔ خوشنما ۔ آراستہ ۔ موزون ۔

(۴) اندام ۔ بقول برہان وجہانگیری وسروری وجامع وبہار و(خان آرزو در سراج) معنی ادب وآداب وبقول ناصری بہ معنی ادب (جمال الدین عبدالرزاق ؎) ہرکہ نہ باندام کند بندگی تو ٭ آرند بدان سر سہ طلاقی کشش اندام ٭ واین ہم مجاز است از معنی دوم کہ مجاز مجاز باشد (اردو) ادب ۔ بقول امیر (عربی) مذکر ۔ ہر چیز کی حد کو نگاہ رکھنا ۔ تہذیب ۔ شایستگی (ظفر ؎) ہر محفل ہر اک کو بگینہ دشنام دیتے ہین ٭ ادب اچھا سکھایا اے ظفر اُن کو ادیبون نے ٭ (سحر ؎) خاطر عشق ہے اب خاطر احباب کہان ٭ جوش وحشت مین کسی کا ادب آداب کہان ٭

(۵) اندام - بقول برہان و ناصری و سروری و جامع و خان آرزو و سراج بمعنی قاعده و روش - صاحب جہانگیری بر روش قانع و این را داخل معنی چہارم پندارد - و بقول بہار بمعنی وضع و اسلوب و بخیال ما داخل معنی دوم کہ نظام است (اردو) قاعده - مذکر - روش مؤنث -

(۶) اندام - بقول برہان و ناصری و سروری و جامع بمعنی فضای خانہ - خان آرزو و سراج فرماید کہ این معنی غلط است بلکہ ہمان وضع خوش و اسلوب خوش خانہ باشد مؤلف عرض کند کہ اگر بر اندا کہ بمعنی گلابہ و کاہگل گذشت - زیادت میم تخصیص گیریم بمعنی گلابۂ خاص باشد و مجازاً بمعنی خوش اسلوبی خانہ توان گرفت - طالب سند استعمال باشیم (اردو) گھر کی خوش وضعی اور خوش اسلوبی - مؤنث -

(۷) اندام - بقول ناصری - بمعنی بے نظام و نامناسب - بخیال ما محقق زباندان تسامح کرده است سندی می خواہیم - معاصرین عجم ہم با ما ہمزبانند (اردو) غیر مرتب - بے انتظام -

اندام آوردن استعمال - بمعنی نظام دادن و باقاعده کردن (حکیم سوزنی ۵) مارد ایام تراشل وعدیل اندر شرع ؛ کہ حسام شده را باز نیارد اندام ؛ صاحب جہانگیری این را سند معنی دوم اندام قرار داده (اردو) باقاعده کرنا - انتظام کرنا - مہذب بنانا - درست کرنا -

اندام اندام اصطلاح - بمعنی ہمہ تن و سر تا پا باشد - این معنی پیدا شد از تکرار لفظ اندام (حکیم سوزنی ۵) چون سخن در نظر از لطف تو اندام گرفت ؛ بعدم باز رود خصم تو اندام اندام (اردو) سر تا پا - سر سے پاؤن تک -

اندام پیچیدن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده کہ بمعنی آماده و مستعد شدن باشد و متعلق بمعنی دوم اندام کہ آمادگی ہم مستلزم نظام است

(نظامی گنجوی ـــہ) چو در زور پیچیدی اندام را، گره بر زدی گوش ضرغام را (اردو) آمادہ اور مستعد ہونا۔

اندام دادن استعمال۔ بقول صاحب بحر (۱) بمعنی خوش اسلوب و خوش ترکیب ساختن و (۲) ادب کردن و (۳) قاعده و روش آموختن و بقول صاحب تحقیق (۴) به معنی هشیار ساختن هم۔ بهار و آراسته به معنی اول قانع۔ (صائب ـــہ) می دهد از سادگی اندام آتش را بچوب، آنکه می خواهد بچوب گل کند عاقل مرا (وله ـــہ) ز الزام پیاپی مدعی ملزم نمی گردد، اگر صد سال اندامش دهی آدم نمی گردد (وله ـــہ) آتش سوزنده را نتوان بچوب اندام داد، چوب گل دیوانگان را می کند دیوانه تر (ناظم هروی ـــہ) خراش سر و را اندام می داد، لبش یاقوت را دشنام می داد (صائب ـــہ) ره باریک صائب می دهد اندام رهرو را، سخن سنجیده از لبهای گوهر بار می بارد ؛ مؤلف گوید که معنی اول متعلق است به معنی دوم اندام و معنی دوم متعلق به معنی چهارمش و معنی سوم و چهارم مجاز معنی پنجم آن (اردو) (۱) خوش اسلوب کرنا (۲) ادب کرنا۔ (۳) قاعده سکھانا (۴) ہشیار کرنا۔

اندام داشتن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کرده که بمعنی اعضا داشتن است (کلیم همدانی ـــہ) نی تاب کمر دارد نی کوه سرینی، شمع است و همین قامتی اندام ندارد (اردو) اعضا رکھنا۔ مرکب به اعضا ہونا۔

اندام دزدیدن (مصدر اصطلاحی) صاحب آصفی ذکر این کرده که به معنی جسم بخود کشیدن است که چون دست اغیار به جسم زنی مس کند از شرم و حیا این عمل بوقوع آید و این متعلق به معنی اول اندام باشد (خسرو ـــہ) گر برم در بر شان دست بدزدند اندام، سیم دزدی عجبی نیست ز سیم اندامان ؛ (اردو)

وجالی و مدر بول و مفتت سنگ و مولد منی و محرک جماع و منافع بسیار دارد (الخ) صاحب برہان بر ترہ تندک ذکر این کردہ و بر ترہ میرہ ذکر ایہقان و بر گلشر و گکش ہم۔ صاحب انند صراحت کند کہ انداو اسم جامد زبان فارسی است (ارد و) ترمراہ۔ بقول صاحب جامع الادویہ جرجیر۔ ایک درخت ہے جس کے پتے مولی کے پتون کے برابر ہوتے ہین۔ بہتی ہے۔

اندادہ بقول برہان وجامع وسراج بفتح دال و دالہ بنایان۔ وآن افزاریست کہ بدان گل وگچ بر بام و دیوار مالند و (۲) شکوہ و شکایت و غیبت را نیز گفتہ اند۔ صاحب ناصری فرماید کہ انداد و انداده بدل یکدیگر و نسبت معنی دوم فرماید کہ کنایہ باشد۔ صاحب جہانگیری فرماید کہ اندایہ و اندادہ مرادف یکدیگر و آنرا مالہ نیز گویند و ذکر ہر دو معنی کردہ مؤلف عرض کند کہ اندا بہ معنی کاہگل وگلابہ گذشت و بر معنی سومش معنی دوم این ہم مذکور شد بخیال ما فارسیان ہمان اندا را بزیادت یای تحتانی در آخر اندای کردند کہ ہمین معنی می آید و پس ازان ہای نسبت بر آخرش آوردہ اندایہ ساختند کہ منسوب بہ اندا باشد و کنایہ از آلہ کہ بوسیلۂ آن کاہگل وگلابہ و گچ بر دیوار کنند و حقیقت اندادہ این است کہ بر اندا واو زیادہ کردند کہ در بعض کلمات فارسی می شود ہمچون افتادن و اوفتادن و پس ازان ہای نسبت بروز یادہ کردند (اندادہ) شد و جا دارد کہ دال نسبت گیریم و ہای زائد در آخر و معنی دوم درینجا کنایہ است کہ غیبت ہم منسوب بہ کاہگل وگلابہ باشد کہ غیبت کنندہ می خواہد کہ محاسن را بخبث خود کاہگل کند و پنہان نماید پس انچہ اند بہمین معنی دوم گذشت مخفف این باشد (ارد و) (۱) تھاپی دکن مین معمارون سے ایک آلہ کا نام ہے جس سے گچ یا مٹی کا گلابہ دیوار یا چھت پر کرتے ہین

یہ پتّے کی شکل مین لوہے یالکڑی سے بنا ہوا ہوتا ہے جس پر ایک دستہ بھی لگا یا جاتا ہے - صاحب آصفیہ نے تھاپی پر کمہار کا اوزار لکہا ہے جس سے وہ برتن گھڑتا ہے - ہماری راے مین دکن کا محاورہ صحیح ہے - صاحب ساطع نے تھاپی پر لکہا ہے کہ مالہ اور رنگ کارون کا اوزار جس کے ذریعے سے کاہگل اور گچ دیوار پر کرتے ہین حضرت جلیل فرماتے ہین کہ اندادہ کا ترجمہ کرنی ہے جس سے گلابہ کو دیوار پر لگاتے ہین اور پہیلاتے ہین اور تھاپی وہ ہے جس سے استرکاری کو پیٹ کر مضبوط کرتے ہین - صاحب آصفیہ نے کرنی پر فرمایا ہے کہ ایک اوزار کا نام جس سے راج گارا - چونہ وغیرہ پہیلاتے اور کہگل کرتے ہین - کل مالہ - اندایہ **مؤلف** عرض کرتا ہے کہ حضرت جلیل کے ارشاد اور صاحب آصفیہ کی تحقیق سے معلوم ہوا کہ اندادہ کا ترجمہ کرنی ہے نہ تھاپی ہم نے کرنی اور تھاپی دونون کو دیکہا ہے یہ دونون لفظ زبان ہندی کے ہین گلابے یا کاہگل یا گچ کو دیوار پر پہیلانے والا اصلی آلہ تھاپی ہے اسی سے اصل یا گچ اٹھاتے ہین اور دیوار پر لگاتے ہین اور پہیلاتے ہین اور جب اصل یا گچ دیوار پر قائم ہوجاتا ہے تو پہر کرنی سے اسکو ہموار کرتے ہین بہرحال یہ اختلاف دہلی اور لکھنؤ کی بول چال کا ہے معتبر وہی ہے جس کو حضرت جلیل نے فرمایا ہے اور تھاپی پر جو صراحت صاحب آصفیہ نے کی ہے وہ ناکافی ہے (۲) دیکھو اندا کے تیسرے معنی -

اندای | بقول صاحب ضمیمۂ برہان (۱) کاہگل مالندہ و (۲) امر باین معنی ہم - صاحب آنند بذکر معنی دوم فرماید کہ (۳) بمعنی گلابہ وکہگل مالیدن نیز و (۴) بمعنی غیبت وسعایت چنانکہ سعدی گفتہ کہ بر معنی سوم اند اندکو رشد) و (۵) بمعنی خواب صلحا یعنی رویای صالحہ -

وجالی و مدر بول و مفتت سنگ و مولد منی و محرک جماع و منافع بسیار دارد (الخ) صاحب
برہان بر ترہ تندک ذکر این کردہ و بر ترہ میرہ ذکر اہقان و بر گلشر و گلکش ہم - صاحب انند
صراحت کند کہ انداو اسم جامد زبان فارسی است (ا ہ د و) ترمراہ - بقول صاحب جامع الادویہ
جرجیر - ایک درخت ہے جس کے پتے مولی کے پتون کے برابر ہوتے ہین - میٹھی ہے -

| انداوه | بقول برہان وجامع و سراج بفتح دا و مالہ بنایان - و آن افزاریست کہ بدان
گل و گچ بر بام و دیوار مالند (۲) شکوہ و شکایت و غیبت را نیز گفتہ اند - صاحب ناصری
فرماید کہ انداد و انداوہ بدل یکدیگر و نسبت معنی دوم فرماید کہ کنایہ باشد - صاحب جہانگیری
فرماید کہ اندایہ و انداوہ مرادف یکدیگر و آنرا مالہ نیز گویند و ذکر ہر دو معنی کردہ مؤلف عرض
کند کہ اندا بمعنی کاہگل و گلابہ گذشت و بر معنی سومش معنی دوم این ہم مذکور شد بخیال ما فارسیان
ہمان اندا را بزیادت یای تحتانی در آخر اندای کردند کہ بہمین معنی می آید و پس ازان ہای نسبت
بر آخرش آوردہ اندایہ ساختند کہ منسوب بہ اندا باشد و کنایہ از آلہ کہ بوسیلۂ آن کاہگل
و گلابہ و گچ بر دیوار کنند و حقیقت انداوہ این است کہ بر اندا واو زیادہ کردند کہ در بعض
کلمات فارسی می شود ہمچون افتادن و اوفتادن و پس ازان ہای نسبت بر و زیادہ کردند
(انداوہ) شد و جا دارد کہ دا و نسبت گیریم و ہای زائد در آخر و معنی دوم درینجا کنایہ است کہ
غیبت ہم منسوب بہ کاہگل و گلابہ باشد کہ غیبت کنندہ می خواہد کہ محاسن را بخبث خود
کاہگل کند و پنہان نماید پس انچہ اندہ بہمین معنی دوم گذشت مخفف این باشد (ا ہ د و) (۱) تھاپی
دکن مین معمارون کے ایک آلہ کا نام ہے جس سے گچ یا مٹی کا گلابہ دیوار یا چھت پر کرتے ہیں

یہ پتّے کی شکل میں لوہے یا لکڑی سے بنا ہوا ہوتا ہے جس پر ایک دستہ بھی لگا یا جاتا ہے - صاحب آصفیہ نے تھاپی پر کمارکا اوزار لکھا ہے جس سے وہ برتن گھڑتا ہے - ہماری رائے میں دکن کا محاورہ صحیح ہے - صاحب ساطع نے تھاپی پر لکھا ہے کہ مالہ اور گلکاروں کا اوزار جس کے ذریعے سے کاہگل اور گچ دیوار پر کہتے ہیں حضرت جلیل فرماتے ہیں کہ انداوہ کا ترجمہ کرنی ہے جس سے گلابہ کو دیوار پر لگاتے ہیں اور پھیلاتے ہیں اور تھاپی وہ ہے جس سے استرکاری کو پیٹ کر مضبوط کرتے ہیں - صاحب آصفیہ نے کرنی پر فرمایا ہے کہ ایک اوزار کا نام جس سے راج گار چونہ وغیرہ پھیلاتے اور کہگل کرتے ہیں - گل مالہ - اندایہ مؤلف عرض کرتا ہے کہ حضرت جلیل کے ارشاد اور صاحب آصفیہ کی تحقیق سے معلوم ہوا کہ انداوہ کا ترجمہ کرنی ہے نہ تھاپی ہم نے کرنی اور تھاپی دونوں کو دیکھا ہے یہ دونوں لفظ زبان ہندی کے ہیں گلابے یا کاہگل یا گچ کو دیوار پر پھیلانے والا اصلی آلہ تھاپی ہے اسی سے اصل یا گچ اٹھاتے ہیں اور دیوار پر لگاتے ہیں اور پھیلاتے ہیں اور جب اصل یا گچ دیوار پر قائم ہوجاتا ہے تو پھر کرنی سے اسکو ہموار کرتے ہیں بہرحال یہ اختلاف دہلی اور لکھنؤ کی بول چال کا ہے معتبر وہی ہے جس کو حضرت جلیل نے فرمایا ہے اور تھاپی پر جو صراحت صاحب آصفیہ نے کی ہے وہ ناکافی ہے (۲) دیکھو اندا کے تیسرے معنی -

اندای | بقول صاحب ضمیمۂ برہان (۱) کاہگل مالندہ و (۲) امر باین معنی ہم - صاحب انند بذکر معنی دوم فرماید کہ (۳) بمعنی گلابہ وکہگل مالیدن نیز و (۴) بمعنی غیبت وسعایت چنانکہ سعدی گفتہ (کہ بمعنی سوم انداند گورشد) و (۵) بمعنی خواب صلحا یعنی رویای صالحہ -

مؤلف عرض کند کہ چیزی نیست جزین کہ فارسیان بر آندا یای زائد آوردہ اند و مزید علیہ آندا باشد بہمہ معانی آن و معنی اول نتیجۂ کم غوری اہل تحقیق است کہ بدون ترکیب با اسمی معنی فاعلی پیدا کردہ اند و سندی پیش نکردند و آنچہ معنی سوم را بشکل مصدر بیان کردہ اند تسامح شان است کہ مجرد کاہگل و گلابہ باشد و بس و ہمین اسم جامد است کہ مصدر۔ اندائیدن ازین وضع شدکہ می آید (اردو) دیکھو اندا۔

اندایش | بقول برہان بروزن افزایش بہ معنی کاہگل کردن و گلابہ و گچ مالیدن۔ صاحب سروری ہم ذکر این کردہ و صاحب رشیدی ورست گوید کہ بہ معنی گل مالی و اندودگی است مؤلف عرض کند کہ گلابہ سازی و گچ کاری ہم۔ حاصل بالمصدر اندائیدن کہ می آید محققین بالا دائما در اسم مصدر و حاصل بالمصدر فرقی نمی کنند و معنی حاصل بالمصدر را بشکل مصدر بیان می کنند و این تسامح شان است (اردو) کاہگل مالی۔ گلابہ سازی۔ گچ کاری (حاصل بالمصدر)

اندایشگر | استعمال۔ بقول رشیدی بہ معنی گل مال و بقول برہان بفتح کاف فارسی و سکون رای قرشت کاہگل و گل آبہ بر بام و دیوار مالندہ و بقول بحر کاہگل کنندہ و گلابہ بر بام و دیوار مالندہ۔ مؤلف عرض کند کہ ہر قدر معانی کہ بر اندایش گذشت فاعل آن ہمہ معانی را اندایشگر نام است کہ گر۔ بقول برہان کلمہ ایست کہ بحالت ترکیب افادۂ معنی فاعلی کند ہمچون زرودگر۔ و آہن گر (اردو) گلابہ کرنیوالا کاہگل کرنیوالا۔ گچ کرنیوالا۔

اندایہ | بقول برہان و رشیدی و جامع ہمان اندادہ کہ گذشت۔ ما از ماخذ این ہمہ انجا ذکر کردہ ایم۔ صاحب جہانگیری بذیل این از حکیم سوزنی سند آوردہ (۵) بامچہ اندود مکش را بدیع

خواست زمین عاریه اندایه کیرنا (اردو) دیکھو اندادہ۔

اندائیدن بقول بحر بر وزن افزائیدن به معنی (۱) کاهگل وگلابه مالیدن بر دیوار وغیره (کامل التصریف) ومضارع این اندایه۔ صاحب سروری فرماید که (۲) ملمع کردن هم وفرماید که مرادف اندودن باشد وهم او اندائیده را هم که اسم مفعول همین مصدر باشد۔ مرادف اندوده گفته۔ صاحب موارد بذکر معنی دوم فرماید که (۳) پوشیده کردن چیزی بچیزی است۔ انداو امر اندایش حاصل بالمصدر این وصراحت کند که اندودن هم به همین معنی آمده و فرماید که اندا امر این باشد (انوری ـه) اگر فنا دهستی لگل بر انداید ؛ تراچه باک نه ذات تو مستعد فناست ؛ صاحب نوادر اندایش و اندا۔ را اسم مصدر گفته۔ صاحب رشیدی بمعنی اول قانع وبهار همزبان موارد مؤلف عرض کند که این مصدر یست قیاسی وضع شده از اندای که گذشت یعنی یای معروف و علامت مصدر دن بر اندای زیاده کرده مصدری ساختند ومعنی حقیقی این بلحاظ معنی اسم مصدر آنچه بر نمبر (۱) مذکور شد ومعنی دوم وتعمیم معنی سوم مجاز آن۔ صاحب موارد غلط کرده که اندا را حاصل بالمصدر گفته وصاحب نوادر غور نکرده که اندایش را اسم مصدر گفته هر دو محققین بر نزاکت معنی اسم مصدر وحاصل بالمصدر غور نفرموده اند۔ معنی انداکه اسم مصدر است مطلق گلابه وکاهگل باشد ومعنی اندایش که حاصل بالمصدر است۔ گلابه وکاهگل سازی صاحب موارد آنچه اندا را امر این گفته نه چنین باشد بلکه امر این اندای و اندا مخفف آن (ظهوری ـه) بر طرف شد صدای زهد وورع ؛ جبهه شیخ وشاب لای انداست ؛ بخیال ما این مصدر اصلی است که وضع شد از اسم جامد فارسی زبان وتعمیم معنی سوم را اشتقاق سند باشیم۔ حیف است

کہ مدعیان این معنی سندی پیش نکردند و از اہل زبان ہم نبودہ اند (اردو) (۱) گلا بہ کرنا۔ کاہگل	کرنا۔ (۲) ملمع کرنا۔ گلٹ کرنا۔ (۳) ایک چیز کو دوسری چیز مین چھپانا۔

اندخس | بقول برہان بفتح اول وسکون ثانی ودال بی نقطہ مفتوح بخای نقطہ دار و وسین بی نقطہ زدہ۔ حمایت کنندہ وپشت پناہ۔ وبقول ناصری پناہ وپشتی وحامی صاحبان جہانگیری وسروری وجامع بہ پناہ وپشتی قانع مؤلف عرض کند کہ اصل این اندخس باشد کہ گذشت آنچہ بعض محققین معنی این حامی وپشت پناہ نوشتہ اند۔ چنانچہ بر اندخس ہم ذکرش رفتہ تسامح اوشان است۔ بخیال ما این مرکب است از اندا وخس و اندا بمعنی گلا بہ گذشت وخس بمعنی اوست یعنی خاشہ وغلاشہ وخاشاک۔ پس معنی لفظی اندخس گلا بہ بخس وخاشاک کہ پشت وپناہ دیوار وبام می باشد۔ ماہرین فن تعمیر دانند کہ گلابہ کہ بشرکت خس وخاشاک کردہ می شود مستحکم ترمی باشد از گلابہ مجرد۔ بایں حال معنی حمایت وپناہ بمجاز باشد والف چہارم بکثرت استعمال حذف شدہ اندخس شد آنانکہ این را بمعنی فاعلی نوشتہ اند وجہ آن انیست کہ اندخس از مصدر اندخسیدن کہ مرکب از ہمین اسم جامد می آید۔ امر ہم ہست ومحققین سلف بخیال اسم فاعل ترکیبی ہر امر را بمعنی فاعلی دانند وبر قواعد فارسی اعتنا نکنند۔ وغور نمی کنند کہ معنی فاعلی یا مفعولی نتیجۂ ترکیب امر با اسمی است۔ ازینجاست کہ بعض محققین اندخس را بمعنی حمایت کنندہ نوشتہ اند تسامح شان بیش نیست بالجملہ معنی این محض حمایت وپناہ باشد وبس (سراج الدین راجی ۵) چہ اراںی کسی را از بر خویش ٭ کہ اندخسش نباشد جز در تو ٭ (اردو) حمایت۔ پناہ۔ مؤنث۔

اندخسو صاحب مؤید بحوالۂ قنیہ فرماید کہ بہ معنی پناہ باشد۔ دیگر کسی از محققین ذکر این نہ کردو بخیال ما موافق قیاس است یا معنی حقیقی اندخس بجای خودش نوشتہ ایم چون واو نسبت بر آخرش زیادہ کردند ہمچون ہندو۔ اندخسو بہ معنی منسوب بہ گلابہ کاہی شد و مجازاً بہ معنی پناہ پس گلابہ کاہی را اندخس گفتن استعارہ باشد و اندخسو بدیمعنی کنایہ۔ دجا دارد کہ اندخس را بمعنی پناہ مخفف این گیریم (اردو) دیکھو اندخس۔

(الف) **اندخسوادہ** استعمال۔ بہ دال مہملہ ہشتم۔ بقول صاحب ناصری کہ بر اندخس نوشتہ جای پناہ بردن را گویند وبقول برہان۔۔

(ب) **اندخسوارہ** بہ رای مہملہ ہشتم بعوض دال مہملہ بمعنی جایگاہ و پناہ و تکیہ گاہ و پناہ دہندہ و پشتی بان و قلعہ و حصار۔ و صاحب ناصری ہم بر اندخس ذکر این کردہ بہ معنی پناہ دہندہ و کنایہ از قلعہ و حصار۔ صاحب بحر عجم نسبت (ب) متفق با برہان خان آرزو در سراج برد (ب) گوید کہ جای پناہ و امن کہ قلعہ و حصار باشد و فرماید کہ بعضی پشتیبان نیز گفتہ اند صاحب سروری از استاد لبیبی سندی آوردہ (سہ) زخشم این کہن گرگ ژکارہ :: ندارم جز دلت اندخسوارہ ::

مؤلف عرض کند کہ دادہ بہ دال مہملہ سوم بقول برہان بمعنی اصل و بنا و مادہ ہر چیز و دارہ بہ رای مہملہ سوم بقولش بہ معنی خداوند و صاحب پس بمعنی لفظی (الف) اصل پناہ باشد و کنایہ از جای پناہ و پناہ گاہ و معنی لفظی (ب) صاحب پناہ و کنایہ از پناہ دہندہ و قلعہ و حصار (اردو) (الف) پناہ گاہ۔ بقول آصفیہ۔ اسم مذکر۔ جای پناہ۔ امن کا ٹھکانا۔ مامن۔ (ب) دیکھو الف قلعہ۔ حصار۔ مذکر۔ پشتیبان۔ بقول آصفیہ اسم مذکر۔ سہارا دینے والا۔ مددگار۔ معاون۔

اندخسیدن بقول برہان بر وزن کم رقصیدن بمعنی (۱) حمایت نمودن و پشتی کردن و پناہ دادن

(۲) پناه گرفتن - صاحب بحر باتفاق برهان
گوید که کامل التصریف است و مضارع این
اندخسد - صاحب موارد فرماید که اندخس حاصل بالمصدر
این باشد و بخیال ما اندخس اسم مصدر است که
گذشت - اگر سند استعمال این به معنی حاصل بالمصدر
بدست آید توانیم قیاس کرد که بروزن امر آمده

خان آرزو در سراج ذکر هردو معنی بالا کرده فرماید
که برین قیاس است اندخس بمعنی پناه مؤلف
عرض کند که خیال ما برعکس است یعنی این مصدر مرکب
شد بترکیب اندخس و یای معروف و علامت
مصدر دن - صاحب سروری و رشیدی بمعنی دوم
قانع (اردو) (۱) پناه دینا - حمایت کرنا (۲) پناه لینا

اندر | بقول برهان بروزن بندر (۱) بمعنی درون و بعربی فی گویند - همچنانکه اندران و اندر خانه
یعنی درون خانه و در خانه و فرماید که (۲) افاده معنی غیریت نیز کند چون با مادر و پدر و خواهر
و برادر ترکیب کنند همچون مادراندر و پدراندر و خواهراندر و برادراندر - صاحب ناصری
بذکر معنی اول نسبت معنی دوم صراحت کند که دختراندر بمعنی نادختر و مخفف این است دختند
و پسراندر بمعنی ناپسر و مخففش پسندر و خان آرزو در سراج فرماید که مادراندر و پدراندر بمعنی
مادری و پدری است که غیر حقیقی باشند مؤلف عرض کند که بهردو معنی مبدل انتر که در سنسکرت
بقول صاحب ساطع بمعنی اندرون و درمیان و سوای آمده و ازهمین است انتردهیان
بمعنی غائب و پوشیده از نظر - فارسیان بقاعدهٔ خود تای فوقانی را به دال مهمله بدل کرده اندر کردند
همچون بتر و بدتر و توت و تود و زرتشت و زردشت پس اندر به معنی اول مرادف در باشد
و به معنی دوم - سوا و غیر - چنانکه گویند "هنده مادراندر زید است" یعنی سوای مادر زید یعنی
مادر او غیر از مادر حقیقی است - کنایه از مادر علاتی (ظهوری سله) گریهٔ شادی بکام بزم "خنده

اندر وہان نمی گنجد؛ (اردو) (۱) مین - بقول آصفیہ حرف جر وظرف بمعنی درہیچ - اندر - بھیتر - نی - (۲) سوا - غیر -

(الف) اندراب (ب) اندرابہ استعمال - بقول برہان وجامع بروزن منجلاب شہریست از ولایت بدخشان مابین ہندوستان وغزنین - صاحب ناصری صراحت کند کہ نزدیک کتل ہندوکش واقع وبحوالۂ ریاض السیاحہ گوید کہ در شمال کابل بمسافت شش مرحلہ کوہستان واقع وازاقلیم چہارم بسیار خوش آب وہوا وبسردی مائل است ونمک اندرابی را ازبلور در صافی فرقی نباشد وبرای نمایش ظروف بلور نما سازند - صاحب سروری فرماید کہ اندرابہ ہم نام ہمین شہر است - خان آرزو در سراج فرماید کہ اگر مابین غزنین وہندوستان وانہم مابین بدخشان مابین غزنی وہندوستان باشد وآن خطاست وہمین شہر را اندرا وہم گویند کہ بمعنی اندراب است (فردوسی ؎) زغزنین سو اندر رب آمدم ؛ زآسایش اندر شتاب آمدم ؛ مؤلف عرض کند کہ از وجہ تسمیۂ این ظاہر است کہ جزیرۂ باشد در آب ودر (ب) ہای نسبت زائد باشد (اردو) اندراب - اندرابہ ایک شہر کا نام ہے جو ولایت بدخشان مین واقع ہے -

اندربای (اصطلاح) بقول برہان بابای ابجد بروزن صندل سای (۱) بمعنی ضرور ی وحاجت ومحتاج الیہ ودربایست باشد و (۲) نگون وسرازیر وآویختہ را نیز گویند وصاحب ناصری فرماید کہ اندروای مبدّل این واندروای نیز بہمین معنی آمدہ - صاحب سروری برای معنی اوّل از فرّخی سند آوردہ (؎) زہی تن ہنر وچشم نیکنامی را ؛ چو روح در خور وہمچون دو دیدہ اندربای ؛ خان آرزو در سراج فرماید کہ اندربا واندروا ہر دو مخفف اندربایست

باشد که مبدل آن اندروا ست به معنی اول و بقول سامانی به معنی دوم نفی است دربه و معوا بمعنی نگونسار و آویخته مرکب از اندر که مرادف در است و وا بمعنی مقلوب و بازگونه و تحقیق آنست که اندروا مخفف اندرواز است بزیادت زای معجمه به معنی نگونسار و دروا مخفف اندروا این تمام یک کلمه و مرکب نیست زیراکه برین تقدیر عجب معنی مهمل ازین ترکیب مستفاد می شود که هیچ طفل بدان وضع تکلم نه نماید و این معنی ازو باعث تعجب (انتهی) مؤلف عرض کند که محقق نازک خیال غلط کرده که اندروا و اندربا هردو را مخفف اندرباست گفته باید که اندروا را مخفف اندرواست گیریم و اندربا را مخفف اندرباست و شک نیست که اندرواست مبدل اندرباست باشد که بای موحده با واو بدل شود همچون آب و آو و معنی لفظی این (در ضرورت) و مستعمل به معنی حاجت و ضرورت و آنچه محقق تحقیق پسند و ماخذ جو نسبت ماخذ این به معنی دوم بر سامانی اعتراض کرده او را طفل مکتب قرار می دهد کم فوری خودش باشد آنچه می گوید که اندروا به معنی دوم مخفف اندرواز است بزیادت زای معجمه در آخر درست است ولیکن درست نیست که اندرواز را یک کلمه گیریم و مرکب ندانیم زیراکه اندرواز مبدل (اندرواژ - بزای فارسی) است که می آید همچون آزیر و آژیر و واز بمعنی عکس و قلب آمده چنانکه صاحب کنز ذکر این کرده پس اندرواز بمعنی لفظی (در عکس و در قلب) باشد یعنی آویخته و سرنگون و اندرباز مبدل آن پس چه خطا شد که سامانی این را مرکب و متعلق به دروا گفت الحق دروا به همین معنی هم آید و صاحب برهان ذکرش کرده و خود خان آرزو بر دروا می فرماید که به معنی آویخته و سرنگون و به معنی

ضروری مبدل در باد مخفف در بایست (الخ) ہرگاہ (درضرورت) را بمعنی ضرورت وضروری استعمال کردند وخان آرزو مقر آنست پس چہ خطا شد اگر (درعکس) را بمعنی نگون و سرآویختہ استعمال کنند حیف است کہ پیران ماخذجو بزرگان نازک خیال را طفل مکتب گویند۔ بیچارہ ساآمانی خیالی نازک داشت کہ تحقیق ما را بدین درجہ رساند وخان آرزو ذوق اعتراض دارد وبس۔ مخفی مباد کہ یاے تحتانی بلحاظ معنی اول اصلی است وبلحاظ معنی دوم مبدل زاے ہوز ہمچون آوآے وآواز ونسبت معنی اول نتیجۂ تحقیق ما اینست کہ ضرورت وحاجت باشد نہ ضروری۔ ازینکہ اصل این معنی اول اندربایست باشد (اردو) (۱) ضرورت مؤنث (۲) نگون بقول آصفیہ (فارسی) اوندھا لٹکا ہوا۔

اندربایست اصطلاح۔ بقول برہان جامع بکسر تحتانی وسکون سین وفوقانی معنی اول اندرباے صاحب بحر ہم این را بمعنی ضروری ومحتاج الیہ گفتہ وصاحب رشیدی فرماید کہ اندروایست مرادف این **مؤلف** عرض کند اندر مزید علیہ در کہ گذشت وبایست اسم مصدر بایستن کہ بقول برہان بمعنی ضروری ومحتاج الیہ باشد پس معنی لفظی این (درضرورت) باشد ومراد از ضروری وناگزیر ومحتاج الیہ وضرورت وماذکر این بر (اندرباے) کردہ ایم کہ مخفف این گذشت (اردو) دیکھو اندرباے کی پہلے معنی۔

اندرپوست سگ داری مقولہ۔ بقول شمس واند درتن نفس امارہ داری وقیل نفس پروری واین کنایہ از مردہ دلست دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد **مؤلف** عرض کند کہ آنچہ ہر دو محققین کنایہ نوشتہ اند ما در مقولہ ہاے عجم این را نیافتیم ونہ این را با معنی حقیقی من وجہ تعلقی است وحالا این مقولہ بر زبان معاصرین تسرو است (اردو) نفس پروری کرتا ہے۔

مطیع نفس ہے۔ نفسانی خواہشات کا مرید ہے۔

اندرخشوارہ بقول صاحب شمس بفتح یکم وسوم باشین پناہ وحصار وجاے استوار کہ بدان پناہ گیرند دیگر کسی از محققین ذکر این نکرد وسندی ہم پیش نشد خیال ما اینست کہ ہمان (اندخسوارہ) را کہ بہمین معنی گذشت بہ زیادت راے مہملۂ چارم وشین معجمہ بعوض سین مہملہ نوشتہ است وغیر از تسامح نباشد (اردو) دیکھو اندخسوارہ۔

اندرخو بقول صاحب شمس بالفتح بمعنی درخور وسزاوار۔ دیگر محققین ازین ساکت اند وسند استعمال ہم پیش نشد۔ اگر سندے بدست آید توانیم عرض کرد کہ مخفف اندرخور باشد کہ بہمین معنی می آید وصراحت ماخذش ہم ہمدرانجا کنیم (اردو) دیکھو اندرخور۔

(الف) اندرخور (الف)۔ بفتح خاے نقطہ دار وسکون واو معدولہ وراے بے نقطہ۔ بقول صاحب بحر

(ب) اندرخورا

(ج) اندرخورد

(د) اندرخورند وبرہان وناصری وجہانگیری وجامع بمعنی لائق وسزاوار و(ب) بزیادت الف در آخر مرادف (الف)۔ و(ج) بسکون دال ابجد ہم مرادفش وبفتح راے دوم بمعنی زیبد و(د) بسکون نون ودال ابجد بمعنی (الف) صاحب سروری بر ذکر (ج) قانع۔ خان آرزو در سراج بذکر (الف) فرماید کہ تحقیق آنست کہ این لفظ مرکب است از آندر بمعنی معروف وخور بمعنی خوراک مخفف خورد یعنی چیزی کہ از جملۂ خوراک کسی باشد وچون خوراک ہر چیز موافق ولائق آن چیز باشد کہ غذا مثل است۔ اندرخور بمعنی سزاوار ولائق مستعمل شد واین مجاز بود وفرماید کہ در (ب) الف آخر بقول رشیدی افادۂ تعظیم کند وبقول سامانی بجاے نون تمکن است در لغت عرب وبخیال خان آرزو (ب) مخفف (اندرخوراک) است یعنی کاف حذف شد ودر (د) نون زائد در آخر

(رکن الدین بکرانی۔ از سروری (ج) سے ۱ نیست
ہرکس در محبت مرد او ٭ نیست اندر خور درد دل
در داو ٭ (قطران (د) سے ۱) اگر بہشتش اندر خورش
بودی جاے ٭ جہانش مجلس بودی سپہر شادروانش
مؤلف عرض کند کہ خور در فارسی زبان بمعنی ذوق
ولذت آمدہ۔ کذافی البرہان وسراج پس معنی لفظی
این (در ذوق) وکنایہ از موافق ذوق ولائق و
الف در (ب) زائد بقاعدۂ عام فارسی کہ در آخر

ہر یک لفظ اگر خواہند الف زیادہ کنند ہمچون گیرد
وگیرد او دال مہملہ در (ج) ہم زائد چنانکہ شفتالو
وشفتالو دو نون در (د) ہم زائد است چنانکہ
گذارش وگذارشن ودیگر ہیچ۔ آنچہ برہان بر (ج) خور درا
بفتح راے مہملہ گرفتہ بمعنی زیبد نوشت بخیال ما ہمعنی پیدا
نشود تا آنکہ (اندر خوردن) را بمعنی سزاوار وزیبا شدن
نگیریم واستعمال این بنظر نیامدہ اگرچہ موافق قیاس باشد
(اردو) لائق۔ سزاوار۔

اندرخون استعمال۔ بقول جامع بروزن عنبر گون رستنی باشد سطبر وخارناک واین ہمانست کہ
بر (اندروخون) بیاید (اردو) دیکھو اندروخون۔

اندرز بقول برہان بازاے ہوز بروزن کم عرض بمعنی (۱) پند ونصیحت و (۲) حکایت و (۳) وصیت
و (۴) کتاب باشد وصاحب ناصری بر وصیت ونصیحت قانع وہم او فرماید کہ (اندرزنامہ) وصیت نامہ
را گویند۔ صاحب سروری وجہانگیری ہم بر معنی اول وسوم قانع وصاحب رشیدی بر معنی اول خان آرزو
فرماید کہ بضم دال مہملہ بمعنی نصیحت است ومعانی دیگر اگر بہ ثبوت رسد مجاز باشد۔ صاحب جامع ذکر معنی
اول وسوم وچہارم کردہ (حکیم سنائی سے ۱) ہمہ اندرز من بتو اینست ٭ کہ تو طفلی وخانہ رنگین است ٭
(حکیم خاقانی سے ۱) مرا طبیب دل اندرز گونہ کرد است ٭ گزین سواد بترس از حوادث سوداہا بترش وتلخ
رضا دہ بخوان گیتی بر ٭ کہ نیشتر خوری ار شیر خوری حلواہا مؤلف عرض کند کہ اسم جامد فارسی زبان است

صاحبان مؤید وانند صراحت این کردہ اند و از کلام فیضی کہ صاحب انند نقلش کردہ فتح دال مہملہ ثابت است چنانکہ صاحب برہان گفتہ (س۵) آنگاہ کشود لب باندرز * انگیخت سخن بدلنشین طرز * (اردو) (۱) نصیحت مؤنث (۲) حکایت مؤنث (۳) وصیت مؤنث (۴) تحریر۔ کتابت۔ مؤنث۔

اندرزا بقول صاحبان برہان و ناصری و سراج و سروری بروزن صندل ساگاو زہرہ را گویند و آن سنگی بود کہ درمیان زہرۂ گاو یا شیردان متکون شود و بتازی حجر البقر گویند۔ صاحب محیط برآندرزا بزای پنجم فرماید کہ حجر البقر است و بر حجر البقر گوید کہ در اندلس سوَرس و بشیرازی اندرزا و بفارسے گاو دارو گویند و در ہند بہ گاو رَدہن معروف و در صیدنہ جاآور دہن معرب گاو ر دھن نوشتہ و گویند بہ فارسی مہرۂ زہرہ و گاو زہرہ نامند۔ گاہی در شیردان مادہ گاو یافتہ میشود۔ قائم مقام فاذ زہر باشد گرم و خشک در آخر دوم۔ محلل مسمن و مدر بول و حیض و جالی و مفتت سنگ و جہتہ یرقان و مرض ذبۂ اطفال نافع و منافع بسیار دارد (الخ) بخیال ما۔ اندرزا مرکب باشد از اندر کہ مزید علیہ در باشد و زا مخفف زہرہ بہ تبدیل ہاے ہوز با الف یا اسم فاعل ترکیبی باشد بمعنی پیدا شوندہ در داخل کہ زا امر است از زائیدن و خان آرزو در سراج ہم اشارۂ این بابہام کردہ یا اسم جامد باشد واللہ اعلم (اردو) گاورہن بقول صاحب جامع الادویہ۔ سنگ گاو۔ حجر البقر۔ گاے کے پتے مین ایک پتھری ہوتی ہے مشہور۔ زردی مائل۔

اندرفت بقول صاحب شمس بالفتح لغت فارسی است بمعنی شلم سرخ و سفید کہ او را کنجدہ گویند۔ دیگر کسی ذکر این نکردہ صاحب محیط ہم ازین ساکت و در تعریف شلم سرخ و سفید ہم نشان این یافتہ نمیشود و کنجدہ و را سے شلم است کہ برا کر دہک ذکرش کردہ ایم خیال ما اینست کہ در اسم بیان کردۂ صاحب شمس

تحریف راه یافت وکاتب چابکدست انرزوت را که بمعنی کنجده باشد اندرزفت نوشت ونمیدانیم که شلم سرخ وسفید را مرادف کنجده چه طور قرار داده بالجمله این لغتی است که متحقق نشد. ومعاصرین عجم هم ازین خبر ندارند۔

اندروا بقول برهان بروزن اندرزا (۱) بمعنی آرزو وحاجتمندی و (۲) سرنگون وآویخته وحیران وپریشان۔ صاحبان سروری وجهانگیری بذکر معنی دوم نسبت معنی اول می فرمایند که بمعنی حاجت و مراد باشد وما با ایشان اتفاق داریم زیرا که بدین معنی اصل این اندروایست باشد مبدل اندربایست وخیال خان آرزو همانست که بر اندربای ذکرش کرده ایم وحقیقت هر دو معنی وماخذ راهم همدرانجا نوشته ایم بالجمله اندروا بمعنی اول مخفف اندروای باشد که می آید واندروای مخفف اندروایست۔ وبمعنی دوم مخفف اندرواژ که می آید (کمال اسمعیل ے) ایکه از هر سرموی تودلی اندرواست ٭ یک سر موی تراهر دوجهان نیم بهاست ٭ (اردو) دیکھو اندربای

اندرواج بقول صاحب هفت بفتح اول وسکون نون وفتح دال وسکون رای مهمله وواو بالف کشیده وجیم زده بمعنی اندرواست که (۱) آرزو وحاجتمندی و (۲) سرنگون وآویخته وواژگون باشد دیگرکسی ذکر این نکرد **مؤلف** عرض کند که مبدل اندرواژ که بزای فارسی می آید زای هوز بدل شد به جیم همچون جوزه وجوجه صراحت معنی این بر اندرواژ کنیم ودرینجا همین قدر اشاره کنیم که این مرادف اندروانیست زیرا که اندروا به دو معنی آمده چنانکه بحث گذشت واندرواژ صرف یک معنی دارد وبحثش همدرانجا کنیم پس بخیال ما این بمعنی دوم است وبس (اردو) دیکھو اندرواژ

اندرواژ بقول خان آرزو وسراج بزای فارسی بروزن چنبرباز بمعنی نگونسار وآویخته۔ صاحب برهان گوید که مرادف اندرواکه (۱) آرزو وحاجتمندی (۲) سرگشته وحیران وسرنگون وآویخته باشد صاحب

ناصری فرماید کہ مرادف اندرواے و اندروائی ہمہ بیک معنی۔ صاحب جامع ہم اینہر دو معنی مرادف اندروا گفتہ۔ مؤلف عرض کند کہ با خان آرزو اتفاق داریم کہ صرف یک معنی نگونسار و آویختہ دارد و معنی حاجت مندی نیست و نباشد زیرا کہ ما ماخذ این را بر اندرباے بیان کردہ ایم کہ مرکب است از اندر و واژ و (واژ بزاے فارسی مبدل (واز بزاے عربی است) بمعنی عکس و قلب۔ کذا فی الکنز۔ پس معنی لفظی (اندرواژ) چیزی کہ در عکس و قلب باشد کنایہ از آویختہ و نگونسار۔ و معنی حاجت و حاجتمندی را ازین ہیچ تعلق نیست زیرا کہ ما بر اندرباے بیان کردہ ایم و بعض محققین ہم ذکر کردہ اند کہ اندرباے بمعنی حاجت مخفف (اندربایست) باشد و بایست اسم مصدر بایستن است پس معنی حاجت در اندرباے بہمین وجہ پیدا شد۔ اندرینصورت معنی مذکور را از اندرواژ پیدا کردن خلاف ماخذ و تسامح اہل تحقیق است فتامل۔ آنچہ صاحب ناصری

این را مرادف اندروائی نوشتہ است غلط کردہ است کہ اندروائی بمعنی حاجت مندی و سرنگونی است کہ می آید و یاے مصدری درو موجود است پس اندرواژ را بمعنی اندروائی گفتن غلط محض است (اردو) دیکھو اندرباے کے دوسرے معنی۔

اندرواہ بقول برہان بروزن لنگرگاہ بمعنی اندرواژ است کہ (۱) سرگشتہ و حیران و سرنگون و آویختہ (۲) احتیاج باشد۔ صاحب جہانگیری این را مرادف اندروا و اندرواژ گفتہ و صاحب جامع ہم بر معنی دوم آرزومند را اضافہ کردہ **مؤلف** عرض کند کہ اگر ہاے ہوز آخرہ را زائد گوئیم و این را مزید علیہ اندروا دانیم ہمچون خونخوار و خونخوارہ یا ہاے ہوز را مبدل یاے تحتانی گرفتہ این را مبدل اندرواے قرار دہیم ہمچون شایگان و شاہگان البتہ در آنصورت ہر دو معنی این درست باشد چنانکہ صراحت این بر اندرباے گذشت و لیکن این درست نیست کہ بہر دو معنی مرادف اندرواژ دانیم زیرا کہ بر اندرواژ

از تسامح اہل تحقیق خبر دادہ ایم (اردو) دیکھو اندربائے

اندروائے بقول برہان بروزن صندل سائے بمعنی اندرواہ باشد **مؤلف** عرض کند کہ اندروا مخفف اینست و ما صراحت ماخذ و تعریف این بر اندربائے کردہ ایم و این مبدل آنست کہ بائے موحدہ بہ واو بدل شود ہمچون آب و آو (اردو) دیکھو اندربائے

اندروایست بقول رشیدی مرادف اندربایست کہ گذشت ۔ بائے موحدہ بہ واو بدل شد ہمچون آب و آو (اردو) دیکھو اندربایست ۔

اندروائی بقول برہان بروزن کم پروائی بمعنی (۱) حاجتمندی و (۲) سرنگونی و سرگشتگی صاحب سروری گوید کہ بمعنی آرزومندی و حاجت و نگونساری و آونگی و صاحب جامع بذیل اندروا فرماید کہ اندروائی مصدر آنست ۔ **مؤلف** عرض کند کہ یائے مصدری بر اندروائے زیادہ شد ازینجاست کہ معنی مصدری پیدا کردہ است ولیکن نتوان گفت کہ اینا مصدر اندرواست (اردو) (۱) حاجتمندی مؤنث (۲) سرنگونی و سرگشتگی ۔ مؤنث ۔

اندروب بقول برہان و جامع بفتح اول و ضم ثالث بروزن کنندہ نام نوعی از جوشش است کہ پوست بدن را سیاہ و خشن گرداند و با خارش باشد و آنرا بعربی قوبا گویند صاحب ناصری فرماید کہ اندوب و آندوج مرادف این است کہ می آید ۔ صاحب جہانگیری گوید کہ ہمین را ہر آینہ اندروا ہم نام است و بہندی داد گویند ۔ خان آرزو در سراج ۔ اندروب و اندوب را مخفف این گفتہ صاحب انند صراحت فرماید کہ این لغت فارسی است ۔ بعض محققین این را بہ بائے فارسی نوشتہ اند بعوض بائے عربی در آخر (اردو) داد ۔ مذکر ۔ دیکھو ادرفن ۔

اندروج بفتح اول و جیم عربی در آخر بقول صاحب انند ہمان اندروپ باشد کہ گذشت **مؤلف** عرض کند کہ مبدل آن ۔ کہ بائے فارسی بجیم عربی بدل شود ہمچون پالیز و جالیز (اردو) دیکھو ادرفن ۔

اندروخون بقول برہان وہفت وانند بضم خاے نقطه دار و سکون واو و نون ۔ چوب دار شیشعان و آن رستنی سطبر خارناک باشد ۔ ماذکر این برانستلابوس کرده ایم و این را بیونانی اندروخوسون نام است وجا دارد که این مخفف آن باشد (اردو) دیکھو اشتلابوس ۔

اندرون بقول صاحب انند بالفتح وضم را مهمله (۱) بمعنی اندر که ترجمهٔ فی است و (۲) بمعنی دل و روده و (۳) باطن **مؤلف** عرض کند که (۱) مزید علیه اندر و مبدل اندران که الف بواو بدل شده اندرون شد همچون تاغ و توغ (انوری ۵۱) گر حرم را چون حریم حرمتت بودی شکوه ؛ اندرون کعبه هرگز آمدی عزی ولات ؛ (انوری ۵) بکف و ذوالفقار مرتضوی ؛ که بجرب اندرون چو شیر نراست ؛ و (۲) مجاز باشد که دل از اعضاے داخلی است و بمعنی شکم وغیر آن هم آمده و تخصیص با روده ندارد (سعدی ۵) توانم آنکه نیازارم اندرون کسی ؛ حسود را چه کنم کو زخود برنج دراست ؛ (وله ۳) اندرون از طعام خالی دار ؛ تا درو نور معرفت بینی ؛ و (۳) هم مجاز بمعنی اول است که ظاهر و باطن را بیرون و اندرون گویند (ظهوری ۵۳) تف داغ برون و اندرون دستی بهم دادست ؛ نفس هم شعله شد خواهم که خوش بریکدگر جوشم ؛ (اردو) (۱) دیکھو اندر (۲) دل پیٹ ۔ مذکر (۳) باطن مذکر ۔

اندرونی بقول صاحب انند بحواله فرهنگ فرنگ (۱) بمعنی باطن و درون و (۲) بمعنی کتان بهتر ۔ دیگر کسی از محققین ذکر این نکرد و بخیال ما معنی اول متعلق به اندرون است نه اندرونی که در اندرونی یاے نسبت باشد و معنی آن باطنی و درونی محققین بالا از غور کار نگرفته اند همچون داغ اندرونی و مرض اندرونی و حال اندرونی و نسبت معنی دوم عرض میشود که معاصرین عجم ساکت اند اگر سندی پیش شود ۔ اسم جامد نتوان گرفت که لباس کتان را در بلاد سرد اکثر داخل لباس ها می پوشند جا دارد که بهمین وجه کتان موسوم شد

بہ اندرونی (اردو) (۱) اندر کا جیسے ؎ اندر کا حال خدا ہی جانے ؎ (۲) عمدہ قسم کا کتان۔ صاحب آصفیہ نے کتان پر فرمایا ہے کہ ایک قسم کا باریک کپڑا جو علف یعنے گھانس سے تیار کیا جاتا ہے اس کا پہنتا بدن کی رطوبت وعرق کو جذب کرتا ہے۔ کہتے ہین کہ اگر کوئی فربہ اندام دُبلا ہونا چاہے تو جاڑے کے موسم مین کتان کا کورا کپڑا پہنے اور گرمی مین دہلا ہوا اور اگر لاغر ہونا منظور نہ ہو تو اس کے برعکس کرے شاعرون نے اسکی نسبت یہ خیال کیا ہے کہ وہ چاندنی مین ٹکڑے ٹکڑے ہو جاتا ہے۔ لیکن جن لوگون نے اس کا تجربہ کیا ہے وہ بے اصل بیان کرتے ہین بعض لوگ کہتے ہین کہ یہ کپڑا السی کے درخت کی چھال سے سن کے کپڑے کی طرح تیار کیا جاتا ہے اور نور ماہ کے سامنے اسے ٹھیرنے کی تاب نہین۔ تار تار الگ ہو جاتا ہے (تجمل ۵) باغ مین گلگشت کو آیا ہے کیا وہ رشک ماہ ؎ دامن گل ٹکڑے ٹکڑے جون کتان ہونے لگا ؎

اندرجست بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ بالفتح و فتح ہاے ہوز و سکون سین مہملہ و تاے مثناۃ لغت فارسی است بمعنی زعفران دشتی۔ دیگر کسی از محققین ذکر این نکرد۔ صاحب محیط ذکر این نفرمود و بر زعفران فرماید کہ اسم عربی است و بیونانی قروقس و بسریانی کرکم و بفارسی کیماس و در انگریزی بناقران و بہندی کیسر و کم کم و کنکم و کنکون و آن تارہاست شبیہ بعصفر و بسیار خوشبو و زرد تیرہ رنگ مائل بسرخی گرم در دوم و خشک در اول۔ قابض و محلل و منضج و مفتح و منافع بسیار دارد وجہ تسمیۂ این ہیچ معلوم نشد (اردو) کیسر بقول آصفیہ اسم مؤنث۔ زعفران۔ ایک قسم کا نہایت خوشبودار زرد پھول۔ ہماری راے مین اس کا ترجمہ جنگلی زعفران ہے اور مدراس مین کیسر کا پھول مشہور ہے اور خود ہمارے باغ مین ہے اس کا رنگ سفید اور ڈنڈیان سرخ مثل زعفران کے خوشبو جس سے کپڑے رنگتے ہین اور زرد رنگ خوشبودار کپڑون پر آجاتا ہے اہل دکن اسی کیسر کو ہارسنگار کہتے ہین غالباً

جنگلی زعفران بھی ہے۔ صاحب آصفیہ نے بھی اس کا ذکر کیا ہے۔

اندر ہندسی بقول صاحب شمس لغت فارسی است بالفتح ۔ بمعنی طول وعرض۔ دیگر کسی از محققین ذکر این نکرد وبخیال ما این ہمان اندازہ ہندسی است کہ بہمین معنی گذشت ۔ بہ تسامح صاحب شمس اندازہ صورت اندر گرفت یا کاتبین مطابع تصرف کردہ اند۔ وا ے برحال محققین کہ تحقیق شان از دست اہل مطابع برباد میرود و وا ے بر محققینی کہ سلسلۂ ردیف در حروف لغت قائم ندارند و مورد تصرف اہل مطابع می شوند (اردو) دیکھو اندازۂ ہندسی ۔

اندرین باغ چو طاوس بکار است مگس مثل ۔ صاحبان مخزنہ و امثال فارسی ذکر این کردہ اند و از محل استعمال ساکت۔ **مؤلف** گوید کہ فارسیان بصفت خال رخسارۂ محبوب استعمال این کنند مقصود آنست کہ چنانکہ وجود طاؤس زینت باغ و بہار افزاید ہمچنان وجود خال ہم بر روی محبوب باعث زیب و زینت است و روی محبوب را استعارہ کردہ اند از باغ (اردو) ع ۔ مگس خال ہے طاؤس ترے گلشن کا ۔

اندرستین بقول شمس بالفتح بمعنی آستین برزدہ و درمالیدہ ۔ فرماید کہ لغت فارسی است۔ دیگر کسی از محققین ذکر این نکرد و معاصرین عجم ہم ساکت اند و سند استعمال این پیش نشد۔ **مؤلف** گوید کہ اگر سند استعمال بدست آید توانیم قیاس کرد کہ مخفف اندر آستین است ہمچون تپسندر و دختندر کہ مخفف پسر اندر و دختر اندر کہ اشارہ اش بر کلمۂ اندر کردہ ایم و معنی لفظی اندر آستین غیر از آستین باشد متعلق بہ معنی دوم لفظ اندر و کنایہ از کسی کہ آستین برزدہ و آستین درمالیدہ و آستین بلند کردہ و مراد از شخص آمادہ و مستعد بکاری کہ درہمچو حالت عادت است کہ آستین را بسوی مرفق بلند کنند و برزنند و حصۂ ابتدائی دست بی آستین و برہنہ میشود۔ (اردو) آستین چڑھایا ہوا ۔ مستعد ۔ آمادہ ۔

(الف) **اندشمار** بقول صاحب انند (الف) بفتح اول وکسر دال وسکون شین معجمہ ورای مہملہ
(ب) **اندشمال** بمعنی (۱) درس و (۲) گفتار و (ب) بقولش بفتح اول وکسر ثالث وسکون شین معجمہ مثلہ
و (۳) بمعنی آواز بلند نیز۔ برای ہر دو لغت استناد کند از فرہنگ فرنگ و فرماید کہ ہر دو لغت فارسی
است حیف است کہ صاحبان تحقیق ازین ساکت اند و معاصرین عجم بر زبان ندارند و سند استعمال
پیش نشد۔ اگر شاہدے بدست آید توانیم عرض کرد کہ (الف) مخفف اندیشہ مادر است و اندشمار مخفف
آن و معنی لفظی اندیشہ مادر بہ قلب اضافت مادر اندیشہ و ظاہر است کہ از گفتار خیال و فکر و اندیشۂ
انسان می تراود و پیدا می شود از اینجاست کہ او را مادر اندیشہ گفتند و (ب) مبدل آن ہمچون چنار و چنال
و معانی دیگر مجاز گفتار (اردو) الف (۱) سبق مذکر (۲) گفتار بقول آصفیہ (فارسی) مؤنث۔ سخن
گویائی۔ کلام۔ تقریر۔ ب (۱) و (۲) دیکھو الف و (۳) بلند آواز۔ مؤنث۔

اندک بقول برہان بسکون کاف تصغیر اند باشد (کہ گذشت) بہار گوید کہ مقابل بسیار و بیش و گاہی
مقابل فراوان نیز آید اگرچہ ہر کدام مرادف ہم است و بحوالہ خان آرزو گوید کہ گاہی در مقام معدوم و
نفی مطلق ہم استعمال کنند مثل کم چنانچہ گویند ؎ زید کم مرتکب این کار می شود ؎ و غرض عدم ارتکاب
وے باشد (نظامی ؎) پس و پیش چون آفتابم یکی است ؛ فروغم فراوان فریب اندکیست ؛ و فرماید کہ
درین شعر غرض نہ آنست کہ من فی الجملہ فریب ہم دارم بلکہ مدعا آنست کہ فریب اصلا نیست چنانکہ تا کسی
بکسی گوید کہ ؎ دروغ کمتر بگو ؎ و غرض آن می باشد کہ من رخصت دادہ ام کہ اندک دروغ خود می گفتہ
باشی لیکن اختیار ماند این کلام بجہت آنست کہ آدمی بمقتضای بشریت از اقسام چنین قبائح بالکلیہ
پاک نمی تواند ماند پس اگر باین طور امرے کند ممکن الاتیان باشد و اگر خبری دہد محمول بر صدق تواند شد و

ازین قبیل است در این بیت (ب ۵) مرا دل یکی بود و پیمان یکی ہ درستی فراوان فریب اندکی ہ (اردو) تھوڑا۔ بہت تھوڑا۔

اندکان بقول برہان و جامع و سراج بروزن بندگان نام شہر و ولایتیست مابین سمرقند و چین و بقول ناصری شہریست در ترکستان۔ معرب این اندجان است وجہ تسمیۂ این متحقق نشد (اردو) اندکان ایک شہر اور ولایت کا نام ہے جو سمرقند اور چین کے درمیان واقع ہے اسی کا معرب اندجان ہے۔

اندک اندک ہمی شود بسیار مثل۔ صاحب محبوب الامثال ذکر این کردہ از محل استعمال ساکت بخیال ما این مثل مرادف (قطرہ قطرہ سیلے و اندک اندک خیلے) است کہ فارسیان بجائی زنند کہ مقصود بہ بیان این باشد کہ ہر چیز و ہر کار قلیل ہم چون سلسلۂ آن جاری باشد بصورت بسیار ظاہر شود و نتیجہ خوبی پیدا می کند (اردو) چھوئیون چھوئیون تال بھرتا ہے۔ بوند کا چوکا گھڑا وڈہلکا دے۔" صاحب محبوب الامثال نے اس کا ذکر فرمایا ہے۔ دکن مین کہتے ہین" کچھ کچھ آخر مین سب کچھ" مطلب یہ ہے کہ انسان اگر کسی کام کو کم کم اور مسلسل کرتا جائے تو آخر یہ وہ نتیجہ بخش ہوتا ہے اور بہت بھاری حیثیت پیدا کرتا ہے۔

اندک سال استعمال۔ بقول بہار بمعنی خورد سال است (میرزا جلال اسیر ۵) شوخی ہر ذرہ دارد آفتابی در بغل ہ پیر صبح از جلوۂ طفلان اندک سال بود ہ (اردو) خرد سال۔ بقول آصفیہ (فارسی) کم عمر۔ کم سن۔ صغیر سن۔ بچہ۔

اندکی جمال بہ از بسیاری مال مثل۔ صاحبان خزینۂ و امثال فارسی ذکر این کردہ اند۔ فارسیان این مثل را بہ ترجیح جمال استعمال کنند و این مخصوص است برائے زن یعنی چون کسی قصد عروسی کند و از حال عروس خبر گیرد و طالب زن دولت مند شود فارسیان این مثل را زنند مقصود آنست کہ دولت مندی زن را بدرجہ دوم خیال باید کرد اول چیزی کہ قابل دید

و مرجح بر دولت مندی اوست حسن و جمال باشد اگر زنی بسیار دولت منداست و زن دیگر دولت ندارد و لیکن اندکی جمال دارد ۔ این را ترجیح است	بر آن (اردو) دکن مین کہتے ہین ،، جب صورت نہ بھاے تو لین دین چولھے مین جاے ،، اس کا مطلب یہہ ہے کہ حسن زن کو دولتمندی پر ترجیح

اندلس بقول برہان بضم اول و ثالث و لام و سکون ثانی و سین بے نقطہ نام شہریست در حدود مغرب و نام جزیرۂ ہم ہست در بالاے کوہی و بہر دو معنی بفتح اول و ثالث و رابع ہم آمدہ ۔ صاحب ناصری در دیباچۂ کتاب بذیل آرایش چارم گوید کہ صاحب برہان در تحقیق لغت مسامحہ تمام کردہ است و در مقامش فرماید کہ نام الکہ ایست از مضافات اسپانیول و اسپانیول سلطنتی است از سلطنت ہاے مستقلۂ فرنگستان و مورخین عرب تمام اسپانیول را اندلس دانند و حقیقت آنست کہ چون در سنۂ ہفتاد و شش از ہجرت سپاہ اسلام از جانب عبد الملک مروان بہ تسخیر آن ملک مامور شد اول ولایتی کہ فتح شد ملک اندلس بود و باین نام مشہور شد پس بمرور ممالک دیگر مفتوح گردید و نیز از تواریخ و کتب معلوم می شود کہ لفظ اندلس واندلوس در زبان اہل اسپانیول نام طائفہ ایست کہ مولد و موطن آنہا قریب بحدود روس بود و در سنۂ چار صد و نہ مسیحیہ دلیست و سیزدہ سال قبل آغاز سنۂ ہجری بر ممالک اسپانیول مستولی گشتہ لیکن چون مورخین عرب ماخذ اصلی لفظ اندلس را در نیافتند ۔ چنانکہ رسم ایشان است نوشتند کہ یکی از فرزندان یافث بن نوح کہ اندلس نام داشت یکی از جزائر متصلہ بارض اسپانیول بطریق میراث یافتہ دران شہرے ساختہ باسم خود موسوم کرد و صاحب تقویم البلدان (ابو الفداء بفتح اول و ضم ششم ضبط کردہ است الخ) (اردو) اندلس ۔ اسپین ہسپانیہ (دیکھو اسپانیول)

اندمہ بقول برہان و ناصری و سروری و سراج و جامع و رشیدی بروزن سرمہ بیاد آوردن غمہاے گذشتہ (رودکی س) بہترین یاران و نزدیکان ہمہ ہا نزد شان دارم سرکیت اندمہ ہا بعض محققین در مصرع ثانی (شریکت اندمہ) نوشتہ اند صاحبان انند و شمس صراحت کنند کہ لغت فارسی است ـ مؤلف عرض کند کہ از سند رودکی می کشاید کہ اندمہ یاد و ذکر و بیان غمہاے گذشتہ باشد و جز این نباشد کہ این اسم جامد است و حالا بر زبان معاصرین عجم متروک (اردو) گزشتہ غمون کی یاد ـ

اندو بقول برہان بروزن الجو (۱) بمعنی اندرون باشد کہ مقابل بیرون است صاحب جہانگیری از حکیم فردوسی سند آوردہ (س) ازان جا یگہ شد باندوے شہر ہا کہ بردارد از روز شادیش بہرہا صاحب ناصری فرماید کہ مخفف اندرون باشد ـ **مؤلف** عرض کند کہ چرا نگوئیم کہ مبدل آندر باشد کہ راے مہملہ بواو بدل شود ہمچون کلار و کلاو و استعمال این کہ بلاے موحدہ شدہ است جز ازین نباشد کہ باے زائد است و بہ تحقیق ما (۲) بمعنی کلابہ و کلاہنگل کہ صراحت کامل این بر اندود می آید (اردو) (۱) دیکھو اندر کے پہلے معنی (۲) دیکھو اندود ـ

اندوب بقول برہان و جہانگیری و ناصری و جامع بروزن منکوب مرادف اندروب (افضل الدین کرمانی س) ترا رہ کے بود در پیش محبوب ہا کہ داری در ہمہ اندام اندوب ہا ما ذکر این بر اندروب ہم کردہ ایم و جز این نباشد کہ این مخفف آندروب است و بعض محققین آندروب را بباے فارسی گفتہ اند (اردو) دیکھو ادرفن ـ

اندوختہ بقول صاحب ناصری کہ بذیل اندوختن آوردہ مخفف اندوختہ کہ اسم مفعول اندوختن است فرماید کہ پارسی دری است کہ اہل کوہستانات بیشتر بآن متکلم بودہ اند خاصہ اہل تبرستان و رے و توابع آن

ابا باطاہر ہمدانی سے) نوای نالہ غم اندوختہ ذوالنون ؛ عیار زر خالص بوتہ ذوالنون ؛ فرماید کہ ذوالنون بمعنی دانا باشد (اردو) اندوختہ - اندوختن کا اسم مفعول - جمع کیا ہوا -

اندوج بقول برہان و جہانگیری و ناصری و جامع مرادف آندوب کہ گزشت - بخیال ما مبدل اندوپ است یعنی بعض محققین آندوب را بباے فارسی گفتہ اند درین صورت اندوپ ہم بباے فارسی باشد و فارسیان باے فارسی را بجیم بدل کردہ آندوج کردند ہچون پالیز و جالیز (اردو) دیکھو ادرفن -

اندوختن بقول برہان بروزن افروختن بمعنی (۱) جمع کردن و فراہم آوردن و (۲) بمعنی قرض واپس دادن ہم صاحب بحر بذکر ہر دو معنی این را کامل التصریف گفتہ و مضارع این آندوزد - صاحبان موارد و نوادر و جامع ہم ذکر این کردہ اند - صاحبان سروری و جہانگیری بر معنی اول قانع **مؤلف** عرض کند کہ ماخذ این آندوز باشد کہ اسم جامد فارسی زبان و اسم ہمین مصدر است کہ بمعنی فراہم و جمع آمدہ و تسامح اہل تحقیق است کہ آندوز را بمعنی جمع کردہ شدہ نوشتہ اند بالجملہ فارسیان زاے ہوز را بجاے معجمہ بدل کردند کہ عادت ایشان در اکثر افعال ہمین است و پس ازان علامت مصدر تن براو زیادہ کردہ مصدری ساختند - و معنی دوم مجاز آنست کہ اداے قرض ہم مماثل اندوختن است کہ پول قرض گرفتہ شدہ داخل بداخل شدہ است پس ادائی آن خرچ حقیقی نیست بخیال ما این مصدر را صلی است کہ وضع شد از اسم جامد فارسی زبان و بخیال مقننین فارسی اصلی و سماعی - و بہ تحقیق ما سماعی نیست زیرا کہ ثابت کردہ ایم کہ وضع شدہ است و جا دارد کہ ماخذ این اندوختن گیریم کہ بمعنی نفع و سودی آید شین معجمہ آخر را حذف کردہ بزیادت علامت مصدر با اندوختن کردند

کہ معنی حقیقی این نفع وسود کردن است ومجاز آن جمع کردن وفراہم آوردن ومعنی دوم مجاز واللہ اعلم (اردو) (۱) جمع کرنا (۲) قرض ادا کرنا ۔

اندوخنش بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ بفتح اول وضم ثالث وکسر خای منقوطہ و سکون شین معجمہ لغت فارسی زبان است بمعنی نفع وسود ۔ دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد ۔ اسم جامد است وجادارد کہ اسم مصدر اندوختن گیریم بحذف شین معجمۂ آخر (اردو) فائدہ ۔ مذکر ۔

(الف) **اندود** (الف) بقول برہان وجامع بروزن مقصود کاہ گل وگلابہ را گویند کہ بربام و

(ب) **اندودن** دیوار کردہ باشند وبقول ناصری بمعنی کاہ گل مالیدن فرماید کہ آنرا اندودن گویند وسیم اندود وزر اندود ودود اندود وامثال آن ازان برخیزد و (ب) بقول برہان (۱) کاہ گل وگلابہ مالیدن و (۲) مطلا وملمع کردن ۔ صاحب بحر فرماید کہ کامل التصریف ومضارع این اندایدو بقول بہار وسراج وسروری ومواد مرادف اندائیدن بہمہ معانیش کہ گذشت **مؤلف** عرض کند کہ (الف) بہ فتح واو از روی قواعد فارسی مضارع (ب) ولیکن استعمال این نیست بلکہ بجایش اندایدمستعمل کہ مضارع اندایدن است آنچہ صاحب بحر اندایدرا مضارع اندودن گفتہ درست نکردہ می بایست کہ صراحت می کرد کہ مضارع اندودن مستعمل نیست بہ تحقیق ما اندود (۱) ماضی اندودن بہ سکون واو ۔ و (۲) مخفف اندودہ کہ اسم مفعول اندودن است (جمال الدین عبد الرزاق ۵) درین متہرس زنگار خوردہ دود اندود کہ مرا بکام بد اندیش چند باید بود کہ حیف است کہ صاحب برہان وجامع این را بمعنی کلہ گل وگلابہ نوشت وسندی پیش نکرد وبہ تحقیق ما مجرد اندو بدون دال مہملۂ آخر بمعنی کاہ گل وگلابہ باشد کہ مبدل انداست ۔ الف بواو بدل شد ہمچو تاغ وتوغ واز ہمین اندو مصدر اندودن

یعنی (ب) وضع شد بزیادت علامت مصدر (دن) در آخرش۔ وآنچہ صاحب ناصری (الف) را بمعنی
کاہگل مالیدن گفتہ غلط محض است بالجملہ تحقیق شد کہ (ب) مصدریست مرکب از آند و معنی حقیقی این
(۱) گلابہ کردنست و (۲) مجازاً بمعنی ملمع کردن ونہفتن وپرشدن چیزی بچیزی و در استعمال فرس بمعنی
لازم ہم آمدہ چنانکہ در ملحقات می آید (اردو) (الف) (۱) لیپا۔ گلابہ کیا۔ اندودن کا ماضی کل معنون
کے لئے۔ (۲) لیپا ہوا۔ گلابہ کیا ہوا۔ اندودن کا اسم مفعول۔ تمام معنون مین (ب) (۱) گلابہ کرنا لیپنا
(۲) ملمع کرنا۔ ایک چیز کو دوسری چیز مین چھپانا۔ بھرجانا۔

اندودن آتش

استعمال۔ بمعنی پر از آتش و آتشین شدن است از ہمین مصدر است آتش اندود مخفف آتش اندودہ بمعنی آتشین چنانکہ صائب گوید (ص) نہ شد روشن چراغم از عذار آتش اندودش ۔ مگر چشمی دہم در موسم خط آب از دودش ۔ مخفی مباد کہ این متعلق است بمعنی مجازی اندودن کہ گذشت۔ استعمال مصدر اندودن درینجا بمعنی لازم شدہ۔ (اردو) آتشین ہونا۔

اندودن آفتاب

استعمال۔ بمعنی پر از آفتاب شدن کہ کنایہ باشد از روشن شدن چنانکہ ظہوری گوید (ص) زشمع رایت اگر سایہ بر سہا افتد ۔ شود درون و برون شب آفتاب اندود ۔ مخفی مباد کہ آفتاب اندود درین شعر مخفف آفتاب اندودہ باشد۔ و اندودن متعلق بمعنی مجازش و درین شعر بمعنی لازم مستعمل شد (اردو) روشن ہونا۔

اندودن پوست بشیرینی

استعمال۔ بمعنی پر از شیرینی بودن (شیخ شیراز ص) چو خرما بشیرینی اندودہ پوست ۔ چو بازش کنی استخوانی درو ست ۔ مخفی مباد کہ استعمال اندودن درین شعر بمعنی لازم آمدہ است و متعلق بمعنی مجازیش کہ گذشت (اردو) شیرین ہونا

اندودن چاک

استعمال بمعنی چاک داشتن و چاکدار بودن است چنانکہ والہ ہروی گفتہ (ص)

ضعف و آلہ را و بجیہ زخمہائے خویش دید ٭ از تعجب بخیہ زد آن تار چاک اندود را ٭ مخفی مباد کہ چاک اندود دریجا مخفف چاک اندودہ بمعنی چاک دار و پُر از چاک است و اندودن درین شعر بمعنی لازم مستعمل و متعلّق بمعنی مجازش کہ گذشت۔ (اردو) چاکدار ہونا۔

اندودن چمن استعمال۔ بمعنی چمن داشتن است و سرسبز و پُر بہار بودن چنانکہ میرزا بیدل فرماید (ع) شوق موسیٰ نگہم رام تسلّی نشود ٭ تا دو عالم چمن اندود تجلّی نشود ٭ مخفی مباد کہ چمن اندود دریجا بمعنی لازم است و متعلّق بمعنی مجازش کہ گذشت (اردو) پر بہار ہونا۔ سرسبز ہونا۔

اندودن خرقہ از دود استعمال بمعنی پُر شدن خرقہ از دخان است چنانکہ عرفی گوید (ع) ما سیدِ ازتیم شیدا نیک بدوش انداختیم ٭ خرقۂ از دود آتش خانۂ اندودہ را ٭ مخفی مباد کہ این متعلّق است بمعنی مجازی اندودن کہ گذشت و استعمال اندودن درین شعر بمعنی لازم آمدہ (اردو) خرقہ کا دُھوئیں سے بھر جانا۔

اندودن دیوار از طلا استعمال۔ بمعنی ملمّع کردن از طلا است و متعلّق بمعنی مجازش کہ گذشت (ملّا قاسم مشہدی ع) خانۂ ما را چو گل از خون دل رنگین کنند ٭ آنکہ دیوار خزان را از طلا اندودہ است ٭ (اردو) دیوار پر طلا کاری کرنا۔

اندودن صبح استعمال۔ پُر از صبح و کنایہ از روشن شدن چنانکہ ملّا علی رضا تجلّی گوید (ع) نقابش از صفائے چہرہ صبح اندودمی گردد ٭ گل رخسارش از مہتاب گرد آلودمی گردد ٭ مخفی مباد کہ اندودن دریجا متعلّق بمعنی مجاز اوست کہ گذشت و استعمالش درین شعر بمعنی لازم (اردو) روشن ہونا۔

اندوزر بقول برہان و ناصری بر وزن سر دوز بمعنی (۱) فراہم آوردہ و جمع کردہ شدہ باشد و (۲) امر باین معنی یعنی صاحبان سروری و رشیدی نسبت بمعنی اول گویند کہ بمعنی جمع کنندہ و جمع کن (خسرو

سنه) نقد بقا را عمل اندوز کن ٭ قیمت فردائے خود امروز کن ٭ (بدر الدین ساجرمی ۲۵) گنجہا گیرد سائلان را بخش ٭ دوست اندوز و دشمنان را سوز ٭ **مؤلف** عرض کند کہ معنی اول بیان کردہ محققین بالا اعم از ینکہ فاعلی باشد یا مفعولی متعلق باسم فاعل و مفعول ترکیبی است کہ بحالت ترکیب امر با اسمی پیدا شود و معنی دوم متعلق است از مصدر اندوزیدن کہ می آید و فارسیان برائے مصدر اندوختن ہم ہمین اندوز را بمعنی امر استعمال کردہ اند ولیکن بہ تحقیق ما اندوز (۳) بمعنی مطلق فراہم و جمع باشد چنانکہ ذکرش بر مصدر اندوختن گذشت و ہمین است اسم مصدر اندوختن بقاعدۂ تبدیل یعنی (اندوخ) و اسم مصدر اندوزیدن بدون تبدیل و معاصرین عجم با ما اتفاق دارند (**اردو**) (۱) جمع کیا ہوا۔ (۲) جمع کر (۳) جمع۔ اندوختہ۔

اندوزانیدن بقول صاحب موارد متعدی اندوختن است کہ گذشت **مؤلف** گوید کہ چرا نگوئیم کہ متعدی اندوزیدن کہ کار از اصل گرفتن بہتر است از مبدّل و این ہم درست نباشد کہ متعدی اندوزیدن یا اندوختن گوئیم زیرا کہ اندوختن ہم متعدی است بلکہ باید کہ اندوزانیدن را متعدی بدو مفعول دانیم کہ معنی این جمع و فراہم کنانیدن است۔ دیگر کسی از محققین مصادر ذکر این مصدر نکرد ولیکن موافق قواعد فارسی و مطابق قیاس است۔ (**اردو**) جمع کرانا۔

اندوزہ بقول انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ لغت فارسی است و بالفتح بمعنی بنفشہ باشد۔ صاحب محیط ذکر این نکرد و بر بنفشہ فرماید کہ اسم فارسی است و معرب آن بنفسج و بفارسی کاکوش ہم گویند و بعربی فرفیر و بروحی اثرو ہو و بیونانی ابرو ولیریانی مکیناس بسرد و تر در اول شمیدن آن مسکن صداع حار و در آن رطوبت فضلیہ و تلئین و حرارت اندک و لطافت و لزوجت و ازلاق و جذب و اسہال

است و منافع بسیار دارد حیف است کہ محققین فرس از اندوزہ ساکت اند و خیال ما جز این نیست کہ ہاے لیاقت برلفظ اندوز زیادہ کردہ نام این نبات نہادہ اند کہ لائق جمع کردن است نظر بر منافع آن کہ متاع قیمتی را ماند (اردو) بنفشہ بقول آصفیہ (فارسی) اسم مؤنث۔ ایک بوٹی کا نام ہے جو اکثر برفانی پہاڑون پر یا لب دریا پیدا ہوتی ہے۔

اندوزیدن بقول موارد (۱) بمعنی جمع کردن و فراہم آوردن و (۲) قرض واپس دادن۔ مرادف اندوختن۔ صاحبان ضمیمہ برہان و نوادر ہم ذکر این کردہ اند و بقول کامل التصریف و مضارع این اندوزد۔ **مؤلف** عرض کند کہ مرکب است از اسم جامد اندوز و یاے معروف و علامت مصدر دن و بقول مقننین فارسی مصدر جعلی و ما اصلی گوئیم از انکہ از اسم جامد فارسی زبان وضع شد و صراحت کامل سپردہ و معنی این بر اندوختن گذشت (اردو) دیکھو اندوختن۔

اندوشہ بقول صاحب انند بحوالہ فرہنگ فرنگ بفتح اول و ضم ثالث و فتح شین معجمہ لغت فارسی است نام گلی است و ہیچ صراحت مزید نکرد و محققین فرس و مفردات طب ازین ساکت اند حیف است کہ بیان مجمل افادہ نہ بخشید و معلوم نشد کہ کدام گل است و در السنۂ غیر چہ نام دارد (اردو) اندوشہ فارسی مین ایک پھول کا نام ہے۔

اندوک بقول صاحب انند بحوالہ فرہنگ فرنگ بفتح اول و ضم ثالث لغت فارسی است و بمعنی سختی و رنج باشد۔ دیگر محققین فرس ازین ساکت اند **مؤلف** گوید کہ ضرر نیست کہ مبدل اندوہ باشد کہ می آید فارسیان ہاے ہوز را بہ کاف عربی بدل کنند ہمچون پروانہ و پروانک (اردو) سختی۔ مؤنث۔ رنج۔ مذکر۔

اندول بقول برہان و ناصری و جامع بروزن معقول گلیمی باشد کہ آنرا بر چہار چوب با ہیچہا محکم کنند و بجہت استراحت بر آن نشینند و این در ملک زنگبار معمول است۔ صاحب سروری بحوالۂ نسخۂ الحلیمی گوید کہ نشست گاہ حکام باشد چنانکہ اسدی گوید (ع) نشستنگہ ناز داندو کام ہا در آن بومش اندول خوانند نام ہا خان آرزو در سراج فرماید کہ این لفظ غیر فارسی باشد و عجب است کہ صاحب فرہنگہا ازان غافل ماندہ اند و صاحب انند صراحت کند کہ لغت فارسی است **مؤلف** گوید کہ جا دارد کہ فارسیان لغت زنگبار را استعمال کردہ باشند۔ (اردو) وہ چارپائی جس پر کمبل بجائے نواڑ سنڈ ہا ہوا ہو۔

اندون بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ بفتح اول وضم ثالث لغت فارسی است بمعنی کاہگل و کلابہ دیگر کسی از محققین ذکر این نکردہ و سندے ہم پیش نشد و ظاہر اغلطی کتابت باشد کہ بر آند و نون زیاد کردہ اند اگر سندے بدست آید توانیم گفت کہ نون زائد است بر آند و کہ بہمین معنی گذشت ہمچون گذارش و گذارشن (اردو) دیکھو آندو۔

اندوند بقول برہان و ناصری و جامع بفتح رابع و سکون نون و دال ابجد از اتباعت بمعنی تار و مار کہ زیر و زبر شدہ و از ہم پاشیدہ خان آرزو در سراج بہ دو واو (اندووند) آوردہ **مؤلف** عرض کند کہ حیف است کہ سندی پیش نشد و بخیال ما قول خان آرزو ہم صحیح باشد کہ (تارمار) و (تارو مار) ہر دو آمدہ و بہ تحقیق ما این مرادف تارمار و زیر و زبر نباشد بلکہ معنی این محض آلودہ و ملوث کہ ماخذ این ہمان اندا است کہ بمعنی کاہگل گذشت و آند در ینجا مخفف آن کہ اصل این (انداوندا) بود الف چہارم و ہشتم حذف شدہ (اندوند) باقی ماند و اگر بقول خان آرزو دو واو گیریم۔ واو دوم برای عطف باشد (اردو) لتھ پتھ۔ بقول آصفیہ آلودہ۔ ملوث۔ بھرا ہوا۔ شور بور۔ شرابور۔ خستہ حال۔

اندوہ بقول برہان بروزن انبوہ گرفتگی دل و دلگیری را گویند خان آرزو در سراج فرماید کہ بحذف واو مخفف آن و اندہان جمع این (کہ ذکرش بجاے خودش آید) بہار گوید کہ اندوہ بمعنی غم و ملال و فرماید کہ بالفظ خوردن و داشتن و کشیدن و گفتن مستعمل بخیال ما انحصار این مصادر خوب نیست چنانکہ از ملحقات ظاہر شود و بقول صاحب کنز کہ محقق ترکی زبان است و ہم بقول انند این اسم جامد فارسی است بمعنی غم و ہم۔ **مؤلف** عرض کند کہ ہمین است اسم مصدر اندوہیدن کہ می آید (عرفی ؎) راحت آمد تا کشاید قفل اندوہ از دلم ؛ از کلید و دست خود کمیشت خاکستر گذاشت ؛ (**اردو**) اندوہ بقول امیر (فارسی)۔ مذکر۔ رنج و غم (آتش ؎) طفلی سے سامنا غم و اندوہ کا رہا ؛ کیا کیا نہ حادثے ہوے ہم پر قدیم سے ؛

اندوہ آمدن استعمال۔ بمعنی واقع شدن رنج و غم باشد صاحب آصفی ذکر این کردہ (نظامی گنجوی ؎) چو اندوہ آید شو ناسپاس ؛ نہ محکم تر اندوہ اند ہراس ؛ (**اردو**) مبتلاے رنج و غم ہونا۔ رنج پہنچنا۔

اندوہان بقول صاحب انند۔ جمع اندوہ۔ برخلاف قیاس و صاحب برہان بر اندہان نوشتہ کہ جمع اندوہ باشد برخلاف قیاس چہ بغیر از جانور را بالف و نون جمع نتوان کرد۔ خان آرزو در سراج بذیل اندوہ فرماید کہ درین تامل است چرا کہ درختان و نہالان و ابروان و چشمان بسیار آمدہ و حق آنست کہ قیاسی بدو وجہ است یکی آنکہ وجہ صحت لفظ تو اند شد چنانکہ ہرجا با و نون جمع شوند واو اول ساکن بود جائز است کہ ہر دو بمیم بدل شوند چنانکہ خنب و خم و دنب و دم و چنانکہ الف در اوائل کلمات بیا بدل شود ہمچون الکدش و یکدش و ارمغان و یرمغان و نیز بہ ہاے ہوز بدل شود ہمچون انگامہ و ہنگامہ و وجہ دوم آنست کہ حکم بوجوب آن کنند مثلاً گویند کہ

جمع الف ونون۔ غیر جاندار را درست نیست و
نفی چیزی که بر منفی محمول نشود به کلمهٔ نادرست نیست
ومراد ازین آنست که ہر جا چنین کلمه واقع شود بی مراعات
ولحاظ روزمرّه چنان بعمل آرند پس آنچه دریں باب مخالف
باشد بر ہمان قدر که مسموع وآمده باشد اقتصار نمایند
وبیدان وچناران نگویند چنانکه درختان ونہالان
وہمچنین بجاے ناکام۔ نامقصود نیز نگویند (انتہی)
مؤلف عرض کند که خان آرزو بطور اعتراض
بر برہان بحثی که کرده است وتصفیه که در آخر بحث
خود فرموده از آن تردید قول برہان نمی شود وحق آنست
که قاعدهٔ جمع که صاحب برہان ذکرش فرموده و
الف ونون را با جانوران مخصوص کرده مقصود عامش
از جانداران است یعنی مطلق حیوان که انسان ہم
دران شامل باشد وبقول محققین فارسی ہم جمع با الف
ونون مخصوص است با ذوی الارواح وآنچه برخلاف
این کلیه براے غیر ذوی الارواح ہم استعمال این یافته
شد مستثنی باشد ہمچو درختان وہمین قسم استثنا در
جمع غیر ذوی الارواح ہم یافته شده که تخصیص آن دران
یافته نشد چنانکه بعض محققین ومتقدمین انسانان را
انسان ہا وشیران را شیرہا ہم آورده اند واین ہم
استثنا باشد در استعمال وجا دارد که این قسم استثنا
بضرورت شعر گیریم بہرحال قاعدهٔ که محققین فرس
بلحاظ کثرت استعمال قائم کرده اند قیاسی است و
منظورُ استعمال که برخلاف آن یافته شد سماعی است
وآنچه خان آرزو فرماید که اتّباع سماعی در ہمان
الفاظ مخصوص که سماعت یافته شد عیبی ندارد و
برخلاف آن درست نیست نسبت این عرض می شود
که پابندی ما را بر استعمال پیشینیان مخصوص کردن مرده
پسند نیست وما استعمال معاصرین عجم را اندر تخصیص
فائق تر دانیم از متقدمین ومتاخرین زیرا که در ہر زمان
اصلاح زبان می شود وآنچه حالا در روزمرّهٔ فارسیان
اہل زبان است بحق ما بہتر وموافق محاوره باشد بر
خلاف محاورهٔ پیشینیان وہمین اصول در ہر یک
زبان اولی وقابل (اردو) رنج۔ غم۔ بحالت جمع

اندوہ بردن استعمال۔ دفع کردن رنج وغم است صاحب آصفی ذکر این کردہ (تاثیر اصفہانی ؎) برد اندوہ زدل تہمت زرداری ہم ٭ داغ بردل نبود لالۂ عباسی را ٭ (اردو) رنج وغم مٹانا۔ دفع کرنا۔

اندوہ بودن در دل استعمال۔ بمعنی بودن رنج وغم است کہ حاصل آن مبتلای رنج وغم بودن باشد۔ صاحب آصفی ذکر اندوہ بودن کردہ (وحشی یافعی ؎) دران پیری کہ صد غم حاصلش بود ٭ ہمان اندوہ یوسف در دلش بود ٭ (اردو) غم رہنا۔ غم ہونا۔ مبتلاے رنج وغم ہونا رہنا۔

اندوہ پرسیدن استعمال۔ استفسار رنج وغم کسی کردن و رنج وغم کسی را دریافت کردن باشد صاحب آصفی ذکر این کردہ (خسرو ؎) اندوہ جدائی زکسی پرس کہ یکچند ٭ دور فلک از صحبت یار انش جدا داشت ٭ (اردو) رنج وغم کی حالت دریافت کرنا۔ پوچھنا۔

اندوہ پیشہ استعمال۔ فارسیان بصفت دل استعمال این کردہ اند یعنی کسی کہ پیشۂ او اندوہ وغم است و مبتلای رنج وغم می ماند (عرفی ؎) وارم بچشم او دل اندوہ پیشہ را ٭ غافل کہ مست می شکند زود شیشہ را ٭ (اردو) مبتلای رنج وغم۔

اندوہ داشتن استعمال۔ بمعنی رنج وغم داشتن و مبتلاے رنج وغم بودن است۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ (فغانی شیرازی ؎) دلم زروز بد خویش ماتمی دارد ٭ چہ ماتم است کہ اندوہ عالمی دارد ٭ (اردو) رنج وغم رکھنا۔ مبتلاے رنج وغم ہونا۔

اندوہ دانستن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی واقف بودن از رنج وغم است (خسرو ؎) تو سہل می شماری اندوہ خسرو آری ٭ آنکو ندیدہ رنجی اندوہ کس چہ داند ٭ (اردو) رنج وغم و اندوہ سے واقف ہونا۔

اندوہ رسیدن استعمال صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی رنج وغم رسیدن باشد و مبتلای رنج وغم شدن (نظیری نیشاپوری ؎) زبس بود

دل خود کام و ناسپاس مرا ؏ زروی ہم رسد اندوہ بتقیاس مرا ؏ (اردو) رنج پہنچنا جیسے ؏ میرے دلکو اس واقعہ سے رنج پہنچا ہے ؏ مبتلاے رنج و غم ہونا۔

اندوہ کاستن استعمال ۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی کم کردن و شدن اندوہ باشد۔ (خسرو ؎) کہ بہ نعمات تر و اندوہ کاہ ؏ یافتہ در عرصۂ باخرز راہ ؏ (اردو) رنج و غم گھٹانا گھٹنا

اندوہ کشاد استعمال بقول صاحب شمس بمعنی غمگسار **مؤلف** عرض کند کہ اگر معنی بیان کردہ اش را تسلیم کنیم متعلق باشد باندوہ کشایدون دال مہملہ در آخر کہ اسم فاعل ترکیبی باشد از اندوہ کشادن۔ اندوہ کشاد بدال مہملہ در آخر بدین معنی غلط است دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد۔ شک نیست کہ فارسیان (یادکرد) را بمعنی یادگار استعمال کردہ اند ولیکن اندوہ کشاد را بغیر وجود سند استعمال تسلیم نہ کنیم (اردو) غمگسار بقول آصفیہ (فارسی) اسم مذکر غمخوار ۔ ہمدرد ۔ دلسوز (عارف ؎) جاگے گا ایک

شام سے کسطرح صبح تک ؏ درکار مجھ مریض کو ہیں غمگسار دو ؏

اندوہ کشیدن استعمال صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی رنج و غم کشیدن و مبتلای رنج و غم شدن است (فخری اصفہانی ؎) از ان پس کہ کشیدم زتب بسی اندوہ ؏ ز فرط خواب ملالت زدم بسی آسا ؏ (اردو) رنج کھینچنا ۔ رنج و غم میں مبتلا ہونا۔

اندوہ گسار استعمال ۔ بقول بہار شکنندۂ اندوہ باشد و سند این بر (اندہ گسار) می آید کہ مخفف این است و کنایہ باشد از غمخوار و متعلق باشد از (اندوہ گساردن) کہ بمعنی اندوہ خوردن است و کنایہ از غمخواری کردن و غمخوار شدن (اردو) غمگسار دیکھو اندوہ کشاد۔

اندوہگین استعمال ۔ بقول بہار بہ معنی غمگین است و سند این از کلام ظہوری یافتہ ایم (؎) ندارم شکوہ گر خاطرم اندوہگین باشد ؏ دل دلداری خواہد چنان باشد چنین باشد ؏ مخفی مباد کہ گین بقول برہان بمعنی صاحب و خداوند آمدہ چون با کلمہ ترکیب کنند ہمچون غمگین و

شرمگین و بمعنی صفت ہم ہست ہرگاہ با وصف مرکب
سازند و بعضی گویند بمعنی پر است کہ در مقابل خالی
باشد چہ گین در اصل آگین بود (الخ) **مؤلف**
عرض کند کہ توجیہ آخرین انوری (**اردو**) اندوگین
بقول امیر غمگین۔ رنجیدہ (وزیر ؎) ہمراسب
دشمنوں کا چاہتے ہیں ہا میں خوش ہوں جب سے
دل اندوہگین ہے ہا

اندوہگین باشیدن استعمال بمعنی غمگین
بودن است سند این بر اندوہگین گذشت (**اردو**)
غمگین ہونا۔ غمگین رہنا۔ اندوہگین رہنا۔

اندوہ ماندن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر
این کردہ کہ بمعنی باقی بودن رنج وغم است (فغانی
شیرازی ؎) خود در العشق لالہ رخان سوختیم تا مگر
اندوہ دوزخ و ہوس جنتم نماند ہا (**اردو**) رنج
وغم رہنا۔

اندوہناک استعمال بقول بہار مرادف
اندوہگین۔ **مؤلف** عرض کند کہ ناک بقول
برہان لفظی است کہ بجہت بیان اتصاف موصوف
بصفتی در آخر کلمات می آورند زیرا کہ دلالت میکند
بر داشتن چیزی ہمچون طربناک و غمناک و مانند آن
(انوری ؎) تا بود ز اختلاف جنبش چرخ ہا گہی اندوہناک
و دیگر شاد ہا (**اردو**) اندوہناک۔ بقول امیر
بمعنی اندوہگین (بحر ؎) نکتورے بات بات
میں ہیں خوب ہے یار کی ہا کیا غم ہے کوئی خوش ہو
کہ اندوہناک ہو۔

اندوہیدن بقول صاحب انند بحوالہ فرہنگ
فرنگ بالفتح مصدر فارسی است بمعنی غمگین شدن
۔ دیگر کسی از محققین بمصادر فرس ذکر این نکرد و
سندی پیش نشد ولیکن موافق قیاس است و بقاعدہ
مقننین فارسی مصدر جعلی کہ بزیادت یاے معروف
و علامت مصدر (دن) بر لفظ اندوہ وضع شد
و باصول ما مصدر اصلی کہ از اسم جامد فارسی زبان
وضع کردند۔ کامل التصریف۔ مضارع این اندوہد
(**اردو**) غمگین ہونا۔

(الف) اندہ (ب) اندہان (الف) بقول برہان وجامع وناصری مخفف اندوہ باشد و(ب) بقول ش جمع اندہ وما صراحت کامل (ب) بر اندوہان کردہ ایم کہ جمع اندوہ گذشت (انوری ع) بارا ندہ مکش کہ بار دگر ہا برہانیدت از غم ایزد بازہ صاحبان سروری وجامع وناصری وبرہان ہم ذکر (ب) کردہ اند (سروری ع) روزی سہ چار اندہ او داشت ہر کسی ؛ آن سوز بر طرف شد وآن اندہان نماند ؛ (اردو) (الف وب) دیکھو اندوہ اور اندہان ۔

اندہ خوردن استعمال ۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی غمگین شدن است (خسرو ع) مگوای پند گو اندہ مخور بیہودہ چندین ؛ چہ خار از پاکشی آنرا کہ پیکان در دلش باشد ؛ ۔ (اردو) غم کھانا ۔ بقول آصفیہ رنج اٹھانا ۔ (ع) غم کھاتا ہون لیکن مری نیت نہین بھرتی ؛

اندہ قوقو بقول برہان بضم دو قاف وسکون دو واو ۔ دوائیست کہ آنرا حنذ قوقی خوانند ۔ کلف را نافع است وما ذکر این بر آزورد کردہ ایم وصاحب برہان بر آزورد صراحت کردہ است کہ اندہ قوقو لغت فارسی است وما خذ این جز این نباشد کہ معنی حقیقی این تکمۂ رنج وغم باشد ۔ بقول محیط کہ بر آزورد مذکور شد مولد خون عکس غلیظ است ومضار این زائد از منافع وجا دارد کہ این نام را بلحاظ منافعش گیریم کہ تکمۂ پیرہن محافظت جسم کند وپیرہن را بر بدن انسان چیست و درست میکند پس اندرین صورت معنی این بند واصلاح کنندۂ رنج وغم باشد کہ کنایہ الیست دلپس (اردو) دیکھو ازورد ۔

اندہ گذاشتن استعمال ۔ بمعنی مبتلای اندوہ کردن واندوہ را بحال خود گذاشتن و بہ دفع آن نپرداختن ۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ (خاقانی ع) اندہ گسار من شدہ اندہ من گذاشتہ

وامق چه کرد از غم عذرا من آن کنم ٭ (اردو) رنج و غم مین مبتلا کرنا۔ رنج و غم کا دفعیہ نکرنا۔

(الف) **اندہ گسار** استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ مرادف و مخفف اندوہ گسار است که گذشت و سند این بر اندہ گذاشتن مذکور شد و این متعلق است با مصدر ۔۔۔۔۔

(ب) **اندہ گساردن** صاحب آصفی ذکر این هم کردہ که بمعنی شکستن اندوہ باشد (اشرفی سمرقندی ۵) خندہ خندان ببند و برلب نهاد ٭ جام می آن هچو می اندہ گسار ٭ (اردو) (الف) غم گھٹانے والا۔ اندوہ گسار (ب) غم گھٹانا

اندہ گفتن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ که بمعنی بیان رنج و غم کردن است (سعدی شیرازی ۵) مگو اندہ خویش با دشمنان ٭ که لاحول گویند شادی کنان ٭ (اردو) رنج و غم کی حالت بیان کرنا۔

(الف) **اندی** (الف) بقول برہان و هفت بر وزن لندی (۱) بمعنی خاصه باشد که در مقابل

(ب) **اندیدن** خرج است و (۲) بمعنی امیدواری هم و (۳) بجای لفظ تو که باشد که هم استعمال کنند و (۴) بمعنی آن لحظه هم که ایام گذشته باشد و (۵) تعجب را نیز گویند و (۶) بمعنی نیز هم آمده که بعربی ایضًا خوانند و نسبت (ب) فرماید که بر وزن خندیدن (۱) بمعنی تعجب کردن و (۲) سخنی را نیز گویند که از روی شک و ریب و آهستگی گفته میشود۔ صاحب نوادر نسبت معنی سوم (الف) فرماید که بمعنی تو که و باشد که و نسبت (ب) فرماید که بمعنی گمان بردن و سخن بگمان گفتن۔ و صاحب جامع نسبت (الف) باتفاق معانی برہان نسبت معنی سوم گوید که کلمهٔ تمنی و آرزو باشد۔ صاحب بحر نسبت (ب) با برہان متفق و فرماید که سالم التصریف است۔ و بقول ناصری سخنی که از روے شک و ریب و آهستگی و حیرت و تعجب گفته شود و بقول موارد تعجب کردن و سخن بگمان و شک گفتن و فرماید که حاصل بالمصدر این آند و مضارع این آندد۔ خان آرزو در سراج بر معنی دوم

(ب) متعلق با برہان و معنی اوّلش را غلط دانند و صاحبان سروری و جہانگیری ہم بر معنی دوّمش قانع کہ سخن بشک گفتن باشد بخیال ما (الف) اسم جامد و اسم مصدر (ب) باشد و ترکیب (الف) جز این نباشد کہ لفظ آند را با یای نسبت مرکب کردہ آندی کردند و معنی حقیقی آن منسوب بہ چند و منسوب بمقدار غیر معین و حاصل آن مشتبہہ و شاید کہ آند ہم بمجاز بمعنی شک و گمان بر معنی چارمش گذشت پس معنی سوم (الف) اصل است یعنی باشد و بود و شاید کہ اظہار شک کند و یقین ندارد چنانکہ خان آرزو آوردہ (سـ۵) گر روی باغ زرد شد از فصل دے چہ باک ؛ اندی کہ سرخ باشد روی خدائیگان ؛ و معنی دوم بیان کردۂ برہان متعلق است با معنی ششم آند کہ گذشت و بزیادت تحتانی مصدری یا نسبت معنی امیدواری پیدا کند و نسبت معنی اول حیف است کہ سندی پیش نشد مشتاق آن باشیم کہ خصوصیت و خاصۂ متبائن است از ماخذ۔ و چارہ نیست کہ بدین معنی اسم جامد گیریم حالا عرض میشود نسبت معنی چارم الف کہ بخیال ما مرکب است با آن (اسم اشارہ) و دی بمعنی روز گزشتہ و مجازاً بمعنی آن لحظہ گذشتہ کہ فارسیان در استعمال خود ممدودہ را مقصورہ مضموم خوانند و حقیقت معنی پنجم و ششم جز این نیست کہ آندی اسم جامد فارسی زبان است ۔ و مصدر (ب) وضع شد از (الف) بزیادت علامت مصدر (دن) و معنی (۱) تعجب کردن و (۲) سخن بشک و گمان گفتن پیدا شد از معنی پنجم و سوم اسم جامد کہ تعریفش بالا گذشت خان آرزو (الف) را ترک کرد و بر اندیک کہ می آید بحثی کردہ است و ما ہم ہمدر انجا ذوقی برداریم (اردو) (الف) (۱) خاص القول آمیغہ مخصوص۔ عمدہ۔ منتخب۔ چیدہ (۲) امیدواری مؤنث (۳) شاید۔ کلمۂ شک۔ (۴) اُس لحظہ۔ اُس وقت (۵) تعجب۔ عجب۔ (۶) بھی۔ نیز۔ ایضاً

(ب) (۱) تعجب کرنا (۲) کسی بات کو شک اور گمان سے کہنا۔

(الف) اندیش
(ب) اندیشمند
(ج) اندیشناک
(د) اندیشہ

(د) بقول برہان و ناصری و جامع بر وزن ہم پیشہ (۱) بمعنی فکر و خیال و (۲) بمعنی ترس و بیم آمدہ (ناصری ۱۱) اندیشہ کس راہ بکنہ تو ندارد ؏ بیچ چیز کہ ہست از تو نشان ہست و نشان نیست ؏ خان آرزو در چراغ فرماید کہ معنی اول حقیقی است و معنی دوم مجاز آن (سلیم ۵) از آہ خفتہ در دل من اژدہا سلیم ؏ سیلاب ازین خرابہ باندیشہ بگذرد ؏ بہار گوید کہ تباہ و خام و رہ نورد از صفات اوست و بالفظ انداختن و بردن و بستن و خوردن و داشتن و دانستن و کردن مستعمل **مؤلف** عرض کند کہ بخیال ما اندیش کہ حاصل بالمصدر را ندائیدن بمعنی کاہگل مالی و گلابہ سازی و گچ کاری گذشت ماخذ این است فارسیان ہائے نسبت در آخرش زیادہ کردند کہ بمعنی منسوب بہ کاہ گل مالی و گلابہ سازی و گچ کاری است و کنایہ از فکر و خیال کہ چون فکر و خیال بر دل و دماغ مستولی شود گلابہ سازی و گچ کاری را ماند کہ بغلبہ آن گویا دل و دماغ را بپوشد و فارسیان کنایۃً بمعنی فکر و خیال و مجازاً بمعنی ترس و بیم استعمالش کردند و الف چہارم بکثرت استعمال حذف شدہ اندیشہ شد و (الف) بحذف ہائے ہوز آخرہ (۱) مخفف (د) و ہم مصدر اندیشیدن کہ می آید ہمین است و (۲) امر از مصدر اندیشیدن ہم۔ آنچہ صاحب رشیدی (الف) را اسم فاعل اندیشیدن ہم گفتہ تسامح اوست کہ از خیراندیش و بداندیش بمعنی پیدا کردہ باشد و این اسم فاعل ترکیبی است کہ بدون ترکیب امر با اسمی بمعنی پیدا نمیشود (انوری ۵) گرش بہتان نہد خصم بداندیش ؏ ورش عصیان کند چرخ ستمگر ؏ و (ب) و (ج) از قبیل

فکرمند و خوفناک است و استعمال این بہ تحقیق ما مخصوص باشد با معنی دوم (د) (نظامی ؎) درآن رہگذرہا ے اندیشناک ؛ پراگندہ شد در سرم مغز پاک ؛ (اردو) (الف) (۱) دیکھو (د) (۲) اندیشہ سوچ۔ ڈر۔ (ب) و (ج) بقول امیر اندیشہ ناک۔ پرخطر۔ خوفناک۔ (د) (۱) فکر۔ مؤنث خیال مذکر (۲) اندیشہ دیکھو اسکال۔

اندیشہ آمدن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی پیدا شدن فکر و خیال و خوف باشد (بدیع سبزواری ؎) دو شنم اندیشۂ مرگ آمد و شیدا شدم ؛ یاد آن خواب گران کردم و بیدار شدم ؛ (اردو) خیال کرنا۔ فکر ہونا۔ خوف پیدا ہونا۔ آمد پیدا ہونا۔

اندیشہ افتادن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ مرادف اندیشہ آمدن باشد (ملا جامی ؎) گر فتدت گہ گہی اندیشہ اش ؛ کوش کہ چون من نکنی پیشہ اش ؛ (اردو) دیکھو اندیشہ آمدن

اندیشہ انداختن استعمال۔ بمعنی فکر و خیال و خوف کردن است۔ صاحب آصفی ذکر این مصدر مرکب کردہ است (فردوسی طوسی ؎) و زآن پس یکی چارہ ساختن ؛ ز ہر گونہ اندیشہ انداختن ؛ (اردو) فکر کرنا۔ خیال کرنا۔ اندیشہ کرنا۔

اندیشہ باشیدن استعمال۔ بمعنی فکر و خیال ماندن و بودن است (جامی ؎) باشد پی ہر درکی اندیشہ درمانی ؛ بر دار ز دل ما درد اندیشۂ درمانہا (اردو) فکر و خیال رہنا۔ ہونا۔

اندیشہ بردن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ (۱) بمعنی فکر و خیال و خوف دور کردن است (حافظ ؎) طبیب عشق منم بادہ خور کہ این معجون ؛ فراغت آرد و اندیشۂ خطا ببرد ؛ و (۲) بمعنی فکر و تامل کردن۔ بہار بذیل اندیشہ ذکر این کردہ (فرخی ؎) شاہ را گو تو بشادی و طرب دل نہ و بس ؛ از پی ساختن مملکت اندیشہ مبر ؛

(۱۷۷)

(اردو) (۱) فکر و خیال سے مستغنی کرنا۔ خوف مٹانا بے خوف کرنا۔ (۲) فکر و تامل کرنا۔

اندیشہ بستن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی فکر و خیال کردن و قائم کردن خیال است (حافظ شیرازی س) ہرچہ اندیشہ دران بندگی بیابی از خدا ؎ زانکہ تدبیر تو با تقدیر او یکسان بود ؎ (اردو) فکر و خیال کرنا۔ خیال قائم کرنا۔

اندیشہ بودن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی خوف بودن و خیال داشتن و مبتلا فکر و خیال بودن است (عرفی س) از لب ہر ذرہ ام خون انا الحق می چکد ؎ طعنہ نامحرم و اندیشۂ داری نبود ؎ (ظہوری س) در آن صحرا کہ سیگردد سمندر مشت خاکستر ؎ مباد اندیشۂ پرواز بال و پر پرستان را ؎ (نظامی گنجوی س) شنیدستم کہ دولت پیشہ بود ؎ کہ با یوسف زخش اندیشہ بود ؎ (اردو) خوف ہونا۔ فکر و خیال ہونا۔ ڈرنا فکر ہونا۔

اندیشہ پیش نہادن استعمال۔ بمعنی مبتلائے فکر و خیال و خوف کردن است (ظہوری س) یادش اندیشۂ سودائے دگر پیش نہاد ؎ غم ہجر و طرب وصل فراموشش باد ؎ (اردو) فکر میں مبتلا کرنا۔ خوف زدہ کرنا ؎

اندیشہ خوردن استعمال۔ بہار و آصفی ذکر این کردہ۔ وسند استعمال پیش نشد۔ معاصرین عجم البتہ بر زبان دارند کہ بمعنی خوف خوردن است و مبتلائے فکر و خوف شدن (اردو) خوف کھانا فکر میں مبتلا ہونا۔

اندیشہ داشتن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی فکر و خیال و خوف داشتن است (والہی قمی س) گرچہ آرزوی بوس وگہی میل کنار ؎ یک کف خاک و صد اندیشۂ باطل دارم ؎ (حافظ شیرازی س) با یار کجا نشیند آن کو ؎ اندیشۂ خاص و عام دارد ؎ (ظہوری س) چہ باک از سوختن اندیشۂ واسوختن دارم ؎ نمیدانم چہ خواہد شد برای

خود کباب من ۂ (صائب ؎) اندیشہ چرا عشق زر
کس داشتہ باشد ۂ پروانہ چہ پروائے عسس داشتہ باشد ۂ
(اردو) فکر اور خیال اور خوف رکھنا ۂ

اندیشہ داشتن استعمال - صاحب آصفی ذکر
این کردہ کہ دریجا اندیشہ بمعنی فکر و خوف و منصوبہ باشد
و داشتن بمعنی خودش یعنی خیال کردن چنانکہ (حافظ
شیرازی ؎) بکوئے میکدہ ہر سالکی کہ رہ دانست
ۂ دری دگر زدن اندیشہ تبہ دانست ۂ یعنی منصوبہ تباہ
و خوف تباہی خیال کرد (اردو) خوف کرنا خیال کرنا -

اندیشہ در دل گردیدن استعمال - بمعنی
خیال در دل پیدا شدن (صائب ؎) نیست
در سفر زمین چون گرد بادم ریشہ ۂ جز سفر در دل
نمی گردد مرا اندیشہ ۂ (اردو) خیال دل
مین پیدا ہونا -

اندیشہ راندن استعمال - بمعنی دور کردن
فکر و خیال است (ظہوری ؎) زخمی تو زدل
اندیشہ مرہم راند ۂ ہر کہ زہر تو خورد کے بشکر پرداخت ۂ
(اردو) فکر و خیال دور کرنا -

اندیشہ رسیدن استعمال - صاحب آصفی
ذکر این کردہ کہ بمعنی رسیدن فکر و خیال است و
دریجا اندیشہ مجازاً بمعنی بلند پروازی مستعمل
(کمال اصفہانی ؎) امید آدمی بوصالت
نمی رسد ۂ اندیشہ خرد بکمالت نمی رسد ۂ (اردو)
فکر و خیال کا پہنچنا -

اندیشہ رفتن استعمال - صاحب آصفی
ذکر این کردہ کہ بمعنی دفع شدن فکر و خیال است
(ہلالی سبزواری ؎) روز ہجر از خاطرم اندیشہ
وصلت نرفت ۂ آرزوی صحت از دل کے
رود بیمار را ۂ (اردو) فکر دفع ہونا - خیال
جاتا رہنا -

اندیشہ سرعت فشان استعمال - بمعنی
فکر و خیال سریع السیر و زود رسندہ باشد چنانکہ
عرفی گوید (؎) یک نفس اندیشہ سرعت فشان
گر بوے از جہل شود ہمعنان ۂ مخفی مباد کہ سرعت فشان

اسم فاعل ترکیبی است کہ صفت اندیشہ واقع شد

(اردو) خیال بلند۔ بلند خیال۔

اندیشہ سنجیدن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی فکر وخیال کردن است و اندیشہ سنج از قبیل سخن سنج اسم فاعل ترکیبی این کہ بمعنی فکر وخیال کنندہ و صاحب فکر وخیال باشد بہار ذکر اندیشہ سنج کردہ (خسرو سہ) چہ روشن دلی باشد اندیشہ سنج ؛ کزین در کلیدی رساند بگنج ؛ (اردو) سونچنا۔ فکر وخیال کرنا۔ صاحب فکر وخیال کو اندیشہ سنج کہہ سکتے ہیں ؛

(۱۰۴۱) **اندیشہ سوختن** استعمال۔ بمعنی بیکار شدن فکر وخیال است (عرفی سہ) حیرت زہم آغوشی من می نالد ؛ اندیشہ ز آرزوی من می سوزد ؛

(اردو) فکر وخیال بے کار ہونا۔

(۱۰۴۲) **اندیشہ شستن** استعمال۔ بمعنی دور و دفع کردن خیال است (عرفی سہ) آسودہ تر حسود کہ ما از ضمیر دل ؛ اندیشہ زیان وغم سود شستہ ایم ؛

(اردو) خیال دفع کرنا۔ خیال دور کرنا۔

(۱۰۴۳) **اندیشہ فراز آمدن** استعمال۔ قریب آمدن خوف است (عرفی سہ) باز آکہ فراق جانگداز آمدہ است ؛ اندیشۂ مردنم فراز آمدہ است ؛

(اردو) اندیشہ قریب الوقوع ہونا۔

اندیشہ کردن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی (۱) خوف کردن است۔ (حزین اصفہانی سہ) چو مرد دین نہ از نفس کافر برمی آئی ؛ سکندر نیستی اندیشہ از نیروی دارا کن ؛ و (۲) فکر وخیال کردن (ظہوری سہ) ترا چہ رتبہ کہ اندیشۂ وصال کنی ؛ ادب خوش نشست ظہوری چنین ظہور مکن ؛ (ولہ سہ) از اشک صبح وشام ظہور یست سبحہ ساز ؛ اندیشۂ طراوت او را دکردہ ایم ؛ (اردو) (۱) اندیشہ کرنا۔ خوف کرنا۔ (۲) فکر وخیال کرنا۔

(۱۰۴۴) **اندیشہ گذشتن بخاطر** استعمال۔ بمعنی خیالی پیدا شدن در دل (ظہوری سہ) گاہی نگاہ جوری

سوی گناہ گاران * گر بگذرد بخاطر اندیشۂ ثوابی *
(اردو) خیال ہونا۔ خیال دل مین پیدا ہونا۔

اندیشہ گرفتن استعمال۔ بمعنی فکر و خوف کردن است۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ (حزین اصفہانی سہ) نذارد رہرو دار الامان خامشی کلفت * صدف اندیشۂ از تلخی دریائی گیرد * (اردو) خوف کرنا۔ اندیشہ کرنا۔

(۱) **اندیشہ مند** استعمال بہار ذکر ہر دو کردہ
(۲) **اندیشہ ناک** از معنی ساکت **مؤلف** گوید کہ بمعنی فکرمند و خوفناک است کہ کلمہ مند و ناک ہر دو افادۂ معنی فاعلی کند (عرفی سہ) گاہ اندیشہ مند و حیران وش * گہ عبارت لورد و رمز ناک * (اردو) (۱) فکرمند (۲) خوفناک۔

(الف) **اندیشہ نما** استعمال۔ بقول بہار کنایہ از چہرۂ بغایت صاف و پاکیزہ کہ اندیشہ دران بنماید و این ادعا مبالغہ باشد (صائب سہ) گرد دل من گر ہوس بوسہ نگردید * اندیشہ از آن چہرۂ اندیشہ نما داشت * صاحب آصفی ذکر ۔۔۔۔۔

(ب) **اندیشہ نمودن** کردہ و سندے از حزین اصفہانی آوردہ (نثر) چون دیدہ کشاید و اندیشہ نماید داند کہ شہرستان نظم سواد اعظم عالم معنی است۔ **مؤلف** عرض کند کہ (ب) بمعنی حقیقی خود است یعنی ظاہر کردن و شدن فکر و خیال و (الف) اسم فاعل ترکیبی است از (ب) و بخیال ما در (الف) ہیچ ادعا مبالغہ نیست۔ عادت است کہ از چہرہ و قیافۂ بعض انسانان اندیشہ و فکری کہ در دل شان باشد ظاہر می شود و چہرۂ اندیشہ نما بمعنی چہرہ ایست کہ فکر و تردد از آن ظاہر شود و ہیچ ضرورت نیست کہ ازین مضمون غایت صفائی و پاکیزگی چہرہ ظاہر شود البتہ این مضمون پیدا می شد اگر صائب مصرع ثانی را چنین می گفت (ع) اندیشہ ز آئینہ اندیشہ نما داشت * اندرین صورت از آئینہ استعارہ چہرۂ صاف مقصود می بود۔ (اردو) (الف) فکرمند (ب) اندیشہ اور خوف اور فکر و خیال ظاہر کرنا ہونا۔

اندیشه نهادن استعمال ـ صاحب آصفی ذکر این کرده که بمعنی فکر کردن است (فردوسی طوسی ۵) شب تیره کرد از جهاندار یاد ٭ پس اندیشه بر آب حیوان نهاد ٭ (اردو) فکر کرنا ـ

اندیشیدن بقول بحر (۱) فکر و تامل کردن و خیال و اندیشه و غور نمودن در هر کار و هر چیز و (۲) ترسیدن و بیم بردن و (۳) غم خوردن فرماید که کامل التصریف است و مضارع این اندیشد صاحب موارد و نوادر بر معنی اول و دوم قانع ـ **مؤلف** عرض کند که این مصدر یست که وضع شد از اندیش که مخفف اندیشه گذشت و یاے معروف و علامت مصدر (دن) و معنی فکر و خیال و خوف در لفظ اندیش و اندیشه موجود است و معنی سوم مجاز معنی دوم باشد و بس که هر که می ترسد ـ غم می خورد (انوری ۵۱) رو ببندیش که از بهر تو ام تخر یدی ٭ بمثل قیمت من گر نگذشتی ز هزار ٭ (صائب ۵۲) نمی اندیشد از زخم زبان چون عشق صادق شد ٭ بدندان صبح گیرد تیغ خورشید قیامت را ٭ (اردو) (۱) فکر و خیال کرنا ـ تامل کرنا ـ غور کرنا (۲) ڈرنا ـ اندیشه کرنا ـ خوف کرنا ـ (۳) غم کھانا ـ

اندیک بقول برهان و جامع بروزن نزدیک لفظی است از کلمات تمنّی که در عربی لیت و لعل و عسی گویند بمعنی باشد که و بود که و باید که و زیرا که و از براے آن و ازین جهت ـ صاحبان سروری و رشیدی می فرمایند که بمعنی بوک و بحوالهٔ ادات الفضلا و فرهنگ گوید که بمعنی باید که و چرا که هم آمده و بقول صاحب جهانگیری بمعنی بود که و باشد که و چرا که و زیرا که ـ خان آرزو در سراج اللغات گوید که بمعنی بوک و باشد که و فرماید که بقول بعضی بمعنی باید که و بقول بعض بمعنی زیرا که و بحوالهٔ قوسی گوید که مرکب از اندی و کاف صله و اندی بمعنی خاصه و راے خود ظاهر فرماید که همان

معنی اول مناسب است و آنچه به تحقیق پیوسته آنست که این لفظ ماخوذ است از اندیدن بمعنی گمان
بری و مجازاً بمعنی تو که و باشد که مستعمل و معانی دیگر سندمی خواہد (انتہی) مؤلف این کتاب
عرض کند که تحقیق خان آرزو معکوس است که اندیک ماخوذ از اندیدن نیست بلکه اندیدن منحوت
از اندمی باشد که اصل اندیک است و اندیک مخفف اندیکه از قبیل زیراک که مخفف زیراکه باشد
و ما تحقیق معنی اندمی بجایش کرده ایم و ما خذش راہم ہمدرانجا بیان کرده ایم پس (۱) معنی حقیقی اندیک
شاید که و باشد که وجا دارد که دیگر ہمہ معانی که بر لفظ اندمی گذشت بزیادت کاف صلہ در
اندیک ہم باشد (حکیم قطران ؎) گر یار ندانذ خطر و قدر تو شاید ؛ اندیک فلک داند قدر و
خطر تو ؛ مخفی مباد که لفظ شاید در مصرع اول بمعنی (چنانکه باید و شاید) است و (۲) استعمال
این بمعنی زیرا که منظر آمده و بدین معنی اسم جامد باشد (اخسیکتی ؎) با آنکه من از عشق تو رسوا ے
جہانم ؛ ہم راضیم اندیک تو زیبا ے جہانی ؛ و (۳) بمعنی باید که ہم (استاد عماره ؎) گر
خوار شدم پیش بت خویش روا بود ؛ اندیک بر مهتر خود خوار نباشم ؛ و جادارد که از ہمین شعر
معنی اول ہم گیریم و (۴) بمعنی تعجب که و این ہمان است که بر معنی پنجم اندمی گذشت (رشید الدین
وطواط ؎) ہرچند که بودیم زہجران تو غمگین ؛ اندیک زہجران تو شادیم دگر بار ؛ و (۵) بمعنی بو که
یعنی امید که و این تعلق دارد با معنی دوم اندمی (حکیم خاقانی ؎) گر حلہ حیات مطرا نه گردد تا
اندیک در نمانی از این کسوت انبہا ؛ (اردو) (۱) شاید که ـ ممکن ہے که ـ (۲) اسلئے که (۳)
چاہئے که (۴) تعجب ہے که (۵) امید ہے که ـ

اندیشه بقول انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ بفتح اول وکسر ثالث و فتح نون لغت فارسی است بمعنی

تربز دیگر کسی از اہل تحقیق ذکر این نکرد و صاحب محیط ہم این اسم را ترک کرد و بر تربز و برتربوز ہم ذکر آندیہ نکرد و سند استعمال ہم پیش نشد و معاصرین عجم ہم ساکت (اردو) تربوز۔ مذکر۔ بقول آصفیہ اس کی فارسی تربز۔ ہم اس کا کامل بیان تربز پر کرین گے۔

اندرو بقول برہان و سروری و ہفت و جامع باذال نقطہ دار و رائے بے نقطہ بر وزن البلیو۔ پازہر باشد و آن رافادزہر ہم گویند و فرماید کہ بجائے ذال نقطہ دار زائے ہوز ہم آمدہ۔ خان آرزو بازائے ہوز فرماید کہ مخفف انزروت باشد و ذکر این باذال معجمہ نکرد بخیال ما غلطی کتابت و تسامح محققین است کہ این را بذال معجمہ قائم کردند و ما صراحت کامل انزرو بزائے معجمہ بجایش کنیم (اردو) دیکھو انزرو۔

انز بقول برہان و ناصری و جامع و سروری و جہانگیری بفتح اول و ثانی و سکون رائے قرشت ہر چیز زشت و بد را گویند (محتشم کاشانی سہ) چہ درگشت باچہرۂ گل انار ہی ؛ ز پے عاشقان انز کلہ کلہ ؛ خان آرزو در سراج بذکر این فرماید کہ بقول بعض ہمان است کہ تر مخفف آنست **مؤلف** عرض کند کہ مقصودش جز این نباشد کہ تر کہ بمعنی زشت و ناہموار آمدہ۔ مخفف اینست۔ بخیال ما تر مخفف نرہ کہ اسم جامد فارسی است بمعنی کریہ و ناہموار و انز مزید علیہ نرہ بزیادت الف وصلی در اولش دیگر ہیچ (اردو) زشت۔ بدصورت۔

انزل بقول صاحب ہفت بضم اول و سکون نون و ضم رائے مہملہ و لام زدہ بمعنی دروغ و کذب آمدہ دیگر کسی از محققین ذکر این نکرد و متحقق نشد کہ لغت کدام زبان است و سندی پیش نشد و معاصرین عجم از ین ساکت و ماخذ این ہم متحقق نیست۔ اگر سند استعمال پیش شود اسم جامد گوئیم (اردو) جھوٹ۔ مذکر۔

انزوب بقول برہان بر وزن منکوب (۱) جوششی است باخارش کہ بعربی قوبا خوانند و (۲) بعضی

گویند کہ جوششی کہ آنرا بفارسی گرد و بتازی جرب گویند و بازاے نقطہ دار ہم گفتہ اند۔ صاحبان رشیدی و ناصری و جامع وجہانگیری ہم ذکر این بمعنی اول الذکر کردہ اند و ما اشارۂ این بر آندروب کردہ ایم کہ انزروب بحذف دال مہملہ مخفف آندروب باشد۔ صاحب سروری فرماید کہ این مرادف جرب است کہ برتیون و گوآرون ہم نام دارد۔ صاحب برہان برگوآرون و برتیون فرماید کہ ہمان قوبا است و صاحب غیاث جرب بمطلق خارش را گفتہ بخیال ما معنی دوم مجاز باشد کہ ہر دو از امراض پوست و خارش دار است (اردو) (۱) دیکھو اندروب (۲) خارش یا خارشت (فارسی) اسم مؤنث۔ کھجلی۔ ایک سوداوی مرض کا نام جس سے تمام جسم پھیل جاتا اور کھجلاتا ہے۔

انزر بقول انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ بالفتح و سکون نون و زاے ہوز در آخر لغت فارسی است بمعنی عدس۔ دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد۔ صاحب محیط بر عدس فرماید کہ در یمن بلسن و بہ فارسی نشک و مرجومک و نبو سرخ و بہندی مسور گویند و آن غلہ ایست از ماکولات۔ ماصراحت کامل این بر استرار کردہ ایم و حیف است کہ تائید قول انند از محقق دیگر نشد جا دارد کہ این را مبدل و مخفف انژہ گیریم کہ بہمین معنی می آید ہاے ہوز آخرہ حذف شد و زاے فارسی بعربی بدل شد چنانکہ آژیر و آزیر (اردو) دیکھو استرار۔

انزارہ بقول انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ بالکسر بمعنی کہگل کہ از دیوار بیفتد۔ دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد و بخیال ما این مفرس باشد فارسیان از لغت عربی انزار بزیادت ہاے نسبت ساختہ اند و انزار بقول صاحب انند بحوالۂ منتہی الارب بمعنی کم گردانیدن است (اردو) دیوار سے گرا ہوا کا ہگل گلاوہ

انزال بقول بہار بمعنی فرو فرستادن و فرو آوردن و آب از مرد جدا شدن۔ فرماید کہ فارسیان

بمعنی مطلق آب خواہ از مرد باشد یا از زن و بالفظ دادن وزدن وکردن استعمال کنند **مؤلف** عرض کند که لغت عرب است بالکسر۔ صاحب منتخب ذکر این کردہ استعمال فارسیان بمعنی حاصل بالمصدر است و برائے معنی مصدری بامصادر فرس مرکب کنند که در ملحقات آید (اردو) انزال بقول آصفیہ (عربی) اسم مذکر۔ لغوی معنی اترنا۔ اتارنا۔ اصطلاحی معنی منی نکلنا۔ جھڑنا۔

(۱) **انزال دادن** استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ وسندے که پیش کردہ ازان ---

(۲) **انزال دادن قلم** پیدا است بمعنی ریختن آب قلم کنایہ از ریختن مدادش (زلالی خانساری در وصف دختر پیرزال ؎) بوصف غنچہ اش راندم قلم پیش ؎ قلم انزال داد و رفت از خویش ؎ **مؤلف** عرض کند که معنی (۱) منزل شدن است وبس (اردو) (۱) منزل ہونا بقول آصفیہ انزال ہونا۔ جھڑنا۔ منی نکلنا (۲) قلم سے سیاہی ٹپکنا۔ ٹپک پڑنا

انزال زدن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ که بمعنی انزال دادن است (فوقی یزدی ؎) منم آن رند دانشور که ہر گہ گیرد او را کم ؎ زند انزال معنی عقل سازد جان بقربانش ؎ (حکیم زلالی در تعریف خلوت ؎) ز انگیز قلم در حسن تمثال ؎ بمثل خویش میسزد صورت انزال ؎ (اردو) دیکھو انزال دادن۔

انزرو بقول برہان وناصری وجہانگیری بفتح اول و زائے ہوز و رائے قرشت بواو رسیدہ بمعنی پازہر است و فادزہر نیز گویند۔ خان آرزو در سراج فرماید که ظاہر المخفف انزروت که بزیادت فوقانی بمعنی دوائی است که در مرہم بکار آید۔ **مؤلف** گوید که خیال خان آرزو صحیح باشد که محققین مفردات طب ذکر این نکردہ اند و بر انزروت قناعت کردہ اند که می آید و فادزہر دوائی خاص نیست بلکه مطلق دافع اثر سموم را گویند و ہر گاہ این صمغ را که صراحتش بر

اگروہک کردہ ایم داخل مرہم ہا کنند و دفع اثر سمی کند ناو زہر گفتہ ند و اللہ اعلم (اردو) دیکھو انزروت اور اگروہک ۔

انزروت بقول برہان و ناصری بروزن و معنی عنزروت است و آن صمغی باشد تلخ کہ بیشتر در مرہم ہا بکار برند و عنزروت معرب آنست و در مؤید الفضلا باین معنی با ذال نقطہ دار و بائے ابجد ہم آمدہ کہ انذروب باشد ۔ خان آرزو بذیل انزرو ذکر این کردہ انزرو را مخفف این گفتہ ۔ صاحب محیط این را نوشت و ما صراحت کامل این بر اگروہک کردہ ایم ۔ اسم جامد فارسی زبان است ۔ (اردو) دیکھو اگروہک ۔

انزن بالفتح و فتح زائے ہوز بقول صاحب ضمیمہ برہان ترجمہ عرض است مؤلف عرض کند کہ محققین دیگر ازین ساکت اند و معاصرین عجم ہم برزبان ندارند ۔ اگر سند استعمال پیش می شد قیاس می کردیم کہ اسم جامد فارسی قدیم است از شان لغت معلوم می شود کہ این لغت ترکی باشد چنانکہ صاحب لغات ترکی اوزن بمعنی دراز گفتہ ولیکن محققین لغات ترکی ہم ذکر انزن نکردہ اند (اردو) عرض بقول آصفیہ (عربی) اسم مذکر ۔ چوڑان ۔ چوڑائی ۔ پہنائی ۔ پنا ۔ پاٹ ۔ طول کا نقیض ۔

انزوا بقول بہار بمعنی گوشہ گرفتن ۔ مؤلف عرض کند کہ لغت عرب است بکسر اول ۔ صاحب منتخب گوید کہ بمعنی یکسو شدن از خلق است ۔ فارسیان استعمال این بمعنی یکسوئی و گوشہ نشینی و عزلت کنند و بہلے معنی مصدری با مصادر فارسی مرکب سازند کہ در ملحقات آید (اردو) گوشہ نشینی ۔ بقول آصفیہ فارسی ۔ اسم مؤنث ۔ عزلت ۔ خلوت نشینی ۔

انزوا گرفتن استعمال ۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی گوشہ نشین شدن و عزلت گزیدن

است (مغربی نیشاپوری ؎) صحراے دولت تو خوش و سبز و خرم است ؛ نتوان گرفت بیہدہ در خانہ انزوا (اردو) گوشہ نشین ہونا۔ گوشہ نشینی اختیار کرنا۔

انزواگزیدن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ مرادف انزواگرفتن است (نثر حسین اصفہانی) در کمی ازجبال کہ پناہی و آبی داشتہ باشد انزواگزینیم ؛ (اردو) دیکھو انزواگرفتن۔

انزہ بقول برہان بازاے فارسی بروزن غمزہ مرحماب باشد کہ آنرا بعربی عدس گویند۔ صاحبان ناصری و جامع و جہانگیری ذکر این کردہ اند۔ تحقیق ما اسم جامد فارسی زبان باشد و این ہمان است کہ تعریف این بر استرار کردہ ایم (اردو) دیکھو استرار۔

انس بقول بہار بالضم بمعنی خوگرفتن بچیزی۔ فرماید کہ بالفظ گرفتن مستعمل۔ **مؤلف** گوید کہ لغت عرب است و بقول صاحب منتخب آرام گرفتن ہم۔ فارسیان این را بمعنی دوستی و محبت استعمال کنند و براے معنی مصدری با مصادر فرس مرکب سازند (انوری ؎) روضۂ خلد بود مجلس انس ز خواص ؛ موقف حشر بود درگہ بارش ز عوام ؛ (اردو) انس بقول امیر محبت (سحر ؎) دو دن کی زندگی تھی کس لطف سے گزرتی ؛ تم مجھ سے انس کرتے مین تمکو پیار کرتا ؛

انسان عین استعمال۔ بقول صاحب بحر واند مردمک کہ بہندی پتلی نامند **مؤلف** عرض کند کہ مرکب اضافی است بمعنی انسانی کہ در چشم است (اردو) آنکھون کی پتلی بقول امیر آنکھون کی سیاہی (رند ؎) گئین جو حسرت دیدار لیکے دنیا سے ؛ کرینگی حشر کو آنکھون کی پتلیان فریاد ؛ پتلی بقول آصفیہ مردمک چشم۔ سیاہی چشم۔ (مونث)

انستہ بقول برہان بفتح اول و کسر ثانی و سکون سین بے نقطہ و فتح فوقانی مقصور آنستہ و آن بیخ

گیاہی باشد خوشبوی کہ بعربی سعد گویند **مؤلف** گوید کہ تعریف کامل این در ممدودہ گذشت۔ صاحبان جامع و ناصری ہم ذکر این کردہ اند (**اردو**) دیکھو آنستہ۔

انستی تو استعمال۔ معاصرین عجم برائے مجلسی استعمال این کنند کہ خاص است برائے نشر علوم صاحب رہنما بحوالۂ سفرنامۂ ناصر الدین شاہ قاچار ذکر این کردہ صاحب بول چال فرماید و درست فرماید کہ مفرس است از انسٹیٹیوٹ کہ لغت انگلیسی زبان است بہ ہر۔ تائے ہندی (**اردو**) انسٹیٹیوٹ بقول امیر (انگریزی) مؤنث۔ افادۂ عام کی کمیٹی۔ ترقی علوم و فنون کی انجمن۔

انس داشتن استعمال بمعنی محبت داشتن صاحب آصفی ذکر این کردہ (نثر حزین اصفہانی) بانس و الفتی کہ باو الد این خاکسار داشت پیوستہ بمنزل ایشان رسیدہ ؎ (**اردو**) انس و محبت رکھنا۔

انس گرفتن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی محبت داشتن است (وحشی بافقی ؎) نوید آشنائی می دہد چشم سخنگویت ؎ گرفتہ انس گو با زرمی ماتندی خویت ؎ (ظہوری ؎) انس گرفتند باغمی چو ظہوری ؎ از طرب و عیش روزگار رمیدند ؎ (انوری ؎) اندر حرم حرمت تو دیدہ چشم خلق ؎ انسی گرفتہ فوج غنم مربع ذئاب ؎ (**اردو**) انس حاصل کرنا۔ محبت پیدا کرنا۔

انس ماندن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی محبت ماندن است (خان آرزو ؎) مارا کہ ہیچ انس ددو دام ہم نماند ؎ گویا جنون ما ست زمجنون زیادہ تر ؎ (**اردو**) انس رہنا۔ محبت رہنا۔

انسی بقول بہار بالکسر (۱) باصطلاح اطبا طرف درون عضو خلاف وحشی۔ صاحب بحر الجواہر ذکر این کردہ و (۲) باصطلاح خطاطان طرف راست قط قلم انسی است و طرف چپ وحشی (نعمت خان عالی ؎) زد کاتب صنع از پی ایجاد رقم را ؎ این ہر دو جہان انسی و وحشی ست قلم را ؎ وارستہ ہم

ذکر این کردہ **مؤلف** عرض کند کہ (۳) فارسیان این را بمعنی انسانی استعمال کنند بزیادت تحتانی مصدری (انوری سے) از پے کثرت خدام تو بخشندہ قوی ؛ نطفہ را صورت انسی ہمہ اندر ارحام ؛ (اردو) (۱) ہر عضو کا اندرونی حصہ۔ مذکر (۲) نوک قلم کا سیدھا رخ۔ مذکر۔ (۳) انسانی۔ انسان کا۔ انسان کے جیسے صفات انسانی۔ امیر نے لفظ انسانیت پر اس کا ذکر کیا ہے۔

انشا بقول بہار آفریدن و آغاز کردن و از خود چیزی گفتن و فرماید کہ بالفظ کردن مستعمل **مؤلف** عرض کند کہ بالکسر لغت عربست و صاحب منتخب ہم ذکر این کردہ۔ فارسیان این را بمعنی عبارت و طرز تحریر استعمال کنند و برائے معنی مصدری با مصادر فرس مرکب سازند کہ در ملحقات آید و در کلام استادان سخن انشا کردن بمعنی پیدا کردن ہم آمدہ (ظہوری سے) قلم در پیش انشائے محبت نامہ دارد ؛ کہ مضمونش بخون در پیرچہ تحریر می غلطد ؛ (انوری سے) چو روز جلوۂ انشائے راوی مدحت کو ببارگاہ در آرد عروس انشا را ؛ (اردو) انشا بقول امیر (عربی) مؤنث۔ دل سے کوئی بات پیدا کرنا۔ عبارت۔ طرز تحریر۔ (رشک سے) نامہ جانان سے کیا لکھا مری تقدیر کا ؛ خط کی انشا اور ہے لکھنے کی املا اور ہے ؛

انشاثا بقول برہان و ہفت بفتح اول و سکون ثانی و شین قرشت و ثلاث مثلثہ ہر دو بالف کشیدہ بسریانی دوائیست کہ آنرا بفارسی مویزک و بعربی زبیب الجبل خوانند صاحب محیط بر انشاثا گوید کہ مویزج است و بر مویزج فرماید کہ معرب مویزک فارسی و بعربی زبیب الجبل و زبیب البر و بیونانی انسطافوس اغریا و بقول دیاسقوریدس استافیس و بقولی استافیدسا اغریا مانند یعنی مویز صحرائی نبات آن شبیہ بہ نبات کرم و از آن کوچکت و ضعیف۔ یکے مثلث شکل و آن مویزج شامی است و دوم طولانی

وآن را موترج مغربی وحب الراسن نامند۔ مزاج آن گرم وخشک در آخر سوم و دران جلاے شدید و تقطیع وتحلیل وحرافت قوی وحدت است ومنافع بسیار دارد (الخ) (اردو) جنگلی منقی۔

انشاد بقول بہار بدال مہملہ شعر خواندن وتعریف گم شدہ کردن و فرماید کہ بالفظ کردن مستعمل **مؤلف** گوید کہ بالکسر لغت عرب است۔ صاحب انند ہم ذکر این کردہ فرماید کہ انشاد سراے بمعنی شعر خوان است و بمعنی ہجو کردن ہم آمدہ واین از لغات اضداد است بہ تحقیق ما فارسیان استعمال این بمعنی مطلق شعر خوانی کردہ اند کہ حاصل بالمصدر است وبراے معنی مصدری با مصادر فرس آوردہ اند کہ در ملحقات آید (انوری ؎) وین خدمت شاہ است کہ در جلوۂ انشاد ٭ دو شیزۂ شیرین حرکات وسکنات است ٭ (ولہ ؎) آن مشتری لقاکہ در انشاد این غزل ٭ راوی بزم او نظر زہرہ باریافت ٭ (اردو) شعر خوانی مؤنث

انشاد کردن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی خواندن چیزے است ولیکن مخصوص است باشعر وسخن (نثر خسرو) این شعر بطریق تقاضا انشاد کردی ٭ (اردو) شعر پڑہنا۔

انشا شدن استعمال بمعنی نوشتہ شدن است (ظہوری ؎) صبر دل ظہوری در سعی نمی توان کرد ٭ بر لوح مصلحت شد انشاے افترائی ٭ (اردو) لکھا جانا۔

انشا فرمودن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی تحریر کردن است (نثر حزین اصفہانی) دو خطبہ الیست کہ در جلوس شاہ سلیمان وشاہ سلطان حسین صفوی انشا فرمودہ ٭ (اردو) لکھنا تحریر کرنا۔

انشا کردن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ (۱) بمعنی مطلق نوشتن است (اثر شیرازی ؎) می کند کلک سخن پرداز انشا مطلعی ٭ تا گلستان حضور ش را شود دستان سرا ٭ (صائب ؎) ہیچو ماہی فلکش دو کردن جمع در بحر وجود ٭ بہ قتل خویشتن انشاے محضر کرد دست ٭ و (۲) بمعنی نوشتن احوال ہم آمدہ (صائب ؎)

در سینۂ آتش نقصان دود برآید؛ چون خامۂ صائب کند انشاے قیامت ؛ و (۳) بمعنی پیدا کردن و قائم کردن ہم (صائب ؎) گوہر از گرد یتیمی ساحل انشا می کند؛ ورنہ آن دریای رحمت بی کنار افتادہ است؛ حاصل اینست کہ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔

انشا کردن ساحل متعلق است بمعنی

انشا کردن قیامت دوم وسوم متذکرۂ بالا

(اردو) (۱) لکھنا۔ (۲) کسی احوال کا تحریر کرنا (۳) پیدا کرنا۔ قائم کرنا۔

انشا نمودن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ مرادف انشا کردن بمعنی اول است (نثر نصیر بدخشانی) بعضی اوقات بتقریب خطابی و بہانۂ جوابی ابداع نامہ و انشاے مکتوبی نمودندی (اردو) لکھنا۔

(۱۸۹۴) (۷۱) (۱۸۹۴)

انصاف بقول بہار داد دادن و راستی کردن و بنیمہ رسیدن و فرماید کہ بعضی قید روز نیز کردہ اند و بمعنی اول با لفظ دادن و دیدن و شدن و کردن و کشیدن مستعمل (الخ) **مؤلف** عرض کند کہ لغت عرب است بہ کسر اوّل و صاحب منتخب ذکر این کردہ فارسیان بمعنی حاصل بالمصدر یعنی داد و راستی استعمال کنند و براے معنی مصدری با مصادر فرس مرکب سازند کہ در ملحقات آید (صائب ؎) آن را کہ با نگشت توان عیب شمردن ؛ در عالم انصاف ز مردان حساب است ؛ (ظہوری ؎) بخونم کرد رشک غیر رنگین تیغ غیرت را ؛ بانصاف آشنائی باد شوخ بیمروت را ؛ (مسیح کاشی ؎) این چہ عدلست و چہ انصاف کہ این چرخ پلید ؛ حیف مستان ہمہ از مردم ہشیار گرفت ؛ (اردو) انصاف بقول امیر (عربی) مذکر۔ داد۔ نیاؤ۔ احقاق حق (رند ؎) روند اقتیل جرم محبت کی لاش کو ؛ انصاف ترک شوخ کے رہوار نے کیا ؛

انصاف بالاے طاعت است مثل صاحب بحر و بہار ذکر این کردہ و براے محل استعمال

از ملا کاتبی سندی آوردہ (؎) من کیستم کہ سجدہ برم پیش ابروش ؛ انصاف گفتہ اند کہ بالاے طاعت است ؛ **مؤلف** گوید کہ فارسیان استعمال این براے اظہار مرتبہ بلند انصاف کنند کہ بہترین طاعت و عبادت باشد (**اردو**) دکن میں کہتے ہیں "انصاف کا بول بالا" اس کا مطلب یہی ہے کہ کل صفات و عبادات سے انصاف کا رتبہ بلند ہے۔

انصاف بخشیدن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی ودیعت و عطا کردن صفت انصاف و مخلوق کردن بصفت عدل باشد (صائب ؎) خدا بان لب جان بخش بخشد انصافی ؛ کہ بوسہ نہ دہد تا مرا بجان آرد ؛ (**اردو**) انصاف عطا کرنا۔ انصاف کی توفیق دینا۔

انصاف بودن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی پیش نظر بودن انصاف و عدل و انصاف کردن و عدل ساختن است (شانی شہدی ؎) این زرق و شید و حیلہ کہ نسبت کنم بغیر ؛ انصاف گر بود ہمہ در وادی من است ؛ (**اردو**) انصاف ہونا۔ انصاف کرنا۔

انصاف خواستن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی داد خواستن است و طلب انصاف کردن (شفائی اصفہانی ؎) سوالی می کنم اے خسرو انصاف از تو می خواہم ؛ حیات جاودان بہ یار رغبت جان فدا کردن (انوری ؎) از و این ظلم را انصاف خواہم ؛ اگر او ہم نخواہد داد داد (**اردو**) انصاف چاہنا۔

انصاف دادن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ (۱) بمعنی انصاف کردن است (فیضی ؎) انصاف بدہ کہ نیست بازی ؛ با بر یکت سر بود و پا تازی ؛ (عرفی ؎) عرفی انصاف دہم آنچہ کہ کردی ہمہ عمر ؛ گر ہمہ طاعت حق بود نکردن بہ بود و (۲) بمعنی انصاف عطا کردن۔ مرادف انصاف بخشیدن کہ گذشت (ظہوری ؎) نداده است حق انصاف دل فریبان را ؛ چہ عشوہ ہا کہ ندادند ناشکیبان را ؛

(اردو) (۱) انصاف کرنا۔ (۲) دیکھو انصاف بخشیدن ۔

انصاف داشتن استعمال۔ بمعنی منصف بودن است (ظہوری ؎) عدل و داد و منصف بودن است (ظہوری ؎) بہ بحر و بر نشنیدم بعمر خویش از تو ٭ زہے مروت و انصاف تا کجا دارد ٭ (اردو) منصف ہونا۔ انصاف کرنا۔ انصاف کا خیال رکھنا۔

انصاف دانستن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بحالت انصاف۔ قرار یافتن و معلوم شدن امرے (نثر حزین اصفہانی) درین ارخاے طبع و ارتحال و تفرقۂ بال۔ انصاف داند کہ مساعدت حافظہ چہ مقدار تواند بود ٭ مقصود اینست کہ اگر تو انصاف کنی دانی یعنے انصاف تو داند۔ (اردو) انصاف جاننا جیسے ٭ تیرا انصاف اس بات کو جانیگا کہ مین بیقصور ہون یا قصور وار ٭ یعنی اگر تو انصاف کریگا تو تجھکو معلوم ہوگا۔

(۱۷۶)

انصاف دیدن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی انصاف کسی دیدن باشد۔ (قدسی مشہدی ؎) انصاف بین کہ ساقی مجلس بکام ما ٭ می آنقدر بجام نریزد کہ بو کنند ٭ بخیال ما بو کردن درینجا بمعنی سر را خم دادن بشکرانہ است چنانکہ اہل ولایت کنند و صراحت کامل این نگنجایش آید۔ (اردو) انصاف دیکھنا جیسے ٭ انکا انصاف دیکھو کہ ہمکو کوئی صلہ نہین دیا ٭

انصاف رسانیدن استعمال۔ بمعنی رسانیدن بانصاف و انصاف کردن و دادخواہ را بدادش رسانیدن است (انوری ؎) دستور جلال الوزرا کز در عالیش ٭ انصاف رساند ہر انصاف رسان را ٭ (اردو) انصاف کرنا۔ داد خواہ کو داد دینا اور اُس کے ساتھ انصاف کرنا۔

(۱۷۷)

انصاف ساختن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی انصاف کردن است (نظامی گنجوی ؎) کجا آن عدل و آن انصاف سازی ٭

کہ بافرزند زین سان کرد بازی ؛ (اردو)
انصاف کرنا۔ عدل کرنا۔

انصاف ستدن استعمال۔ صاحب
آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی بے اختیار کردن و
حکومت گرفتن و بر مرتبۂ نظامت و فصل خصومات
قائم نداشتن و انصاف کردن و معاوضہ گرفتن
و بپاداش رساندن ہم بطریق مجاز (خسرو ؎)
یا رب کہ از ان خدائے ناترس ؛ انصاف من
شکستہ بستان ؛ (اردو) انصاف کرنا۔
بے اختیار کر دینا۔ حکومت باقی نہ رکھنا۔ بدلہ لینا۔

انصاف شیوہ ایست کہ بالائے طاعتست مثل۔ صاحبان خزینہ و امثال
فارسی ذکر این کردہ اند و از صراحت محل استعمال
ساکت **مؤلف** عرض کند کہ این ہمان (انصاف
بالائے طاعت است) باشد کہ گذشت و ہمین
را موزون کردہ اند و این مرادف آنست (اردو)
دیکھو انصاف بالائے طاعتست۔

انصاف طرازیدن استعمال۔ صاحب
آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی انصاف کردن است
و رقم انصاف کردن و فیصلہ منصفانہ نوشتن
(نثر ابو الفضل) اے نفس معربد اگر آہنگ انصاف
طرازی در سرت ہست الخ" (اردو) انصاف
کرنا۔ انصاف سے لکھنا۔

انصاف کردن استعمال۔ صاحب
آصفی و بہار ذکر این کردہ کہ بمعنی عدل کردن است
معاصرین عجم ہم بر زبان دارند و گویند "منصف
است و خیلی عدل و انصاف میکند" (اردو)
انصاف کرنا۔

انصاف کشیدن استعمال۔ صاحب
آصفی ذکر این کردہ کہ مرادف انصاف ستدن
باشد کہ گذشت۔ (حافظ شیرازی ؎) گر ہمہ
خلق جہان بر من و توحیف خورند ؛ بکشد از ہمہ انصاف
ستم داور ما ؛ (اردو) دیکھو انصاف ستدن

(الف) **انصاف گذاردن** استعمال۔

(ب) **انصاف گذاشتن** صاحب آصفی ذکر (سب) کردہ کہ (۱) بمعنی اجازت دادن انصاف است و بخیال ما اولی تر است کہ سند پیش کردہ اش را متعلق بہ (الف) کنیم بہمین معنی و (۲) بصورتی کہ انصاف را مفعول گیریم بمعنی انصاف از دست دادن است و نا انصاف شدن (حزین اصفہانی ﮯ) نگذاردم انصاف کہ من نالم و گویم ⁂ با دل شدگان یار جفا پیشہ جفا کرد ⁂ (اردو) (الف و ب) (۱) انصاف کا اجازت دینا جیسے ⁂ مجھ کو انصاف اجازت نہین دیتا کہ مین اُسکو بغیر سزا کے چھوڑ دون ⁂ (۲) انصاف کو چھوڑ دینا نا انصافی کرنا۔

انصاف گزیدن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی صاحب انصاف بودن است و از ہمین است انصاف گزین بمعنی انصاف قبول کنندہ و صاحب انصاف (و اسم فاعل ترکیبی) (ابوالفضل ﮯ) ستحسن خاطر انصاف گزین افتاد ⁂ (اردو) انصاف کرنا صاحب انصاف ہونا۔

انصاف ماندن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ است کہ بمعنی انصاف باقی ماندن است و بودن عدل و معدلت در کسی و چیزی (صائب ﮯ) امروز قدر نکتۂ موزون نماندہ است ⁂ انصاف در قلم و گردون نماندہ است ⁂ (اردو) انصاف ہونا۔ جیسے ⁂ افسوس ہے کہ فرانس مین انصاف نہین رہا

انصاف یافتن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی حاصل کردن انصاف و داد باشد (مجد ہمگر شیرازی ﮯ) انصاف چون نیافت گروہ از دگر گروہ ⁂ من بندہ را گزید نظر شان بداوری ⁂ (اردو) انصاف پانا۔ داد کو پہنچنا۔

الطلبون بقول برہان و جہانگیری در دستور پنجم خاتمہ بذیل لغات عربیہ) با طای حطی و لام و تحتانی بر وزن عنبرگون بلغت یونانی قوس قزح را گویند و صاحب سروری این را بزیادت

سین مہملہ بعد تحتانی انطلیسون نوشتہ و این ہمان است کہ ما تعریفش بر اغلیسون کردہ ایم (اردو) دیکھو اغلیسون۔

انطونیا بقول برہان بروزن افلونیا لغت یونانی است۔ کاسنی شامی را گویند و آن سرد و تر باشد و جگر گرم را نافع۔ صاحب محیط بر انطونیا حوالۂ کاسنی بستانی کردہ فرماید کہ ہندبا ے بلخی است و بر کاسنی شامی گوید کہ ہمان کاسنی بستانی و بر کاسنی نوشتہ کہ اسم فارسی است و در ہندی نیز ہمین لغت مشہور و بہ عربی ہندبا و بفارسی کناج و بیونانی سارس و سریس و انطونیا و برومی انذیقیا و آن نباتی است معروف۔ بری و بستانی و بقول شیخ کاسنی تر و تازہ سرد در اول و تر در آخر اول و بستانی ابرد و ارطب۔ مفتح سدد احشا و عروق و مصفی رنگ و خون و موسع مجاری و مسکن حرارت خون و حدت صفرا و تشنگی است و منافع بشیار دارد (الخ) (اردو) کاسنی بقول آصفیہ (فارسی) اسم مؤنث۔ ایک دوا کا نام جسے عربی مین ہندبا کہتے ہین۔

انعام بقول بہار نعمت دادن فرماید کہ بصلۂ باستعمل **مؤلف** عرض کند کہ بالکسر لغت عرب است و بقول منتخب نعمت دادن و نازک کردن و چشم روشن گردانیدن و زیادہ شدن۔ فارسیان این را بمعنی حاصل بالمصدر یعنی نعمت و عطا استعمال کنند و براے معنی مصدری با مصادر فرس مرکب سازند کہ در ملحقات آید (انوری ؎) تا در انعام تو بر آفرینش باز شد ؛ آز را پیوستہ دریائی نیاز در ہم است ؛ (ولہ ؎) انعام تو بر اہل ہنر گرچہ بحدلیست ؛ در شکر تو کام ہمہ شان چون شکر آمد ؛ (اردو) انعام بقول امیر (عربی) مذکر۔ عطیہ۔ بخشش۔ کسی بات کا صلہ (منیر ؎) کس کے لئیے مین شعر کہون کون ہے ایسا ؛ انعام دے جو گوہر مدحت کے برابر ؛ (فقرہ) جو انھون نے انعام و اکرام

ین دیدیا وہ تمھین نصیب بھی ہنوگا۔

انعام دادن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی نعمت دادن است۔ **مؤلف** گوید کہ معاصرین عجم بمعنی صلہ دادن استعمال می کنند وبیشتر با مصدر کردن مستعمل (فقرہ) براے ہر کارش انعامی تازہ می دہد؛ (اردو) انعام دینا۔

انعام رفتن استعمال۔ بمعنی عطا شدن انعام است چنانکہ انوری گوید (ے) گرچہ از تاثیر نہ گردون بدست روزگار ؛ ساکنان چرخ را انعام بیحد می رود ؛ (اردو) انعام ملنا۔ انعام دیا جانا۔ عطا ہونا

انعام فرمودن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی حکم انعام دادن و انعام دادن و کردن است (سعدی شیرازی ے) اگر من بنالیدم از درد خویش ؛ وے انعام فرمود درخورد خویش ؛ (اردو) انعام کا حکم دینا۔ انعام دینا۔ نعمت عطا کرنا۔

انعام کردن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی عطا کردن است (نظام استرابادی ے) وعدۂ بوسہ نمودی ولطف نمودی ؛ در امید کشودی و نکردی انعام ؛ (اعرفی ے) ناصیہ را لوح ادب نام کرد ؛ بوس زمین خودش انعام کرد ؛ (اردو) عطا کرنا۔

انعام گردانیدن دیہہ استعمال۔ صاحب آصفی ذکر انعام گردانیدن کردہ و از سند پیش کشیدہ اش (انعام گردانیدن دیہہ) بمعنی عطا کردن دیہہ بمعافی محاصلش پیداست وخصوصیت ندارد با دیہہ جا دارد کہ اراضی و امثال آن را ہم بجاے دیہہ استعمال کنیم (نثر خسرو ؛ دیہہ پرپ سوزار اعمال مہر از استقبال خریف انعام گردانیدیم ؛ (اردو) موضع کا لطریق انعام عطا کرنا۔ یعنی اوس کے محاصل کو معطی لہٗ کے لئے معاف کر دینا۔

انعام نمودن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ بخیال ما مرادف انعام گردانیدن دیہہ است (برندق سمرقندی ے) پس بوز التون

مرانمود انعام ؎ لطف سلطان بہ بندہ بسیار است ؎	(اردو) دیکھو انعام گردانیدن دیہہ ۔

انفاس مسیحا اصطلاح ۔ فارسیان این رابمعنی دم مسیحا و اعجاز مسیح استعمال کنند اگرچہ انفاس جمع نفس است ولیکن استعمال بمعنی واحد می شود و کنایہ از قم باذن اللہ است کہ عیسی علیہ السلام بوسیلہ آن مردہ را زندہ میکرد (ظہوری ہ) شد عبث سعی طبیبان دل بیمار غمت ؎ شکر للہ کہ بانفاس مسیحا نشگفت ؎ (اردو) دیکھو اعجاز مسیح ۔

انفاق بقول برہان و جامع و ہفت بکسر اول و سکون ثانی و فای بالف کشیدہ و بقاف زدہ روغن زیتون تازہ را گویند و صاحب محیط فرماید کہ روغن زیتون نارسیدہ و بر زیت فرماید کہ روغن است و بیونانی الاد و سلیط و در انگریزی آولیو آئل نامند و آنچہ از زیتون پختہ بگیرند آنرا زیت عذب نام است و از مطلق زیت مراد ہمین است و آنچہ از خام بستانند زیت انفاق نام دارد گرم در دوم و با یبوست و قبض و گویند سرد و خشک در اول یقوی بدن و منشط حرکت مصفی و منافع بسیار دارد (الخ) **مؤلف** گوید کہ انفاق در زبان عرب بقول صراح بمعنی روزینہ مقرر کردن و خرچ کردن است و جا دارد کہ فارسیان بمعنی مطلق روزی استعمال کردہ باشند و برای روغن زیتون نام نہادند کہ در ولایت ہا جزو اعظم اغذیہ باشد کہ بعوض روغن زرد استعمال این می شود و بقول منتہی الارب نفاق جمع نفقہ آمدہ پس عجبی نیست کہ فارسیان الف وصلی در اولش زیادہ کردہ روغن زیتون را نام نہادہ باشند کہ جزو اعظم غذاے اہل ولایت ست (اردو) زیتون کا تیل ۔ مذکر

انفت بقول برہان و جامع و جہانگیری و ہفت و ناصری و سراج بروزن رحمت بمعنی نقصان و خسارت و زیان و غبن و در عربی بمعنی ننگ و عار آمدہ (مختاری ہ) ہر آینہ انفت کردہ باشد

از دانش ہا کسی کہ تجربہ ثنائے تو باشدش مفخرہا صاحب انند صراحت کند کہ لغت فارسی است مولف عرض کند کہ از سند مختار ری مصدر - - - - - - - - - - - -

انفت کردن بمعنی نقصان کردن پیداست وبفتح اول ودوم وسوم درست معلوم می شود۔ معاصرین عجم بر زبان ندارند۔ اسم جامد فارسی قدیم باشد ومعنی دوم مجاز معنی اول (اردو) نقصان۔ غبن۔ مذکر۔ صاحب آصفیہ نے غبن پر لکھا ہے (عربی) خرید وفروخت میں نقصان دینا۔ تغلّب وتصرف بیجا۔ خورد وبرد خیانت۔

(الف) **انفخت** (ب) **انفختن** (ج) **انفخد** (د) **انفخیدن** (الف) بقول صاحب ضمیمۂ برہان (۱) بمعنی سرمایہ۔ محققین مصادر ذکر (ب) نکردہ اند ولیکن وجود ماضیش کہ بر (الف) گذشت تصدیق وجود مصدر ختن می کند و (ج) بقول ضمیمۂ برہان مرادف (الف) یعنی سرمایہ و (د) بمعنی اندوختن وحاصل کردن **مؤلف** عرض کند کہ (الف) اسم جامد واسم مصدر (ب) باشد بمعنی سرمایہ و (۲) ماضی (ب) ہم و (ب) وضع شد بترکیب (الف) با علامت مصدر تن وباجتماع دو تاے فوقانی یکی از آن حذف شدہ انفختن شد و (ج) (۱) مبدّل ومرادف (الف) کہ تاے فوقانی با دال مہملہ بدل شود ہمچون توت وتود و (۲) ماضی مطلق ومضارع (د) ہم و (د) مصدر (ج) باشد یعنی فارسیان از انفخد دال مہملۂ آخر را حذف کردہ بزیادت یاے معروف وعلامت مصدر دن۔ مصدر جعلی وضع کردند۔ محققین مصادر یعنی صاحبان بحر وموارد ونوادر (ب) و (د) ہر دو را ترک کردہ اند۔ آنچہ بخیال ما میرسد اینست کہ مصادر (الفختن بہ لام دوم وانفختن۔ بنون دوم) از عدم تحقیق صاحبان تحقیق اشتباہے پیدا کردہ وبعض محققین بہ غلطی کتابت نون دوم را لام

خیال کردند وبعض بالعکس آن واللہ اعلم بحقیقۃ الحال - بدین وجہ کہ ماہر دو را در ذخیرۂ تحقیقات شان یافتیم ماخذش را بیان کردیم - معاصرین عجم ہر دو را بزبان ندارند واستعمال متاخرین ومتقدمین در معرض شبہی است کہ ذکرش بالا مذکور شد (اردو) (الف) (۱) سرمایہ (۲) جمع کیا (ب) جمع کرنا (ج) (۱) سرمایہ (۲) جمع کیا - جمع کرے - (د) جمع کرنا -

انفست بقول برہان وناصری وجہانگیری وسراج ورشیدی وجامع بروزن بدست پردہ وتنیدۂ عنکبوت را گویند (شمس فخری ؎) شہنشاہی کہ خیط شمس گردون ؛ بود بر طاق ایوان وی انفست ؛ صاحب آنند صراحت فرمود کہ لغت فارسی است - (اردو) جالا بقول آصفیہ (ہندی) اسم مذکر - وہ سفید اور کاغذ سی جھلی جو مکڑی اپنے لعاب دہن سے بناتی یا وہ چند تار جو عنکبوت تنتی ہے (ذوق ؎) یہ مین کہاں جو تاب رخ سیمتن مین ہے ؛ جالا سا عنکبوت کا سقف کہن مین ہے ؛

انفست برتنیدن استعمال - بمعنی قائم کردن عنکبوت پردہ وتنیدہ را (خسرو ؎) عنکبوت بلاش بر دل من کو گرد برگرد برتنید انفست ؛ (اردو) مکڑی کا جالا بنانا -

انفعال - بقول بہار شرمندہ شدن واثر پذیرفتن از چیزی وفرماید کہ با لفظ بردن ودادن وداشتن وکشیدن مستعمل - **مؤلف** عرض کند کہ بالکسر لغت عربست - صاحب منتخب ہم ذکر این کردہ فارسیان بمعنی حاصل بالمصدر یعنی خجلت وشرمساری وشرم استعمال کنند وبرای معنی مصدری باسصادر فرس مرکب سازند کہ در ملحقات می آید (ظہوری ؎) چون ظہوری در گذار انفعال ناکسی ؛ چون بنا شم نیکنامی چون تو بدنام من است ؛ (انوری ؎) گوشش را از

(۱۵۰۲)

انفعال این سخن ؛ بازخر گو ایہاالساقی تعال ؛ (اردو) انفعال - بقول امیر - (عربی) مذکر شرمندگی - ندامت (سحر ؔ) نگاہ تیر ہے ڈریئے تمہارے دیدے سے ؛ شہید کر کے مجھے انفعال بھی نہوا

انفعال آمدن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی شرم آمدن و منفعل شدن باشد (حزین اصفہانی ؔ) شب زلف تو در خیالم آمد ؛ از بخت خود انفعالم آمد ؛ (اردو) شرم آنا - شرمندہ ہونا منفعل ہونا -

انفعال بردن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی منفعل شدن باشد (سلمان ساوجی ؔ) می شود از روی تو ماہ فلک منفعل ؛ می برد از رای تو شاہ فلک انفعال ؛ (اردو) منفعل ہونا - شرمندہ ہونا -

انفعال دادن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی منفعل کردن است (حافظ شیرازی ؔ) کہ نام قند مصری بر د آنجا ؛ کہ شیرینان ندادند انفعالش ؛ (اردو) شرمندہ کرنا - منفعل کرنا -

انفعال داشتن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی منفعل بودن و شرمساری داشتن است (امیلی ہروی ؔ) بر نگیرم آستین از چشم گریان ہمچو شمع ؛ بسکہ دارم انفعال از می گساری ہای خویش ؛ (اردو) منفعل ہونا - شرمندہ ہونا -

انفعال کشیدن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی منفعل شدن است (باقر کاشی ؔ) باقر رسید و یار تغافل کنان گذشت ؛ شرمندہ بود می کہ کشید انفعال ہا ؛ (اردو) منفعل ہونا -

(الف) **انفقدن** صاحب دری و پہلوی (الف) را بمعنی اندوختن و حاصل کردن آوردہ (ب) **انفقدہ** از ناصر خسرو سند دہد (ؔ) تو بی تمیز بر انفقدن ثواب مرا ؛ اگر بدانی مزدور رایگان شدہ ؛ و بر (ب) فرماید کہ مرادف اندوختہ باشد و از کلام شمس فخری استناد کند

(سه) ابو اسحاق شاہی کز جنابش ⁂ سلاطین سلطنت انفقده باشند ⁂ دیگر کسی از اہل تحقیق ذکر این نکرده مؤلف عرض کند که جا دارد که (الف) را مرکب از انفقد و علامت مصدر دن گیریم و انفقد مبدل انفخذ باشد که به خاے معجمه بمعنی سرمایه گذشت - خاے معجمه به قاف بدل شود همچون چخماق و چقماق و (ب) اسم مفعول همین مصدر رو از انفقدن یک دال مهمله حذف شده انفقدن شد ولیکن سند (الف) را محققین فرس بر انفغدن نقل کرده اند که با لام دوم و غین معجمه چارم گذشت و جا دارد که همین قسم تحریف و تصرف در سند (ب) هم شده باشد که لام دوم را کاتبین بنون بدل کردند و بجاے غین معجمه قاف نوشتند و الله اعلم - باری حال این مصدر یست که حالا بر زبان معاصرین عجم استعمالش متروک است و صراحت ماخذ این بر انفخذ مذکور شد (اردو) (الف) جمع کرنا (ب) جمع کیا ہوا اندوختہ

انقردیا بقول برہان و ہفت بفتح اول و قاف و سکون ثانی و را و دال بے نقطه و تحتانی بالف کشیده لغتی است رومی و بقول بعض یونانی و معنی آن مانند دل و آن چیزیست که آنرا بلادر گویند و بہترین وے آنست که فربه و سیاه باشد و چون بشکنند پر شیره بود گرم و خشک است در چهارم - قوت حافظه دہد و ذہن را تیز کند و در عربی ثمرة البلاد رخوانند و بهندی بلاوه - صاحب محیط بر بلادر فرماید که لغت فارسی است و ماخوذ از بھلانوہ ہندی و گویند معرب بھلاوہ ہندی و بیونانی یا رومی انقردیا و آن ثمر شجریست که در بلاد ہند و چین یافته می شود - عسل آن گرم و خشک در چہارم و پوست آن در سوم و مغز آن گرم در سوم و خشک در اول و عسل آن مقرح و مورم - مسخن و محلل و ملطف و مقرح جلد و منافع بسیار دارد (الخ) (اردو) بھلاوان بقول صاحب آصفیه - ہندی - اسم مذکر - ایک پھل کا نام ہے جو اکثر دوا مین پڑتا ہے - بلادر -

انقطاع بقول بہار بریدہ شدن۔ **مؤلف** عرض کند کہ بکسر اول وسوم لغت عرب است و صاحب منتخب ہم ذکر این کردہ۔ فارسیان استعمال این بمعنی حاصل بالمصدر یعنی قطع کنند و برای معنی مصدری بامصادر فرس مرکب سازند کہ در ملحقات می آید (**اردو**) قطع۔ بقول آصفیہ (عربی) اسم مذکر۔ تراش۔ برید۔ بیونت۔

انقطاع پذیرفتن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی قطع شدن است (نثر خسرو) در علم نفظ تصرف فش بحدیست کہ اگر در عرب رود نزاع کوفیان و بصریان پیش او انقطاع پذیرد ۔ (**اردو**) قطع ہونا۔

انقطاع داشتن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی منقطع شدن است (اسیری لاہجی ؎) گر شدی عاشق ولا قطع نظر کن از دو کون ؛ نیستی محرم بہ عشقش گر نداری انقطاع ؛ (**اردو**) جدا ہونا۔ ٹوٹ جانا۔ منقطع ہونا۔

انقلاب بقول بہار بمعنی واژگون شدن۔ فرماید کہ با لفظ افتادن و گرفتن بمعنی منقلب شدن مستعمل۔ **مؤلف** عرض کند کہ بکسر اول وسوم لغت عرب است و بقول صاحب منتخب بمعنی واگردیدن فارسیان این را بمعنی واژگونی و تغیر و تبدل استعمال کنند و برای معنی مصدری بامصادر فرس مرکب سازند کہ در ملحقات می آید (صائب ؎) زخون شگفتہ شود چون شراب شیشہ ما ؛ شکستہ دل نشود ز انقلاب شیشہ ما ؛ (ولہ ؎) عالمی بے انقلابی ہست اگر زیر فلک ؛ پیش ارباب نظر دار الامان حیرت است ؛ (**اردو**) انقلاب بقول امیر (عربی) مذکر۔ تغیر و تبدل۔ الٹ پلٹ۔ نیرنگ زمانہ (ہلال ؎) انقلاب الفت مین یہ کیسا ہے اے گردون دون ؛ دوست ہم جس کے ہوے وہ صاف دشمن ہو گیا ؛ (رشک ؎) طرح طرح کے دکھاتے ہو عالم

رخ و زلف ﷺ ہمارے گھر شب و روز انقلاب رہتا ہے ﷺ

انقلاب افتادن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی تفرقہ افتادن و زیر و زبر و برہم شدن است (ظہوری ؎) انگیخت شوق لشکر از تست فتح ایدل ﷺ در کوزۂ تخیّل افتادہ انقلابی ﷺ (اردو) انقلاب واقع ہونا۔

انقلاب انداختن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی برہم و زیر و زبر کردن و تفرقہ انداختن است (طبحی قزوینی ؎) غارتگرا بملک دلم تا در آمدی ﷺ انداختی بکشور جان انقلاب را ﷺ (اردو) تفرقہ ڈالنا۔ انقلاب پیدا کرنا۔

انقلاب انگیختن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی برہمی قائم کردن و برہم کردن و تہ و بالا کردن و تفرقہ پیدا کردن است۔ (نثر طغرائے مشہدی) گل کا ریشہ بسکہ انقلاب در مزاج خویش انگیخت۔ خون و سفرائے زرد آب معصفر شبکیدگیر آمیخت ؛؛ (اردو) انقلاب پیدا کرنا۔ برہمی پیدا کرنا۔ تہ و بالا کرنا۔

انقلاب بودن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی تہ و بالائی بودن و واقع شدن انقلاب است (شانی مشہدی ؎) دلیشب کہ یار بر سر ناز و عتاب بود ﷺ تا روز زرد دیار دلم انقلاب بود ﷺ (اردو) تہ و بالائی ہونا۔ انقلاب واقع ہونا۔

انقلاب رفتن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی دفع و منتقل شدن انقلاب باشد (علی خراسانی ؎) جیب زمانہ از دُرو یاقوت شد تہی ﷺ این انقلاب رفت و بدریا و کان فتاد ﷺ (اردو) انقلاب دفع ہونا۔ انقلاب منتقل ہونا۔

انقلاب فتادن استعمال۔ ہمان انقلاب افتادن است کہ گذشت۔ صاحب آصفی سند این بر انقلاب افتادن آوردہ و ما نقلش بر انقلاب رفتن

کردہ ایم (ظہوری ع) فتد در جہان شکیب انقلاب
(اردو) دیکھو انقلاب افتادن۔

انقلاب گرفتن ازکسی استعمال۔
صاحب آصفی ذکر انقلاب گرفتن کردہ و از
سندش انقلاب حاصل کردن ازکسی و انقلاب
پذیرفتن ازکسی پیداست (صائب ؎) شور
سن آورد صائب آسمانہا را بوجد؛ بحر لنگر دار
ہستی انقلاب ازمن گرفت؛ (اردو)
انقلاب حاصل کرنا کسی شخص سے۔

انقلاب نہادن استعمال بمعنی انقلاب و تہ و بالائی
پیدا کردن است۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ (بدر چاچی
؎) شرکت حلم تو جز قاف کس نشان ندہد؛
و شیک عزم تو در قطب انقلاب نہد (اردو)
انقلاب پیدا کرنا؛

انقلیا بقول برہان و ہفت و انند بکسر اول و قاف و سکون ثانی و لام و تحتانی بالف کشیدہ
بلغت اہل مغرب دوائی است کہ اورا بفارسی شنکار گویند و بعربی شجرۃ الدم خوانند و آن نوعی از
سرخ مرو است۔ برگ آن سرخ و بسیاہی مائل می باشد۔ باپیہ بزکوہی برحنا زیر نہند نافع بود۔
بعضی گویند کہ لغت رومی است و ما صراحت کامل این برانجبا و انجوسا کردہ ایم (اردو) دیکھو انجوسا

انقون بقول برہان و ہفت باقاف بروزن میمون بلغت یونانی کل کندہ را گویند آن نوعی از
کماۃ باشد و آن را بجہتہ فربہی حلوا کردہ خورند و بعربی ورد المنتن خوانند۔ صاحب محیط ذکر این کردہ
فرماید کہ اسم ورد منتن و دریاس باشد و بر دریاس گوید کہ معرب از دروس فارسی و بیونانی
انقون نوعی از ورد منتن گرم و خشک در سوم۔ مرکب القوی از جزو ناری و ارضی۔ گیلانی نوشتہ
کہ این نبات بجملہ اجزاے خود مرکب از حرارت و برودت و تازۂ آن مسکر قوی و محلل بلغم و سودا
و منافع بسیار دارد (الخ) (اردو) صاحب محیط نے ورد منتن پر فرمایا ہے کہ اسکو ہندی میں

بھانٹں اور سدا گلاب کہتے ہین۔ صاحب آصفیہ نے سدا گلاب پر فرمایا ہے کہ اسم مذکر۔ ایک قسم کا سرخ گلاب جو بارہ مہینے پھولا رہتا ہے۔ اس مین خوشبو کم ہوتی ہے کہتے ہین کہ یہہ گلاب چین سے آیا تھا

انکار بقول بہار بالکسر باور نداشتن و فرماید کہ بالفظ داشتن وکردن مستعمل۔ **مؤلف** عرض کند کہ بالکسر لغت عرب است وبقول منتخب بمعنی نہ شناختن و ناپسندیدہ داشتن ہم۔ فارسیان این را بمعنی ضد اقرار استعمال کنند وبرائے معنی مصدری بامصادر فرس مرکب سازند کہ در ملحقات می آید (ظہوری ؎) ہیچ حسنی رد مکن نقد قبولت در کف است ؛ صد زیان بہتر زیک انکار۔ اقراری بخر ؛ (ولہ ؎) قبولم ہست او بہرچہ باشم ؛ بہر انکار اقراری در آرم ؛ (اردو) انکار بقول امیر (عربی) مذکر۔ اقرار کی ضد (جان صاحب ؎) تم جھوٹ کے پتلے ہو تمھین سچھ سے ہے کیا کام ؛ انکار سے بدتر ہین سب اقرار تمھارے ؛

انکار آمدن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بوقوع آمدن انکار باشد (کاتبی نیشاپوری ؎) از کاتبی نیاید انکار روی نیکو ؛ مومن کجا تواند منکر شدن لقا را ؛ (اردو) انکار واقع ہونا۔

(۱) **انکار باشیدن** استعمال۔ صاحب آصفی ذکر (۲)

(۲) **انکار بودن** کردہ واز سند تش (۱) پیدا می شود بمعنی بودن انکار و ماندن انکار (سعدی شیرازی ؎) گر دست بشمشیر بری عشق ہمانست ؛ کانجا کہ ارادت بود انکار نباشد ؛ (اردو) انکار رہونا۔

انکار توانستن استعمال۔ بمعنی منکر شدن توانستن و انکار کردن توانستن کہ لفظ انکار درین مصدر مرکب بمعنی مصدر است (حزین اصفہانی ؎) گریبان پارہ می آیم مکوبیت ہر سحر ترسم ؛ کہ مستم محتسب بیدار دو انکار نتوانم ؛ (اردو) انکار کرسکنا۔

انکار داشتن استعمال۔ بمعنی منکر بودن صاحب آصفی ذکراین کرده (طالب آملی ؎) یکی عارف ناز پرورده مشرب ٭ که از قید ہر مذہب انکار دارم ٭ (اردو) انکار رکھنا۔ منکر ہونا۔

انکار رسیدن استعمال۔ صاحب آصفی ذکراین کرده که بمعنی حق انکار بودن و جائز بودن انکار باشد (حافظ شیرازی ؎) بحسن و خلق و وفا کس بیار ما نرسد ٭ ترا درین سخن انکار کار ما نرسد ٭ (اردو) انکار کا حق ہونا۔ انکار جائز ہونا۔

انکار شنیدن استعمال۔ صاحب آصفی ذکراین کرده که بمعنی سماعت انکار کردن و انکار را جائز داشتن است (سعدی شیرازی ؎) دگر مگوی که من ترک عشق خواہم گفت ٭ که قاضی از پس اقرار نشنود انکار ٭ (اردو) انکار کو جائز رکھنا۔ انکار کی سماعت کرنا۔

انکار کردن استعمال۔ بمعنی منکر شدن ہست۔ صاحب آصفی ذکراین کرده (صائب ؎) شرمنده نیستی که بدین دستگاه حسن ٭ دل می بری ز مردم و انکار می کنی ٭ (اردو) انکار کرنا۔ مکر جانا۔

انکار نمودن استعمال۔ صاحب آصفی ذکراین کرده که بمعنی انکار کردن است (نثر خسرو) اگر انکار نمود ہمان مصرع انکار کارش تمام کند (اردو) انکار کرنا۔ منکر ہونا۔

انگ بقول برہان و جامع و ہفت بفتح اول و سکون نون و کاف فارسی (۱) ممر آب را گویند که گوزکرده از سفال سازند و بجہته مرور کردن آب بہم وصل کنند و (۲) نام ولائتیست در ہندوستان صاحب ناصری بذکر ہر دو معنی نسبت معنی اول گوید که این را انکت و سنکت ہم گویند خان آرزو در سراج بذکر معنی اول نسبت دوم فرماید که ظاہر انگ را که بتلے ہندی است انگ خوانده اند و آن جائی است بر لب دریای سنده در راه کابل واقع و در چراغ فرماید که (۳) بفتح اول و سکون نون و کاف فارسی نشانیکه تیر اندازان در پارچه ہا کنند برای حسابی که پیش ایشان مقرر باشد (تاثیر ؎) از سخن

تاثیر بازاز نقطه‌هاے انتخاب ؎ بسته‌هاے خوش قماشی پر زانگ آورده است ؎ و فرماید که قافیۂ غزل رنگ وجنگ است وبخاطر می رسد که این همان انگ است که در هندی بکاف تازی است بمعنی رقوم اعداد وتبرازان هند موافق قرار داد خود یک چیزی مقرر نمایند وموافق آن حساب کنند وآن گاهی نقاط باشد وچون قافیۂ حرف تازی با فارسی صحیح است چنانچه شکت وسگت شاعر مذکور در ذیل قوافی کاف فارسی آورده پس مفرس باشد وظاهر اتوافق لسانین نباشد چراکه در کلام قدما بدین معنی مطلقا بنظر نیامده (انتهی) وهم او بذیل همین لغت شش صور اشتراک لغات در فارسی وهندی آورده وما بیانش را در اینجا بے محل دانیم زیراکه در تحقیق ماخذ هر یک لغت خوش صراحتی می کنیم پس انحصار این شش صور بذیل یک لغت افادۂ ندارد۔ بهار بمعنی سوم قانع وگوید که ظاهرا همان آنگ است که بالمد وکاف تازی باشد مؤلف عرض کند که (۱) اسم جامد فارسی زبان است وصاحب انند صراحت کرده ونسبت (۲) رائے خان آرزو درست است که انگ را که بناے هندی بود فارسیان انگ بنای عربی وکاف فارسی نوشته باشند وبغلطی کتابت بحذف یک نقطه صورت انگ گرفت۔ نسبت (۳) عرض می شود که آنک به ممدوده وانک بمقصوره هر دو بکاف عربی لغت سنسکرت است بقول صاحب ساطع بفتح اول وسکون نون وکاف نشان وشکل وعدد وحرفی از حروف تهجی ونشانیکه بر اقمشه کنند تا بهای آن معلوم شود وجسم وتن ومعانقه را نیز گویند پس جادارد که فارسیان کاف عربی را بفارسی بدل کردند همچون کند وگند پس بمعنی سوم مفرس است وجا دارد که فارسیان (۱) را از لغت سنسکرت نل ساخته باشند که نے میان خالی را نام است ودر هندی آنرا نیز نل ونلوا گویند که کوزه گران از سفال سازند باغراض ساختن راه آب نهر پس لام بکاف بدل شد همچون الماک والکماک و

کاف عربی بفارسی ہمچون کند وگند والف وصلی در اولش آوردند واللہ اعلم بحقیقۃ الحال و (۴) بمعنی حلقیت کہ صاحب رشیدی بر انگدان صراحت این کردہ کہ می آید و این اسم جامد فارسی زبان باشد (اردو) (۱) نل بقول آصفیہ (ہندی) اسم مذکر مٹی کا خالی نلوا جو پانی کے واسطے موری کی بجائے لگایا جاتا ہے۔ موٹی نلی (۲) اٹک ایک مقام کا نام ہے جس کا دریا۔ دریائے اٹک سے مشہور ہے (مصحفی سے ۵) اٹک طرف نعرہ کنان جائے ہے دریائے اٹک ٭ اٹک طرف دیکھئے تو پل پہ ہے آئی چنبیل ٭ (۳) آنکٹ بقول امیر (ہندی) مؤنث۔ وہ علامت یا ہندسہ جو کپڑے کے تھان وغیرہ پر کڑھا ہوتا ہے یا بیچنے والے کسی رنگ سے ڈال دیتے ہیں (۴) دیکھو انگزد۔

(الف) انگار	ہر چہار لغت متحقق بکاف فارسی است۔ (الف) بقول برہان بر وزن
(ب) انگاردن	زنگار (۱) بمعنی تصور و پندار باشد و (۲) تصور کنندہ را نیز گویند و (۳)
(ج) انگاردہ	امر باین معنی ہم ہست و (۴) بمعنی انگارہ نیز آمدہ۔ صاحب جامع ذکر
(د) انگارش	معنی اول وسوم وچہارم کردہ (امیر خسرو سے ۵) نصیحت کردن مردان

بنامردان چنان ماند ٭ کہ بر آب روان صورت نگاردن مردم انگاری ٭ و (ب) بقول برہان بمعنی (۱) پنداشتن وتصور کردن وگمان بردن صاحب بحر فرماید کہ کامل التصریف است ومضارع این انگارد۔ خان آرزو در سراج فرماید کہ (۲) بمعنی نقش کردن وتصویر نمودن ہم وگوید کہ تحقیق مؤلف آنست کہ معنی دوم اصل است ومعنی اول مجاز آن چرا کہ گمان بردن نیز منتقش کردن است بخاطر ونگاردن مخفف آن۔ صاحب موارد بذکر معنی اول نسبت معنی دوم نقش بستن وتصور کردن گفتہ و فرماید کہ (الف) و (د) حاصل بالمصدر انیست و بقول صاحب نوادر نقش بستن و

تصویر کردن و پنداشتن و گمان بردن یعنی متفق است با خان آرزو و صاحبان جهانگیری و جامع و سروری را با صاحب بحر اتفاق و (ج) بقول برهان و ناصری بمعنی افسانه و سرگذشت و (د) بقول نشر مرادف (ج) (حکیم سنائی سه) خواست از پیش درم بگذرد از بیخبری ؛ چون چنان دید شد از غم دل من زیر و زبر ؛ بانگ بر داشتم از غایت نومیدی عشق ؛ گفتم ای عشوه فروشنده انگارده خر (مسعود سعد ع) رو رو که همه عشوهٔ و انگاردهٔ ؛ و صاحب جامع نسبت (ج) و (د) فرماید که بمعنی سرگذشت و شهرت **مؤلف** عرض کند که (الف) اسم جامد و اسم مصدر است که (ب) وضع شد از همین و امر حاضر (ب) هم - و از هر دو معانی (ب) معنی اوّل اصل باشد که موافق ماخذ است و معنی دوم را اگر سندی بدست آید توانیم عرض کرد که مجاز معنی اوّل است و بدون وجود سند محل نظر باشد که با ماخذ هیچ تعلق ندارد و معلوم می شود که محققین غور نفرموده اند و تصور را تصویر خیال کرده اند و (ج) اسم مفعول (ب) باشد و برای معنی افسانه و سرگذشت هم طالب سند استعمال باشیم که معنی حقیقی این تصور کرده شده و پنداشته یا نقش کرده شده و (د) حاصل بالمصدر (ب) و معنی لفظی این گمان بری و تصور سازی یا نقاشی و مصوری و من وجه جا دارد که بمعنی تصور و پندار هم گیریم که این معنی ازین پیدا می شود ولیکن برای معنی افسانه و سرگذشت مشتاق سند استعمال باشیم و سندی که از کلام حکیم سنائی و مسعود سعد بالا گذشت مفید ادّعا نیست اگر سند استعمال بدست آید توانیم قیاس کرد که بدین معنی مبدّل انگاره باشد که فارسیان های هوز را به شین معجمه بدل کنند و ذکر این بر انگاره می آید - آنچه صاحب موارد (الف) را حاصل بالمصدر (ب) گفته نزاکت خیالش امتیاز اسم مصدر و حاصل بالمصدر نکرد و آنچه صاحب برهان (الف) را بمعنی دوم آورده تسامح اوست

که افادهٔ اسم فاعل ترکیبی از مجرد اسمی پیدا نمی شود و سهل انگار است و همین سهل انگار را سند دعوی خود قرار می دهد و نمی داند که لفظ انگار تا آنکه با کلمهٔ سهل مرکّب نشد افادهٔ معنی فاعلی نکرد - فتامّل -
(اردو) (الف) (۱) تصوّر - بقول آصفیہ (عربی) اسم مذکر - کسی شئی کی صورت دل میں باندھنا - تامّل - غور - دھیان - خیال - (۲) تصوّر کرنے والا (۳) تصوّر کرنا (۴) دیکھو انگارہ (ب) (۱) سمجھنا - تصوّر کرنا - گمان کرنا - خیال کرنا (۲) نقش کرنا - تصویر اتارنا (ج) سرگذشت - مؤنث ہماری رائے کے موافق تصوّر کیا ہوا - سمجھا ہوا - خیال کیا ہوا - نقش کیا ہوا (د) سرگذشت - مؤنث - ہماری رائے کے مطابق - تصوّر - خیال - مذکر - نقاشی - مصوّری - مؤنث -

انگارہ بقول برہان و جامع بر وزن ہموارہ (۱) بمعنی ہر چیز ناتمام باشد - صاحب جہانگیری بر معروف قانع - خان آرزو و سراج فرماید که نقش ناتمام خواه نقش سایه دار باشد یا بی سایه چنانکه تصویر - بخیال ما مقصودش جز این نه باشد که نقش ناتمام تصویر قلمی بود یا بت - صاحب رہنما بحوالهٔ سفرنامهٔ ناصرالدین شاه قاجار نقش ناتمام را گفته و حالا بر زبان معاصرین مستعمل است بهار برای این معنی از نصیرای بدخشانی سندی آورده (ے) در انجمن عشق اویسی لقب ماست ہاں زده یکسر انگارهٔ ما را ؛ مؤلف عرض کند که تخصیص این با نقش و تصویر یا بت هم درست نیست و تعمیم که در قول محققین اول الذکر گذشت همان درست باشد چنانکه حکیم زلالی گفته (ے) چو این صندوق شد انگارهٔ علاج ؛ تبسّم قفل شکّر خنده تاراج ؛ به تحقیق ما این مخفف باشد از انگارده که اسم مفعول انگاردن گذشت یا های نسبت بر انگار زیاده کرده انگاره ساختند و اول الذکر قوی است که انگاردن بمعنی نقش کردن هم آمده پس معنی لفظی این نقش کرده شده و آنچه هر چیز ناتمام را

انگاره گفته اند مجاز است (اردو) دکن مین انگا
اُس نقش یا اور کسی کام کو کہتے ہین جو صفائی اور
نوک پلک مین مکمّل نہ ہوا ہو۔ موٹا کام۔ ابتدائی کام
اور اصطلاح معماران مین وہ گچ جو دیوار پر تھوپ
دی گئی ہو اور صاف نہ کی گئی ہو۔

(۲) انگاره - بقول برہان و ناصری وجہانگیری
و جامع و رشیدی و سراج و (دری و پہلوی) معنی
افسانہ و سرگذشت کہ مرادف انگارش باشد کہ گذشت
صاحبان برہان و ناصری صراحت کنند کہ یاد
گذشتہا کردن و از سر گرفتن سرگذشت و افسانہ
بطریق کنایہ چنانکہ اگر کسی بسیار و مکرر از گذشتہ بگوید
گویند کہ انگاره می کند یعنی باز از سر می گیرد۔ صاحب
سروری بحوالہ شرفنامہ ذکر این معنی کرده از شمس
فخری سند دہد (ع) ہر کجا مجمعی بود زشہان ٭ ہمہ
از وی کنند انگاره ٭ مؤلف گوید کہ ہای نسبت
بر لغت انگار زیاده کرده بدین معنی استعمال کرده اند
و معنی حقیقی این منسوب بہ تصور و خیال و کنایہ از
افسانہ و سرگذشت و آنچہ انگارش را بہ ہمین معنی
آورده اند کہ گذشت مبدّل این باشد چنانکہ پاشنگ
را پاشنگ کردند حاصل انیست کہ معنی این مجرد
افسانہ باشد و سرگذشت مجاز آن و صراحت
مزید اہل تحقیق کہ بالا گذشت ہیچ است کہ از مصدر
انگاره کردن کہ می آید پیدا کرده اند (اردو)
سرگذشت - بقول آصفیہ (فارسی) اسم مؤنث
ذکر- حال- احوال- حکایت- داستان- روایت
قصہ- کہانی- سوانح عمری-

(۳) انگاره - بقول برہان و ناصری و سراج
پس پس خزنده از شرم و حیا را نیز گفتہ اند- صاحب جامع
فرماید کہ کسی کہ از شرم و حیا پس پس رود- مؤلف
عرض کند کہ مشتاق سند باشیم- حیف است کہ پیش
نشد و بدست نیامد و معاصرین عجم بدین معنی بر زبان
ندارند و اگر سندی پیش شود خیال کنیم کہ اسم جامد
باشد ماخوذ از ہمان انگار کہ بمعنی تصور و خیال گذشت
یعنی منسوب بہ تصور و خیال و شرم بمعنی شرمنده (اردو)

شرمنده۔ یعنی وہ شخص جو شرم وحیا سے چھپا چھپا پھرے

(۴) انگاره۔ بقول برہان معنی دفتر وحساب ہم آمده صاحبان سراج و ناصری و (دری و پہلوی) وجہانگیری بدون واو عطف دفتر حساب گویند۔ و صاحبان ناصری و برہان ہمین را نامۂ اعمال ہم گفته اند واز کلام استاد نیبی سند گرفته وصاحب جہانگیری برای معنی بیان کردۂ خود ہم ازہمین سند استناد کرده

(سه) زان پیش که پیش آیدت آن روز پر از ہول
بنشین و تن اندر ده وانگاره بپیش آر۔

صاحبان جامع وسروری ہم ذکر ہر دو معنی بالا بطور مرادف کرده اند وصاحب رشیدی بر جریدۂ حساب قانع مؤلف عرض کند که ماخذ اینہم ہمان انگار که بمعنی تصور وخیال گذشت وزیادت ہای نسبت بمعنی منسوب به تصور وخیال وکنایه از نامۂ اعمال که در تصور وخیال عامل است محققین اول الذکر در تعریف نامۂ اعمال دفتر حساب را آورده اند دیگر ہیچ (اردو) نامۂ اعمال۔ بقول آصفیه (اسم مذکر) اعمالنامہ۔ چال چلن کا رجسٹر۔ خط سرگذشت (نسیم سه) کمر باندھی ہے قاصد نے رقابت کا خطر ٹھہرا۔ پہ مین اپنے نامۂ اعمال کا خود نامہ بر ٹھہرا۔

(۵) انگاره۔ بقول صاحب سخندان در فارسی زبان پارۂ آتش را گویند وفرماید که انگار لغت سنسکرت است به ہمین معنی مؤلف گوید که محققین فرس ازین معنی ساکت ومعاصرین عجم دست بر دہان کنند۔ نمیدانیم که صاحب سخندان پارس استعمال این ازکجا پیدا کرد۔ معلوم میشود که ہای نسبت اور اک تابع انداخت و در سنسکرت این لفظ به ہمین معنی بالف آخر است یعنی انگارا (اردو) انگارا۔ بقول ساطع۔ زبان سنسکرت مین انگر۔ جمره۔ اور بقول اسیر۔ مذکر۔ پارۂ آتش۔ آگ کا دہکتا ہوا بڑا انگڑا۔

(بحر سه) مین نے کبھی جو داغ جگر کا کیا ہے ذکر
انگارا رکھدیا ہے کسی نے زبان پر۔

انگاره آمدن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کرده که بمعنی آمدن بحالت ناصاف که بدون اصلاح و درستی باشد واین متعلق است به معنی اول

لفظ انگارہ (صائب ــــہ) آمدی انگارۂ انگارہ رفتی ازجہان ؛ باد و صد سوہان نکردی خویش را ہموار حیف ؛ (اردو) ناصاف آنا۔ بغیر اصلاح کے آنا۔ ناقص حالت میں آنا۔

انگارہ بودن استعمال۔ بمعنی ناصاف و بدون اصلاح بحالت ابتدائی بودن است (ظہوری ــــہ) بصد امید دل انگارہ بود و غم خانہ ؛ بماندہ آہ فغان ناتمام حیف چہ حیف ؛ (اردو) ابتدائی حالت مین رہنا۔ ناتمام رہنا۔ بدون اصلاح رہنا۔

انگارۂ توپ استعمال۔ مرکّب اضافی۔ معاصرین عجم استعمال این کردہ اند و صاحب رہنما بحوالہ سفرنامۂ ناصرالدین شاہ قاچار ذکر این کردہ و صاحب بول چال ہم آوردہ کہ بمعنی حالت ابتدائی و ناتمام توپ است کہ ناصاف و ناکمل باشد۔ و این متعلق است بہ معنی اوّل انگارہ (اردو) بقول صاحب رہنما و بول چال توپ کا ڈھانچ یعنی ابتدائی حالت جو بعد ڈھالنے کے ہو۔ ناصاف توپ یعنی غیر مکمّل۔

انگارہ رفتن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ نقیض انگارہ آمدن باشد یعنی بحالت نادرست و ناصاف رفتن سند این ہمانست کہ از کلام صائب بر انگارہ آمدن گذشت (اردو) ناصاف غیر اصلاح حالت مین جانا۔

انگارہ ریختن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ کہ بمعنی چیزی را در قالب ریختن کہ محتاج اصلاح و درستی و سوہان کاری باشد و این متعلق است بہ معنی اوّل انگارہ کہ گذشت (یحیی کاشی ــــہ) فکر نظم و این غزل یحیی بسی دور از ہم اند ؛ معجز طبع مسیح وقت این انگارہ ریخت ؛ (اردو) ڈھالنا۔ یعنی ابتدائی حالت تیار کرنا۔ خاکہ بنانا۔ ڈھانچ قائم کرنا۔

انگارہ شدن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ بمعنی صورت و حلیۂ ناصاف پیدا کردن کہ حالت ابتدائی باشد پیش از سوہان کاری

که بعد ریختن در قالب پیدا می شود متعلق است به معنی اوّل انگاره (کلیم همدانی ــه) عمر آخر شد و انگارهٔ آدم نشدیم ٭ گرچه زد دست تقضا این همه سوهان ما را ٭ (اردو) ڈھالا جانا۔ خاکا بنانا

انگاره کردن استعمال به معنی افسانه و سرگذشت بیان کردن است و این متعلق است به معنی دوم انگاره وسند این بر معنی دوم انگاره از کلام شمس فخری گذشت که صاحب سروری ذکرش کرده (اردو) سرگذشت بیان کرنا۔

انگاریدن بقول صاحب بحر مرادف انگاردن که گذشت۔ صاحبان برہان و موارد و نوادر و ناصری و سراج و جامع ہم ذکر این کرده اند (مولوی معنوی ــه) زشت باید دید و انگارید خوب ٭ زہر باید خورد و انگارید قند ٭ **مؤلف** گوید که این مصدر وضع شد از اسم جامد و اسم مصدر انگارید یا دست یای معروف و علامت مصدر دن بقاعدهٔ مضارع دن جعلی و با صول ما مصدر اصلی است که وضع شد از اسم جامد فارسی زبان۔ بعضی بر آنند که انگاردن که گذشت مخفف ہمین است و ما بر خلاف ایشانیم و حقیقت وضع انگاردن بجایش ذکر کرده ایم۔ بقول صاحب بحر کامل التصریف و مضارع این انگارد و بقول صاحب موارد حاصل بالمصدر این انگارش (اردو) دیکھو انگاردن۔

انگاز متحقق به کاف فارسی است بقول برہان بازای ہوز بر وزن پروانه افزار پیشه وران را گویند و بعربی ادات خوانند که جمع آن ادوات است۔ صاحبان سروری و جامع و سراج ہم ذکر این کرده اند (مولوی معنوی ــه) گرم در آگرم که آن گرم کار ٭ صنعت نو دارد و انگاز نو ٭ (وله ــه) او کمند انداخت ما را او کشید ٭ ما بدست صانع انگاز آدیم ٭

صاحب انند صراحت فرموده که این لغت فارسی است - اسم جامد باشد (اردو) پیشه و روز آله - اوزار - مذکر -

انگاشتن | بقول بحر مرادف انگاردن - کامل التصریف مضارع این انگارد - صاحب برہان وجہانگیری و موارد و ناصری وجامع ہم ذکر این کرده اند و صاحب سروری ذکر ماضی این کرده (شیخ سعدی ؎) من آنگاه انگاشتم دشمنش ؛ که خسرو فروتر نشاندازمنش ؛ مؤلف عرض کند که این مبدل انگاردن است که فارسیان رای مہملہ را بہ شین معجمہ بدل کنند و این عمل از بعض مصادر دیگر ہم پیدا است ہمچون آغاردن و آغاشتن و انباردن و انباشتن که گذشت و در امر کار از اصل گرفته اند و تبدیل دران راه نیافت و بجال خود است صاحب خزانۃ الاغلاط صراحت کند که آنانکه این را بکاف تازی گیرند از صحت دور است (اردو) دیکھو انگاردن ؛

انگام | بقول برہان وہفت و ناصری و سروری و سراج بہ وزن و معنی ہنگام است صاحب جامع صراحت کاف فارسی کرده و سکوت دیگر اہل تحقیق ناقابل لحاظ که اصل این ہنگام است و این مبدلش که فارسیان الف را بہ ہای ہوز بدل کنند ہمچون ابیون - و ہبیون (خلاق المعانی در تعریف دندان ؎) ہمہ ثابت قدم انگام کوشش ؛ ہمہ در وقت راحت لذت افزای (کمال اسمعیل ؎) چہ انگام سرسبزی تست و شہری ؛ سیہ گشتہ زین ماتم ناگہانی ؛ صاحب برہان بر ہنگام صراحت کند که (۱) بمعنی وقت و زمان و ہنگام باشد و (۲) بمعنی موسم و فصل و (۳) بہ معنی ہنگامہ کہ معرکہ و مجمع و انجمن باشد مؤلف عرض کند

که به معنی سوم مخفف انگامه که می آید واگر درحقیقتِ انگام پی بریم جا دارد که این را مبدل (آن گاه) گیریم فارسیان الف ممدوده را به مقصوره بدل کردند۔ چنانکه اکثر عادت ایشان است و های هوز را به میم همچون باسره و باسرم که معنی حقیقی این آن وقت باشد و آن در فارسی زبان همچون الف ولام عربی آید برای تخصیص ومجازاً بمعنی مطلق وقت مستعمل شد اندرین صورت باید که انگام را اصل گیریم و هنگام را مبدلش واللہ اعلم (اردو) هنگام (۱) بقول آصفیہ فارسی ۔ اسم مذکر۔ وقت ۔ زمانہ ۔ (۲) موسم ۔ مذکر۔ فصل ۔ مؤنث ۔ (۳) به معنی هنگامہ مجمع ۔ ہجوم ۔ مذکر۔

انگامه بقول برهان وجامع بروزن ومعنی هنگامه که مجمع وانجمن بازیگران وقصه خوانان باشد و بقول جهانگیری به معنی هنگامه (کمال اسمعیل ؎) انگامه ایست گرم زشکر عواطفت هرکوی وبرزنی که من آنجا فرارسم ۔ صاحب ناصری فرماید که های هوز بالف بدل شد بمعنی هرجا که محل اجتماع باشد وبرمحل جنگ هم مستعمل ۔ بخیال ما های نسبت در آخر انگام زیاده کردند به معنی منسوب به وقت یعنی چیزی که واقع شد در آن وقت ومجازاً به معنی مجمع ۔ مخفی مباد که هنگ در فارسی زبان به معنی قصد وزور وقوت وبسیار وفراوان وسپاه وفوج وضرب وصدمه وآسیب وآزار آمده (کذا فی البرهان) وتبدیل های هوز بالف موافق قیاس همچون هنباز و انباز ومه ۔ بقول برهان بمعنی بزرگ که مهتر از همین است الحاصل (انگ ومه) بمعنی فوج وصدمه وآزار بسیار باشد ۔ کنایه از مجمع وجا دارد که به معنی بسیار وبزرگ هم گیریم وکنایه از مجمع ۔ واو بدل شد بالف همچون ورج وارج پس (انگ و

سه) (انگامه) شد وجا دارد که الف دوم را زائد گیریم که میان انگ و مه آمده واللہ اعلم۔
(اردو) ہنگامہ۔ مذکر۔ دیکھو انگام کے تیسرے معنی۔

انگبان | بقول رشیدی مرادف انگوان درختی است که انگژد یعنی حلتیت صمغ آنست صاحب محیط برانگژد حوالۂ حلتیت کند و بر حلتیت گوید که صمغ انجدان باشد وانجدان معرب انگدان بجایش گذشت۔ در قواعد فارسی تبدیل دال مہملہ به بای موحده آید چنانکه دالان و بالان پس جا دارد که انگبان را مبدل انگدان گیریم و انگوان ہم به ہمین معنی می آید وممکن است که این را مبدلش ہم گیریم که داو به بای موحده بدل شود ہمچون آو و آب صاحب رشیدی ذکر این بذیل انگدان کرده وصاحب محیط ذکر این نکرد (اردو) دیکھو انجدان۔

انگبین | بقول برہان وجامع وسروری ورشیدی بابای ابجد به وزن عنبرین (۱) عسل وشہد را گویند۔ صاحب ناصری فرماید که (۲) مجازاً بہر چیز شیرین اطلاق کنند مانند تر انگبین وگز انگبین وسکنگبین که معروف است وسک بمعنی سرکه و آش سرکه را سکبا گویند وسرکه وانگبین را چون مخلوط سازند سکنگبین گویند وسکنجبین معرب آنست خان آرزو در سراج بذکر معنی اول گوید که مشہور بضم کاف است وصاحب ہفت صراحت کاف فارسی کرده وبفتح اول نوشته (شیخ سعدی سه) شکر خندهٔ انگبین می فروخت ۞ که دلہا ز شیرینیش می بسوخت ۞ صاحب محیط فرماید که اسم مشہور شہد است و بر شہد گوید که بیونانی ماکی والقولیس وبسریانی دبیا وبترکی بال وبعربی عسل ودر انگریزی ہنی وبہندی مدہ وپہپ رس ومہیر گویند ومراد از مطلق آن عسل نحل وآن شہدی است که بر گلہا می افتد ونحل آنرا می چیند ودر خانہ خود ذخیره می کند۔ تازهٔ آن

گرم در دوم و خشک در اول۔ قوت جلا و تفتیح سدد و افواہ عروق و جذب رطوبات از قعر
بدن و فضول دماغ از منافع اوست و منافع بسیار دارد (الخ) صاحب کنز کہ محقق ترکی است
صراحت کند کہ این لغت فارسی است۔ ہمہ محققین این را بفتح کاف گفتہ اند بجز صاحبان مؤید
و خان آرزو کہ بضم کاف نوشتہ اند و صاحب مؤید ذکر فتح آن ہم کردہ و نسبت معنی دوم کسی بجز
صاحب ناصری ذکری نکرد و از گز انگبین اینقدر ثابت می شود کہ نام حلوائیست مطلقاً و اہل
تحقیق صراحت نکردہ اند کہ از انگبین ساختہ می شود مگر خیال ما اینست کہ در نسخۂ او شہد داخل
باشد و جا دارد کہ از شکر ہم درست کنند و نامش گز انگبین باقی ماند و از کلام ظہوری من و جہ
سند این ہم میرسد (ع) تا نباشند تلخ گوی تبان ؛ می زکنج لب انگبین روید ؛ (اردو)
(۱) انگبین۔ بقول امیر (فارسی) شہد (ناسخ ع) میرے موے کو امیر النحل ملنا تھا خطاب ؛
خانۂ زنبور مین تب انگبین پیدا ہوا ؛ (۲) ہر میٹھی چیز کو فارسیون نے مجازاً انگبین کہا ہے۔

انگبین خانہ اصطلاح۔ بقول بحر و ضمیمۂ
برہان و مؤید خانۂ زنبور است مؤلف گوید کہ
قلب اضافت باشد و بس و خانۂ شہد کنایہ باشد
از خانۂ زنبور کہ زنبور شہد را در خانۂ خود جمع کند
مرادف آشیانۂ زنبور کہ در ممدودہ گذشت
(اردو) چھتا۔ بقول آصفیہ (ہندی) اسم
مذکر۔ مہال کی مکھیون یا بھڑون کا گھر۔ خانۂ
زنبور۔ دیکھو آشیانۂ زنبور۔

انگبین خشک استعمال۔ مرکب توصیفی است
بقول صاحب محیط خشکنجبین باشد و بر خشکنجبین فرماید
کہ معرب انگبین خشک است و آنرا بعربی عسل
یابس گویند و آن عسلی است بغایت خشک و
تند بو کہ از جبال فارس و حدود کازرون می آرند و
و گویند شبنمی کہ بر اشجار افتد و سبز و زرد و سفید و

سیاہ و سرخ می باشد و در تنکابن شکری و در دیلم و طبرستان اسپ دندان می نامند۔ شہرت آن بسیار کم از عسل زیراکہ بسیار گرم است وگویند گرم و خشک در دوم و در غایت جلا و تقطیع و تحلیل لزوجات و سرخ آن قوی تر از سپید و سبز آن بسیار گرم مائل بہ تلخی و سیاہ آن قریب بعسل بلادر (اردو) خشک شہد ایک خاص قسم ہے شہد کی جسکو فارسیون نے انگبین خشک کہا ہو جو خاص پہاڑون سے دستیاب ہوتا ہے۔ مذکر۔

انگبینہ اصطلاح۔ بقول برہان و ناصری و جامع بر وزن شنبلینہ نام حلوائیست و آن عسلی باشد کہ نیک بقوام آوردہ باشند و بر طبقی ریزند تا سخت شود و دندان گیر گردد **مؤلف** گوید کہ ہائے نسبت در آخر انگبین زیادہ کردہ نام این حلوانہادہ اند دیگر ہیچ (اردو) فارسی مین انگبینہ ایک حلوے کا نام ہے جو شہد سے بنایا جاتا ہے جو خشک ہونے پر چبانے مین دانتون کو پکڑتا ہے جیسے دکن مین لکڑی۔ یا ممالک مغربی و شمالی واودھ مین حلوا سوہن کی ایک قسم۔

انگختن بفتح اول و کسر کاف فارسی و فتح تای فوقانی مخفف انگیختن کہ می آید صاحب جامع بذیل انگیختن ذکر این کردہ صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ این را آوردہ (اردو) دیکھو انگیختن۔

انگدان بقول برہان و ناصری و سراج بضم ثالث و دال بالف کشیدہ بر وزن مردمان (۱) نسناس را گویند یعنی دیو مردم و آن جانوری باشد وحشی شبیہ بہ آدمی و بحوالۂ مؤید گوید کہ (۲) بہ معنی نسناس آمدہ کہ بہندی جاوتری گویند واللہ اعلم۔ (۳) نام درختی ہم ہست کہ صمغ آنرا بعربی حلتیت خوانند و معرب آن انجدان باشد و باین معنی باذال نقطہ دار ہم آمدہ

(۴) نام قریه ایست از قرای کاشان که بانگوان اشتهار دارد - صاحب جهانگیری بذکر
معنی اوّل وسوم وچهارم برای معنی سوم از فلکی شروانی شد آورده (شعر) تا بمذاق انس و
جان ندهد ونا ورد جهان :: نکهت گل ز انگدان لذت مل ز آمله :: صاحب سروری بر معنی اوّل
وسوم قانع وفرماید که این را انگیان هم گویند (لامعی جرجانی شعر) پنجاه روزه دوغی صدساله
انگدانی :: بی دانه آسیائی بی گوشت استخوانی :: صاحب جامع متفق با جهانگیری - صاحب رشیدی
نسبت معنی سوم فرماید که این مرکب است از انگ ودان - انگ بمعنی حلتیت و دان بمعنی
جای پس انگدان بمعنی جای حلتیت است وکنایه از درخت حلتیت وانگیان وانگوان مرادف
این وانجدان بضم جیم وذال معجمه معربش مؤلف عرض کند که ما صراحت معنی اوّل وسوم وچهارم
بر انجدان کرده ایم - حالا نسبت معنی دوم عرض می شود که صاحب محیط بر بسباسه فرماید که اسم
عربی است که بیونانی ماقن والماتن والاتن وبرومی موسیا دفرسیا وبفارسی بزبازه و
چاترکون وبهندی جاوتری گویند وآن پوستی است که بالای جوز بوا پیچیده می باشد - گرم وخشک
در دوم با قوت قابضه وحرارت ملطفه وجوهر ارضیه غالیه - خوشبوکننده بوی دهان - مفرّح و
هاضم ومفتّح سدد ومجفّف رطوبات ومحلّل ریاح ومنافع بسیار دارد (الخ) صاحب محیط از اسم
انگدان ساکت است وباتفاق محققین فرس اسم جامد زبان فارسی است ووجه تسمیه (۱) هیچ
بفهم ما نیامده جز این که اسم جامد دانیم یا نظر بر شباهست این وحشی در صفات یا رنگ با درخت
حلتیت این را به انگدان موسوم کرده باشند ووجه تسمیه (۴) جز این نباشد که در ان قریه درختهای
انگدان بکثرت باشد وآن قریه بنام درختان مذکور موسوم شد والله اعلم (اردو) (۱) دیکهو

انجدان کے دوسرے معنی (۲) جوتری - بقول آصفیہ ہندی - اسم مؤنث - جوز یا جائیفل کا پھول (۳) دیکھو انجدان کے پہلے معنی (۴) دیکھو انجدان کے تیسرے معنی -

انگران بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ کہ با انگوران نوشتہ لغت فارسی و نام رستنی است - دیگر کسی از اہل تحقیق ذکر این نکرد و صاحب محیط ہم ازین ساکت - ترک این بیانش تفوق داشت کہ ابہام تعریفش ہیچ اطمینان بخش نیست اگر مقصودش این باشد کہ انگر بالضم مخفف انگور است و انگران جمع آن می بایست کہ صراحت و سند استعمال پیش می کرد - (اردو) انگران - ایک پودے کا نام ہے جس کو صاحب فرہنگ فرنگ اور انند کے سوا اور کوئی نہیں جانتا -

انگروہ بقول برہان و جامع و ہفت بضم ثالث بر وزن افسردہ دانۂ انگور کہ از خوشہ جدا شدہ باشد - صاحب ناصری فرماید کہ در فرنگہا نیافتیم - ہمانا انگورہ را انگروہ خواندہ اند صاحب سروری بحوالۂ صیدنۂ ابی ریحان ذکر این کردہ فرماید کہ حرکتش ظاہر نشد - خان آرزو در سراج متفق با برہان مؤلف گوید کہ صاحب ناصری کہ از اہل زبان است این لغت را در فرہنگہا نیافت و ما در ہر قدر فرہنگہا کہ یافتیم ذکر آن کردہ ایم و صاحبان جامع و سروری ہم از اہل زبانند و تصدیق این ہر دو کافی است - بخیال ما اصل این انگورہ باشد بزیادت ہای زائد بآخر لفظ انگور بمعنی دانۂ انگور ہمچون خونخوار و خونخوارہ و بقلب بعض انگروہ شد کہ رای مہملہ مقدم و واو مؤخر شد ہمچون اسطخر و اسطرخ و اغلغدہ و الغدہ و این قسم تقدیم و تاخیر در لغات فارسی و السنۂ دیگر ہم بنظر آمدہ ولیکن حیف است برین کہ صاحبان مطابع و آ و را درین لغت

دال مهمله نوشته اند و این تصرف و تحریف شان است و بیچاره صاحب هفت که از ماخذ خبر ندارد صراحت کرد که بجای حرف پنجم دال باشد (اردو) انگور کا دانہ جو خوشی سے جدا ہو

انگرزه بقول برهان بسکون ثالث بر وزن زنگرزه (۱) رستنی باشد و گل آن مانند گل خشک زرد می شود و اطرافش خار دارد و آنرا بعربی قرطم بری خوانند و بیونانی طریغان گویند و (۲) نوعی از مردم فرنگ صاحب ناصری بر معنی اول قانع - صاحب جامع نسبت معنی دوم صراحت کند که بالکسر است - خان آرزو در سراج بذکر هر دو معنی نسبت معنی دوم فرماید که ظاهرا فارسی نباشد - صاحب محیط بر قرطم بری فرماید که در عصفر بری مذکور شد و بر عصفر بری نوشته که صاحب اختیارات قرطم بری را طریغان گفته و شیخ الرئیس غیر آن دانسته و بحواله محمد بن احمد گوید که گل خار دار است و آن را اشتران می خورند و آن فاد زهر برای سم و مزاجش گرم در دوم و خشک در سوم و بر عصفر گوید که اسم هندی این کسم و کسنبه که از آن پارچها رنگین می سازند و بر قرطم هم فرماید که بهندی تخم کسنبه نام دارد - نافع قولنج و مسهل شکم و مخرج بلغم و منافع بسیار دارد (الخ) بخیال ما انگرزه مبدل زنگرزه باشد و بدین وجه که رنگی سرخ ازین حاصل می شود بدین نام موسوم شد که اسم فاعل ترکیبی است و باستعمال عوام بر خلاف قیاس رای مهمله بالف بدل شده انگرزه شد والله اعلم و نسبت معنی دوم عرض میشود که فارسیان قدیم نصارای ولایت زا راکه بوجه میخواری و کثرت خون سرخ رنگ می باشند نظر به معنی اول بهمین نام موسوم کرده باشند و اصل آن هم زنگرزه باشد ولیکن معاصرین عجم از لغت انگلیسی (انگلش) حالا این قوم را انگلیس به سین مهمله نامند و این مفرس باشد (اردو) (۱) کسم یا کسنبه

بقول آصفیہ مذکّر۔ دیکھو احریض۔(۲) انگریز۔ بقول امیر انگلشتین۔ فرنگی (ناسخ ۵ھ)

دل ملک انگریز مین جینے سے تنگ ہے ٭ قید حیات بھی مجھے قید فرنگ ہے ٭

انگریک بقول ناصری و انند بفتح اول و ثانی وکسرزا بیای زدہ و سکون کاف درآخر کاف اول فارسی و دویم عربی نام باغی است از باغہای خوارزم کہ در خارج شہر خیوق خان خیوق ساختہ اند فواکہ نیکو دارد۔ خاصۃً انگور کہ بس ممتاز است و دراصل۔ باغ انگور نیک نام داشتہ چہ خوارزمیان سابقاً بالفاظ فارسی متکلم بودہ، نہ خوارزم از اجزای ایران بود و انگریک مخفف انگور نیک است و ہمچنین باغی دیگر است در آن شہر و آنرا رفنیک گویند و بہ تحقیق معلوم شد کہ رفنیک در اصل راہ پی نیک بود یعنی مبارک پی (۵ھ) بودہ چون این باغ را انگور نیک ٭ نام آن کردند ترکان انگریک ٭ (اردو) انگریک ایک باغ کا نام ہے جو خوارزم مین واقع ہے جس کے انگور نہایت ممتاز ہین۔

انگژ بقول برہان و ناصری بفتح اول و سکون ثانی و ضم ثالث و زای نقطہ دار ساکن (۱) بیلی باشد کہ بآن زمین را ہموار سازند۔ صاحب سروری بذکر معنی اول فرماید کہ (۲) آلتیست کہ بدان پیل را رام کنند (شاعر ۵۲ھ) تو گوئی کہ طور است و موسی مہابت ٭ بجای عصا انگژ ماربیکر ٭ صاحب ناصری ہمین شعر را بسند انگژ آوردہ کہ بہ زای فارسی می آید۔ صاحب جامع بر معنی اول قانع خان آرزو در سراج فرماید کہ صحیح بہ زای تازی است و دراصل سین مہملہ بود و در ہندی ہم بہ سین مہملہ آمدہ۔ چون پیل ہندی الاصل است آلات راندنش نیز ہندی الاصل باشد پس از عالم توافق زبان نبودہ و فارسی این کجک و اگر گویند تبدیل زا و سین دلالت دارد

که فارسی باشد گوئیم نه ازان جهت بلکه در فارسی تلفظ آنکس فحش بود لهذا بحرفی که مبدل او سین بود تبدیل کردند مؤلف عرض کند که شک نیست که آنکس به کاف عربی وسین مهمله در آخر لغت سنسکرت است به معنی دوم چنانکه صاحب ساطع ذکرش کرده فارسیان کاف عربی را بکاف فارسی بدل کردند همچون کند وگند وسین مهمله را به زای هوز همچون شمار وغ وزمار وغ پس انگز را به معنی دوم مفرس گوئیم ومعنی اوّل مجاز باشد نظر به شباهتی که آله همواری زمین را با آنکس است (اردو) (۱) آهنی آله جس سے زمین هموار کرتے هین اس کا نام دکن مین پکاس هے جو آنکس سے مشابه هوتا هے (۲) آنکس ـ بقول امیر (هندی) مذکر ـ اسکی فارسی کجک وه آنکڑا جسے فیلبان هاتھی پر سواری کے وقت هاتھ مین رکھتے هین اور اسی سے هاتھی کو کونچتے هین (سودا ؎) هے سربلند اتنا یه بھی عجب نهین هے ؛ آنکس په ماه نو کے گردست فیلبان هو ؛ آپ فرماتے هین که یه اصل مین بضم کاف هے لیکن فصحا لفظ کی کراهت سے آنکس بفتح کاف بولتے هین ـ

انگزک بقول برهان وجامع وسراج بروزن مرحمک ـ کجک فیل را گویند (مرادف معنی دوم انگز) فرماید که به زای فارسی هم بنظر آمده مؤلف گوید که صاحب هفت این را بهر دو کاف عربی نوشته ما صراحت ماخذ این پر انگز کرده ایم وبلحاظ ماخذ با کاف عربی سوم غلط نباشد فارسیان کاف زائد در آخر انگز زیاده کرده اند وبس چنانکه پرستو وپرستوک (اردو) دیکھو انگز کو دوسرے معنی

انگژ بقول برهان وجامع بفتح اوّل وسکون ثانی وزای فارسی مرادف انگزک که به زای تازی گذشت ـ صاحبان برهان وهفت وجامع در کتابت بکاف عربی نوشته اند وصاحب

جهانگیری صراحت کند که بکاف عجمی مضموم است
(حکیم خاقانی ره) پیل مستم مغزم از انگژ بیاشوبند
از انکه ؛ گر بیا سایم دمی هندوستان یاد آورم ؛
مؤلف عرض کند که مبدل انگز بمعنی دوم است
که بزای هوز گذشت فارسیان زای هوز را بزای
فارسی بدل کنند همچون آزیره و آژیره و به کاف
سوم عربی هم غلط نباشد زیراکه در ماخذ این کاف
عربی است که ذکرش بر انگز گذشت (اردو)
دیکهو انگز کے دوسرے معنی ۔

انگژد | بقول برهان بفتح اول وضم ثالث
و سکون ثانی وزای فارسی و دال ابجد ساکن
مطلقاً صمغها و صمغی باشد بغایت بدبوی وآنرا
بعربی حلتیت خوانند و وجه تسمیه این است که
صمغ درخت انگدان است و اصل آن انگدان ژد
باشد و ژد بلغت فرس بمعنی صمغ است و صاحب
ناصری هم ذکر همین وجه تسمیه کرده صاحب
جهانگیری از نظامی سند آورده و صراحت کرده
که کاف فارسی است و زای عجمی مفتوح
(ره) خواجه چین چو مشک بار کند ؛ مشک
راز انگژد حصار کند ؛ و فرماید که مرادف انگژه
باشد به های هوز در آخر۔ صاحب سروری
هم به همین شعر استشنا کرده خان آرزو در
سراج درست گوید که این مرکب است از
انگ و ژد۔ انگ به معنی حلتیت (و صراحت
معنی ژد بالا گذشت) و درست نگوید که یا این را
مخفف انگدان گیریم و ضم کاف دلالت دارد
که مخفف انگدان بضم کاف بود ؛ زیراکه انگدان
بمعنی درخت حلتیت است چنانکه بجایش
ذکر کردیم و انگ به معنی حلتیت آمده که بهندی
آنرا هینگ گویند پس اگر انگ را مخفف انگدان
گیریم معنی انگژد صمغ درخت انگ باشد و نگاه
و آن را داخل این لغت نگیریم معنی لفظی انگژد
صمغ حلتیت است یعنی صمغی که حلتیت نام
دارد و بس پس مقصد ما ازین حاصل و واضح تر است

چہ حاجت است کہ انگ را مخفف انگدان بدون ضرورت گیریم - بخیال ما - انگژد قلب اضافت (ژدِ انگ) است بہ معنی صمغ حلتیت و از سند پیش شدہ تصدیق این می شود کہ بفتح زای	فارسی صحیح باشد - صاحب محیط ہم ذکر این کردہ گوید کہ اسم فارسی حلتیت باشد و ما تعریف کامل این بہ انگدان کردہ ایم (اردو) دیکھو انگدان -

انگژدا | بقول برہان بکسر ثالث و سکون زای فارسی و واو بالف کشیدہ بہ وزن منزلہا[1] جائی را گویند کہ شبہا گوسفندان را در انجا نگاہدارند و (۲) گوسفندان را نیز گفتہ اند و (۳) خستۂ میوہا ہم - صاحب ناصری بہ معنی اوّل قانع - صاحب سروری بذکر معنی اوّل و دوم صراحت کاف فارسی کردہ و صاحب رشیدی بذکر معنی اوّل کاف فارسی را مکسور نوشتہ فرماید کہ بزای فارسی و بعدہ واو و الف - صاحب جامع بکاف عربی آوردہ بہ معنی اوّل و سوّم اکتفا کردہ خان آرزو و سراج این را بکاف فارسی آوردہ ذکر معنی اوّل کند و فرماید کہ بمعنی دوم و سوم خطاست و نیز فرماید کہ بجای زای فارسی رای مہملہ ہم گفتہ اند و یکی ازین دو تصحیف است (انتہی) مؤلف عرض کند کہ حیف است کہ برای یک معنی ہم سند استعمال پیش نشد و خان آرزو برخلاف محققین زباندان انچہ معنی دوم و سوم را تسلیم نمی کند حجتی بران ندارد - بخیال ما اسم جامد فارسی قدیم است برای ہر سہ معنی و حالا بزبان معاصرین عجم متروک (اردو) (۱) رات مین بکرون کے قیام کی جگہ - مونث (۲) بکرے - مذکر - (۳) میوے کا تخم مذکر - یا میوے کی گٹھلی - مونث

انگژہ بقول برہان با زای فارسی مفتوح بروزن خزنہ مخفف انگوژہ کہ صمغ درخت	انگدان باشد و بعربی حلتیت و شیرازیان انگشت گندہ خوانند و با زای ہوّز نیز آمدہ - صاحب ناصری

سندی آورده (انوری سه) بنده را شاگرد خوانند مست
شیطان بیکلی ؛ کان چنان هیکل نه در کوه ونه درهامون
کنند ؛ یکدم ار خالی شود حلقش که زهرش باد و مار ؛
رست چون دیوی بود کش انگژه در کون کنند ؛ صاحب
جهانگیری و سروری صراحت کنند که بکاف فارسی مضموم
باشد مؤلف عرض کند که مبدل انگژد که دال مهمله به های
هوز بدل شود همچون تبرزد و تبرزه و دیگر هیچ و آنچه صاحب
برهان این را مخفف انگوژه گفته درست نیست خیال ما
اینست که واو در انگوژه زائد است برای اظهار ضمه
بقاعدهٔ ترکیان (اردو) دیکھو انگژد۔

(الف) انگسبه بقول برهان بفتح اوّل و ثالث و سکون ثانی و سین بی نقطه و فتح بای ابجد برزگیر را گویند که صاحب سامان و کارکنان و زراعت کان را بسیار داشته باشد و ۔ ۔ ۔

(ب) انگشبه به شین معجمه مرادف الف است که صاحب سامان و سود اگر صاحب مایه باشد۔ صاحب ناصری ذکر الف بحوالهٔ برهان کرده و بذیل آن (ب) را هم نوشته فرماید که در فرهنگها نیافتیم۔ صاحب سروری بر (ب) فرماید که برزیگری بود که او را سرمایهٔ نیک بود و کارکنان بسی دارد و بسین مهمله هم آمده و به بای فارسی هم آید و فرماید که در فرهنگ به تای قرشت آمده بر وزن سرگشته (استاد رودکی ب سه) در راه نشاپور دهی دیدم بس خوب ؛ انگشتهٔ او را نه عدد بود نه مره ؛ صاحب جامع هم ذکر (الف) کرده و صاحب رشیدی بر (ب) ذکر الف هم کرده فرماید که به بای فارسی نیز خوانده اند و بذکر انگشته به تای پنجم هرسه را مرادف یکدیگر داند و سند رودکی را که بالاگذشت بذیل (انگشته به فوقانی پنجم) آورده و بمصرع ثانی آن همین لغت را نقل کرده و به استاد کسائی منسوب کرده مؤلف عرض کند که انگشته به فوقانی پنجم بمعنی آلتی است که مزارعان بدان خرمن را باد دهند و بشکل پنجه باشد۔ فارسیان

برزیگر صاحب ثروت را کہ کارکنان بسیار داشتہ باشد مجازاً بہ ہمین نام موسوم کردہ اند کہ چنانکہ
انگشتہ شکل پنجہ دارد و انگشت ہای متعدد ہمچنان مزارع صاحب ثروت کارکنان متعدد
دارد انچہ فارسیان شین معجمہ را بہ سین مہملہ بدل کردہ انگسبہ کردند موافق قیاس است کہ شین
بہ سین بدل شود ہمچون گستی و کشتی و تبدیل بای موحدہ با بای فارسی ہم آمدہ چنانکہ تب و تپ
البتہ تبدیل فوقانی بہ بای موحدہ خلاف قیاس است و بخیال ما غلطی کتابت و تصحیف مطلق
است از عدم وقوف ماخذ۔ ازینجاست کہ بعضی کلام رودکی را بسند (انگشبہ بہ موحدہ پنجم)
گرفتہ اند و بعضی ہمین شعر را سند (انگشتہ بہ فوقانی پنجم) قرار دادہ اند (ا ر د و) (الف و ب)
نمبردار۔ مزارع۔ جس کے تحت مین متعدد کاشتکار ہون دکن مین اسی کو پٹہ دار بھی کہتے ہین
جو صاحب ثروت ہو اور اپنے ملازمین اور شکمی دارون کے ذریعے زراعت کا انتظام کرتا ہو
دولت مند مزارع۔

انگشت | بقول برہان بضم ثالث (۱) معروف است کہ ہر یک از انگشتان دست و
پای باشد و (۲) بکسر ثالث زغال را گویند کہ افروختہ شدہ است۔ صاحب ناصری بذکر معنی
اوّل نسبت معنی دوم فرماید کہ آتش زغال را گویند۔ صاحب جہانگیری این را بکسر کاف عجمی
نوشتہ بذکر معنی دوّم فرماید کہ (۳) ختہ میوہ را ہم گویند و صاحب جامع ذکر ہر سہ معنی کردہ و صاحب
رشیدی بر ہر دو معنی اوّل قانع و نسبت معنی دوم گوید کہ زگال افروختہ باشد۔ خان آرزو در
سراج متفق با رشیدی و فرماید کہ توسی نسبت معنی دوّم مطلق زغال آوردہ و قید افروختن نکردہ
و اعتماد بر ہمین قول دست و شہرت نیز ہمین دارد۔ بہار گوید کہ بہ معنی اوّل بلورین۔ بحنا گرفتہ۔ حنا بستہ

حنا مالیده ه فندق بند از صفات و جدول و دم قاقم و شیشه و ماهی از تشبیهات اوست (زکی
از شعرا سلہ) بانگشت بلورین زلف را از هم چو بکشود دی ؛ ز هر سو ماهیان سیم را در دام میدیدم
(ابو طالب کلیم سلہ) جدول انگشت را آب روانی خشک شد ؛ تا بآن غایت که ناخن انگشت
نومید از نما ؛ (خواجه نظامی سلہ) بلورین تن و قاقمین پشت او ؛ بشکل دم قاقم انگشت او (ق
ولی سلہ) آن دلارام دار و از نرمی ؛ سر انگشت چون دم قاقم ؛ (حسین ثنائی سلہ) گوش کو کز شیشهٔ
انگشت می ؛ به لب شوق خروشان می زنم ؛ (عسجدی سلہ) گر دست بدل برنهم از سوختن دل ؛
انگشت شود در دم و در دست من انگشت ؛ مؤلف عرض کند که (۱) به تای هندی در آخر
لغت سنسکرت است صاحب سخندان ذکر این کرده - فارسیان تای هندی را به مثناه فوقانی
بدل کرده مفرس کرده اند و معنی دوم مجازست که زغال هم نظر به درازی و طوالت مشابه انگشت
باشد و کسر سوم تصرف فارسیان است و استعمال به معنی مطلق زغال و تیدا فروخته نیست ولیکن
استعمال انگشت بمعنی زغال افروخته هم یافته شد چنانکه در کلام عسجدی گذشت و نسبت معنی سوم
عرض می شود که ما استعمال این را نیافته ایم اگر سندی بدست آید توانیم عرض کرد که مخصوص باشد
بحشهٔ خرما یا مماثل آن که درازی داشته باشد که تقاضای ماخذ همین است (اردو) (۱) انگلی -
بقول امیر (سنسکرت) مؤنث - انگشت (رشک سلہ) کہاں یہ لطف چھیتے نے کمر پائی اگر
پتلی ؛ تمہارے ہونٹھ پتلے انگلیاں پتلی کمر پتلی ؛ اردو میں انگشت بھی مستعمل ہے - مؤنث (ظفر)
جبکہ ناخن کو تراشا اس کے لال انگشت پر ؛ دست بوسی کے لئے اترا ہلال انگشت پر ؛ (۲) کوئیلا -
بقول آصفیہ (ہندی) اسم مذکر - انگشت - زغال - جلی ہوئی لکڑی کا بجھا ہوا انگرا - دیکھو انشتوسہ

اور بلحاظ استعمال بعض فارسیان) سلگا ہوا کوئیلا - روشن کوئیلا - (۳) گٹھلی (اسم مونث) دیکھو اصطلاح

انگشت آسیا | اصطلاح - مرکب اضافی است بقول بحر و بہار رو انند بمعنی میل آسیاست کہ بدست گرفته آس را بزور دست بدان گردانند حیف است کہ سندی پیش نشد ولیکن خلاف قیاس نیست و این کنایہ باشد کہ میل آسیا ہم انگشت را ماند و معاصرین عجم ہم برزبان دارند (اردو) کہونٹا بقول آصفیہ چکّی کا ہتّا - اسم مذکر -

انگشت آفتاب | اصطلاح - بقول بہار کنایہ از خطوط شعاعی (سلیم ؎) شمارہ دورِ فلک از سلیم اگر پرسی ؛ چو آفتاب بانگشت خود حساب کند ؛ مؤلف گوید کہ این کنایہ باشد کہ خطوط شعاعی ہم درازی دارد مثل انگشت (اردو) کرن - بقول آصفیہ ہندی - اسم مؤنث - آفتاب کے شعاعی خطوط - قرن الشمس -

انگشت اشارت | اصطلاح - مرکب اضافی است و بہار ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ انگشتی باشد کہ بدان اشارہ کنند بطریق اعتراض و در محاورۂ فرس انگشت اعتراض ہم گویند کہ می آید یعنی انگشت بر داشتن و اشارہ کردن بسوی کسی کہ مطعون و در معرض اعتراض باشد (صائب ؎) گر بدست افتد چو ماہ نو لب نانی مرا ؛ خلق ز انگشت اشارت تیر باران کنند ؛ (انوری ؎) انگشت اشارت بکمالت نرسد زانکہ ؛ از پایۂ او ہرچہ ز قدر تو قصیر است ؛ (اردو) اشارے کی انگلی - اعتراض کی اونگلی - مؤنث - یعنی وہ انگلی جس سے اشارہ کریں اور اعتراض کریں - اکثر رسوا اور مطعون شخص کی طرف اشارہ کرتے ہین اور انگلی اٹھاتے ہین جیسے ؎ انکی رسوائی کا یہ حال ہے کہ جدہر نکلتے ہین لوگ انگلیان اٹھاتے ہین ؛ انگشت اشارت اسی مصدر ہی استعمال کا حاصل بالمصدر ہے -

انگشت اعتراض | اصطلاح - مرکب اضافی

است - بہار ذکر این کردہ از معنی ساکت بخیال ما
مرادف انگشت اشارت است کہ گذشت و اشارۂ
این ہمدر انجا کردہ ایم (محتشم کاشی سہ) بر حرف
من قلم شود انگشت اعتراض ؛ تیغ و ترنج گریبان
آور دکسی ؛ (اردو) انگشت اعتراض کہ سکتے ہین
یعنی وہ انگلی جو معترضانہ کسی پر اٹھا ہین - دیکھو
انگشت اشارت -

انگشت اعتراض نہادن بر حرف و بگفتگو (مصدر
اصطلاحی - بمعنی اعتراض کردن است (صائب
ع) بحرف ہیچکس انگشت اعتراض منہ ؛ (دلیع)
انگشت اعتراض بگفتار منہ (اردو) حرف پر انگشت
رکہنا - بمعنی نکتہ چینی کرنا - عیب نکالنا - (غالب
سہ) لکھتا ہون اسد سوزش دل سے سخن گرم
تا رکہہ نہ سکے کوئی مرے حرف پہ انگشت ؛ (مصحفی
سہ) نہ لکھہ نہ پڑھ کہ زمانہ ہے عیب جوئی کا ؛
رکھے ہے حرف پہ یان سب کے روزگار انگشت ؛
(مومن سہ) کیا تاب میرے حرف پہ انگشت
رکہہ سکے ؛ ہر خط پہ نکتہ چین کو ہے وہم و گمان تیغ ؛

(۱۰۱)

انگشت افشردن مصدر اصطلاحی - بقول
بہار بمعنی آگاہانیدن است - مؤلف عرض
کند کہ رسم ولایت است کہ چون دست بدست
کسی باشد یادر وقت مصافحہ از برای یاد دہانیدن
چیزی یا واقعۂ کہ ما فی الضمیر ہر دو یا برای اظہار
خصوصیت و محبت - دست رامی افشرند و یا
کنند در مصافحہ - و از ہمین طرز عمل این کنایہ شد
برای آگاہانیدن (قدسی مشہدی سہ) ہمچو
طفلی کہ بود در کف استادکفش ؛ ادب انگشت
من افشرد و خبر کرد مرا ؛ (اردو) دکن مین کہتے
ہین ہاتھ دبانا - یعنی مصافحہ کے وقت اظہار گرمجوشی
کرنا - یا اس اشارے کے ذریعے سے کسی دل کی بات
یا وعدہ کو یاد دلانا - یا کسی اور کے قول و فعل کی
جانب متوجہ کرنا -

انگشت اگر در گوش کنی بسر گین می رسد مثل -
صاحبان خزینہ و امثال فارسی ذکر این کردہ اند

و از محل استعمال ساکت مؤلف گوید کہ فارسیان
این مثل را بطور موعظت و پند برای احتراز از
تمسخر زنند کہ تمسخر خلاف تہذیب است و نتیجۂ
بد پیدا کند۔ رسم است کہ سوقیان فارس از برای
تمسخر با کسی انگشت در گوش کنند و نتیجۂ قیاسی اینیا
عمل است کہ انگشت در کون کسی کردن انگشت
خود ناپاک کردن است۔ پس فارسیان بوسیلۂ
این مثل بلیغ از ان رسم مکروہ خبری دہند و برای
احتراز از تمسخر موعظت و پند کنند و گویند کہ اگر کسی
انگشت در گوش کند یعنی بدگوئی و تمسخر کسی را در
گوش خود نگیرد و خود در جواب مسخرگی نیاید نقصانی
نہ بردارید و انگشت خود را ناپاک نہ کند حاصل
اینست کہ اگر کسی با تو مسخرگی کند یا بہ بدگوئی پیش
آید نباید کہ جوابش دہی بلکہ تجاہل کن و انگشت
در گوش باش کہ گویا ہیچ نشنیدہ (اردو)
دکن مین کہتے ہین "ڈ گانڈ مین انگلی کرنے سی
کان مین کرنا بہتر ہے" اس کا مطلب یہ ہے
کہ اگر کوئی ٹھٹھول یا مسخرہ پن کرتا ہے تو اغماض
اور تجاہل اولی ہے گویا کہ سنا ہی نہین۔ اگر تم بھی
اس کا جواب دوگے تو آخر پر فساد اور جھگڑا
قائم ہوگا۔ کان مین انگلی رکھنا یعنی نہ سننا اور کان
بند کر لینا مستعمل ہے۔

انگستال بقول برہان و جامع و سراج و رشیدی بکسر ثالث و فوقانی بالف کشیدہ و لام ساکن
مردم ضعیف و نحیف و علیل و بیمار ناک و صاحب نقاہت را گویند۔ صاحب ناصری فرماید کہ بیمار
و دردناک باشد و فرماید کہ این لغت در فرہنگہا ہست و در برہان ندیدہ ام مؤلف گوید کہ غالباً بنظر
ندیدہ باشد اگر می دید در برہان می یافت۔ صاحب جہانگیری بہ بیمار و مریض قانع (ابو العباس
سے) زخانمان و مراتب بغربت افتادم ؛ بماندم اینجا بی برگ و سازو انگستال ؛ مؤلف
عرض کند کہ از قبیل چنگال باشد۔ ما بر انگشت بیان کردہ ایم کہ این بہ تای ہندی لغت سنسکرت است

و در سنسکرت لام در آخر برای تانیث می آورند همچون انگل که مؤنث انگشت است فارسیان انگشل را به تبدیل تای هندی به تای فوقانی و زیادت الف بعد فوقانی انگشتال کرده باشند و بدینوجه که شخص بیمار ضعیف و نحیف پوست و استخوان می باشد نظر به تشبیه انگشت او را انگشتال گفته باشند و جا دارد که اصل این به مهمله نسبت انگشتر باشد به معنی منسوب به انگشت به سبب ضعف و نحافت و پس ازان رای مهمله را به لام بدل کردند همچون چنار و چنال که انگشتل شد همچون چنگل و بعد ازان الف زائد کرده انگشتال کردند چنانکه چنگل را چنگال کردند و این اقوی است والله اعلم بحقیقة الحال (اردو) دُبلا۔ پتلا۔ نحیف۔ ناتوان۔ بیمار۔ نقیهه۔

(الف) **انگشت امان** | اصطلاح۔ مرکب اضافی است۔ بقول بهار معروف۔ مؤلف گوید که در ولایت رسم است که چون لشکر مغلوب می شد لشکریان سبابه را بلند می کردند و این علامت امان خواهی بود۔ ازینجاست که انگشت امان محاوره شد (میرزا حبیب الله ابن میرزا شفیع مستوفی ایران سه) از جفاییت علم ناله بر افراشته شد ۞ آه انگشت امانیست که برداشته دل ۞ و ازهمین سند استعمال --------

(ب) **انگشت امان برداشتن** | پیدا است و صاحب آصفی بسند همین شعر ذکر این کرده (اردو) (الف) انگشت امان کا استعمال اردو مین اوس انگلی کے لئے کر سکتے ہین جو امان خواہی کے لئے بلند کی جائے (مونث) اور اسی کا مصدر (ب) انگشت امان بلند کرنا۔ اٹھانا۔ فی زماننا امان خواہی کی لئے ہندوستان مین سپید پھریرا یا بیرق بلند کرتے ہین اور یہ افواج کی امان خواہی کی خاص علامت ہی۔

انگشتان | صاحب هفت ذکر این کرده به نون آخر بمعنی مردم علیل و صاحب نقاهت است۔ دیگر کسی از اهل تحقیق ذکر این نه کرد و نه سندی پیش شد و او بسلسله ردیف لغت انگشتال را ترک کرد

که ذکرش به همین معنی گذشت بخیال ما تسامح او بیش
نیست که لام آخره را نون خیال کرد و اگر سندی برای
استعمال این گیر آید توانیم قیاس کرد که الف و نون
نسبت در آخر انگشت زیاده کرده اند همچون ایران
و توران که ذکر این بر کلمه آن بجایش گذشت (اردو)
دیکهو انگشتال -

انگشتان کنیزکان | اصطلاح - مرکب اضافی
بقول صاحب ضمیمهٔ برهان دیگر انگور کوهی را گویند
و عربان اصابع الجواری خوانند و هم او بهمین معنی
انگشت کنیزکان هم گفته که می آید. و حقیقت این جز این
نباشد که انگور سیاه و دراز و نازک را کنایةً بدین
نام موسوم کردند چنانکه انگور مدور و سیاه را خایهٔ غلامان
گفتند و حقیقت این است که انگشت کنیزکان را
در نیجا جمع آورده که انگشتان جمع انگشت است
(اردو) انگور سیاه کی ایک قسم هے جس کا دانه نازک
اور دراز هوتا هے جس کو فارسیون نے انگشتان کنیزکان
اور انگشت کنیزکان سے موسوم کیا هے - مذکر -

انگشت به بینی نمیتوان کرد | اصطلاح - صاحب
انند ذکر این کرده گویند که یعنی جائیکه مکان خوف و
تهمت باشد و سندی پیش نشد و بهار همین را به همین
معنی (انگشت به بینی نمیتوان کرد) نوشته مؤلف گوید
که تسامح هر دو است و این شکل مثل است و همچو مثلی
مستعمل نیست و معنی که هر دو محققین بیان کرده اند غیر
متعلق و خلاف قیاس است اگر این را مثل پیشینیان
تسلیم کنیم و سند استعمال شان بدست آید توانیم عرض
کرد که فارسیان بمحلی استعمال کرده باشند که ممانعت کنند
برای رفتن بجائیکه محل خوف و بیم است چنانکه بینی
اگرچه سوراخ دارد ولیکن این سوراخ برای آن
نیست که در آن انگشت کنند زیرا که از روی حکمت
انگشت در بینی کردن مرض ها پیدا کند و نزله و زکام
عارض شود و رعف بوقوع آید یعنی خون از بینی جاری
شود (اردو) دکن مین کهتے هین ناک مین انگلی مت کرو
اسکا استعمال حقیقی مضمون مین هے بطور مثل نهین هے
نیز کهتے هین وه اپنے هاتهون خطرے مین مت پڑو

بلا مول نہ لو"۔ یہ دونون کہاوت ہین اس کا یہ مطلب ہے کہ ہر کام دیکھہ بہال کر کرو۔ بے موقع اور بے غور سے ایسا کام نہ کرو کہ اُس سے نقصان پہنچے۔ جیسے ناک مین اُنگلی کرنے سے نکسیر پھوٹتی ہے۔

انگشت بجای حلق است | مثل۔ صاحبان خزینہ و امثال فارسی ذکر این کردہ اند و از معنی و محل استعمال ساکت مؤلف گوید کہ مقصود آنست کہ اگر دست و انگشت نباشد حلق بکار نمی خورد یعنی چیزی آش و نان بحلق رساند انگشت است فارسیان چون کسی را بکاری محتاج دیگری بنیند کہ بی وسیلۂ آن کار صورت نگیرد۔ این مثل را زنند۔ معاصرین عجم حالا استعمال این نمی کنند (اردو) انگلیون کے بغیر حلق بے کار ہے۔ انگلیون ہی کی بدولت حلق کا کام چلتا ہے۔ یہ صرف ترجمہ ہے فارسی مثل کا دکن مین کہتے ہین "سر کے ساتھہ دونون ہاتھہ" اسکا مقصد قریب قریب فارسی مثل کے ہے۔ یعنی دونون ہاتھہ سر کے لازمہ مین داخل ہین۔ صرف سر سے انسان کی زندگی بیکار ہے جب تک دونون ہاتھہ نہون کام نہین چل سکتا۔ ہاتھون ہی سے سر کی حفاظت ہے اور ہاتھون ہی سے غذا حلق مین جاتی ہے۔ اگر حلق مین کوئی شے اٹک جائے تو انگلیون ہی سے وہ نکالی جاسکتی ہے۔ دکن مین یہ مثل خدمتیون کی ضرورت اور احتیاج کے موقع پر مستعمل ہے۔

انگشت بچشم نہادن | مصدر اصطلاحی۔ خان آرزو در سراج ذکر این کردہ و این مرادف انگشت بر چشم نہادن است کہ می آید (اردو) دیکھو انگشت بر چشم نہادن۔

انگشت بحرف نہادن | مصدر اصطلاحی خان آرزو در سراج ذکر این کردہ و این مرادف انگشت بر حرف نہادن است کہ می آید (اردو) دیکھو انگشت بر حرف نہادن۔

انگشت بدندان | اصطلاح۔ بقول جہانگیری کہ در خاتمۂ کتاب بذیل دستور اوّل فرماید و بقول

ناصری و رشیدی (۱) کنایہ از تعجب و تحیر و (۲)
کنایہ از حیرت و افسوس (سعدی سے) او در منو
من و رو فتادہ ؛ خلقی تبفرّج اندخندان ؛ انگشت
تعجب از جہانی ؛ از گفت و شنود من بدندان ؛ مؤلف
عرض کند کہ (۳) این اسم فاعل ترکیبی ہم باشد (الف)
بمعنی متعجب (ب) افسوس ناک مخفی مباد کہ عادت
است کہ چون کسی متعجب یا افسوسناک شود انگشت
بدندان گیرد (اردو) (۱) تعجب اور تحیر مذکر۔
(۲) حسرت مؤنث اور افسوس۔ مذکر۔ (۳)
(الف) متعجب۔ حیرت زدہ۔ انگشت بدندان
(ب) افسوسناک (غالب الف ۵۳) خامہ انگشت
بدندان کہ اسے کیا لکھیے ؛ ناطقہ سر بگریبان کہ اسے
کیا کہیے ؛

انگشت بدندان گرفتن | مصدر اصطلاحی

بقول بحر و سراج (۱) تعجب کردن و تحیر نمودن و (۲)
حسرت و افسوس خوردن مؤلف عرض کند
کہ ما صراحت این بذ انگشت بدندان کردہ ایم
و این مصدر مرکب است از ہمان (اردو) انگشت
بدندان ہونا۔ بقول امیر (۱) دانتون تلے انگلی
دبانا۔ تحیر کی جگہ مؤلف عرض کرتا ہے کہ (۲) حسرت
اور افسوس کرنا۔ ہماری رائے مین انگشت بدندان
ہونا یا دانت مین انگلی پکڑنا ہی معنی دوم کے لئے
کہہ سکتے ہین۔ اس لئے کہ عادت ہے کہ جب کوئی
شخص متعجب ہوتا ہے یا افسوس کرتا ہے تو دونون
حالتون مین انگشت شہادت کو اپنے دانتون مین
پکڑتا ہے۔ امیر مغفور نے صرف معنی اول پر اس لئے
قناعت فرمائی ہے کہ شاید یہ طرز عمل دہلی یا لکھنؤ
مین نہ ہوگا لیکن دکن مین ہے۔

انگشت بدندان گزیدن | مصدر اصطلاحی

بقول بحر و جامع و رشیدی و جہانگیری بذیل دستور
اول و در خاتمۂ کتاب) مرادف انگشت بدندان
گرفتن بہر دو معنی۔ خان آرزو در سراج فرماید کہ
انگشت گزیدن ہرگز معنی حیرانی و حسرت نیست
بلکہ انگشت حسرت بلب گویند یا انگشت طیرہ

بمعنی ندامت و پشیمانی انگشت گزیدن استعارهٔ بمعنی
حیرت چرا که حیران را قدرت گزیدن انگشت معلوم
مؤلف عرض کند که محقق هندی نژاد می خواهد که
بر رسم و عادت و طرز و روش اهل زبان حرف
زند - صاحب جامع از اهل تبریز است تصدیق
او برای ما کافی و سند باشد ما را با هر دو معنی بیان
کردهٔ محققین اول الذکر اتفاق کلی است و عجب از
خان آرزو هست که در گرفتن و گزیدن فرقی نازک
پیدا کرده و نمی داند که مقصود هر دو مصدر در یکجا
یکی است (اردو) دیکھو انگشت بدندان گرفتن

انگشت بدندان نهادن | مصدر اصطلاحی

بقول صاحب بحر بمعنی تعجب کردن - صاحب رشیدی
این را هر دو معنی مرادف انگشت بدندان گزیدن
گفته و خان آرزو در سراج بذکر قول رشیدی
ساکت مؤلف گوید که قول صاحب رشیدی
قابل تسلیم و موافق قیاس و معاصرین عجم هم بر
زبان دارند و تخصیص صاحب بحر با یک معنی غیر مح

(اردو) دیکھو انگشت بدندان گرفتن -

انگشت بدهان ماندن | مصدر اصطلاحی

بقول صاحب بحر مرادف انگشت بدندان
گرفتن بهر دو معنی - دیگر کسی از اهل تحقیق ذکر
این نکرد و سندی پیش نشد ولیکن موافق قیاس
است و معاصرین عجم تصدیق این می کنند -
(اردو) دیکھو انگشت بدندان گرفتن -

انگشت بدیده نهادن | مصدر اصطلاحی

خان آرزو در سراج فرماید که کنایه از قبول کردن
است و مرادف انگشت به چشم نهادن مؤلف
عرض کند که موافق قیاس و اشاره بسر و چشم قبول
کردن و ترجمه بالراس والعین - معاصرین عجم
تصدیق این می کنند (اردو) دیکھو انگشت
برچشم نهادن -

انگشت بر آتش زدن | مصدر اصطلاحی

بقول انند بحوالهٔ شرح سکندرنامه - مخالف عقل
کار کردن - دیگر کسی از محققین ذکر این نکرد -

حیف است که نقل سند این نکرد و لیکن موافق قیاس
است (اردو) عقل کے خلاف کام کرنا۔

(۱) **انگشت بر آوردن** | مصدر اصطلاحی
بقول بحر و خان آرزو در چراغ) از ستم زنهاری
و فریادی شدن۔ صاحب آصفی۔۔۔

(۲) **انگشت بر آوردن از ستم** | قائم کردہ
و از رکنای مسیح سند آوردہ (ے) بر آرد از
ستم آن شمرہ ستم انگشت ٭ زند خنجر مژگان او
بهم انگشت ٭ مؤلف عرض کند که حالا معاصرین
عجم بزبان ندارند محاورهٔ فارسی قدیم است
(اردو) فریاد کرنا۔ امان چاہنا۔

انگشت بر بینی نتوان کرد | مثل بہار
ذکر این کرده و ما صراحت کافی بر (انگشت
به بینی نتوان کرد) کرده ایم (اردو) دیکھو
انگشت به بینی نتوان کرد۔

انگشت به جبین نهادن | مصدر اصطلاحی
بقول وارسته کنایه از سلام کردن (زلالی در ذره
و خورشید گوید ے) چرخ تعظیم درت را مه و
سال ٭ به جبین می نهد انگشت هلال ٭ (اردو)
ہاتھ سر پہ رکھنا۔ بقول آصفیہ۔ سلام کرنا۔
ماتھے پہ ہاتھ رکھنا۔

انگشت بر چشم نهادن | مصدر اصطلاحی
بقول بہار و جہانگیری که در خاتمه کتاب بدل
دستور اول فرماید کنایه از قبول کردن و مسلم
داشتن مرادف (انگشت بر دیده نهادن) که
می آید (محمد قلی سلیم ے) چو فرمانش مرا زد
دست بر پشت ٭ نهادم چون مژه بر چشم انگشت ٭
(میرزا صائب ے) باتهی دستی نهد انگشت را
بر چشم قبول ٭ هر دل بی برگ را کز وی تمنای
نواست ٭ ما صراحت کامل معنی این بر (انگشت
بر دیده گذاشتن) کنیم۔ صاحبان ناصری
و جامع و رشیدی هم ذکر این کرده اند (اردو)
قبول کرنا۔ دیکھو انگشت بر دیده نهادن کے پہلے معنی

انگشت بر چیزی گذاشتن | مصادر اصطلاحی

انگشت بر چیزی نهادن | بقول صاحب بحر دخل و اعتراض کردن دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد مؤلف عرض کند که این تعمیم در غلط انداز د زیرا که (انگشت بر چشم نهادن) و (انگشت بر جبین نهادن) هم که گذشت داخل این می شود و معنی آن دخل و اعتراض کردن نیست و صاحب بحر این تعمیم از مصادر مرکبه (انگشت بر حرف نهادن) و (انگشت اعتراض نهادن بر حرف) و مماثل آن قائم کرده است و ما ازین تعمیم اختلاف کلی داریم (اردو) اعتراض کرنا- دیکھو انگشت اعتراض نهادن بر حرف اور انگشت بر حرف نهادن-

(الف) انگشت بر حرف زدن | مصادر
(ب) انگشت بر حرف نهادن | اصطلاحی
صاحب هفت ذکر (الف) کرده که کنایه از نکته گیری و عیب گرفتن است و صاحب بحر بر (ب) ذکر همین معنی فرموده و صاحبان رشیدی و جهانگیری و جامع ذکر (ب) کرده اند و این مرادف (انگشت اعتراض نهادن بر حرف) است که گذشت (ظهوری ؎) در دل ز حسد آتش زردشت منه ٭ انصاف خوشست روی بر پشت منه ٭ در دست شکستن تو زمر نیست درست ٭ زنهار بحرف کسی انگشت منه (اردو) دیکھو انگشت اعتراض نهادن بر حرف-

انگشت بر در زدن | مصدر اصطلاحی
بقول بحر و بهار استجازت باز خواستن و بقول وارسته استجازت باز کردن (ظهوری در صفت نورس پور ؎) بکاشانهٔ باد اگر سر زند ٭ پی رخصت انگشت بر در زند (اردو) کواڑ کھٹکھٹانا- بقول آصفیه زنجیر در کھڑکھڑانا کنڈی مارنا-

(الف) انگشت بر دهان گذاشتن | مصادر
(ب) انگشت بر دهان نهادن | اصطلاحی
(الف) بقول برهان و بحر (ا) کنایه از حیرت

رتعجب و (۲) حسرت و افسوس و (۳) اشاره کردن
بخاموشی هم و صاحبان بحر و جامع (ب) را مرادف این گفته اند
بهر سه معنی بالا و صاحب جهانگیری نسبت (ب) بر معنی
اوّل و سوم قانع حیف است که سندی پیش نشد و لیکن
موافق قیاس است و معاصرین عجم با هر سه معنی هر دو مصادر
مرکبه متفق (اردو) (الف و ب) ۱ و ۲ دیکھو انگشت
بدندان گرفتن (۳) انگشت بلب ہونا۔ بقول امیر
ہونٹوں پر انگلی رکھنا خموش رہنے کا اشارہ کرنیکی جگہ
(مومن ؎) چپ خامشی کی یہ جا ہے مومن ؏ انگشت
بلب حیا ہے مومن ؏

(الف) انگشت بر دیده گذاشتن	مصادر اصطلاحی
(ب) انگشت بر دیده نهادن	بقول بحر (۱)

مرادف انگشت بر چشم نهادن و بقول بهار (۲) چشم بستن
(حکیم نزاری قهستانی ؎) خرد از روی تو انگشت نهد بر
دیده ؏ عقل در کوی تو خاک نهد پیشانی (ملا طاهر غنی ؎)
سکنم هر گاه از جانان نگاهی التماس ؏ می نهد بر دیده
انگشت التفاتش را ببین ؏ صاحب جهانگیری در خاتمهٔ
کتاب با معنی اوّل متفق و صاحب رشیدی هم بخیال ما
(الف) بمعنی قبول کردن بدل و جان و بسر و چشم باشد
و معنی دوم پیدا کردهٔ بهار راست و هیچ ضرورت ندارد
که معنی اول و ہر دو اسناد بالا خیلی لطیف و نازک است
و اتفاق محققین هم بر مجرد معنی اوّل (اردو) (۱)
قبول کرنا تسلیم کرنا۔ صاحب امیر اللغات نے فرمایا ہے
آنکھوں سے بجا لانا۔ نہایت خوشی سے حکم کی تعمیل کرنا۔
(کیف ؎) غیر ڈرتے ہیں ڈرین خون جگر روئے ہو ؏ ہم تو
آنکھوں سے بجا لائیں جو ارشاد کرو ؏ (آتش ؎) بجا لاتی نہیں
آنکھوں سے اے دوست ؏ کبھی کچھ ہم سے فرمایا تو ہوتا ؏ (ظفر ؎)
خوش ہیں گر دیر ہماری وہ تو ہاں بہتر یہ ہے ؏ ہم بجا لائیں گے
آنکھوں سے جو کچھ فرمائیں گے ؏ آپ ہی نے فرمایا ہے آنکھوں سے
کوئی کام کرنا۔ بہت خوشی اور شوق سے کوئی کام کرنا (صبا
؎) جان جان پیش نظر حسن کی روداد کرو ؏ آنکھوں سے اپنی
کی فرد یہ تم صاد کرو ؏ (سحر ؎) وہ بلاتے ہیں اگر چلئے تو آنکھوں سے
چلوں ؏ زندہ پہنچوں گا مگر تا در جاناں کیونکر ؏ بسر و چشم قبول کرنا بھی
کہ سکتے ہیں صاحب آصفیہ نے بسر و چشم کا ذکر فرمایا ہے منظور کرنا

اعلان وقف کتب

ہمارے تالیفات کی (۱۹) جلدین جنکی تفصیل اس رسالہ کے صفحہ (۲۰) پر ہے قیمتی لعہ
کہ مختلف مواقع اور تقاریب پر ہندوستان کی کل پبلک لائبریزاور مدارس خانگی کے لئے
توقیف اور اس وقت تک (۵۰) لائبریرین اور مدارس پر حسب درخواست روانہ
ہو چکی ہین اور آیندہ بھی جس پبلک لائبریری اور مدرسۂ غیر سرکاری سے اوس کی درخواست
پیش ہوگی اور ہمکو صاحب ضلع یا مشاہیر مقامی کی تصدیق سے اطمینان کرادیا جائیگا اوس
کے سکرٹری کے نام یہہ ۱۹ جلدین بلا معاوضہ قیمت صرف خرچ ٹپہ کے ویلیو پر جو مجموعی
پارسل کے لئے (لعہ) مبلغ چار روپیہ ہے روانہ کیجائینگی۔ عام شائقین سے جن حضرات
کو یہ کتابین بدون معاوضہ قیمت صرف خرچ ٹپہ پر لینا مقصود ہو اون کو لازم ہے کہ محمدن
علیگڈہ کالج کو للعہ چندہ ادا فرماکر اوسکی رسید ہمارے پاس بھیجدین۔ ہم اون کی خدمت
مین کل کتابین صرف خرچ ٹپہ (لعہ) کے ویلیو پر بھیجدینگے اور آیندہ آصف اللغات کی
ہر ایک جلد مطبوعہ وقت بوقت اون کی خدمت اور نیز پبلک لائبریز اور مدارس مذکور
پر صرف ۸ر خرچ ٹپہ کے ویلیو پر روانہ ہوا کرے گی۔ باشندگان کلکتہ بریذیڈنسی اگر یہی رقم
للعہ کی انجمن مفید الاسلام کلکتہ کو عطا کرکے آنریری سکرٹری صاحب انجمن کی باضابطہ رسید
ہمارے پاس بھیجدین تو اونکے ساتھ بھی رعایت بالا کیجائیگی۔

راقم۔ خاکسار عزیز جنگ۔ عف